ІГОР ВІТИК

НАРИСИ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ТА ДЕРЖАВНОСТІ

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ПРОТИ МОСКОВСЬКОЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ НАВАЛИ

Початок XX століття

Видавець
Вадим Харченко

Герб УНР

Герб Української держави

Герб ЗУНР (проєкт)

Герб Карпатської України

Стяг Генерального Штабу головного отамана Симона Петлюри

Перелік військових звань, що застосовувались в українському війську у 1918-1919 роках та їх приблизні відповідники

Козак (солдат)
Гуртовий (старший солдат)
Ройовий (молодший сержант, сержант)
Чотовий (старший сержант)
Бунчужний (головний сержант)
Підхорунжий (молодший лейтенант)
Хорунжий (лейтенант)
Значковий, чотар (старший лейтенант)
Сотник (капітан)
Військовий старшина, осавул (підполковник)
Полковник (полковник)
Генеральний хорунжий (генерал-майор)
Генеральний значковий, отаман (генерал-лейтенант)
Генеральний бунчужний (генерал)
Кошовий отаман (генерал армії)
Військовий міністр (міністр оборони)
Наказний отаман (головнокомандувач)
Головний отаман (верховний головнокомандувач)

Чисельний склад армії УНР (1917-1921)

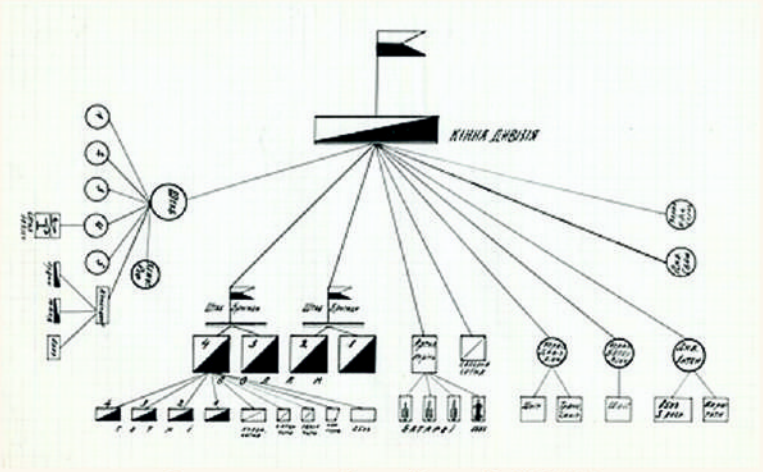
Грудень 1917 року — 100 000
Лютий 1918 року — 10 000
Березень 1918 року — 15 000
Квітень 1918 року — 20 000
Травень 1918 року — 56 000
Листопад 1918 року — 65 000
Грудень 1918 року — 105 000
Лютий 1919 року — 30 000
Квітень 1919 року — 15 000
Липень 1919 року — 35 000
Квітень 1920 року — 13 000
Жовтень 1920 року — 23 000
Жовтень 1921 року — 17 464
Листопад 1921 року — 1500

Чисельний склад УГА (1919-1920)

Березень 1919 — 126 000
Квітень 1919 — 65 000
Червень 1919 — 75 000
Липень 1919 — 49 800
Січень 1920 — 22 000
Квітень 1920 — 18 000

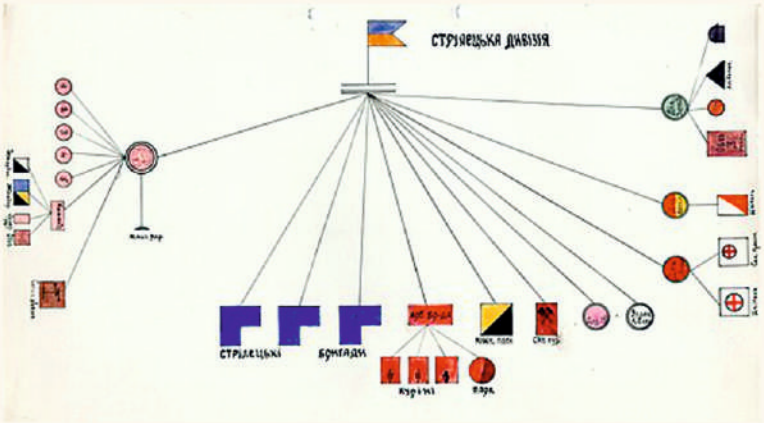
Печатка Чорноморського українського військового комітету (Севастополь, 1917)

Структура кінної дивізії УНР

Літаки летунського полку УГА

Структура піхотної дивізії УНР

Літак повітряного флоту УНР

Прапор 1-го українського козацького полку ім Богдана Хмельницького

Емблема авіаційного загону

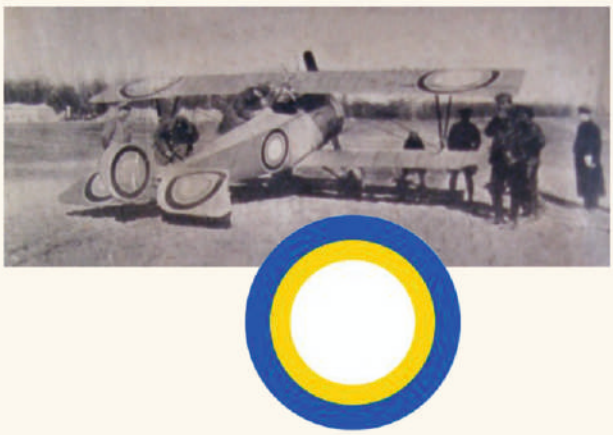

Емблема повітрового загону

Емблеми повітряного флоту УНР

Військово-морський прапор Української Держави та УНР від 16 липня 1918 року

Розпізнавальний знак повітряного флоту УНР

Культурно-освітній центр неформальної освіти
Центрального будинку офіцерів Збройних Сил України

Ігор ВІТИК

НАРИСИ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ТА ДЕРЖАВНОСТІ

Боротьба Української Нації проти московської більшовицької навали на початку XX століття

Історико-документальне дослідження

Київ
Вадим Карпенко
2026

Це видання здійснено до 35-ої річниці проголошення Незалежності України

Ця книга про героїчну звитяжну боротьбу українського війська за відновлення Української державності на початку ХХ століття. На підставі спогадів активних і безпосередніх учасників подій того часу у книзі подано перебіг найважливіших воєнних операцій української армії та описано знакові політичні події того часу.

Наведені конкретні приклади системних помилкових дій тогочасного українського політичного проводу, який виявився нездатним мобілізувати усе українське громадянство до боротьби з московським більшовизмом за Українську державу, що в кінцевому результаті призвело до тимчасового програшу української справи.

Голова редакційної ради:
Сергій КОРНЯ

Редакційна рада:
Олександр НЕСВІТ, Віктор ГУРА, Василь ТИМКІВ,
Василь ШВИДКИЙ, Євген БУКЕТ, Вадим КАРПЕНКО, Юрій КРУШАНОВСЬКИЙ,
Олександр ВОЛКОВ, Олексій КАРПЕНКО

Ігор ВІТИК. НАРИСИ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ТА ДЕРЖАВНОСТІ. Боротьба Української Нації проти московської більшовицької навали на початку ХХ століття. Історико-документальне дослідження. – К.: Видавець Карпенко В. М., 2026, 496 с.

Коректура та літературне редагування:
Інна Хмеляр-Вітик

Верстка та макетування:
Вадим КАРПЕНКО

© Текст: Вітик Ігор Романович, 2026
© Макет: Карпенко Вадим Миколайович, 2026

ISBN 978-617-8496-03-6

Ніколи не здавайтесь — ні у великому, ні в малому, ніколи не піддавайтесь силі вашого супротивника. Народи, які були завойовані зі зброєю в руках, піднімалися знову, але з тими народами, які здались без опору, все скінчено.

(У. Черчіль)

ВІД АВТОРА

Не дивлячись на здавалось би багатий, навіть недавній український історичний досвід часів Української незалежності 1917-1920 років, коли наша державність була підступно знищена більшовицькою Росією з її оманливими ідеями про право націй на самовизначення та революційної боротьби трудящих за краще життя, до повномасштабного вторгнення російських військ на територію нашої держави у лютому 2022 року українці не бачили, чи не хотіли бачити, реальної загрози від нашого східного сусіда.

Росія у будь-якій формі свого буття, чи то як Російська імперія, чи то як СРСР, чи то у вигляді іншої політичної системи, була тим історико-політичним, географічним утворенням, що всю суть свого існування бачить лише у насильстві, агресії, захопленні чужих територій, нав'язуванні самої себе іншим народам і націям та нищенні чужої волі і чужого бачення світу, відмінного від її власного, найгрубішими методами. Це вже стало глибокою історичною традицією цього державного утворення.

Практичним прикладом цього є сьогоднішня російська агресія проти нашої Вітчизни метою якої є повне знищення Української нації та незалежної держави Україна.

Росія ніколи іншою не була й не буде, і від того, що свого часу декілька інтелігентів, письменників, поетів, змалювали її як такий собі осередок високих думок та ідей, нічого не зміниться, бо природа її існування — загарбання територій інших держав, їх поглинання. Реалізація будь-яких інших ідей її знищить. Відтак, Росія у своїй історії не дала реальну свободу жодній країні, жодному народові, а тільки насаджувала свої маріонеткові уряди всюди, де це було можливо.

Теперішня Російська Федерація є останньої імперією в світі. Ця імперія протрималась так довго, оскільки у неї не було (в класичному розумінні імперій) заморських територій. Усі загарбані території сусідували з нею і приєднувались до метрополії створюючи хибне враження про дружбу народів, про єдність і цілісність такого державного утворення, формуючи також видимість залучення окремих представників цих поневолених народів до управління державними справами та до місцевого самоврядування.

Сьогодні настав час згадати про нашу славну минущину, про наших героїв, а також про змарновані шанси наших прадідів, щоби не повторити їхніх помилок.

Ця книга потрібна для нових героїв України, які сьогодні, як і їх попередники, протягом минулих чотирьохсот років, воюють за незалежність України проти московщини, споконвічного ворога нашої Вітчизни. Робота не є традиційним посібником з історії України, у ній подано спогади безпосередніх учасників буремних подій столітньої давнини, з їхньою різною, подекуди суперечливою оцінкою, прийнятною, або ж ні для сьогоднішніх поколінь українців. У ній на конкретних історичних подіях дано відповідь, чому українці, які понад сто років тому відновили свою державність, не змогли її втримати.

З історичних подій

З таємної інструкції Російської імператриці Катерини ІІ до Президента Сенату, міністра юстиції, князя В'яземського з приводу українського питання: *«...думка, що вони є нація абсолютна відмінна від нашої, є аморальною... боріться з їх фальшивими, непристойними республіканськими ідеями. Було б більше, ніж помилкою, я б сказала справжньою глухотою, називати їх чужинцями і поводитись з ними як з такими. Треба примусити їх делікатним способом зрусифікуватися...»*

29 січня 1918 р. силами полків вільного козацтва, Гордіївського полку і куреня Січових стрільців почалося придушення більшовицького заколоту проти УНР, організованого 27 січня на підтримку російським частинам, що наступали на Київ. 4 лютого війська Центральної Ради увійшли на територію заводу «Арсенал» і придушили промосковський заколот. Того ж дня, 29 січня в ході російсько-української війни стався бій під Крутами — близько 300 юнаків Військової школи і студентів київських гімназій, що утворили Помічний студентський курінь при січових стрільцях під командуванням капітана Гончаренка зазнали поразки від більшовицьких військ Михайла Муравйова.

9 лютого 1918 р. війська Червоної Армії під командуванням М. Муравйова після п'ятиденного артилерійського обстрілу зайняли Київ, столицю УНР. Після цього, жертвами червоного терору в Києві стали п'ять тисяч осіб, головним чином — царські офіцери і свідомі українці.

Того ж дня Німеччина, Туреччина, Болгарія, і Австро-Угорщина підписали в Брест-Литовську з УНР мирний договір, за умовами якого держави австро-німецького блоку визнали незалежність Української Народної Республіки, що врятувало її від повного поглинання більшовицькою Росією.

16 лютого 1918 р. у Катеринодарі (нині — Краснодар) було проголошено Самостійну Кубанську Народну Республіку. Через декілька днів Військова Рада Кубані ухвалила резолюцію про приєднання республіки на федеративних умовах до України. Кубанська Народна Республіка проіснувала до березня 1920 року.

3 березня 1918 р. після активізації військових дій держав-учасниць Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгаря) проти Радянської Росії, остання була змушена підписати у Брест-Литовську сепаратний мирний договір на умовах, запропонованих супротивниками. Радянська Росія визнала незалежність України і Фінляндії, совіти також втратили Польщу, Естонію, Латвію, Литву, Грузію. Крім того, декілька Вірменських областей приєднано до Туреччини.

19 березня 1918 р. у Катеринославі (нині Дніпро) закінчився ІІ Всеукраїнський з'їзд рад, на якому було схвалено Брестський мирний договір більшовицької Росії з державами Четверного союзу і проголошено незалежність так званої Радянської України.

24 квітня 1918 р. частини армії УНР на чолі з Петром Болбочаном захопили Сімферополь — столицю Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди. Це стало фіналом успішного походу українських військ на Крим з метою визволення його від більшовиків, але через складну зовнішньополітичну ситуацію півострів не вдалося приєднати до України.

«Коли в країні небезпека, — то звертаються до Бога і кличуть солдат, а коли небезпека минає, то про Бога забувають, а солдат судять... »

А. Піночет

РОЗДІЛ І

Українці в боротьбі за відновлення Української державності в 1917-1918 рр. (криваві бої і надії, що не справдились)

(Революційна стихія в Україні у 1917 р., створення Центральної Ради, самоорганізація українців, до створення українського війська, взаємини Центральної Ради з державами Антанти та Центральними державами, більшовицький листопадовий переворот 1917 р. і перші нормативно-правові акти петроградських більшовиків, намагання московських більшовиків утвердити свою владу в Україні, мирні переговори у Бресті, за завісою переговорів у Брест-Литовську, галицькі українці у боротьбі за Українську Державу, Українське Вільне Козацтво у боротьбі з більшовиками за Українську державу, Крути, у боях за Київ, відступ на Волинь, прихід німецьких та австрійських військ в Україну, звільнення від московсько-більшовицьких банд Лівобережної України, визволення П. Болбочаном Криму і Донеччини від більшовицьких банд, конфлікт з німцями, дальші бої з більшовицькими бандами, звільнення усієї української території від червоної «зарази», «союзники» України)

У період першої світової війни, що розпочалась у серпні 1914 р., російський уряд мобілізував в Україні до армії майже все чоловіче населення, здатне тримати зброю.

Однак, вже після двох років війни царська Росія опинилась перед загрозою великої економічної кризи, згодом, до економічної кризи додалися ще й поразки на фронті й голод в тилу.

В Україні до самодержавного гніту додався гніт національний. Так, зокрема, переслідувався український національний культурний рух, були закриті всі установи «Просвіти», заборонялась українська преса будь-якого змісту.

У лютому 1917 р. Російська імперія вже стояла на порозі розвалу. Свободи вимагали поляки, грузини, українці та фіни. Першою під тиском війни вона й розвалилася, оскільки зазнала найбільших людських втрат, які часто пояснювались недбалістю й помилками з боку призначених царським режимом недолугих командирів. Крім того, з мобілізацією на військову службу близько половини працездатних чоловіків, зменшилося виробництво продуктів і промислових виробів, різко зросли ціни. Голод став звичайним явищем, особливо серед жителів міст, розгорталися страйки, у народі зростало розчарування у царській політиці.

Її кінець супроводжувався швидким піднесенням різних російських політичних партій, що виступали проти царського режиму, а тепер намагалися нав'язати дезорієнтованому суспільству власні моделі нового суспільно-економічного та політичного устрою. У цьому аспекті багатьох здивувало те, що, здавалося б, слухняні неросійські народи колишньої імперії також почали вимагати права влаштувати свою долю на власний розсуд.

В Україні вибухнула українська революція, що за своєю природою була як національною, так і соціально-економічною.

Наслідки війни для українців, змушених битися з обох воюючих сторін, були тяжкими. Протягом усієї війни Галичина слугувала ареною найбільших і найкровопролитніших битв на Східному фронті. Її населення зазнавало страшних збитків від руйнувань та спустошень, спричинених воєнними діями, брутальністю як російського, так і австрійського командування.

Поряд із фізичними втратами, війна ще більше погіршила долю українців, які не мали власної держави, що захищала б їхні інтереси. Величезна кількість українців (у російській армії налічувалося 3,5 млн. українських солдатів, 250 тис. українців служили в австрійському війську) боролися і вмирали за імперії, що не лише ігнорували їхні національні інтереси, але й активно намагалися, як зокрема Росія, знищити їхній національний рух.

Володимир Сікевич

Український генерал В. Сікевич згадував, що у лютому 1917 р. полк, яким він командував, перебував в окопах біля с. Конюхів, що недалеко від Зборова — Юзефівки. З початком грудня 1916 р. усім арміям Південно-Західного фронту був даний наказ готуватися до останнього бою. Різноманітної зброї, набоїв та снарядів навезли так багато, що стільки їх не було протягом усієї війни. Гармати на позиціях стояли впритул одна від одної у три ряди, у першому ряду — легкі, польові, у другому ряду — важкі, а в третьому — далекобійні. Військо стояло в глибину по три дивізії, одна за одною, щоб під час наступу, що готувався, підсилювати передні військові частини. В улоговинах стояли великі відділи кавалерії, для якої уже були підготовлені відповідні накази, що як тільки піхота прорве фронт, кинутися у проходи і гнати ворога доти, допоки всі його вояки не будуть знищені, або ж не здадуться у полон. Інші накази вказували на необхідність зруйнувати тил ворога й перешкодити ворожим резервам зайняти нові позиції для оборони проти російських військ. Сила була така, що всі були впевнені у тому, що це мають бути уже останні бої цієї війни. Війська очікували наказу про наступ з великим бажанням (загалом на усьому театрі військових дій у резерві перебувало біля 300 свіжих дивізій росіян). Усі необхідні накази й розпорядження були віддані. Чекали лише на наказ перейти у рішучий наступ. У свою чергу, німці через своїх шпигунів дуже добре знали, що коїться у російському стані і дуже з цього нервували.

У середині лютого 1917 р. німці розпочали сильний артилерійський вогонь по російських позиціях з усіх своїх гармат, і били три доби, багатьох убили, а ще більше покалічили, але у наступ не пішли. Упродовж декількох днів окопи були приведені до ладу, поранених санітари поперев'язували й позносили до лазарету. Убитих склали за окопами й у долині їх закопали, завернувши їх у палатки. Писарі вже усіх убитих записали у сотенні книжки, щоби полковий капелан міг оповістити родичів.

«... вночі я пішов на фронтові позиції, щоб подивитися, якої шкоди нам наробив ворог, бо по телефону про усе як слід не довідаєшся, а крім того, слід було віддати персональні накази й підбадьорити як командирів, так і солдат. Я пробирався окопами з великими труднощами, в деяких місцях окопи були зовсям засипані землею, а тому декілька разів доводилось вибиратись з них і йти чистим полем, добре, що це було вночі й мені вдалося вдало дійти до свого першого батальйону, варта стоїть належно, вартовий командир доповів про останні події й довів, що зараз робиться усе, щоб привести до ладу те, що зруйнував ворог, вартові перебувають у піднесеному настрої, і поговоривши трохи з військовиками першого батальйону, я перейшов до другого. Там, у куточку, де закінчуються окопи нашого полку й розпочинаються сусіднього, сидять, лежать,

стоять військовики і про щось дуже енергійно сперечаються. Я підійшов ближче, й чую як зі сторони Конюхів залунала українська пісня «Ой у лузі червона калина». Несеться ця пісня згори по широкому просторі, що роздяляє наші окопи. Я стояв як зачарований і не вірив своїм вухам. Що це таке? Хто це співає? Теоретично я знав, що землі України пошматовані, що наші брати українці, через ганебні умови світової дипломатії, вже з давніх часів були відірвані одні від одного,... ми такі самі українці, як і вони, будемо стріляти один одного...» Як згодом з'ясувалося, це були українські відділи Січових Стрільців, що воювали у складі австрійської армії.

Звістка про падіння царського режиму досягла Києва 13 березня 1917 р. Вже наступного дня цар підписав своє зречення трону та призначив князя Ю. Львова прем'єр-міністром Тимчасового уряду, який мав управляти Росією до скликання Установчих зборів.

Українці Петрограда в цей час були першими, хто заявив про свою самостійність у федеративній спілці вільних народів, що мала постати на місці колишньої Російської імперії.

За кілька днів представники найголовніших установ і організацій Києва утворили (17 березня) Виконавчий комітет, що протягом перших трьох місяців після перевороту мав найвищу владу у Києві та мав утримувати порядок від імені Тимчасового уряду. Серед 12-ти його членів п'ятеро були українцями.

Демонстрація у Києві, березень 1917 року

Українська інтелігенція з числа вчених, вчителів, інженерів, українських політичних партій 17 березня 1917 р. вирішила створити Об'єднавчий центр. Із цією метою 20 березня було скликано збори українських організацій та політичних партій Києва, які ухвалили рішення сформувати Українську Центральну Раду. Її створили помірковані ліберали українських прогресистів (політична організація української інтелігенції, що виступала за автономію для України) під проводом Євгена Чикаленка, Сергія Єфремова, Дмитра Дорошенка разом із соціал-демократами на чолі з Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою.

Кількома тижнями пізніше до Центральної Ради також вступила нова зростаюча Українська партія соціалістів-революціонерів, яку репрезентували Микола Ковалевський, Павло Христюк, Микита Шаповал.

Євген Чикаленко

Сергій Єфремов

Дмитро Дорошенко

Володимир Вінниченко

Симон Петлюра

Микола Ковалевський

Павло Христюк

Микита Шаповал

Михайло Грушевський

Президентом Центральної Ради було обрано Михайла Грушевського — добре відомого, авторитетного діяча, котрий повернувся із заслання (у 1916 р. царським режимом його було вислано на північ Росії).

У цей час **українські провідники поділяли думку про те, що Україна має бути у складі федерації, мова не йшла, щоб відділитися від Росії. Це був перший етап української революції. Про повну самостійність говорили лише одиниці, але переважна більшість українських провідників вимагала автономії чи культурної особності.**

22 березня Центральна Рада видала свою першу відозву до українського громадянства.

«Народе український, впали вікові пута, прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії — говорилося у відозві. — Настав час і Твоєї долі і пробудження до нового, творчого життя після більш як 200-річного сну. Уперше Ти матимеш змогу сам за себе сказати, хто Ти, і як Ти хочеш жити як окрема нація…»

Так, Українська Центральна Рада стала виразником інтересів українського народу.

У Києві швидкими темпами розвивалося громадське життя. Поставали нові організації, відновлювались раніше заборонені. Зокрема, 22 березня збори офіцерів-українців проголосили себе Установчою військовою радою, відновила свою діяльність «Просвіта», почали видаватися українські газети. Багатьом українцям цих закладів бракувало політичного, а головне — життєвого досвіду.

На відміну від росіян у Києві, що розкололися на поміркованих у Виконавчому комітеті та радикалів у Київській Раді, українці усіх ідейних переконань згуртувалися в єдиний представницький орган, якою й була Центральна Рада.

На здивування багатьох, Центральна Рада отримувала все зростаючу підтримку.

Водночас, **як показали подальші події, Центральна Рада не використала наданий їй історією час для розбудови держави, а це майже рік, (з лютого по грудень 1917 р.), який промайнув у мітингах, дискусіях, суперечках українських тогочасних провідників.** Ще у лютому 1917 р. слід було проголосити повну незалежність України від Росії та розпочати розбудовувати державний апарат і армію. Час для цього був, майже рік. Наслідки розгардіяшу української справи стали відчутними дуже швидко.

Відтак, **лютнева революція 1917 р. застала у царській армії велику частину українських військових, які активно проявляли свою українськість.**

Повсюди у військових частинах Росії, де було багато українців створювались національні військові комітети, громади, клуби, а пізніше й українські військові відділи. Першими вимогами їх були набір у військові частини, які перебували в Україні лише українців, та щоб усі українські військові відділи, що перебували поза територією України були переведені в Україну.

Першим правовим документом з якого розпочався розвал старої російської імператорської армії був наказ № 1 такого змісту:

> «Наказ № 1 по гарнізону Петроградського округу, всім солдатам гвардії, армії, артилерії і флоту для негайного і точного виконання, а робітникам Петрограда до відома, Рада робітничих і солдатських депутатів постановила:
>
> 1) У всіх ротах, батальйонах, полках, парках, батареях, ескадронах, і окремих службах різних військових управлінь і на суднах військового флоту негайно вибрати комітети з виборних представників від нижніх чинів вищезазначених військових частин.
>
> 2) У всіх військових частинах, які ще не вибрали своїх представників в Раду робітничих депутатів, вибрати по одному представнику від рот, яким з'явитись з письмовими посвідченнями в будинок Державної думи до 10 годин ранку цього березня.
>
> 3) У всіх своїх політичних виступах військова частина підпорядковується Раді робітничих і солдатських депутатів і своїм комітетам…
>
> 5) Уся зброя, як то: гвинтівки, кулемети, броньовані автомобілі, та інше, повинні знаходитись у розпорядженні і під контролем ротних і батальйонних комітетів, і ні в якому разі не повинні видаватись офіцерам навіть за їх вимогами.
>
> 6) у строю і при несенні службових обов'язків солдати повинні дотримуватись суворої військової дисципліни, але поза службою і строєм, у своєму політичному, загальноцивільному і приватному житті, солдати не можуть бути обмежені у тих правах, якими користуються усі громадяни, а саме: вставання у фронт і віддання честі поза службою відміняється.
>
> 7) Відміняється титулювання офіцерів: ваше превосходительство, благородіе і т. п., і заміняється зверненнями: пане генерал, пане полковник і т. д.
>
> *Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів*
> *2 березня 1917 р.»*

За задумом розробників, цей наказ мав розповсюджуватися лише на військових петроградського гарнізону, однак революційна стихія, що панувала тоді, миттєво його поширила на територію усієї Росії.

За ініціативою поручника Миколи Міхновського (харківський адвокат), першого ініціатора українського військового руху, 22 березня 1917 р. відбулися перші збори українських військових старших офіцерів та солдат Київського гарнізону. Ці збори ухвалили рішення надіслати петицію до Тимчасового уряду у Петербурзі з вимогою запровадити автономію України та вважати себе Тимчасовою Українською Військовою Радою до створення найвищого українського військового органу.

29 березня було скликано широку військову нараду Київського гарнізону та інших навколишніх військових частин під головуванням підполковника Павла Волошиніва, на якій було обговорено низку питань щодо порядку створення українського війська та подальшої діяльності українського військового клубу. За результатами цієї наради прийнято рішення про невідкладне створення української військової організації — Український військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка. За пропозицією М. Міхновського ухвалено рішення про негайну організацію власної української армії, як

Микола Міхновський

Павло Волошинів

«могутньої військової сили без якої неможливо здобути повну волю України». На підставі цього рішення було розпочато організацію українських добровольчих полків усіх видів зброї. Першому такому полку було надано назву — Перший Український Козачий полк імені гетьмана Б. Хмельницького.

У той же час. М. Міхновський протягом тижня організував Військовий Клуб імені Полуботка, написавши для нього статут. Цей Клуб мав право відкривати свої філії на території усієї України. Метою діяльності цього клубу було *«...гуртувати в одній сім'ї вояків, лікарів, військових, урядовців української народності...»*

Щоб поширити ідеї клубу, і не втратити історичний момент, було видано тисячі примірників відозви до вояків українців із закликом об'єднуватися в окремі національні громади і готуватися до майбутньої боротьби за повну свободу України.

Одночасно з Військовим Клубом імені Полуботка було створено Український Військовий Організаційний Комітет із завданням організовувати українські військові частини, ведення ідеологічної роботи при цьому, було покладено на Клуб імені Полуботка.

Українська маніфестація в Петрограді

Перша українська маніфестація відбулась у Петербурзі (Петрограді) 12 березня 1917 р. У ній взяли участь понад 20 тис. військових укрїнців петербурзького гарнізону.

У Києві велика українська маніфестація відбулась 1 квітня 1917 р., у якій взяли участь понад 100 тис. українців, серед яких понад 30 тис. військових київського гарнізону.

На видану Військовим Клубом відозву до військових відділів із закликом об'єднуватися в окремі українські громади відгукнулися українські вояки на фронті і в тилу. У різних гарнізонах в Україні та в Росії відбувалися українські віча та поставали військові товариства.

Першу українську провідну військову установу було створено у березні 1917 року під назвою Український Військовий Організаційний Комітет, який очолював полковник Глинський. За ініціативою цього Комітету, що тісно співпрацював з Військовим клубом імені Полуботка, формувалися перші українські військові відділи, першим з яких — полк імені Хмельницького.

У березні 1918 р. новопризначений начальник українського військового штабу полковник О. Сливинський провів реорганізацію генерального штабу. Відтоді Генеральний Штаб складався з двох відділів: першого, під керівництвом генерала Дроздовського, що керував оперативною діяльністю української армії, та другого, під керівництвом полковника Какуріна, що займався питаннями організації армії. Були утворені й три підвідділи, оперативний, під керівництвом полковника Мишковського, розвідувальний — підполковника Колосовського, закордонного зв'язку — генерала Березовського.

Олександр Сливинський

Олександр Березовський

Микола Какурін

Євген Мишковський

На початку квітня 1917 р. було засновано Український Військовий Клуб у Москві, що 7 квітня організував 10-тисячну українську військову маніфестацію.

Володимир Колосовський

8 квітня відбулося військове віче у Тернополі, а 9 — у Коломиї. На цих вічах було прийнято рішення домагатися автономії України з приєднанням до неї історичних українських земель — Галичини й Буковини.

10 квітня у Києві відбулось віче, на якому було ухвалено рішення приступити до роботи щодо організації українського війська усіх видів зброї, а першим кроком до цього — виокремлення українських вояків від вояків інших національностей в окремі національні українські частини з українськими командирами, а в тилу — приступити до формування чисто українських полків.

Левко Дроздовський

Український Військовий Організаційний Комітет на початку квітня 1917 р. розпочав роботу щодо створення першого українського військового стягу.

У середині квітня відбулися багатотисячні українські військові віча у Харкові, Катеринославі з вимогою запровадження автономії України.

У квітні українські військові громади створюються при командуванні Західного Фронту та при командуванні 5-тої російської армії. У тому ж квітні утворилася на чолі з С. Петлюрою Українська Фронтова Рада при військах Західного Фронту. Наприкінці квітня Військова Рада в Одесі розпочала створення Одеського Українського Військового Коша на зразок київського Військового Клубу.

У свою чергу, російські революційні комітети виступили дуже вороже проти формування окремішніх українських військових частин. На їх думку, це шкодило об'єднаному революційному рухові.

1 травня, коли у Києві проходило українське військове свято «Перших квіток», у якому взяли участь українські вояки з різних військових частин київського гарнізону, серед яких Військовим Клубом імені Полуботка було проведено відповідну пропагандивну роботу, що стало наслідком проголошення про створення Першого Українського Козачого полку імені гетьмага Богдана Хмельницького. Протягом декількох днів українськими офіцерами, колишньої російської армії було проведено реорганізацію цього полку зі створенням підрозділів артилерії, кінноти, кулеметів, з подальшим розгортанням цього полку в дивізію. Полк нараховував 16-ть сотень у складі 3574 вояків. Цей полк став опорою українського національного руху.

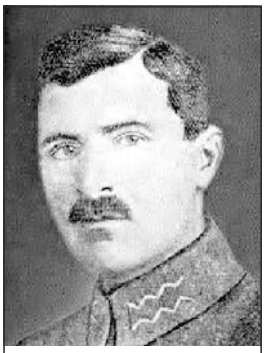
18 травня 1917 р. на першому Всеукраїнському з'їзді утворено Український Генеральний Військовий Комітет, що перебрав від Організаційного Комітету керівництво усім українським військовим рухом.

Командувач Південно-Західного фронту генерал Брусилов, який спочатку хотів розігнати український полк, згодом, під натиском української національної стихії, дав згоду на його формування. Після тримісячного перебування в Києві 8 серпня 1917 р. цей полк за наказом Центральної Ради відправлено на фронт. Полк перебував у складі 10-ї піхотної дивізії до листопада 1917 р. як один з найкращих підрозділів. Це був період, коли стара російська армія швидко розкладалася, а фронт тримали майже виключно українізовані військові частини.

Олексій Брусилов

У кінці листопада, після більшовицького перевороту, полк у повному складі повернувся до Києва і взяв активну участь у війні з більшовицькими збройними відділами у складі Запорозького Корпусу. Полк постійно перебував у боях до кінця національно-визвольної війни, тобто, до кінця 1920 р.

Осип Станімір

Лютнева революція в Росії застала Осипа Станіміра (полонений офіцер українського легіону, що воював у складі Австро-Угорської армії), в таборі для австрійських військовополонених, в селі Верхнії Мулли, під Пермою. В червні 1917 р. табір полонених було перенесено за Урал, до міста Щадринська. Це було повітове місто з кінцевою залізничою станцією на далекий Сибір. Тут розміщувався російський піхотний полк, в якому військову службу проходила третина українців. Один з українських полонених, хорунжий Василь Косаревич заприятелював з прапорщиком вищезгаданого полку, українцем, який був єдиним офіцером у цьому полку. В одній з розмов з ним був розроблений план як провести українізацію полку і як українцям, дістатися в Україну. План полягав у тому, щоб прапорщик з надійних солдат і командирів нижчого рангу створити солдатську раду. Ця рада мала організувати окремий український батальйон, після чого, слід звернутися до командирів полку з проханням вислати цей батальйон на Південно-західній фронт для оборони України. Після декількох днів після розробки цього плану українські солдати полку підняли повстання, захопили зброю та амуніцію, зайняли праве крило казарми та вивісили блакитно-жовтий прапор.

Командири полку вирішили виконати вимогу українців і вирішили негайно завантажити український батальйон у вагони і відправити його на фронт. У цей момент до полонених українців прийшов патруль складений з українців батальйону, що вагонувався з пропозицією негайно прибути під охороною цього патруля на залізничну станцію. За кілька хвилин сімнадцять командирів — галичан, були готові і відійшли з патрулем на залізничну станцію. Тим часом, батальйон вагонувався. Українці — галичани завантажились у вагони разом з батальйоном і через дві години потяг рушив в дорогу. Понеслось грімке, трикратне — «Слава Україні!» Так відбулась українізація українського батальйону в Щадринську, на Сибірі. Подорож до Києва тривала цілих 8 днів. В дорозі українці переконались, що значить «українська стихія». Всюди, по станціях рух, гамір і поспіх, потяги переповнені, площадки і дахи вагонів обліплені людьми і клунками. Це засланці і полонені з Сибіру, солдати з розкинених російських гарнізонів, переселенці з самарських степів, з-над Волги, з Уралу і Зеленого Клину — до

своєї Батьківщини, на вільну Україну. Дзвеніла бадьоро українська мова і лунала широким гомоном українська пісня серед російського хаотичного краю.

На 8-мий день ешелон прибув до Києва і тут спіткало українців прикре розчарування. На залізничному вокзалі, в столиці України, вони знайшли всіх і вся тільки не українців. Весь вокзал був завалений людською сірою масою солдатів й офіцерів-золотопогонників. Їхня поведінка була презирливою і кепкуючою, на все дивились з погордою і презирством — «з наплювательной точкі зренія». Російська мова, перемішана з поганою солдатською лайкою, була загальна. Площа перед станцією була рівнож заповнена різноманітним народом. Більші й менші гуртки запально мітингували, яка має бути Україна — федеративна, чи самостійна, з поміщиками, військом і поліцією, чи без них і т. д. Наш транспорт вивагонувався, військо відійшло до казарм, а ми, звільнені полонені, подались до Галицько-Буковинського Комітету. В комітеті було гамірно і повно народу. Українців — галичан привітав сам голова д-р Сабат словами: «Добре панове, що ви приїхали, нам треба рук до праці, ми вас потребуємо», а звертаючись до О. Станіміра додав: «ви, пане-товаришу, знаменитий організатор і промовець, ви підете на повітового комісара».

О. Станімір поселився у Києві, в якому прожив до початку січня 1918 р. У місті була повна свобода, без пана й Івана, без війська, поліції й міліції. Кожний громадянин робив, що хотів і як хотів. На вулицях і площах Києва, а навіть в самому будинку Центральної Ради відбувалися постійні мітинґи і дебати. Українська стихія не вгасала. До Києва прибували українці, військові й цивільні, з усіх закутків великої Росії. Військові частини йшли в казарми і там десь щезали. Ними ніхто не піклувався, бо нова українська держава армії не потребувала. Цивільні розміщувались у різних комісаріатах в Києві та в провінції. Поважну кількість творили галичани. Вони зайняли важливі посади майже у всій українській владі. Такий був стан в Києві, так було у всій Україні до кінця 1917 року.

Український національний рух охопив майже усі військові частини російської армії, де служили українці. Було українізовано чотири корпуси у складі 48-ми піхотних полків, в тому числі артилерійських з відповідними технічними частинами. Крім цього, виникло багато добровольчих військових формувань, що поступово відокремлювались від російських військових частин.

Лавр Корнілов

Вища російська військова влада спершу до українізації війська ставилась вкрай неприхильно. Та коли виявилось, що українізовані частини добре дисципліновані, що вони без наказів не відходять у тил, як це робили військові частини, укомплектовані москалями, думка їх різко змінилась, а то й навіть сама вона ініціювала таку українізацію. Так, наприклад, тодішній головнокомандувач російською армією генерал Корнілов, сам запропонував генералові П. Скоропадському, командиру 34-го корпусу перетворити його в Перший український корпус.

Щоб надати організованості українського військового руху Центральна Рада за ініціативою Українського Військового Організаційного Комітету, 18 травня 1917 р. скликала Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд.

На цей з'їзд прибуло 700 представників від військових організацій, товариств та військових частин усіх армій російського фронту, Балтійського і Чорноморського флотів та різноманітних тилових частин.

Зазначений з'їзд затвердив ухвали Національного Конгресу, що відбувся 7-8 квітня і прийняв рішення щодо їх негайного впровадження в життя, а саме: **національно-територіальної автономії України, призначення при Тимча-**

совому уряді в Перербурзі міністра у справах України, заснування в Україні відповідного комісаріату, що вирішував би усі питання внутрішнього життя. Крім того, з'зд визнав Центральну Раду органом, що опікується усіма справами України і головним органом у зв'язках з Тимчасовим урядом у Петрограді. **Також було прийнято рішення про націоналізацію армії на основі національно-територіального принципу, на початку *«щоби виділити окремо військові частини з українською більшістю»*.** З'їзд домагався на Балтійському флоті укомплектувати окремі кораблі виключно командами з України, а морські команди Чорноморського флоту в подальшому комплектувати лише українцями. Крім того, було прийнято рішення негайно відкрити українські військові морські школи та приступити до видання українських військових підручників для піхоти, морських справ та військових пілотів.

Другий Всеукраїнський Військовий З'їзд відбувся упродовж 18-23 червня 1917 р. незважаючи на заборону його проведення тодішнього російського воєнного міністра О. Керенського. На цей З'їзд прибуло 2500 делегатів, що представляли 1 млн. 740 тис. українських вояків російської армії від Північного, Південно-Західного, Західного, Румунського фронтів, тилових військових частин петроградського, московського, мінського, казанського військових гарнізонів, а також військових частин сибірського, терського, туркестанського, країв, Балтійського і Чорноморського флотів. Це була величезна демонстрація українського національного руху та сили.

З'їзд ухвалив постанову вимагати від російського Тимчасового уряду, щоб він визнав усі домагання Центральної Ради, а **Центральній Раді слід негайно приступити до твердої організації краю *«у згоді з національними меншинами»***.

Згідно з іншим рішенням, Генеральному Військового Комітету поставлено завдання розробити детальний план українізації армії, що перебувала на території України та негайно приступити до цієї роботи. Крім того, слід було негайно приступити до переведення військових частин укомплектованих українцями до України.

Відповідно до цих рішень на всіх фронтах російської армії створювалися українські військові фронтові комітети, які скликали армійські, корпусні, дивізійні з'їзди.

Українізація війська, що перебувало в Україні, набирала силу, для цієї роботи виділялись відповідні військові фахівці. Одним з таких військових фахівців був український генерал Михайло Омелянович-Павленко, якого згідно з мандатом Верховного Головнокомандуючого Брусилова і за згодою командування 7-ї армії, було уповноважено українізувати один з полків гвардійських гренадерів, що був розквартированый в Одесі. Спочатку командування полку дуже вороже поставилось до його українізації. Назагал, в Одесі «українізація» запасних полків йшла поруч із їх «більшовизацією» й невідомо було ще, хто подужає.

План М. Омеляновича-Павленка полягав в організації невеликих, але добре вишколених військових частин, які могли б запалитися національною ідеєю і в усіх майбутніх виступах були б точкою опори для наших організацій вільного козацтва. Відтак, він визначив для себе перелік віськових частин, де можна було організувати і здійснити роботу з їх українізації і спершу почав їх підсилювати відповідним кадровим потенціалом. В самому Катеринославі стояли два запасні полки — 288-й 264-й, а також запасний армійський дивізіон, кавалерійський запасний ескадрон і ще деякі допоміжні частини. Два інші полки стояли в Миколаїві й Херсоні, крім того, там перебували й екіпажі моряків. Зв'язок з ними було налагоджено, а відтак справа українізації зрушила з місця.

Станом на листопад 1917 р. сільські жителі і переважна частина військових на Катеринославщині схилялися до Українського Державного прапору, натомість, елемент робітничий та дрібно-міщанський більше хилився до інтерна-

ціоналу. Така робота була важливою й счерез призму того, що на 12 грудня 1917 р. були заплановані вибори до російських установчих зборів, які, крім іншого, мали вирішити форму державного правління Росії, та створити орган, що буде далі керувати Росією .

У цей непростий час, селянство Катеринославщини та свідоме робітництво прийняли рішення, що вони будуть підтримувати українську владу, з приводу цього, було зроблено відповідну заяву на адресу губернської ради та створено відповідний виборчий блок.

Військовий комісар Одеського Округу повідомив М. Омеляновичу-Павленку про те, що його кандидатуру у Центральній Раді запропоновано на посаду начальника усіх військових шкіл України, а тому його негайно викликають до Києва, до Секретаря військових справ. Київ вразив М. Омеляновича-Павленка неприбраними вулицями і занедбаністю. Український Військовий Секретаріят саме тоді переїжджав з Хрещатика на вулицю Фундуклеївську, до будинку Галагана: *як виявилось, отримати авдієнцію у Секретаря військових справ С. Петлюри було не так легко, а для нього особисто це сталось з певними неприємностями. В приймальні на нього звернув увагу якийсь полковник, високий, родовитий, з «запорожськими вусами». Це був полковник Пилькевич, вартовий отаман при Військовому Секретарі. Оглянувши М. Омеляновича-Павленка своїми проникливими очима, він запитав в якій справі він прибув до Військового Секретаря. М. Омелянович-Павленко відповів йому на мішаній українсько-російській мові. Йому це не сподобалося. Виріс М. Омелянович-Павленко за межами України, і українську мову вивчав з книжок. М. Омелянович-Павленко був спокійний з того, бо з першого ж дня національної революції він був під українським прапором і втішав себе думкою про окремі позитивні здобутки в його діяльности. Розмови з Пилькевичем, який дорікнув про його погану українську мову, не вийшло, оскільки, у відповідь, М. Омелянович-Павленко наголосив йому, що невідомо, хто більше прислужиться Україні, чи він своєю роботою у сфері підготовки військових кадрівУкраїни, чи Пилькевич своїми добрими знаннями української мови. Внаслідок цього інциденту, його побачення з С. Петлюрою настало аж за два ти-жні й тривало лише декілька хвилин.*

Олександр Пилькевич

У цей час навколо України відбувалися дуже тривожні події, а тому ця зустріч мала відбутися набагато раніше. С. Петлюра порадив М. Омеляновичу-Павленку підготувати план подальшої українізації військових частин старої російської армії, розквартированої в Україні. У розмов із С. Петлюрою, М. Омелянович-Павленко зупинився й на полковникові Пилькевичу, тим більше, що той повідомив Петлюру про інцидент з ним. На думку М. Омеляновича-Павленка, Пилькевич був яскравим представником українців-романтиків, які надто велику вагу віддавали другорядним історичним атрибутам. Всі такі атрибути (оселедець, люлька, бандура) й були на початках тими ознаками, якими вимірювався український патріотизм, а часи були жорстокі, власне тоді вирішувалась доля України. **Коли шукати «пропащого часу» в наших новітніх подіях, то саме тоді, наприкінці 1917 року. Центральна Рада з кожним днем все більше й більше втрачала в масах свій авторитет.**

План роботи щодо реорганізації в Україні військово-педагогічної справи Військовим комісаріатом та керівництвом Центральної Ради було визнано контрреволюційним, оскільки саме тоді у середовищі українських політичних провідників перемогла думка про те, що армія новій Українській державі не потрібна, а її кордони і безпеку забезпечить народна доб-

ровільна міліція. Крім того, М. Омеляновичу-Павленку було наголошено на поганому знанні ним української мови. Відтак, на посаду начальника всіх військових шкіл в Україні було призначено іншого генерала, а М. Омеляновичу-Павленку було запропоновано посаду його першого помічника. М. Омелянович-Павленко від цієї посади відмовився.

Саме у цей час, до Військового секретаріату прибув цивільний комісар Одеського округу, який, дізнавшись про ситуацію, що склалась, дуже роздратувався і запропонував М. Омеляновичу-Павленку посаду військового комісара Одеського округу, і той погодився.

На початку грудня 1917 р. М. Омелянович-Павленко вирушив до Одеси. У Жмеринці перебували збільшовичені полки 2-го Гвардійського корпусу під командуванням Євгенії Бош, що пробивались до Києва з метою його захоплення. Було дуже моторошно, оскільки наприкінці вересня — на початку жовтня 1917 р. цей корпус зі страшними грабежами, палячи і знищуючи усе на своєму шляху, чинячи масові безчинства над мирним населенням, вбиваючи чоловіків та ґвалтуючи жінок, пройшов з фронту всю Подільську губернію.

Євгенія Бош

Однак, не дивлячись на усі негаразди, що траплялися в дорозі, М. Омелянович-Павленко спокійно дістався до Одеси.

До питання українізації армії: Перший український корпус під командуванням генерала Павла Скоропадського восени 1917 р. був зосереджений для подальшої реорганізації між двома головними залізницями Жмеринка — Козятин і Проскурів — Шепетівка — Коростень, що сполучали Київ з мільйонними арміями Південно-Західного й Румунського фронтів, в яких в результаті більшовицької агітації почала розкладатися дисципліна. З цих фронтів нависла небезпека українській столиці й усій Правобережній Україні, оскільки здеморалізована мільйонна солдатня могла їх «залити». Крім того, Правобережжя України було найближче до фронтів, а тому тут були розташовані численні тилові військові частини, що також перебували під впливом розкладової більшовицької агітації.

У Києві були розгромлені усі більшовицькі комітети вояками двох полків Першої української дивізії Першого українського корпусу, коли вони переїжджали в район поблизу Збаража. У той час, у Києві був численний військовий гарнізон, що міг дати відсіч будь-якому більшовицькому виступу. Але й цей гарнізон також попав під вплив більшовицької агітації і, як наслідок, більша його частина прийняла нейтралітет у протистоянні з більшовиками. Як наслідок, Київ зайняли більшовицькі зайди, чисельність яких, проте, не перевищувала п'ять тисяч.

Перший же український корпус сумлінно виконував завдання щодо оборони доступів до Києва із південного заходу й давав гідну відсіч усім намаганням більшовиків наблизитись до міста: два полки Першої дивізії першого українського корпусу, під командуванням начальника штабу цієї дивізії полковника М. Капустянського у грудні 1917 р. вирушили з-під Збаража й захопили Шепетівку, де було реалізовано такі заходи: 1) роззброєно та розпущено тиловий збільшовичений полк чисельністю п'ять тисяч осіб; 2) стримано наступ на Київ збільшовиченої гвардійської кінної дивізії; 3) роззброєно 37-й вітебський збільшовичений полк, що рухався зі Старокостянтинова на Шепетівку з наміром подальшого руху на Київ. Цей полк у його ж вагонах було відправлено у московщину; 4) зміцнивши свої позиції у Шепетівці було захоплено штаб 11-ї армії в Старокостянтинові та змушено до втечі революційний большевицький Совєт.

Українські вояки різних військових частин захопили штаб 7-ї армії, де взяли у полон командуючого цією армією більшовика Єгорова, його було відправлено в Київ у в'язницю, з якої його згодом було звільнено більшовицькими емісарами після захоплення Києва військами Муравйова.

Усі ці успіхи були здобуті українськими відділами майже без жодних людських втрат, головне завдяки вдалим маневрам та переговорам.

Друга дивізія цього ж корпусу, спираючись на залізничні вузли Жмеринка — Козятин — Вапнярка — Хрестинівка, зупинила наступ гвардійського корпусу, що складався з трьох дивізій під керівництвом відомої чекістки Бош, розгромила й обеззброїла цей корпус.

Таким чином, шість полків Першого українського корпусу у період першої війни Центральної Ради з більшовиками успішно обороняли Україну з південного заходу, аж до відступу Центральної Ради у напрямі на Житомир.

Третій Всеукраїнський Військовий З'їзд відбувся упродовж 2-12 листопада 1917 р. на який прибули 3 тис. делегатів військових. З'їзд відзначив різке загострення відносин між російським урядом та Центральною Радою, її виконавчим органом — Генеральним Секретаріатом. Вже тоді було ясно, проголошення Української Народної Республіки є справою найближчих днів.

Учасники Третього Всеукраїнського військового з'їзду (2 – 13 листопада 1917-го) у Києві. В центрі Симон Петлюра та Михайло Грушевський. Праворуч представники французької, бельгійської та румунської військових місій.

З військових питань з'їзд ухвалив такі рішення: щоб Генеральний Військовий Комітет приступив до негайного формування на фронті з українців окремих військових частин; українізації військових гарнізонів на території України; призначення Центральною Радою комісарів у всіх українізованих дивізіях; створення українізованих полків усіх родів військ.

Через чотири дні Українська Центральна Рада проголосила Третій Універсал, яким було проголошено Українську Народну Республіку. У цей час владу в Петрограді захопили більшовики.

Вихід був у тому, що з перших днів революції, ще у лютому 1917 р. треба було приступити до творення регулярної української армії.

Однак, тодішні вищі керівники відродженої України, знехтували й не підтримали створення українського війська. Рішення Центральної Ради й Генерального Секретаріату були спрямовані проти творення регулярного війська, оскільки вони вважали, що державу захистить українська народна міліція, яка формуватиметься на добровільній основі, а армія має були невелика і також лише на добровільних засадах — їх мета полягала у тому, щоб Україна була вільною у вільній Росії.

До того ж у військових частинах активно діяла більшовицька агітація, що знайшла сприятливий грунт у багатьох несвідомих українських військових. Відсутність вищого українського командування, велика віддаленість від України українських військових частин, що стояли на Північному і Західному фронтах, та відсутність належного постійного зв'язку між ними та Києвом, призвело до зниження українського національного духу та розпорошення українських відділів. Згодом, це призвело до того, що більш як півтора мільйонне україн-

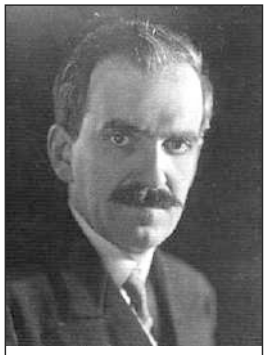
ське військо, коли треба було дещо пізніше боронити українську державу перед московськими зайдами майже повністю розчинилось.

За негайне відокремлення України від Росії виступив Микола Міхновський. Він, крім організації та проведення військових з'їздів українців, створення військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка, організував перші два полки української армії — імені Полуботка та Хмельницького.

У ніч на 18 липня 1917 р. солдати полку імені Полуботка взяли під свій контроль частину Києва, після цього мала бути проголошена повна державна самостійність України. Однак виступ не вдався. Винниченко наказує роззброїти «полуботківців», невдовзі їх відсилають на фронт, де більшість з них даремно гине в імперіалістичній війні за чужі інтереси.

Для України наявність її національного війська була важливою, оскільки після невдалого наступу російських військ у липні 1917 р. під керівництвом Керенського російська армія, як бойова сила, перестала існувати. Військові частини перетворилися на збройні здеморалізовані ватаги. Армія була не в силі виконувати завдання з оборони держави. Зате під впливом більшовицької агітації армія стала знаряддям російської внутрішньої політики та страхом для мирного населення. Стомлені війною та здеморалізовані революцією солдатські маси не можна було вже повести за собою.

Керівники держав Антанти добре розуміли, що російська армія розкладається, і вона не здатна далі вести війну, а тому звернули свою увагу на Україну. Вони помітили, що українці формують свої національні військові частини в яких зберігається боєздатність та дисципліна. Відтак, за домогою українського війська, вони сподівались втримати російський фронт проти Центральних держав, а згодом, відбудувати Росію.

Олександр Шульгин

Ашіда Хітоші

Жорж Табуї

На початку липня 1917 р. у Києві Генерального секретаря з міжнародних справ О. Шульгина відвідав японський військовий аташе Ашіда, який цікавився ситуацією в Україні.

У серпні до Києва прибула французька місія, щоб з'ясувати внутрішню ситуацію. У жовтні того ж року до Генерального секретаря військових справ С. Петлюри прибув представник Франції при штабі Південно-Західного фронту, генерал Табуї, який цікавився станом української військової справи. Генерал висловив бажання мати постійні тісні контакти з Генеральним Військовим Комітетом, а в подальшому обмінюватися військовою інформацією між українськими військовими та військовими країн Антанти.

Коли впав Тимчасовий уряд у Петрограді, і було проголошено Українську Народну Республіку, військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії, Бельгії, переїхали з Петрограда до Києва.

Голова французької місії генерал Табуї висловив українському Генеральному секретарю закордонних справ Шульгину велику симпатію Франції до України, і пропонував допомогу від французького уряду.

У союзників був план згідно з яким Україна разом з Доном, чехословацькими військовими відділами, разом з Румунією колишніми військовими частинами

Південно-Західного і Румунського фронтів продовжуватиме хоча б пасивний спротив арміям Центральних держав на фронті.

На початку січня 1918 р. Франція і Великобританія офіційно визнали Українську Народну Республіку і призначили своїх представниками. Це стало наслідком того, що радянський уряд у Москві заявив про свій намір укласти мир з Центральними державами, Франція і Англія відповіли на це формальним визнанням самостійності Української республіки: *«Генерал Табуї, Комісар Французької Республіки при Уряді Української Республіки, Пану Генеральному Секретарю іноземних справ Української Республіки… Пане Генеральний Секретар. Маю честь просити Вас довести до відома Уряду Української Республіки, що Уряд Французької Республіки призначив мене Комісаром Французької Республіки при Уряді Української Республіки…»*

На другий день, Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко у святковій атмосфері прийняв французьку делегацію, що складалась з генерала Табуї, полковників Ваніо і Декса, а також Людвіга Арке, якого було призначено французьким консулом у Києві. У своїй промові, з цього приводу, генерал Табуї заявив: *«Я приношу Вам безумовне завірення у тому, що Франція, перша зі світових країн здійснює цей важливий акт, акт офіційного визнання України, Франція підтримає усіма своїми моральними і матеріальними засобами зусилля, які буде здійснювати Українська Республіка, щоби йти тим шляхом, який намітили собі союзники… відповідно до своїх зобов'язань перед демократіями усього світу і всього людства»*. Далі, листом від 2 січня 1918 року генерал Табуї повідомив український уряд про те, що Франція вважає себе країною, що увійшла в офіційні стосунки з Україною. Слід за цим, колишній генеральний консул Великобританії в Одесі, Джон Піктон Баґґе (John Picton Bagge) повідомив український уряд, що його призначено «представником Великобританії в Україні». Румунський генерал Коанда ще від жовтня 1917 р. вів офіційні переговори з Генеральним Секретаріатом, а тому усі формальності про запровадження офіційного румунського представництва в Україні були вирішені.

Водночас, для представників Антанти найважливішим було те, щоб український уряд утворив кілька українських корпусів, які разом з чехословацьким і польським корпусами, що перебували на той час в Україні зайняли найважливіші бойові позиції на Румунському й Південно-Західному фронтах, що самовільно залишали здеморалізовані військові колишньої російської армії.

За їх задумом, ці нові військові частини мали відтягнути на себе з французького фронту велику частину військ Центральних держав.

Відтак, на противагу багатьом історикам слід зазначити, що Україна на рубежі незалежності не була ізольованою зовнішнім світом, Українська Республіка була визнана Францією та Великобританією, що були одними з найбільш впливових держав світу.

Однак, більшовицький наступ на Україну, що розпочався невдовзі, залишення столиці українським урядом, що припинило подальші взаємини між ними, Брестський мир, укладений Україною з Центральними державами, спричинило вороже ставлення цих держав до України. Водночас, український інтерес полягав у припиненні війни з Центральними державами, які погодились надати їй військову допомогу у боротьбі з більшовиками.

Територія України була близькою до фронту, і збільшовичені військові самовільно покидаючи фронт здійснювали погроми, руйнували нормальне життя: солдатня нищила українські села, грабувала худобу та увесь селянський скарб. На Україну насувалася повінь анархії з півночі — з Московщини, та з фронту — на багнетах мільйонної, розкладеної армії. На фронті, що проходив українською територію, перебувало багато московських частин.

В Україні запанувала анархія. Весь державний апарат й місцеві органи самоуправління розпались. Сільська і міська міліція була вже організована, але її працівників ніхто не слухав і ніхто не боявся. Судові органи не функціонували. Народ сам шукав собі поряток й справедливість. Пішли самосуди.

Р. Гуль, колишній офіцер Російської імператорської армії, українець за своїм походженням, згадував: *«…Була осінь 1917 року. Ми тоді стояли в Бесарабії, на Румунському фронті. Стояли теплі осінні дні. Тут жив красивий народ, який любив носити шкіряний одяг. Білі хати були завішані саморобними килимами… Я полюбив цей прекрасний край… бувало, зранку напіводягнутий вибігаєш в садок зі сливами, умиваюсь холодною водою, що пахла осінньою свіжістю …. Біля старої церкви тривають постійні мітинги озброєних солдат в сірих шинелях. Звучать злі промови без усякого змісту. Всюди розвиваються червоні прапори…Солдати скандують: «Геть війну», «Смерть буржуям» і тому подібне. Усі намагання офіцерів стримати солдатський натовп не дають ніяких успіхів. Промови стають усе зліші і зліші. В армії все зростала стихія.*

Одного дня отримав телеграму від матері, в якій йшлося, що наш родинний будинок розграбовано селянами, що збунтувались та здеморалізованими солдатами… мені слід було навідатись додому.

Командир мене відпустив у короткотермінову відпустку, спостерігаючи за тим, як буде розвиватись політична ситуація далі … Їду у залізничному вагоні другого класу. Усе переповнено. Сірі шинелі лежать на підлозі, сидять дере'вяних сидіннях, лежать на полицях для речей…Я спостерігаю за обличчями солдат, на усіх них відображена якась злість і недовір'я…зі стелі вагону наді мною звисають руки, ноги…Їм подібні люди ламали наші старовинні меблі, рвали мої книги, які я, будучи студентом, купував в Києві, що на Подолі, вирубали наш сад, витоптали усі квіти, і насамкінець, спалили наш будинок… Однак у мене немає до них ненависті, мені їх лише шкода. Усі вони напівзвірі, і не віддають ніякої відповідальності своїм діям.

Поїзд прибув на вузлову станцію. На ній вокзал, платформа, залізничні колії, заполонили тисячі солдат. Усі вони їдуть — втікають від війни. І це бажання в них настільки велике, що вони готові замерзати до напівсмерті на дахах вагонів поїздів, що прямують у тил, вбивають начальників станцій, ламають вагони, спихають один другого з дахів вагонів… всюди звучить брудна солдатська лайка… поїздів дуже мало… Солдати лютують: «Йому б вставити багнет в пузо, тоді буде поїзд… для буржуїв є поїзди, а для нашого брата — зачекай… пішли до начальника станції… Пішли!..»

Тихо підходить поїзд. Усі лізуть у вікна. Звідусіль чути звук розбитого скла… звідусіль солдатська лайка… солдати лізуть у вікна…. Сіли, їдемо погано, зупиняючись на усіх роз'їздах… Їду день, два…три… .

Пізнього вечора під'їжджаємо до рідного Києва. Той же залізничний вокзал … Зала І класу. Проходжу та сідаю на візника. Їду темними вулицями. Кінь тихою риссю біжить по м'якому снігу. Я дивлюсь на кожен дім, на кожний провулок. Усе мені тут знайоме, все знаю. Ось бачу вогонь у далекій столовій. Візник зупиняється. Розрахувавшись з ним я підходжу до дверей, нажимаю дзвінок. Чую за дверима кроки, мені відкрили, йду коридором, відкриваю двері. Із столової до мене кидається мама… обнімає, плаче…Я щасливий…

Я декілька днів живу в Києві, у себе вдома. Я нічого не хочу, я втомився від фронту, мені не цікавить політика… Водночас, я шукав вихід з своєї ситуації і не знаходив його… Повертатись на фронт було безглуздо, оскільки моєї військової частини як бойової одиниці вже не існувало, фронт був розвалений…

В Києві влада перебувала в руках Центральної Ради, Я був готовий служити Україні, однак її вожді заявляли про те, що армія незалежній Україні не потрібна, а відтак, як військовий офіцер я Україні також був не потрібний.

Наступив новий 1918 р., було Різдво. Раптом, прозвучав дзвінок у двері. Мені було дуже дивно, оскільки я нікого не чекав.

В дверях стояв прапорщик нашого полку «К.»… Прапорщик розпоров підкладку своєї шинелі і передав мені захований лист мого командира… «Корнілов на Дону… Ми обливаємось кров'ю… Усі ми Україні не потрібні… Перед нами велика робота…. Приїжджайте, я чекаю на Вас, однак, якщо у Вас є сумнів, тоді не приїжджайте…»

Декілька днів я обдумував його пропозицію… Вирішив їхати… Мама готова перенести новий біль…Через декілька днів ми виїхами. Всього сім офіцерів, у всіх відповідні солдатські документи, вигляд у всіх солдатський… у всіх за плечимо речові мішки… Мама плаче, я її обняв… Прощаючись мама зашила маленьку іконку у мою шинель… Чудового зимового вечора ми прямували до залізничного вокзалу. У мене на душі було дуже сумно, їхати не хотілось. Залізничний вокзал переповнений солдатами. Шість офіцерів пробились в туалет поїзда, що від'їжджав на Дон… Я та ще один офіцер залишились… ми чекаємо наступного поїзда лежачи на підлозі вокзалу серед солдат. Зранку, ми втомлені з великими труднощами сідаємо на поїзд, що йшов у Ростов, а далі, — на Дон.

Наступні дні зимові, ясраві… Поїзд поволі суне вздовж засніжених полів і довго стоїть на численних станціях…. Я надіслав мамі шифровану телеграму… згодом переїхали кордон України…. Вночі обшук, у вагоні дуже тісно, у вагон увійшли люди з ліхтарем, одягнені у солдатські шинелі, з гвинтівками…. «Документы предъявите…. У кого есть оружие, сдавайте, товарищи». Вони підійшли до мене. Я закрив очі і вдав, що сплю, притулившись до вікна вагону. «Товарищ», один з них взяв мене за плече, «Документы есть?» Я «прокнувся» і засунв руку в нагрудну кишеню шинелі, «Не надо», відповів він і пішов далі.

Ранок… переїхали на козачу сторону. Народу в поїзді залишилось дуже мало. Я ніколи не був на Дону, а тому дивлюсь на людей, з цікавістю дивлюсь у вікна. У наш вагон увійшли декілька козаків з гвинтівками та шаблями… сіли біля мене, розмовляють… Я шукаю нових, бодрих, життєстверджуючих настроїв, що стали б на перешкоді повномасштабній анархії, що невпинно насувалася. Козак, років 38-ми, з рябим обличчям говорить: «…Ежели сам есаул хочет стоять, пущай и стоит, есаул, мы его четыре года слушались, с нас будя. Прошлый раз он тоже на митинге выступал, кричал, что мы, станичники, себя защищаем, шобы казацкую волю не погубили…. Хватит…» Інший козак на ці слова, погоджуючись, кивнув. Невдовзі вони вийшли з вагону. З цієї розмови я зрозумів, що ці козаки були з частин, що стояли на кордоні області, на випадок вторгнення більшовиків. З їх розмови мені стало зрозуміло, що вони самовільно розходились по своїх домівках, відкриваючи при цьому, дорогу більшовицьким військам під командуванням Криленка….

Я доїхав до станиці Кам'янська, вийшов з вагону. На платформі вокзалу перебувало багато військових: солдати, офіцери, юнкери. Усі офіцери в поганах, відразу відчувається порядок і дисципліна …. Їдемо далі… Скоро Новочеркаськ…. все швидко організовується… На Москву… Як шкода, що українсьекій армії ми не потрібні… »

У жовтні солдати, які покидали фронт розгромили міста Острог, Полонне та ін. Комісар Летичівського Краю, що на Поділлі у повідомленні Генеральному Секретаріату про становище у повіті заявив, що перехід війська є рівнозначним татарському наїздові, у повіті знищено все — засіви, худобу, птицю, випушено воду зі ставів, зруйновано оселі, солдати ґвалтували жінок, в околицях, де перейшло військо, зосталися по селах лише чорні обгорілі стовпи.

На селі ситуація була не краща. Для прикладу можливо навести спогади А. Зоренка, керівника маєтками герцога Ліхтенберського, який згадував, що *герцог Ліхтенберський на одній Харківщині мав 60 000 десятин землі. Машини*

для обробітку землі були такими, що нічого подібного ні в кого не було за сотні верст. Були великі запаси жита, пшениці та ярового. Табуни коней, як для роботи, так і для виїзду. Коні були найкращими на усіх перегонах. Наші стадні жеребці були привезені з Англії. Найкращі полки російської кавалерійської гвардії і керасири, мали коні з нашої стайні. Гурти волів, коров, овець паслися на вигонах. Молочне господарство було на наших молочарнях найкращим і його висилали по усій Росії в спеціальних потягах. Дрібної птиці було стільки, що ніхто не знав скільки їх є. В теплицях і тепляках мали цілу зиму усякі ягоди та овочі. Чудові парки, овочеві сади з найкращою садовиною, баштани огірків, динь, кавунів, соняшників, маку та всього іншого, усе це було у нас. За садами були поля жита, пшениці, ячменю, гречки, проса, вівса. Тисячі робітників працювали на наших землях. Пивниці були заставлені бочками вина, горілок. Меду, наливок з вишень і слив. Були великі запаси шинок, різних припасів з м'яса, було багато чого іншого.

Палац герцога був старим панським будинком і мав усе для розкішного життя. Сам герцог жив у Петрограді і приїжджав до нас не часто і то не сам, а привозив із собою багато гостей, офіцерів з різних частин гвардії. І тоді наш заспаний палац наче оживав. У самому замку жила мати герцога, вже стара жінка Серафима Василівна Нольде, баронеса. Вона і була господинею всього господарства, а помічником у неї був я.

Під час світової війни на фільварку в Миколаївці був створений лазарет для поранених офіцерів і солдатів російської армії, народжених у Харківській губернії, більше, як на сто чоловік. Їх добре лікували і годували. Усі вони були задоволені перебуванням у лазареті, бо їм було усе, навіть приїжджали до них родичі. На початку березня 1917 р. головний інспектор надіслав нашим лікарям телеграму, що в Петрограді вибухнула революція, цар зрікся престолу, уряд арештований. Брат царя не захотів перебрати владу в державі у свої руки.

Ми усі ходили з важкими думками, а відомості зі ставки приходили одна гірше іншої. З лазарету поранені почали розїжджатися по домівках, а нових з фронту не привозили.

У село прибули декілька дизертирів, які під час війни переховувались у лісах. Приїхав якийсь агітатор і наразі утворив чека, такий революційний суд і настановив свою владу. Аж тут до нас почали прибувати різні незнані нам люди, одні з них говорили, що вони є членами Державної думи, інші, — члени совіту солдатських і робітничих депутатів. Усі вони таке говорили, що аж волосся ставало дибки, і не було зрозуміло, де брехня, а де правда. Робітники в маєтку зранку до вечора перебували на мітингах, бо з непривички це для них було дуже цікавим. Ніхто до роботи не ставав, коні і худоба були нечищені і не годовані, недоєні корови ревли, млин зупинився, палац не опалений.

Однак, під час обіду і вечері усі, хто тільки міг, біг їсти і пити. Кухарі, чим тільки могли, догоджали, варили і пекли усе, що тільки люди бажали, а згодом, й вони застрайкували. Тоді кожний сам по собі став собі господарювати, той варить курку, той, — гуску. Вирізали усю дрібну живність. Почали різати овець, телят, а потім взялися і за биків. Спалили усі запаси дров, вирубали столітеі дуби, липи, ясени, горіхи, сосни.

Потім перескочили до садів, вирізали накращі яблуні, груші, сливи, черешні. А в цей час пастухи і хлопці з села, набравшись революційного духу, пронюхали, де сховані різні солодощі й полізли у пивниці, повибивали вікна в тепляках, забрали звідти ягоди і овочі тепличного краю. Ну нехай би собі їли, а то вікна вибиті, мороз докінчив роботу розбишак і все знищив.

Одного разу дивлюсь, а декілька дизертирів кружляють біля пивниці, де були заховані найкращі вина і наливки. Далі, дизертири залізли у пивницю і витягли звідти декілька бочонків наливок, кожна з яких вміщувала два відра і втекли.

Далі, наїхало на село призначене Керенським різне барахло: конокради, злодії, вбивці. Усі вони на каторзі та в тюрмах пройшли таку школу, що для них не було нічого святого, ніякої честі та сорому. І тут розпочалась сваволя та анархія. Думали просити герцога, щоби військо прислав, або козаків, але ж тепер саме військо найбільші розбишаки, бо ще й зброю мають. Поліція уся арештована. Біда. Переодягли ми стареньку баронесу за селянку і вивезли її на залізницю. І вона десь поїхала, а чи доїхала вона, невідомо.

Голота підпалила скирти соломи, вогонь знищив тисячу пудів молоченої соломи, скирти ячменю, а згодом перекинувся на стайні, де стояли робочі коні і вівці, стайня завалилась, поховавши під собою багато коней та овець.

Далі, злодії залізли у пивниці, винесли звідти усю горілку і вино, напилось усе село, забрали усі глечики, що висіли на тину для сушення, а потім почали наливати й шапки.

Напились досхочу і пішли до палацу. Хто кидає каміння у вікна, хто стріляє з рушниць, що принесли з фронту, кричать, співають, незрозуміло що. У цей час, один з найбільших злодіїв, що повернувся з арештантських рот, Андрущенко, зупинив юрбу з криками «хлопці — товариші, час прийшов, щоб відібрати у герцога усе те, що він сам награбував і його батьки у наших батьків. Уже у других маєтках люди відібрали у панів усе їх майно та самі маєтки. Ура совітам робочих депутатів». І юрба засипала палац камінням. Згодом юрба вдерлася у палац, з палацу усе, що можна було винести, винесли, а решту поламали і побили. Побили чудові люстри, забрали одяг герцога, відразу почали натягувати його на себе. За годину у палаці було гірше, ніж у хліві. Після цього, юрба розійшлася.

Центральна Рада вже не могла тримати лад в Україні, бо не мала організованого війська, яке могло б поставити спротив старій розваленій царській армії, а також більшовицьким військовим частинам — зайдам, що сунуло з Московщини в Україну.

Але вихід у цієї ситуації був, — 34-й армійський корпус генерала П. Скоропадського.

На відміну від Центральної Ради, українізацію військ, що перебували в Україні колишньої російської імперії після лютневої революції 1917 року розпочало саме командування цих військ, однак, лише з метою втримання німецько-австрійського фронту, використовуючи національно-патріотичне піднесення українців виключно в своїх інтересах.

Після загалом невдалого липневого наступу 1917 р., коли корпус П. Скоропадського, генерала російської армії, було переведено у резерв фронту у його штаб, що розміщувався в Мужилові прибув 29 липня поручник Скрипчинський, український комісар, який перебував при штабі фронту і запропонував йому за погодженням з головнокомандувачем фронту, генералом Гутором, українізувати корпус. В особистій розмові Скрипчинський повідомив, що до українізації військових частин, що перебувають в Україні верховне військове командування ставиться прихильно, оскільки національному питанню надається більше значення, ніж соціальному. Практика засвідчила, що український солдат більше піддається дисципліні, а тому він більш здатний воювати. Майбутній гетьман на це відповів, що він сам також українець, його корпус під час наступу зазнав значних втрат, особливо 23-тя дивізія. Тож він йому відмовив, посилаючись на те, що побоюється, аби українізація зовсім не розвалила корпус. Далі П. Скоропадський сказав, що він дуже любить Україну, однак зовсім не співчуває українському національному рухові, оскільки цей рух

Олексій Гутор

надзвичайно лівого спрямування, а тому, на його думку, з українізації військових частин, що перебувають в Україні нічого доброго не вийде. Він сам є паном, а тому цей лівий рух спрямований і проти нього. Водночас, П. Скоропадський повідомив, що подумає над цією пропозицією. З цього приводу він повинен з'ясувати думку командувача його армією Селивачова і головнокомандувача Гутора.

У той саме час корпус під командуванням П. Скоропадського щойно закінчив важку липневу наступальну операцію, перейшовши до оборонних боїв: не можна було собі уявити скільки важких годин прийшлось пережити із-за повного розвалу, що царював серед солдатських мас, завдячуючи революції. На жаль, офіцери також приймали у цьому хаосі велику негативну участь, особливо ті, які ще не брали участі у війні. Корпусу П. Скоропадського було поставлено бойове завдання атакувати важку ділянку фронту, — обренчовський ліс. У його корпусі було чотири дивізії, 104-та і 153-тя, а також надана для атаки і дальшого наступу 19-та Сибірська стрілецька і 23-тя піхотна. 23-тя дивізія спочатку була у прекрасному стані, оскільки вона давно перебувала на цій позиції, а тому споріднилась з нею і згідно була атакувати. Його ж дві дивізії і прибувша 19-та були незнайомі з місцевістю, а тому їх начальники заявили, що місцевість для атаки важка. У зв'язку з цим, П. Скоропадський неодноразово безпосередньо звертався до головнокомандуючого, що атака на цьому напрямі без належної підготовки плацдарму не буде успішною. У зв'язку з цим зверненнями, головнокомандувач особисто прибув до П. Скоропадського і повідомив, що відкласти загальну атаку армії із-за нього одного він не може, а тому слід атакувати. Спершу атака була призначена на 12 липня, а згодом перенесена на 17 липня. Підпорядковані П. Скоропадському дивізії зайняти бойові позиції не хотіли, рити окопи також не хотіли, а тому довелося їх переконувати.

Борис Савінков

У відповідь, озвірілі солдати мітингували, згрупувавшись в натовпи, необхідно було заходити у середину натовпів і переконувати у необхідності наступу. У цей час П. Скоропадський познайомився з соціал-революціонером Б. Савінковим, який у той час був комісаром 7-ї армії до складу якої входив корпус під командуванням П. Скоропадського. Два полки 104-ї дивізії рішуче відмовлялись виконувати наказ зайняти бойові позиції для наступу. Тому Савінков, Скоропадський і начальник дивізії Люпов відбули у зазначену дивізію, щоб впевнити її особовий склад наступати. Савінков говорив дуже добре, однак в результаті, лише невелика частина військових пішла за ними, більша ж їх частина продовжила відмовлятись виконувати бойове завдання, брудно лаючись на їх адресу. З солдатського натовпу виходили агітатори і говорили промови, головним змістом яких було те, що начальство про солдат не турбується, п'є солдатську кров і т. д.

Врешті-решт, його корпус все ж атакував і захопив три лінії окопів супротивника, після цього, замість того, щоб наступати далі, солдати зайнятись обшуком окопів та вбитих ворожих військових. Не дивлячись ні на які вмовляння війська далі наступати не захотіли. В результаті цих дій, вже наступного дня, частини П. Скоропадського перебували на тих позиціях, що й перед наступом.

Раніше, вступивши у командування корпусом П. Скоропадський багато працював над тим, щоб полегшити становище солдат, він постійно бував на позиціях і вимагав від своїх підлеглих офіцерів того ж. І тому, коли йому довелось почути усі ці промови від людей, які самі ніколи в боях не були, це його призводило до розпачу.

І тому, коли до нього прийшов Скрипчинський з пропозицією позбутися усіх цих панів, він без усяких поглядів на політику подумав, що було б зовсім не погано розпрощатися з усіма цими особами. Водночас, не бажаючи бути прихильником Центральної Ради він вирішив спочатку з'ясувати позицію щодо українізації корпусу вищого армійського командування.

П. Скоропадський, через старого свого знайомого, генерал-квартирмайстера, генерала Рателя, звернувся з листом до головнокомандуювача Гутора і його начальника штабу, генерала Духоніна. У цьому листі П. Скоропадський наголошував, що якщо йому накажуть, він може українізувати підлеглий йому корпус, однак, він зауважив на великі труднощі цієї роботи, вважаючи, що в даний час, українці є кращими військовими, ніж представники інших національностей у російській армії. Однак, на його думку, політична сторона такого заходу могла спричинити великі проблеми.

У відповідь на цей лист, головнокомандуючий повідомив, що він дозволяє йому на декілька днів прибути до Києва.

Володимир Селивачов

Сергій Каменський

Спочатку П. Скоропадський прибув до командувача армією Селивачова, який на українське національне питання дивився не зовсім приязно. Однак, він дуже приязно ставився до П. Скоропадського, а тому, до питання українізації його корпусу ставився з терпимістю.

Начальник штабу, граф Каменський, перебував у повній істериці, не погоджуючись з Гуторем за його позицію про українізацію корпусу. Однак, він все ж видав П. Скоропадському відповідний документ, в якому зазначалось, що П. Скоропадський відряджений в ставку головнокомандувача, і далі до Києва, для з'ясування всіх питань, пов'язаних з українізацією корпусу.

31 липня П. Скоропадський виїхав з Мужилова до Києва. Головнокомандувач Гутор вважав, що питання про українізацію корпусу вже вирішено, Духонін також заявив, що з українізацією корпусу слід поспішати, оскільки українізовані частини на фронті тримають свої позиції стійко. Відтак, П. Скоропадський виїхав до Києва: дорога була надзвичайно поганою, хоча автомобіль був прекрасний, сильний бенц, однак для такої дороги було недостатньо автомобільних шин, вони постійно лопались і водій їх постійно міняв і ремонтував. Замість одного дня, дорога зайняла чотири доби. Першу ніч він провів у Бродах. Місто у той час перебувало під постійним обстрілом супротивника. П. Скоропадський зі своїми супроводжуючими переночував у пристойному готелі. Наступного дня П. Скоропадський на своєму авто доїхали до якогось хутора, що знаходився за 60 кілометрів від Новоград-Волинська. Дістався до міста Скоропадський вирішив шукати новий автомобіль, оскільки на його авто їхати вже було не можна, шини зовсім вийшли з ладу і ремонтувати їх далі не було ніякої можливості.

Микола Духонін

У цьому місті не можна було знайти новий автомобіль. Втративши уже було всяку надію, водій та супроводжуючі П. Скоропадського офіцери дізнались, що в місті живе один шофер — українець. Один з супроводжуючих П. Скоропадського офіцерів пішов до нього, і в розмові з ним повідомив, що він також

українець, що з ним їде до Києва генерал П. Скоропадський в Центральну Раду з питання українізації корпусу. Водночас, вони не можуть доїхати до Києва, оскільки в їх автомобіля немає шин, а справа — невідкладна. Цей шофер відразу ж зв'язався з якимсь інженером, пригнав автомобіль та сам відвіз їх спочатку до Житомира, а наступного дня до Києва, заявивши, що робить це він задля того, що українці повинні допомагати один одному.

В Житомирі П. Скоропадський разом зі своїми попутниками ночували в готелі Франсуа. В готельному ресторані сиділи польські пани і говорили про Грушевського, про якого відзивались дуже неприязно.

Надвечір наступного дня П. Скоропадський доїхав до Києва.

Зранку П. Скоропадський направився в Генеральний Секретаріат з військових справ. В той час, молоді люди, які там працювали справляли враження, що ця справа їм зовсім нова. Ніякого діловодства ще не було, а вся їх діяльність головним чином зводилась до боротьби з командувачем військами Київського військового округу, соціал-революціонером, генералом Оберучевим. Їх настрій був стриманий, в сенсі політичних і соціальних реформ, головним чином упроваджувалась національна ідея. Там П. Скоропадський вперше зустрівся з С. Петлюрою, що був оточений багатьма молодими людьми, які весь час бігали з якимись паперами. Усе це нагадувало типовий революційний штаб. У приміщенні панував бруд. У П. Скоропадського від цих відвідин Генерального Секретаріату склалось враження, що справи у Центральної Ради йдуть не дуже добре, відчувалась якась невпевненість у їхніх діях.

Костянтин Оберучев

Олександр Абалешев

Але П. Скоропадському сподобалось їх повага та любов до всього українського. Було видно, що ці люди працюють з великим захопленням. З С. Петлюрою П. Скоропадський дуже мало говорив. З цієї розмови він зробив висновок, що той зовсім не був в курсі військових справ, а більше переймався київською політикою. З П. Скоропадським він був люб'язний, спілкувався російською.

Наступного дня в Києві було чутно рушничний і кулеметний вогонь. Виступили полуботківці, які вимагали прискорення українізації, проведення Центральною Радою більш радикальної проукраїнської політики, а також негайного наведення порядку в Україні. Їх виступ не вдався.

П. Скоропадський відправився в штаб округу. Командувач військами округу Оберучев, якого призначив Керенський та його начальник штабу, генерал генерального штабу Абалешев виступили рішуче проти українізації корпусу. З таким рішенням П. Скоропадський відбув у свій корпус залізницею.

Вже на станції Київ П. Скоропадський дізнався, що німці і австрійці перейшли у наступ, а відтак П. Скоропадський вирішив їхати залізницею до Кам'янця-Подільського, а звідти, на автомобілі, у свій корпус. У Кам'янці розміщувався штаб головнокомандувача. У Кам'янеці П. Скоропадський застав повний переполох, оскільки у місто щойно прибув Л. Корнілов, якого було призначено на посаду командувача Південно-Західним фронтом замість Гутора. П. Скоропадський відправився до Л. Корнілова, з яким склались хороші стосунки. П. Скоропадський його знав відколи він командував Гвардійським кавалерійським корпусом, а згодом, — 34-м корпусом. Л. Корнілов тоді ж командував 25-м корпусом. Їм тоді часто приходилось зустрічатись на різних нарадах у

Луцьку і Л. Корнілов завжди справляв враження чесної, сильної, вольової людини. За два тижні до його призначення головнокомандувачем, він запропонував П. Скоропадському призначення у 8-му армію, де пропонував командувати 23-м корпусом. Л. Корнілов на той час був у дуже поганих стосунках з численними солдатськими комітетами.

Володимир Черемисов

П. Скоропадський від цієї пропозиції відмовився.

На місце Л. Корнілова було призначено жахливого генерала Черемисова.

Л. Корнілов зустрів П. Скоропадського досить приязно й відразу сказав: «Я від Вас вимагаю українізації Вашого корпусу. Я бачив Вашу 56-ту дивізію, яка у 8-й армії була частково українізована. Ця дивізія прекрасно билась під час останнього нашого наступу. Ви українізуйте Ваші інші дивізії, я Вам поверну 56-ту, і у Вас буде прекрасний корпус».

У відповідь П. Скоропадський відповів, що українізація корпусу через деякий час може стати надійною опорою для розвитку та утвердження українства в небажаному для Росії напрямі.

На це зауваження Л. Корнілов відповів: «Усе це дрібниці, головне війна. Усе, що у такий критичний момент може посилити нашу міць, ми повинні використовувати. Що ж стосується Української Ради, то згодом ми її розженемо».

Такі слова Л. Корнілова вразили П. Скоропадського, оскільки він вважав, що рух українізації дуже серйозний. Легковажне ставлення Л. Корнілова до цього питання свідчило про його нерозуміння і недалекоглядність у цьому питанні.

П. Скоропадський вважав, що до національних бажань українства слід ставитись з повагою, відчуттям такту, відвертістю, чесністю, без будь-якої експлуатації поточного моменту.

Після цієї розмови П. Скоропадський на автомобілі виїхав в Бучач, до командувача армією Селивачова. Прибувши до Селивачова (розумний, чесний генерал) П. Скоропадський відразу ж зрозумів, що справи кепські. Бучач, у якому завжди кипіло життя, в якому довгий період перебував штаб 7-ї армії і тепер кипів мирним життям, однак нервовість відчувалась у всіх, і в громадян, і у військових. Настрій був пригнічений, оскільки німецькі війська прорвали фронт у декількох місцях і російські війська відступали. Корпус, яким командував П. Скоропадський отримав завдання зосередитись в районі Барнакова, до якого він має прибути наступного ранку. Отримавши завдання від Селивачова П. Скоропадський вийшов, щоб прибути до свого корпусу і випадково зустрів Б. Савинкова, комісара при 7-й армії. (він до цього бачив його тричі, він завжди ходив безгрішний як священник, на його думку, усе, що він говорив і робив було геніальним, він вважав, що саме його голос має бути вирішальним при опрацюванні будь-якого військового чи політичного рішення, що він завжди правий, а тому на всіх дивився з погордою; за професією — лікар, десь біля 55-ти років).

Тепер у нього був зовсям розгублений вигляд. Він звернувся до П. Скоропадського із запитанням, чи може армія втриматись на зайнятих позиціях, і чи не є це початком розгрому усієї армії?

Не сприймаючи усіх тих порядків в армії, які запровадив Тимчасовий уряд та такими діячами, як він сам, П. Скоропадський різко відповів, що «у звичайний час ми б досить швидко ліквідували цей прорив і зупинили супротивника, але тепер, з новими порядками, невідомо, що з цього вийде». Отримавши таку відповідь, Б. Савінков негайно відскочив від свого співрозмовника.

В Барнаків П. Скоропадський прибув пізно вночі. Його війська і штаб до того часу ще не прибули. До ранку підійшди окремі частини корпусу і його штаб.

Розпочався важкий Тарнопольський відступ. Ці дні, з 8-го по 18-те липня були самими важкими, коли армія відійшла до р. Збруч, що біля Сатанова. Дивізії були зосереджені біля самого Барнакова, частина сил ще підходили нічним маршем. Наприкінці дня тилові обози деяких корпусів змішались, проходячи через Барнаково. Тут себе в повній красі проявила себе революційна дисципліна, прийшлось розіслати увесь штаб, щоб навести лад у цьому русі, що могло призвести до катастрофи і паніки. 12-го липня зранку частини були уже в Хмелівці. У розпорядженні П. Скоропадського всього було вісім дивізій, більшість військових яких воювати не хотіли, інші ж робили вигляд, що б'ються, але при першому ж натиску ворога відходили.

110-та дивізія під командуванням генерала Гандзюка билась добре. До кінця бою, обидва начальники дивізій, генерал Ольшевський (153-тя дивізія) і генерал Гандзюк (104-та дивізія) були важко поранені. Гандзюк, десять раз поранений, вже через два місяці був знову на чолі дивізії (генерал Гандзюк, українець, наприкінці 1917 р. перейде на військову службу українському народові, командував 1-м Українським корпусом, у лютому 1918 р. випадково потрапив у полон до більшовиків під Києвом, і відмовившись перейти на бік ворога, був по звірячому вбитий червоними карателями у лютому 1918 р. за особистим наказом Муравйова).

Яків Гандзюк

Володимир Ольшевський

У бою біля Хмелівки П. Скоропадський спостерігав, як хоробро воювали окремі частини, але тут же поряд, він спостерігав й іншу картину, коли цілі частини панічно втікали. Наприклад, одну військову частину зі сорока п'ятьма офіцерами відвів у тил якийсь демагог поручник. Частина ця була зупинена, а усі офіцери були віддані під суд. Інші частини відразу не втікали з позицій, а поступово розтьавали від того, що з них потроху солдати втікали у тил. Спочатку з цією проблемою справлялись, їх відловлювали, арештовували. Однак з часом цей потік став нестримним, солдати декількох дивізій змішались між собою, і тоді вже нічого не можна було зробити. Відтак, на фронті трималися лише два полки 174-ї дивізії і один полк 3-ї Амурської дивізії.

У боях біля Ляскoвців дуже сильно допомогли бронеавтомобілі, особливо англійські, оскільки російські броньовані загони деморалізувались. Англійці ж були героями і постійно косили цілі німецькі роти, що перебували в компактних масах, вони проникали у тил ворога, сіючи паніку серед супротивника.

У ніч на 11 липня через Косів війська відійшли до Яблунова. Офіцерів штабу і П. Скоропадського прекрасно прийняла у своєму будинку графиня Ченська. Слід було докласти великих зусиль, щоб війська, що проходили, не грабували місцевих жителів, але не дивлячись на усі прийняті заходи, в тому числі й П. Скоропадським особисто, наступного дня, коли штаб відступив у Копичинці, він дізнався, що після їх від'їзду з цього маєтку, свої ж мародери повністю пограбували маєток, а найгірше було те, що усіх чоловіків жорстоко катували, а усіх жінок зґвалтували.

12-го липня німці не наступали. За свіддченням П. Скоропадського, це їх врятувало від розгрому. Це дало можливість навести хоча б деякий порядок в обозах чотирьох корпусів. Не дивлячись на це, усі вони перебували на шосе Копичинці — Гусятин. Тут відбувалось щось потойбічне і лише енергійне втручання офіцерів штабу корпусу дало можливість навести деякий порядок.

У ніч на 13-те липня П. Скоропадському було наказано відірватись від супротивника і в результаті нічного маршу підійти до р. Збруч, де й зайняти нові позиції на захід від цієї річки.

Бажаючи завадити насильствам частин над мирними жителями Копичинців, П. Скоропадський залишився зі штабом корпусу до повного відходу частин. Тут йому прийшлося бути свідком звірств російських революційних солдат. Безсумнівно, це були звірі. Грабежі, вбивства, насильства стали звичайним явищем. Не шкодували жінок, і навіть маленьких дітей. І це відбувалось стосовно населення, яке ставилось до російської армії як мінімум, не вороже.

У таких ситуаціях штаб корпусу не міг справитись з такими звірствами, коли комітети були справжніми господарями ситуації, солдатська маса підпорядковувалась їм, а не офіцерам. Під час боїв комітети кудись щезали, однак, коли супротивник був далеко, комітети знову робили свою гидку роботу. Звичайно, були поодинокі випадки, коли в комітети попадали розумні, виховані, з хорошою освітою люди. Тоді, такі комітети приносили деяку користь, але такі випадки були дуже рідкісні. В загальному ж вони сприяли розвалу армії.

У ніч на 13 липня корпус відійшов за р. Збруч і тут став облаштовувати нові позиції. На цій позиції П. Скоропадський закінчив війну, хоча німецькі війська далі не наступали.

Петро Краснов

Про той безлад і жах що насувалися в Україну з Росії, виступ генерала Корнілова, свою безпосередню участь у цьому виступі, згадував П. Краснов, російський генерал від кавалерії. Коли 18 травня 1918 р. в Новочеркаську було проголошено незалежну державу донських козаків — Донську Республіку, П. Краснова в той же день, було вибрано отаманом Всевеликого війська Донського. Перебуваючи на цьому посту П. Краснов прикладав багато зусиль для встановлення добросусідських, союзних зв'язків Донської Республіки з Україною: *«... У квітні 1917 р. другу козачу дивізію, якою я командував біля двох років і з якою я був увесь час в боях, змінила на позиції під Пінськом 172-га піхотна дивізія, а мою дивізію відвели у тил на відпочинок. Тоді ж я вирішив подати рапорт про свою відставку, оскільки нові порядки, які запровадив в армії Тимчасовий уряд, наслідком яких стали відсутність будь-якої влади у військових начальників, передача влади в руки солдатських комітетів, швидко розвалювали армію зсередини.*

Павло Долгоруков

Допоки дивізія стояла на позиціях в безпосередній близькості до супротивника, вона трималась. Усі солдатські повинності виконувались чітко, офіцерів слухались, форма одягу дотримувалась. 10 квітня в дивізію прибув князь Павло Долгоруков, член кадетської партії. Він здійснив ревізію Донської бригади, 16-й і 17-й Донські полки і виступив перед ними з патріотичною промовою.

Олександр Черячукін

З промовою у відповідь виступили я і генерал Черячукін, а також урядник 16-го полку, який від імені козаків клявся, що козацтво не покладе зброю і буде воювати з німцями до останнього козака, до загального миру, у співпраці з союзниками.

Князь П. Долгоруков виїжджав разом зі мною в окопи, зайняті пластунським дивізіоном. Він був присутнім при

зміні пластунів з бойової ділянки, бачив їх життя в окопах і був вражений їх виправкою, дисципліною, чистотою одягу, бадьорими відповідями на його запитання, знанням своєї справи. Про своє позитивне враження від побаченого, він відразу ж мені повідомив. Після чого, задумавшись, додав: «Якби ж то так було у всій армії...» — «А що?» — запитав я.

Ми на позиції були далекими від політичного життя. До нас ніхто не приїжджав, листи політики не стосувались, газети були старими. Ми вірили, що лютнева революція пройшла без крові, що Тимчасовий уряд веде країну до Установчих зборів, а Установчі збори, у свою чергу, до конституційної монархії з великим князем Михайлом Олександровичем на чолі. Рада солдатських і робочих депутатів сприймалась як нижня палата майбутнього парламенту: «Я бачив московський гарнізон, сказав Долгоруков. «Він перебуває у жажливому стані. Ніякої дисципліни, солдати відкрито торгують форменним одягом, дизертирують. Армія вийшла з підпорядкування. Врятувати її може лише наступ і перемога».

На це я йому відповів, що армія не врятує, оскільки така армія перемоги не дасть.

Як тільки козаки дивізії зіткнулись з тилом, вони почали швидко деморалізовуватись. Спершу розпочались стихійні мітинги з винесенням самих диких резолюцій. Їх вимоги не виконувались, тоді козаки самі упроваджували їх в життя. Козаки перестали чистити і регулярно годувати коней. Про якісь заняття з військової підготовки не можна було й мріяти. Маса чисельністю чотири з половиною тисячі людей, віком від 21-го до 30-ти років, тобто, сильних і здорових, не задіяних у важку щоденну роботу чоловіків, бродила цілими днями без всякої справи, розпочались п'янки та інші, пов'язані з нею наслідки. Козаки прикрасились червоними бантами, про повагу до офіцерів не хотіли й слухати. Відновити серед козаків дисципліну було неможливо. Козаки були свідками того, що піхотні частини, що йшли на заміну кавалерії з великими проблемами. Солдати стріляли у повітря видані їм патрони, а ящики з патронами повикидали у р. Стир, заявивши, що вони воювати не хочуть і не будуть.

Один полк під час походу застало свято Святої Пасхи. Солдати виступили з вимогою до офіцерів, щоб їм був накритий святковий стіл. Ротний і полковий комітет рушили по селах шукати яйця і борошно, однак у розореному війною Поліссі, нічого не знайшли. Тоді солдати постановили розстріляти командира полку за недостатню до них турботу. Командира полку поставили біля дерева і ціла рота солдат з'явилась, щоб його розстріляти. Він стояв на колінах перед солдатами, клявся і божився, що він зробив усе від нього залежне, щоб дістати їм продукти, і ціною неймовірного приниження виторгував собі життя перед дикою солдатською масою. Усе це не було покарано і козаки про це знали.

Мене, на ст. Видобор 4 травня на очах ешелонів 16-го и 17-го Донских полків арештували солдати і під конвоєм повели у Видоборський комітет. Там мене звинуватили у тому, що я належу до числа тих генералів, які заради поміщиків і капіталістів наполягають на продовженні війни. Одним з тих, хто мене звинувачував, був козак 17-го Донського козачого полку Воронков. Після цього, мене під конвоєм відправили в Мінськ, де мене мав судити якийсь трибунал при армійському комітеті. На мою заяву, що ніхто не має право мене затримувати при виконанні моїх службових обов'язків, а згідно з військовими статутами є начальство, яке має право мене судити, мені було нагло заявлено, що єдине начальство, яке вони визнають, це місцевий Видиборский комітет, а на головнокомандувача їм наплювати, комітет вище головнокомандувача...»

Політична ситуація в Україні була тривожною і постійно змінювалась. У Сатанові перебував штаб корпусу, яким командував П. Скоропадський. Попереду

Павло Скоропадський

перед корпусом була відкрита місцевість. Тил корпусу був прикритий густим лісом, були забезпечені фланги, відносно непогані дороги, мальовнича місце-вість. П. Скоропадський вважав, що якщо німці підуть у наступ в цьому районі, вони отримають гідний опір. Однак, німці наступали на Гусятин, а на командування корпусу кожного дня нападали солдатські комітети. Коли П. Скоропадський в один з серпневих днів разом зі штабом корпусу виїхали на позиції (німецькі позиції у цей час були на віддалі 25 км), вони побачили жахливу картину, — цілі натовпи солдат ідуть в тил. Проведена роз'яснювальна робота і погрози будь-яких результатів не дали. Тоді вони поїхали в штаб 153-ї дивізії. Біля входу в штаб стояв натовп солдат. У тимчасово виконуючого начальника дивізії вони дізнались, що ці солдати покинули свої позиції і збираються йти у тил, і що на цих солдат ніякі умовляння і погрози не діють. П. Скоропадський у відповідь заявив, що у таких випадках дизертирів необхідно розстрілювати. Працівники штабу дивізії заявили про відсутність у них на такі дії повноважень.

У відповідь, П. Скоропадськитй наказав виділити одного з дизертирів, самого енергійного та нахабного і відразу ж написав наказ про його розстріл, а у всій дивізії оголосив, що той, хто самовільно перейде р. Збруч без відповідного наказу буде негайно розстріляний. Дизертира було розстріляно. Це дало свій результат, масове дезертирство припинилось і робота з укріплення позицій пішла більш успішно.

Наказ Корнілова про українізацію 34-го корпусу вийшов 18 червня.

Було вирішено спочатку українізувати 153-тю дивізію. Це була дивізія останньої формації, погано споряджена, що ніяк не проявила себе в останніх боях. Однак, П. Скоропадський був рішуче налаштований проти українізації 104-ї дивізії, що в останніх боях проявила себе дуже добре, особливо у той період, коли нею командував генерал Гандзюк.

27 червня П. Скоропадський отримав наказ про вивід з 153-ї й 104-ї дивізій всіх солдат і офіцерів великоросів в 41-й корпус. Усі офіцери не були передані в 41-й корпус, усіх здібних залишили у себе, не стійкі усі були передані, точно так було здійснено з солдатами.

25 липня П. Скоропадський прибув в Меджибіж і розмістився в старому замку. Незабаром прибув і штаб, і розпочалась робота з українізації корпусу.

Поповнення з українців майже не було, однак, ті українці, що приходили були досить перспективними. У П. Скоропадського була надія, що бачучи цих людей, українізація корпусу надасть позитивні результати. П. Скоропадському було особливо приємно, що серед цих українців не було злих, незадоволених, розпропагандованих осіб. Вони дивились на ситуацію весело і бажали працювати. Усі вони були яскраво вираженими націоналістами, раз керівництво українське, корпус український, то все добре. Зражаючи на це, робота з українізації корпусу закипіла.

Але через деякий час, розпочало надходити поповнення зовсім іншої якості, все більше політикани на соціалістичній основі. Була велика нестача в українських офіцерах. В корпус надсилались лише прапорщики, національно гостро налаштовані, які не мали ніякої уяви про військові справи. В частинах відразу ж розпочалися непорозуміння між новими, надісланими офіцерами і старими офіцерами, головним чином, росіянами. Це були ті офіцери, з якими П. Скоропадський пройшов усю віну. П. Скоропадський не хотів їх ніде відправляти, оскільки вони мали великий бойовий досвід і були стійкими у боях, а

прапорщиків на командні пости призначатись не могли. Дивлячись на ці суперечки П. Скоропадський розумів, що в частинах будуть непримиренні табори.

Обіцяне спорядження в корпус також не надходило. П. Скоропадському ж на українізацію корпусу за планом Л. Корнілова було визначено лише один місяць. 15 серпня П. Скоропадський отримав наказ перемістити корпус в Ларгу — Липкан. Бачучи, що у стані, в якому перебуває на даний час корпус, ні про яке його переміщення не може бути й мови, П. Скоропадський вирішив поїхати з дозволу Селивачова в Бердичів, до головнокомандувача.

Сергій Марков

17 серпня після прибуття в штаб фронту, П. Скоропадський відвідав генерала Маркова. У розмові з ним, П. Скоропадський відчув недоброзичливе ставлення до себе. Після цього він пішов до генерала Денікіна, з яким він був добре знайомий (П. Скоропадський свого часу тимчасово командував його 8-м корпусом). Там було таке ж ставлення, що й від Маркова.

Уже в розмові з Денікіним з'ясувалось, що обидва генерали думали, що ініціатива українізації корпусу була саме його, і вважали таке рішення авантюрою.

Від'їжджаючи в штаб, П. Скоропадський, передбачаючи саме такий хід речей, наказав своєму ад'ютанту прихопити з собою усю переписку, пов'язану з українізацією корпусу. Тому, коли Марков у присутності головнокомандувача Денікіна звертався до П. Скоропадського з тим, чи іншим запитанням, П. Скоропадський надавав той, чи інший документ.

Антон Денікін

Після усіх наданих Скоропадським пояснень, Денікін та Марков відразу ж змінили своє ставлення до Скоропадського, зробивши для себе висновок про те, що до тих українських діячів, що засіли в Києві, він не має ніякого відношення.

Обидва ці генерали були дуже незадоволеними роботою з українізації корпусу, особливо — Марков, однак, кожне розпорядження П. Скоропадського, ґрунтувалось на письмовому чи усному розпорядженні вищого військового керівництва. Відтак, було вирішено, що українізацію слід було провести лише у тих частинах, де вона вже активно проходила. Що ж стосувалося артилерії та допоміжних частин, вирішили залишити все, як було.

Це рішення суперечило вимогам головнокомандувача, Корнілова, тепер уже верховного головнокомандувача, який навпаки, вимагав повної українізації корпусу, аж до лазаретних команд. П. Скоропадському було незрозуміло, що далі робити, звідки взяти досвідчених середніх офіцерів серед українців, щоб замінити ними досвідчених росіян, які хоча і помалу, але все ж покидали корпус.

Микола Удовиченко

Під час перебування в Бердичеві П. Скоропадський познайомився з капітаном Удовиченком. Від цих зустрічей у П. Скоропадського склалось прекрасне враження про цього офіцера, — це був молодий, освічений, переконаний українець.

Повернувшись у свій корпус П. Скоропадський побачив, що стосунки між офіцерами ще більше загострились. Прапорщики розпочали висловлюватись проти війни, на засіданнях комітетів, до яких багато з них потрапили, постійно обговорювалась лише одна тема, що корпус

повинен захищати лише Україну, центром якої є Київ, що якщо корпус відійде від Києва, то його негайно займуть російські війська, що повертаються з фронту. І тоді Україні — кінець.

Віктор Клименко

Генерали Гандзюк, Клименко, Крамаренко були хорошими соратниками у військовій справі, але зовсім не розбиралися в справах політичних.

Обіцяне в корпус спорядження надходило не у тій кількості, що була необхідною, особливо важка ситуація була з недостачею військової форми.

Було створено офіцерську школу з прекрасним складом вчителів. Вже через півтора-два місяці парпорщиків, за час проходження військового курсу, було не впізнати, вони були дисципліновані і знали свою маленьку, але дуже відповідальну роботу. В корпусі значно розширили курс школи прапорщиків, встановлений урядом. Ці молодші офіцери вийшли зі школи повністю переродженими, з гарячим бажанням працювати для підтримання порядку. Вони стали у всіх частинах надійним елементом, залишаючись переконаними українцями.

Петро Крамаренко

П. Скоропадський з дозволу Селивачова вирішив їхати в Ставку головнокомандувача, особисто до Корнілова, який увесь час цікавився станом справ в корпусі, а тому лише він міг допомогти з питання покращання стану офіцерів і в справі переформування корпусу.

26 серпня П. Скоропадський у супроводженні свого ад'ютанта виїхав на автомобілі в Бердичів і 27-го зранку, був уже в Києві. Звідти, вечірнім поїздом виїхав в Могилів. Наступного дня, під'їжджаючи до Москви, П. Скоропадський побачив, що в коридорі вагона кондуктор зачитує телеграму пасажирам вагону (це було телеграфне повторення маніфесту Корнілова), у якій він оголошував, що Росія гине, Тимчасовий уряд під тиском більшовицької більшості у радах, а відтак, вбиваючи армію і знищуючи країну зсередини, діє у згоді з німецьким генеральним штабом, що він, генерал Корнілов, син козака селянина, якому особисто нічого не треба, а лише збереження батьківщини, що він клянеться довести народ до Установчих зборів, на яких він сам вирішить свою долю, а тому він вирішив виступити. Відсьогодні він перебирає на себе усю повноту влади в країні.

Вразило те, що у маніфесті не було ніякої політичної програми, і нічого про те,як він взагалі збирається діяти.

Відповідно, пасажири вагону збурилися, частина їх підтримала Корнілова, а інша частина, — ні.

За півгодини той же кондуктор з'явився з іншою телеграмою, вже від Керенського, в якій він оголошував Корнілова зрадником народної справи і т.п. У зв'язку з цим, у вагонах поїзда розпочались палкі суперечки, лайки. У вагоні в якому їхав Скоропадський у всіх «дебатах» перемогли корніловці. П.Скоропадський ясно віддавав собі звіт про те, що усі ці декларації матимуть свої наслідки в корпусі. А тому він вирішив якнайшвидше розібратись у ситуації і повернутися в корпус.

Поїзд прибув в Могилів. На станції багато вартових, караули усі в належному порядку, чисто одягнуті, дисципліновані. Для того, щоб проїхати в місто, необхідно було сконтактуватись з відповідним чиновником, який досить дослівно опитував всіх, в тому числі і П. Скоропадського, про мету приїзду, і

вказав на те, що йому слід з'явитись до коменданта Ставки, перед тим як отримати дозвіл проїзду в штаб. Він так і зробив.

Приміщення коменданта знаходилось біля палацу, де проживав Корнілов. Підїжджаючи туди, Скоропадський помітив там скупчення військ. Перед самим палацом шикувались Георгієвський полк і Корніловський ударний батальйон, повзводно проходили кінні туркмени.

Було багато штабних офіцерів, водночас, багато з них були розіслані в різні військові частини з відповідними наказами. Підійшов музичний оркестр. Під звуки маршу з'явився Л. Корнілов, він був в шинелі, швидко обійшовши стрій, привітавшись, став на якесь підвищення, і звернувся до присутніх з промовою. П. Скоропадський з цієї промови почув лише окремі фрази, про те, що він простий козак, що в кишенях сучасних міністрів дзвенить іноземне золото і т. п. Тобто, він повторив усе те, про що йшлося в його опублікованому зверненні.

Закінчивши свою промову, він звернувся до корніловців: «Ну що корніловці Ви підете за мною?», «Так точно, пане генерал», — була їх відповідь, — «А Ви, молодці — георгієвці, підете за мною?», декілька голосів відповіли згодою, інші ж мовчали. Корнилов перепитав: «Так точно, підемо!» Однак, відповідь їх була якась недружньою, і зовсім не загальною.

З усього побаченого П. Скоропадський зробив для себе висновок, що уже початок цієї акції не обіцяв обнадійливих результатів.

Олександр Лукомський

П. Скоропадський пішов до коменданта. Уже через годину він був у Лукомського, начальника штабу Корнілова. Той був досить розумною і спокійною людиною. Вони довго говорили про стан справ в корпусі, однак було видно, що в даному випадку Лукомському не до цього, хоча зовнішньо він був спокійний. Його внутрішня нервовість проявлялась різким постукуванням ножем по прес-пап'є, що лежало у нього на столі. Він сказав: «Нажаль ви приїхали у такий момент, коли Ви самі бачите, що у нас відбувається». «Точно так, Ваше Превосходительство, я розумію, що Вам не до мене, постараюсь з вашими підлеглими повирішувати усі питання і якнайшвидше відбути в свій корпус, щоб попередити усякі несподіванки», — відповів Скоропадський.

Покидаючи кабінет Лукомського, Скоропадський чудово розумів, що у даному випадку до Корнілова йти не час, а тому зі своїми питаннями вирішив йти до генерал-квартимайстера, а також до чергового генерала, що й було ним зроблено. У відповідь, йому було обіцяно усе те, що він просив, і надіслати офіцерів, а спорядження було обіцяно навіть більше, артилерія корпусу мала бути посилена новими гарматами і артилерійськими командами.

Володимир Драгомиров

П. Скоропадський був надзвичайно задоволений таким станом речей, вважаючи, що через два, максимум три тижні, корпус буде поповнений усім необхідним, і виступить на бойові позиції. У той же час, була думка про те, чи успішно завершиться переворот?

П. Скоропадський пішов в штаб, де в нього було багато знайомих офіцерів, щоб дізнатись подробиці розпочатого перевороту. Серед штабних офіцерів панувала думка про те, що він був своєчасним і досить добре задуманим. На той момент, в усі частини, у всіх напрямках виїхали офіцери-ординарці на автомобілях з відповідними наказами. Один з таких автомобілів мав прибути до Києва, для передачі відповідних наказів генералу Драгомирову в якого була

підготовлена офіцерська організація. Інший автомобіль відправлено в Бердичів, з наказами для Денікіна. Інші авта також відправились за відповідними адресами. В штабі були також офіцери, які від'їжджали з наказами Корнілова по всій Росії.

Олександр Кримов

У цей же час, генерал Кримов рухався з відданими йому частинами на Петроград, був розрахунок на те, що вже наступного дня місто буде в руках корніловських військ. Усі здійснені заходи передбачали повний успіх розпочатої операції.

Однак, знаючи про те, яку розкладову роботу у військових частинах, що рухаються на Петроград можуть вести солдатські комітети і більшовики, П. Скоропадський запитав у штабних офіцерів, чи йдуть на Петроград в авангарді корніловських військ спеціальні офіцерські батальйони, або ж спеціальні туземні війська в дусі корніловських туркменів?

При цьому, П. Скоропадському в штабі не вдалось з'ясувати питання, на кого опирається у своїх діях главковерх?

Можна було припустити, що вище військове керівництво піде за Корніловим, але як зустріне його декларацію середній і молодший офіцерський склад було не ясно.

На його наступне питаня, на які серйозні громадські групи спирається главковерх? Йому відповіли, що на кадетські кола.

Усі відповіді були не конкретними, але всі в штабі вірили в повний успіх розпочатої справи.

Для П. Скоропадського тоді значення кадетів в політичному житті країни було незрозумілим, і чи можна буде покластися на них у вирішальний момент справи теж було не ясно.

Йому сказали, що чисто офіцерських батальйонів в авангарді у Кримова немає, однак війська у нього прекрасні. Це П. Скоропадському не сподобалось, оскільки йому було зрозуміло, що раз у Кримова немає вірних військ в авангарді, а в душі усі солдати наближалися до більшовиків, то експедиція може зазнати поразки. Авангард наступаючих на Петроград військ обов'язково буде зустрінутий парламентарями від Керенського, після цього розпочнуться переговори, а зі свого досвіду Скоропадський знав, що після подібних переговорів жодна зі сторін потім вже не бралася за зброю.

До свого корпусу П. Скоропадський вирішив їхати поїздом, у штабному вагоні.

Як показали подальші події, жоден з автомобілів не доїхав до кінцевого пункту свого призначення, усі вони були своєчасно зупинені, а усі, що в них перебували були арештовані.

Наступного дня П. Скоропадський виїхав у зворотньому напрямку. Дорога була приємною, наприкінці серпня стояли теплі дні, усі питання із забезпеченням корпусу були вирішені, армія відновлюється, корніловські війська рухаються на Петроград. У цей час поїзд підійшов до Гомеля. П. Скоропадський почув в вагоні якісь голоси, що невпинно наближались до його купе: «А що, товариш, генерал тут сидить?» Це не віщувало нічого хорошого. Не втрачаючи часу, П. Скоропадський, вирвав зі справи, яку він возив до Корнілова, декілька секретних документів і порвав їх на дрібні шматки.

Через деякий час біля купе з'явився молодий чоловік в супроводі декількох конвойних солдат і заявив, що він повинен арештувати П. Скоропадського, оскільки він їде в штабному вагоні і, очевидно, з Могильова везе вказівки Кор-

нілова. Він також заявив, що вчора були арештовані посильні, які везли вказівки Корнілова на південь. П. Скоропадський у відповідь заявив, що ніяких вказівок від Корнілова він не везе. Свою особисту зброю П. Скоропадський їм не віддав, а з усіма документами, які були при ньому, дозволив ознайомитись в купе.

Вагон відчепили від поїзда, виставили вісім вартових, оскільки по вокзалу пройшов слух, що арештували якогось важливого генерала. З огляду на це, великий агресивний натовп солдат оточив вокзал. У вагоні було чутно агресивні наміри солдат, щоб негайно судити того, хто там перебуває.

У ад'ютанта П. Скоропадського народилась ідея з якою він пішов на вокзал, і повернувшись через деякий час, повідомив, що вони їдуть до Києва. Він довів місцевому комітету, що Скоропадського слід негайно відправити до Києва, де з його справою належним чином розберуться слідчі, і де його буде засуджено.

Дійсно, через деякий час, у вагон знову увійшов той же комісар і заявив, що Гомельський комітет переправить Скоропадського під охороною до Києва, де буде вирішено його подальшу долю.

Того ж вечора штабний вагон в якому пребував П. Скоропадський причепили до поштового поїзда і він у супроводі свого ад'ютанта та унтер-офіцера, який за професією був артистом, поїхали до Києва. Дорогою, ад'ютант Скоропадського провів з унтером відповідну роз'яснювальну роботу і після приїзду до Києва вони втрьох відправились не в раду робітничих депутатів, а в Генеральний Український Секретаріат, де П. Скоропадського негайно було звільнено.

Наступного дня П. Скоропадський негайно виїхав до свого корпусу.

П. Скоропадський вважав, що Корнілов вкрай погано організував свої дії. Усе, що він задумав, можна було б здійснити, але слід було трохи зачекати. Уже й без того, окремі його заходи розпочали утверджуватись в армії. Так, поступово відновлювалась військова дисципліна, розпочали роботу військово-польові суди, головне, що сам Корнілов був популярним в армії. Корнілов, вирішивши здійснити переворот, мав би його всебічно обдумати, оскільки жоден його наказ до жодної військової частини не дійшов, і люди, які його підтримували не знали як діяти. Крім того, було зовсім невідомо, на яку силу він збирався спертись?

Коли П. Скоропадський прибув до Генерального Секретаріату, там всі були налаштовані проти Корнілова, вбачаючи у ньому реакціонера, не згідного піти ні на які поступки українському національному рухові. П. Скоропадський вважав, що це не так, оскільки з питання створення української армії, Л. Корнілов був прихильником українства (у цьому контексті я від себе уточню, що Л. Корнілов був прихильником не створення української армії, а українізації старої російської, а це велика різниця. Крім того, він не розумів прагнень національного українського громадянства до незалежності, оскільки вважав за можливі і необхідне розгін української влади за відповідних сприятливих для цього умов — *авт.*)

На момент Корніловського перевороту було українізовано 34-й армійський корпус у 1-й український корпус під командуванням генерала П. Скоропадського.

Наступним українізованим корпусом був 6-й російський корпус, що стояв на Південно-Західному фронті. В ньому служили майже самі українці, які завдяки українським військовим радам у дивізіях корпусу, були добре організовані на національному фронті під командуванням молодих командирів Трохименка, Авраменка, Пилипенка, Уланівського.

В ніч з 25 на 26 серпня 1917 р. зі Ставки верховного головнокомандуючого на адресу П. Краснова надійшла телеграма за підписом Л. Корнілова згідно з якою його було призначено командиром III-го кінного корпусу. Також у цій телеграмі містилася вимога до П. Краснова негайного прибути в Ставку.

Того ж дня, призначивши т.в.о. начальника дивізії генерала Колесникова, вночі П. Краснов прибув на станцію Ківерці, щоб їхати в Могилів, куди він прибув 28 серпня. Коли о 9. 00. год . П. Краснов вийшов з поїзда, щоб їхати в Ставку, Могилів мав звичайний вигляд. На залізничній станції, як завжди, було багато офіцерів, також було багато солдат зі складу ударних батальйонів.

П. Краснов, не здогадуючись, що відбувається, на штабному автомобілі відправився в штаб верховного головнокомандувача.

Після дотримання деяких формальностей, П. Краснова пропустили до будинку Верховного головнокомандувача. Начальник штабу пояснив йому, щойно Корнілов оголосив Керенського зрадником народу, а Керенський, у відповідь, зробив те ж саме стосовно Корнілова. З огляду на це, необхідно арештувати Тимчасовий уряд і зайняти Петроград вірними Корнілову військами. Лише тоді можна буде перемогти німців у війні.

З цією метою Корнілов наказав III-му кінному корпусу, який з приданою кавказькою туземною дивізією, що розгортається в армію і командувати якою призначено генерала Кримова, має зайняти Петроград.

Кавказька ж дивізія розгортається в туземний корпус з наданням їй 1-го осетинського і 1-го дагестанського полків.

П. Краснову наказано прийняти від Кримова III-й кінний корпус, щоб звільнити того для командування армією.

Складна робота з розгортання кавказької туземної дивізії в повноцінний корпус тривала в поході, у вагонах залізничних ешелонів. На делікатну справу військового перевороту були кинуті військові частини з тільки що призначеними новими начальниками. Туземці не знали Кримова, Усурійська кінні дивізія III-го корпусу не знала П. Краснова.

На запитання Краснова, де він може наздогнати свій корпус, начальник штабу невпевнено повідомив, що корпус може бути вже в Петрограді, або ж у Пскові. Далі він повідомив, що туземці або в Павловську, або на станції Дно: усі війська рухаються в ешелонах і постійно перебувають у русі, а тому на даний час зв'язку з ними немає.

У цей час, до кабінету начальника штабу швидкими твердими кроками увійшов невисокого зросту генерал, акуратно одягнений, коротко стрижений, і чорниим вусами. Обличчя його було смугле. П. Краснов раніше ніколи не бачив Л. Корнілова, але відразу ж впізнав його за портретами. П. Краснов представився йому. «З нами Ви, генерал, чи проти нас?» швидко і твердо запитав його Корнілов.

«Я старий солдат, ваше високопревосходительство» відповів той, а тому «усякий ваш наказ буде виконаний точно і безумовно».

Корнілов відповів: «Ну, ось і прекрасно. Їдьте зараз же у Псков. Відшукайте там Кримова. Якщо його там немає, залишайтесь у Пскові. Потрібно, щоб у Пскові перебувало якнайбільше генералів. Я не знаю, як Клембовський? У будь-якому випадку представтесь йому. Від нього отримаєте подальші вказівки. Нехай домоможе вам Бог!» Корнілов протягнув йому руку, даючи зрозуміти, що зустріч закінчено.

Поїзд на Псков відходив о 2 год. дня, а тому у П. Краснова був час пройтися вулицями Могилева. На вулицях міста було багато вояків з ударних батальйонів, які бравурно віддавали йому військову честь. У штабі похідного отамана у П. Краснова було багато старих знайомих. Начальник штабу генерал Смагін, Сазонов, полковники Власов і Греків були упевнені у повному успіху розпочатої справи.

В штабі П. Краснову показали наказ Корнілова, що був написаний у сильних, однак особистих тонах. Фраза «син козака — селянина», очевидно була зайвою

і не відповідала загальній філософії цього наказу. В той же час, психологія селянина була дуже простою: «Геть війну», «Мир», «Давай землю.»

А наказ наполегливо закликав до продовження війни.

Керенський, який краще розумів настрої мас, видав свій контрнаказ, я якому Корнілов оголошувався зрадником, контрреволюціонером, у ньому йшлося про ті завоювання революції, які солдати розуміли.

Військові ешелони повзли залізницями, годинами стояли на станціях. Солдати були скупчені в вагонах, а згодом, на якійсь станції, натовпами стояли біля якогось оратора — залізничного техніка, стороннього солдата. Їх ніхто не знав. Вони, солдати, не бачили своїх вождів, і часто навіть не знали станцій, де вони перебували.

Усі їх начальники залишились далеко позаду них. Корнілов задумав таку велику справу, а сам залишився в Могилеві, разом зі своїми туркменами і ударниками. Генерал Кримов, — невідомо де, військові частини не перебувають в руках своїх військових начальників.

Про усе це П. Краснов розповів у штабі, однак його заспокоїли: «Керенського в армії ненавидять. Хто він такий? Цивільний, ледь не єврей, особа, яка не вміє себе вести, щиголь, а проти нього кинуто кращі частини. Кримовим захоплюються, туземцям все одно, куди йти і кого різати, лише щоби їх князь Багратіон був з ними. Ніхто Керенського захищати не буде. Це буде прогулянкою. Все підготовлено».

Однак, було незрозуміло, чому в авангарді наступаючих військ немає самого Л. Корнілова?

О 2 год. 50 хв. П. Краснов разом з сотником Генераловим сіли у відведене їм купе поїзда, що відходив до Петрограда. Поїзд йшов точно за графіком. Кондуктор вагону говорив їм, що усі залізничники на боці Корнілова, що вони мріють, щоб хтось навів порядок на залізниці, оскільки банди солдат, які носяться по всіх залізничних коліях, ламають і справляють потреби у вагонах першого класу, б'ють вікна, зривають обшивку вагонів, тероризують залізничників.

Дорогою П. Краснов думав, що він повинен зробити. Очевидно, що завданням Ставки є арешт членів Тимчасового Уряду і арешт Ради Солдатських і Робітничих депутатів, тобто, захоплення Зимового палацу, Смольного інституту, Таврійського палацу. П. Краснов подумав: «Який опір він може зустріти?»

Звичайно, «краса і гордість революції», — матроси стануть на захист свого вождя, а також, — робітники. І, звичайно, солдати Петроградського гарнізону, які бояться, що усіх їх відправлять на фронт.

П. Краснов дійшов висновку, що «своїх» сил було замало. Однак, зважаючи на те, що солдати, які перебували у Петрограді були боягузами, а корпус складається з відбірних солдат, та враховуючи, що вуличний бій вести дуже важко, а офіцери петроградського гарнізону, військового училища та ін. офіцери, вірогідно були на їхньому боці, можна було розраховувати на повний успіх справи.

Відтак, П. Краснов хотів якнайшвидше побачити свій корпус зібраний у полі, як грізну силу, з усіма артилерійськими батареями, кулеметами, а не мати його розкиданим по численним залізничним коліям.

О 6 год. ранку 29 серпня поїзд Краснова прибув на станцію Дно. На цій станції йому повідомили, що поїзд далі не поїде, оскільки між Вирицею і Павловськом розібрані залізничні колії, наразі, йде перестрілка між кінними солдатами туземного корпусу і солдатами петроградського гарнізону.

На усіх залізничних коліях біля станції Дно стояли військові ешелони туземного корпусу. У залах І і ІІ класів вокзалу і в буфеті, незважаючи на ранковий час, величезний натовп: офіцери, кінні солдати, піхотинці. Хто спить на підлозі, чи на лавці, хто вже снідає, хто п'є чай, хто розклав географічні карти і диктує

військовий наказ, повно сигаретного і папиросного диму, і відсутність будь-якого військового порядку. Це застав П. Краснов на станції Дно.

Ніхто нічого не знав. Військові ешелони зупинились на всьому шляху до Петрограда, ніхто не віддавав ніяких наказів. Осетини і дагестанці змогли підійти лише через декілька днів. Командир туземного корпусу князь Багратіон перебував верст за вісім від станції у якогось поміщика. Туди поїхав командир полку інгушів, полковник Мерчуле, П. Краснов поспілкувався з ним телефоном, і поїхав до нього, щоб домовитись щодо подальших майбутніх спільних дій.

А сталось, ось, що, ІІІ-тя бригада, яка йшла в авангарді кавказької туземної дивізії, біля станції Вириця зупинила свій рух, бо залізничний шлях було розібрано. Черкеси та інгуші вийшли з вагонів і зібравшись біля Вириці, похідним маршем вирушили на Павловськ і Царське Село. Між Павловськом і Царським Селом їх було обстріляно рушничним і кулеметним вогнем і вони зупинились.

Згідно з надісланими донесеннями розвідників, було з'ясовано, що вони були обстріляні солдатами гвардійських полків, які битися не хотіли, і втікали відразу ж після появи кіннотників корніловців.

Однак, князь Гагарін не міг йти на Петроград лише з двома полками, їх військових сил для зайняття міста було замало. Відтак, слід було «підсунути» ешелони туземної дивізії і розпочати рух ІІІ-го кінного корпусу на Лугу і Гатчину. Водночас, про місце перебування ІІІ-го кінного корпусу, ніхто точно не знав, вважалось, що десь на залізничних шляхах. Усурійська кінна дивізія взагалі перебувала десь позаду. Необхідно було вдарити по Петрограду силою у 86 ескадронів і сотень, а реально вдарили лише однією бригадою князя Гагаріна, що складалась з восьми сотень, до того ж, наполовину без начальників.

На станції Дно стояли ешелони кавказької туземної дивізії, однак подати їх вперед було неможливо, бо настрій залізничників у той момент вже змінився. Після заклику Керенського, вони вже були проти Корнілова, і ремонтувати залізничні колії не хотіли.

А князь Багратіон зі своїм підрозділом рухатись похідним маршем на Вирлицю не ризикнув.

30 серпня частини армії Кримова, тобто кінної армії, мирно сиділи в вагонах з розсідланими кіньми, оскільки коней неможливо було вивести з вагонів із-за відсутності належних засобів на станціях і роз'їздах..

Генгерал Корнілов розраховував на військову співпрацю з усім генералітетом, однак, він помилився. Він, Корнілов, був молодшим за багатьох з них, які також хотіли брати участь у поході на Петроград, а тому окремі з них не лише не допомагали йому, а й навіть, шкодили розпочатій справі. Так, наприклад, генерал Клембовський, замість допомоги, або ж зайняти позицію нейтралітету, зв'язався з Керенським, покинув Псков, залишивши замість себе начальника гарнізону, грубого і хитрого, який соромився змінювати свої переконання, Бонч-Бруєвича.

Такою була реальна ситуація на момент прибуття до Пскова П. Краснова.

На станцію Псков поїзд прибув о 12 год. 30 серпня. Пасажирам було проголошено, що поїзд далі не поїде, оскільки далі залізний шлях знищено.

Станція Псков була переповнена офіцерами і солдатами приморського драгунського полку і солдатами псковського гарнізону.

Все розвалювалось на очах. Генерал Кримов прибув до Петрограду і після розмови з Керенським застрелився. Армія, що йшла на Петроград залишилась без свого вождя. Штабні команди нікого не визнавали і нікого не слухались. У порядку перебувала лише І-ша Донська дивізія. Ще можна було розраховувати на успіх, однак не було офіцерів.

Прийшов відчай. Офіцери, навіть кращі, кадрові, пішли від солдат, а солдати пішли від офіцерів. Боячись арештів, офіцери вже боялись своїх солдат і не вірили їм. Між ними вже стояла стіна. Військового братерства вже не було.

В середині вересня, П. Краснов підготував доповідь Тимчасовому Уряду, у якій він вказав на необхідність на противагу раді солдатських і робітничих депутатів, Петроградському гарнізону, озброєним робітникам, для підтримки уряду і забезпечення спокійної ситуації під час виборів до Установчих Зборів та їх роботи, зосередити в околицях Петрограда дуже надійну кінну частину з артилерією та кулеметами, причому, третину цієї частини почергово тримати в самому Петрограді. Охарактеризувавши стан III-го корпусу, П. Краснов у цій доповіді запропонував Усурійську дивізію, як малонадійну передислокувати в інше місце. Замість неї, в корпус слід влити гвардійську козачу і II-гу козачу звідну дивізію. Гвардійців розмістити в їх постійних казармах, і вони б відновили внутрішній порядок у столиці. Гвардійським офіцерам добре була відома тактика ведення вуличних боїв, причому, Петроград їм був відомий до усяких дрібниць.

Революційні козачі полки, 1-й, 4-й, 14-й, — слід відправити на Дон, де б вони пройшли курс «оздоровлення» зіткнувшись зі своїми батьками.

План було опрацьовано, розглянуто разом з начальником 1-ї донської козачої дивізії, з начальником штабу і штаб-офіцером генерального штабу, усіма схвалений, і його слід було негайно упроваджувати в життя.

Водночас, повернувшись у свій штаб корпусу в Царське Село, йому було наказано приступити до перебазування корпусу в район Острова і він віддав на це відповідні вказівки. Відтак, 26 вересня увесь корпус рушив до Острова.

8 жовтня штаб вимагав відправити два полки в Ревель, було відправлено 13-й и 15-й полки (ці вимоги були начебто військового характеру, оскільки німці зайняли острів Езель, а тому командування фронту турбувалось за Ревель).

9 жовтня прийшла вимога відправити ще один полк у Вітебськ, пішов приморський драгунський полк.

21 жовтня 6 сотень вирушили в Боровичі.

Таким чином, станом на 22 жовтня від I-ї донської дивізії залишилось шість сотень 9-го донського полку і чотири сотні 10-го донського полку. Від уссурійської кінної дивізії залишилось вісім сотень, при 12-ти гарматах.

Замість грізної сили, чисельністю в 50 сотень, залишилось 18 сотень різних полків.

24 жовтня П. Краснов відбув у службове відрядження у Псков.

До більшовицького перевороту залишалось менше однієї доби.

В класичній науці з державного права виокремлено такі етапи військового перевороту, які мали бути дотримані Л. Корніловим: військовий переворот не потребує мобілізації великих мас та відкритої революційної боротьби. Його здійснює добре підготовлена група змовників, яка у відповідний момент усуває колишню владу, і всю повноту влади бере на себе.

Військовий переворот являє собою збройний виступ певних груп військовослужбовців армії та спецслужб проти політичної влади країни, уряду. Військовий переворот — один з найважливіших засобів завоювання влади армією та спецслужбами або певними їх частинами (військовими). Військовий переворот може бути єдиним засобом здійснення революції, що можливий буль-коли, без урахування наявності революційної ситуації, без опори на громадян країни.

Військовий переворот — це озброєний виступ певних груп військовослужбовців проти політичної влади, уряду країни: вивчаючи військовий аспект здійснення державного перевороту на основі аналізу переворотів у країнах Латинської Америки, Азії та Африки слід зазначити, що саме армія та спец-

служби є традиційно єдиними силами, здатними забезпечити порядок і стабільність та попередити у країні неминучі хаос та анархію.

У результаті військового перевороту влада переходить до представників збройних сил.

Сприяння воєнних сил, безсумнівно, зробить захоплення влади більш легкою справою. Військовий переворот є класичним варіантом захоплення влади військовими, політичними факторами якого є: *криза влади, невдоволення армії, ін. військовослужбовців, наявність історичної традиції, корпоративний дух, традиції офіцерського корпусу та встановлення диктатури військових, як засіб вирішення нагальних суспільно-політичних проблем або інтересів соціально значущого сегменту політики.*

Етапами військового перевороту є: підготовча, організаційна (власне переворот) і розподільна (розподіл владних повноважень після перевороту).

Під час підготовчої фази невелика ініціативна група оцінює та аналізує можливості і ресурси провладної політичної сили, могутність її режиму і потенційність політичних сил, які можуть бути залучені до перевороту, визначає план дій і домовляється про обов'язки при проведенні перевороту і дії після перевороту.

Організаційна фаза включає розробку та обирається тактика захоплення влади. Стратегія державного перевороту розробляється за принципами військового планування, тобто, обирається концепція швидкого захоплення влади. Визначається, яким чином і коли розпочинати силове захоплення влади. Стратегічно-тактичні принципи військового перевороту полягають у такому:

1)чіткий план перевороту, що включає визначення життєво важливих центрів держави і міри їх уразливості, визначення системи роботи державного апарату, завдання щодо дій у важливих центрах держави, порядок нейтралізації органів виконавчої і законодавчої влади;

2) забезпечення нейтралітету сил, що здатні вчинити опір та виступити проти змовників (армії, спецслужб, політичних конкурентів — політичних партій, опозиціонерів);

3) врахування впливу релігії на повсякденне життя в країні, адже релігійні організації, хоча зазвичай і не мають величезної політичної сили, проте можуть бути важливою соціальною силою;

4) захоплення стратегічних та соціальних об'єктів, енергетичних та комунікаційних центрів, засобів масової інформації, вузлів зв'язку, блокування аеропортів, залізниць, автомагістралей, адміністративних будівель. Сьогодні не треба захоплювати пошту, телеграф, телефонні станції, телебачення. Їх діяльність можна паралізувати, захопивши або знищивши джерело електроенергії, від якого вони працюють. Захоплення або диверсія на одній електричній станції здатні паралізувати роботу усіх служб багатомільйонного мегаполісу і спричинити хаос і паніку. Блокування (закриття) аеропортів, автомагістралей і залізниць — це частина головної тактики, основними завданнями якої є упередження неконтрольованого потоку людей і інформації: недопущення прибуття вірних уряду сил, запобігання втечі з країни лідерів держави і провідних політичних партій;

5) дотримання принципу прихованості (повної таємничості). Необхідно уникати просочування (витоку) будь-якої інформації про плани перевороту за межі групи (організації), що його планує.

Важливим моментом, є період з початку виступу опозиції до періоду визнання, нехай навіть часткового, нової влади політичними силами.

Наступним стратегічно-тактичним моментом військового перевороту є за-

безпечення повного контролю над ситуацією. Поразкою може закінчитись навіть успішно розпочатий переворот, якщо повсталі втратять контроль над ситуацією і здатність до рішучих дій та прийняття правильних рішень.

Військовий переворот має характеризуватися відносною динамікою. Тому швидкість здійснення перевороту, як його характерна ознака, одночасно виступає певним тактичним моментом. *Практика свідчить, що якщо змовники не забезпечують собі усю повноту влади протягом 24-28 годин, вірогідність утримання влади зменшується з кожною годиною, одночасно наростає опір з боку чинної влади. Тобто усі сили повинні використовуватися повною мірою у вирішальну мить. Не можна давати ворогові ніякого відпочинку. Потреба в максимальній швидкості означає, що багато окремих дій перевороту повинні відбуватися одночасно, чітко і злагоджено, що вимагає великої кількості підготовлених і навчених людей.*

Не менш важливим, стратегічно-тактичним принципом, є несподіваність виступу учасників перевороту: *необхідно діяти так, щоб влада не встигала за подіями, не мала часу, осмислити те, що відбувається, перегрупувати свої сили та чинити опір змовникам.*

Важливим стратегічним елементом військового перевороту виступають і матеріальні ресурси — фінансові, людські, технічні, силові. Підготовка і здійснення державного перевороту, потребує і пошуку фінансування, оскільки організатори можуть використати підготовлену армію та спецслужби колишнього режиму.

Чисельний склад учасників перевороту: *йдеться про ініціаторів, організаторів та учасників державного перевороту, які здатні швидко паралізувати життєві центри держави, як правило, має складати 15-20 осіб, а в окремих випадках — до 100 осіб, в залежності від об'єктивних і суб'єктивних умов (рівень їх підготовки).*

Отже, військовий переворот передбачає захоплення влади та досягнення мети в короткостроковій перспективі, а в довгостроковій є сукупністю певних дій стратегії й тактики, комплексу заходів, що спрямовані на реалізацію задуманої ідеї, та гарантують досягнення успіху:

- підготовча фаза державного перевороту включає розробку стратегічного плану та тактичного плану дій;
- організаційна — публічне оголошення про переворот з поясненням мети і закликом громадян і місцевої влади до підтримки (захоплення) влади. У разі успіху другої фази наастає третя, під час якої формується новий уряд і призначаються члени нової правлячої еліти;
- остання, завершальна фаза військового перевороту — розподільна, має важливе стратегічне значення, оскільки у разі його успіху (передбачає розподіл владних повноважень в структурах нової влади та процес легітимізації нової влади, її правове оформлення).

Організатори перевороту можуть порушити зумовлену контекстом логіку подій, або зазнати невдачі з причини тактичних або стратегічних помилок.

Однак, наявність однакових стратегій та тактик перевороту, не робить всі перевороти однаковими, тому що їх завдання вирішуються щораз по-різному: у різній послідовності, умовах та терміни.

Військові перевороти можуть призводити до встановлення як диктатури, так і демократичних основ державності.

Зважаючи на викладене, Л. Корнілову, або ж взагалі не слід було розпочинати здійснювати військовий переворот, або ж робити все по класиці. В даному разі, погано організований військовий переворот призвів до деморалізації армії та мобілізації більшовицьких сил, що в кінцевому випадку призвело до більшовицького перевороту. Таким чином, історія пішла зовсім іншим шляхом.

Повернувшись 2 вересня у свій корпус П. Скоропадський побачив «сильні бродіння» у зв'язку з подіями у Ставці. Усі позитивні результати, що були ним досягнуті в Ставці були зведені до нуля, офіцерів в корпус не надсилали, спорядження також, ніхто не думав, що далі робити з офіцерами і солдатами, вихідцями з самої Росії.

Януарій Цихович

Генерал Селивачов був відсторонений від посади і арештований під час Корніловського перевороту. Його місце зайняв генерал Цихович, який нічого втішного з питання комплектування корпусу сказати не міг, тому П. Скоропадський 5 вересня поїхав в Бердичів, до Володченка.

Генерал Володченко з приводу призначення офіцерів з українців, запропонував самому поїхати до Києва і в Генеральному Секретаріаті вибрати офіцерів для корпусу. Було очевидним те, що Володченко рахується з Центральною Радою.

Микола Володченко

6 жовтня в Бердичеві, коли П. Скоропадський перебував у своєму готельному номері, до нього з'явився капітан Удовиченко повідомивши про те, що у цей час у місті розпочав свою роботу Український Військовий З'їзд, і що саме сьогодні буде заслухано доповідь представників його корпусу. Крім того, він передав прохання українських офіцерів і солдат, які бачили його в Бердичеві прийти на цей з'їзд.

П. Скоропадський це прохання прийняв і прийшовши на з'їзд сів у натовпі офіцерів і солдат. Головував на з'їзді штабс-капітан Шинкар, пізніше, командувач військами Київського військового округу. Усе, про що говорилось на цьому з'їзді мало пристойний характер.

В той же день, Скоропадський на автомобілі виїхав з Бердичева до Києва і зупинився в готелі *«Универсалъ».*

Наступного дня, перебуваючи в Генеральному Секретаріаті Скоропадський отримав телеграму про те, що 6 жовтня в Чигирині на Всеукраїнському козацькому з'їзді його одноголосно було вибрано отаманом усіх Вільних Козаків. Його це призначення дуже здивувало, оскільки крім питань чисто військових і організаційних у своєму корпусі він нічим іншим не займався. Як з'ясувалось, серед українських політичних і військових діячів його робота над створенням української військової частини мала велике значення у контексті популяризації його імені. В Генеральному Секретаріаті на окремих осіб це справило негативне явище. Скоропадський повідомив генеральному єсаулу Полтавцю, що він поки що зайнятий питанням щодо формування корпусу і в справи козацькі поки що втручатися не буде, а через деякий час він розбереться, чи буде взмозі прийняти цю посаду. Так і вирішили.

Іван Полтавець

В Генеральному Секретаріаті Скоропадський особисто набрав в корпус відповідну кількість офіцерів.

12 жовтня Скоропадський прибув в корпус. Володченко дотримав свого слова: військове спорядження, після його «нажиму» на інтендантів, почало з'являтися.

Вільний козацький рух розпочався в Звенигородському повіті, що на Київщині. Вже у квітні 1917 р. кожна волость Звенигородського повіту мала організований гурт Вільного Козацтва. У середині квітня 1917 р. у Звенигородці від-

бувся повітовий з'їзд представників гуртів Вільного Козацтва, з метою надання вільному козацькому рухові організованого характеру. На ньому були прийняті такі рішення:

1. Вільне Козацтво організується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу.

2. Вільне Козацтво є територіальною військовою організацією, до якої мають право вступати громадяни повіту, не молодше 18 років;

3. Не можна приймати до Організації людей, ворожих українській справі, а також караних судом за карні проступки.

4. Всіма справами Організації завідують ради козацької старшини.

5. На командні посади старшина виборна. Вибрана старшина призначає собі помічників.

Із Звенигородського повіту вільний козацький рух перекинувся на сусідні повіти Київщини, а згодом переноситься на Лівобережжя і Волинь та стає загальноукраїнським.

Згодом, на заклик до оборони Батьківщини, почали зголошуватися добровольчі частини, що заповнювали стрій українського війська. Тоді нашвидкуруч створились і пішли у бій з більшовиками:

- Гайдамацький Кіш Слобідської України під командуванням сотника О. Удовиченка, майбутнього українського генерала;
- Помічний Курінь Студентів Січових Стрільців, що сформувався зі студентів українського народного університету, св. Володимира, учнів Кирило-Мефодіївської гімназії;
- Галицький Курінь Січових Стрільців, у складі яких було 500 багнетів з трьома піхотними сотнями й однією кулеметною сотнею під командуванням полковника Є. Коновальця;
- курені Вільного Козацтва, що їх організував з київських українських робітників інженер М. Ковенко. Згодом, в київських боях взяло участь 16 київських куренів Вільного Козацтва. Всі вони були малочисельними й разом нараховували всього 400 вояків;
- наприкінці січня 1918 р. вже у розгар боїв за Київ прибув полк імені кошового К. Гордієнка, що нараховував 300 вояків. Відділ цей організував з українців туркестанської дивізії полковник, а пізніше генерал В. Петрів. Полк цей згодом став першою регулярною кінною частиною української армії.

Також український уряд міг покладатися ще на такі військові відділи, що тоді стояли у Києві як: Окремий Чорноморський Курінь у складі 150 моряків, які майже всі загинули у київських боях, дві військові школи, що нараховували 500 чол., Залізничний курінь, що складався з робітників залізничних майсте-

Олександр Удовиченко

Євген Коновалець

Михайло Ковенко

Всеволод Петрів

рень у складі 200 добровольців, автоброньований дивізіон з 5-ма броньованими автами під проводом полковника Дістеля, гарматний дивізіон двобатарейного складу, сформований полковником Алмазовим.

Олексій Алмазов

З метою боротьби з безвладдям та з метою запобігти грабунку українського селянства, останні ствоюють для своєї охорони й оборони воєнізовані відділи вільного козацького руху.

У серпні 1917 р., крім Звенигородщини, козацькі організації активно діяли в Беридичівському, Гуманному, Київському, Черкаському, Остерському, Ніженському, Борзненському повітах.

Основною одиницею Організації була сотня, що набиралася з громадян одного села, без визначення її точної чисельності. Були сотні чисельністю від 350 до 700 чол. Сотні однієї волості, що складалась з декількох сіл утворювали курінь, а курені — полк, а полки округи об'єднувалися у кіш.

Генеральний Секретаріат України вбачав у Вільному Козацтві засіб охорони ладу і спокою на певній території, а тому підтримував цей рух.

7 листопада (25 жовтня) 1917 р. більшовики за допомогою Ради солдатських і робітничих депутатів та військових Петроградського гарнізону захопили столицю тогочасної Росії м. Петроград й заарештували Тимчасовий уряд, крім його голови О. Керенського, який втік до Фінляндії. Захопивши владу більшовики проголосили Російську совєтську республіку. На місце старого Тимчасового уряду постала Рада народних комісарів на чолі з В. Ульяновим (Леніним).

Першими нормативно-правовими актами нової радянської влади були відповідні звернення, декрети, декларації, такі, як до громадян Росії, декрети про мир, про землю і т. п., що проголошували про перехід влади в руки Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, — Військово-революційного комітету, що стоїть на чолі петроградського пролетаріату і гарнізону, про демократичний і справедливий мир, про скасування приватної власності на землю, право народів Росії на самовизначення і утворення своїх власних національних держав тощо (Додаток 1).

Достатньої військової сили, щоб придушити більшовицький заколот в Тимчасового уряду не було, і в цьому цей уряд, був винен сам (Додаток 2).

У зв'язку з більшовицьким переворотом у Росії у Києві штаб Київського воєнного округу з вірними йому військами виступив на вірність російському Тимчасовому уряду проти збільшовичених та українізованих військових відділів, а тому цю антиукраїнську силу слід було негайно нейтралізувати.

З листопада 1917 р. українськими військовими справами завідував Генеральний Секретаріат Військових Справ, перетворений із Генерального Військового Комітету. Після проголошення державної самостійності України створено Військове Міністерство Української Народної Республіки.

Спочатку, Головою Генерального Комітету, а відтак, і генеральним секретарем військових справ до кінця грудня 1917 р. був С. Петлюра. Після залишення ним свого посту на цю посаду був призначений М. Порш.

У період Центральної Ради військовими міністрами були: М. Порш, І. Немоловський, полковник О. Жуковський.

У листопаді 1917 р. Генеральний Секретаріат Військових Справ створив Український Генеральний Військовий Штаб. Його першим керівником став генерал Б. Бобровський, його заступниками були полковники: О. Сливинський, Е. Кільчевський. У Генеральному Штабі функціонували такі відділи: організаційний — начальник сотник О. Данченко, зв'язку — начальник полковник Козьма, артилерійський — начальник полковник Пащенко, постачання армії —

Микола Порш

Олександр Жуковський

Борис Бобровський

Олександр Козьма

начальник підполковник Матіяшевич, військового навчання — начальник генерал М. Омелянович-Павленко, загальний — начальник підполковник Пономаревський, а також воєнно-політичний, воєнно-комісарський, інспекторат артилерії.

Відразу ж після більшовицького перевороту у Петрограді Центральна Рада утворила «Крайовий комітет» для охорони української революції.

Вже 8 листопада цей Комітет видав відозву до українців, у якій з приводу більшовицького перевороту йшлося: *«...всю революційну демократію — робітництво, селянство та військо — неодмінно згуртувати свої сили для того, щоб зберегти спокій та добрий лад в Україні...».* Він закликав усю українську людність до спокою, а всі революційні й демократичні українські організації об'єднатися у місцеві комітети для охорони українських земель під керівництвом Крайового комітету.

У цей час територія України складалась з дев'яти губерній за винятком Кубанщини.

Українські більшовики, що спочатку увійшли до зазначеного Комітету, а згодом з нього вийшли, демонструючи свою неприйнятність до ухваленої Центральною Радою резолюції, що виразно була налаштована проти перевороту в Петрограді і заважала наміченому згодом більшовицькому повстанню в Україні.

Відтак, 10 листопада 1917 р. в Києві розпочалися справжні вуличні бої. Воювали між собою три сили: *1) прихильники Тимчасового уряду зі штабом округу Південно-Західного фронту (10 тис. військових), 2) українські військові частини (8 тис. військових), 3) більшовицькі частини (6 тис. бойовиків). У цих боях українські відділи воювали разом з більшовиками проти відділів — прихильників Тимчасового уряду.*

Кілька днів у місті йшли запеклі бої, що закінчились капітуляцією військ Тимчасового уряду. Офіцери штабу округу таємно покинули Київ. Більшовики на той час не мали сил, щоб захопити владу у Києві, а тому вся влада залишилась у руках Центральної Ради, яка вже 20 листопада 1917 р. проголосила Третій універсал, яким проголосила Самостійну Українську Республіку.

У відповідь, більшовики, що мали великий вплив у робітничих і солдатських радах у Києві і в інших великих містах України та на фронті, виступили з різко ворожою агітацією спрямованої проти Центральної Ради. На 13 грудня 1917 р. більшовики готували підняти повстання у Києві та захопити владу.

Та українці випередили більшовиків. Вночі, перед самим більшовицьким заколотом, українські відділи роззброїли більшовицькі та збільшовичені частини й до 4 год. ранку вислали їх поїздами з Києва до Московщини**:** *українці зганяли з ліжок охорону Арсеналу, військових третього і п'ятого авіапарків, понтонного батальйону, важкого гарматного дивізіону, гірської батареї, рязанської дружини та ін.*

Одночасно було роззброєно військових важкої артилерії в Дарниці. При цьому, українські військові захопили 70 гармат різного калібру, 350 кулеметів та величезну кількість набоїв до них, й арештували більшовицьких тогочасних вождів Пятакова, Ерліхермана, Горбачова та ін.

У цих акціях брали активну участь такі українські частини: Богданівський, Полуботківський, Дорошенківський, Богунівський полки, курінь імені Шевченка, курінь смерті, кінний полк «Вільна Україна», 114-ий піхотний полк.

Та український уряд належно не скористався цією перемогою над більшовиками, оскільки ще не бачив у більшовиках великої загрози українській державності. З відповідного наказу більшовицького уряду цих керівників було випущено на волю й вони надалі вели свою агітацію серед робітників і військових проти української справи. Більшовицькі агітатори навіть домагалися повернення зброї роззброєним більшовицьким військовим частинам, а 16 грудня в Києві відбувся з'їзд більшовицької партії, на який прибули 54 делегати. На цей з'їзд навіть прибув з Петрограда Зінов'єв, який різко виступив проти Центральної Ради, не визнаючи її владою в Україні.

Одночасно з ліквідацією більшовицьких частин у Києві, відділи Першого українського корпусу роззброїли в околицях Жмеринки збільшовичений Другий гвардійський корпус, що під керівництвом більшовицької діячки Є. Бош їхав з фронту до Києва на домогу більшовицьким військовим частинам. Це врятувало Київ від більшовицького терору.

Перебіг цих подій такий: наприкінці жовтня відбувся переворот в Києві, в результаті чого, влада від Тимчасового уряду перейшла в руки українців і більшовиків. У цей час ці обидві сили накопичували резерви для подальшої боротьби вже між собою. У той час до нього стала надходити інформація, що серед молодшого офіцерства корпусу, яким командував П. Скоропадський наростають розмови з приводу того, що на фронт корпусу вирушати не потрібно, а необхідно рятувати Київ, оскільки росіяни, мають намір знищити Україну. У той час між Генеральним Секретаріатом і окремими впливовими групами у корпусі існували сталі зв'язки. 2 листопада. Головнокомандувач російськими військами, що перебували в Україні, не бажаючи вступати в конфлікт з Центральною Радою, запропонував П. Скоропадському поїхати в Київ і з приводу подальшої долі корпусу переговорити з Петлюрою. Прибувши в Київ і зустрівшись з Петлюрою, П. Скоропадський повідомив йому, що піде з корпусом туди, куди йому буде наказано, або на фронт, або ж на Київ.

Після цього він поїхав до головнокомандувача в Бердичів. Туди ж наступного дня прибув С. Петлюра. На нараді за участю головнокомандувача, П. Скоропадського і Петлюри, вирішили, що 153-тю дивізію слід послати в передмістя Києва, а 104-ту дивізію направити на фронт. П. Скоропадський зі штабом корпусу мав відбути на фронт. Від такого рішення командування корпусу перебувало у важкому моральному стані, оскільки відбувався процес роздроблення корпусу, а з точки зору військового мистецтва цього допустити не можна було.

У другій половині листопада було наказано вирушати корпусу на фронт. На таке рішення у полках розпочались мітинги, однак військові наказ виконали і на вагонування пішли. Спочатку вантажились частини 104-ї дивізії. Але тут сталось таке: окремі частини повели переговори з українськими залізничними комісарами, і направлялись не в бік фронту, а до Києва. Таким чином, було відправлено два полки. Однак, штабу корпусу було наказано вирушити з полками, що залишились, з Меджибужжя прямо на фронт.

У цей час відбувся розгром Меджибужжя у зв'язку з переходом влади до більшовиків. Це було показником різкого погіршення військової ситуації в регіоні. У цей період П. Скоропадському, як командиру корпусу, стали надходити теле-

Микола Криленко

Микола Стогов

грами з розпорядженнями від Криленка. Головнокомандувач Володченко написав рапорт і пішов зі своєї посади, його місце зайняв генерал Стогов.

22-го листопада штаб корпусу поїхав вантажитись у вагони ешелону, що мав відбути на фронт. Командуванню корпусу було добре відомо, що корпус роз'єднаний, а тому, затиснутий між іншими військовими частинами на фронті буде швидко розпропагандований більшовиками. Хоча фронту вже не було, окопи всі були покинуті, усе дерево було з них вийнято на паливо. Там залишались лише окремі ватаги солдат і офіцерів, які перебували в найближчих від фронту селах і постійно мітингували. Становище офіцерів при цьому було дуже важким, офіцери повсюди оточувались різноманітними комітетами.

Після прибуття на станцію Деражня стало відомо, що 2-й Гвардійський корпус, проходячи з фронту Подільською губернією під керівництвом більшовицької агітаторки Бош, увесь сконцентрувався біля Жмеринки, з подальшим наміром рухатись на Київ. Командуванню корпусу було відомо, що в Центральної Ради вірних їй військових сил для захисту Києва було недостатньо.

Відтак, командиром корпусу, П. Скоропадським було прийнято рішення, що він на фрнт до Криленка війска не поведе, а рішуче вирушить на Київ, щоб перекрити рух 2-му Гвардійському корпусу на місто. Це рішення було спонтанним, але виваженим, вже перед самою відправкою завантаженого ешелону на фронт, на пероні вокзалу П. Скоропадський повідомив начальника штабу корпусу генерала Сафонова, що корпус на фронт не поїде, а буде пробиватися на Козятин, Вапнярку, з тим, щоб не дати 2-му корпусу зайняти і розгромити Київ. Сафонов, дуже дисциплінований генерал, тоді ж сказав: *«Але як же, Ваше Превосходительство, ми ж отримали чіткий наказ від главковерха?»*

Яків Сафонов

У відповідь, П. Скоропадський сказав: *«Яків Васильович заспокайтесь, подумайте, хто тепер главковерх!»*

П. Скоропадський негайно покликав українського комісара, розповів йому про своє рішення, і запитав, чи зможе він витягнути корпус на Козятин? На таку пропозицію той відізвався з великим піднесенням. Комісар був прекрасною людиною, на прізвище Шопта, повний енергії, відданий українській справі, кмітливий, ненавидів більшовиків, і був у подальшому дуже корисним. Цей комісар, відразу віддав необхідні розпорядження по залізничній лінії, паровоз перечепили на іншу сторону ешелону (з міркувань безпеки, корпусний солдатський комітет було переміщено в інший штабний поїзд і цей ешелон було завантажено різним непотрібом та відправлено на фронт).

Наступного дня, 23 листопада корпус розпочав прорив на схід. Тут П. Скоропадському розпочали надходити телеграми вбивчого змісту від Криленка і його «команди». Повідомлялося, що все командування корпусу було засуджено революційним трибуналом до страти.

Генералу Стогову, дуже пристойній людині, було надіслано донесення самого коректного змісту. У відповідь він мовчав, не знаючи, що йому робити. Одночасно з цим, було надіслано телеграму до Києва, в Український Військовий Секретаріат у якій П. Скоропадський вказав на те завдання, яке він поставив

перед собою і просив, щоб корпус був переданий у розпорядження цього Секретаріату для захисту Києва.

З величезними труднощами, з довгими зупинками на маленьких станціях, корпус через вісім діб добрався до Козятина і надійно зайняв його.

Уже в Козятині командування корпусу отримало телеграму за підписом Петлюри у якій йшлося, **що корпус передано в розпорядження Генерального Українського Секретаріату, і що на цей корпус покладено завдання з оборони усієї Правобережної України з підпорядкуванням П. Скоропадському усіх українських та неукраїнських військових частин, що перебувають на цій території, з передачею під його командування Січового Українського Корпусу, виведеного з 6- го корпусу.**

Відтак, негайно було зайнято усю залізничну лінію від Гнівані до Козятина частинами 153-ї дивізії, а також залізничну лінію Шепетівка — Вапнярка — Козятин. Як показали подальші події, це рішення було правильним і його вдалось реалізувати на практиці повністю.

Вже через два дні, після того, як було зайнято Козятин, зі Жмеринки розпочав рух 2-й Гвардійський корпус. У напрямку Києва 5 грудня рушили два ешелони Волинського полку, чисто більшовицьких. Їм назустріч було спрямовано Стрілецький Український Дивізіон і команди добровольців, складені із залізничників і в туж ніч, у балці, що недалеко від Вінниці, волинці були несподівано заскочені. Їх було роззброєно, негайно посаджено у поїзди і відправлено на Росію.

Інші частини цього ж корпусу, що перебували в тилу, також були роззброєні.

В Самому Козятині комісар просив вжити відповідних заходів, щоб навести лад, оскільки кавалергарди, які були прислані охороняти залізничну станцію, грабували її. Протягом одного місяця вони присвоїли собі різного добра більш як на 300 тис. рублів. Ці два ескадрони були розформовані і відправлені на північ.

Ешелонів Кексгольмського полку чекала така ж доля.

Частини корпусу жили у вагонах, навіть не в теплушках. Київ не давав навіть печей для обігріву. Але не дивлячись на холодну погоду, жодного невдоволення серед військових не було, особливо на початку. Усі військові невідкладно виконували накази командування корпусу і з великим бажанням вступали у бої з більшовиками.

Штаб корпусу перебував у Білій Церкві, П. Скоропадський їздив у вагоні по залізничних лініях і керував відділами корпусу. Головним місцем його перебування був Козятин. Усіх беззбройних солдат у поїздах пропускали, але намагались не відправляти їх до Києва.

На станції спостерігались ганебні вчинки цього контингенту солдат. Порядок не порушувався лише на станції, зайнятій частинами корпусу. Було болісно усвідомлювати, до чого ж російський солдат, може втрачати людську подобу, коли він розуміє, що усе, щоб він не зробив пройде йому без покарання.

На станції Козятин П. Скоропадський був на з'їзді вільних козаків Бердичівського повіту і спостерігав, як місцеве населення цікавилось становленням цієї організації. Цей з'їзд нагадив П. Скоропадському, що настала пора вирішити усі питання щодо його ставлення до козацтва, а тому він вирішив при першій же нагоді поїхати в Білу Церкву, де крім штабу корпусу на чолі з генералом Сафоновим, перебувала також створена Генеральна Козацька Рада під керівництвом Полтавця.

Центральною Радою було запроваджено інститут залізничних комісарів. Під час поїздок по залізничних шляхах Правобережної України, було видно ту величезну роботу, яку робили залізничники, службовці українці. Більших су-

противників більшовизму, ніж серед українських верств було годі й бажати, вони погоджувались на найризикованіші заходи, аби не дати більшовикам посилитись, часто робили це з великою небезпекою для свого життя. Таким же чином діяли й українці-телеграфісти, у всіх них був величезний моральний підйом.

Бої біля Вапнярки, Гнівані, Шепетівки, Ново-Костянтинівки, що відбулися наприкінці листопада і всього грудня, були успішними. Українці — військовики корпусу діяли активно й енергійно. Десятки поїздів роззброєних ними військових частин були відправлені на Росію. У ніякі переговори з ними ніхто не вступав.

На початку грудня П. Скоропадський виїхав до Бердичева для зустрічі з комісаром Плевним. Саме в Бердичеві розташовувався штаб головнокомандувача Стогова, а тому П. Скоропадський вирішив зайти в штаб і представитись йому, він не очікував, що ця зустріч буде приємною для нього,, оскільки він самовільно вийшов з його підпорядкування. Однак, як тільки П. Скоропадський увійшов до приміщення штабу, генерал-квартирмейстер Петін від здивування вигукнув*: «Ви наш рятівник! Ми тут можемо служити тільки дякуючи Вам!»*

12 грудня до П. Скоропадського у Васильків прибув представник від козаків, щоб вітати його від Козачої Ради. Через декілька днів П. Скоропадський виїхав на залізничну лінію: Шепетівка — Козятин — Вапнярка, яку обороняли частини корпусу.

У переважній більшості, військові жили в жахливих умовах, у сильний мороз, вони перебували у вагонах без будь-якого опалення.

Незважаючи на усі намагання покращити побутові умови солдат, П. Скоропадський не міг нічого добитись від Києва. Цього разу у військовиків відчувався уже зовсім інший настрій, розпочались знову комітетські засідання, солдати висловлювали побажання їхати до Києва, чи в інше місто, щоб відпочити. Начальники дивізій і командири полків повідомляли про зниження військової дисципліни та бойового настрою.

У цей же час, більшовицька росія оголосила про військовий похід в Україну.

У той час, коли П. Скоропадський командував військами на Правобережній Україні, захищати Лівобережну Україну було доручено полковнику Капкану. Бачучи, що побутові умови в яких перебувають частини корпусу нестерпні, і що їх моральний дух від того постійно знижується, П. Скоропадський вирішив скористатися вільними козаками і надіслав відповідні грамоти в Звенигородський і Бердичівській повіти. В цих грамотах було проголошено добровільний набір козаків.

Вже через декілька днів вони відгукнулись на цей заклик, і декілька сотень козаків прибули у Вінницю зі Звенигородки, їх було прикомандировано до бойових частин корпусу. Як бойовий елемент вони були хорошими вояками, але їх військова дисципліна була заслабка. П. Скоропадський дійшов висновку, що з козацтва лише тоді що небудь вийде, коли на його чолі буде не виборне, а призначене керівництво. У цьому напрямі й було поведено дальшу роботу.

У Вінниці більшовики 2-го Гвардійського корпусу намагались вести масштабну агітацію серед частин корпусу. У зв'язку з цим, у всі українські національні організації були надіслані відповідні листи з проханням, надіслати в частини корпусу людей, які б могли вести антибільшовицьку агітацію, однак, цього не сталося.

Щоб залагодити ці питання П. Скоропадський прибув до Києва, де ще на залізничному вокзалі він дізнався, що Петлюра зі свого поста пішов, замість нього, військовим міністром став Порш. Головнокомандувачем усіма військовими силами в Україні призначено Капкана. Це було повною несподіванкою,

оскільки на цю посаду планувалося призначити талановитого генерала, інспектора артилерії 6-го корпусу. Це був бойовий генерал, відомий своїми науковими роботами щоло масованого застосування артилерії, але перемогли політичні інтриги.

Юрій Капкан

Капкан був підозрілим авантюристом, з надзвичайно негативною репутацією щодо грошових коштів у період його військової служби в Оранієнбаумській офіцерській школі.

Порш, — колишній присяжний повірений, звільнений з посади за ряд негативних дій, надзвичайно розумний, хитрий, «великий нахаба». Прибувши до нього П. Скоропадський відразу ж заявив, що якщо його корпусу не буде виділене усе необхідне майно згідно з представленим списком для належного забезпечення, він просить звільнити його з командування корпусом. Порш мав дуже пихатий вигляд і говорив з П. Скоропадським зверньо. Він зовсім не розумівся у військовій справі, не розумів проблем військових, і на жодну представлену вимогу щодо спорядження корпусу, не надав позитивної відповіді, хоча за бажанням, корпус можливо було забезпечити якщо не усім, то багато чим.

П. Скоропадський зрозумів, що основною перешкодою була його особистість та авторитет у військах, який він набув. Тож він вийшов у сусідню кімнату і відразу ж написав рапорт про відставку від командування корпусом з приписом приступити до командування корпусом начальнику 104-ї дивізії, генералу Гандзюку. П. Скоропадський усвідомив, що соціалістично налаштовані керівники Центральної Ради вважають його більшим ворогом для себе, ніж більшовики. Грушевський, Винниченко, Порш та їх прибічники у владі не бажали створювати свою власну українську регулярну армію. Особливо активно протидіяв розбудові такої армії Винниченко, заявляючи, що: *«...не своєї армії нам соціал-демократам не потрібно. А знищення усяких постійних армій...».* Йому вторив Грушевський у свою чергу заявляючи; *«...мирній країні не потрібна армія...»* Відтак, 16 січня 1918 р. Центральною Радою був прийнятий відповідний закон згідно з яким, усі українські регулярні військові частини слід негайно розпустити замінивши їх «Народною міліцією». Вже наступного дня міністр військових справ Порш (однодумець Грушевського і Винниченка) видав розпорядження про повну демобілізацію усіх військових частин, що у цей час перебували в Україні.

П. Скоропадський поїхав у Білу Церкву, а 26 грудня 1917 р. в приміщенні Білоцерківської гімназії він відкрив з'їзд представників різних козацьких сотень. Він хотів створити основу державного порядку, складену з козаків, однак у доповідях багатьох представників від сотень, звучала якась дитяча наївність, а тому було ясно, що ці начальники зовсім не придатні до запланованої роботи. З'їзд вирішив розпочати дебати про самостійність України. Того ж дня він закінчив свою роботу.

П. Скоропадський вирішив їхати до Києва, щоб вже там з'ясувати, чи буде Козацька Рада визнана Центральною Радою, і вже після такого визнання, діяти офіційно, створивши цілу структуровану та дисципліновану організацію. У випадку невизнання, П. Скоропадський вирішив все ж діяти на свій страх і ризик, змінивши усю систему призначення керівників. Для цього він хотів набрати в Києві відповідних обізнаних офіцерів з українців, створити інструкторську школу, і після навчання у цій школі, розподіляти людей по сотням. Вони ж і були б українськими агітаторами.

29 грудня П. Скоропадський здав корпус Гандзюку, Сафонов залишився на-

Василь Кочубей

чальником штабу. П. Скоропадський з важким передчуттям подумав, що зі спільної роботи цих двох генералів нічого доброго не вийде. Звичайно, вони обидва прекрасні люди, Гандзюк — справжній герой, але обидва ці начальники звикли виконувати вказівки і команди, однак самостійно знаходити правильні рішення з важких воєнних ситуацій вони були нездатні.

Чиновники військового міністерства не бажали визнавати українське козацтво реальною військовою силою.

П. Скоропадський вважав за необхідне призначити начальником козацького відділу Василя Кочубея, людину проукраїнських поглядів, який був здатний навести лад в козацьких лавах.

Оскільки з військовим міністерством згоди не було знайдено, П. Скоропадський розпочав самостійну діяльність. Для цього було організовано вербувальне бюро офіцерів. Після цього, було звернуто увагу на діяльність козацької організації на Полтавщині, що діяла там давно і організовано.

На початку січня 1918 р. відбулося знайомство П. Скоропадського з французами. Ще на фронті, коли він командував корпусом, у ньому воювали французькі льотчики. В той час, неподалік Проскурова стояли французькі ангари для їх аеропланів і було прекрасне поле для їх розгону для польотів і посадки. Французьке офіцерство вважало П. Скоропадського хорошим генералом.

Тепер він зблизився з французькою місією та її керівником, генералом Табуї. У цей час вже виходили назовні усі розлади в Центральній Раді. Так соціал-демократи все більше «провалювались», оскільки були нездатними керувати країною, брали гору соціал-революціонери, відтак анархія на місцях невпинно збільшувалася. У цьому сенсі, їх розгубленість перед більшовиками була повною.

Для протидії більшовикам були військові частини не лише українські, але й польські, чехословацькі, але не провадилась ніяка організаційна робота для їх об'єднання у боротьбі проти більшовиків. Головною проблемою було те, що на чолі українських військ перебував Капкан, який зовсім не міг організувати таку об'єднавчу роботу.

Бачучи усе це П. Скоропадський розумів, що якщо не вжити негайних заходів, Київ буде захоплено більшовиками. На свій власний ризик ним було надіслано зброю окремим козацьким організаціям, наприклад, Милорадовичу, що діяв у Полтавській губернії, однак для загальної справи, цього було замало.

П. Скоропадський вважав, що якщо негайно увійти у спілку з генералом Табуї, який по суті розпоряджався польським корпусом і усіма чехословацькими частинами, і якщо з'єднати з ними деякі українські частини, які хотіли йти до П. Скоропадського, то можна було б створити грізну військову силу для протидії більшовикам. Відтак, 2 січня П. Скоропадського було запрошено Табуї в готель «Континенталь» для спільної з ним розмови. Француз уважно вислухав П. Скоропадського, дещо записав, погоджуючись з ним, однак нічого конкретного не сказав.

Часу було обмаль. Необхідно було терміново увійти у спілку з поляками і чехословаками. З цієї розмови, П. Скоропадський зробив висновок, що сподіватися на розуміння французами політичної ситуації в Україні не слід, а відтак, розраховувати на їх допомогу було марним, а тому в подальшому він не зустрічався ані з керівником французької місії, ані з її представниками.

Ставало все очевиднішим, що конфлікт між Центральною Радою та більшо-

виками був невідворотним. Якщо Центральна Рада критикувала Леніна за насильства, виявлені більшовиками при захоплення влади, то Ленін скаржився на те, що українці пропускають козацькі війська через свою територію на Дон, дозволяючи їм зосередитися на півдні Росії, де формувався російський антибільшовицький фронт.

У грудневих виборах до Всеросійських Установчих Зборів, пізніше розігнаних більшовиками, не більшовицькі партії отримали понад 70 відсотків голосів, а більшовики — лише 10. Ще відчутнішою була їхня невдача на Всеукраїнському з'їзді Рад, який вони самі скликали 17 грудня в Києві і який сподівалися поставити під свій контроль. Але українські партії закликали на з'їзд своїх прибічників, головним чином з сільських регіонів, переваживши близько сотні більшовицьких делегатів двома з лишком тисячами своїх.

Розлючені члени невеликої більшовицької фракції покинули з'їзд, переїхали до Харкова, кваліфікували Центральну Раду як структуру, що не репрезентує Україну та об'єдналися зі з'їздом Рад Донецького й Криворізького басейнів. Цей так званий «об'єднаний з'їзд» проголосив себе Першим Всеукраїнським з'їздом Рад. Він обрав Центральний виконавчий комітет і Народний секретаріат, тобто перший так званий радянський уряд України і проголосили створення Радянської Української Республіки.

У грудні 1917 р в Москві більшовики вже приступили до підготовки спецоперації по захопленню України.

Те, що цей так званий український уряд був повністю інспірований з Москви, виконував вказівки московських більшовиків, йшов в авангарді їх політики, свідчить, наприклад, Телеграма Центрального Виконавчого Комітету Рад України до Ради Народних Комісарів РРФСР про єдність інтересів українського і російського народів від 13 (26) грудня 1917 р. у якій, зокрема, зазначалось про спільність позиції та інтересів московських і «українських» більшовиків, а саме: *«вибраний вчора Всеукраїнським з'їздом Ради Робітничих і Солдатських Депутатів і частиною Рад Селянських Депутатів Центральний Виконавчий Комітет Рад взяв на себе всю повноту влади в Україні. Попередній уряд України в особі Генерального Секретаріату Центральної Ради не вів боротьбу з поміщицькою контрреволюцією, що йшла з Дону, а проводив політику втягування української демократії в криваву боротьбу з великоросійською демократією. Спільність інтересів демократії усієї Росії, особливо тепер, перед обличчям спільного ворога усіх трудящих класів, що насувається з Дону, не дає жодних підстав для зіткнення між демократією різних національностей, і новостворена народна влада Народної Української Республіки ставить своїм завданням не лише уникнути зіткнення, спричиненого попередньою Радою, але направити усі сили на створення повної єдності української і великоруської демократії.*

А тому нова Радянська влада уповноважена З'їздом Рад України заявити Раді Народних Комісарів, що відповідь, надана попередньою 4 грудня на ультиматум Ради Народних Комісарів даний нею не від імені українського народу, а від імені лише тих незначних кіл української буржуазії, інтереси яких вона захищала. Рада заявила про свою відповідь, що українські солдати, робітники і селяни, захищаючи свої права і свою країну, дадуть належну відповідь Народним Комісарам. Це є свідомим обманом зі сторони Ради. Селяни, робітники і солдати України знають, що у них немає ніяких підстав для боротьби з Урядом селян, робітників і солдат Росії і не допустять війни між братніми народами, яку затіває Рада. Якщо проллється на Україні братерська кров, то вона проллється не у боротьбі українців з великоросами,а в класовій боротьбі українських трудящих мас з Радою, що захопила у свої руки владу, що намагається спертися на багнети тих товаришів солдат, які втягнуті нею в обман, як у свій час тягнув за собою сол-

дат обманом загарбник влади в Росії Керенський. Але Центральний Виконавчий Комітет Рад України впевнений, що справа не дійде до пролиття крові, що шовіністично-національний психоз, створений Радою, припиниться, і що таким же чином, як усі російські солдати швидко дійшли справи речей, і відмовились підтримувати Керенського, так і українські солдати зрозуміють, хто дійсно захищає їх інтереси і перестануть підтримувати авантюру дрібнобуржуазної Ради, яка прагне потопити у крові завоювання робітників і солдат жовтнево-листопадових днів і силою зброї утримувати за собою владу. Але війни мід двома демократіями безумовно не буде. Молода радянська влада України вітає окріпшу Всеросійську Радянську владу».

Одержавши ультиматум, Генеральний Секретаріат 20 грудня відповів на цей ультиматум: *«Генеральний Секретаріат у заяві Народних Комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість або ж суперечність самим собі. Не можна одночасно визнавати право на самовизначення аж до відокремлення, і в той же час, робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів Великоросії щодо Народної Української Республіки.*

Генеральний Секретаріат рішуче відкидає будь-які намагання Народних Комісарів на керування українською демократією. Поки у Великоросії розвивається анархія, економічні, політичні та господарські розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, Генеральний Секретаріат не вважає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу...»

Відповідь завершувалася заявою про те, що українці не є прихильниками кривавих засобів розв'язання політичних та державних проблем.

Але агресор вирішив нападати, тим більше, що російським містам, а саме головне Москві і Петрограду, загрожує голод. Насувається війна за хліб. Ленін надсилає дві телеграми, першу — до морського революційного комітету, а другу — у Харків, Антонову і Орджонікідзе. Перша: *«...прошу вжити екстрених заходів та надати негайно у розпорядження товариша Тер-Арутюнянса дві тисячі матросів для воєнних дій проти буржуазної Центральної Ради...»*

Друга: *«...Дуже і дуже просимо вжити якнайнещадніших революційних заходів. Просимо послати загін абсолютно надійних людей. Усіма засобами просувати вагони з хлібом у Петроград. Інакше загрожує голод.*

Заради бога, Ленін...»

У день одержання ультиматуму український уряд оголосив відозву «До війська Українського Південно-Західного та Румунського фронту і в тилу», у якій зокрема. йшлося про нездатність більшовиків «вести армію до замирення й відбудови замучених народів Росії». З огляду на це, Генеральний Секретаріат зобов'язувався налагодити порядок в армії та всіляко поліпшити життя солдатів.

Ще більшим викликом більшовикам був наказ С. Петлюри українському комісарові Північного фронту, аби той не виконував жодного наказу більшовицького головнокомандуючого.

У відповідь, більшовиками в Україні та їхніми прибічниками були організовані майже в кожному великому місті диверсійні повстання проти Центральної Ради.

Обидві сторони не були готовими до воєнних дій, тож обмін нотами з обопільними звинуваченнями розпочав війну не одразу. Перший крок був зроблений з розрізнених виступів більшовиків та захоплень українських міст, де вони проголошували радянську владу. Організовувати акції допомагали більшовицькі бойові дружини, які складалися з місцевих, переважно міських, елементів. Ця тактика цілком відповідала політиці Леніна, метою якої було

створити враження, що воює проти Центральної Ради не російський радянський уряд, а солдати, селяни, робітники України, які хочуть скинути небажану їм владу.

Одночасно з цим, більшовики повели справжній пропагандистський наступ. Зокрема, 25 грудня 1917 р. Сталін опублікував звернення *«До українців у тилу і на фронті»*, в якому роз'яснював, що радянський уряд Петрограда бажає лише того, *«щоб вся влада на Україні належала українському народові, тобто українським робітникам, селянам, солдатам і матросам».* Сталін особливо наголошував, що більшовики не проти того, щоб Україна стала незалежною державою, але проти того, щоб під гаслом відокремлення відбувалася реставрація старого укладу.

Ця тактика більшовиків виявилася успішною. Їхня пропаганда дійшла до політично малосвідомих селянських мас, які за обіцянками соціальної справедливості, економічної рівності й миру не розгледіли дійсних планів Леніна та його прихильників. Ця пропаганда знайшла також благодатний ґрунт серед солдатів, які піддалися анархії. Внаслідок цього, Центральна Рада почала втрачати свій вплив. Народні маси, не маючи відповідного проводу, який могла дати тільки українська інтелігенція (а її, до речі, тоді було дуже мало), переходили подекуди на бік більшовиків, а ще частіше займали нейтральну позицію в українсько-російському двобої.

Відносно легке захоплення більшовиками міст України пояснювалося тим, що їх населення у своїй більшості було неукраїнського походження. Щодо українців, які жили в містах, то вони були значною мірою зрусифіковані, і тільки мала їх частина була національно свідомою. На жаль, у той критичний час українці показали, що вони ще не стали повноцінною нацією, оскільки на них і далі давила спадщина царської неволі та русифікації.

За таких обставин перед більшовиками падало одне місто за одним. Так, більшовики 26 грудня 1917 р. захопили не тільки Харків, роззброївши місцевий український полк, а й дещо пізніше — Полтаву, Катеринослав, Чернігів.

Останньою надією Центральної Ради була іноземна допомога.

Російський більшовицький уряд після захоплення влади у центральній Росії відразу став на шлях припинення війни з Центральними державами і вже 10 листопада 1917 р. заключив перемир'я на фронті. Центральна Рада довго не могла наважитись на укладенні з цими державами окремого миру, оскільки це означало повний розрив з країнами Антанти, які саме у той час почали налагоджувати тісні контакти з Україною. Український уряд не визнавав більшовицького Совєту Народних Комісарів за центральний федеральний уряд Росії, але ж і себе спочатку не вважав за повноцінну владу самостійної держави (Четвертий універсал Центральної Ради про повну самостійність УНР від Росії тоді ще не було проголошено), а тому намагався утворити ше федеральний уряд складений не з більшовиків, який мав би право укласти загальний мир. Та більшовики самі розпочали в Бресті мирні переговори з Центральними державами.

5 грудня 1917 р. більшовики підписали перемир'я з Центральними державами. Українці були менш практичними — поки більшовики вели переговори з Центральними державами, вони й далі ухвалювали резолюції з вимогами негайного *«демократичного миру».* Українці, добиваючись прихильності Англії та Франції, які визнали УНР, не хотіли наставляти проти себе Німеччину, Австро-Угорщину та Туреччину. Хитаючись між одними та другими, Центральна Рада гаяла дорогоцінний час, втрачаючи довір'я до себе в народних масах.

22 грудня 1917 р. Ленін розпочав мирні переговори у Брест-Литовську з Центральними державами, заявивши, що він представляє усі народи колишньої Російської імперії.

У цьому контексті цікавий один документ, а саме, лист голови російської мирної делегації в Брест-Литовську, голові німецької мирної делегації від 8 (21) січня1918 р., у якому зазначено таке: *«Пане Міністр. Перепроваджуючи при цьому копії отриманої мною заяви делегатів Робітничо-Селянського Уряду Української Республіки В.М. Шахрая і Є. М. Медведєва та їх мандати, маю честь повідомити Вам, що Російська делегація у повній згоді з неодноразовим визнанням нею правом на вільне самовизначення за усіма народами, у тому числі, звичайно, і за народом українським, не бачить ніяких перешкод для участі у мирних переговорах представників Робітничо-Селянського Уряду Української Республіки і, згідно з вираженому їх бажанню, включає їх до складу Російської мирної делегації, як уповноважених представників Робітничо-Селянського Уряду Української Республіки…*

Голова Російської мирної делегації А. Іоффе»

У відповідь на це, український уряд, щоб не допустити замирення без участі українців, 22 грудня сам звернувся до урядів держав, що воювали між собою з нотою, у якій закликалось припинити війну. Одночасно Генеральний Секретаріат вирішив об'єднати Румунський і Південно-Західний фронти в один Український фронт, щоб забезпечити собі більш вигідні умови миру та не допустити більшовиків як єдину сторону до переговорів з Центральними державами.

24 грудня 1917 р. Генеральний Секретаріат звернувся до воюючих і нейтральних держав з нотою, яка пояснювала ставлення УНР до переговорів, що вже почалися, підкреслюючи, що тільки УНР представляє інтереси українського народу.

У відповідь на мирну ноту українського уряду, 26 грудня телеграфом прийшла відповідь від Центральних держав, де Німеччина, Австрія, Болгарія, Туреччина виявили готовність вітати представників УНР на мирних переговорах у Бресті.

1 січня 1918 р. до Брест-Литовська прибула українська делегація у складі М. Любинського, М. Полоза, О. Севрюка, яку очолив В. Голубович.

Перше засідання мирної конференції за участю українських делегатів відбулося 6 січня. Тут українці заявили, що передумовою їхньої участі в переговорах є приєднання до України Холмщини і Підляшшя та проведення плебісциту у Східній Галичині, Буковині й Закарпатті. Не дивлячись на те, що ця умова іншими учасниками переговорів не була прийнята, слід, однак, говорити, що у даному випадку українська делегація виступила захисником інтересів всього українства.

9 січня 1918 р. відбулося широке засідання мирної конференції представників України, Росії, Німеччини, Туреччини, Болгарії. Голова української делегації подав українські мирні умови й зазначив, що відтепер Українська Народна республіка розпочинає своє міжнародне існування, яке втратила 250 років тому.

Представник мирної конференції від Центральних держав граф Чернін, керівник австро-угорської делегації від імені чотирьох союзних держав визнав українську делегацію як уповноважену представляти самостіну Українську Народну Республіку.

Заперечень стосовно того, щоб УНР представляла українська делегація не висловив і Троцький, що представляв радянський уряд. Він, зокрема, заявив*: «…ті конфлікти, які постали між російським урядом і Генеральним Секретаріатом… не мали й не мають жодного зв'язку зі справою самовизначення українського народу… вони постали через суперечності між політикою Ради Народних Комісарів і Генеральним Секретаріатом… що стосується самовизначення України, яке фактично відбувається у формі Народної Республіки, то ця справа*

не може бути причиною конфлікту між обома братніми республіками… не може бути жодного сумніву, що процес самовизначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє завершення…»

Таким чином, українська держава увійшла на шлях міжнародних зносин. Залишилося лише оформити у правовому полі повну самостійність України від Росії. Це зробила Центральна Рада у виданому нею Четвертому універсалі 22 січня 1918 р.

З іншого боку, з приводу висловленого Троцьким слід поставити великий знак запитання, оскільки саме у той час більшовицькі війська вже захопили велику частину Лівобережної України і почали оточувати Київ, а в самому місті більшовики готували повстання проти українського уряду.

Делегації Центральних держав вели активні переговори з українською делегацією з метою вирішення двох питань, перше — негайне закінчення воєнних дій на українському фронті, друге — забезпечення продовольством Німеччини та Австро-Угорщини, оскільки ситуація з продуктами харчування у цих країнах погіршувалося кожного дня. 9 лютого 1918 р. у Бресті було підписано мирний договір між Українською Народною Республікою й Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною (Додаток 3).

Цей Договір скріплював принцип національного самовизначення української нації, а щодо Галичини й Буковини, які залишалися під владою Австро-Угорщини, додатковою умовою гарантувалось вільний національний розвиток українського народу, який проживав на тих землях.

Совєтська Росія уклала мир з Центральними державами місяцем пізніше. У цьому Договорі окремим положенням Росія зобов'язувалася замиритись з Українською республікою та визнати мирний договір між Україною та Центральними державами.

Усі російські військові формування мали залишити українську територію.

Росія також зобов'язувалася припинити будь-яку агітацію проти УНР.

Взагалі, взаємини між УНР й совєтською Росією були відразу ворожі з перших днів існування обох держав. Це ґрунтувалося на тому, що Центральна Рада заявила свою позицію проти більшовицького перевороту в Петрограді. Вона вважала, що влада в російській республіці повинна належати усім демократичним партіям, а не тільки одній більшовицькій. Крім того, нечисленні більшовики в Україні також відразуж після більшовицького перевороту намагалися захопити владу в Україні поваливши Центральну Раду. Однак, відсутність великого впливу на українські народні маси й, після невдалого повстання у Києві, обмежилася поки що агітацією за переобрання Центральної Ради та скликання Совєту робітничих, солдатських і селянських депутатів, які мали б проголосити совєтську владу в Україні.

Крім того, погіршення відносин відбулось між українським урядом та Совєтом народних комісарів московщини у таких напрямах:

1) совєтський уряд вважав, що нещодавнє роззброєння більшовицьких військових частин в Києві є ворожим виступом проти РСФСР ;

2) Центральна Рада не вважала Совєт народних комісарів всеросійським урядом, оскільки більшовики прийшли до влади не в результаті всенародних виборів, а в результаті насильницького перевороту;

3) Центральна Рада проголосила свій нейтралітет у боротьбі більшовицької Москви з Областю Донського Війська, а ще й пропускала через свою територію антибільшовицькі військові частини, що прямували на Дон.

Стосунки між Центральною Радою і московськими більшовиками загострились ще більше, коли український уряд доручив командуванню Південно-За-

хідного і Румунського фронтів не виконувати накази більшовицького головнокомандувача прапорщика Криленка та припинив безконтрольне вивезення продовольства з України до московщини.

Дійшло навіть до сутичок між українськими та московськими військовими.

16 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила Закон про утворення народної міліції. На основі цього Закону народна міліція мала бути створена для оборони від зовнішнього ворога, а військо мало бути демобілізовано. Після демобілізації регулярну армії — скасувати. Було оголошено набір до інструкторів, які після відповідної військової підготовки мали розпочати навчання осіб, набраних у народну міліцію. З цих навчених військових інструкторів мали були сформовані ряд військових частин, такі інструктури протягом короткого часу мали навчити народну міліцію окремої місцевості. Усі інструкторські відділи були об'єднані у три корпуси — київський, харківський, одеський.

У січні 1918 р. було запроваджено тимчасову військову форму для українського війська. До часу остаточної демобілізації було залишено форму колишньої царської російської армії з українськими знаками розрізнення: *ройовий, чотовий, бунчужний, пів сотенний, сотник, курінний, полковник, отаман бригади, отаман дивізії, отаман корпусу.*

Совєтський уряд призначив командувача московсько-більшовицькими військами, що мали воювати проти України В. Антонова-Овсієнка. Він розробив оперативний план захоплення Харкова, Полтави, Катеринослава. Згідно з цим планом, на Київ мали наступати більшовицькі війська з двох сторін, з півночі від Гомеля на Чернігів і Бахмач та з Брянська на Конотоп.

Головні московсько-більшовицькі сили були зосереджені на півночі у трикутнику: Гомель — Бахмач — Брянськ. Одночасно, під час скупчення регулярних більшовицьких військ, відділи так званої червоної гвардії, що були організовані в українських містах із московського робітництва розпочали бої з малочисельними українськими військовими відділами. Крім того, розташування московських тилових частин в Україні та московських відділів на Південно-Західному фронті призводило до перемог більшовицьких військ.

Перший свій наступ більшовицькі війська розпочали із заходу, маючи метою захопити Київ. На Правобережжі українським відділам спершу вдалося нейтралізувати виступи збільшовичених солдатських банд. Так, Перший Український корпус за допомогою Вільного козацтва очистив від більшовицькиз зайд Другого гвардійського корпусу і 8-ї армії Київщину і Поділля, в них було відібрано зброю та відіслано до московщини.

Практика відносин з більшовиками врешті-решт переконала Центральну Раду, що про рівноправну федерацію України з Росією годі й думати. Нові обставини вимагали негайно покінчити з непевним становищем, проголосивши самостійну і суверенну українську державу.

Центральна Рада видала закон про національно-персональну автономію національних меншостей України. Цей акт вияву доброї волі й демократичного ставлення більшості до меншості не має собі рівних того часу і є позитивним прикладом тогочасної української політичної думки. Згідно з цим актом, національні меншості України, особливо російська, єврейська, польська, здобули право на самостійне влаштування свого національного життя.

Другий Всеукраїнський з'їзд Рад відбувся протягом 17 — 19 березня 1918 р. у Катеринославі (сьогодні Дніпро). Цей з'їзд мав розв'язати суперечності між більшовиками. Головувала на ньому катеринославська група, складена з неукраїнських елементів, яку очолював Артем (Сергєєв). Їй були ближчі інтереси Росії, ніж України. Вона зробила спробу відірвати від України територію, оформивши її як «Донецько-Криворізьку республіку», з наміром підпоряд-

кувати її у майбутньому радянській Росії.

Перед цим з'їздом у більшовицькій пресі, зокрема в газеті «Известия Юга», від 6 березня 1918 р., з'являються публікації, в яких товариші по партії доводять, що *«українська радянська влада немає ніякого ґрунту під ногами й тому не треба боротися за таку владу на Україні, щодо Донецько-Криворізької республіки, то вона не хоче знати ніякої України і не має нічого з нею спільного… Економічно наш басейн тяжіє до петербурзької республіки, політично нам теж вигідно належати до російської федерації…»*

Головною причиною слабкості харківського радянського уряду було те, що його нав'язали українському народові російські більшовики, а тому в своїй діяльності він спирався виключно на не українців. Один з небагатьох українських більшовиків В. Шахрай говорив: *«…що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови?.. що я за військовий український міністр, коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади?.. За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов-Овсієнко, і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне… я не бачу нашої ясної ролі у відродженні української нації внаслідок соціальної революції…»*

Микола Скрипник

Народний секретаріат радянської України під головуванням М. Скрипника у спеціальній декларації від 7 березня 1918 р. засудив сепаратизм катеринославців і проголосив усю територію України в межах, зазначених у Третьому та Четвертому універсалах Центральної Ради, неподільною державою (Додаток 3).

18 квітня 1918 р. в Таганрозі розпочалась дводенна партійна нарада, на якій було оформлено окрему більшовицьку партію в Україні, яка матиме свій центральний комітет і буде зв'язаною з російською комуністичною партією через міжнародну комісію (ІІІ Інтернаціонал). Це сталось за сприяння М. Скрипника.

На І з'їзді КП(б)У в Москві (липень 1918 р.) було нав'язане рішення скасувати постанову таганрозької наради. Так, КП(б)У перетворилась на підлеглу Центральному комітетові РКП(б) філію.

Історик М. Попов зазначає, що саме з цього моменту розпочалась організована боротьба більшовиків за радянську владу в Україні, і почалася ця боротьба за несприятливих для більшовиків умов: *«Центральна Рада чулася в апогеї своєї могутності й впливу на маси».*

Російські більшовики висилали свої полки на Дон, Україну, Кавказ не для того, щоб допомогти їх пролетарям. Метою цих заходів було завоювання цих територій з метою економічної експлуатації. Ось що писав радянський публіцист Антонов-Овсієнко: *«…якщо б ми дозволили, щоб цей контрреволюційний рух набрав сили, це відтягло б нас від Кавказу і нафти Баку, позбавляючи радянський центр вугілля з Донецького басейну, залізної руди Кривого Рогу і збіжжя з України…».*

Галицькі українці у боротьбі за Українську Державу

Коли українській державі загрожувала небезпека від московських більшовиків, галицькі українці, як і українці Наддніпрянщини виступили зі зброєю у руках для її оборони. В листопаді 1917 р. «Галицько-буковинський комітет» розпочав формування з полонених українців, які воювали в австрійських частинах військову частину, що згодом отримала назву Курінь Січових Стрільців.

Андрій Мельник

Роман Сушко

Василь Кучабський

Іван Андрух

13 листопада 1917 р. з'явилась відозва від «Тимчасової Головної Ради галицьких, буковинських і угорських українців», що закликала вступати в ряди Січових Стрільців.

На цю відозву відгукнулось багато полонених австрійських українців, які вступили до лав Січових Стрільців (вони втікали з різних концентраційних таборів Царицина, Сибіру, Туркестану, пробивались крізь збільшовичену Росію, поспішаючи до Києва, щоб стати до боротьби з більшовиками).

У кінці листопада 1917 р. курінь вже мав дві чоти, як основу першої сотні. Однак, ця робота проходила повільно. Багато стрільців, прибувши до куреня та отримавши перепочинок їхали далі, слабка була й військова дисципліна.

Скріпило курінь прибуття з Царицина полонених командирів Українських Січових Стрільців, таких як, Андрій Мельник, Роман Сушко, Василь Кучабський, Іван Андрух та інші командири, які жваво взялися до організації Січового Стрілецтва.

14 січня 1918 р. до куреня прибув відділ мисливців, організованих Осипом Думіним і Євгеном Скалієм з Криворіжжя з полонених галичан, які працювали на копальнях. Відділ цей, що нараховував 26 січовиків увійшов до куреня як друга сотня. Сотнею командував Іван Чмола, її було розділено на чотири чоти під командуванням Петра Пасіки, Федора Мамчура, Івана Вирвича, Осипа Думіна. Ця сотня стала ядром формації Січових Стрільців. Згодом, курінь був добре організований, у ньому панувала сувора військова дисципліна, він став першорядною бойовою одиницею.

Куренем командував полковник Євген Коновалець, що керував перед цим усією організаційною роботою. Сотнями командували: першою — сотник Р. Сушко, другою — сотник І. Чмола, резервною — сотник В. Кучабський, кулеметною — сотник Ф. Черник, гарматною батареєю — сотник Р. Дашкевич. Наприкінці січня 1918 р. курінь нараховував 500 вояків.

Коли розпочалась війна з більшовиками, стрільці героїчно воювали у київ-

Осип Думін

Іван Чмола

Роман Дашкевич

Федір Черник

ських вуличних боях, боронили підступи до української столиці перед московсько-більшовицькими військами Муравйова. Крім того, Січові Стрільці протягом усього періоду боротьби за незалежність охороняли український уряд.

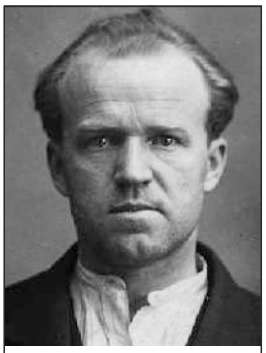
Вже у березні 1918 р. курінь Січових Стрільців розгорнувся у полк у складі трьох піхотних сотень, однієї кулеметної, однієї кінної сотень, двох гарматних батарей. Командиром полку був полковник Є. Коновалець, а начальником його штабу — полковник А. Мельник. Напередодні гетьманського перевороту німці роззброїли цей полк, у відповідь, всі січовики вступили до другого Запорозького піхотного полку, в якому вони пробули до вересня 1918 р., коли у Білій Церкві було сформовано Окремий Загін Січових Стрільців.

У рядах Січового Стрілецтва виховався новий тип українського вояка, в якому поєдналися найкращі риси наддніпрянського й галицького національних характерів. Пізніше, у 1918 — 1919 роках, окремий загін Січових Стрільців підсилений молодими, свіжими та зразково вишколеними новобранцями, став основою корпусу Січових Стрільців.

Січові Стрільці були загальною військовою частиною. В її рядах служили не лише українці із Західної України, а й українці з усіх українських земель і воювали вони на усіх фронтах 1917 — 1921 роках, де воювала Україна за відновлення своєї державності.

Історична довідка.

Взимку 1917 — 1918 рр. Вільне Козацтво у своїх повітах розпочинає бойові операції проти більшовиків, ставлячи їм повсюдний збройний опір. У козацьких районах організовувалось українське національне життя навіть під час московської окупації. І коли, навіть, перед більшовиками у лютому 1918 р. більшовики вдерлись до Києва, Звенигородщина залишалася нездобутою більшовиками аж до повернення у ці регіони української влади.

Юрій Тютюнник

Проти більшовиків виступили 20 тис. озброєного Вільного Козацтва Звенигородщини й інших повітів. У цей час на Звенигородщину прибуває український командир Ю. Тютюнник із ще кількома командирами. Вони привезли з собою вагон зброї й боєприпасів та запровадили військовий лад у козацьких організаціях. Ю. Тютюнника козаками було вибрано кошовим отаманом звенигородського коша й під його керівництвом Звенигородка стає організаційним військовим центром об'єднаного Вільного Козацтва Київщини й Херсонщини.

У лютому 1918 р. звенигородський кіш розпочинає свої бойові операції. Спочатку було роззброєно гарматні частини другого московського гвардійського корпусу та відібрано дві тисячі коней та сідел у шостого і сьомого драгунського полків. В районі залізничної станції Бірза після бою, що тривав цілий день було розромлено збільшовичені частини 18-ї російської армії. У цих боях брали участь найкращі козацькі частини Звенигородщини, Черкащини, Єлисаветградщини під командуванням курінних отаманів Бондаря, Водяного, Кульчицького з артилерією й кіннотою.

В січні 1918 р. справа Вільного Козацтва перейшли від Секретаріату внутрішніх справ до Секретаріату військових справ. Відтак, Вільне Козацтво було визнано за чисто військову організацію, для кожного повіту було призначено козацькі кадри — одну піхотну й одну кінну сотню. Проводились постійні їх навчання.

Однак, на Лівобережжі рідкі та порозкидані українські частини, до того ж оточені ворогами з усіх сторін, не мали сили стримати навалу добре організованих і дисциплінованих полків московської регулярної армії.

Вже 25 грудня 1917 р. північна московська армія під командуванням Анто-

нова-Овсієнка розпочала загальний наступ: *до складу тієї армії входили чотири армійські групи, під командуванням Єгорова, Берзіна, Кудинського, Муравйова, що загально нараховували 30 тис. добірного війська, набраного з колишніх гвардійців колишньої російської армії, матросів, московських робітників. Це військо мало 60 гармат, 10 бронепоїздів. Московські війська без великих зусиль займали українські міста одне за одним, де робітничі чужонаціональні організації ставали зі зброєю на їх бік.*

26 грудня московсько-більшовицькі війська за допомогою місцевої червоної гвардії захопили Харків. У місті більшовики роззброїли місцевий український полк та забрали 18 автоброневиків і багато іншої зброї. Відразу ж розпочалися запеклі бої за залізничні станції Лозову, Синельникове, Олександрівське, П'ятихатку. В Олександрівську Гайдамацький курінь і Вільні Козаки відбили на деякий час більшовицький наступ. Однак, вже наприкінці грудня, крім Харкова більшовики захопили Полтаву та Чернігів. У Катеринославі місцеві більшовики розпочали повстання проти української влади. Після дводенного запеклого бою з Катеринославським Гайдамацьким куренем, місто 9 січня 1918 р. захопили більшовицькі військові частини Єгорова, що прибули з Лозової, а 15 січня вони зайняли і Олександрівське.

На початку січня 1918 р. до П. Скоропадського приходило багато усяких відвідувачів: офіцери, поміщики, громадські діячі, і всі просили захисту. Він допомагав усім, чим міг. У той час до нього також приходив С. Петлюра, який хотів організувати спеціальний загін, складений з козаків з їх подальшим висуванням у бік Полтави, і йому це вдалось, оскільки вже через декілька днів його було призначено кошовим отаманом Полтавського коша. Згодом, із залишками цього коша, він брав активну участь в Київських боях біля Арсеналу у ті січневі дні початку 1918 р.

5 січня 1918 р. з Харкова на Київ вирушили більшовицькі загони Муравйова. *Це був російський наступ на Україну, де виконавцями здебільшого були українці — ті бійці гетьманських полків, які раніше зривалися з фронту і йшли обороняти Центральну Раду. Тепер вони йшли на Київ. Роздратовані багатомісячними теревенями українських інтелігентів Центральної Ради українські солдати змітали крихкі заслони своїх же побратимів по зброї, а також українських студентів та гімназистів. Їм набридла бездіяльність. Більшовики були майстрами слова, вони* підштовхували українських солдат словами, що Центральна Рада слабка і не дасть землі, бо «*…вже скільки місяців вона є, а що змінилось… Нічого… Війна продовжується, голод насувається… Скрізь руїна … Ми росіяни і революція у нас одна, і тільки ми разом можемо щось змінити…*»

Відтак, к*оли більшовики розпочали військові дії проти України, окремі українські частини, як мінімум, проголосили свій нейтралітет, ряд інших військових частин, самі пробиваючись в Україну з Північного і Західного фронтів крізь заслони збільшовичених російських військ втрачали свою бойову могутність. Лише одна українізована військова частина, а саме, полк під командуванням В. Петріва у січні 1918 р. пробився із Західного фронту до Києва, де брав участь у подальній національно-визвольній боротьбі. Це був один з перших кінних українських полків Української армії — Запорозький ім. К. Гордієнка полк кінних гайдамаків.*

Таким чином, у такий вирішальний для Української держави час, український уряд, не маючи дисциплінованого, готового до рішучого опору війська, залишився безборонним. По суті, української армії не було, існували лише окремі військові відділи, які були малочисельними, що на власний розсуд вели окремі бої з більшовицькими частинами. Було цілком зрозуміло, що проти добре озброєної, одягненої, під чітким командуванням, більшовицької армії не встояти. Ряд численних українських полків, що віднедавна ще заявляли свою відда-

ність Центральній Раді у критичну хвилину порозбігалися, а то й взагалі перейшли на бік ворога. Лише окремі українські військові відділи рятували існування української державності, зберігаючи славу і честь української зброї.

Василь Кирей

Командувачі антибільшовицьким фронтом підполковник Капкан, згодом, сотник Шинкар, далі, генерал Кирея, призначені по черзі українським урядом не змогли належно організувати загальний український фронт.

Про тогочасну ситуацію, що тоді склалась на півдні України Михайло Омелянович-Павленко згадував, що українські військові командири різних військових звань не створювали серед себе *«офіцерських обществ, офіцерських батальйонів».* Вони, українські офіцери, *влилися в масу національно-свідомого українського вояцтва, створюючи для цього відповідну моральну основу. А тому не було рідкістю бачити офіцера при кулеметі, або вартовим з рушницею.*

Всі зусилля супротивників українського руху зруйнувати цю єдність, посіяти розбрат в українських формаціях не дали жодних наслідків.

Після проголошенню Четвертого Універсалу, усі штабні офіцери, які перебували в Одесі стали на бік опозиції до Центральній Раді. Разом з тим, готувався наступ більшовиків. А тому слід було набрати офіцерів-добровольців для відсічі більшовикам. Одеса, як і інші міста України, була переповнена офіцерами, які через революційні події залишалися «за бортом». Щоденно вони заповнювали казарми. шинки, пивні, притони для гри в карти, все чогось вичікуючи, розраховуючи на те, що хтось їх колись визволить й знов поставить на «своє місце». За браком політичної освіти, а то й за відсутності глибоких патріотичних стимулів, ці панове в переважній більшости тримали «нейтралітет». Отже, слушним було поставити їх перед фактом знищення більшовиками.

Відтак, у нових, гарних будинках Сергієвської школи гарматників, у генерала Нілуса, який був освіченою і високоавторитетною, поміж персоналом школи, людиною відбулась офіцерська нарада.

Андрій Нілус

Найважливішим питанням цієї наради було питання щодо нагального проголошення військового стану в Одесі, та передачі оборони міста командиру запасової бригади, як старшому з командирів українських частин. Це й було вирішено. За усіма ознаками часу для підготовки міста до оборони залишалось дуже мало, всього день, чи два. За цей час усі російські офіцери зі штабу округу, що розміщувався в Одесі, втекли. У штабі залишився лише М. Омелянович-Павленко та декілька українських офцерів — працівників штабу.

Михайло Омелянович-Павленко

Більшовики вирішили прискорити свій виступ, З Києва по телеграфу надійшла порада як обороняти місто, а з фронту, — «нічого конкретного». Він закінчив справи і нічною, вимерлою вулицею дістався свого помешкання, а вже за 10 хвилин йому повідомили, що більшовики будуть у нього на кватирі. Він одягнув свою стару шинель, папаху, узяв зброю і вийшов з приміщення.

Одеса була вже в руках більшовиків, українські військові частини або зайняли «нейтралітет», або ж чинили опір, але зовсім незначний.

Борис Геруа

Зібрані дані були все жахливіші. Переказували про страхіття, що чинили матроси над українцями. Корабельна «топка» (піч) кружляка «Алмаз» вже не могла спраялятися зі спалюванням людей й «контрреволюціонерам» просто прив'язували каменюки до ніг і кидали у море. «Пізніше, коли німці увійшли до міста, я чув, що водолази не могли знести тих картин, які відкривала перед ними морська глибінь. Люди, як казкові істоти, творили на дні легіон мертвих».

М. Омелянович-Павленко, довго не розмірковуючи, вирішив перебратися до Яс, де в той час був штаб Румунського фронту. Він вирішив переправлятися через Дністер в Акермані, а потім через Кишинів до Яс.

Бесарабщина тоді перебувала під владою Румунії і він разом із своїми попутниками, ще двома офіцерами, без особливих пригод прибули до Яс. Генерал Геруа прийняв М. Омеляновича-Павленка як старого свого бойового однополчанина. М. Омелянович-Павленко вирішив зайняти скромну, але важливу посаду в ліквідаційній комісії, що мала завданням зберегти чисельне військове майно для майбутньої української армії.

З прибуттям до Яс його одисея закінчилася.

Розкладання всього російского фронту від Балтики до Чорного моря спричинилося до зміни політичної орієнтації в Румунії. У цій країні на перше місце почали виходити політичні партії, що орієнтувались на Німеччину, а тому французькі сили змушені були покинути Яси. Це призвело до того, що організації росіян, які продовжували орієнтуватись на «союзників» шукали вихід з ситуації, що склалась. Такий вихід був вказаний полковником Дроздовським. Він був душею й організатором походу через Україну на Дон, а далі, — на Кавказ, де хотів шукати опертя на Англію. Полковник Дроздовський був помічником М. Омеляновича-Павленка в навчальній команді Лейб Гвардії Волинського полку. Вони воювали разом і у війні з Японією 1905 року.

За декілька днів до походу М. Омелянович-Павленко зустрівся з ним, говорили вони про українське питання. Всі його політичні прогнози виходили з позиції «малороса». Дроздовський, людина, без сумніву, не бачив себе в майбутній українській армії. Проте, на прощання, М. Омелянович-Павленко побажав йому щасливої дороги. Можна по-різному ставитись до Дроздовського, як до сина нашої нації, але треба віддати належне його мужності, безкорисливості й впертості в реалізації його плану. Саме політична короткозорість, та позиція його вчителів, які були вороже налаштовані до українського руху, привели його в табір наших ворогів.

Михайло Гордійович Дроздовський — 7 (19) жовтня 1881, Київ — 1 (14) січня 1919 Ростов-на-Дону — генерал-майор. Учасник Російсько-японської, Першої світової та Громадянської воєн. Один з керівників Білого руху в Росії у 1917—1920, монархіст. Став першим в історії Білого руху генералом, який відкрито заявив про свою відданість монархії, в той час, коли «демократичні цінності» лютневої революції були ще в пошані. У лютому-квітні 1918 сформув добровольчий загін з офіцерів і солдатів Румунського фронту і привів його на з'єднання з Добровольчою армією. У травні 1918 був призначений командиром 3-ї стрілецької дивізії в Добровольчій армії. У боях за Ставрополь восени 1918 був поранений. Помер від ран 14 січня 1919 в шпиталі Ростова-на-Дону.

Михайло Дроздовський

Під час перебування М. Омеляновича-Павленка на румунському фронті, події на Україні приняли надто трагічний характер. Муравйов, також «виходець з Одеси» (він всього за пів року перед прибуттям М. Омеляновича-Павленка до старшинської школи був там сотенним старшиною, захопив Київ.

Мав рацію Затонський, коли в своїх промовах зазначив, що большевики воювали з українцями не мілітарними засобами, бо дійсно в той час уся їх армія ледве переважала 100.000 чоловік. Їхніми засобами була пропаганда серед здезорієнтованих мас. Але ці засоби видалися непридатними для німецького вояка, для якого «фатерланд» був усе.

Відтак, 20 січня передові частини Єгорова розбили в Костянтинограді український курінь, і того ж дня відділи групи Єгорова з'єдналися в Полтаві з військовою більшовицькою групою Муравйова.

У цей саме час, московський так званий «відділ особливого призначення» розпочав наступ зі сторони Брянська, а 19 січня після невеликого бою зайняв Хутір Михайловський та Глухів, а 26 січня цей же відділ, підтриманий місцевими більшовиками захопив Кролевець і Конотоп.

Одночасно двома колонами наступали більшовицькі відділи групи Берзіна, з Гомеля на Бахмач, та через Новгород Сіверський на Конотоп.

Муравйов своєю групою зайняв Лубни, а 27 січня, після бою з Першою Військовою Школою, здобув Бахмач.

Таким чином, у Бахмачі з'єдналися усі московські армійські групи, і звідти вони розпочали безпосередній наступ на Київ під командуванням М. Муравйова (колишній офіцер Російської імператорської армії, 1880 р. н., розстріляний більшовиками у липні 1918 р. за спробу есерівського перевороту в центральній Росії, член партії есерів).

За спогадами Олександра Лукомського, українця за походженням (1868 — 1939 рр .— українського аристократа з малоросійської шляхти Гетьманщини, генерала-лейтенанта (1914 р.) Російської імператорської армії, одного з кандидатів на пост Міністра оборони України за Гетьманату (1918 р.). Згодом, діяча Білого руху): *«...Цей Муравйов влітку 1917 р. прибув в Ставку Верховного Головнокомандувача з листом від військового міністерства в якому містилося прохання віднестися з повагою до проекту цього пана.*

Відтак, прибувши до мене, Муравйов доповів, що внаслідок повного розладу на фронті, вже формуються особливі ударні частини, які своїм прикладом повинні повести за собою інші військові формування у ході майбутнього наступу, що планувався. Однак, цього недостатньо.

Він запропонував затвердити статут особливої організації, якій надано було б право негайно приступити до широкого формування ударних батальйонів, як на фронті, так і в тилу. Зовнішній вигляд та тон розмови цього Муравйова зовсім не сприяв тому, щоб піти йому назустріч. Крім того, я вважав, що цією роботою має займатися зовсім не якась громадська організація, складена з декількох осіб.

Крім цього, на моє глибоке переконання, я вважав, що на фронті є тільки відповідні начальники, а тому наявність паралельної разом ними якоїсь самостійної організації є неможливим.

Я усе це сказав Муравйову. У відповідь, він попросив дозволу представитись генералу Брусилову, у той час, Верховному Головнокомандувачу, про що, як він сказав, просить також військовий міністр. Генерал Брусилов після моєї доповіді, вирішив прийняти Муравйова, але наперед погодився з моєю позицією, обіцяючи також відмовити йому у цьому проханні.

На другий день, Муравйов знову з'явився до мене, і заявив, що генерал Брусилов дає свою згоду на затвердження статуту організації і навіть підписав відповідне посвідчення на ім'я Муравйова.

Я тоді, нічого не розуміючи, пішов до генерала Брусилова. Як з'ясувалось, він лише повідомив Муравйову, що не буде перешкоджати проти організації формування ударних частин в тилу. У відповідь, я став доводити, що і це неможливо.

Що він нам наформує такі частини, які вкінець розвалять фронт. Генерал Брусилов зі мною погодився, і наказав у такому дусі підготувати відповідний лист до Петрограду.

В Петроград було надіслано листа, однак переписка з цього приводу тривала ще довго. Муравйову військовим міністерством згодом доручалась різноманітна робота.

Багато прийшлося працювати над питанням формування українських частин. Петлюра, який приїжджав у Ставку добивався отримати дозвіл на формування окремої української армії. У цьому сенсі, Тимчасовий Уряд підтримував Ставку, а тому дозволено лише поступово українізувати декілька корпусів на Південно-Західному і Румунському фронтах, не перемішуючи при цьому офіцерів….»

Вже у січні 1918 р. наступ московсько-більшовицьких військ на Україну вівся так званою робітничо-селянською червоною армією (московсько-більшовицькими військами), декрет про створення якої, 15 січня 1918 р. підписав Голова Ради Народних Комісарів В. Ульянов (Ленін) зі своїми поплічниками*: «Декрет про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії 15 (28) січня 1918 р.*

Стара армія слугувала знаряддям класового пригноблення трудящих буржуазією. З переходом влади до трудящих і експлуатованим класам виникла необхідність створення нової армії, яка стане опорою Рядянської влади сьогодні, фундаментом для заміни постійної армії всенародним озброєнням у найближчому майбутньому і слугуватиме підтримкою для прийдешньої соціа-лістичної революції в Європі.

З огляду на це, Рада Народних Комісарів постановляє:

Організувати нову армію під назвою «Робітничо-Селянська Червона Армія» на таких основах:

1) Робітничо-Селянська Червона Армія створюється з найбільш свідомих і організованих елементів трудящих мас;

2) Доступ у її ряди відкритий для усіх громадян Російської Республіки не молодше 18 років. В Червону Армію вступає кожен, хто готовий віддати свої сили, своє життя для захисту завоювань Жовтневої революції, влади Рад і соціалізму. Для вступу в ряди Червоної Армії необхідні рекомендації військових комітетів або громадських демократичних організацій, що перебувають на платформі Радянської влади, партійних або професійних організацій або, у крайньому випадку, двох членів цих організацій. При вступі цілими частинами вимагається кругова порука усіх і поіменне голосування.

1) Воїни Робітничо-Селянської Червоної Армії перебувають на повному державному утриманні і понад це, отримують 50 руб. намісяць.

2) Непрацездатні члени сімей солдат Червоної Армії, які перебували раніше на їх утриманні, забезпечуються усім необхідним за місцевими споживчими нормами, згідно з постановами місцевих органів Радянської влади.

Верховним керівним органом Робітничо-Селянської Червоної Армії є Рада Народних Комісарів. Безпосереднє керівництво і управління армією зосереджено в Комісаріаті з військових справ, у створеній при ньому особливій Всеросійській колегії.

Голова Ради Народних Комісарів В. Ульянов (Ленін),
Верховний головнокомандувач М. Криленко
Народні комісари з військових і морських справ: Дибенко і Подвойський,
Керівник справами Ради Народних Комісарів Влад Бонч-Бруєвич.

М. Криленко, 1885 р. н., розстріляний більшовиками у липні 1938 р., колишній прапорщик Російської імператорської армії, Верховний Головнокомандуючий російською армією відразу ж після більшовицького перевороту на початку листопада 1917 р.

Зі спогадів того ж Олександра Лукомського: *«...якось мені доповіли, що в поїзд, що прибув на станцію Могилів з Петрограда, їде якийсь прапорщик, який всю дорогу вів більшовицьку пропаганду і роздавав в поїзді більшовицьку літературу, і що цей прапорщик їде на Південно-Західний фронт.*

Я, по телефону, наказав затримати цей поїзд, арештувати цього прапорщика, провести дізнання і обшук в купе, в якому він перебував.

Результати проведеного дізнання підтвердили усе те, що було мені повідомлено. Цим прапорщиком й був Криленко, згодом, перший Верховний Головнокомандувач у більшовиків. Він віз з собою цілу валізу листівок більшовицького змісту з тим, щоб, коли він прибуде на Південно-Західний фронт, роздати їх солдатам.

При обшуку у Криленка було знайдено «мандат» Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.

Я доповів Брусилову з цього питання, і було вирішено Криленка відправити у штаб Південно-Західного фронту, де перебувала його військова частина з приписом негайно віддати його під суд.

В Петроград по телеграфу було повідомлено про цей арешт, щоб звернути увагу на розкладову діяльність Ради робітничих і солдатських депутатів.

Результат з цієї справи вийшов зовсім несподіваний.

Військове міністерство виступило з вимогою негайно доставити Криленко в Петроград, де під тиском Ради робітничих і солдатських депутатів, без усякого суду, його було відпущено на волю.

Багато пізніше, вже в Новочеркаську, один з наших охоронців в бихівській тюрмі, прапорщик Георгіївського батальйону, Гришин, при якому я розповів про цей випадок, сказав: «А я, Ваше Превосходительство, все ж відчуваю деяке задоволення. Адже тоді, коли Ви наказали арештувати Криленка, я був караульним начальником на цій станції. Тому, коли ми привели Криленка в караульне приміщення, то я нинішнього більшовицького Головнокомандувача, як прапорщик прапорщика, добре відшмагав нагайкою...»

На думку того ж Лукомського: *«...в розпорядженні майбутніх істориків, які будуть описувати Європейську війну, революцію і громадянську війну в Росії, архівних документів може не залишитись, оскільки уся переписка про початок революції, що була зібрана за моїм наказом в Ставці Верховного Головнокомандувача і складала чотири томи справи, залишилась до більшовицького перевороту в Могильові.*

За два дні до своєї загибелі в Могильові, генерал Духонін, виконувач обов'язків Верховного Головнокомандувача, хотів виїхати з Могильова до Києва, де перебував штаб Південно-Західного фронту і влада була в руках української Центральної Ради, а тому він перебував би у повній безпеці в цьому місті.

З собою він хотів взяти найбільш важливі справи, що були в штабі, у тому числі, як мене повідомляли, справи, в яких були зібрані документи про початок більшовицького заколоту, свідчили про співробітництво більшовиків з іноземними розвідками і німецьким Генштабом зокрема.

Однак, писарі і місцевий революційний комітет виступили проти від'їзду генерала Духоніна, а тому, справи, що вже були завантажені на автомобілі, були викинуті на землю. Частину цих справ було занесено назад в приміщення штабу, частина була розірвана на клапті, а ще частину було спалено.

Що сталось зі справами, що стосувалися розпоряджень Верховних Головнокомандувачів по арміях, і в яких були документи про початок революції і по Корніловському виступу — взагалі нічого невідомо. Більша частина архівів штабів фронтів пропала.

Мені повідомляли, що в період захоплення більшовиками влади в Петрограді, їх погрому зазнали також архіви Головного і генерального штабів.

При захопленні більшовиками Києва на початку 1918 р., арештованих офіцерів деякий час утримували в приміщенні архіву штабу округу, і вони спали на томах справ. При цьом, ці «справи» використовувались як папір на розпал, на обгортання різноманітних пакетів, а також на інші потреби.

При евакуації Новоросійська загинули майже всі документи «Корніловського» и «Денікінського» періодів, а саме, з листопада 1916 р. по квітень 1917 р. У цей період я перебував на посаді генерал-квартирмейстера Верховного Головнокомандувача. На цій посаді я в Ставці був свідком всіх подій, пов'язаних з початком революції.

У квітні 1917 року я прийняв 1-й армійский корпус, а з 3 червня 1917 року я був начальником штабу при Верховних Головнокомандувачах Брусилові і Корнілові.

Після Корніловського виступу я, разом з Корніловим, Денікіним та іншими, був арештований і сидів в Бихівській тюрмі.

19 листопада (2 грудня) 1917 року, разом з іншими арештованими, відбув на Дон.

Під час громадянської війни я був начальником штабу у генерала Корнілова, а при генералі Денікіні, — начальником військового управління, помічником Головнокомандувача».

Вже після перших успіхів московсько-більшовицького війська, коли захоплення більшовицькою армією Києва було питанням декількох днів, українське командування висилає на фронт останні резерви для оборони української столиці: *на початку січня подався на фронт у напрямі Полтави Гайдамацький Кіш Слобідської України, до якого вступили юнаки Другої Військової Школи. Із Гайдамацьким Кошем була також Друга сотня Січових Стрільців під командуванням сотника Сушка. Цілим українським відділом, що нараховував 600 вояків керував отаман С. Петлюра. Гайдамацький Кіш боровся з московською більшовицькою армією, що наступала в напрямку Полтава — Гребінка до кінця січня 1918 р.*

8 січня з Бахмача, що на Чернігівщині, вирушила Перша Військова Школа чисельністю біля 600 юнаків під командуванням сотника Д. Носенка. Ця військова школа зайняла відтинок оборони Бахмач — Конотоп, захищаючи залізничний шлях зі сторони Гомеля. До 25 січня ця школа увесь час перебувала на бойових позиціях, і була задіяна у боях з ворогом, що наступав. Три сотні цієї школи виснажені безупинними боями, маючи багато поранених та хворих самовільно покинули фронт і відступили до Києва. У Бахмачі залишилася лише одна сотня з командирами школи і два бронепоїзди: у*продовж 15-17 січня новини приходили все тривожніші. Під натиском більшовиків Капкан відступав зі сходу по всьому фронту. Ластівченка, — командира Богданівського полку було вбито. Миргород вже був зайнятий більшовиками. У Києві у цей час вже стріляли, велась активна агітація на користь більшовиків. Полки київського гарнізону битися з більшовиками не хотіли. Посюди розпочалися селянські безлади. У Центральній Раді у той період панував безлад, міністерство Винниченка впало, з'явилось міністерство Голубовича. Саме тоді було проголошено самостійність України.*

Всеволод Голубович

У той час, вже було цілком зрозуміло, що падіння Києва перед більшовиками, — це справа часу. І П. Скоропадський невеликими групами відсилав офіцерів в Білу Церкву.

У ці важкі дні до П. Скоропадського прибули Капкан і Резніченко з великим пакетом і сказали: «Ми прйишли до Вас, пан генерал, щоби Україну рятувать, а то усе загине». Як виявилось, вони були у міністра продовольства Ковалевського,

який дав їм 200 тис. крб. На ці гроші вони вирішили набрати людей для боротьби з більшовиками і прибули до П. Скоропадського, щоб той допоміг їм з людьми. П. Скоропадський пристав на цю пропозицію з тією умовою, що він не доторкнеться до цих грошей, а щоб вони самі відповідну суму грошей, які вважають за потрібне, переправили в Білу Церкву, а з іншими грошима нехай чинять так, як вважають за потрібне.

Олександр Греків

У Києві у цей час ставало все гірше і гірше, постійно гриміли постріли, а по ночах навіть стріляли гармати.

П. Скоропадський хотів виїхати до Білої Церкви, однак з 19 січня поїзди з Києва вже не ходили.

Усі українські військові частини невпинно відступали у напрямку Києва. Окремі українські військові частини проголошували нейтралітет і не вступали у бої з більшовицькими частинами. Це значно ускладнювало становище українців.

Український уряд засідав постійно, однак це вже не мало ніякого ні військо-вого, ні політичного значення.

Командувачем українськими військами у Києві був Шинкар, а його начальником штабу, — генерал Греків.

20-го січня П. Скоропадський вирішив за будь-яких умов добратися бо Білої Церкви. Відтак, 21-го січня він зібрав тих декількох офіцерів, що залишались при ньому, і повідомив їм, що вони тепер вільні, з тим, щоб вони мали можливість врятуватися.

Після цього, П. Скоропадський пішов. Через деякий час у готель, де розміщувався П. Скоропадський прибув більшовицький відділ і провів у ньому обшук, розшукуючи його. Місто було у жахливому стані. Скрізь було темно, звідусіль гриміли постріли, було важко орієнтуватися, де свої, а де більшовики. Як згадував П. Скоропадський: «Ми рухались перебіжками, від укриття до укриття. Через вулиці Прорізну і Велику Володимирську, перейшли на Львівську. Далі, добрались до церкви Св. Федора. Недалеко від неї була казарма, де жили полонені галичани. Коли прибули туди, галичани дуже добре мене прийняли, надали нічліг, напоїли гарячим чаєм і всю ніч охороняли».

На світанку прибув один з галичан і повідомив, що більшовики наступають на Київ зі сторони Житомирського шосе, що всі передмістя вже зайняті ними, і галичани порадили йти з міста допоки ще не пізно. Він так і зробив.

Було дуже темно, в декількох напрямках було добре чутно стрілянину, вулиці були безлюдними. П. Скоропадський вийшов на одну з вулиць і пішов вздовж неї, намагаючись ніким непоміченим дійти до передмістя. Пройшовши цією вулицею близько версти він дійшов до городів. На той час стрілянина значно посилилась. Було видно рідкі розстрільні українських солдат, які обороняли Київ. Вони допомогли зорієнтуватися на місцевості. За півгодини постріли вже були позаду нього.

Дорога була ще не зайнята більшовиками. Селяни, які зрідка трапляли дорогою, повідомляли про місця, які зайняли більшовики. Так П. Скоропадський дістався до Жулян. Звідти, залізничною колією дійшов до Василькова, пройшовши загалом 36 верст. Наступного дня, найнявши коней П. Скоропадський прибув у Білу Церкву і відразу ж попрямував у штаб корпусу. Там він дізнався, що у Білій Церкві перебували лише окремі підрозділи штабу, а увесь штаб переїхав до Василькова.

У цей же час, більшовики зайняли Фастів і рухались на Київ. В Білу Церкву вони могли увійти в будь-який момент, відтак слід було їхати з міста. П. Скоропадський вирішив негайно відбути в Звенигородку.

Як показали подальші події (від автора), це рішення П. Скоропадського було неправильним. Генерал Гандзюк і полковник Сафонов у цей час зі своїм штабом Першого українського корпусу перебували у Василькові. Роздумуючи на початку, куди ж краще їхати, чи в Звенигородку, чи у Васильків, П. Скоропадський як зазначено вище, вирішив їхати в Звенигородку, а не у Васильків. З одного боку, він хотів зробити щось корисне корпусу, а з іншого, як він розмірковував, здавши корпус Гандзюку, було б незручно втручатися у його розпорядження (Додаток 4).

Вночі 28 січня з Києва на фронт надійшли останні військові резерви: це були юнаки згаданої Військової Школи, які щойно прибули з фронту, а також нашвидкуруч сформований Помічний Курінь Студентів Січових Стрільців під керівництвом сотника Омельченка. Зранку, 29 січня обидва відділи чисельністю біля 500 вояків доїхали до станції Крути. У Крутах вони застали залишки сотні юнаків школи, що залишилася обороняти Бахмач і невеликий відділ Вільного Козацтва, що відступив з огляду на попередні бої.

Командування прийняло рішення обороняти цей важливий залізничний вузол, що був ключем до столиці: *у викопаних перед станцією окопах, по обох боках залізничного шляху залягли оборонці, справа — Військова Школа, зліва — стрільці Студентського Куреня.*

Вранці, 30 січня московсько-більшовицькі війська розпочали наступ, обстрілюючи гарматним вогнем лінію українських окопів. У першій ворожій лаві наступали п'яні матроси. Спершу українські відділи відбивали ворожі наступи, але через нестачу патронів почали замовкати українські кулемети, і невелика частина українського війська не могла вже стримати багнетної атаки шеститисячного більшовицького війська. Матроси багнетами виперли юнаків Школи на правому фланзі, оточили на лівому фланзі Студентський Курінь, що кинувся був в останню атаку. За результатами цієї атаки частина куреня зі своїм командиром сотником Омельченком загинула відразу, частину стрільців, що потрапили у полон до більшовиків, після нелюдських знущань, розстріляли.

Учасник бою під Крутами, поручник М. Михайлик описує перебіг подій так: *«…мені видно було три чорні густі лави матросів, що йшли у наступ. Затріскотіли наші кулемети, рушниці. Видно було, як падали на снігу чорні постаті матросів, але просувалися вони все ближче і ближче. У нас було уже багато поранених і сотня відходила до окопів. Тут уже були розміщені до бою всі наші сили й чекали з напруженням рішучого моменту. Густі лави сірих і чорних постатей йшли у весь зріст. Змучена наша сотня нашими командирами була виведена у резерв. З наших окопів по наступаючих москалях ударили наші сорок кулеметів і рушниці трьох сотень юнаків та Студентського Куреня. Падали чорні постаті, та за ними йшли все нові й нові, знову падали, і знову йшли одні за одними чорні і сірі лави. Наші окопи, станція і потяги засипалися ворожими снарядами й кулями, але наші відділи трималися міцно. Посилали по набої до потягів за півтори верстви, вистрілювали їх, і знову посилали .*

Однак, поступили грізні вістки про відсутність патронів, замовкли наші кулемети, аж тут чорні та сірі постаті знялися на крики «ура», наші піднялися з грізним «СЛАВА» і все перемішалося. Стріляли один одного, облилися кров'ю багнети. Вдесятеро чисельніші вороги перемогли. Почався швидкий, уже неорганізований відступ до потягів, а москалі з криком «ура» кинулися до станції, яку охороняло 50 студентів…Вже вечоріло, коли біля потягів зібралися вціліли вояки, три вагони відвели для поранених, сестри і санітари нашвидкуруч перев'язували поранених. Потяги рушили вже під вогнем ворога…»

Для оборони підступів до Києва залишився лише один Гайдамацький Кіш під командуванням отамана Петлюри. Частина Коша, при якій був Петлюра,

стримувала московсько-більшовицькі банди біля станції Бобрик, що у напрямі на Крути, а друга його частина, із сотнею Січових Стрільців, стримувала більшовицький наступ на станцію Кононівка зі сторони Полтави. Подальші бої Кіш змушений був припинити, бо в Києві розпочалося більшовицьке повстання й Кіш вирушив до столиці, щоб його придушити.

Перед самим наступом московської армії Муравйова у Києві, в ніч з 28 на 29 січня, вибухнуло більшовицьке повстання проти Української держави. У цьому повстанні активну участь брало місцеве робітництво, що переважно складалося з москалів.

Українські ж свідомі робітники були організовані у відділи Вільного Козацтва, що боролися проти більшовиків.

На початку більшовицького заколоту у розпорядженні Центральної Ради були такі українські частини: *Галицький Курінь Січових Стрільців, одну сотню з якого було приділено до Гайдамацького Коша, що перебував тоді на антибільшовицькому фронті, Вільне Козацтво інженера Коваленка, Чорноморський курінь, автоброньований дивізіон та невеличні відділи полків імені Хмельницького, Полуботка, Богуна. Пізніше, у розпал більшовицького шабашу на допомогу з фронту прийшли до Києва Гайдамацький Кіш, сотня Січових Стрільців під командуванням Сушка, полк імені Гордієнка, що пробився до столиці із Західного фронту. Усі ці частини нараховували близько трьох тисяч вояків при десяти гарматах та сотні кулеметів.*

Сили більшовицьких терористів у Києві нараховували близько восьми тисяч, при цьому, вони мали моральну підтримку київського промосковського населення, незважаючи на їх політичні переконання.

Заколот почався на Печерську, де більшовики швидко захопили київський завод Арсенал. Вільні Козаки з Полуботківцями і з трьома бронеавтомобілями, якими командував поручник Борковський, намагалися відбити Арсенал, але їх було відкинуто з великими втратами. Бої розгорілися в усьому місті. Озброєні відділи більшовиків несподівано з'являлися в усіх кінцях міста та стріляли в українських вояків. Невеликі українські відділи, що перекидалися з одного місця в інше, не могли опанувати великого міста. До того ж не було узгодженості у спільних діях між різними українськими військовими частинами та не було єдиного командування ними. Було два командних пункти, що керували обороною Києва — штаб коменданта Києва отамана Ковенка, та штаб антибільшовицького фронту сотника Шинкаря.

Більшовицькі заколотники мали чіткий план дій, кінцевою метою якого було оточити й знищити Центральну Раду, як ворожий для них уряд. На другий день більшовицького заколоту, вони зайняли товарну станцію й розпочали наступ на Великовасильківську вулицю і Хрещатик. Вони захопили Поділ, Старе Місто, де зайняли поліцейську дільницю і готель «Прага» та почали оточувати будинок Центральної Ради.

Курінь Січових Стрільців, що розташовувався у будинку духовної семінарії, успішно відбивав усі атаки більшовицьких заколотників з Подолу. Третя сотня Січових Стрільців сотника Чмоли, щоб не дати більшовикам зайняти будинок Центральної Ради, пробилася крізь вороже кільце до будинку Центральної Ради та багнетною атакою відбила поліцейську дільницю та готель «Прага».

Перша сотня Січових Стрільців сотника Кучабського контратакою вибила більшовицьких зайд з Подолу у напрямі до будинку духовної семінарії і штурмом захопила гору Щекавиця й очистила Поділ. Одночасно з цим, Вільні Козаки за допомогою автоброневика розпочали наступ на Олександрійську вулицю. Більшовики понесли великі втрати — 150 вбитих, і більше як 300 їх було поранено, але і з українського боку 70 Стрільців загинуло, а біля 200 їх було поранено.

На третій день боїв у руках українського війська перебував квартал між вулицями: *Велика Володимирська, Фундукліївська, Пушкіна та Бібіковським бульваром, де розташовувались будівлі Центральної Ради і Військового Секретаріату, далі — квартал між вулицями Лютеранська, Меринґівська, Інститутська та Банкова, де містилися різні державні установи і державний банк.*

Також криваві бої йшли в околиці Львівської вулиці, де розміщувалися Січові Стрільці й були казарми Богданівського полку, а також навпроти самого Арсеналу.

Більшовицькі терористи утримували Арсенал — головний їх осередок, а саме, залізничні майстерні Київ 1, пристань на Дніпрі та район між Крутим Спуском і Собачою Стежкою.

Найжорстокіші бої йшли на Софійському майдані за будинок головної пошти, між арсенальцями й оборонцями державного банку, а також між арсенальцями та Богданівським полком, що оборонявся у своїх казармах: *українські вояки почувалися немов у чужому місті. Майже з усіх сторін, з кожного вікна та даху будинків, стріляли по них вороги. Найприкрішим у цій ситуації було те, що деякі українські полки замість того, щоб прийняти активну участь у придушенні більшовицького шабашу взяли нейтралітет, а окремі з них, як полк імені Сагайдачного допомагали більшовикам зброєю, продуктами і патронами. Чисельність таких «українських нейтральних» полків значно перевищувала чисельність більшовицьких терористів та українських вояків разом узятих.*

Вночі, 2 лютого до Києва прибув Гайдамацький Кіш під командуванням отамана С. Петлюри з сотнею Січових Стрільців. Він пробив собі шлях через зайняту вже більшовиками Слобідку, ударом у багнети здобув Миколаївський міст і швидко очистив від більшовицьких банд Печерськ.

1 лютого до Києва прибув Гордієнківський полк під командуванням полковника В. Петріва, що пробився із Західного фронту.

Зранку, 4 лютого спільним ударом Гайдамацького Коша, Гордієнківського полку та Вільного Козацтва під керівництвом С. Петлюри та полковника Петріва здобуто осередок більшовицького шабашу — київський Арсенал. В атаці на Арсенал полягло 70 українських вояків, більше як 300 більшовиків знищено.

Того ж дня українські відділи відбили залізничну товарну станцію, електростанцію та водопровід. Здобуваючи водопровід полягли майже всі моряки Чорноморського Куреня. Українські відділи поступово ліквідували усі більшовицькі банди. Бої припинилися, місто заспокоїлося.

Однак, саме у той час з Лівобережжя підходила московська орда під командуванням Муравйова. Відділи червоної гвардії Примакова перейшли Дніпро й захопили Поділ. Інші московські відділи зайняли мости на Дніпрі й розпочали загальний наступ на Київ.

Українські частини активно оборонялися. Московські гармати з-за Дніпра п'ять днів безупинно обстрілювали Київ. Такого руйнування Київ не знав з часів татаро-монгольської навали. Український уряд, щоб не наражати місто на повне знищення, наказав здійснити евакуацію з міста, яку було проведено вночі з 8 на 9 лютого.

В яких умовах воювали українці описує один з українських воїнів, учасників тих подій: *«Лави гайдамаків лежали в Царському Саду. Сад засипали снаряди з-за Дніпра. Більшовики доходили до самого будинку Купецького Зібрання і тоді усі ми разом з отаманом Петлюрою вискакували та переходили в наступ. Раз наш наступ був такий скорий, що більшовики не встигли добігти до мостів, що з'єднували два сади, й там їх багато перебили. Весь сад був завалений їх трупами. Це тривало упродовж кількох днів, вдень і вночі, без хвилини спокою та страшенно нас втомило. Наступи червоних ставали більш упертими і чисельними… Стомлені лежали гайдамаки, відбиваючись від ворога, і в контрнаступи уже не пере-*

ходили. Вони хвилювалися і думали про допомогу… сили танули… Отаман Петлюра зібрав усіх нас та звернувся з промовою у якій сказав, що треба напружити всі сили ще раз… То була божевільна атака — жорстока та люта. В цій останній атаці багато гайдамаків полягло, не було їх жодного, якого б не зачепила куля. Гайдамаки вже не ходили, а лазили по Саду від утоми й поранень, але ніхто не хотів відступати. Все це давно перевершило міру можливостей людини…»

9 лютого 1918 р. передові відділи московської армії вдерлися до Києва. Більшовики тут вчинили кривавий погром — розстріляли більше трьох тисяч киян, серед них офіцерів, чиновників, студентів, спочатку, переважно тих, які мали військові посвідки від української влади. Тобто, 9 лютого 1918 р. після десятиденних запеклих боїв українська армія під шаленим натиском московсько-більшовицьких військ залишила Київ.

У цей трагічний для України день, 9 лютого 1918 р. загинули два визначниз генерали, які стояли біля витоків створення української армії, а саме, генерал Я. Гандзюк і генерал Я. Сафонов. Знаючи про наближення більшовиків, вони поспішали до Києва, щоб отримати вказівки від керівництва Центральної Ради й узяти участь в обороні столиці. Але не знали, що цієї ж ночі урядовці УНР залишили Київ. Заметільного ранку за шість кілометрів від столиці генеральське авто стало легкою здобиччю кулеметної застави більшовиків. *«Братва, до нас генерали-мазепинці потрапили!»* — радісно вигукували балтійські матроси. Вже підвечір генерали Гандзюк та Сафонов мужньо прийняли смерть.

Розлючений стійкістю українських командирів Муравйов наказав їх розстріляти. Матроси забрали в генералів особисті речі й доставили до будівлі колишнього Олексіївського військового інженерного училища (нині військовий ліцей імені І.Богуна) на Печерську — одного з численних місць більшовицьких розстрілів. Генерал Гандзюк звернувся до своїх товаришів: «Благати про пощаду цих мерзотників принизливо для нас. Єдине побажання усім нам — помремо героями!» Генерал попрощався з кожним, розцілувався: «Як командувач українського корпусу, виходжу на розстріл першим!»

Костянтин Прісовський

Уряд, під охороною Галицького Куреня Січових Стрільців переїхав до Житомира, а військові частини рушили до містечка Ігнатівка. Українська армія у той час налічувала всього три тисячі бійців з різних військових частин.

Із усіх розрізнених частин було утворено єдину військову частину — Окремий Запорозький Загін під командуванням генерала Прісовського, який, пізніше, поділив цей загін на три курені: *два піхотних і один кінний. Згодом, цей загін було розгорнуто у Запорозьку дивізію: три піхотні полки, один кінний, один гарматний, один інженерний, автоброневий дивізіон.*

«По святошинському шосе тихо рухались відступаючі з Києва решти українських військових частин. Попереду їхав обоз з пораненими і з хворими. Уряд їхав на автомобілях. За урядом їхали інституції, а за ними, без обозу, без продуктів, без запасу набоїв, йшли у невідоме українські вояки… Богданівці йшли в чорних баранячих шапках, з кулеметними стрічками через плече. Гайдамаки — в червоних кожушках, з довгими червоними шликами. Йшли озброєні до зубів Вільні Козаки отамана Ковенка. Інші несли кулемети. Гармати котилися по рівній дорозі. Командири і вояки генерала Прісовського йшли в рівних рядах. Позаду всіх, прикриваючи відступ, йшов із своїм відділом полковник Болбочан». Так описує один з учасників відступ української армії.

Відтак, залишивши Київ, українське військо спинилося в містечку Ігнатівка.

Тут на нараді командирів усіх окремих частин, вирішено здійснити реорганізацію війська. З усіх малочисельних відділів утворено одну військову частину під командуванням генерала Прісовського, яку названо Окремий Запорозький Загін.

Гайдамацький Кіш Слобідської України, до якого приділено Вільне Козацтво інженера Ковенка, залишився окремим відділом під командуванням отамана С. Петлюри. Перший Галицький Курінь Січових Стрільців був визначений для охорони представників Центральної Ради та українського Уряду.

У той час, коли Київ залишили українські війська, збільшовичені відділи колишньої сьомої російської армії, що покинули фронт, зайняли Проскурів, Жмеринку, Козятин, Бердичів. Крім того, вони задумали захопити Житомир, до якого переїхала Центральна Рада.

Тому, для подальшого відступу залишався єдиний вільний шлях на Коростень — Сарни. Цей шлях слід було втримати за будь-яку ціну, щоб на випадок повної невдачі боротьби з більшовиками, мати вільний шлях відступу до ліній німецьких окопів (*на цей час уже декілька діб діяла мирна угода між Центральною Радою та Центральними державами*).

Відступаюче українське військо зупинилось в Коростені. До Сарнів було вислано Другий Запорозький курінь, що після впертого бою з фінською дивізією, 18 лютого зайняв це місто, роззброївши фінів, а 24 лютого запорожці відбили Житомир.

У цей саме час на Коростень розпочав наступ збільшовичений третій фінський корпус. Головні сили цього корпусу наступали від Шепетівки на Звягель. На ворога було вислано Перший Запорозький курінь під командуванням полковника Загродського, який закріпився на станції Уштомир, знищивши перед самою станцією залізничну колію. Після дводенного бою більшовики не витримали наступ Першого куреня, і Гордієнківської кінноти, що обійшла лівий ворожий фланг. Ворог з великими втратами відступив до Звягеля.

Олександр Загродський

Здобувши Житомир, Другий Запорозький курінь вирушив на Бердичів. В цьому місті були зосереджені великі ворожі сили, що складалися переважно з частин колишньої російської армії з великою кількістю кінноти, артилерії, бронепоїздів і автомобілів. На відстані 10 км. від міста українські відділи, що наступали попали під сильний гарматний обстріл. Після нього ворог пішов у контрнаступ з метою примусити українські частини відступити. Батарея сотника Савинського, що перебувала позаду піхоти, що почала відступ, картечним вогнем спинила ворожі лави, що обхоплювали курінь з обох боків. Сотник Савицький поліг у нерівному бою разом з обслугою батареї, але врятував курінь від неминучої загибелі. Частини куреня, залишаючи багатьох убитих і поранених відступили й приведені до ладу з ініціативи командирів сотень Кустовського, Зелинського, Гоженка, Гончарова, Шепеля, Халаїма і Блага, спинили контрнаступ більшовиків. Відкинувши більшовиків від Житомира, курінь знову перейшов у наступ, відбив усі атаки ворожої кінноти, захопив бронепоїзд і відбив гармати залишеної батареї, біля якої лежав порубаний сотник Савицький зі своїми гарматниками.

Віктор Савицький

Пізніше, в запорозькому гарматному полку першу батарею було названо іменем сотника Савицького. У цих боях більшовики

втративши багато вбитими і пораненими, між ними, двох командирів полків, поспіхом залишили Бердичів, який 26 лютого зайняло українське військо.

Вже 27 лютого до Бердичева прибув перший підрозділ німецької армії, яка йшла на допомогу українській справі: Центральна Рада, залишивши столицю з тритисячним військом опинилась у безвихідному становищі. Малочисельна українська армія не могла вести війну з московськими більшовицькими військами, і не могла очистити Волинь й Поділля від збільшовичених московських фронтових частин. Відтак, коли підписувалась мирна угода УНР з Центральними державами, представники України просили Центральні держави надати їй військову допомогу. Спочатку українська делегація просила надіслати лише галицькі українські частини австрійської армії, а також українських військовиків, полонених у Німеччині. Галицькі військові частини були тоді переважно на італійському фронті, а формування з полонених у Німеччині українських військових підрозділів щойно почалося. Тому, довелося погодитись на допомогу німецько-австрійських військ, бо треба було рятувати Край від неминучої руїни. Слід було погодитись, з пропозиціями австрійського та німецького командування, бо іншого шляху на той час не було.

Німецькі війська, маючи хороші технічні засоби, швидко наступали вздовж залізничних ліній. Незабаром було очищено від більшовицьких банд вся Волинь, скрізь на звільнених від московських більшовиків землях налагоджувалось внутрішнє українське життя.

У Житомирі й Бердичеві, оточені більшовицькими московськими відділами українські війська 27 лютого з'єдналися з німецькими військами й негайно розпочали наступ на Київ. Ворожі війська швидко відступали, уникаючи боїв.

Для жителів Києва уже не було таємницею те, що більшовики з міста йдуть, не дивлячись на відверто брехливу більшовицьку інформацію про те, що Києву нічого не загрожує. Увесь Київ знав, що німці йдуть на Київ. У цей час, більшовики евакуйовували з міста і вивозили усе, що можна було евакуювати та вивезти. Після втечі більшовиків, натовпи людей з'явились на вулицях міста і не розходились. Розпочалась артилерійська канонада, яка нікого не злякала. Віра киян у силу німців була величезна. Київський обиватель ставився до більшовиків як до чогось несправжнього і тимчасового, вірив, що прийдуть німці і настане порядок і вони, німці, відновлять старі відносини до яких усі вони звикли, хоча і військової окупації, але не комуністичної диктатури.

Українські передові частини, не зустрічаючи жодного опору, 1 березня увійшли у Святошин, а зранку 2 березня вояки Запорозького Загону, Гайдамацького Коша та Січових Стрільців без бою увійшли в Київ. Німецькі війська увійшли в Київ на другий день. Тобто, через сім днів після підписання Брестського миру, німецькі війська уже були в Києві.

Протягом декількох годин засвітились вогнями магазини повні різноманітних товарів, на ринках з'явилось маса продуктів. Це був якийсь феномен, коли ще вчора важко було щось достати з їжі, а тепер, як за бажанням чарівної палички насипались гори білого хліба.

Майже місяць до вигнання більшовицьких карателів з Києва П. Скоропадський перебував у Києві. Цілими днями він читав і з кімнати конспіративної квартири не виходив. Він отримував суперечливу інформацію про те, що відбувалося у місті, головним чином через доньку господарки квартири, яка збирала усю цю інформацію на базарі під час закупівлі продуктів. Накінець, він дізнався, що українські частини разом з регулярними німецькими військами підходять до Києва. Більшовики ж нашвидкоруч готувалися до втечі з міста.

Першою до міста увійшла українська військова частина, якою командував С. Петлюра. Відразу ж за українськими відділами у безпосередній бли-

зькості рухалися німці. Побачивши через вікно першого українського військового, П. Скоропадський швидко зібрав свої речі і назавжди покинув насиджену квартиру (*під час більшовицької окупації Києва П. Скоропадський нелегально проживав на квартирі Федора Безака, що на вулиці Єлизаветинській*), подякувавши перед цим її господарці.

П. Скоропадський взяв візника і поїхав до готелю «Кане», де й поселився. У цей час на вулицях міста ще гриміли постріли, продовжувалася перестрілка між українськими військовими і більшовиками, що не встигли втекти з міста. На вулицях валялися трупи більшовиків.

Наступного дня німецькі війська входили у місто. На П. Скоропадського це справило подвійне враження, німці з якими він воював цілих чотири роки сприймались киянами як визволителі від більшовицького терору. Він сподівався побачити німців у жахливому стані. Однак був вражений їх впорядкованістю, дисципліною, військовою виправкою. Складалося враження, що начебто вони вступили у війну лише вчора.

У Києві тоді проживало приблизно 600 тис. жителів. З великою цікавістю кияни у перші дні перебування німців у місті спостерігали за їх поведінкою: *години о четвертій, на віддалі від нас з'явились німецькі каски, рота за ротою грузно, поважно, вступали у місто німецькі частини, вичищені, вимиті, упевнені, і спокійно направлялись у вибрані перед цим квартир'єрами казарми. Той факт, що зайнявши київський залізничний вокзал, протягом десяти годин чистились і мились, перед тим, як вступити у місто справив на усіх величезне враження. Спокійність і чистота завжди авторитетні, і коли містяни побачили перші німецькі роти, маленьких коней з кулеметами поверх сідел, а під кожним кулеметом акуратний килимок, усі зрозуміли, — що це справжні німці… багато стрічок залізного хреста на грудях солдатів та офіцерів вказували на те, що це кадрові війська — гордість Вільгельма, що ці війська після жахіть Західного фронту прибули в Україну на відпочинок, що вони прибули в Україну друзями, а не ворогами. Їх обличчя були зосередженими, дисципліна зразкова, від них віяло спокійною добродушністю та власною гідністю. Якесь відчуття відчуженості панувало серед киян. Їм не кидали квіти, лише деякі дами соромлячись, совали букети квітів німецьким офіцерам. Ні підйому, ні якогось захоплення не було, дуже всі втомились, оскільки майбутнє вимальовувалось у формах хоча б не таких жахливих, як при більшовиках, все ж багато невідомого таїло воно у собі. На німців дивились з цікавістю. Але місто яке при більшовиках було порожнім і мертвим, відразу ж змінилося, ожило, викинуло на вулиці тисячні натовпи і світлі дамські наряди.*

З іншого боку, прихід німців, багатьма жителями міста асоціювався з образою та приниженням. В одній з груп, що спостерігали за приходом німців, один чоловік на запитання свого попутника, чому він такий сумний, спостерігаючи усе це відповів: *«Душа болить, а тіло радіє».*

Свою адміністративну діяльність німці розпочали з того, що найняли сорок жінок, яким було наказано гарячою водою та милом вимити київський вокзал. Потім вони запросили цих жінок на бал, у зв'язку із закінченням роботи. Був віддрукований прекрасний план міста німецькою мовою, на усіх перехрестях були прибиті дощечки з німецькими написами. Усе місто, як павутиною, було покрите телеграфними і телефонними дротами, що звисали з дерев, балконів і використовувались для потреб німецької армії. Німці відкрили у центрі Києва дві великі книгарні. У них можна було отримати, крім книжних новинок, також свіжі берлінські та віденські газети.

У сірій будівлі київського дворянства, що розташовувалась на Думській площі, після ґрунтовного прибирання у ній, була розташована німецька коменда-

тура. Кожен ранок біля входу у цю споруду можна було прочитати повідомлене по радіо останнє зведення німецького штабу за підписом генерала Людендорфа.

З появою німців відразу припинились усякі пограбування і насильства. Обиватель почав дихати вільно. Навіть пізньої ночі стало зовсім безпечно ходити київськими вулицями. Відкрились театри, сінематограф, ресторани, німці, зголоднілі вдома, натовпами висіли над вітринами продуктових магазинів, де були виставлені жарені поросята, гуси, качки, курі, сало, масло, цукор, та багато чого іншого. І усе це можна було придбати без карток, за порівняно дешевими тоді цінами. Зранку на базарах німці особливо охоче купляли сало.

Порядок у місці був зразковий, німецька каска була символом страху перед тією силою, що стояла за нею.

Німеччина, згідно з мирною угодою з Україною, повинна була отримати мільйони пудів хліба. Для виконання умов цієї угоди, вони, німці, були конче зацікавлені у тому, щоби в Україні був наведений належний лад. Продовольство вивозилось з України різними каналами, для простих обивателів, найбільш розповсюдженими були приватні посилки солдат, що не відігравали ніякого суттєвого значення. Для цього вони з німецькою діловитою педантичністю відкрили у Києві спеціальний магазин, в якому продавались ящики для посилок на батьківщину. Також у Києві було відкрито контори багатьох торгівельних організацій.

Розпочався новий період у житті П. Скоропадського, він був абсолютно вільний. Питання козацтва він вирішив привести до ладу тоді, коли у цьому напрямі буде вестися належна позитивна урядова політика.

Через два дні до П. Скоропадського прибув Полтавець і розпочав передавати йому козачу справу. У цей же час навколо П. Скоропадського розпочала групуватися невелика група близьких йому людей.

Дмитро Щербачов

Увійшовши в Київ, велика частина німецьких підрозділів відразу ж пере-йшла на лівий берег Дніпра і активно розпочала воєнні бої проти московських більшовиків на Лівобережній Україні.

Михайло Омелянович-Павленко згадував, що *«вістка про звільнення України від більшевиків дійшла і до нас. Хотілося якнайскоріше добратися до Краю, щоб взятися до праці.*

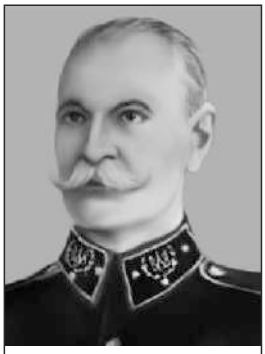
Лишаючися в Румунії, генерал Щербачов був на сторожі матеріяльної сторони, для фінансування і економічної підтримки української армії. Авторитет ген. Щербачова поміж румунами був такий великий, що лише він, у тих несприятливих умовах, міг розраховувати на певний успіх своєї місії. Майно з Румунського фронту стало єдиним джерелом, яке ми повною мірою далі використовували для нашої збройної боротьби.

Олександр Осецький

Наш переїзд з Румунії до Києва відбувся в умовах, що мало відрізнялися від часів передвоєнних.

Військове міністерство було в руках ген. Осецького. Службу начальника Ген. Штабу виконував підполковник Слівінський. Головний Штаб (частина організа-ційна) був підпорядкований ген. Галкіну, досвідченому штабовику, глибокому патріотові. Водночас, Головний Штаб тоді уявляв собою оригінальну установу, з одного боку, тут були старшини вищої службової кваліфікації, а з другого, — військові, які ніколи й нічого спільного не мали зі штабоню

Олексій Галкін

службою. Через це, штабна машина «кульгала на всі чотири», а результат роботи штабу був значно меншим, ніж вимагав час.

Більшовизм на Московщині гнав з Московщини в Україну фахових військових, які пригадували про свою спільність з Україною.

Число пропозицій значно перевищувало потребу, а тому начальник Ген. Штабу мав поважний список до вибору вищого командного складу армії.

Наприкінці квітня штаб запрацював належним чином. Наша теоретично-організаційна подготовка по будівництву Української Армії наближалася до кінця. Початок травня був визначений початковим терміном для нашої практичної роботи на місцях розташування дієвих частин».

Олександр Натієв

Коли до Києва прибув Окремий Запорозький Загін, він був значно поповнений добровольцями і розгорнутий у дивізію у складі чотирьох піхотних, одного кінного, гарматного й інженерного полків, та автоброньованого й кінногірського дивізіонів. До дивізії приділено Гайдамацький Кіш, що отримав назву Третій Гайдамацький піхотний полк. Командиром цієї дивізії призначено генерала Натієва.

6 березня Запорозька дивізія вирушила з Києва на фронт у напрямі Полтава — Харків. В Києві залишилися як гарнізон Третій Гайдамацький полк та Галицький полк Січових Стрільців.

На чолі дивізії рушили відділи першого піхотного полку й кіннота Гордієнківського полку. Передові відділи Запорожців наздогнали німецькі частини на станції Березань. Разом вони, після короткого бою з більшовицьким броньовиком зайняли станцію Яготин. Ворог відступив до Гребінки, знищуючи при відступі мости й залізничні колії. Дві кінні сотні полку імені Гордієнка з батальйоном німців відбили після короткого бою Гребінку й захопили у більшовиків кілька гармат і броньовик. У Гребінці німецькі відділи спинилися, очікуючи на підхід їх головних сил та артилерії.

Далі почали наступ вже лише українські війська: кінний полк під командуванням полковника Петріва атакував ворога з півдня, й несподівано для більшовиків зайняв Лубни. З Лубен Запорозька дивізія вирушила далі вздовж залізниці у напрямі до Полтави. Кінний Гордієнківський полк отримав завдання обійти ворога, що безупинно відступав на Хорол — Білоцерківку — Решетилівку та перекрити більшовикам шлях відступу на Полтаву. Для цього, Запорозька піхота за Лубнами перейшла р. Сулу й розпочала наступ на станцію Солоницьку, де більшовики сильно укріпилися. Одночасно з цим, українська артилерія розпочала обстріл станції Солоницьке, не даючи ворогу розгорнути додаткові сили на цій станції. Другий Запорозький полк різким швидким наступом з тилу захопив станцію. У відповідь, більшовицькі частини кількома контратаками намагалися повернути собі станцію та відкинути Запорожців за Сулу, та їм це не вдалося.

Петро Болбочан

Тим часом, уже всі військові частини Запорожців перейшли через р. Сулу й розпочали загальний наступ під керівництвом полковника Болбочана з метою захопити Ромодан: вже 20 березня більшовицькі частини розпочали заплано-

ваний ними контрнаступ з метою відбити Лубни та Гребінку. У цих боях Запорожці мали великі втрати, але натиск ворога витримали. На другий день, 27 березня, Запорозька дивізія розпочала загальний наступ усіма своїми відділами. Кіннота та піхота, що рухалась на автомобілях, спішившись, відкинули більшовиків, що наступали від Хоролу. Кінний полк. переслідуючи ворога, стрімкою атакував Хорол, загрожуючи обходом лівий фланг більшовиків. Одночасно наступав Другий Запорозький полк, який за допомогою німецьких відділів 22 березня здобув Ромодан. Українське військо захопило велику військову здобич — склади зі зброєю, боєприпасами, обмундируванням, переносні шпиталі, потяги з різноманітним військовим майном.

Надалі, переслідуючи ворога, Другий Запорозький полк 22 березня зайняв станцію Яреськи, а Перший полк — Миргород. Більшовики відступали по всьому фронті. Цілий день 26 березня колони Запорозької піхоти рухались вздовж залізниці, не зустрічаючи ніякого ворожого опору. Ворог укріплювався на станції Абазівка.

Але й Абазівку вони залишили без бою, лише знищили свої поїзди, броньовики й артилерію, оскільки довідались, що українські відділи уже в Полтаві і перекрили їм шлях до відступу (український кінний полк обійшовши ворога через Хорол — Решетилівку, несподівано, вночі 27 березня зайняв Полтаву).

Запорозькі частини, не спиняючись, у Абазівці, увійшли до Полтави. Того ж дня у Полтаву увійшла німецька кінна дивізія, що наступала з Кременчуга. У Полтаві українські війська захопили 85 паровозів, і 1200 вагонів, повних усякого майна, яке більшовики не встигли вивезти.

2 квітня Запорозька дивізія вирушила у дальший наступ на Харків і Лозову. На Харків вирушили головні сили дивізії під командуванням полковника Болбочана з двома бронепоїздами.

Константиноградська група під командуванням полковника Петріва, що складалась з одного полку піхоти, кінного й кінно-гірського дивізіону, отримала завдання зайняти Константиноград і Лозову та перекрити шлях більшовикам для їх відступу з Харкова у напрямі на Крим і на Донеччину.

Більшовицькі війська відступили на оборонну лінію: Мерчик — Огульці — Мерехва. Це була головна лінія оборони харківського залізничного вузла. Курінь Другого полку, при підтримці автоброневиків у ніч на 4 квітня з великими втратами здобув станцію Огульці, а вже зранку інші курені Другого полку, сівши на вантажні автомобілі, за участю автоброньованого дивізіону, захопили станцію Люботин.

Одночасно з цим, кінна сотня Другого полку з одним броневиком зайшла у тил ворога та знищила залізничну колію між Люботином та Харковом. Більшовики у паніці порозбігалися, залишаючи в Люботині всі свої поїзди, броневики, склади й радіостанцію. Запорожці успішно продовжували подальший наступ і 6 квітня без ворожого опору зайняли Харків.

Одночасно до Харкова увійшли і німецькі війська, що наступали у напрямі Конотоп — Суми — Люботин.

Група полковника Петріва наступала на правому фланзі фронту дивізії. Після короткого бою українські відділи цієї групи 4 квітня зайняли станції Селещине й Карлівку, а 5 квітня, після кривавого бою, Перший полк вибив ворога зі станції Лапна, кінний полк захопив Константиноград. Далі група, виконуючи своє завдання, 8 квітня зайняла станцію Лозову.

У цей же час в Лівобережній Україні наступ українських та німецьких військ йшов у напрямах: 1) Гомель — Новозибків — Брянське,

2) Київ — Бахмач — Курське, 3) Київ — Полтава — Харків, 4) Катеринослав — Севестополь.

У Правобережній Україні німецько — австрійські війська наступали в на-

прямі: Козятин — Бобринське — Знаменка — Катеринослав, вздовж моря, від Одеси на Миколаїв, далі на Херсон, Ольвіопіль та Вознесенка.

В Харкові українські частини залишилися на короткий відпочинок, німецькі ж головні сили рушили з Харкова на Куп'янське, далі на Білгород і Ново-Борисоглібське. В Харкові Запорозьку дивізію було поповнено добровольцями та військовими і її, з наказу військового міністерства, було розгорнуто у корпус.

Про морально-психологічний стан українських військ у той час, що може вважатися загальним для усієї української армії, український генерад В. Сікевич, командувач української групи військ, що наступала на Полтаву згадував таке: *«... о шостій год. ранку 4 квітня 1918 р. я вже був на майдані у с. Гоголеві, де зібрався весь загін українського війська, що невдовзі мав виступити у подальший військовий похід на Полтаву, де засіли більшовики. На правому крилі стояли кіннотники під командуванням сотника Ляховича. Коні під козаками жваві, так і танцюють під козаками. Стрій і зброя у зразковому порядку. Козаки, як намальовані сидять на конях, усміхаються. Насунувши на бік шапку з червоними шликами і золотою китицею. За плечима у них карабіни, в руках списи, шапки баранкові, чорні, чумарки сірі... »*

У цій війні переважала нова тактика, незвичайна рухливість та зручне маневрування невеликими відділами на великій території. Як правило, війна йшла вздовж залізничних шляхів за великі вузлові станції, хто захопив станцію, той і контролював територію на десятки кілометрів. Спочатку головним засобом такої війни були бронепоїзди, що створювали центр оборони, чи наступу. Від бронепоїзда, обабіч залізничної колії на декілька кілометрів оперувала піхота під прикриттям гармат і кулеметів бронепоїзда. Кінноти застосовували небагато, головним чином, для обходу ворога з флангів, а також для проведення розвідки.

У рухливій війні велику роль відігравала ініціатива командирів та негайне виконання бойового завдання, незважаючи на чисельність ворога. В бою все вирішували несподівана атака та особиста хоробрість. У цій війні витворився новий тип українського командира. У першу чергу до них належали полковники Загродський, Петрів. Сікевич, Удовиченко, Коновалець. Усі вони, пізніше, стали командирами українських дивізій.

Командир Запорозького корпусу генерал армії УНР Натієв і командир Другого полку Запорозької дивізії полковник армії УНР П. Болбочан, були визначними отаманами свого часу. Полк мав свій бойовий прапор на полотнищі якого навколо тризуба було написано: «*З вірою твердою в конечну Перемогу, Вперед! За Україну».*

Генерал Натієв, грузин за національністю, служив своїй новій Батьківщині бездоганно. Кришталево чесний та хоробрий командир, він був шанованим керівництвом держави та простими вояками.

Полковник Болбочан був дуже талановитим організатором у плануванні та проведенні бойових дій. Він приявив себе талановитим стратегом. Особисто був надзвичайно хоробрим, переможець багатьох військових операцій П. Болбочан був зразком чесності і порядку, ніколи не підвищував голос на своїх підлеглих. Одягався у френч англійського зразка, завжди стрункий, носив французьку борідку. Сам керував боями і завжди знаходився у найнебезпечніших місцях боїв. Здобув величезну популярність серед українського вояцтва, надзвичайно харазматичний. У 1917 р. переходячи на військову службу до УНР заявив, що *обов'язок перед Україною кличе мене до зброї.*

Був розстріляний за сфабрикованими урядом С. Петлюри та й самого Петлюри звинуваченнями.

За умовами Брест-Литовського договору Крим не було включено в межі відновленої Української держави. Тодішній український уряд спершу не

розумів величезного значення Криму, що був ключем для майбутньої морської держави — України на Чорному морі. Український уряд, виходячи тільки зі становища права народів на самовизначення, спершу визнавав Крим за окрему татарську республіку. Водночас, у той час, Севастопольський порт у Криму був головною морською опорою колишньої Російської імперії.

Згодом, зрозумівши велике значення Чорноморського флоту для УНР український уряд поставив завдання перед Запорозьким корпусом зайняти Крим і м. Севастополь.

Історична довідка

Запорозький корпус бере початок свого створення на початку лютого 1918 року із залишків різних українських військових частин Окремого Запорозького загону у складі двох піхотних, одного кінного куренів та гарматного дивізіону. 12 березня 1918 р. у Києві його було реорганізовано в Запорозьку дивізію. У квітні того ж року цей загін був розгорнутий в Запорізький корпус, що складався з 1-ї та 2-ї дивізій.

У середині березня 1918 р. запорожці вели бої з більшовицькими військами на Лівобережній Україні, у ході яких було здобуто міста Лубни, Конотоп, Полтаву, Харків.

В квітні 1918 р. на базі корпусу сформовано Кримську групу військ під командуванням полковника Петра Болбочана для звільнення Криму (народився 5 (17) жовтня 1883 року в селі Геджев (Гиждево) Хотинського повіту Бессарабської губернії (нині село Ярівка Хотинського району Чернівецької області) в родині молдавського православного священника. У 1905 році закінчив Кишинівську духовну семінарію. У 1909 році він закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище. Під час навчання в ньому організував український гурток для поширення рідного слова, за що отрима від начальника цього училища усну доганою.

Володимир Сікевич

Під час Першої світової війни — офіцер 38-го Тобольського полку. Нагород-жений орденом за виявлену хоробрість. Після революції Болбочан активно розпочав організацію українських військових частин і допоміг у формуванні 1-го Українського полку імені Богдана Хмельницького з частин російської армії) і Донецьку групу військ під керівництвом полковника Володимира Сікевича (народився 23 серпня (5 вересня) 1870, Тараща, Київська губернія, Російська імперія — 27 липня 1952, Торонто, Онтаріо, Канада) — український військовий і політичний діяч; генерал-хорунжий армії Української Народної Республіки (генерал-поручник у еміграції), до того — полковник генерального штабута генерал-майор царської армії,посол УНР в Угорщині) *для звільнення Донбасу.*

До кінця місяця запорожці при підтримці окремих німецьких підрозділів визволили з-під більшовицької окупації Лівобережну Україну, Донеччину і самостійно Крим.

В часи гетьманату Запорозький корпус було перетворено в Окрему Запорозьку дивізію, що протягом червня — листопада 1918 р. охороняла північно — східні кордони Української Держави.

Під час антигетьманського повстання восени 1918 р. дивізія перейшла на бік Директорії УНР. У грудні 1918 р. на базі дивізії був відновлений Запорізький корпус Армії УНР у складі двох дивізій.

В лютому — березні 1919 р. корпус вів важкі бої проти більшовицьких військ в районі Вінниці, Проскурова, Житомира. Під час подальших боїв з більшовицькими військами навесні 1919 р. запорожці під командуванням отамана корпусу Омеляна Волоха (згодом, полковника Івана Дубового) були відрізані від решти

української армії, і 16 квітня відступили на територію Румунії, де були роззброєні. Наприкінці квітня 1919 р. Запорозький корпус залишив територію Румунії і, пройшовши через Галичину, приєднався на Волині до інших частин Дієвої армії УНР.

Омелян Волох

Іван Дубовий

Олександр Шаповал

Командування:

Олександр Натієв (квітень 1918 — 14 жовтня 1918 рр.);

Петро Болбочан (листопад 1918 — 22 січня 1919 рр.);

Омелян Волох (22 січня 1919 — 13 квітня 1919 рр.);

Іван Дубовий (13 квітня 1919 — кінець травня 1919 рр.).

В березні 1918 р. до складу Запорозького корпусу входили:

1-й Запорозький ім. гетьмана П.Дорошенка піхотний полк (командир — полковник Олександр Загродський);

2-й Запорозький піхотний полк (командир — полковник Петро Болбочан);

3-й Запорозький ім. гетьмана Б.Хмельницького піхотний полк (командир — полковник Олександр Шаповал);

3-й Гайдамацький піхотний полк (командир — полковник Володир Сікевич);

1-й Запорозький ім. кошового К.Гордієнка полк кінних гайдамаків (полковник — Всеволод Петрів);

1-й Запорозький інженерний полк (полковник — Олександр Козьма);

1-й Запорозький гарматний полк (полковник — Вячеслав Парфенів);

1-й Запорозький автопанцерний дивізіон (сотник — Олександр Болдирів);

Запорозький кінно-гірський гарматний дивізіон (полковник — Олекса Ал-мазів);

Запорозька повітроплавна ескадра (всього 5 літаків, полковник — Микола Баранів).

Три Запорозькі полки і третій Гайдамацький піхотний полк мали бути об'єднані в першу дивізію під командуванням полковника Петра Болбочана (начальник штабу — підполковник Богдан Генденрайх). Усі інші частини корпусу згодом мали створити другу дивізію.

В листопаді — грудні 1918 р. до складу Запорозького корпусу входиди дві диві-зії під командуванням полковника Олександра Загродського та полковника Юрія Осмоловського).

Відтак, 10 квітня 1918 р. український військовий міністр полковник Жуковський наказав сформувати із Запорозького корпусу окрему групу усіх родів військ, яка під командуванням полковника Болбочана, не інформуючи німецьке командування, мала зайняти Кримський півострів та захопити Чорноморський флот в Севастопольському порту.

Вся група нараховувала більше 4 тисяч добре вишколених вояків, з яких 70% були офіцерами, і складалася з 16 піхотних сотень, однієї кінної сотні, сотні бомбометальників, двох кулеметних сотень та ін. частин.

Інші частини Запорозького корпусу у другій групі отримали завдання вирушити у напрямі Лозова — Слов'янське та звільнити Донеччину. Для цього до складу кримської групи ввійшли 2-й Запорозький, 1-й кінний полк імені

Гордієнка, інженерний курінь, кінно-гірський гарматний дивізіон, три польові й одна гаубична батарея, автопанцерний дивізіон і два бронепоїзди.

1-й і 3-й Запорозькі полки, 3-й Гайдамацький полк, що прибув з Києва, гарматний та інженерний полк входили до Донецької групи під командуванням полковника Сікевича, командира 3-го Гайдамацького полку.

13 квітня відділи Кримської групи вирушили з Харкова до Лозової. Звідси, вони почали наступ у севастопольському напрямі і 14 квітня після короткого бою українські відділи захопили Олександрівськ.

Тут запорозькі відділи зустрілися з Українськими Січовими Стрільцями, які з австрійськими військами наступали з Правобережжя: виконуючи положення Брестського миру в справі військової допомоги Цетральній Раді у війні з більшовиками, австрійська армія 27 лютого 1918 р. рушила в Україну. Її завданням було прочистити Правобережжя від більшовицьких банд, що окупували міста Жмеринку, Одесу, Херсон, Олександрівськ та ін. У похід в Україну вирушила Друга, так звана Східна Армія у складі трьох корпусів (Дванадцятого, Сімнадцятого, Двадцять п'ятого) з шістьма піхотними та трьома кінними дивізіями. Легіон УСС, що належав до Двадцять п'ятого корпусу перейшов австрійсько-російський кордон в окопах св. Тройці і через Жванець за один день дійшов до Кам'янця, що на Поділлі.

З Кам'янця УСС 2 березня подались через Нову Ушицю та Станіславчик до Жмеринки. Після триденного постою у Жмеринці, вони перейшли в околиці Вапнярки та м. Тульчина, в якому спинилися на цілий тиждень, щоб привести себе у порядок.

Тут легіон УСС приділено до окремої групи — загону, що ним командував сотник архикнязь Вільгельм Габсбург і під його командуванням вони залишались аж до розпаду Австро-Угорської імперії. З Вапнярки легіон 17 березня залізницею було перекинуто до Одеси.

У цей час, коли німецькі відділи зайшли на північ, на Лівобережжя, австрійські частини не вели ніяких боїв з більшовицькими відділами. Не мали боїв з ними і УСС. Більшовики поспішно відступали. Завданням УСС було вести між українськими селянами приязну політику щодо Австро-Угорщини, охороняти військове майно, оберігати порядок у звільнених від більшовиків регіонах.

Хоча УСС належали ще до австрійської армії, вони, з приходом в Україну, робили те, чого вимагало добро Української держави.

З Одеси, де УСС зупинились на декілька днів, на початку квітня виїхали під Херсон. У цьому місті, ще перебував більшовицький гарнізон, але, коли вони прибули в передмістя, з'ясувалось, що звідти більшовиків вибито німецькими та австрійськими частинами. Пробувши у Херсоні декілька днів УСС 10 квітня вирушили до Олександрівська, що теж перебував у руках більшовиків. Тут зібралася велика сила більшовицьких військ, що відступали з Правобережжя та півдня України: *12 квітня відділ УСС зайняв навколишні села, зокрема, с. Біленьке і провів розвідку. Їм на допомогу прийшли відділи Вільного Козацтва. Вже 13 квітня при допомозі відділів Вільного Козацтва сотня УСС зайняла залізничну станцію міста, а на другий день, усі сотні УСС повели наступ на більшовиків. Більшовики, отримавши підкріплення з Дніпра не здавалися, навпаки, вибили сотню УСС з залізничної станції, яку вони зайняли за день перед цим. Українці відступили перед набагато більшими силами більшовиків, не дочекавшись підходу німецьких та австрійських військ. Місто звільнили головно німецькі війська. 16 квітня сюди одночасно з німцями увійшли відділи УСС разом з Запорозькою дивізією, що у цей час прямувала на Крим.*

В Олександрійську легіон УСС пробув майже два місяці, до 8 червня. Тут УСС започаткував тісні зв'язки з українськими громадянами. Тоді ж у травні, до

міста увійшла Запорозька дивізія, що повернулась з походу на Крим. Тоді ж відбулася зміна влади в Україні. Гетьманат почав заводити свої порядки. Німці і австрійці змінили свою поведінку і почали вести себе як справжні завойовники, самочинно вивозячи з України усяке добро і встряючи у внутрішні українські справи.

УСС опинились у досить непростій ситуації, оскільки перебуваючи у складі Австро-Угорської армії, вони мали виконувати усі накази свого командування, однак на ділі, вояки УСС проводили проукраїнську політику і діяли проукраїнськи, охороняючи майно українських громад, та не даючи німцям та австрійцям грабувати українське населення. Також у той час, багато переслідуваних гетьманським режимом, чи німецько-австрійськими військами українських діячів знаходили собі прихисток в підрозділах УСС.

Василь Вишиваний

Сотник Вільгельм Габсбург або, як його УСС прозвали, Василь Вишиваний, зукраїнізувався завдяки Стрілецтву, перейнявся українськими ідеями і став щирим та ідейним борцем за українську державність.

Коли розгорілись селянські повстання й на Херсонщині, австрійське коман-дування передислокувало Легіон УСС до Єлисаветграду. У цей час, 13 червня до УСС прибуло близько тисячі вишколених новобранців з метою створення Другого куреня, але на це австрійська влада не погодилась, кинувши УСС проти повсталих селян, але українські вояки каральних акцій проти своїх співвітчиз-ників не проводили, ігноруючи тим самим, накази свого командування.

У відповідь, на початку жовтня 1918 р. курінь УСС було перекинуто на Буко-вину. Та коли в Україні назрівало народне повстання проти гетьманату, Січові Стрільці й собі розпочали підготовку до повстання.

18 квітня передові відділи кримської групи розпочали бій за Мелітополь, який більшовицькі відділи завзято боронили.

Тоді Запорозька піхота, під захистом бронепоїздів і артилерії, приступом зайняла ворожі окопи, що призвело до відступу більшовицьких відділів у напрямі до озера Сиваш, на сиваські позиції, що розміщувалися вже у Криму. В Мелітополі до українського війська попали великі склади зброї, а також автомобілі, літаки й моторні човни.

Українські відділи безупинно наступали на більшовицькі відділи, що постійно відступали, кіннота й піхота на автомобілях дуже швидким наступом деморалізували більшовицькі частини.

21 квітня відділи кримської групи зайняли Новоолексіївку, що була останньою станцією перед сиваським мостом, а передові загони наблизилися до самих переправ. Перша сотня 2-го полку під командуванням сотника Зелинського, на моторних дрезинах, вночі блискавично наблизилась до замінованого мосту та розмінувала його. За ними стрімко наступали два бронепоїзди. Більшовики не очікували такого швидкого наступу, а тому вони не встигли оборонити вже переправи: броневики під'їхали до лінії ворожих окопів та гарматним і кулеметним вогнем наробили більшовикам великої шкоди. Сотник Зелинський із своєю сотнею кинувся до більшовицьких окопів й змусив їх залишити позиції. У цей час весь 2-й полк, що перейшов уже міст, зайняв ворожі окопи. Полковник Болбочан, не очікуючи підходу усіх військових сил, віддав наказ наступати далі й переслідувати більшовицькі відділи вже на кримській території.

22 квітня 2-й полк зайняв станцію Джанкой. Згодом, тут зосередилися усі сили групи й розпочали двома відділами наступати далі на Сімферополь. Один

з цих відділів складався з піхоти, автобронемашин і артилерії, наступав битим шляхом: Джанкой — Сімферополь по східній стороні залізниці.

А інший відділ, що складався з Гордієнківського кінного полку й кінногірського гарматного дивізіону, — битим шляхом: Перекоп — Сімферополь.

Вздовж залізничного шляху наступали два бронепоїзди.

25 квітня запорозькі відділи раптово зайняли Сімферополь, а Гордієнківський полк, що наступав через гори захопив Бахчисарай.

Тут, на рішучі вимоги німецького командування подальший успішний наступ українських частин призупинився, оскільки, німці різко заявили про те, що Крим не належить до Української держави, а відтак українські військові частини не повинні перебувати в Криму: *з плином часу стало зрозуміло, що німці лукавили, оскільки вони, німці, боялися захоплення українськими частинами Чорноморського флоту, який хотіли захопити самі.*

З цієї причини конфлікт з німцями розгорівся такий, що ледь не прийшлося до відкритих військових зіткнень між українськими та німецькими частинами. П. Болбочан був готовий відстоювати Крим у боротьбі з німцями.

Український уряд добре розумів, що цього допустити ні в якому разі не можна, а тому віддав наказ кримській групі військ залишити Крим (*для цього уряд надіслав П.Болбочану відповідну депешу у якій йшлося, що український уряд рахує Крим цілком самостійною державою*) і перейти до Мелітополя, а пізніше, — до Олександрійська, в якому перебували у повній бойовій готовності.

Після кримського походу, П. Болбочана призначено командиром Лівобережної групи усіх військ УНР, командувачем північної групи було призначено В. Оскілка.

Володимир Оскілко

Одночасно з кримським походом Донецька група полковника Сікевича провела успішні бої з більшовиками в Донецькому вугільному басейні. 15 квітня українські війська після 12-годинного кривавого бою здобули станцію Барвінкове. 17 квітня 3-ій полк зайняв Слов'янське, а наступного дня — Бахмут. Далі група полковника Сікевича разом з німецькими військами після важких боїв зайняла станцію Микитівку, що була осередком Донецького промислового басейну. У цих боях відзначилася 6-та сотня під командуванням сотника Коваленка. Розбиті більшовицькі війська у паніці відступали у напрямі українсько-російського кордону: *30 квітня українські частини дійшли до станції Колпаково, що на кордоні з Донщиною.*

Таким чином, до початку травня 1918 року вся українська територія була звільнена від московсько-більшовицької окупації.

Центральна Рада зрозуміла, що без сильної регулярної української армії відновити Українську державу неможливо. Тому у квітні 1918 р. військове міністерство та генеральний штаб опрацювали новий план організації армії на основі територіального набору. Відтак, постійна регулярна українська армія мала постати на місці народної міліції. На той час, й українські політичні та військові кола переконалися, що наймані та випадкові військові формації не можуть забезпечити оборону України від зовнішнього ворога. На підставі нової організації війська, українська армія мала складатися з восьми корпусів піхоти та чотирьох дивізій кінноти.

17 квітня 1918 р. військовий міністр, полковник Жуковський призначив командирів новостворених корпусів: Київського — генерал Мартинюк, Волинського — генерал Дядюша, Подільського — генерал Клименко, Одеського — генерал Колодій, Чернігівського — генерал Дорошкевич, Полтавського — гене-

Сергій Дядюша

Петро Вовкобой

рал Осецький, Харківського — генерал Вовкобой, Катеринославського — генерал Василькевич.

Був розроблений і затверджений план мобілізації на військову службу восени 1918 р., визначено для цього збірні станиці, повітові та губернські комендатури.

Однак, уряд УНР не встиг реалізувати намічені заходи, оскільки 29 квітня 1918 р. після державного перевороту, до влади в Україні прийшов гетьманський уряд, а українською військовою справою розпочали займатися інші фахівці.

Гнат Васильченко

РОЗДІЛ ІІ

Тріумф і трагедія українського Чорноморського флоту

(Зорганізація українців у флотах колишньої Російської імперії, українізація Чорноморського флоту, недолуга політика Центральної Ради щодо Чорноморського флоту, українська «пауза» на Чорноморському флоті, щодо українських морських справ, втрата Україною флоту)

З вибухом лютневої революції 1917 р. в Російській імперії українці, які в великій кількості служили в російському царському флоті почали самоорганізовуватись. Найбільш сприятливі умови для цього склались на Чорноморському флоті (75% особового складу якого були українцями), де вирувала його українізація.

У Севастополі, головній базі Чорноморського флоту ще з 1905 р. діяв український гурток «Кобзар» на чолі з директором севастопольської державної жіночої гімназії В.Лащенком: *до складу цього гуртка входили переважно старші офіцери флоту, серед яких були адмірал Савченко-Більський, корабельний інженер М.Неклієвич та ін. Цей гурток після більшовицького перевороту у жовтні 1917 р. розпочав свою легальну діяльність, став провідником цілого українського руху на Чорноморському флоті і організував Раду Української Чорноморської Громади.*

На Балтійському флоті українці, зорганізувавшись, вибрали як керівний орган над собою «Український воєнно-морський революційний штаб Балтійського флоту» у діяльності якого, серед інших, активну участь брали такі майбутні вищі офіцери українського флоту, як старший лейтенант Михайло Білинський, лейтенант Святослав Шрамченко. Цей штаб поставив перед собою завдання не тільки організувати українців — моряків, а також доукомплектувати ними деякі кораблі Балтійського флоту, а саме, крейсер «Світлана», ескадренні міноносці «Україна», «Гайдамак» та інші й перевести ці кораблі, піднявши над ними українські прапори до Чорноморського флоту.

На жаль, ряд обставин і прихід до влади у Росії більшовиків не дали змоги здійснитись цим планам.

Зорганізувалися українці й по інших російських флотах. Відоме, наприклад, існування українських рад каспійської флотилії, сибірської флотилії, амурської флотилії, флотилії північного Льодовитого океану. Однак далі, справа організації українських рад, не дійшла.

Українська ж Воєнно-морська рада каспійського флоту ставила перед собою завдання українізувати деякі кораблі. У цій справі було відповідне звернення до Чорноморської ради й пізніше до уряду Кубанської Республіки, *планувалось перевести українізовані кораблі каспійської флотилії до устя р. Терек, де Україна мала мати свій вихід до Каспійського моря,* але й тут різні обставини стали на перешкоді здійснення цих планів.

Найбільшу роль в історії українського державного флоту відіграла Чорноморська рада. Вже в березні 1917 р. з ініціативи старого гуртка «Кобзар» у Севастополі було скликано перші, а в квітні 1917 р. другі великі збори українців — моряків. Відтоді діяльність Ради Української Чорноморської Громади стала легальною. Її головою було обрано В.Лащенка.

На чолі воєнної секції став капітан, корабельний інженер М. Неклієвич, пізніше підполковник і начальник окремого відділу кораблебудування головної воєнно-морської технічної управи міністерства морських справ.

Микола Неклієвич

Володимир Савченко-Більський

Святослав Шрамченко

Дмитро Антонович

Командувач Чорноморського флоту, віце-адмірал О. Колчак спочатку прихильно поставився до українізації Чорноморського флоту, як до здорової течії серед тодішньої руїни.

Рада українізованого флоту займала приміщення «Уніон Банку», що розташовувалось на головній вулиці Севастополя.

З кінця квітня 1917 р. майже на всіх кораблях Чорноморського флоту вже існували свої українські корабельні ради чи гуртки, так само як у сухопутних частинах Севастопольської морської фортеці й авіаційних частинах. З усіх цих рад найбільш активними були ради лінійних кораблів «Іоан Золотоустий», «Св. Євстафій», «Ростислав», крейсерів «Пам'ять Меркурія», «Кагул», «Прут», мінної бригади, ескадр. міноносця «Завидний», Севастопольського флотського півекіпажу, яким командував підполковник В. Савченко-Більський.

На усі українські військові з'їзди, що проходили у Києві Чорноморський флот та Севастопольська морська фортеця надсилали своїх делегатів.

Одним з перших кораблів Чорноморського флоту, що підняв український прапор був міноносець «Завидний» (липень 1917 р.), а після нього почали піднімати українські прапори й інші кораблі. У листопаді 1917 р. вже на половині кораблів Чорноморського флоту й по всіх портах Чорного моря майоріли українські прапори.

24 грудня 1917 р. за наказом морського відомства підняв український прапор велетень-дредноут лінійний корабель «Воля».

22 грудня 1917 р. у Києві було засновано Українське генеральне секретарство морських справ (пізніше перейменоване на Українське Морське Міністерство). Першим керівником цього міністерства було призначено Д.Антоновича (23.12.1917 — 14.03.1918), людину цивільну, патріотичну, але в морських справах цілковито бездарну.

Розвиток українського руху на Чорноморському флоті дуже не подобався росіянам усіх політичних сил, особливо соціалістам і більшовикам, а тому вони повели проти українізації флоту активну агітацію.

І ось тут, на превеликий жаль, Центральна Рада не тільки не допомогла розвинути далі український національно-державний рух на Чорноморському флоті, а й спричинилася до його зниження і ослаблення. Так, Українським воєнно-морським «чинникам» вдалося провести тимчасовий закон про флот УНР, ухвалений Центральною радою 14 січня 1918 р. У цьому Законі, зокрема, йшлося:

«Російський Чорноморський флот й торговельний флот, проголошується флотом Української Народної Республіки й виконує обов'язки з охорони побережжя й торгівлі на Чорному й Озівському морі; УНР переймає на себе усі зобов'язання російського уряду щодо Чорноморського флоту й щодо утримання флоту та портів; з часу проголошення цього закону всі російські воєнні й торговельні кораблі на Чорному й Озівському морі підносять український прапор».

Цей Закон стверджував той стан речей, що вже фактично існував на Чорноморському флоті та констатував те, що вже було зроблено на місцях, на кораблях Чорноморського флоту і в морських фортецях, завдяки ініціативі та праці передусім національно свідомих моряків та їх командирів.

Виконуючи цей закон весь Чорноморський флот 29 квітня 1918 р. підняв український прапор.

Водночас, у цьому ж законі Центральна Рада незважаючи на спротив національних морських чиновників, прийняла такі норми, які послаблювали позиції українізації флоту, а саме: *було скасовано мобілізацію на службу до Чорноморського флоту; запроваджено добровільну службу на флоті на підставах народної міліції.* За Гетьманату ці положення Закону були скасовані. Незважаючи на це, воєнно-морська українська адміністрація за всяку ціну намагалася організувати український Чорноморський флот як слід: з'явилися накази українського морського відомства, підписані міністрами морських справ підполковником Жуковським (березень 1918 р.) і генералом Грековим (травень 1918 р.) про скупчення бойового флоту в Севастополі та про ремонт флоту в Миколаєві, а також про скасування виборного начальства — командного складу флоту, про ліквідацію усяких корабельних та інших комітетів.

Наказами українського морського відомства з 27 березня 1918 р. проведено призначення вищого командного складу Чорноморського флоту: *капітана I рангу В. Шрамченка — начальником військового транспорту Чорного моря, капітана I рангу Степанова — начальником цивільного флоту, віце-адмірала В. Покровського — начальником охорони південно-західної частини Чорного моря, а з 24 квітня 1918 р. — головним комендантом всіх портів Чорного й Озівського морів, командиром Дунайською флотилією призначено капітана II рангу Хомотияна, комендантом Одеського воєнного порту — капітана II рангу Озерова.*

Капітана II рангу Містникова призначено комендантом Севастополя із завданням навести там лад у національно-українському напрямі, тимчасово прикомандировано до штабу Запорозького корпусу генерала Нікітіна.

Генерал Натієв разом з німцями, звільняв Україну від більшовиків. Просуваючись з групою полковника Болбочана у напрямку на Крим, генерал Натієв сподівався визволити й Крим від червоних банд і «подавши руку» Чорноморському флоту, виправити помилку Центральної Ради, яка в Брест-Литовську в ході підписання мирної угоди з Четвертим союзом відмовилася від Криму.

Тим часом, у Севастополі на Чорноморському флоті кипіло: на одних кораблях розвіювались червоні прапори, на інших — жовто-блакитні, на третіх — чорні (анархістів). Майже щодня ці прапори мінялися, бо збаламучені матроси на чисельних мітингах міняли свої «національні переконання», з червоних на жовто-блакитні, згодом, на чорні, далі, — на червоні і знову навпаки.

Михайло Білинський

Андрій Покровський

Михайло Саблін

Михайло Остроградський

В середині квітня 1918 р. в Морському клубі було скликано нараду «Центрофлоту» — колегіального органу, вибраного для керування Чорноморським флотом, яка складалась з командирів усіх кораблів на чолі з контрадміралами Сабліним (росіянин) і Михайлом Остроградським (українець), які вирішили перевести усі боєздатні частини Чорноморського флоту з Севастополя до Новоросійська.

Однак, коли 20 квітня полковник Болбочан зі своїми запорожцями попереду німців прорвав фронт червоних банд на Перекопі і 22 квітня захопив Джанкой, а 25 — Сімферополь, а Гордієнківський кінний полк з'явився того ж дня в Бахчисараї, в Севастополі почалась паніка. Тоді ж команди дредноутів «Воля» і «Цариця Катерина» вирішили вибрати одне командування Чорноморського флоту, і щоб це командування видало наказ на виконання закону Центральної Ради, а саме, підняти на всьому флоті українські прапори. У разі, ,якщо команда якогось корабля не погодиться це зробити, то зробити це силою, під 12-дюймовими гарматами дредноутів. Це було 29 квітня 1918 року: *був чудовий день. Севастопольський рейд виблискував як дзеркало. О 16.00 год. флагманський, лінійний корабель Чорноморського флоту «Юрій Побєдоносець» з наказу командира флоту віддав наказ Чорноморському флоту підняти українські прапори. Відразу ж опали червоні плахти. На більшості кораблів прозвучала команда «Стати до борту». На цю команду по-старому, як це було раніше у бойовому Чорноморському флоту, не розворушеному ще революціями, стали моряки вздовж борту, лицем до середини кораблів. Прозвучали українські команди:*

«На прапор і гюйс — струнко!

Український прапор піднести!».

І під сурму та свист молодших командирів моряків злетіли вгору українські прапори.

Заграли сурмачі. Майже на цілому флоті замайоріли в повітрі великі жовто — блакитні полотнища.

День 29 квітня 1918 р., коли о 16.00 год. цілий український флот виявив свою приналежність до України, став найвидатнішим днем українського державного флоту і святом українського моря.

У цей саме день в Києві, постав Гетьманат, який постановив, що: *кожен флот лише тоді належно може виконувати свій обов'язок в обороні свого Краю й комунікацій ліній, коли адекватно буде реагувати на ситуації, що складаються в регіоні відповідно до місцевої військово-політичної ситуації й засобів Краю. Всі типи кораблів від, дредноута, до малих підводних човнів прибережної охорони з доданою воєнно-морською авіацією, мають належно виконувати свої завдання.*

Український Чорноморський Флот цілком відповідав цим вимогам. У цей період він складався з трьох бригад лінійних кораблів, однієї бригади крейсерів, однієї бригади гідрокрейсерів, дивізії міноносців, підводних човнів і різних кораблів окремого призначення:

- в першу бригаду лінійних кораблів входили два кораблі велетні — дредноути, «Цариця Катерина Велика», збудований у 1914 р., другий — «Воля», збудований у 1915 р. Обидва водотоннажністю 23 000 т., швидкість — по 21 вузлу на год., по дванадцять дванадцятидюймових гармат, по чотири 75-міліметрових протилітакових гармат, і по чотири мінних апарати. Випал на один борт становив 4 100 кг;
- у другій бригаді лінійних кораблів перебували такі три лінійні кораблі: «Св. Євстафій», збудований у 1906 р., водотоннажність 13 000 т, швидкість — 16 вузлів на год., мав чотири дванадцятидюймові гармати, тридцять інших гармат різних калібрів, два підводні мінні апарати. Випал на один борт

становив 1731 кг, «Іоан Золотоустий» такого ж класу та «Святий Пантелеймон», збудовані у 1900 р., водотоннажністю 12 800 т, мав швидкість 16 вузлів, тридцять чотири гармати різних калібрів, три підводні мінні апарати. Випал на один борт — 1620 кг;

- у третій бригаді лінійних були такі лінійні кораблі: «Ростислав», збудований у 1896 р., водотоннажність 10 300 т., швидкість — 15 вузлів. Випал на один борт 1042 т, «Три Святителі», збудований у 1912 р., водотоннажність 13 500 т, «Синоп», збудований у 1914 р., швидкість — 14 вузлів;
- бригада крейсерів: «Кагул», збудований у 1903 р., «Пам'ять Меркурія», збудований у 1902 р., водотоннажність по 7 200 т, швидкість по 23 вузли, два мінних апарати, «Прут», збудований у 1916 р., водотоннажність 3 200 т, швидкість — 22 вузли, «Алмаз», збудований у 1903 р., водотоннажність 3 300 т, швидкість — 19 вузлів.

Гідрокрейсери: «Цар Олександр», «Цар Ніколай І», «Імператор Траян», «Редмеле Кароль», «Дакія», «Принцеса Марія».

Дивізія міноносців складалася з тринадцяти великих ескадр. міноносців збу-дованих у 1914 — 1917 рр.

Підводних човнів: всього було двадцять два.

Канонірських човнів — п'ять, мінних загородників — шість, було декілька дивізіонів сторожових катерів — нищителів, траулерів і ціла флотилія інших транспортів.

Кораблі окремого призначення: до них належали малі міноносці й інші кораблі і старий лінійний корабель «Юрій Побєдоносець», збудований у 1892 р., водотоннажність 11 000 т., швидкість — 14 вузлів, він стояв недалеко від Графської пристані і був місцем перебування командувача Чорноморським флотом та його штабу.

Морська піхота й авіація здійснювали військову службу на побережжі держави та військово-морських фортецях. Їх завданням було проведення десантних операцій.

Всього було двадцять гідропланів.

У 1917 р. в Україні були такі частини морської піхоти:

1) «Окрема десантна дивізія» — перебувала у Севастополі з полками: царгородським, нахімовським, корніловським, істомінським. Її призначенням було захоплення Босфору і Царгороду;

2) «Балтійська морська дивізія», виконувала лише бойові функції морської піхоти, складалася з моряків;

3) також до морської піхоти належали всі частини морських фортець Севастополя, Очакова, інших укріплених пунктів українського узбережжя Чорного моря.

Українізація невдовзі охопила усі піхотні частини флоту. З вини Центральної ради з цих, хоч і українізованих частин, мало що залишилося до кінця квітня 1918 року.

За період Гетьманату українська морська піхота складалася з корпусу морської охорони узбережжя Чорного моря, до її складу входили три полки морської піхоти разом з доданими військовими частинами.

За Гетьманату українські морські справи входять в регулярні рамки. У цей час Міністерство Морських справ розвивалось так, як і слід було у Великій державі, якою тоді була Україна.

Особовий склад морських установ наповнився уже фаховими морськими офіцерами, з яких, правда, багато було не українців, але, водночас, вони чесно працювали на українську справу. За Гетьманату діяло багато різних комісій для

підготовки основ українського державного флоту й морської справи в цілому: *український морський генеральний штаб над виробленням фахового закону про український воєнний флот, спираючись на закон про флот, прийнятий ще Центральною Радою.*

Також у цей період видавались відповідні накази і розпорядження. Виділялися відповідні грошові суми на розбудову воєнних портів Одеси, Миколаєва, Севастополя, Маріуполя та на кораблебудування. До резерву українського воєнного флоту приймали усіх старших і молодших офіцерів та моряків колишнього російського флоту, які проживали в Україні й перебували в українському громадянстві.

Відтак, у резерві українського флоту перебували більше 50% колишніх офіцерів і моряків колишнього російського флоту. На чолі української морської справи спершу стояв капітан II рангу Овод, а згодом — контр-адмірал М.Максимов.

На Чорноморському флоті після підняття українських прапорів і проголошення всього флоту власністю Української держави, у день проголошення Гетьманату, командувач флотом контр-адмірал Саблін, надіслав телеграму до Києва й німецькому командуванню, з проханням припинити наступ німецьких військ на Севастополь: *рівночасно ним було вислано делегацію під головуванням контр-адмірала В. Клочковського безпосередньо до німецького командування, що керувало наступом на Севастополь, а також було вислано зв'язкового до Запорозької групи, якою командував полковник Болбочан. Одночасно з цією делегацією від командування флоту було вислано делегацію від українського населення Севастополя. Однак, цих двох делегацій командувач німецьких військ у Криму, генерал фон Кош, який саме тоді перебував у Криму, не прийняв. Генерал фон Кош попросив лише скласти письмово усі прохання і вимоги командувача українським флотом і обіцяв переслати їх до головнокомандувача німецьких військ в Україні, генерала Айхгорна, який був у Києві.*

Що ж до свого наступу, то він, на підставі одержаного наказу, припинити його не може, й німецькі війська й далі наступали. У цей час українські війська вже вийшли з Криму.

Контр-адмірал Саблін, не одержав від українського уряду ніяких інструктивних документів щодо подальших дій. Відтак, не знаючи намірів німців, не бажаючи, щоб найкращі кораблі Чорноморського флоту потрапили у їхні руки, а також під впливом корабельних команд флоту, які боялися за своє життя, Саблін віддав наказ кораблям Чорноморського флоту, які взмозі виконувати бойові завдання, готуватись до походу до Новоросійська. Тим часом, контр-адмірал Михайло Остроградський, як свідомий українець, мав командувати усіма кораблями, що залишаться у Севастополі: *вже 30 квітня 1918 р. надвечір, німецька артилерія зайняла бойові позиції на Братському кладовищі й біля Костянтинівської батареї, що при вході до Севастопольського порту. Однак о 20.00 год. перша бригада лінійних кораблів, а саме, дредноути «Цариця Катерина Велика» і «Воля» і 15-ть міноносців, уже під вогнем німців покинула Севастопольську затоку.*

У Севастополі під командуванням контр-адмірала М. Остроградського залишилося сім лінійних кораблів старого типу, а саме: *крейсери «Кагул», «Пам'ять Меркурія», «Прут», кілька міноносців, усі підводні човни й багато кораблів окремого та спеціального призначення.*

1 травня 1918 р. німецькі війська у супроводі музичних оркестрів увійшли до Севастополя. У морському порті вони всюди виставили свою охорону, в тому числі на кораблях, де майоріли українські прапори, полонивши українські морські команди кораблів.

Це спричинило таке напруження стосунків між Україною і Німеччиною у сфері морських справ, що Німеччина призначила у Києві свого морського аташе.

Великий конфлікт виник і між контр-адміралом Остроградським, якого 21 травня 1918 р. гетьманським урядом було призначено головним представником української держави в Криму, й німецьким генералом фон Кошем. Дійшло до того, що Остроградський настійно просив гетьмана звільнити його з посади: *10 червня 1918 р. на його місце було призначено начальника дивізії підводних човнів контр-адмірала В.Клочковського, якому вдалося дещо залагодити конфлікт, що призвело до того, що на окремих захоплених кораблях флоту німці опустили свої прапори. На них знову повернулись українські прапори. Згодом, крок за кроком, майже весь особовий склад Чорноморського флоту, який перебував у Криму, було зараховано на українську службу.*

У цей час ескадра контр-адмірала Сабліна, що дійшла до Новоросійська, перегрупувалася, привела себе у відносний порядок, і підняла на кораблях російський Андріївський прапор.

У відповідь, німці, посилаючись на положення Брестського договору, поставили ультиматум цій ескадрі: не пізніше 19 червня слід повернутися до Севастополя. Але в ніч на 17 червня 1918 р. з Новоросійська до Севастополя вийшов лише дредноут «Воля», гідрокрейсер «Троян» і сім міноносців. Решта кораблів, на чолі з іншим дредноутом «Катерина Велика», їх командами було затоплено під впливом більшовицької агітації, а також під впливом агентів Антанти.

Українське міністерство морських справ довідалось від німецького командування про ці події лише після того, як вони сталися.

Коли ця ескадра з Новоросійська прибула до Севастополя, німці зняли на берег з цих кораблів усі команди, підняли на цих кораблях свої прапори й включили ці кораблі до свого військово-морського флоту: *тоді й турки забрали до Константинополя крейсер «Прут» на тій підставі, що це був їхній крейсер «Меджидіє», що 24 липня 1915 р. затонув під Одесою і згодом було піднято, відремонтовано й під назвою «Прут» включено до Чорноморського флоту.*

У той час в Києві та міністерстві морських справ тривала робота з налагодження діяльності українського Чорноморського флоту: *наказом від 15 липня 1918 р. № 166/28 на флоті впроваджено закон Української держави про уніформу українського державного флоту, 18 липня видано закон про воєнний прапор українського флоту, на підставі якого усі воєнні кораблі Чорноморського флоту, які перебували під українським впливом і базувалися в інших портах Чорного моря поза Севастополем, головним чином в Одесі, підняли українські прапори.*

Наказом № 372/59 на українському флоті було впроваджено закон Української держави про вимпел воєнних кораблів і про прапори українських послів і консулів.

17 вересня 1918 р. вперше в українському державному флоті канонерський човен «Кубанець» було перейменовано на «Запорожець»: збудований у 1917 р., водотоннажністю 1280 т., швидкість — 12 вузлів, мав на озброєнні сім гармат різного калібру, десять старших офіцерів, сто двадцять матросів, пробув в Одеському порту під українським воєнним прапором як і інші воєнні кораблі до приходу французів.

У цей час в міністерстві морських справ було підготовлено такі закони: про корпус старших офіцерів воєнно-морської справи; про воєнно-морських агентів за кордоном; про демобілізацію кораблів торговельного флоту; підготовлено штати корпусу лоцманів; штати корпусу морської охорони узбережжя; про Раду міністерства морських справ, що мала складатися з поважних і відомих суспільству адміралів. Також було затверджено штати центральних установ українського воєнного відомства. На рівні законодавства було затверджено грошові асигнування на утримання української дунайської річкової і транспортної флотилії.

11 листопада 1918 р. німці передали Україні майже весь Чорноморський флот, що перебував у Севастополі: *у цей час П.Скоропадський видав наказ, яким було затверджено бойовий розклад флоту, затверджено наказ про набір новобранців до флоту. Наказом № 594/288 від 12 вересня 1918 р. контр-адмірала В. Клочковського призначено тимчасовим командувачем українських військових морських сил на Чорному морі, а адмірала А.Покровського призначено міністром морських справ української Держави з контр-адміралами М.Максимовим в Одесі і контр-адміралом Гадлом у Києві.*

Коли ж німці передали Україні захоплену ними Мозирську (Пінську) річну флотилію, то для забезпечення її життєдіяльності було створено відповідну комісію під головуванням інженера-механіка, капітана І рангу Ілютовича (наказ № 643/322 від 23.09.1918 р.).

У грудні 1918 р. німці покинули Севастополь та інші українські порти, на їх місці з'явились кораблі Антанти: *колишні союзники Росії у Першій світовій війні. Незважаючи на підняті над кораблями Чорноморського флоту Андріївські стяги (цією дією контр-адмірал В. Клочковський хотів здобути їх симпатії), вони зайняли усі кораблі флоту за винятком підводних човнів і почали їх ділити між собою, ніби як воєнну здобич. Згодом, частину кораблів на чолі з лінійним кораблем дредноутом «Воля» вивели до Константинополя.*

Відтак, станом на кінець 1918 р. Україна свій флот втратила.

Наказом по Морському відомству від 25 грудня 1918 року № 1/696/50 до виконання обов'язків Морського Міністра приступив капітан 3-го рангу Михайло Іванович Білінський: *був найвідповідальнішим командувачем, які перебували на чолі Морського Відомства України. Людина вогняної енергії, кришталевої чесноти, з прекрасною військовою освітою і військовим досвідом, до справи підходив з державним підходом, мав широкий державний розум, якого якраз бракувало тоді багатьом провідникам інших наших відомств.*

Він мав двох помічників: *товариша Морського Міністра контр-адмірала Михаїла Михайловича Остроградського й начальника Морського Генерального Штабу капітана першого рангу Лева Юрійовича Постриганева — старшого морського офіцера який закінчив академію Морського Генерального Штабу, людину надзвичайну інтелігентну, організаційно здібну й енергійну.*

Капітан третього рангу Білінський узявся за побіжну роботу. Він провів закон про штати центральних установ Морського Міністерства. У цьому Законі, зокрема, містилися розділи: Штати Морського Міністра; Штати Канцелярії Міністерства; Штати Головного Морського Штабу; Штати Морського Генерального Штабу; Штати Головної Морської Технічної Управи; Штати Морської Будівельної Управи; Штати Головного Гідрографічного Управління; Штати Головної Воєнно-Морської Судової Управи; Штати Головної Воєнно-Морської Санітарної Управи.

Він також провів закон про Гардемаринську школу від 11 січня 1919 року, а також закон про флот.

Закон про флот охопив усі сфері організації та діяльності українського флоту разом з авіацією та морською піхотою.

У цей час, у січні 1919 року, українською владою було віддано відповідні вказівки та накази для будівництва у Миколаєві для Українського Державного Флоту таких українських військових кораблів (наказ № 57/28 від 25 січня 1919 р.):

- лінійного корабля «Соборна Україна».
- чотирьох легких крейсерів:
- «Гетьман Богдан Хмельницький» — пізніше «Червона Україна»;
- «Гетьман Петро Дорошенко» — пізніше «Красний Кавказ»;
- «Гетьман К. Сагайдачний»;

- «Тарас Шевченко».
- Чотирнадцяти великих ескадрених міноносців: «Київ», «Чигирин», «Батурин», «Львів», «Іван Виговський», «Іван Сірко», «Пилип Орлик», «Кость Гордієнко», «Мартин Небаба», «Іван Підкова», «Петро Могила», «Іван Котляревський».
- Восьми великих підводних човнів:
- «Щука», «Карась», «АГ 21», «АГ 26», класу підводних човнів «Дніпро».

М. Білінський покладав великі надії на встановлення українського порядку на Чорному морі і на його узбережжі. З цією метою він провів також закон про організацію воєнно-морських сил на побережжі Чорного моря у якому, зокрема було визначено, що *«убережжя Чорного моря з фортецею Очаковим і портами Миколаєвом і Херсоном з 75-верстною смугою навколо боків цього трикутника оголошувалась Приморським Фронтом з підлеглістю цього району Морському міні-строві».*

Тоді ж починається формування морських частин на суходолі, а саме, морського полку і морської піхоти.

Формування морського полку було розпочато на Поділлі: *він мав формуватися у Вінниці й згодом перенесено до Коломиї, він мав комплектуватися, головним чином, моряками, які походили з Наддніпрянської України, а також моряками колишньої Австро-Угорської імперії.*

Таке комплектування проходило на підставі закону про зарахування до флоту громадян Наддністрянської України.

Командиром морського полку спочатку було призначено полковника Гаврилу Никогду: *ним було видано відповідні накази і виділено кошти для пересування моряків-наддністрянців з колишніх австро-угорських портів Адріатики. З огляду на те, що гуцули (сплавники дерева) були добрим матеріалом на моряків, це дало думку Морському Міністрові використати їх як морську піхоту, й відразу у Коломиї було розпочато формування в Коломиї, а пізніше у Бродах 1-го Гуцульського полку морської піхоти, пізніше, було сформовано 2-й та 3-й полки Морської піхоти, й так постала 1-ша дивізія Морської піхоти.*

РОЗДІЛ ІІІ

До політичного портрету вождя світового пролетаріату і засновника радянської держави В.Ульянова (Леніна)

(На службі австрійської на німецької розвідки, характеристика В.Ульянова (Леніна) його сучасниками)

Від народження В.Ульянов (Ленін) був прекрасний організатор і стратег політичних комбінацій, мав творчі здібності й прекрасну пам'ять.

Під час Першої світової війни (1914-1918 рр.) німецькою та австрійською розвідкою велися пошуки нових агентурних та інших форм підривної діяльності проти Росії з використанням окремих політичних сил. На цьому етапі в їх поле зору потрапляють російські більшовики, оскільки на початку цієї війни лише вони серед усіх політичних партій світу виступили за поразку свого уряду у війні і переростання цієї війни у громадянську. На думку керівників спецслужб Четвертого союзу, для посилення позицій своїх армій, слід організувати в Росії «народне повстання», що має бути спровоковане їх політичними агентами за допомогою великої матеріальної підтримки.

Одним з таких «політичних агентів» під псевдонімом «Кравець» став колишній агент японської розвідки, майбутній керманич більшовицького перевороту в Росії і архітектор СРСР, вождь світового пролетаріату В.Ульянов (Ленін). Це відбулось за таких обставин: через шість днів після початку Першої світової війни у квартирі Леніна, який тоді проживав в Пороніно, що на території частини Польщі, яка тоді входила до Австро-Угорщини, австрійською жандармерією було проведено обшук. Крім антинімецької та антиавстро-угорської літератури і рукописів, було виявлено і пістолет браунінг.

Наступного дня на вимогу жандармерії Ленін вирушив до міста Нови Тарг для надання свідчень. Там його було арештовано, але вже 19 серпня 1914 р. справу проти Леніна було закрито. Причиною тому стала телеграма з Відня за підписом самого військового прокурора Австрії, який категорично наказував: «Ульянов Володимир підлягає негайному звільненню».

Відтак, Леніна не тільки звільняють з-під варти, але й повертають йому всі забрані раніше при обшуку документи і дозволяють виїхати з сім'єю до Швейцарії, але з обов'язковими зупинками в Кракові та Відні.

В іншій телеграмі, що прийшла того дня з Кракова, Леніну наказують, як тільки він приїде до Швейцарії, негайно з'явитись до капітана Моравського — керівника розвідувального відділу генштабу Австро-Угорщини. Ця зустріч відбулася. Під час бесіди було здійснено класичне вербування Леніна з використанням компрометуючих матеріалів. Тоді ж в досьє Леніна, що зберігається в архіві австрійського генерального штабу за № 3183/14, з'явився запис, що Ульянов може надавати великі послуги за теперішніх умов. Тобто, в умовах війни з Російською імперією.

Згодом, Австро-угорська розвідка передала його на зв'язок своїм колегам, — працівникам німецького генерального штабу. Ленін назвав однією з умов подальшої співпраці — здійснення державного перевороту в Росії, незважаючи на те, що наприкінці 1915 р. в Петрограді діяли лише 1200 більшовиків, а в Москві — 550.

Керівниками німецького генерального штабу Леніну були поставлені такі завдання: *державний переворот у Росії, захоплення влади, вихід Росії з війни і підписання мирного договору з Німеччиною.*

Для реалізації цих цілей необхідні були величезні фінансові внески. І керівництво Німеччини погодилось на це: у грудні 1915 р. німецький посланець у Копенгагені взяв у одного з довірених Леніна розписку у якій йшлося, що ним 29 грудня 1915 року одержано один мільйон рублів у російських банкнотах для підтримки революційного руху в Росії від німецького посланця (це був розвідник — 1.3) у Копенгагені.

З того часу каса більшовиків стала поповнюватись новими німецькими траншами.

Бердяєв пише, що Ленін був відсталою і примітивною людиною. У Росії до жовтневого перевороту про нього практично ніхто не чув, оскільки він постійно проживав за кордоном. Свої «здібності» на практиці Ленін розкрив після встановлення радянської влади. А ще він був злопам'ятним, мстивим і впертим. Він не мирився з чужими поглядами. От, що писав про нього один з тих, хто знав його в еміграції: «…Ленін був жорстоким і прямолінійним на усі випадки життя, не переносив чужих думок з будь-якого приводу, чого б вони не стосувалися, а не лише у політиці. Він був надзвичайно заздрісний до чужих успіхів, він не міг допустити, щоби хто-небудь, крім нього, залишався переможцем. Усе жорстоке і зле проступало у ньому у будь-якому спорі, як у грі в крокет, або у шахи, коли він програвав. Проявити незалежність, посперечатися з ним про що завгодно, або ж обіграти його в крокет, — означало раз і назавжди набути собі ворога в особі Леніна...»

«Нехай вимре 90% ... народу, хай би залишилось 10% до моменту настання світової революції» — ці слова Леніна були основним завданням радянської влади й після Леніна.

Стосовно вчень Леніна, прославлений російський воєначальник Брусилов у своїх спогадах писав: *«Я остаточно вражений, чому його вважають великою людиною. Ідеї його, по суті, не його, а всесвітньовідомі істини. Він вдало компілював і красномовно вихоплював потроху в усіх мудреців і філософів, які жили до нього. Ідеї, що й казати, великі, але неприйнятні…»*

Під час більшовицької окупації на Україну більшовики поклали тягар продовольчого забезпечення, а саме 50 млн. пудів хліба, що було необхідним для них задля перемоги їх так званої світової революції.

В. Ленін так говорив про Україну: *«…Ми ведемо війну в найбільш хлібних і ситих місцевостях. Люди, послані туди десятками тисяч, дістануть змогу прохарчуватись, і через розвиток поштових посилок, вони матимуть можливість негайно допомогти своїм сім'ям у Росії…»*

Таким чином, українські продовольчі ресурси врятували від голодних бунтів більшовицькі промислові центри, на які вони в основному і опиралися.

Після окупації України більшовицькою Росією В. Ленін писав: *«В кожному українцеві, навіть більшовику сидить бацила самостійності, а тому потрібно встановити негайну практичну форму звітів, два рази на місяць про кожного працівника партії з України. Виділити п'ять-десять найважливіших запитань, затвердити політбюро. За не надіслання звітів — заарештовувати, інакше ми Україну проґавимо…»*

Окремі цитати В. Леніна (Ульянова) щодо України:

«Тепер із завоюванням України… наша сила кріпне. Тепер у нас є можливість отримати паливо з Донецького басейну, є джерело хліба і продовольства …. На Україні маються величезні запаси, залишки хліба, їх важко забрати відразу, — там до сих пір партизанщина…. Ми маємо не менше трьох тисяч робочих залізничників, разом з селянами з північної голодної Росії, відправити на Україну..» т. 38, с. 300-305.

«Київ, Полтава, Харків захоплені і наш рух до Донецького басейну, джерел

вугля, проходить з величезною швидкістю…» т. 40. с. 29.

«Чим більше ми завойовуєм Україну, Кубань і Сибір з їх селянським населенням, тим важчим стає завдання, тим важче йде машина…». т. 40, с. 251.

«Розмістити півторамільйонну армію на Україні, щоб вона допомагала посиленню продроботи, будучи безпосередньо заінтересованій у ній, особливо чітко усвідомлюючи і відчуваючи несправедливість обжорства багатих селян на Україні…». т. 44, с. 67.

«Необхідно розширити застосування розстрілів. Без цього побудувати соціалізм неможливо…. Розстрілювати заколотників і тих, які вагаються, нікого не питаючи і не допускаючи ідіотського зволікання…. Слід повісити (негайно повісити, щоби народ бачив) не менше 100 відомих куркулів, багатіїв, кровопивць, забрати у них увесь хліб. Призначити заручників, згідно з вчорашньою телеграмою. Зробити так, щоб на сотні верст народ бачив, трусився, знав, кричав…» т. 50, с. 165.

РОЗДІЛ IV

Державний переворот генерала Павла Скоропадського і повстання соціалістів під керівництвом Директорії

(Передумови Гетьманського перевороту, зібрання українських хліборобів, перебіг Гетьманського перевороту, позитивні зрушення за гетьманату, розбудова Української держави, армії, реформи у військовій сфері, фінансах, організації промисловості та інших галузях, візити С.Петлюри, позиція Гетьмана П. Скоропадського, — Крим український, вдалі переговори з Берліном щодо флоту, — флот українгський без будь-якого викупу, визнання України державами світу, до питання приєднання до України територій на яких споконвічно проживають українці, до питання Дону і Кубані, складна дипломатія, — Німеччина, Антанта, до подальших планів розбудови України і військових антибільшовицьких походів, візит Гетьмана до Берліна, Крим український, важкі переговори з Антантою, підготовка військових сил для подальшої боротьби з більшовизмом, до питання аграрної реформи, реформування економіки, позитивні зрушення у громадському, культурному, політичному житті, подальші обнадійливі плани щодо розбудови держави, тривожні нотки, — до селянських повстань, переговори з П. Красновим щодо подальшої боротьби з московськими більшовиками, позиція командування Добровольчої армії, останні намагання Гетьмана втримати порядок у державі, підготовка до антигетьманського повстання під керівництвом Директорії, перебіг повстання, складні перемовини з представниками країн Антанти, це, — кінець — Гетьманат повалено, «молитва» офіцера (додаток 6), перед лицем нових-старих ворогів, нова війна з більшовицькою москвою та внутрішніми українськими «гнидами», черговий більшовицький наступ на Україну, криваві бої, запізніле прозріння українців, Директорії, — кінець, щодо українських невдач, неоцінений досвід Фінляндії для України)

До історичних дат:

7 серпня 1918 р. Україна і Область Війська Донського підписали договір про розмежування кордону і взаємне визнання незалежності й суверенності. Цей документ доповнювався Додатковою секретною угодою уповноважених донського та гетьманського урядів, згідно з якою Україна зобов'язувалася якнайшвидше надати Донському війську озброєння та військове спорядження у розрахунку на три корпуси з майна, що залишилося понад кількість, необхідну для укомплектування чисельності українських військ, встановленої за угодою з Центральними державами;

16 жовтня 1918 р. на з'їзді Вільного козацтва у Чигирині делегати від п'яти українських губерній і Кубані обрали своїм отаманом Павла Скоропадського. Цього ж дня він видав указ про відродження козацтва, в яке відразу ж записалось близько 150 тис. сімей.

В українській історичній літературі приблизно однаково описують ту військово-політичну ситуацію, що склалась в Україні у березні — квітні 1918 р., а тому повторювати її немає сенсу. Для мене, у цьому сенсі, важливим є аналіз політичної ситуації самим П. Скоропадським, а саме.

У той період в Україні діяли лише українські соціалістичні партії, найбільш впливовими серед яких були соціал-демократична і партія соціал-революціонерів. Партії ж «майнових» класів не вели у той період ніякої діяльності, а най-

більша з них, кадетська, перебувала у повній розгубленості. У тій політичній ситуації, що склалась в Україні усі вони були безсилими виробити інтелектуальний майбутній курс країни, тобто, запропонувати і повести на практиці належне державне будівництво.

Формально у Києві і в усій Україні з 1 березня 1918 р. була відновлена верховна влада Української Центральної Ради. В Київ повернувся український парламент з президентом М. Грушевським, а також кабінет міністрів під головуванням Голубовича. Водночас, відчувалось повне безсилля цієї влади.

УНР на чолі з М. Грушевським не вдалося стати виразником інтересів усього українського суспільства. Так, у складі Центральної Ради домінували ліві політичні сили, при цьому, правоцентристські й ліберальні сили були у ній слабо представлені. Не дивлячись на це, Центральну Раду все одно роздирали протиріччя між політичними фракціями та окремими політиками. Молодій Українській державі дуже бракувало досвідчених управлінських кадрів. Заможні верстви суспільства були роздратовані політикою Центральної Ради через скасування права власності на поміщицькі землі, передачею землі селянам без будь-якого викупу, запровадження державного контролю за виробництвом.

У зв'язку з цим, П. Скоропадський дійшов висновку про необхідність створення широкої української демократичної партії, адже кожен українець в душі демократ. Водночас, така партія має бути зовсім не соціалістичною. У програмі цієї партії має бути завданням наведення ладу в державі, розбудова української культури і економіки, партія має стояти за розбюудову України як багатонаціональної держави, у якій права і свободи усіх інших національностей поряд з українством, мають бути належно захищеними. П. Скоропадський вважав, що така партія має об'єднати у своїх лавах усіх дрібних, середніх та великих власників без розбору, у боротьбі проти соціалітичних лозунгів та ідей, що діють на розвал країни. Як вважав П. Скоропадський: «*Ми повинні спочатку демократизувати країну, виховати людей, розвинути в них відчуття обо'вязку, привити їм чесність, розширити їх культурний рівень, і лише після цього, можливо говорити про подальший етап соціальної революції. Спілкуючись з іншими інтиліґентами, мимоволі доходиш висновку про те, що нашому народу потрібен цар або анархія. Наприклад, не дивлячись на усе те, що пережили поміщики, вони твердо стоять на думці, що все повинно повернутись до старих порядків, і ніяких поступок з їх боку не повинно бути.*

Більшість же наших не маючих майна інтилігентів, проповідують якусь маніловщину, обо ж прикритий більшовизм. Ці більшовицькі теорії вони впроваджують у життя, не тому, що вони вірять в комунізм, а тому, що їх нервує недосяжне для них майно, вони сприймають ворогами людей, в яких є будь-яке майно».

Партія, яку вирішив створити П. Скоропадський мала сповідувати компромісні ідеї та програму розвитку країни. У цьому сенсі ним була написана політична та економічна програма такої партії.

У цей час у Центральній Раді панував повний безлад, її уряд наполягав на необхідності упровадження в життя усіх прийнятих універсалів. Але на місцях влада Центральної Ради не визнавалась ніким. У такій ситуації німці та австрійці поводились на українській землі відповідно. Австрійці перебуваючи у своєму регіоні півдня України відразу ж розпочали наводити «порядок» своїми крайніми методами. Німці ж у внутрішнє життя держави не втручались, а забирали на місцях усе, що їм було необхідне, незважаючи на позицію українського уряду.

У цей складний період для української державності міністр фінансів Ткаченко запропонував обкласти усіх великих власників єдиним великим внеском. Альтернативних методів оздоровлення фінансової системи країни він не вбачав.

У військовому відомстві справи були дещо кращими, створювались вісім корпусів, однак уся ця робота велась чисто теоретично, і не враховувала думок німецьких і австрійських військ, що перебували в Україні, і які створення цих корпусів не хотіли. Для навчання українських офіцерів була створена офіцерська школа з шеститижневим курсом навчання, однак там більше уваги надавалась не навчанню військовому мисцецтву, а вихованню офіцерів в національному дусі.

Українські урядовці, шо запросили німецьке та австрійське військо не знали як «відбілитися» перед українським народом, спочатку йшлося, що німці та австрійці прийшли допогти, щоб перемогти більшовиків, і після цього вони підуть з України. Коли ж німці та австрійці залишились, розпочались розмови про те, що німців та австрійців запросили в Україну поміщики.

Німці ж та австрійці вимагали від української влади неухильного виконання умов Брестського договору. Тоді ж розпочались серйозні суперечності між німцями і українським урядом, який на словах погоджувався з німцями, боячись їх, а на ділі давав вказівки на місця не виконувати своїх же вказівок. Бачучи усе це, німці, у відповідь, були дуже незадоволені.

Відтак, престиж української влади на місцях падав.

У сільському господарстві панував повний застій. Наприклад, у цукровій промисловості, у якій свого часу жодна країна у світі не досягла таких високих результатів, був повний розвал. Уряд же все більше скочувався до більшовицьких заходів, наприклад ним було розорблено проект універсалу про соціалізацію будинків.

Центральна Рада не відкрила жодного навчального закладу, якщо не брати до уваги народного українського університету, у якому більше мітингували, ніж навчались. П. Скоропадський розумів ту педантичність і продуманість в діях німців та австрійців, а тому він розумів, що якщо самим найближчим часом не об'єднати усі здорові сили українського суспільства, яких до того ж було мало, і які були розрізнені і розпорошені, німці з розумом і силою перетворять Україну у нову Німеччину. І передумови для цього вже були. Так, наприклад, незважаючи на прийняті універсали, що скасовували приватну власність на землю, багато поміщицьких садиб було продано німцям разом з землею: *зі свого боку, німецьке та австрійське військове командування в Україні воліло бачити на чолі України політика, який залучить на свій бік фахівців, наведе лад в економіці, змусить робітників і селян повернутися до праці, неухильно виконуватиме умови Брест — Литовського договору щодо продовольчих поставок з України у Німеччину та Австро — Угорщину. І взагалі, з яким буде простіше домовитись, аніж з очільниками Центральної Ради, у якій кожна партійна фракція сповідувала власний партійний інтерес. Окрім того, соціалістичний курс керівників УНР дуже лякав Берлін і Відень, оскільки загрожував зривом продовольчих поставок з України, які по суті, рятували Німеччину й Австро — Угорщину від голоду.*

Відтак, слабкість Центральної Ради, загроза перетворення України на звичайну окупаційну колонію підштовхнули до консолідації косервативні сили України. Вже на початку квітня 1918 р. усі ці соли об'єдналися навколо П. Скоропадського.

Тому, розробивши програму партії П. Скоропадський представив її у Спілці землевласників. На зібранні керівництва цієї спілки він висловив свої погляди, а саме, окреслив загальну ситуацію в країні, а потім перейшов до того, що необхідно створити нову демократичну партію з новою програмою. Німці рахуються лише з силою, а силу може мати лише та партія, що сповідує демократичність і збереження власності, у національному питані усі мають користуватися

рівними правами, в аграрному секторі слід провести необхідні реформи. Однак, саме в аграрному питанні керівництво Спілки землевласників вважало, що тут реформи не потрібні, оскільки з приходом німців усе можна отримати назад, і навіть більше, а тому, всі залишились при своїх позиціях.

А німці ж все більше і більше ставали господарями України. У середині квітня німецький головнокомандувач в Україні фельдмаршал фон Ейхгорн видав наказ, який ліквідовував усю аграрну реформу в Україні, по суті, відновлював поміщицьке землеволодіння. Його зміст полягав у тому, *що аж до остаточного врегулювання питання про право власності на землю, ніякі захоплення земельних володінь поміщиків не є допустимими Той хліб, який засіяний селянами на поміщицькій землі, може збиратись особами, які засіяли цей врожай, але чверть цього вражаю мала бути віддана власникам цієї землі, тобто, поміщикам. У наступному році поля мають бути засіяні лише власниками землі, або ж законними орендарями.* Це вже було пряме втручання німецької військової адміністрації у внутрішні справи Української держави. Заради справедливості слід зазначити, що це було вимушеним рішенням німецької адміністрації, оскільки німці були конче заінтересованими в українських продуктах харчування, що йшли б до Німеччини, а відтак, щоби українські поля, у зв'язку з цим, були засіяні, а селяни у селах замість роботи не ділили поиіщицьку землю. У відповідь, Центральна Рада вирішила опротестувати цей наказ і звернулась з цим до Берліна, але це ні до чого не призвело, навпаки, офіційний Берлін підтвердив його чинність.

Після цього інциденту стало зрозуміло, що подальша будь-яка співпраця між німецькою адміністрацією та Центральною Радою стала неможливою.

Центральною Радою готувались і приймались різноманітні закони, проголошувались різні промови, виражалось повне довір'я уряду, а німці у цей же час, методично робили свою справу, перебираючи у свої руки всю владу. Для прикладу, будь-які публікації в газетах, що стосувались питань німецької армії, повинні були проходити німецьку цензуру.

Німці друкували і розклеювали на стінах будинків свої накази, і до цих наказів відносились з більшою увагою і повагою, ніж до законів Центральної Ради. Зважаючи на усі ці події, український уряд справедливо вважав, що німецьке командування підпало під вплив поміщицьких і реакційних промислових кіл в Україні, що були налаштовані проти української державності, пропагуючи ідею, що ніякого українського народу немає, що українська влада є нікчемною.

У відповідь, українські урядовці наївно вважали, що необхідно лише позбавити реакціонерів впливу на німців, і тоді німці перейдуть під їхній вплив: *у той час, серед німців великою повагою користувався відомий у Києві банкір, директор Російського для зовнішньої торгівлі банку, такий собі Абрам Добрий, який усіляко сприяв надходженню в Україну німецького капіталу, що захоплював ласі шматки української промисловості (були навіть матеріали, що під час Першої світової війни Добрий співпрацював з німецькими спецслужбами). Керівництво Центральної Ради зі складу партій есерів і соціал-демократів було незадоволене такою діяльністю Доброго. І ось 24 квітня 1918 р. міністр внутрішніх справ Ткаченко разом з військовим міністром Жуковським за згодою прем'єр-міністра Голубовича організували викрадення Доброго. На квартиру Доброго зайшли чотири озброєних чоловіки, один з яких був сам військовий міністр, в масках, з револьверами в руках, вони примусили Доброго вийти на вулицю і сісти в автомобіль та відвезли на квартиру: вул. Велика Житомирська, 8-Б, а згодом, перепроавили його до Харкова. Це викрадення призвело до великого занепокоєння німців у Києві. Український уряд не очікував такої німецької реакції, а тому*

той же Ткаченко, Жуковський і Голубович, опублікували урядове повідомлення про те, що уряд глибоко стурбований такою подією, і що ним, урядом, прийняті усі заходи, щоб відшукати Доброго і покарати усіх причетних до цього.

Професійним німецькими слідчими на чолі з доктором Тойде доволі швидко вдалось установити, що Добрий був вивезений у Харків, де утримувався у вагоні на запасному шляху під охороною загону, що підпорядковувався Ткаченку. Добрий був німцями негайно звільнений і доставлений в Київ.

Надвечір 28 квітня засідання Малої ради (орган, що діяв між засіданнями Центральної Ради) перервав загін німецьких солдатів: *німецький лейтенант, який очолював цей загін увійшов до зали засідання і наказав усім встати і здати зброю, якщо вона є. П*еред цим, німці зайняли всі входи до українського парламенту, Педагогічного музею, виставивши свої караули.

Після цього, офіцер заявив, що міністри Ткаченко, Жуковський і ще декілька осіб оголошуються арештованими, а інші можуть йти. Ткаченко вдалося втекти, а Жуковський був доставлений у тюрму.

Історична довідка.

Твердження окремих істориків про те, що ніби то німці силоміць розігнали Центральну Раду є міфом. Вже наступного дня кілька десятків депутатів Малої Ради зібралися ще раз. Вони встигли прийняти Конституцію УНР, після чого, розійшлися по домівках. Будинок засідань Центральної Ради спорожнів 0 9.00 год. 29 квітня.

За твердженням окремих свідків, 30 квітня на приватній квартирі відбулося ще одне засідання Малої Ради, однак протокол цього засідання досі не знайдено.

Після цього, на вулицях Києва були вивішені оголошеня у яких зазначалось, що за інформацією німецького командування, викрадення Доброго вчинили міністри Ткаченко, Жуковський і деякі інші посадові особи українського уряду. Поряд з цим оголошенням, був виданий інший наказ Ейхгорна згідно з яким, винні за злочини у вбивствах, викраденнях, усі виступи проти німецьких військ і німецької влади, порушення громадського порядку, підпадають під юрисдикцію німецьких військово-польових судів. Усі збори без дозволу німецької влади забороняються.

Це стало остаточним кінцем подальшої співпраці німців з Центральною Радою, оскільки це вже було відкритим втручанням німців у внутрішні справи України. Українські міністри постали перед німецьким військово-польовим судом. Суд їм присудив по два роки тюрми. Відтак, владі Центральної ради прийшов кінець не лише фактично, а й формально. Німцям вдалося не лише скомпрометувати український уряд, але й довести усю його моральну нездатність. Німці говорили: *«нас не цікавить, який у вас уряд, нехай будуть демократи, соціалісти, монархісти, але не можна допускати до влади різних мазуриків, людей невихованих, самовпевнено-нахабних хлопчаків. Ми втручаємось не у політичні процеси в Україні, ми лише охороняємо порядок».* І можна висловити лише превеликий жаль, що українські демократи давали німцям привід так оправдовувати свою політику.

Десь наприкінці березня — на початку квітня 1918 року Спілка українських юристів опублікувала статтю з різкою критикою в Україні існуючих порядків. У цій статті, зокрема, вимагалось передати владу одній особі з диктаторськими повноваженнями, і ця особа повинна врятувати Україну від її сповзання до провалля. Написав цю статю такий собі Парчевський, переконаний українець, який хотів відродити старі порядки Гетьманства. Прочитавши цю статтю і не досягнувши порозуміння з Спілкою землевласників, П. Скоропадськиий ді-

йшов висновку, що сильна і добра українська влада може принести користь Україні, і німці та австрійці змушені будуть рахуватися з такою владою. П. Скоропадський обдумував, хто може взяти на себе таку місію. Поступово він прийшов до висновку, що крім нього, ніхто. В українських і пророрійських колах він був добре відомий, в армії у нього також був авторитет. З іншого боку, П. Скоропадський розумів, що події розгортаються так, що іншого шляху вже не було: *С. Петлюра, він честолюбивий, ідеаліст, без широкого розмаху, а головне, — за ним лише крайні ліві кола України, він не стільки державний діяч, скільки партійний лідер. А з цією рисою характеру державу не збудуєш. В той же час, з усіх соціалістичних лідерів того часу, він був єдиним, хто щодо грошей, залишився чистою людиною і у своїх поглядах був цілком відвертим.*

Таким чином, в Україні швидкими темпами визрівала опозиція, що не могла миритися з подальшим існуванням Центральної Ради та її уряду, а тому ще у березні 1918 р. постала нова українська партія, — **Українська народна громада**, яка спочатку постала на Київщині, і яку очолив П. Скоропадський.

П. Скоропадський зі своїми прихильниками у квітні віддрукували програму партії і регулярно проводили засідання її керівного складу. Він був переконаний, що партія дуже швидко розростеться, укріпиться, голос її буде звучати у всій Україні, а вже після цього можна буде перейти до ідеї Гетьманства. Про переворот у той час ніхто й не думав. Спочатку партія була малочисельною, але міцно згуртованою навколо П. Скоропадського, її членами спочатку були землевласники, консервативні інтилігенти, військові, представники вільного козацтва, колишні командири Першого Українського корпусу, яким ще декілька місяців перед цим, командував П. Скоропадський. Так, зокрема, до Громади належали: *банкір і фінансист А. Ржепецький, інженер-залізничник Б. Бутенко, наказний отаман вільного козацтва Полтавець-Остряниця, генерал В. Дашкевич-Горбатський, наближені до П. Скоропадського старшини Гнат Зеленевський, Василь Кочубей та ін.* Конспіративні зустрічі громадівців проводились на приватних конспіративних квартирах, зокрема, в помешканні лікаря-фармаколога В. Любинського, що по вул. Велика Володимирська, 45.

Громада підтримувала ділові відносини з Союзом земельних власників та Українською демократичною хліборобською партією до лав якої належали такі впливові українські діячі як М. Міхновський, Д. Донцов, В. Липинський, брати Володимир і Сергій Шемети.

З огляду на це, цілком природньо, що вже з середини квітня 1918 р. німецьке військове командування почало виявляти великий інтерс до П. Скоропадського.

У той період П. Скоропадський нічого не знав про свою сім'ю. У надії на те, що у цьому допоможуть німці, П. Скоропадський звернувся до німецького командування, а те, у свою чергу, порекомендувало звернутись йому до полковника Фрейгер фон Штольценберга. Це було перше знайомство П. Скоропадського з німцями. Як згадував сам П. Скоропадський, німецький полковник прийняв його досить люб'язно, згодом розмова перейшла на тему політики, що в Україні немає ніяких партій, окрім як соціалістичних. Далі, німець повідомив, що вони на українській землі тимчасові гості, а тому вони не мають ніяких намірів втручатися у внутрішнє життя України.

За результатами цієї розмови П. Скоропадський зробив для себе висновок про те, що слід розраховувати лише на себе, і анархія, що ширилася Україною була на користь німцям.

На початку квітня з Полтавської губернії та з деяких волостей прибули декілька сотень хліборобів, які належали до Української демократичної партії на чолі з Шеметом, які рішуче вимагали змінити редакцію Третього Універсалу

Центральної Ради, яким було скасовано приватну власність на землю. Девізом цих селян було: ***Створення незалежної держави — України.*** Серед цих селян спробували вести агітаційну роботу, з одного боку, соціалістичні партії, а з іншого, проросійські, а саме, Союз руського народу, однак усі вони успіху не мали.

Сформульовані селянами вимоги до Центральної Ради були для неї повною несподіванкою.

П. Скоропадський дійшов висновку, що саме в цих селянах закладена здорова основа українського суспільства. Він мав декілька зустрічей з Міхновським, Шеметом, іншими очільниками цієї партії. Союз Земельних Власників спочатку був у повному захопленні від них. але у цій партії головну лінію провадили великі землевласники, які ні в якому разі не погоджувалися ні на які поступки, як в аграрному, так у національному питаннях.

П. Скоропадський був прихильником дрібних сільських господарств, його метою було бачити Україну покриту дрібними, високопродуктивними власними господарствами, що продавали б свою продукцію підприємствам, що стали б акціонерними товариствами, причому, такі підприємства повинні мати частину свого капіталу в дрібних акціях, щоб зажиточні селяни-власники, мали можливість їх придбавати.

Це було ідеалом П. Скоропадського, і він вважав, що здійснити такий перехід можна було б через провадженння грамотної та виваженої державної політики протягом декількох років.

Однак, багаті українські поміщики цю ідею не підтримували, а відтак аграрне питання в Україні зайшло у глухий кут. Слід було невідкладно його вирішити шляхом скликання великого селянського з'їзду усіх хліборобських організацій України, причому, це слід було вирішити до 12 травня 1918 р., оскільки саме на цю дату планувалось скликати Українські Установчі Збори, де позиції дрібних селянських власників були б розпилені і роздріблені.

Партія П. Скоропадського поступово і впевнено розросталась і посилювалась, до неї постійно вступали все нові й нові члени. Керівне ядро партії у визначені дні продовжувало збиратися у Любинського. У ході цих зібрань питання Гетьманства не обговорювались, однак ця думка «бродила» у багатьох головах. Розмови точилися про необхідність заміни багатьох бездіяльних міністрів Центральної Ради новими, більш активними та дієвими.

Німці у другій половині квітня також дійшли висновку, що подальша робота Центральної Ради ні до чого корисного вже не призведе, а тому, бажаючи розібратись у ситуації, що склалась, все частіше звертали свій погляд на тих, хто був вже їм відомий, і хто, як вважали вони самі, був здатний навести лад у державі. У цей час різні українські партії пропонували своїх кандидатів у міністри, в новий український уряд, який мав бути сформований. Список партії «Українська народна Громада» також було представлено: Микола Устимович пропонувався на посаду Голови Ради Міністрів, Любинський, — міністр здоров'я, П. Скоропадський пропонувався на посаду воєнного міністра.

Як зазначав сам П. Скоропадський, його поява на посаді Гетьмана сталася не в результаті проведеної тривалої та планомірної роботи, а несподівано для нього самого, він не мав достатньої кількості людей, на яких можна було б спертися, які б розділяли його переконання.

П. Скоропадський був переконаний, що в Україні буде Гетьманство, однак, такий перехід до нової форми правління державою відбудеться не відразу, а протягом тривалого часу, поступово, що перед цим буде створена партія, яка сповідувала б ідею порятунку Батьківщини через створення сильної влади, в особі диктатора, — Гетьмана. І цей диктатор впроваджував би у життя ті принципи, які б були наріжним каменем діяльності такої партії. Після цього, партія

має розростись і зрости чисельно, створити місцеві осередки по всій країні, які б підтримували ідею Гетьманства. Перш ніж вступити на посаду, слід підібрати гідних людей на посади міністрів.

12 квітня до П. Скоропадського прийшов офіцер в російській військовій формі, який представився службовцем відділу «Оберкомандо» (Верховного німецького командування) і повідомив, що начальник розвідувального відділення «Оберкомандо» майор Гассе просить П. Скоропадського прийняти його у важливій справі. П. Скоропадський не хотів приймати його у себе і повідомив, що прибуде до нього сам.

У визначений час того ж вечора П. Скоропадський прибув до Гассе. Розмова точилася, головним чином, навколо його партії, про розстановку політичних сил, і т.п. Після розмови з Гассе П. Скоропадський відчув, що він користується повагою в «Оберкомандо». Водночас, ця зустрія дуже засмутила П. Скоропадського, оскільки він відчував, що чекати уже немає чого, що обставини складаються так, що треба діяти рішуче, що очікувати того моменту, коли через партію в Україні відбудуться позитивні зміни буде пізно, на це вже немає часу, а головне, його лякала дата, — 12 травня.

П. Скоропадський прийняв відповідальне рішення, діяти негайно і рішуче.

Офіцерства і рішучих людей у П. Скоропадського вже було вдосталь, аби німці не заважали. Тому, слід було з ними досягти згоди, щоб ті дотримувались нейтралітету.

П. Скоропадський зранку наступного дня був готовий діяти негайно і рішуче.

Олександру Устимовичу і полковнику Каракуші П. Скоропадський наказав негайно набрати офіцерів, які б деякий час не знали про своє справжнє завдання, щоб не стався витік інформації, і тоді, як вважав П. Скоропадський, міністерство Голубовича його арештує і «справа» пропаде. Гижицькому було доручено також набрати офіцерів і зібрати списки усіх міністрів і особливо, знаних тодішніх політичних діячів.

Парчевський мав переговорити з офіцерською школою прапорщиків.

Полтавець мав призвати побільше вірних козаків, а Вишневський мав дізнатися до усіх дрібниць перебіг зї'зду, що мав розпочати роботу 29 квітня.

П. Скоропадського дуже турбувала та обставина, що у задуманій ним справі не було фахівця у військовій справі, з яким можна було б консультуватися з питань військового характеру.

З цього питання П. Скоропадський звернувся до генерала Абрама Драгомирова, якого трохи знав. Драгомиров не погоджувався з позицією П. Скоропадського, оскільки він ніякого українства не визнавав, вважаючи, що німці найближчим часом будуть розбиті, а тому справу можна мати лише з Антантою, яка усіх врятує і усе відновить. В Особистій розмові з ним, П. Скоропадський відповів, що він також не вірить у кінцеву перемогу німців у війні, однак, те що відбувається у даний час в Україні, мало чим відрізняється від більшовизму, а перемогу Антанти ще треба чекати тривалий час. Водночас ситуацію в Україні слід рятувати зараз, негайно. За результатами їх зустрічі кожен залишився при своїй думці, вони попрощались і більше ніколи не зустрічались. У середині літа П. Скоропадський дізнався, що Драгомиров поїхав до Денікіна. П. Скоропадський з цього приводу дуже шкодував, їх зустріч не принесла позитивних результатів, оскільки, на його думку, обидва вони могли зберегти Україну від нашестя більшовиків, не зачіпаючи інтересів країн Антанти з одного боку, і уникнути німецького «капкану» з іншого.

15 квітня П. Скоропадський знову побачився з німцями, цього разу з Гассе і майором Ярошем. Він відверто виклав їм свій план і сказав, що просить від

німців лише дотримання нейтралітету, однак, якщо вони співчувають задуманому, вони, німці, мають завадити можливим діям січовиків вийти з їх казарм, головним завданням яких є охорона українського уряду і Центральної Ради. У свою чергу, німці нічого не пообіцяли П. Скоропадському, однак з їх розмови він зрозумів, що німці співчувають «справі». Вже прощаючись, німці повідомили П. Скоропадському, що їх генерал Гренер, — начальник штабу армії, скоріш за все, виявить бажання переговорити з ним.

У наступні дні з самого ранку до пізнього вечора до П. Скоропадського приходили цивільні, офіцери, члени партії, різні журналісти, члени Земельного союзу власників, що неодмінно привертало увагу органів безпеки уряду Центральної Ради. Однак, ніякої реакції з їх боку не було, напевно і ніякої роботи у їх стані вже не було.

П. Скоропадський все більше і більше пересвідчувався у тому, що якщо він не здійснить переворот, то упродовж всього його подальшого життя свердлитиме думка, що він заради свого спокійного майбутнього, пропустив можливість врятувати країну від загибелі. Відтак, він все більше пересвідчувався у необхідності перевороту, нехай навіть, коли новий уряд протримається нетривалий період. Та робота, що збирався зробити П. Скоропадсий, безсумнівно, дала б державі тимчасову мирну передишку, завдяки якій було б відновлено порядок, а це в комплексі надало б сил для подальшої боротьби.

У цьому сенсі, П. Скоропадський розумів, що недостатньо захопити владу, необхідно було підібрати професіоналів і патріотів, які б поділяли його погляди, упроваджували в життя його ідеї. Головне завдання — створити професійний уряд з метою відновлення порядку, для чого слід створити дієвий адміністративний апарат, що у той період фактично був відсутнім, провести дієві адміністративні реформи, однак, не соціалістичні.

П. Скоропадський вважав, що в українського народу немає бацил соціалізму, а якщо вони і є, то серед маленької, відірваної від народу жменьки інтилігентів, духовно нездорових. Усякі соціалістичні експерименти призвели б до того, що уся країна за лічені тижні, стала б здобиччю більшовиків, країну охопив би страх, хаос, пустеля.

Тим часом, тривала підготовка до зї'зду, офіцерство також збиралось, більшість з них нічого незнало, що справа йде до перевороту і проголошення Гетьманства, але головні діячі це знали і робили свою роботу цілком свідомо. У той час П. Скоропадський ще твердо не знав, якою буде його зовнішня політика, оскільки німецькі і австрійські війська зайняли усю країну, в той же час, на півночі були більшовики. До німців П. Скоропадський ставився з упередженістю, з одного боку, вони були потрібні на території України, оскільки гарантували безпеку від наступу на Україну більшовицької Москви, а з іншого, він не міг спокійно дивитись, як вони господарюють в Україні, і в Києві, зокрема.

Водночас, у цей час, усі «контакти» з представниками країн Антанти були перервані, однак П. Скорпадський добре розумів, що з представниками цих країн рано, чи пізно все ж доведеться зустрітись. Він дійшов висновку, що з німцями себе слід поводити так, щоб з ними не сваритись, водночас, необхідно рішуче їм відмовляти у всіх важливих питаннях, що стосуються шкоді України та країнам Антанти.

20 квітня до П. Скоропадського навідався капітан фон Альвенслебен, який походив з аристократичної пруської сім'ї, і проходив військову службу в «Оберкомандо», де офіцери були дещо простішими: *він з будь-якого питання завжди мав свою точку зору, що не дуже подобалось генералу Гренеру. Він повідомив, що повністю підтримує переворот.*

Наступного дня фон Альвенслебен повідомив П. Скоропадського про те, що в Центральній Раді є інформація про переворот, що готується, а тому він має перейти на нелегальне становище.

Протягом 23 — 24 квітня в Києві відбулась таємна німецько-австрійська нарада, в якій взяли участь посол Німеччини в Україні, А. Мумм фон Шварценштайн, посол Австро-Угорщини в Україні, граф Й. Форгач, начальник штабу німецької групи армій в Україні «Київ», генерал-лейтенант В. Гренер. За результатами проведеної наради її учасники дійшли таких рішень: *1) подальша співпраця з Центральною Радою України є неможливою; 2) не слід намагатися створити в Україні генерал-губернаторство; 3) у прийнятний термін слід створити дієвий український уряд.*

У цей же день, 24 квітня до будинку цукрозаводчика, А. Бродського, що по вул. Катериниській, де мешкав Гренер, запоросили П. Скоропадського. Надвечір П. Скоропадський відправився туди. Там розміщувався й «Оберкомандо».

Так П. Скоропадський познайомився з генералом Гренером. У зустрічі також брали участь Ярош та Гасе. Гренер розпочав розмову з заяви про те, що німці не втручаються у внутрішні українські справи, однак, в Україні на сьогодні склалась ситуація, коли працювати з українським урядом є неможливим. Далі німець повідомив, що вони, німці, співчувають тій справі, що задумав П. Скоропадський, однак, щоб висловитись більш чітко, Гренер запропонував проект взаємної співпраці. У цьому проекті, зокрема, йшлося, *що:*

- *у разі вдалого перевороту П. Скоропадський, як Гетьман, визнає їх угоду, укладену з Центральною Радою раніше;*
- *німці не мали чіткої позиції щодо формування майбутньої української регулярної армії, їх позиція була чіткою лише щодо формування поліційних відділів для підтримання внутрішнього порядку в країні;*
- *для розслідування усіх злочинів проти союзних військ мають діяти німецькі і австрійські польові суди;*
- *з усіх державних установ мають бути усунені усі неблагонадійні елементи;*
- *аграрне питання має бути розв'язане через відновлення приватної власності на землю й справедливу виплату власнику землі за вже розділену землю.*
- *П. Скоропадський має врегулювати питання з валютою, буде встановлений справедливий контроль за вивозом продуктів, будуть встановлені тверді ціни по всій Україні на придбання продуктів для німецької армії, що новий український парламент (Сейм) має бути обраний у розумні терміни, і цьому не буде перешкоджати німецьке командування. П. Скоропадський візьме на себе обов'язок щодо відновлення діяльності судового апарату, вільної торгівлі, надання німецькому командуванню переважного права на закупівлю залишків продуктів в українського населення, понад норму, встановлену взаємною угодою.*

Далі Гренер повідомив, що П. Скоропадський, у разі вдалого перевороту, цілком може розраховувати на допоиогу німецьких військ у наведенні порядку, і підтримки як його самого, так і новосформованого українського уряду, одак, у день самого перевороту, німці будуть дотримуватись нейтралітету.

П. Скоропадський погодився на ці умови, бо іншого виходу не було.

За характеристикою німецької контррозвідки П. Скоропадський: аристократ, монархіст, генерал, багатий землевласник, водночас, слабовольний, але честолюбивий.

Звичайно, Гренер тримав у курсі подій свого начальника, — головнокомандувача групи армій «Київ» Г. фон Ейхгорна, а той, у свою чергу, інформував про підготовку до перевороту німецького імператора Вільгельма II. Події вирішили прискорити, оскільки на 12 травня Центральна Рада призначила скликання Українських установчих зборів, які мали остаточно легітимізувати її владу. У ніч з 26 на 27 квітня німецькі війська на всякий випадок роззброїли Синьо-

жупанну дивізію, що була сформована нещодавно з полонених українців, які перебували у німецьких таборах та переведена в Україну.

Пізно вночі П. Скоропадського огорнула тривога, через декілька днів влада повністю має перейти до нього, а усіх підготовлених людей, які б могли зайняти міністерські посади ще не було, а саме: *не було начальника військового штабу, міністра землевпорядкування. П. Скоропадський згадав про начальника дивізії, генерал-майора Дашкевича-Горбатського, його характеризували як талановитого і рішучого командира, який був офіцером генерального штабу. Часу на довгі роздуми не було, П. Скоропадський переговорив ним, і тут же призначив його на посаду свого начальника штабу. О. Палтаві П. Скоропадський запропонував посаду помічника державного секретаря, той погодився. Згодом, Палтова займе посаду товариша міністра закордонних спарв, і прекрасно буде справлятись зі своєю роботою.*

За декілька днів до перевороту відбулось заключне зібрання, на яке були запрошені окремі особи, обійтися без яких було неможливо, однак, які не зовсім підходили П. Скоропадському через свої переконання, а тому нічого не знали про переворот, що готувався, наприклад, М. Устимович. Усім їм говорили, що справу майже зроблено, а тому з усім вони погоджувались і ставали прихильниками Гетьманства.

Відтак, до перевороту усе було готово. Був сформований добровольчий офіцерський полк, у всі українські частини були надіслані агітатори. Полковники Глинський, Устимович, підполковник Білецький командували окремими військовими загонами, призначенням яких було захоплення окремих вулиць м. Києва та державних установ. Зброї було вдосталь. П. Скоропадський викликав до себе Альвенслебена, щоб уточнити наскільки німці можуть бути корисними у задуманому перевороті. Німці обіцяли не випускати з казарм січовиків і дотримуватись нейтралітету. Цього було достатньо.

Кандидатура Вороновича пропонувалась головою селянського зї'зду, що мав проходити в приміщенні цирку. Делегати прибували на з'їзд до Києва з усієї України. Усі відчували серйозність справи, а тому єдність між великими, середніми та дрібними власниками землі була величезна. Усіх їх об'єднувала ідея щодо необхідності відстояти право власності на землю і необхідність врятування країни: *увечері 27 квітня П. Скоропадський прибув на з'їзд хліборобів і був вражений виглядом людей, які заповнювали центральні вулиці Києва. Це були представники від організацій хліборобів різних волостей, які щойно прибули до міста залізницею. Це був природний протест дрібних власників проти усіх тих насильств, які вони пережили протягом року революції. Їх емоційний підйом був величезний. Передбачалось, що цей з'їзд провадитиме свою роботу протягом двох днів, і проголошення Гетьманства буде на другий день, однак люди не хотіли чекати ще цілий день, їм все було пояснено ще о 3-й год. першого дня роботи з'їзду.*

Усі вони гаряче підтримували ідею неоюхідності проголошення в Україні Гетьманства.

У той же час, в будинку Купецького зібрання мав розпочати свою роботу з'їзд хліборобів — демократів.

Відтак, ці два зібрання виражали волю мільйонів селян.

28 квітня у П. Скоропадського усе було готово: *після обіду він переодягся у цивільний одяг і відправився до пам'ятника Святого Володимира. Він сів на найближчу лавку, що була біля пам'ятника і довго вдивлявся у Дніпро. За Дніпром розпростерлась рідна йому Чернігівщина: «Будь, що буде, але піду чесно. Зумію допомогти країні — буду з цього щасливим, не справлюсь. — совість моя чиста, особистої корисливої мети у мене немає...»*

Коли П. Скоропадський повернувся додому, йому повідомили, що заміняючий митрополита після жахливого вбивства преосвященного Володимира, архієпископ Никодим відвідає його цього ж вечора. П. Скоропадський його майже не знав, і вже значно пізніше, у відвертих розмовах зі своїми прибічниками дуже жалкував з того приводу, що у той значущий для долі України час на чолі церкви в Україні був цей бездіяльний проросійський архіпастир. Якби був би інший проукраїнський, більш здатний розібратись у тій драмі, що відбувалась у церковному житті України, то багатьох помилок у цій сфері вдалось би уникнути.

У цей час Дашкевич-Горбатський вже віддавав останні розпорядження офіцерам, а також начальникам загонів…. Наступав відповідальний і рушучий для усієї України час….

Наступив новий історичнийдень, 29 квітня 1918 року. У цей день на 11.00 год. будо заплановано відкриття Всеукраїнського хліборобського селянського з'їзду, скликаного партією хліборобів-демократів і Союзом землевласників. Передбачалось, що у цей день П. Скоропадський не прибуде на його роботу, а задум полягав у тому, щоб з'ясувати наскільки його делегати були готовими до задуманого перевороту.

П. Скоропадський через своїх помічників знав програму перебігу з'їзду: *величезне приміщення київського кінного цирку Петра Крутікова розраховане на 2 тис. місць було переповнене, оскільки на з'їзд прибули 6432 уповноважених делегати, а тому люд розлився вулицями навколо цирку (сьогодні на місці цього цирку побудований кінотеарт «Україна», оскільки первісна споруда була знищена червоними підривниками у вересні 19141 р., коли ними ж був підірваний Хрещатик). Спочатку доповідачі описували картини повного хаосу в регіонах України із — за бездіяльності влади. Згодом настрої доповідачів ставали все більш радикальними, влада критикувалось все жорстіше і жорсткіше. У полудень виступили оратори, які доповідали, що так далі жити не можна, а владу необхідно віддати одній особі з диктаторськими повноваженнями.*

З огляду на такий перебіг подій П. Скоропадський вирішив, що не слід задуману акцію відкладати до завтра. Ним відразу ж був відданий наказ усім військовим загонам, не чекаючи настання ночі, негайно приступити до виконання своїх зазделегідь поставлених завдань. Він же сам з Полтавцем, якого призначив генеральним писарем поїхав на автомобілі до цирку. До приміщення цирку вони увійшли через бокові двері, і опинились в коридорі, повсюди були розставлені караули. Стоячи в коридорі П. Скоропадський чітко чув як черговий оратор говорив*: «Нам потрібна для врятування країни сильна влада, нам потрібен диктатор, нам потрібен Гетьман як було раніше».*

Тоді П. Скоропадський увійшов в зал зі своїм ад'ютантом і вони сіли у маленьку бокову ложу. Наступний виступаючий говорив майже те ж саме, що і попередній. Наприкінці своєї доповіді він назвав прізвище Скоропадський, і запропонував його проголосити Гетьманом. Тоді ж уся маса людей, що була в залі піднялась зі своїх місць, і голосним криком виразила свою згоду. Усі їх погляди були звернені у бік П. Скоропадського.

Коли ж усе стихло, П. Скоропадський встав і сказав декілька слів, він не очікував, що проголошення його Гетьманом відбудеться саме так, він думав, що усе це відбудеться більш спокійно, що прийдеться виступати перед усіма присутніми з програмною промовою. Насправді це був повний екстаз.

П. Скоропадський попрямував до трибуни з якої звернувся до присутніх з промовою: *«Панове! Я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не для власної користі беру на себе тягар тимчасової влади. Ви знаєте, що всюди шириться анархія, і що тільки тверда влада може звести лад. На вас, хлібороби, і на ста-*

течних кругах населення буду спиратися і молю Бога, щоб дав сили й твердості врятувати Україну.»

Павло Скоропадський: *«…Я сказав, що владу приймаю, що мені дорога Україна, що владу перебираю не заради себе, а заради того, щоб принести користь українському народу, що у хліборобах, які є сіллю землі української, я буду шукати опору в своїх починаннях. Після цього я поїхав до Софіївського собору, де мене зустріло духовенство. Преосвященний Никодим благословив мене, а після цього, разом з хрестовим ходом я вийшов на площу, на якій відбувся молебен…»*

Це був той момент, який забути неможливо (у цей період хід української історії міг змінити 24-річний сотник з Львівщини, Федь Черник, який якраз вів свою сотню Січових Стрільців з дванадцятьма кулеметами на підсилення охорони Центральної Ради. Маршрут сотні проходив повз Софійську площу. Він міг зупинити переворот, але у нього не було відповідного наказу, а сам він не взяв на себе таку важливу відповідальність. Вже за пів року він загине у боях з гетьманськими військами під Мотовилівкою). У цей же час, усі військові загони організовано виступили і захоплювали усі установи відповідно до раніше розробленого плану. Усім керував Дашкевич-Горбатський. Як з'ясувалось, німці своїх обіцянок не виконали, оскільки вони вчинили ніяких дій, щоб перешкодити вихід зі своїх казарм січових стрільців, а тому січовики зайняли приміщення Центральної Ради. Відтак, відбулось декілька збройних сутичок за наслідками яких трьох офіцерів було вбито.

Історична довідка

Надвечір, 29 квітня, у самий розпал перевороту, Центральна Рада відрядила свою делегацію до посла Німеччини в Україні, А. Мумма фон Шварценштайна. Прибувши до посла ця делегація заявила, що Центральна Рада невідкладно призначить новий уряд, відновить право приватної власності на землю, а також готова піти на інші поступки німецькому та австрійському командуванню в Україні. Але посол відповів: *«Занадто пізно… Я Вас більше не затримую, паневе!»*

Прикметно, що у цей же день, 29 квітня стався замах на життя М. Грушевського, коли він разом із дружиною та донькою сідав в автомобіль. У цей час, якийсь чоловік в однострої січового стрільця, за іншими даними, в однострої російського офіцера, раптово підбіг до нього і спробував вдарити Грушевського багнетом від гвинтівки. Він схибив, багнет лише розірвав рукав шинелі Грушевського, але поранив його дружину. Зловмисника було схоплено й арештовано, 6 липня 1918 р. його було випадково застрелено при перевезенні з однієї в'язниці до іншої, вірогідно навмисно, щоб не видав замовника замаху. До сьогодні цей замах є загадкою історії.

Надвечір 29 квітня не усі адміністративні установи були в руках повстанців (за історичними даними на боці П. Скоропадського було не більше 500 офіцерів без урахування військових відділів козацтва, а на боці Центральної Ради перебувало близько 5 тис. військових). Пізнього вечора 29 квітня до П. Скоропадського прибув начальник Січовиків Є. Коновалець і повідомив, що хоче його бачити. Скоропадський прийняв. Коновальця. У розмові між ними Є. Коновалець хотів знати, чи стоїть П. Скоропадський за Україну. Той відповів, що стоїть за Україну і негайно звернувся до нього з вимогою перейти на бік повстанців. В іншому разі його буде арештовано. У відповідь, Коновалець заявив, що має переговорити зі своїми людьми. Коновалець пішов і більше відділи Січовиків не брали участь у боях. *Наступила глибока ніч: за військовиими відділами Скоропадського не було жодної важливої установи. Між тим, німці, як його інформував Альвенслебен, стали «дивитись на задуману ним справу сумно». Вони вва-*

жали, що якщо протягом найближчих годин П. Скоропадський особисто не займе якесь важливе міністерство, якщо Державний банк не буде зайнятий прихильниками перевороту, справу буде програно. У відповідь, П. Скоропадський наказав зібрати все, що залишилось і захопити на Липках військове міністерство, міністерство внутрішніх справ і державний банк. О другій годині ночі 30 квітня це було зроблено. Однак, для надійного зайняття цих відомств сил було замало. Начальник генерального штабу, полковник Сливинський заявив, що переходить на бік Скоропадського. Дивізіон, що охороняв Центральну Раду разом з полковником Аркасом також перейшов на бік повсталих.

Дізнавшись про взяття міністерства внутрішніх справ, що займало будинок колишнього генерал-губернатора, що на вулиці Інститутській, П. Скоропадський негайно прибув туди. Він увійшов у будинок в якому згодом провів вісім місяців. Разом з ним було п'ятнадцять чоловік. Усі інші були вислані на підкріплення діючих загонів. До П. Скоропадського в цей час прибув Демченко зі списком міністрів, які пропонувалися на посади.

Василь Устимович зібрав декілька офіцерів і арештував караул, що охороняв Державний банк, чим було зупинено спроби подальшого руху прихильників Центральної Ради. На усіх інших ділянках боїв супротивники перевороту здавались.

Зранку 30 квітня П. Скоропадський проснувся о 9-й годині і пішов у їдальню, там уже був повний штат людей. До нього підійшов полковник Богданович і доповів, що все готово, за ніч, що минула, усі посади по гетьманському будинку розподілені серед учасників перевороту, а тому від П. Скоропадського вимагалась лише згода.

Усі зали будинку були забиті людьми і різними депутаціями, серед них, прохачі, журналісти, генерали, офіцери, усі вони чекали появи П. Скоропадського. **Так роз-почався перший день його Гетьманства. (Додаток 5).**

Очоливши Українську Державу новий лідер поставив перед собою завдання відновити в державі порядок, зміцнити її міжнародні позиції, подолати хаос в економіці. На необхідності виконання цих завдань зазначено у маніфесті гетьмана П. Скоропадського під назвою «Грамота до всього українського народу», який оголошував про скасування Української Центральної Ради, Уряду УНР, земельних комітетів. Особливе значення у ній було надано питанню зростаючому економічному безладу*: «При такім становищі, що загрожує новою катастрофою для України… трудові маси виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України, я постановив відгукнутися на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Оцією грамотою я оголошую себе гетьманом всієї України».*

Згідно з Грамотою, Голова Ради Міністрів призначався Гетьманом, який пропонує списки міністрів на затвердження Гетьману, і уже весь склад міністрів відповідальний перед Гетьманом.

Разом з Грамотою вийшли ряд законів Української держави. В одному з них, про тимчасовий державний устрій України, наводилися, зокрема, повноваження Гетьмана: *«Влада управи належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави», «Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили».* Законодавство Скоропадського анулювало так звані «революційні» досягнення Центральної Ради повертаючи окремі старі порядки, але надійні і дієві.

За твердженням самого П. Скоропадського формою держави була Гетьманська диктатура, що спиралась на українську історичну гетьманську традицію. Така форма держаавного устрою мала проіснувати до скликання Всеукраїнських установчих зборів.

Робилося це в ім'я спокою, законності та соціальної справедливості.

Як згодом писав П. Скоропадський у своїх «Споминах», що спочатку він не думав про відновлення в Україні Гетьманства, а тільки про дуже коротку диктатуру на час, коли вдасться сформувати іншу, більш помірковану владу, створити здібний до державної праці сильний уряд, відбудувати армію і адміністративний апарат, яких на той час не існувало, провести відповідні політичні і соціальні реформи.

Відтак, державний лад нової Української держави проголошеної Гетьманом ґрунтувався на поєднанні монархічних, республіканських, диктаторських засад. Громадянам гарантувалися звичаєві громадянські права, наголошувалося на недоторканості приватної власності. Гетьман мав право видавати закони, призначати кабінет міністрів, управляти зовнішньою політикою, військовими справами, був верховним суддею.

Гетьман започаткував на практиці період співпраці класів, об'єднаних задля утвердження Української Держави. Однак, представники українських соціалістичних партій відмовились працювати у новому українському уряді.

Не дивлячись на це, за декілька місяців вдалося повністю відновити робооту адміністративного апарату, у регіони та на місця призначались досвідчені адміністратори, що називалися старостами. За модель було взято стару, але дієву систему розбудови держави.

Однак, на початку було дуже важко, П. Скоропадський: *«...В перший день мого Гетьманства я запитав у Вишневського, міністра внутрішніх справ, як у нього йдуть справи? Він відповів, що погано. Службовці всі розбіглись, необхідно усе налагоджувати з самого початку. У такому стані перебували майже всі органи управління в Україні у перші дні мого Гетьманства. Майже все було деморалізовано. Приходилось довго вибирати людей: один виявився негідником, інший зовсім був нездатний до роботи за своїми політичними переконаннями, третій йшов лише за платню, не збираючись працювати. Тому на початках в Україні не можна було провести будь-яку реформу, оскільки протягом півтора місяця не можна було заповнити місця губернських старост, які були господарями губерній. Так, наприклад, рекомендують одного, він відмовляється, інший, — хворий, третій, раніше натворив багато біди.*

Міністерство фінансів перебувало у якомусь зародковому стані.

Міністерство у земельних справах було заповнене службовцями, однак усе це панство займалось виключно політикою.

А час невпинно йшов.

Я особисто приходив до Ради Міністрів кожного вечора і приємно дивувався з приводу того, як швидко вдалось налагодити роботу урядового апарату, який відразу ж витримав великі випробування, наприклад, після залишення австрійськими військами деяких українських територій на півдні держави, порядок там утримувався повністю, допоки Винниченко і Петлюра не підняли повстання.

Спочатку слід було створити Раду Міністрів. Я дотримувався тієї позиції, що цей Кабінет мав бути якнайбільше прооукраїнський. На пост міністра народної освіти був запрошений професор Василенко, пасаду міністра юстиції я хотів віддати Міхновському або ж Липинському, однак їх обох на той час не було в Києві, а час не чекав.

Не маючи парламенту я вирішив спілкуватися з якомога більшими представниками народних мас, відтак у моїй приймальні увесь час перебувала маса всякого люду різних політичних поглядів.

Вже через два дні у мене були такі міністри: інженер Бутенко — міністр шляхів сполучення, професор Василенко — міністр народної освіти, професор Чубинський — міністр юстиції, професор Вагнер — міністр праці, доктор Любин-

ський — міністр здоров'я, Гутник — єврей, — міністр промисловості, Ржепецький — міністр фінансів, Соколовський — міністр продовольства, Гижицький — Державний секретар.

Інші портфелі були розподілені тимчасово: Вишневський, — міністр внутрішніх справ, полковник Сливинський, — начальник Генерального штабу, капітан Максимов, — морське міністерство, Василенко, — міністерство закордонних справ, професор Заньковський, — міністр віросповідання

Говою Ради міністрів став видатний земський діяч Федір Лизогуб.

У перші дні Гетьманства особливо важливим було встановити відповідні відносини як з німецьким «Оберкомандо», так і з послом Муммом, а також австрійським посланником Принципом. Мені прийшлося відвідати фельдмаршала Ейхгорна і двох згаданих осіб.

У фельдмаршала Ейхгорна не було тієї пихатості і самозадоволення від своєї великої значущості, що панували серед німецького офіцерства. Мій візит до нього відбувся у св'ятковій атмосфері. У свою чергу, я не хотів щоби мій візит розглядався як поїздка на поклон, а хотів щоб наша зустріч розглядалась як акт ввічливості стосовно фельдмаршала. Генерал Гренер і його начальник штабу, розуміли це дуже добре.

Полол Мумм був людиною дипломатичного складу, у нього була якась напускна важливість, однак від мого першого візиту до нього ця його риса характеру поступово розпочала розвіюватися.

Принцип, був дипломатом другого класу, але провадив досить складну і невдалу політику.

З німцями у мене склались більш прості, ніж з австрійцями, відносини. З усіх питань «Оберкомандо» йшло мені назустріч, у той час, як австрійці на словах були дуже люб'язні, аднак на ділі витворяли Бог знає що. Це було помітно вже з перших днів. У німецькій армії, безсумнівно, було більше порядку і дисципліни, ніж в австрійській. Німецька армія менше грабувала місцеве населення, у той час, як в австрійській армії від часу до часу, такі грабунки набирали величезних розмірів. Як зразок австрійського віроломства можуть слугувати дії знаменитого у той час майора Флейшмана, який сам відвідавши мене у Гетьманстві запропонував переговорити з Коновальцем, начальником січовиків, щоб вони повністю увійшли у моє підпорядкування. У той же час, як доповіла мені наша розвідка він зробив усе навпаки, налаштовуючи січовиків проти мене.

Два роки революції повністю змінили все життя. У цьому сенсі особливо сумною була справа офіцерства. У багатьох містах України перебувала велика маса офіцерів, які вешталися цими містами без будь-якої мети. Багато з них, поранених й скалічених в ході війни залишились без будь-яких джерел існування. В перші дня свого Гетьманства я з цього приводу спілкувався з Кабінетом Міністрів, однак до спільної точки зору ми не дійшли, З іншого боку, цю проблему слід було вирішувати, оскільки обліку усій цій офіцерській масі не було ніякого. У той час брати їх на військову службу я не міг, бо тоді ще не була відома позиція німців щодо формування української армії. Тоді я вирішив викликати до себе представників від усіх офіцерських організацій і створити під керівництвом військового міністра тимчасовий комітет, що вирішував би усі питання, пов'язані з покращенням побуту офіцерства.

Також, до мене приходили самі різні члени політичних партій. Одного разу до мене прийшли представники від деяких українських партій і скаржились з приводу того, що в нововосформованому уряду мало українських прізвищ. На це я їм відповів, що я кликав багатьох українців в мій уряд, однак майже усі вони, українці, від моєї пропозиції відмовились, посилаючись на самі різні причини, головним чином не вірячи в успіх усіх задуманих і розпочатих мною справ. Однак

зараз, коли справа налагодження порядку в державі зрушила з місця, ви прийшли і скаржетесь. Далі вони мені говорили, що необхідно створити український парламент, країною має керувати президент, який має обиратися. На це я їм відповів, що виборні президент і парламент у той час були б смертю для країни. В даний момент країна може бути врятована лише диктаторською владою, лише волею однієї людини можливо навести у нас лад, вирішити аграрне питання, провести дієві демократичні реформи, що є необхідними для країни. З першого дгя я попросив, щоб Рада Міністрів проводила свої засідання в гетьманському палаці і це надавало б мені можливість постійно віджвідувати засідання, а міністрам, які бажали мене бачити з тієї чи іншої справи, відвідувати мене просто.

В перші дні Гетьманства до мені прибули представники з'їзду хліборобів, які висловились за те, щоб у мене був загін виключно сформований з їх дітей, який був би основою мієї військової опори. Я погодився.

У той же час, із Земельним Союзом я не дійшов спільного знаменника. Вони вважали, що варто лише мене обрати, і будуть відновлені усі старі порядки, однак я притримувався іншої точки зору, вважаючи, що майбутнє, — за дрібними і середніми землекористувачами. Відтак, земельна реформа була необхідна, оскільки були земельні власники, які володіли лише двома десятинами землі, а були й великі землевласники, які володіли тисячами десятин землі, а тому нічого змінювати не хотіли, реформи їм не були потрібні.

У військовому сенсі справи поступово налагоджувались. Новим військовим міністром я призначив корпусного генерала Рогозу, однак, з іншого боку, справа створення української армії просувалась повільно. Ми передбачали, що німці будуть перебувати в Україні щонайменше до пізньої весни 1919 року і за цей час ми встигнемо сформувати справжню українську армію за останнім словом військового мистецтва. Ми не могли передбачити, що в Німеччині вже восени цього року станеться революція, що змінить усе. З іншого боку, я передбачав, що німці у цій війні будуть розбиті, а тому слід зробити все, щоби країни Антанти підтримали нас. І це відновить рівновагу до того моменту, коли я сам «буду взмозі міцно стояти на ногах». Ця, як згодом виявиться, моя неправильна позиція щодо країн Антанти лягла в основу усіх моїх подальших заходів.

У ході моєї першої розмови з генералом Гренером з приводу формування української армії, той сказав мені: «Для чого вам армія? Ми перебуваємо тут, нічого такого, що шкодить вашому уряду всередині країни, ми не дозволяємо, а що стосується ваших північних кордонів, ви можете бути цілком спокійними, ми не пропустимо більшовиків. Створіть собі невеликий військовий загін чисельністю дві тисячі чоловік для підтримання порядку в Києві і для охорони вас особисто і цього буде достатньо».

Мене це дуже засмутило. Я наказав провести набір серед хліборобів, і вирішив сформувати Сердюцьку дивізію, начальником якої призначив генерала Клименка. На перший час чисельність диивізії мала складати 5 тис. чол., а згодом, її чисельність мала досягти нормального чисельного складу дивізії…»

Відтак, у той період у П. Скоропадського з німцями були цілком нормальні офіційні відносини, однак, взаємного довір'я не було, а тому, він твердо вирішив добиватись дозволу провести на практиці програму Центральної Ради про формування восьми корпусів відповідного чисельного складу. Німці на це не погоджувались. На усі свої запити з приводу цього, він отримував різні неконкретні відповіді. Накінець, наприкінці травня П. Скоропадськийя отримав відповідь, що німецьке «Оберкомандо» не заперечує з приводу того, щоб була реалізована в життя вже розроблена Центральною Радою програма сформування армії, а саме, формування восьми корпусів, командний склад яких уже

був наполовину набраний. Для формування армії була прийнята територіальна система, вісім корпусів лягали на Україну доволі легким тягарем, всього лише 0, 05 % мирного населення призивались у війська, що відповідало чисельності армії мирного часу усіх європейських держав. Разом з тим, вісім корпусів, при правильній організації та проведенні мобілізації, могли дати у майбутньому дуже серйозну армію Україні. З приводу цього П. Скоропадський був задоволений і вважав, що задумана ним справа формування армії піде.

У той же час, слід було подумати про офіцерський склад. Краще кадрове офіцерство було перебито ще за період війни, а після цього добите під час нашестя більшовиків у лютому 1918 року. Переважна більшість офіцерства — «виробництво» військового часу. Школи прапорщиків, що були створені під час війни були погані, вони випускали людей, які зовсім не знали військової справи, зовсім не сприймали військового бачення і офіцерських понять. Відтак, для майбутньої армії слід було створити відповідні школи, у зв'язку з цим, планувалось створити п'ять офіцерських шкіл. Для цього був розроблений і затверджний відповідний план. На посаду головного начальника військово-навчальної справи П. Скоропадський запросив професора Миколаївської Військової Академії, генерала Юнакова. Також, одним з перших наказів Гетьмана був наказ про відновлення кадетських корпусів.

Було створено Головне управління Генерального штабу, начальником якого було призначено полковника Сливинського.

У червні 1918 р. створено Генеральний Штаб у такому складі:

помічником начальника штабу призначено полковника Какуріна *(визначний військовий адміністратор, хоча і не українець, походив з італійської родини, з початку революції погодився служити Україні, увесь час був в Українській армії, в Наддніпрянській і Галицькій);*

керівником Першого генерал-кватирмайстерства призначено генерала Дроздовського, що складалось з таких підрозділів: оперативного, розвідувального, зв'язку, топографії, закордонного;

керівником Другого генерал-кватирмайстерства призначено генерала Прохоровича, що складалось з підрозділів мобілізації, організації війська, навчання війська.

У Другому генерал-кватирмайстерстві працювало багато українських військових діячів, знаних з попередньої діяльності. У головній військовій упарві цього відділу, якою керівув генерал М. Юнаків *(генерал-полковник Микола Юнаків був відомим українським військовим теоретиком, професором колишньої імператорської академії генерального штабу в Петрограді. У 1919 р. він — начальник штабу о'бєднаних українських армій Штабу Головного Отамана, помер у 1930 р. в еміграції),* розроблялись військові статути української армії і військові підручники з тактики ведення військових дій.

Тут також працювали генерали Дельвіг *(генерал-полковник Сергій Дельвіг, світової слави знавець артилерійської справи, у 1919 — 1921 рр., голова української військової місії в Румунії),* полковники В. Петрів. В. Сальський, В. Садовський, В.Євтимович, Воскобойников, сотник Чернявський та інші.

Також у структурі Генерального Штабу діяли Залізничний відділ, Інспектура артилерії, Військово-технічна інспектура Інспектура повітряних сил. Усі вони безпосередньо підпорядковувалися начальнику Генерального Штабу.

Прикрим було те, що в Києві перебували блискучі генерали і штабс-офіцери колишнього Генерального штабу, але майже усі вони виключно стояли за добровольчу армію генерала Денікіна, заперечуючи незалежність України: *з іншого боку, приймаючи у військове міністерство старих діячів, які звикли працювати лише в звичних для них умовах належним чином організованої держави і*

армії, вони не вміли самі «вибиратись» з тих складних обставин, в яких опинилась Українська держава.

Необхідних людей для належної організації української армії не вистачало. Усім особам, які не сприймали Україну як незалежну державу, вигідно було у той час йти за Гетьманом, оскільки це була єдина гідна сила проти більшовиків.

Після розгону Центральної Ради, її колишні члени не заспокоїлись, а роз'їхались у регіони України й користуючись непростими умовами, в яких працював український уряд усякими методами його дискредитували. У той момент Петлюра і Винниченко втекли з Києва.

Ситуацію ускладнювало й те, що в Києві накопичилась велика кількість старорежимних офіцерів, які вбачали у Гетьманові зрадника великоросійських інтересів, а також різних злочинних елементів.

Не дивлячись на усі труднощі, П. Скоропадський активно та із завзяттям розпочав розбудовувати державність України. Так, тризуб став атрибутом військового одягу. Гетьман почав створювати піхотні, кавалерійські та артилерійські частини. Працювала державна комісія для перекладу військових термінів та статутів з російської та німецької мов на державну українську мову. В українській армії запроваджувалась сувора дисципліна та звання. За гетьманського періоду були вироблені добрі організаційні рамки майбутньої української армії. Раду Міністрів очолив нащадок старовинного козацького роду Федір Лизогуб, міністром закордонних справ став Петро Дорошенко, — нащадок з гетьманської родини. Міністром фінансів призначено досвідченого петербурзького банкіра, Ржепецького.

А. Ржепецький відразу ж взявся за розв'язання фінансових проблем Української Держави. За результатами проведеної ним фінансової реформи гетьманський карбованець високо цінувався в Європі і був конвертованою валютою. Вперше в історії України було складено Державний бюджет, налагоджено роботу банківської системи, з'явилися нові банки. Курс українського карбованця становив 2 австро-угорські крони і 1, 75 німецьких марки.

Запрацювали заводи, фабрики, було встановлено 8-мигодинний робочий день, відновлено державну монополію на виробництво цукру, горілки, тютюну.

Економічний підйом, що стрімко розпочався в Україні різко контрастував з ситуацією в Москві і Петербурзі, де тоді панували голод, розруха і червоний терор.

Вже у червні було налагоджено роботу злагодженого руху пасажирських і вантажних потягів всією територією України.

Усі питання щодо розвитку мистецтва були виділені в окреме управління на чолі якого перебував П. Дорошенко, створено Державний драматичний театр, у планах було створення Державного оперного театру. Артистів не бракувало, оскільки багато хороших артистів поселилося в Україні, інші ж постійно прибували зі збільшовиченої Росії.

В музичній сфері було створено Державний оркестр, завданням якого було знайомити публіку з найкращими здобутками української класичної музики. Було створено школу кобзарів.

Поряд зі щоденним виданням українських газет і журналів, вже у червні було створено спеціальне українське видавництво, де видавались книги лише укра-їнською мовою.

В Україну зі збільшовиченої Росії постійно прибували заможні банкіри, ініціативні підприємці, представники аристократії, які розпочинали свою підприємницьку роботу. За ними потягнулися інтелігенція, адвокати, журналісти.

Політична ситуація, що тоді була в Україні вимальовувалась такою: *з однієї сторони, російський більшовизм, що пустив своє глибоке коріння в усій Україні, (у тісному союзі з російськими більшовиками перебували більшовики українські), з*

іншої сторони, російські соціал-революціонери та їх українські друзі. Політичні програми переважної більшості цих партій між собою особливо не відрізнялись.

Діяли й різноманітні польські націоналістичні партії.

Великоросійські партії, зокрема, такі як Союз російського народу, що була малочисельною та слабкою за своїм політичним впливом на життя Української Держави, але відрізнялась надзвичайною активністю. Партія кадетів мала в Києві незначний вплив, однак, політичні діячі цієї партії, що прибували в Київ з усіх кінців колишньої імперії значно підняли її активність.

Усі ці партії, крім більшовиків, не проводили агітації за військовий бунт, однак, постійно критикували український уряд та українську державність.

На початку червня 1918 р. вибухнули приміські склади вибухових матеріалів та снарядів на Звіринці, було багато поранених серед військовиків української військової школи, загинуло багато цивільних та декілька німецьких військових. Від цих вибухів місто також сильно постраждало, було знищено велику кількість цивільних помешкань громадян, бушували великі пожежі.

Розслідування причин цих вибухів ні до чого не призвело. За офіційною версією, ще під час війни у вказаному звіринці складувалися без усякого сортування великі партії снарядів та вибухових матеріалів, що призвело до самозапалювання.

За результатами цих вибухів по всій Україні було проведено обслідування усіх військових складів та посилено їх охорону, а саме, на Лисій горі, де зберігалося багато тисяч пудів динаміту, на Посту Волинському, де на військових складах була велика гарматних зарядів. Ці заходи в подальшому вберегли українську владу від подібних катастроф у майбутньому.

На місці Звіринця було вирішено побудувати український національний музей. При фінансовій підтримці українського уряду були створені і діяли різноманітні школи художнього значення.

В період приходу Гетьмана до влади «нижні школи» були в стадії повного розвалу, не вистачало вчителів, приміщення багатьох шкіл, особливо в прифронтовій смузі були в жалюгідному стані. Тому головним завданням українського уряду було створити усі умови, за яких восени заняття в цих школах мали увійти в нормальне русло. Для підготовки вчителів відповідно до нових вимог, які вимагались профільним міністром до сільських вчителів, в Києві було проведено декілька сільських з'їздів. Міністр Васильченко надавав таким заходам величезного значення. Було прийнято закон про суттєве підвищення платні вчителям нижчих і середніх навчальних закладів.

У Києві діяло дванадцять російських гімназій. На додаток до них було вирішено відкрити ще чотири українських, а всього планувалось відкрити до п'ятидесяти українських гімназій в усій Україні.

У цьому контексті важливою умовою була належна підготовка вчителів. Відтак, в червні були прийняті закони про додаткове відкриття двох українських університетів, одного в Києві, іншого — в Кам'янці — Подільському.

Для того, щоб збільшити науковий потенціал України, складались відповідні списки вчених, яких бажано було б залучити до роботи в Україні. Для цього використовувались так звані «державні поїзди», які курсували між Києвом і Москвою за відповідними угодами з більшовиками. Цими поїздами з більшовицької Росії були вивезені до Києва декілька видатних і тих, що відповідали українським переконанням працівників науки і мистецтва. Це дало можливість Василенку внести відповідний проект закону про створення Української Академії наук.

Професор Г. Ігренєв про своє життя за період Гетьманату згадував, що він

приїхав в Катеринослав на початку серпня 1918 р. Поїздка швидким поїздом з Харкова тривала шість годин. З Києва до Катеринослава можна було доїхати за дванадцять годин. Життя в Катеринославі буяло повною силою. Присутність німців у місті майже не відчувалась. Після совєтського голодування вражала дешевизна цін на продукти харчування і величезне їх розмаїття як у продуктових магазинах, так і на ринках: *Катеринослав був завалений білим і чорним хлібом, молочними продуктами, різними ковбасами, фруктами і вважався у продовольчому відношенні самим багатим містом України. Його викладацької зарплати в університеті, що становила 450 крб. в місяць повністю вистачало на життя, навіть дещо залишалось. Життя у місті було повністю спокійним. Навчальні заняття у знову відкритому університеті були налагоджені належним чином і проходили з великим успіхом. Відвідуваність лекцій на юридичному факультеті доходила до 500 — 600 чоловік. Спокійне життя у місті порушувалось лише слухами про численні селянські повстання і про жорстокість з якою австрійські війська їх придушували. Німецькі і австрійські газети до міста майже не доходили.*

Військовим міністром гетьман призначив росіянина, досвідченого генерала О. Рогозу, а віце — міністром, генерала О. Лінгау (русифікований німець) і контр — адмірала М. Максимова (росіянин). Начальником Генерального Штабу надалі залишився полковник О. Сливинський, якого було призначено на цю посаду ще за Центральної Ради. Всі ці люди, незважаючи на походження і погляди самовіддано працювали на благо України.

Генерл Рогоза отримав військове міністерство в жахливому стані. Там зовсім не було ніякої військової організації, якісь молоді люди метушились в міністерстві в різних мундирах, ніхто взагалі не знав, чи були це військові. Ця компанія більше займалась політикою, ніж військовими справами.

Однак, Рогоза дуже жваво взявся до роботи і справа щодо створення української армії посувалася досить успішно. Вже у липні було сформовано **Сердюцьку дивізію,** що мала стати опорою гетьманської влади (*набір до дивізії було оголошено в липні 1918 р. з добровольців віком від 18 до 25 — ти років, контингент дивізії складався з синів заможних селян, в жовтні 1918 р. дивізія складалась з 4 –х піхотних полків, кінного дубенського полку, гарматного і автоброневого дивізіону, технічної сотні. Особовий склад дивізії нараховував 5 тис. вояків. Однак, під час антигетьманського перевороту дивізія перейшла на сторону республіканських військ*) та **дивізію Сірожупанників** (*створення дивізії розпочалось за Центральної Ради з полонених українців в Австрії, до складу дивізії входили чотири піхотні полки, гарматний полк, технічна сотня. У серпні австрійська влада передада добре вишколену та озброєну дивізію українському урядові. Після приїзду в Україну дивізію відправлено до Стародуба й Конотопу на кордон з московщиною. У вересні розпочалась демобілізація дивізії, її було перетворено у кадрову частину, під час гетьманського перевороту її полки нараховували всього по сотні вояків при сорока командирах у кожному полку. В подальшому, під час національно — визвольної війни дивізія існувала як окрема військова частина проходячи різні реорганізації, як дивізія — корпус — бригада*), відновлено військову формацію Січових Стрільців (*у кінці серпня Гетьман дозволив сформувати полк Січових Стрільців у Білій Церкві, що отримав назву Окремий Загін Січових Стрільців, з наміром, у подальшому, ство-рити з них цілу бригаду. До складу загону увійшли колишні січовики галицького полку та незначна кількість добровольців з Наддніпрянщини*).

У червні 1918 р. гетьман Скоропадський видав наказ про організацію козацтва, як окремого напіввійськового стану на зразок кубанських, донських, терстких козачих організацій. Метою цього заходу було створити з нащадків

колишніх козаків Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, організовану і добре озброєну верству, на яку б спиралася українська влада.

Разом з тим, протягом усього часу існування Гетьманщини та за її допомогою по всій Україні організовувались московські добровольчі частини, які вільно набирали собі добровольців до Білої армії. Для цього у Києві та інших великих містах діяли різні бюро. Російські офіцери, які з цілої Росії приїжджали в Україну досить вільно тут почувалися.

З іншого боку, у жовтні 1918 р., щоб працевлаштувати усіх російських офіцерів, що перебували в Україні Гетьман віддав наказ про формування Окремого офіцерського корпусу, що мав складатися з восьми офіцерських полків та юнкерів — росіян, які народилися в Україні.

Усе це було розраховано на те, що вже навесні 1919 р. у нас була б вже цілком підготовлена армія. Основна військова повинність лягала на майновий клас. Це був єдиний шанс забезпечити Україну від більшовизму.

Михайло Омелянович — Павленко отримав нове призначення — командира дивізії: З цього приводу він згадував: *«...Я отримав під своє керівництво дивізію, що розміщувалась у Полтаві. В Полтаву я приїхав рано. Кількаповерхових будинків мало. Більше все «особняки», обов'язково з садками. Бруковані вулиці з тротуарами були лише у центрі міста. Подекуди були розставлені німецькі вартові, ознака того, що місто знаходилося під зарядом німецького війська. Штаб дивізії розміщувався в новому будинку ремісничої школи. Представляли штаб дивізії всього дві-три особи й то другого й третього порядку. Головне, в чому відчувався брак, це те, що не було начальника штабу. Його заступав сотник.*

Дивізія входила до складу 6-го корпусу. Штаб корпусу також розміщувався у Полтаві. Командиром корпусу був генерал артилерії Слюсаренко, — герой з японської війни, у своїй галузі видатний спеціаліст. Генерал, хоч і не був прихильником нашої національної справи повною душею, але був лояльним й ретельним службовцем. Начальником штабу корпусу був генерал Гембачов, особа, що більше була зацікавлена в нашому національному русі.

Поміж старшими чинами дивізії було чимало патріотів й фахівців своєї справи, а сама, полковники Базильський, Бурківський, Алмазов, Крат, Вишнівський.

Проте гальмував справу виховання дивізії мій перший помічник бригадир, полковник Х... Національне виховання кадрів змальовував він, як бажання внести в дивізію політику. Я це уважав за поважну перешкоду в дорученій мені справі, а тому, коли назбиралось досить матеріалу, я, не вагаючись, поставив в команді корпусу питання про перевід його до іншої частини, бо у мене йому нічого було робити. Справа була вирішена. Дивізія пішла під знаком національним й все послідуюче життя її вже гармоніювало з місцевим патріотично настроєним громадянством. В червні ми всі склали присягу на вірність Українській Державі й Гетьманові, одні щиро, а другі з переконання, що цього етапу в розвиткові Російської державности не можна обминути. Генерал Слюсаренко в своїй промові з'ясував своє розуміння справи, що присягою Українській Державі присягаємо майбутній наймогутнішій складовій частині Великої Росії.

У своєму виступі я окремо наголосив, що командирам, що присягаємо на вірність нашій національній справі. Формування наших частин, незважаючи на матеріальну скруту йшло добре. Зашкодив нашій праці, і то ґрунтовно, міністерський наказ, який принцип морально-національний щодо старшин поставив після принципу фаховости. А тому, більшість нашої патріотично настроєної молоді, замість того, щоб бути командированою до командирських шкіл, була звільнена. Я уважав своїм обов'язком рапортувати начальству про те, що з цього постане велике лихо, що міністерство робить кривду людям національно-патріотичним.

Правда, згодом був винайдений доцільний вихід, про перевід їх у козацькі частини, але, на жаль, з великим запізненням, коли всі ці вигнанці поробились уже тайними провідниками революційно настроєних частин населення. Це було друге відродження козацтва в Україні. З іменем козака сполучалось поняття лицаря-велетня, патріота й заступника слабих і покривджених…»

Згідно з відповідним законом про владу в Україні у разі смерті, хвороби Гетьмана, тимчасового вибуття його за межі України до вибрання нового Гетьмана, гетьманська влада тимчасового переходила до Верховної Колегії, що складалася з трьох осіб, першу з яких, обирає Рада Міністрів, другу обирає Сенат, третю признає сам Гетьман за свого життя, яка одночасно, є головою цієї Колегії, однак, при голосуванні він має один голос, як і інші два члени Колегії. Його прізвище міститься у відповідному запечатаному конверті, що має зберігатися в Софійському соборі, тобто, два інші, — обираються при необхідності.

В червні до Києва прибув головнокомандувач австрійською армією, з яким у Гетьмана відбулась особиста зустріч. Представником Гетьмана при головнокомандувачі австрійським військами в Україні був генерал Семенів. Він інформував про всезростаюче незадоволення австрійськими військами в Україні. В австрійській армії найкращими вояками, що перебували в Україні були угорці, однак вони надзвичайно брутально поводились з місцевим українським населенням.

З більшовиками у той період ніяких контактів не було. Єдиною угодою, що була з ними укладена — це, як зазначено вище, угода про курсування так званих «державних поїздів» в Москву і Петроград, що були справжнім «Божим провидінням» для тих знаменитих людей, які страждали від більшовиків і яких вдалося переправити в Україну і які були потрібними для українського державного апарату (вчені, фахівці з різних галузей, художники, великі фабриканти, банківські працівники прибули таким чином в Україну). Іша угода, що була укладена з совдепією стосувалася наших українських консулів. Ці люди принесли багато користі українцям, які жили в Совдепії, охороняючи їх від різноманітних більшовицьких пакостей.

Слід зазначити, що німці у своєму русі на північ України не дійшли до етнографічних кордонів України і провели демаркаційну лінію значно південніше українських територій (про це німецька і більшовицька мирні делегації таємно домовolись у лютому 1918 р. ще під час підписання мирної угоди між ними у Брест-Литовську). Північніше від цієї демаркаційної лінії було неможливим управління країною. У цих місцевостях більшовики чинили масові звірства над українцями, у тому числі й над жінками та дітьми На домагання Гетьмана до німців зайняти усі українські етнографічні землі, останні не погоджувались з цим аргументуючи, що вони й так зайняли величезні території, а рухатись далі у тих немає ні сил, ні належних для цього ресурсів. Водночас, слід констатувати, що німці розправлялись з більшовиками без будь-якого милосердя.

Німецький генерал Гренер вважав, що потрібно розірвати з більшовиками будь-які угоди і рухатись далі на північ, але такої думки не поділяли німецькі дипломати в Берліні.

19 червня 1918 р. за допомогою німців з Петрограда до Києва спеціальним поїздом було переправлено сім'ю Гетьмана, а також багато біженців.

30 червня неподалік від гетьманського палацу було вбито командуючого німецькими військами в Україні фельдмаршала Ейхгорна *(він загинув разом зі своїм ад'ютантом Дреслером в результаті кинутої у них гранати. Це була розумна, чесна і непідкупна людина. За твердженням П. Скоропадського, він зі своєю армією міг значно перебільшувати німецькі вимоги до України, і багато інших німецьких генералів на його місці на це б пішли, враховуючи важке про-*

довольче становище Німеччини, а також те, що на той час українська влада була дуже слабкою, а армії по суті взагалі не було. Однак з боку німців відчувалась повна підтримка української влади і співчуття до української справи).

Після вбивства фельмаршала Ейхгорна, німці частину міського кварталу Києва Липок, який вони зайняли для свого головного командування оточили численними бар'єрами і вартовими. Але вже неподалік цього кварталу їх присутність у місті майже не відчувалась. Правда, інколи проходили містом їх військові частини, на вулицях міста зустрічались німецькі офіцери і солдати, деінде були їх оголошення, але тримали себе німці стримано, не дратуючи жителів міста.

Влада у місті була українською, про це свідчили українські військові патрулі, українські преса, оголошення, різні написи на будинках.

Терориста було схоплено. Ним виявився соціал-революціонер, який прибув в Україну з більшовицької Росії. На місце Ейхгорна було призначено барона фон Кирбаха.

24 липня 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон про загальний військовий обов'язок та затвердила план організації армії, розроблений Генеральним Штабом.

Протягом літа 1918 р. було ухвалено й закони про організацію та діяльність військових судів, організації діяльності військово-санітарної служби, військового постачання. Згідно з цими законами, час військової служи у піхоті тривав два роки, в кінноті й артилерії — три роки, у флоті — чотири роки. Служба у запасі рядового складу мала перебувати до 38 років, а в народному ополченні до 45 років.

В армії мирного часу мало бути 175 генералів, 14930 командирів старшого рангу, 2975 військових урядовців, 291221 командирів нижчого рангу (підпоручників, унтер-офіцерів) і рядових вояків та 63081 коней. Щорічні видатки на військо мало становити 1млрд. 254 млн. крб.

Набір новобранців до війська визначався у два періоди протягом поточного року, 15 листопада і 1 березня, постачання коней для армії мало провадитися 1 січня і 1 квітня.

На основі нової організації, українська армія мала складатися із 8-ми армійських корпусів, 1-єї Сердюцької дивізії, 8-ми корпусних кінних полків, 1-єї окремої таврійської пішої бригади, 4-х кінних дивізій, 1-єї окремої кінної бригади, 2-ох понтонних куренів, 3-х окремих важкогарматних бригад, 3-х повітряних інспектур, 2-х інспектур повітроплавних батальйонів, 1-ї ескадрильї бомбардувальників, 1-єї повітряної школи, 4-х залізничних куренів, 9-ти інспектур кінного ремонту, 8-ми ремонтних депо, 1-го булавного кінного полку, 4-х запасних кінних полків і 108-ми повітряних комендатур.

Гетьман вважав, що Україна представляла собою величезний і багатий плацдарм для підтримання здорового українства.

Основним ворогом України були більшовики. Тільки з України міг бути нанесений смертельний удар більшовикам, лише Україна могла надати реальну допомогу Дону і Денікіну, без звернення за допомогою до інших держав. Було зрозуміло, що політика Петлюри і Винниченка з їх соціалістичною програмою неодмінно призведе до встановлення в Україні більшовизму, що саме крайня форма більшовизму, а саме російського більшовизму призведе до встановлення в Україні жорстокого режиму. Головне завдання більшовиків полягає у викачуванні з України хліба, що стане наслідком запустіння цього Краю. Гетьман не виключав замирення західних держав з більшовиками, оскільки їх головна мета також полягає в отриманні продуктів харчування з України,

Поміщики хотіли не тільки до останньої копійки отримати за все, що у них

було забрано або знищено під час аграрних безладів, але були неодноразові випадки, коли вони свої збитки значно перебільшували. Допоки урядова влада не була ще належно налагоджена, поміщики цим користувалися і «вибивали» останні гроші у селян. Згодом, в ході утвердження гетьманської влади ці випадки припинились.

Також німці, а особливо австрійці в Україні вели політику, що не налагоджувала їх до співпраці з українськими селянами. Гетьман постійно вів перемовини з генералом Гренером і просив його виробити систему за якої німецькі війська залишались би в стороні від народонаселення, щоб наша влада поставляла все необхідне німецькій армії сама.

З німцями ще можна було дійти спільної точки зору. Однак з австрійцями взагалі не можна було домовитись, грабіж українських селян ними був уведений в ранг закону. Українській владі доводилось з цим рішуче боротися.

Незважаючи на усе це, людям жилось все ж краще, ніж за попередньої влади, оскільки українська влада була, поступово наводився порядок, кожен господар знав, що він може вийти на своє поле, і результат його роботи буде саме його, він точно знав, що ніякі набіги на його дім не будуть дозволені.

З 15 лютого 1919 р. мав розпочати свою роботу український виборний парламент, — Сейм.

До історії питань забезпечення, формування та функціонування української армії, фінансової системи, аграрної реформи, земств, промисловості: в Україні були величезні запаси різноманітної зброї, снарядів, самого різного іншого військового майна, що залишились від російських діючих армій. Ці запаси на ріноманітних військових складах були розосереджені по територіїї всієї України. Головна їх маса знаходилась в найближчому тилу російських колишніх армій, в Подільській, Волинській, Київській губерніях. Усього було стільки, що було б достатньо озброїти декілька великих армій світу. Усе це майно ще під час Центральної Ради було передане у військове міністерство. Усім цим завідував генерал Стойкін, колишній начальник господарської частини, людина надзвичайної комерційної енергії. Він розпочав усе масово розпродувати. Відтак, втрати казенного військового майна і незаконний його розпродаж досягли величезних розмірів, особливо майна санітарного та обмундирувального відділів. Тому були здійснені екстренні заходи, щоб усе це негайно припинити.

Кадри корпусів всюди набирались повним ходом. Водночас, гостро не вистачало хороших кадрових офіцерів. Причиною було те, що у той момент, коли хороших офіцерів було багато, від німців не можна було добитись згоди на формування корпусів. За цей час вербувальні бюро Денікіна, про які німці не знали, але які в Україні функціонували, набрали дуже багато хороших офіцерів в Добровольчу армію. Таким чином, коли ж німці дали свою згоду на це, офіцерське питання виникло дуже гостро, однак особливо погано було з унтерофіцерами. Звичайно, вони набирались, але зовсім не підходили для справжньої армії, оскільки багато з них дотримувались більшовицьких наративів. З великими труднощами відповідну кількість серед них було набрано, розраховуючи протягом зими «виховати» з них своїх унтер-офіцерів, в наново сформованих школах. Відтак, для постійної майбутньої української армії створювались усі необхідні установи виховного і допоміжного складу. Поступово кадровий склад корпусів і Сердюцької дивізії формувались. Для цього зброї і усякого іншого військового майна було достатньо, але усе це було розкидано по території усієї України. Хороші казарми були зайняті німцями і австрійцями. Міністри на початках дуже негативно ставились до формування армії, і постійно намагалися зменшувати асигнування на армію, не даючи армії можли-

вості стати в грошовому відношенні на «тверду ногу». Крім постійної армії, була ще бригада Натієва. Натієв, грузин за нпціональністю, ще при Центральній Раді взявся за формування окремої частини, яка згодом прийняла активну участь у січневих київських боях. Крім цієї бригади, було ще близьбко 60 тис. військ, сформованих Центральною Радою. Ці солдати несли постійну караульну службу охороняючи різноманітні урядові установи та склади.

Флейшман заявив П. Скоропадському, що Австрія організує військові частини зі складу українців-військовополонених. П. Скоропадський зі свого досвіду знав, що з солдата, який декілька років пробув у полоні, особливого жиску не буде. Німці весною привели дивізію «Синьожупанників». На цю дивізію покладались великі надії, але згодом прийшлося її розформувати, бо це були вояки, які зовсім не хотіли воювати з більшовиками. Крім цього, було невідомо, чи це військове формування було виховане в потрібному військовому дусі. Німці боялись, що сформована П. Скоропадським українська армія, згодом, виступить супроти них же самих, але наразі це було неможливо, бо чисельність німецьких і австрійських військ в Україні досягала більше 400 тис. вояків з бойовитм досвідом.

З іншого боку, П. Скоропадській прекрасно розумів, що утримати державу з тими належними військовими силами українців, що були в його розпорядженні було неможливо.

Був сформований корпус прикордонної охорони, який арештами контрабандистів повністю себе виправдав.

Генерал Гренер став відомим завдяки тому, що керував німецькими залізницями під час війни. З Павлом Скоропадським у них склались прекрасні особисті стосунки, у нього не було бажання, що небудь урвати, що широко практикувалося його підлеглими, які будь — який документ старались використати на користь Німеччини, а коли це здебільшошого у них не виходило, то вказували на те, що сила може замінити право. Цього в Гренері зовсім не було. Тому, коли П. Скоропадський йому вказував на усі такі подібні брутальні випадки, він приймав заходи для припинення усіх цих безладів. Він прекрасно розбирався у всіх «підніжках» австрійців, і негайно нейтралізував їх «удари». П. Скоропадський бачив, що хоча він має справу з начальником штабу армії, яка вступила на територію України керуючись своїми власними інтересами, він має справу з людиною достойною, широких політичних поглядів, чесним, який критикував політику свого уряду за його загравання з більшовиками, розуміючи, що це його до добра не доведе.

У травні 1918 р. П. Скоропадський дав обід в честь фельдмаршала Ейхгорна, з усією Радою Міністрів, і старшими членами «Оберкомандо». У відповідь, через декілька днів фельдмаршалом в честь П. Скоропадського також був даний обід в «Обеокомандо».

П. Скоропадський чесно відносився як до німців, так і до країн — членів Антанти, союзників Росії у Першій світовій війні. Коли Україна була відрізана від союзників, П. Скоропадский співпрацював з німцями, намагаючись здобути для України якнайбільше користі, дати їм мінімум, але ставлячись чесно до прийнятих зобов'язань. Коли ж у Німеччині вибухнула революція, П. Скоропадський відвето повідомив німецьке командування в Україні, що він зробить усе можливе, щоб увійти в контакти з країнами — Антанти, і таким же чином дамагався б здобути від них максимум користі уклавши відповідні договори, віддавши їм мінімум.

Це була політика державного діяча, який у першу чергу думає про інтереси Української Держави. Крім того, політика П. Скоропадського була спрямована на допомогу антибільшовицьким силам.

П. Скоропадський розглядав можливість функціонування в Україні двох церков, однієї московської, а іншої — української, що мала також діяти на усій території України.

На початках Гетьманства міністерство фінансів перебувало в зародковому стані. Ржепецький, міністр, багато зробив для налагодження справи. Він розробив нову податкову систему, створив Державний банк, Земельний банк, «перетягнув» фахових службовців з Петербурга і блискуче керував діяльністю міністерства. У той час Україна намагалася якнайшвидше позбавитись від російських грошей. Спочатку була думка зробити це на початку червня. Це було дуже складно, оскільки треба було накопичити біля одного млрд. українських грошей, щоб провести обмін російських грошей на українські. Міністерство з перших же днів розпочало до цього готуватися. Із складеного кошторису доходів і витрат ситуація складалсь обнадійлива. Єдиним неприємним фактором був величезний дефіцит, що складав 600 млн. рублів, однак, який би з часом погасили залізниці в результаті вантажних і пасажирських перевезень.

Усі прийняті заходи дали позитивний результат, вже у жовтні 1918 року. За результатами попереднього аналізу українська влада дійшла висновку, що новий бюджет 1919 р. буде бездефіцитним. У той час одна німецька марка коштувала 85 коп., все питання полягало у тому, щоб підняти промисловість. Галуззю, що слугувала б локомотивом для інших галузей промисловості була цукрова промисловість, що щедро субсидіювалася державою.

Оскільки народ споювався самогонкою, виробництво якої процвітали в усіх селах, і на її виробництво витрачалась велика кількість зерна, було прийнято рішення відновити винну монополію, яка відразу ж дала значний дохід.

Ржепецький не впроваджував у життя нові фінансові операції, не вражав усіх своїми новими «комбінаціями», а просто налагоджував роботу урядового апарату, без належної роботи якого не можна було зробити нічого позитивного.

У політиці з більшовицькою Росією слід було негайно звільнитись від Петроградських і Московських банків і спершу в Україні місцеві відділення цих банків слід було зробити широко автономними. У Ржепецького був зразковий склад вищих службовців і ці люди були дійсно видатними в галузі фінансової політики з Петроградського міністерства.

Однак, тут була й негативно сторона, суть якої полягала у тому, що військовому міністру приходилось «вибивати» на армію кожну копійчину, на що витрачалось багато часу і гальмувало розвиток армії.

Уряд поставив перед собою завдання провести демократичні реформи та аграрну реформу.

Раді Міністрів прийшлося витратити багато часу на врегулювання двох питань по міністерству землекористування. Перше питання полягало у тому, що ще під час Центральної Ради фельдмаршал Ейхгорн видав наказ відповідно до якого врожай з усіх засіяних полів, захоплених у приватних власників, є власністю того, хто його посіяв. Цей наказ був дивним таким, що засвідчував, як мало німецьке командування рахувалось з урядом Центральної Ради, якщо воно, це командування, втручалось у вирішення таких внутрішніх державних справ. Однак, наразі, приватна власність на землю була відновлена, а тому цей наказ потребував відповідного врегулювання. З одного боку, особи, які зайняли поля заявляли, що є відповідний німецький наказ, а тому врожай їх, а з іншого боку, селяни — власники говорили, що цей наказ їх розорює. Німці погоджувалися на необхідність перегляду цього питання, однак з іншого боку, наполягали зауважували на тому, що наказ фельдмаршала не може бути переглянутий. У результаті цього, дійшли згоди, — що врожай залишається за тими, хто засіяв (захопив) поле, але тим селянам — власникам, у яких було захоплено

поле, виплачується відповідна грошова сума тими, хто захопив і засіяв (захопив) поле і видається необхідна кількість насіння для засіву полів, а також солома для підстилки для худоби.

Були прийняті декілька законів з приводу оренди землі, але вкінці кінців, приватна власність на землю була відновлена в межах усієї держави.

Для проведення в життя аграрної реформи необхідно було багато часу і підготовки. Для цього спочатку слід було наладнати роботу урядового апарату, сформувати необхідні міністерства, мати свої урядові відділи на місцях. Слід було показати народу, щову уряду є прагнення збільшити земельні площі для дрібних власників, одночасно збільшивши їх чисельність, а з іншого боку, — необхідно будь-якими методами стримувати збільшення ціни на землю при продажу її селянам. У зв'язку з цим, був прийнятий закон, згідно з яким велика ділянка землі може бути продана повністю лише в Державний Земельний Банк, або ж селянам, але їм, — ділянку не більше 25 десятин. Багато селян цим були задоволені, однак поміщики вважали, що цей закон є несправедливим до них.

Земля повернулась у власність законних власників. Положення Третього універсалу, що стосувалися питання землі були відмінені. Службовці земельного міністерства були соціалістами, а тому всякими методами саботували виконання цього рішення. У відповідь, начальник земельного міністерства, Колокольцев, усіх в міністерстві звільнив і набрав нових працівників.

Ще з перших же днів Гетьманства П. Скоропадський розпорядився розпочати роботу над новим аграрним законом, однак для цього необхідні були статистичні відомості. В міністерстві таких не було, і знову сталася затримка на довгий час. Приходилось здобувати багато відомостей на місцях. Але Колокольцев людина була рішуча і енергійна, він взявся за справу з великою енергією. Крім того, він був рішуче відданий ідеї проведення аграрної реформи на розумному підґрунті.

Зміни, що запровадив П. Скоропадський, були такими радикальними, що не можна було сподіватися на конструктивну співпрацю між представниками різних соціалістичних партій, які складали колишній парламент — Центральну Раду. Крім того, вони зачаїли у собі образу на Гетьмана за те, що він скинув їх владу в результаті перевороту.

П. Скоропадський вважав, що в основу діяльності нового кабінету міністрів має бути покладено «національне відродження України», але, не докорінно не вистачало саме українців — державників, а тому змушений був призначати на державні посади людей, які були у першу чергу, спеціалістами своєї справи, бо треба було швидко ставити державу на ноги. Це було логічно з точки зору 250-го бездержавного існування України.

У новому уряді бракувало націоналістів, проте було вдосталь талановитих адміністраторів, знавців своєї справи.

Таким чином, неймовірні зусилля Гетьмана та його уряду дали негайний позитивний результат. Так, за кілька місяців в Україні був відновлений дійовий адміністративний апарат. На місцях, урядовці Центральної Ради замінялися на досвідчених адміністраторів, що призначалися з місцевих поміщиків або земських урядників. У центральному уряді посади розподілилися між професійними чиновниками — росіянами чи русифікованими українцями.

Незабаром почала діяти поліція, до складу якої увійшло багато колишніх царських офіцерів — фахівців.

До П. Скоропадського постійно приходили його старі знайомі, серед них, залізничники, приходив до нього і С. Петлюра, спочатку з депутацією, а згодом приходив і він один. У день гетьманського перевороту С. Петлюру було заареш-

товано. У той час він ніякої посади у Центральній Раді не займав, а був головою Київської земської управи. П. Скоропадський як тільки дізнався про цей арешт, відразу ж, наступного дня наказав Петлюру негайно звільнити з-під арешту і запросив до себе. У той час взаємини між ними були досить хорошими. Як вважав П. Скоропадський, С. Петлюра, хоча і був поганим військовий міністром, все ж був набагато кращим, ніж його наступник, Порш. Петлюра, як вважав, Скоропадський завжди був надзвичайно честолюбивим, людиною демократичного штибу, з великою авантюристичною жилкою, однак чесним у своїх діях і помислах стосовно України; також він був криштально чесним у грошових стосунках. Він, Петлюра, сентиментальний ідеаліст з легким культурним багажем. Його політичні переконання були далеко не крайніми лівими, і П. Скоропадський навіть думав запросити його до складу свого уряду, і якби українці на перших порах погодились увійти до складу гетьманського уряду, це відбулося б.

С. Петлюра спершу приходив до П. Скоропадського декілька разів, і кожного разу за дивними наріканнями на земельних власників і російські кола. Його відвідини були спричинені захистом осіб, які були арештовані за антиурядову агітацію, згодом, він виступив з клопотанням про необхідність отримання грошових коштів у сумі 100 млн. руб. для потреб земства. На думку П. Скоропадського, якби не дике честолюбство Петлюри і не його зв'язки з усіма крайніми соціалістичними партіями, які на думку Скоропадського дуже мало відрізнялись за своїми прийомами і метою від більшовиків, Петлюра міг би стати надзвичайно корисним діячем періоду Гетьманства.

Відтак, з приводу виділення С. Петлюрі грошових коштів у сумі 100 млн. руб., П. Скоропадський вирішив переговорити з Лизогубом, який дуже добре розбирався у справах земств. Було вирішено гроші видати, але для виплати лише за відповідними рахунками, і для цієї мети слід прийняти відповідний закон про грошові асигнування для потреб земств. Асигнування грошей для виплати земствам лише за відповідними рахунками дуже не сподобалось Петлюрі, оскільки він прагнув отримати гроші просто в розпорядження земств, що за своєю суттю було неправильним.

Квітучі до революції земтва, що володіли величезними капіталами, підприємствами, місцями чудового устаткованими сіткою лікарень, тепер перебували у руїнах, з пустими класами, зі службовцями, які давно не отримували ніякої платні. Лизогуб вкрай недовірливо ставився до цих проектів С. Петлюри і в своєму рішенні наполягав, щоб гроші видавались лише для виплат за конкретними призначеннями.

У той час в Раді Міністрів вже повним ходом готувався законопроект про міські і земські вибори. Були створені дві комісії, одна, під керуванням колишнього члена Думи, князя О. Голіцина, з питань проведення земських виборів, а інша, з опрацювання закону про міські вибори, була призначена під головуванням колишнього міського голови Києва, Дьякова. Ці дві людини, за свідченням, П. Скоропадського, представляли собою «розумову силу», і за своєю минулою діяльністю, мали достатній досвід і необхідні знання для реалізації тієї роботи, що на них покладалася. Від успішності їх роботи залежало бути, чи не бути порядку в Україні.

Ці два призначення були вдалими. Але з іншого боку, ці призначення були й невдалими, оскільки вони не мали нічого спільного з українцями, хоча обидва народились в Україні. Звичайно, серед українства вони не могли бути популярними, однак інших фахівців, які б могли їх замінити, у П. Скоропадського, не було. У такому разі, прийшлося б на їх місця призначати осіб, типу Винниченка, а такі люди створити серйозно продуманий закон були зовсім нездатними, із-за свого досвіду, знань, політичних переконань.

Невидача 100 млн. руб. земству та призначення комісій для підготовки законів про міські і земські вибори, склад і голови яких не подобались Петлюрі і представникам українських політичних партій, згодом, арешти окремих українських дрібних діячів, спричинили в колах українських соціалістів необхідність посилки до П. Скоропадського депутації, на чолі якої знову був Петлюра. П. Скоропадский їх прийняв і в тригодинній розмові з'ясував їх бажання, з яких стало відомо, що жодне з цих побажань не може бути виконано, головними з яких були такі: отримання 100 млн. руб., відміна комісій по закону про вибори, оскільки на їх чолі призначені люди, які недостатньо виражають прагнення народних мас, призначення терміну скликання українського парламенту — Сейму, призначення нового складу уряду виключно з українців, притягнення до суду усіх старост, які розпустили земства в своїх волостях. Такими були вимоги С. Петлюри, але далеко не усі.

П. Скоропадський не міг, зі свого боку, надати позитивні відповіді на ці вимоги, оскільки державний апарат лише налагоджував свою роботу, а це б його паралізувало, що було неприпустимим.

Тут слід зазначити, що коли П. Скоропадський запрошував поміркованих українців з просоціалістичних партій (бо інших українських партій просто не було) до складу уряду, вони не хотіли до нього йти, намагаючись поставити його у безвихідь, але коли робота державного апарату почала налагоджуватись, від українців з'явились заяви про бажання увійти до складу уряду і працювати.

Що ж стосується розпуску земских установ, то як вважав П. Скоропадський, це є необхідним, оскільки у багатьох волостях, не було ніякої можливості працювати зі старими земствами, які переважно складались з осіб, вибраних під час революці. А тому, ці земства були розпущені, а для ведення місцевих справ, були тимчасового призначені особи з осіб — членів управи, або ж були відновлені старі дореволюційні склади земств.

Згодом, було прийнято тимчасовий закон, згідно з яким, в окремих випадках, губернський староста мав право розпустити земство з дозволу міністра внутрішніх справ.

Тому, питання, про які говорив С. Петлюра допоки прийшлося відхилити. Виходячи з кабінету П. Скоропадського, С. Петлюра перебував у розпачі. Згодом стало відомо, що саме в цей день, Петлюра вирішив перейти в опозицію до гетьманської влади, а якщо й можливо, — до повалення уряду. Водночас, у нього був й інший шлях, допомогти роботі уряду Української Держави, що поступово «твердо» ставала на ноги, але він цей шлях не обрав, а пішов іншим.

Ця зустріч П. Скоропадського і С. Петлюри була останньої у їх житті.

До П. Скоропадського у перші дні Гетьманства звернувся державний секретар Гижицький з пропозицією створити власну розвідку, він повідомив, що потрібно знати усе, що відбувається всередині країни, отримуючи інформацію та відомості не лише від міністерства закордонних справ, а й від власного органу. Відтак, було вирішено, що вся агентурна сітка буде акумулюватися в міністерстві внутрішніх справ, але одночасно, при Генштабі, буде вестись особлива агентура в «Особливому відділі штабу Гетьмана», обов'язком якого буде стежити за усіма особами і партіями, що готуватимуть замахи на вищих чиновників держави і Гетьмана, а також стосовно тих, які готуватимуть державний переворот. Рішення було прийнято.

На чолі міністерства промисловості було призначено голову Одеського біржового комітету, Гутника, єврея, людину дуже розумну, на якого П. Скоропадський покладав великі надії. Але він нічого корисного не зробив. У П. Скоропадського була низка економічних пропозицій, і він неодноразово говорив про

них Гутнику, той все обіцяв, але нічого не робив, а міг би й зробити, оскільки часу, людей, знань, у нього було цілком достатньо. Втікаючи від більшовиків в Україну, прибуло багато торгівельного, комерційного люду, наповненого позитивною енергетикою, щоб працювати. А тому міністру слід було лише надати поштовх, і приватна ініціатива запрацювала б на повну силу, але цього зроблено не було.

Відтак, люди, які прибули, щоб зайнятися «здоровою» роботою, не знаходили відклику своїм ініціативам, а тому нічого не робили, або ж здійснювали різні ризиковані фінансові спекуляції, чим наносили велику шкоду країні. П. Скоропадський просив Гутника більше демократизувати промисловість, вважаючи, що це є одним з найбільш важливих економічних питань, що потребує свого негайного вирішення, однак й тут Гутник нічого не зробив.

Окрім цього, в Україні розкрадався наш торгівельний флот, а також частина суден комерційного типу, що належали морському відомству. Світова війна йшла до свого завершення, а тому було цілий ряд проектів, одним з яких було створити установу з напівурядовою, напівприватною ініціативою і з такими ж капіталами для експлуатації цих суден. Наразі, коли увесь світ страждає від недостачі транспортних суден, таке відомство приносило б велику користь для України. Однак, Гутник й тут нічого корисного не зробив. В результаті Гутника було звільнено з посади, а його місце зайняв Мерин.

Восени 1918 р. закінчилась робота з організації і діяльності військової академії з трирічним терміном навчанням, а також чотирьох кадетських шкіл, двох військових шкіл командирів, для піхоти, та по одній для кінноти, артилерії й технічної служби.

Корпуси мали поповнюватися територіально й отримали свої назви за своїм розташуванням: перший — Волинський, другий — Подільський, третій — Одеський, четвертий — Київський, п'ятий — Чернігівський, шостий — Полтавський, сьомий — Харківський, восьмий — Катеринославський (корпус складався з двох піхотних дивізій, двох бригад польових гармат, однієї бригади важких гармат, одного корпусного кінного полку, чотирьох сотень автоброневиків, чотирьох радіотелеграфних сотень, одного повітряного парку, одного технічного куреня, одного санітарного куреня, двох залізничних сотень).

Відповідно, піхотна дивізія складалася з трьох піхотних полків, полк — із трьох куренів, курінь — з трьох стрілецьких сотень, сотні кулеметів.

Кінна дивізія мала дві бригади, один кінно — гарматний полк, кінну сотню саперів, сотню мотоциклістів, сотню кінних розвідників (бригада складалась з двох кінних полків. Полк складався з п'яти кінних сотень і кінної сотні кулеметів. Наприклад, до складу Першої кінної дивізії увійшли полки: Перший кінний Чугуївський, Другий Ізюмський, Третій Чернігівський, Четвертий Сумський).

Гарматна бригада складалася з трьох полків, у кожному по три батареї.

У середині осені 1918 р. повністю було сформовано вищий, середній та нижчий командирський склад в усіх корпусах і кінних дивізіях. До складу вищого командного складу набирались офіцери лише з довоєнним стажем. Через це, командирами ставали військові фахівці. Згодом, відповідним розпорядженням військового міністерства, до армії приймались офіцери також з воєнним стажем, що дало змогу масового вступити до армії патріотично налаштованому офіцерству.

Також окрема комісія працювала над створенням єдиної військової форми для української армії, запроваджено нові військові звання та знаки розрізнення рядового та усього командирського складу.

Із захопленням влади гетьманом, у складі української армії залишився Запо-

розький корпус, що було перейменовано в Окрему Запорозьку дивізію. У своєму складі дивізія мала Перший, Другий, Третій Запорозькі піхотні полки.

Також залишились такі військові частини: Гайдамацький полк, кінний полк імені Гордієнка, гарматний полк, кінно-гарматний дивізіон, Запорозький Кіш у Могилеві, Чорноморський Кіш у Бердичеві, інженерний полк, дивізіон броне-автомобілів, повітряна ескадрилья.

Запорозька дивізія за увесь час гетьманської влади охороняла північно-східні кордони України і лише дивом вона не спіткала долі Синьої дивізії й Галицького полку Січових Стрільців, що німцями були розформовані.

Разом, у складі української армії мало бути 54 піхотні полки, 28 кінних полків, 48 полків польових гармат, 33 полки важких гармат і 4 кінно-гарматні полки.

У листопаді 1918 р. завершилось формування українського Чорноморського флоту.

Він складався з трьох бригад лінійних кораблів: крейсерів, міноносців, підводних човнів. З одного боку Гетьману сприяли обставини, адже йому не загрожувала зовнішня небезпека, оскільки проти майже півмільйонної австронімецької армії не наважувалися виступати ані більшовики, ані білогвардійці. Однак ці ж союзники і гальмували розвиток української держави.

На початках зі створенням українського флоту було не так все добре. Німці в питанні флоту провадили цілком прагматичну політику, спрямовану на користь своєї батьківщини. Вони захопили увесь флот за виключенням двох броненосців, що вийшли в море, однак твердили, що це тимчасово, але розпоряджались цим флотом, як своїм. Флот в портах Одеси та Севастополя німцями утримувався погано.

З кораблів німці вивозили найбільш цінне устаткування та озброєння, деякі кораблі виводились ними у Босфор.

У м. Миколаїв німці захопили усі кораблебудівельні верфі на яких будувалися кораблі. Гетьман висловив рішучий протест і ці верфі були повернуті. На флоті не вистачало матросів, оскільки за рідкісним виключенням майже усі вони стали більшовиками. Тому восени було здійснено набір новобранців до флоту.

В той же час, Болгарія і Туреччина намагалися захопити найкращі кораблі та військове морське устаткування. Офіцерство в цей час перебувало у повній невідомості щодо свого майбутнього. Відразу ж у перші дні приходу до влади Гетьмана було прийнято рішення про українізацію всього Чорноморського флоту і його переведення на службу Українській державі. Україна була єдиною частиною колишньої імперії, що могла витримати усі витрати, що були необхідними до приведення флоту у відповідний порядок. Гетьман відразу ж поставив питання руба про необхідність переведення усього Чорноморського флоту під український прапор. Однак, у зв'язку з цим, виникла проблема внутрішньої організації та управління флотом. У перші дні Гетьманату до Гетьмана прибув Максимов, морський офіцер, який при Центральній Раді займав посаду начальника Морського штабу. За інформацією П. Скоропадського він справляв враження фахівця, який знає свою справу. Гетьман наказав йому викликати з Одеси усіх найбільш досвідчених адміралів, які до того ж, користуються авторитетом. Через декілька днів такі адмірали прибули, і Гетьман попросив їх запропонувати штат морського управління.

Окреме військове морське міністерство створено не було, а було створено спільне військове міністерство і міністерство морських справ.

У той час у морського міністерства було три основних завдання: передача всього флоту німцями Україні, збереження військового морського майна та спорядження, збереження наявних морських офіцерських кадрів.

Питання флоту перебувало у тісному взаємозв'язку, чий буде Крим. Без вирішення цього питання було неможливим вирішити питання про характер флоту, необхідного Україні. На той час там господарювали німці. Стосовно Брест-Литовського договору, то в ньому нічого не йшлося про передачу Криму Україні.

Не дивлячись на те, що Крим не належав Україні, саме Україна несла витрати щодо експлуатації в Криму залізниць, утриманню пошти і телеграфу, утриманню кінських депо і т. д. Український уряд неодноразово звертався до посадовців у Криму щодо необхідності врегулювання ряду фінансово-господарських питань.

В один з днів до Гетьмана зайшов Ф. Лизогуб і повідомив, що він отримав телеграму від генерала Сулькевича, у якій було зазначено, що він очолює кримський уряд і в брутальній формі повідомляв, що ні він, ні його уряд, української мови не розуміють, і в подальшому до них слід звертатися лише російською мовою.

На той час час Україна з усіма державами, як — то Німеччина, Австро-Угорщинина, Болгарія, Туреччина, Румунія та з ін. вела дипломатичні зносини лише українською мовою. Звичайно, кожна держава відповідала на відповідні українські запити, інформацію тощо своєю мовою. Так було заведено, і такий був міжнародний етикет. А тому, не генералу Сулькевичу було змінювати цей порядок.

Через деякий час, від української розвідки надійшла інформація, що генерал Сулькевич та його уряд взяли курс на розбудову самостійної держави в Криму, ворожої до України. Кримський півострів, який слабо був заселений українцями, не входив до складу України. Такий стан речей загрожував безпеці України. У випадку, коли б Крим був ворожим до України, українські порти Одеса і Маріуполь перебували б під постійною загрозою зі сторони Криму. Майбутнє Криму також було не ясним. Німці намагались збудувати там свою морську базу, спираючись на велику кількість німецьких колоністів, які проживали в Криму. З іншого боку, Туреччина, маючи на півострові велику кількість своїх емісарів, провадила свою політику експансії серед кримських татар. Турки прагнули створити в Криму незалежну від Туреччини автомну область.

Гетьман вважав, що Україна не зможе розвиватись без Криму. В іншому випадку, це буде «тулуб без ніг».

Крим має належати Україні на будь-яких умовах, чи це буде повне злиття з Україною, або ж на правах автономії. Це рішення залежить від самих кримців, але Україна має бути забезпечена від ворожих дій зі сторони Криму. Також й Крим в економічному відношенні не може існувати без України.

Гетьман рішуче наполягав перед німцями про передачу Криму Україні на будь-яких умовах, беручи до уваги усі економічні, національні, релігійні інтереси його населення. Німці перебували в нерішучості, а Гетьман все настирливіше наполягагав на своєму. Відтак, стосунки Української держави з кримським урядом погіршувались кожного дня. Це дуже турбувало український уряд, оскільки з Криму постійно прибували делегації від різних національних груп цього регіону висловлюючи свої бажання та вимоги до української влади про здійснення відповідних заходів спрямованих на якнайтіснішу співпрацю Криму з Україною, справедливо вважаючи, що будь-яке інше політичне становище Криму призведе його до загибелі.

Справа дійшла до того, що українська Рада Міністрів прийняла рішення припинити будь-які політичні, а згодом й економічні зносини з Кримським урядом до з'ясування подальших стосунків між Україною та Кримом. У цей час, до Києва проїздом з Криму до Берліна прибув граф Татищев, один з найбільш впливових міністрів Кримського уряду. За інформацією української розвідки

Татищев дуже хотів зустрітися з Гетьманом. Гетьман його прийняв, однак, розмови з ним не вийшло, оскільки Татищев відразу ж прийняв офіційний вигляд, і вів розмову так, наче він прибув як офіційний представник від Криму, не визнаючи при цьому, України, як незалежної держави. П. Скоропадського така поведінка Татищева обурила і він покинув залу переговорів.

Знаючи, що Татищев їде у Берлін, з метою дізнатись про те, що той буде просити у німців, а також, щоб зя'сувати подальшу долю Чорноморського флоту та долю Криму, а також довести до офіційного Берліна точку зору України щодо Криму, за Татищевим, відразу, 17 серпня 1918 р. до Берліна виїхала й українська делегація.

Ця поїздка українців до Берліна дала прекрасні результати, усі питання щодо флоту і Криму були вирішені на користь України. Так, з питання долі Криму німці підтримали усі домагання України, а щодо флоту, то вони також були не проти передати увесь Чорноморський флот Україні за умови виділення належних грошових сум на його утримання з урахуванням тих фінансових обов'язків, які Україна мала перед Німеччиною та Австро-Угорщиною. Відтак, за твердженням офіційного Берліна, усі грошові зобов'язання колишньої Російської імперії у відсотковому відношенні ділились між Україною і Совдепією, флот приймався Німеччиною та її союзниками як майно загальноросійське, за який Україні слід було заплатити у відсотковому відношенні пропорційну грошову суму в розмірі 200 млн. руб.

Український уряд і Гетьман вважли, що Чорноморський флот коштує набагато більше, а тому, цю суму грошей слід негайно виплатити Німеччині, оскільки кожний день невизначеності флоту веде його до подальшого розграбування та знищення.

Міністр Ржепецький рішуче заперечував стосовно негайної виплати німцям цієї грошової суми, бо це, на його думку, підірве фінансову систему України. Відтак, було прийнято інше рішення, до Берліна було послано наступну українську делегацію на чолі з Лизогубом. За результатами цього візиту з німцями вдалось досягти угоди про передачу Україні флоту **без будь-яких фінансових домагань Берліна.**

Станом на серпень 1918 р. уряд України був визнаний Німеччиною. Оскільки ратифікація миру, укладеного Центральною Радою з Німеччиною відбулась 24 липня 1918 р. представники Німеччини та Австро-Угорщини у святковій атмосфері повідомили рішення своїх урядів про визнання українського уряду. Відбулось також визнання України Туреччиною, Болгарією, Доном, Кубанською областю, Грузією і Фінляндією, що надіслали до Києва своїх представників. Пізніше свого представника надіслала Польща. З поляками тоді йшли суперечки навколо Холмщини. Український уряд вважав, що Холмщина є споконвічною українською територією, заселену українцями. Поляки вважали, що ця українська земля має належати їм.

Таким чином, Підляшшя, Холмщину, Кубань, Донщину, Крим Гетьман бачив лише у складі України. Він організував блокаду Криму і через чотири місяці уряд Криму прислав до Гетьмана переговорників про приєднання Криму до складу України. Велася торгівельна війна з Румунією, щоб повернути Бесарабію, і вже у жовтні уряд Румунії прислав спеціального посланця, щоб досягти компромісу. Тобто, допоки формувалася армія, Україна успішно «билася» економічно та політично.

До Києва постійно прибували різноманітні політичні діячі з української Галичини.

З деякими нейтральними державами Україна також обмінялася своїми представниками, хоча було ясно, що ці держави вичікують розв'язання Світової війни на Заході.

Згодом з цілого ряду європейських нейтральних держав в Україну прибули дипломатичні місії. Україна також надіслала свої дипломатичні місії в усі ці держави.

У цьому контексті Україна розбудовувала міжнародні відносини засновані на європейських засадах.

У той час була поширена думка, що у цій війні переможуть країни Антанти, і ці країни не визнають України як незалежної держави. У зв'язку з цим, Гетьман вважав, що Антанті в Україні потрібен уряд, з яким вона може говорити. Антанті важливо те, що в Україні налагоджено порядок, якого немає в інших частинах колишньої Російської імперії. Антанті має бути важливим те, що наша політика безпосередньо не спрямована на користь Німеччині, а на благо новій державі, — Україні. Антанті має бути важливо, що Україна виплатить частину боргів колишньої Російської імперії. І тому Гетьман був впевнений у тому, що країни Антанти визнають Україну незалежною державою.

Відтак, Гетьманщина обмінялася посольствами з 12-ма країнами світу *(на той час у світі всього було 33 держави).* Її зовнішня політика, головним чином, була спрямована на укладення мирного договору з Радянською Росією *(підписаного 12 червня 1918 р.).*

У листопаді були підготовлені потужні дипломатичні делегації Української держави до США, Франції і Великобританії з метою встановлення між цими державами і Україною дипломатичних зносин.

При Гетьманаті відбулось розширення території Української держави до меж, де у більшості проживали українці. Особливо гострі суперечки викликали питання українського суверенітету щодо північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курщини й Воронежчини *(Курщина, Воронежчина, Кубань, Ростовська область у 20-ті роки минулого століття були протиправно відірвані від України і передані Росії),* а також Донецького вугільного басейну. Згодом, при Гетьманаті, ці території були приєднані до України, а саме: *прикордонні повіти Гродненської, Могилівської та Мінської губерній Білорусії, а також повіти Курської та Воронезької губерній Росії. Через місяць блокади Криму з його урядом було досягнуто угоду про ведення переговорів, щодо входження Криму до складу України на правах автономії.*

Спиняючись окремо на питанні кордонів України слід зазначити, що за Брест-Литовським договором Німеччина визнавала Україну в її етнографічних кордонах. З цього виходило, що Україні належало саме серце Області Війська Донського, а саме, м. Ростів, а Дон відрізався від моря. У середині травня 1918 р. до Києва прибула офіційна делегація від Донської області у складі генерала і двох полковників. Крім того, з Дону до Гетьмана прибув офіцер з особистим листом від Краснова. У цьому листі Краснов повідомляв, що він отаман, що вся влада в нього, що Дон проголосив себе самостійним стосовно Росії. Далі Краснов просив негайного вирішення питання про кордони між Українською державою і Військом Донським, сподіваючись, що Україна «зрозуміє законне право Дону».

Гетьман розумів, що претендуючи на м. Ростів, Украна наражається на небезпеку мати на своєму фланзі озлоблених козаків. Однак, ряд українських політичних сил про це і чути не хотіли, оскільки, як вони вважали, Ростів — нерозривний зв'язок з Кубанню, яка також населена українцями, і також належатиме Україні.

Відразу ж після цього листа до Києва прибуло посольство від Краснова на чолі з генералом Свєчиним *(Свєчин командував полком в дивізії, де начальником був свого часу Гетьман).* У складі цього посольства був також генерал Черячукін, представник промисловості, залізничної справи та інші з метою вирішення питання про кордони.

В ході розпочатих переговорів з'ясувалось, що козаки зі своєї сторони просять неможливе.

Було вирішено спочатку дійти згоди між собою з метою мирного співіснування обох держав, а згодом передати розгляд цього питання на вирішення відповідної спільної комісії, на якій питання кордонів могло загостритись через те, що ця територія була багатою на вугілля. Таким загостренням ситуації, безумовно, скористались би німці, взявши цей регіон під свій контроль.

Спочатку дійти згоди не вдалось. Свєчин поїхав. Після повернення місії Краснова на Дон генерал Черячукін залишився представником Дону при українському уряді.

Справа про кордон вирішувалась досить довго. Запросивши до себе фахівців з вугільного регіону та уточнивши українські вимоги з Ф. Лизогубом, П. Скоропадський викликав до себе Черячукіна і переговорив з ним про необхідність впевнити уряд Дону піти назустріч українським пропозиціям, і той з цим погодився.

Через декілька днів відбулось спільне засідання відповідної комісії, складеної з представників Української держави та Дону під час якої було досягнуто повномасштабної угоди про кордон і подальшу співпрацю в галузі торгівлі та залізничній справі. Було вирішено на користь взаємних інтересів, що полягали у такому: *переважна більшість антрацитового вугілля залишається за Доном, а переважна більшість інших покладів вугілля — в Україні. Місто Ростів, — за Доном.*

У цей період Краснов вів активну боротьбу з більшовиками і йому були необхідними військове спорядження, озброєння, боєприпаси, а головне снаряди. У цьому контексті розумна українська політика диктувала необхідність надати таку допомогу, оскільки більшовики були ворогами й Української держави.

Для України мати Дон добрим сусідом було надзвичайно важливим як з точки зору економічних відносин, так і з позиції військової.

28 травня 1918 р. ло Києва прибула й Кубанська делегація *(Кубань, — історичний український козацький регіон на Північному Кавказі в долині р. Кубань і її притоках, охоплює Краснодарський край, частину території Ростовської області, Ставропольський край, столиця м. Краснодар, на той час, Катеринодар. Великі міста, — Єйськ, Анапа. У той час, 62% населення цієї території вважали себе українцями, сьогодні, не більше 2% населення цього регіону ідентифікують себе як українці. З 30.04.1917 по 03.05.1917 у Краснодарі відбулись збори козацтва, на яких було утворено козацький уряд — Кубанська Військова Рада. 16.02.1918 законодавча рада проголосила утворення Кубанську Народну Республіку, а вже через кілька днів цією радаю було ухвалено резолюцію «Про приєднання Кубані на федеративних умовах до Великої України»)*. Кубанці просили у боротьбі з більшовиками зброю, обмундирування, снаряди, інше військове спорядження. Україна допомогла їм чим тільки могла, інколи навіть на шкоду українській справі, бо цього всього конче потребувала й українська армія, а саме, було поставлено 9700 гвинтівок, 5 млн. патронів, 50 тис. артилерійських снарядів.

З Кубанню і Чорноморською областю були встановлені дуже дружні стосунки. Згодом, велися переговори, щоб Кубань увійшла до складу України на автономних засадах, але цьому завадила окупація Кубані більшовиками *(на початку серпня 1918 р. на частині території Кубані відбулось антибільшовицьке повстання під керівництвом полковника В. Перетятько (1863 — 1920), але більшовики його жорстоко придушили.)*

Спершу Гетьман вважав за потрібне навести повний лад в Україні, і тоді Дон і Кубань, а можливо й інші регіони колишньої Російської імперії самі увійдуть до складу України.

Від Чорноморської області також прибула відповідна делегація з якою був розроблений спільний подальший план боротьби з більшовиками.

Гетьман хотів направити дивізію Натієва на Кубань і сформувати Чорноморський кіш у Бердичеві.

П. Скоропадський перебував у тісній переписці з генералом Алексєєвим *(Алексе́єв Миха́йло Васи́льович 1857 — 25 вересня 1918 — російський воєначальник, генерал від інфантерії. За Першої світової війни — начальник штабу армії Південно-Західного фронту, головнокомандувач арміями Північно-Західного фронту, начальник штабу Верховного головнокомандувача. Активний діяч Білого руху за часів Громадянської війни в Росії, один зі фундаторів та Верховний керівник Добровольчої армії).*

Між ними склались досить дружні взаємні стосунки, Алекєєв певною мірою співчував українській справі. У Гетьмана був список усіх офіцерів Білої армії, які перебували на території України, і він їх певний час не чіпав вважаючи, що, вони, і Українська держава і Добровольча армія роблять спільну справу борючись з більшовиками.

Однак, після його смерті, коли усе керівництво Добровольчою армією перебрав на себе генерал А. Денікін відносини з Добровольчою армією різко змінились. Розпочалась сильна агітація, щоб ці офіцери виступили проти Української держави і не вступали до лав української армії. Українська військова делегація послана Гетьманом до Денікіна, щоб досягти порозуміння у подальшій боротьбі з більшовиками успіху не досягла *(делегацію очолив полковник Кислов, який служив в українському генеральному штабі, колишній начальник штабу дивізії, якою командував Корнілов).* У Києві в той час у підпіллі діяв неофіційний представник А.Денікіна.

Українське громадянство у той час розподілялося на дві частини: майнові класи були дещо спокійні, однак сільський пролетаріат очікував моменту, щоб знову приступити до грабіжництва. До них приєднались більшовики, які не маючи широких можливостей діяти у містах, розпропагандовували селянську масу. Українські соціал — революціонери, що мало чим відрізнялися від більшовиків організовували всю справу. Також окремі поміщики своїми діями сприяли посиленню незадоволення на селі. Центром повстання була Звенигородка. Державна Варта та німці довгий час не могли з цими незадоволеннями справитись. Тактика повстанців була чудовою, коли німецькі чи наші частини підходили до повсталих районів, селяни ховали зброю і перетворювалися в мирних жителів. Спочатку це були невеликі загони, а згодом, вони перетворились у великі, добре організовані угруповання з кулеметами та гарматами. Найприкришим у цьому було те, що від цих дій повною мірою страждали як поміщики, так і селяни землероби — власники. Багато з них загинуло. При цьому, звірства окремих цих загонів були неймовірними.

Лише після того, як була налагоджена взаємодія української адміністрації, а також українського військового відомства та відомства внутрішінх справ з німецьким військами, ці безчинства дещо вдалося припинити.

Бачучи, що процес формування української армії у складі 8-ми корпусів триває повільніше, ніж як це було передбачено воєнними планами, а більшовики збиралися з великими силами на північних кордонах України *(Чернігівщини, Сумщини, Харківщини)*, та не виключаючи те, що німецькі та австрійські війська можуть невдовзі покинути територію України ще до весни 1919 р., тобто, до того, як буде сформована українська армія, на засіданні уряду у серпні 1918 р., разом з військовим міністром було досягнуто рішення про формування чисто українських національних частин, складених з січових стрільців (галичан) та офіцерських частин, складених з офіцерів колишньої Російської імператорської армії для їх боротьби з більшовиками.

У зв'язку з формуванням частин січовиків до Гетьмана прибув їх керівник, Є. Коновалець і дав формальну обіцянку служити Україні і йому. Разом з ним, до Гетьмана прибула група офіцерів — січовиків, які підтвердили його слова. Гетьман розумів, що проти більшовиків вони будуть добре воювати.

Всього січовиків в Києві було біля 800 чол. (згідно з військовими планами їх було заплановано розквартирувати у Білій Церкві). Офіцерів різних чинів колишньої Російської імператорської армії в Києві нараховувалось до 15 тис. чол.

Крім того, у розпорядженні Гетьмана була бригада під командуванням Натієва *(пізніше, генерала Бочковського, колишнього начальника дивізії 8-го коропусу, яким командував П.Скоропадський в ході Першої світової війни за час відсутності А.Денікіна).*

Німецькі політичні кола щодо більшовицької Росії провадили прагматичну політику, підтримуючи їх під час Першої світової війни і після укладення з ними Брест-Литовського миру. Однак, німецькі військові таку політики не підтримували. Так, в головній квартирі Південного фронту був складений план наступу на Петроград та Москву вже у травні 1919 р. У цей період вже не тільки німецькі військові в Україні, а й німецькі дипломати в Берліні вважали, що вже пора покінчити військовим шляхом з більшовизмом у Росії.

Гетьман вважав доцільним залучити до цього майбутнього антибільшовицького походу й цих 15 тис. офіцерів колишньої Російської армії. Гетьман не виключав такого походу спільно з арміями Дону та Денікіна. В авангарді, звичайно, мала наступати німецька армія.

З метою уточнення планів цього майбутнього походу, вирішення нагальних питань подальшого формування армії України, підготовки її офіцерських кадрів, вирішення питань щодо стримування командуючого німецькими військами Східного фронту Кирбаха *(який увесь час перебував у Вільно і в Києві навіть не показувався, але, на відміну від свого попередника, увесь час намагався втручатися у внутрішні справи України),* визріла потреба у зустрічі П. Скоропадського з німецьким імператором Вільгельмом.

Цей візит розпочався 5 вересня 1918 р. Дата була вибрана досить вдало, оскільки Нічеччина на той час вже перебувала на межі поразки у Першій світовій війні, а тому їй було недоцільно висувати нові економічні, чи політичні вимоги до України. Це був вигідний момент, який слід було добре використати, і за допомогою німецької допомоги вирішити деякі нагальні питання України.

Єдине, що не вдалось передбачити, так це революцію в Німеччині.

Під час цього візиту П. Скоропадський зустрівся з кайзером Вільгельмом II. В ході переговорів офіційна Німеччина зняла усі свої зауваження і пересторога щодо подальшої роботи над створенням української армії. На жаль, як показали подальші події, часу для реалізації цього задуму у Гетьмана залишилось вже дуже мало.

Перебіг цього візиту такий: *візит Гетьмана до Берліна розпочався 2 вересня 1918 р. Разом з Гетьманом до Берліна відбули Палтов, міністр закордонних справ та два ад'ютанти.*

Гетьман пересувався залізницею. Його супроводжував начальник Південно-Західної залізниці Кирилович, який поінформував Гетьмана про необхідність постачання з Німеччини до України змащувальних матеріалів, що не вироблялися в Україні, але конче були необхідними для змащування рухомого складу.

Наступного дня о 7.00 год. вечора Гетьман прибув в Берлін. На Берлінському вокзалі Гетьмана зустрів директор департаменту закордонних справ Німеччини і чиновник того ж департаменту. Гетьмана зі свитою розмістили в готелі «Адлон». Одночасно з Гетьманом з України до Берліна прибули граф Берхем і капітан Альвенслебен.

Наступного дня Гетьман відвідав міністерство закордонних справ Німеччини. В ході розпочатих переговорів Гетьман зрозумів, що МЗС Німеччини взято курс на збереження того політичного курсу з більшовиками, який вже існував, бо як стверджували офіційні політичні кола Німеччини, їх країні конче потрібен мир з Росією, а його, на думку німців, могли гарантувати лише більшовики.

Далі Гетьман провів переговори про необхідність постачання в Україну з Німеччини змащувальних матеріалів. Відповідну угоду про це було укладено. Після цього, Гетьман провів переговори з канцлером, графом Гертигом. В його честь Гетьманом в готелі було дано святковий обід, а канцлер, у свою чергу, в той же день, в честь Гетьмана дав святкову вечерю, на яку було запрошено багато представників великої промисловості Німеччини та банківського сектору.

У той же день, в 11.50 ночі Гетьман з супроводжуючими особами поїхав на залізничний вокзал, і зранку наступного дня, 5 вересня вони прибули до Каселя. На залізничному вокзалі Гетьмана зустрів флігель-ад'ютант імператора.

Гетьмана та його почет розмістили в прекрасному місцевому готелі. Після сніданку, командиром 10-го корпусу, який супроводжував Гетьмана було запропоновано відвідати Кассельську картинну галерею.

Звідти вони поїхали до імператора. Імперетор перебував в чудовому палаці Вільгельмцрере з його чудовими витворами мистецтва і виглядом на Кассель.

Прибувши до палацу Гетьмана провели до імператора. Імперетор зустрів Гетьмана стоячи, неподалік відкритих дверей.

Гетьман був попереджений про те, що на даний час з імператором не слід вести серйозні розмови про справи, а також вести з ним дискусії, оскільки це все одно не матиме ніякого значення в питанні їх практичної реалізації.

Розмови велись навколо здоров'я імператриці, про генералів, про війну, історію. Імператор вручив Гетьману орден: Великий хрест Червоного Орла і сам причепив його на груди Гетьману.

Після цього Гетьмана та його свиту було запрошено на сніданок. На цьому сніданку було дуже мало офіційних осіб. В основному говорив імператор, він говорив про незалежність України, історію, коней, називаючи Гетьмана титулом «Світлість». Гетьман відповідав українською мовою.

У відповідь, Гетьман подякував за прийом і підняв келих за здоров'я німецького імператора та німецького народу, не згадуючи німецьку армію. Гетьман не став піднімати келих за перемогу німецької армії, хоч як того домагалися німці.

Промови Вільгельма та Скоропадського були надруковані в німецькій пресі.

Після сніданку вони вийшли на терасу, де були зняті кінематографом. На терасі розмова продовжилась, і стосувалася, головним чином, долі російського імператора Миколи II. Ні Гетьман, ні імператор Вільгельм не знали його долі.

Гетьман, однак, повідомив імператору, що в один з днів, після 16 липня, по всіх церквах Києва були проведі панахиди по імператору Миколі II та його сім'ї. Далі Гетьман розповів імператору про аграрну реформу в Україні, що набирала хід. Після цього імператор відійшов поспілкуватись зі свитою Гетьмана. Через годину після сніданку імператор розпрощався з Гетьманом. Після цього українська делегація прибула до свого готелю.

О 5.00 год. вечора українська делегація сіла в поїзд. О 8.00 год. вечора українська делегація прибула в Гановер. Їй було подано вечерю в імператорських залах залізничного вокзалу. Комендант вокзалу повідомив Гетьману, що останнім часом йому все важче і важче втримувати дисципліну серед солдат, які повертаються з фронту. Це було передвісником жорстокого майбутнього.

Наступного дня Гетьмана запросили в оперу в імператорську ложу. Його зустрів директор Королівських Пруських театрів, граф Гільзнер.

Наступного дня Гетьман в супроводі поїхав в Спа.

Не дивлячись на ті відомості, які Гетьман постійно отримував від своїх довірених осіб про нищівні поразки німецьких військ від військ країн Антанти на фронті, в німецькому тилу порядок був ідеальний. Поїзди прибували без будь-якого запізнення, на шосейних дорогах ніяких заторів не було. Ситуація в Німеччині різко відрізнялась від того, що відбувалося б у нас у подібних ситуаціях, тоді б безлад був би суцільним.

Фельдмаршал Гінденбург зустрів Гетьмана на самому залізничному вокзалі в Спа. Він посадив Гетьмана в автомобіль з правої сторони від себе і вони поїхали до постою фельдмаршала, де зібрався увесь штаб, і де відбувся сніданок. Гінденбург був цілком спокійним, запевняв, що нічого катастрофічного на фронтах не сталося, критикував панікерів-політиканів в Берліні і твердив, що в Німеччини є всі шанси цю війну, принаймні, не програти.

Після сніданку Гінденбург запросив Гетьмана, Людендорфа, Берхема в окрему кімнату, в якій між ними відбулась розмова. Ця розмова, головним чином, стосувалася більшовиків. Гетьман доводив необхідність формування Особливого корпусу армії. Метою цього корпусу був би рух на північ від кордонів України. Далі розмова стосувалася формування регулярної української армії. Всі присутні погодились з Гетьманом, що в тих умовах, в яких сьогодні перебуває Гетьман і Україна ніякої серйозної армії до весни 1919 р. створити не вдасться. У цьому питанні німці обіцяли повне сприяння.

Далі розмова стосувалась інших військових формувань, де б німці могли сприяти, головним чином формування Південної і Астраханської армій. Метою цих армій була б підтримка Дону, але контингент добровольців у них міг би також набиратись в Україні. У цьому контексті Людендорф і Гінденбург вважали доцільним, щоб ці дві армії Україна взяла під свою опіку. Гетьман з цим погодився, оскільки, поряд з цим, можна було на ці армії Україні дієво впливати.

Гетьман просив німців повернути усіх військовополонених, на які він вкаже для формування українських військових частин та військових частин Південної армії. Німці на це погодились.

Взагалі, по усім домаганням, проханням, вимогам Гетьмана німецьке вище військове командування дало позитивну відповідь.

Того ж вечора українська делегація прибула в Кельн. Переночувавши в місцевому готелі Гетьман наступного дня оглянув красивий місцевий католицький Собор.

Того ж дня о 14.00 год. українська делегація виїхала на віллу Кугель до Болена Круппа, що в в м. Ессен. В Ессені Гетьман хотів ознайомитись з розміщенням німецьких заводів, дізнатись як вирішується питання розміщення робітників, як будуються їх містечка, як взагалі, вирішено квартирне питання, щоб використати у майбутньому цей досвід у промисловому розвитку м. Києва та інших великих промислових міст України.

Те, що Гетьман побачив в Ессені перевищили всі його сподівання. Гетьмана доброзичливо зустріла вся сім'я Круппа. Вілла Кугель була дуже розкішною, була прикрашена багатьма витворами мисцетва.

Зате господарі були дуже простими людьми. Питаннями виробництва займався виключно її чоловік та велика кількість різних директорів, а хазяйки вілли займалась виключно питаннями покращення побуту робітників.

Наступного дня з самого ранку Гетьмана повезли на завод. Завод — величезне місто, де одночасно працювало 170 тис. різноманітних працівників. До війни заводи Круппа виробляли всього 13% воєнної продукції, а зараз — понад 50 %. При цьому, 75% робітників не були членами різних соціалістичних партій, а про спартаківців тоді ще ніхто й не чув. Діяли робітничі каси, різноманітні спо-

живчі лавки, лікарняні каси і т. п. Жили робітники там же, в робітничих містечках, в хороших квартирах, з хорошою гігієною. Краса їх будинків вражала. Знаменитих далекобійних гармат Гетьман не бачив. Їх виготовляли на іншому заводі, що належав Круппу.

Ввечері того ж дня відбувся обід з директорами заводів. Гетьман побачив, що до Круппа надсилались працювати найбільш талановиті фахівці в галузі технічних і комерційних знань.

Було вирішено на чолі Круппа створити відповідну технічну організацію для розвитку економічних зв'язків з Україною, однак реалізувати цю ідею на практиці не вистачило часу, ні в Нічеччини, ні у Гетьмана.

Наступного дня українська делегація повернулась в Берлін. Палтова на цих зустрічах не було. Гетьман поставив йому окреме завдання, — зя'сувати об'єктивне внутрішнє становище Німеччини та дієвість і силу у цій країні діючих різноманітних політичних партій. Зі здобутої інформації Гетьман зрозумів, що не дивлячись на здавалось би пристойне внутрішнє становище Німеччини, воно є показним. Всередині Німеччин кипить як вулкан. З одного боку, його можна приборкати, а з іншого, він може вирватись назовні, і тоді непереливки буде всім.

В цей час у Берліні перебував член уряду Криму граф Татищев. З ним у Гетьмана відбулась особиста зустріч. В ході цієї зустрічі Татищев різко змінив свою позицію. Тепер він вважав, що злиття Криму з Україною є цілком можливим. Однак, таке злиття може відбутися лише за умови, коли Україна скасує бойкот Криму. Про умови такого злиття Татищев не говорив, однак влада Гетьмана над Кримом визнавалась ним у будь-якому випадку.

Було вирішено, що Татищев негайно зателеграфує в Крим, до свого уряду, щоб він негайно вислав до Києва делегацію для переговорів про злиття Криму з Україною.

У свою чергу, Татищев просив негайно надіслати відповідну телеграму до Києва для зняття блокади і відновлення економічних і транспортних зв'язків з Кримом. Гетьман таку телеграму негайно надіслав на ім'я Лизогуба.

Також у цей час до Берліна прибула українська промислова, торгівельна і сільськогосподарська делегація під керівництвом В. Кочубея з метою налагодження і розвитку взаємних економічних та торгівельних зв'язків.

На запрошення, наступного дня Гетьман прибув в Кіль у супроводженні своїх ад'ютантів. В Кілі Гетьман був зустрінутий з особливими почестями. На залізничній станції був виставлений караул, його зустріло головне начальство міста. Гетьман поїхав до принца Генріха, який очікував Гетьмана в своєму палаці. Після представлення Гетьмана, вони разом поїхали в Морське Зібрання, де відбувся святковий обід даний в честь Гетьмана.

Після повернення у готель ад'ютант Гетьмана, Зеленевський, повідомив Гетьману, що під час цього візиту, за його власними спостереженнями за матросами німецьких бойових кораблів він дійшов висновку, що на німецькому флоті не так все добре як здається на перший погляд. Майже у всіх матросів цих кораблів були сумні, злі обличчя, точно такі, як у наших більшовиків — солдат.

Події, що відбулись у Кілі дещо пізніше підтвердили ці побоювання.

Наступного дня українській делегації показали казенні майстерні, далі, — частину порту. Гетьман ходив на підводному човні, причому, ниряв на глибину.

Далі відбувся офіційний сніданок в офіцерській школі, на якому також був присутній принц. Далі, під український гімн «Ще не вмерла Україна» Гетьман перейшов на теплохід, де його ознайомили з Кільським каналом. Після цього, вони разом з принцем пересіли в автомобіль і повернулись в Кіль.

Після цього, українська делегація повернулась з Кіля в Берлін.

Наступного дня в готелі «Адлон» Гетьман дав обід Гренеру, який також прибув в Берлін. Після цього, вони поїхали в театр, де давали «Дер флигенде голлендер».

Прямо з театру українська делегація поїхала на залізничний вокзал.

Таким же чином, як і приїхала українська делегація до Берліна, так вона й повернулась в Україну.

Місія пройшла і була завершена досить вдало.

Водночас, дипломатичні контакти з державами Антанти належним чином налагодити не вдалось. В Ясси, як представник Гетьманського уряду був направлений Коростовець, колишній посол колишньої Російської імперії в Пекіні. Необхідність такого заходу була спричинена тим, що в жовтні 1918 р. в Ясси були викликані багато російських політичних діячів і там відбулися цілий ряд їх засідань спільно з представниками країн — Антанти. Загальний настрій цих засідань був спрямований не на користь України. Російські представники не розуміли, що налаштовуючи країни Антанти проти України, вони згубно діяли й на свою майбутню справу, — визволення Росії з під — більшовиків. Відтак, представники країн Антанти дуже неохоче вступали в контакти з українськими представниками.

Коростовець, використовуючи свої напрацьовані зв'язки в Румунії, не один раз спілкувався з представниками країн Антанти в рамках цього заходу. Однак, це успіху не принесло. Так, вся французька місія була радикально налаштована проти України, і пройшло багато часу, допоки французи зрозуміли, що в інтересах Фроанції і союзників слід сприймати Україну інакшою.

Через Державну варту, українську спецслужбу Гетьман в усіх подробицях через українську розвідку досить добре знав все те, що відбувалося в Яссах. І йому було не зрозуміло, чому Антанта, а особливо французи, які особливо мали би бути заінтересовані в підтримці ладу в Україні, а його на даний момент могло забезпечити лише гетьманське правління, не прислали свого представника в Україну. Було дуже важливо, щоб в Києві був офіційний представник країн Антанти, з яким можна було б обговорювати плани подальших спільних дій. Тут, очевидно, головну роль зіграла позиція російських громадських діячів, які прибули в Яси і категорично виступали проти України, як незалежної держави, але вони нічого не розуміли в міжнародному становищі.

В цей же час, Раковський зі своїми делегатами, який прибув в Київ для укладення мирного договору провадив саму справжню більшовицьку агітацію. Гетьман постійно наголошував представникам Німеччини в Україні, що з цих переговорів нічого не вийде, бо більшовики прибули, щоб затягувати час, розвідати внутрішню ситуацію в Україні та вести свою пропаганду користуючись своїм дипломатичним прикриттям. Так, ще на початку серпня 1918 р. здійснили спробу підняти повстання проти гетьмана та дуже скоро зазнали поразки через відсутність підтримки народу.

Однак, німці були не готовими вислати більшовицьку делегацію з Києва, бо це, на їхню думку, призвело б до зриву перемир'я між більшовицькою Росією і Україною і відновлення бойових дій в Україні. А німецька армія з огляду на ситуацію в їх країні, була не готовою знову воювати з більшовиками: *ця українсько — більшовицька конференція, що проходила в Києві з Шелухіним і Раковським на чолі тривала здавалось безкінечно довго. Усі питання, пов'язані з інтересами Німеччини, наприклад, передачі Україні у великій кількості рухомого залізничного складу, та врегулювання залізничного сполучення проходили дуже швидко, усі інші питання, як то про кордони України, затягувались неймовірно.* У цьому контексті цікавим є такий документ:

«Таємно

Пану Голові мирної делегації України С. Шелухіну.

Зважаючи на те, що у приватній розмові з міністром закордонних справ, голова мирної делегації Раковський виразив бажання вирішити можливо якнай-

скоріше питання, що стосуються угоди між Російською республікою і Українською державою, вважаємо необхідним довести до Вашого відома, що прискорення українсько-російських відносин можливо лише після того, як з цього питання висловиться німецький уряд…. »

Під час роботи цієї конференції більшовицька пропаганда в Україні проводилась особливо активно і була спрямована на підготовку повстання. Ззовні більшовиками в Україні керувала так звана дев'ятка на чолі з П'ятаковим та Бубновим, що влаштувалась у Курську. Ці більшовики формували кадри для майбутньої «української повстанської армії», організовували так звані більшовицькі партизанські загони на території України, і допомагали грошима та зброєю уже існуючим більшовицьким бандам в Україні. У «мирній делегації» Раковського, що прибула до Києва для ведення мирних переговорів підривну роботу вів військовий експерт делегації, колишній полковник Єгоров. В Одесі більшовицький центр створив Дибенко.

Міністерство внутрішніх справ України виявило діяльність цих двох великих більшовицьких організацій у Києві та Одесі. Про це було повідомлено офіційний Берлін, однак це повідомлення залишилось без відповіді офіційного Берліна.

Тоді, за вказівкою міністра внутрішніх справ Кістяківського було арештовано Єгорова і Дибенко. Також було проведено обшук у примішенні більшовицької делегації, що прибула на переговори в Україну та у приміщенні більшовицького консульства. В результаті цих обшуків були здобуті відповідні більшовицькі документи та інструкції щодо подальшої діяльності їх відділів по усій Україні. Прокотилися масові арешти більшовицьких емісарів та діячів. **З вилучених документів, українській владі став відомим широкий організаційний план більшовицького повстання в Україні, що готувалось. Також вилучені документи свідчили про тісні контакти самого Раковського з головою УНС Винниченком, і повну поінформованість, якщо не пряму посередницьку участь у цьому … німецького штабу.** У зв'язку з цим, стався величезний скандал, тимчасовий заступник барона Мумма, радник Тіль, у різкій формі виступив з вимогою звільнення арештованих, повернення захопленої переписки, та звільнення зі своєї посади міністра Кістяківського. Кістяківського за наполяганням ніиців було звільнено з посади, а Єгорова та Дибенко звільнено з в'язниці.

Чому німці повелися саме таким чином? Очевидно більшовики, розуміючи програш Німеччини у війні, пообіцяли офіційному Берліну дотримання якихось безпекових питань для німецької армії, і саме головне, виплату Німеччині величезних контррибуцій та репарацій. Питання безпеки України їм були байдужі. До цього слід окремо додати, що саме влада Цетральної ради привела німців в Україну.

Відтак, мирні переговори України з більшовицькою Росією були перервані. Раковський виїхав у Москву. 10 жовтня 1918 р. генеральний консул України Кривцов надіслав з Москви тривожну телеграму про можливість радикальної зміни політики Раднаркому стосовно України, *оскільки з аналуванням Брестського договору, усі обов'язки Раднаркому відпадають, а відтак, відпадає обов'язок укладення з Україною мирної угоди.* Рада комісарів надсилала в Україну погрозливі ультиматуми з приводу приниження своєї делегації. У цей час, у «нейтральній зоні» на кордоні України з більшовицькою Росією йшов процес розгортання двох більшовицьких дивізій, більшовицькі загони з'явились у північних повітах Чернігівської та Харківської губерній. І хоча заступник Раковського, Мануїльський запевняв, що усі ці дії є актами недисциплінованості військових частин, і більшовики не мають ніяких планів щодо війни з Україною, цим запевненням ніхто в українській владі не вірив.

Складними у цей час були для України і міжнародні обставини. Так, 2 жовтня український посол у Берліні барон Штейнгель телеграфував у Київ: *«становище безнадійне і вимагає від нас небхідність увійти в контакт з країнами Антанти, лише вони взмозі забезпечити державі її інтереси. Маю точні відомості, що країни Антанти не заперечуватимуть щодо введення своїх військ в Україну, якщо їх про це попросити.»*

За свідченнями багатьох очевидців, в Києві у цей момент було розвалено нормальне комерційне життя. В результаті цього, процвітала спекуляція, особливо спекуляція квартирами, оскільки в Київ масово прибували біженці з більшовицької Росії, що призвело до великого квартирного дефіциту.

На противагу усім цим подіям українська влада й надалі розбудовувала Україну. Після повернення Гетьмана в Україну робота закипіла з новою силою. Було розпочато формування Особливого добровольчого корпусу (*офіційно про призначення цього корпусу відкрито нікому не говорилось, однак, офіцери — добровольці неофіційно знали про його майбутнє призначення).* Командиром корпусу Гетьман призначив князя Ерістона. Одночасно, з метою стримування більшовиків від активної діяльності, такі формування створювались з офіцерів у великих містах України.

Головним призначенням цих частин було їх розгортання і виступ разом з армією Краснова проти Совдепії з півночі. Гетьман вважав, що цей задум міг бути вдало реалізований, оскільки одночасно з заходу на Совдепію мала вдарити німецька армія. Таким чином, одночасним наступом трьох армій можна було б покінчити з більшовиками, швидко і дієво.

З іншого боку, Гетьман намагався забезпечити безпеку великих міст і для цього розпочав формування офіцерських дружин. Керівником київської дружини було призначено росіянина, генерала Кирпичова. Єдиним призначенням цих дружин було підтримання порядку і боротьба з усяким більшовизмом.

В українських корпусах, що формувались, спочатку був кадровий склад, новобранці повинні були прибути у листопаді. Тоді, Гетьман на нараді з корпусними командирами наказав сформувати в кожному з 48-ми полків по одній сильній офіцерській роті, посилено забезпечивши її кулеметами. Головним призначенням таких рот було підтримання порядку в провінції. Офіцерам, які не співчували Україні, дозволялось вступити в Особливий корпус. Інші ж офіцери могли вступати в українські корпуси, що швидко формувались. Відтак, ніякого насильства над переконаннями не було. Мета одна — підтримання порядку і накопичення військових сил *(у цей період в українських частинах, що формувались з'явились агітатори, які заявляли, що всі офіцери повинні перейти на сторону Денікіна, що саме Денікін оголосив себе єдиним верховним командувачем усіх сил, що борються з більшовиками. Відтак, в окремих частинах, стався розкол, одні, — готові були підтримати Денікіна, а інші, — підтримати Українську державу).*

Німецьке командування, зі свого боку, енергійно пішло назустріч у справі формування і спорядження цих військових частин. Це був великий позитив поїздки Гетьма до Берліна.

Також, після повернення з Берліна Гетьман безпосередньо зайнявся організацією проведення аграрної реформи в Україні. У цей час провадилось багато засідань з представниками різноманітних політичних партій, на яких напрацьовувались найбільш прийнятні для України варіанти вирішення земельного питання.

Гетьману найбільше подобався проект, напрацьований Колокольцевим разом з колишнім директором департаменту міністерства землекористування Афанасьєвим.

Проект був розглянутий профільним міністерством, далі, Радою Міністрів і був переданий на обговорення великої комісії.

У цьому питанні Гетьман був прихильником компромісу від землевласників, що полягав у такому:

право продажу землі, крім цукрових плантацій, лісів, землі, необхідної для кінських заводів і насінних господарств;

виплата селянами грошей за землю, яку вони купляють дасть змогу оживити економічно — грошові відносини, бо гроші будуть в обороті, цим буде зменшена інфляція і в уряду не буде потреби друкувати додаткові гроші і пускати їх в оборот;

передача землі малоземельним селянам, а не безземельним (це дасть змогу малоземельному селянству твердо стати на ноги та гідно поставити свою справу).

Для практичної реалізації цілого ряду дрібних питань Гетьманом була створена відповідна велика комісія під його головуванням.

Крім того, як вважав Гетьман, для практичного реалізації цього задуму, необхідно було також провести ряд реформ в галузі економіки.

Як і слід було очікувати, величезне поміщицьке лоббі в Україні виступило проти такої аграрної реформи. Їх позиція була зрозуміла, вони не хотіли йти на логічний компроміс, віддати частину своїх земельних володінь, прагнули залишити все як було до того, а тому, згодом, втратили все.

Обговорення цієї земельної реформи затягнулось аж до повалення Гетьманату. Однак, слід зазначити, що Україна ніколи не стояла так близько до вирішення свого аграрного питання, як у листопаді 1918 р. Аграрне питання в Україні залишається невирішеним повоню мірою й по сьогоднішній день.

Гетьман наполягав на необхідності відміни монополії на хліб, за те, щоб була дозволена вільна торгівля хлібом. Це дало б змогу стабілізувати ринок хліба та ціни на нього, а також заспокоїти селян, однак, щоб реалізувати цей задум часу у нього не залишилось.

Директорія, піддавшись бажанням натовпу, обіцяла всю землю роздати немайновим класам. Як показали подальші події, з цього, крім повної анархії і розорення країни, нічого не вийшло.

У вересні 1919 р. Гетьман дав вказівку Раді Міністрів розробити концептуальні заходи щодо створення і розвитку в Україні хімічної, електричної, паперової, текстильної, оптичної промисловості. Для розвитку цих галузей промисловості було необхідним виробляти велику кількість електроенергії. З метою реалізації цих проектів на засіданні Ради Міністрів було вирішено використати наші ріки Дніпро і Дністер, побудувавши на цих річках систему гідроелектростанцій. Для дослідження можливостей такого будівництва Радою міністрів було виділено 8 млн. крб..

24 жовтня Гетьман у колі своїх найближчих друзів відзначав шість місяців свого гетьманства *(було організовано святкову вечерю, на яку були запрошені всі учасники квітневого перевороту. Хто тільки в ньому не брав участь, люди найрізноманітніших політичних партій та професій, а також соціального походження).*

У зовнішньополітичній сфері справи України йшли чудово. Готувались дипломатичні місії у великі нейтральні держави та в держави Антанти для того, щоб повідомити ці держави про ту роботу, що велась в Україні. Наші вороги й наші друзі, за твердженням Гетьмана, дивились на Україну як серйозний фактор європейської політики.

За весь період свого існування Гетьманська Україна була унітарною державою диктаторського типу, з тимчасовими обмеженнями демократичних сво-

бод. У культурно-освітній сфері була розширена мережа театральних закладів. У Харкові розпочала робота перша в Україні операна школа, а також музичний драматичний інститут імені Лисенка. На рівні початкової освіти українським урядом було видано кілька мільйонів примірників україномовних підручників, а в більшості шкіл уведено українську мову. Також було засновано близько 150 нових україномовних гімназій, 75 українських шкіл, у тому числі в сільській місцевості. Було створено Національний музей, архів, картинну галерею, національну капелу і театр, український кінематограф, розпочали свою діяльність сотні бібліотек тощо. Освіта стала загальнодоступною для всіх українців. У жовтні 1918 р. у Кам'янці-Подільському та в Києві відкрилися два нових українських університети, створено Українську Академію наук, як структуру, що призначена виробляти державну політику, президентом якої на запрошення Гетьмана став В.І. Вернадський.

Вже восени 1918 р. було спроектовано три гілки київського метро, що ми ними користуємось сьогодні планувались ще при Скоропадському, було ухвалено закон про розподіл землі, що мав діяти до реалізації повномасштабної земельної реформи, відтак, економіка України стрімко йшла вперед.

Відтак, вже за кілька місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки у сфері організації влади, військовій сфері, культурі, про які мріяли багато поколінь українців.

Водночас, українські патріоти поставилися до нової влади неприхильно, а то й вороже, оскільки Гетьмана вони вважали за ставленика німців і московської буржуазії в Україні.

Українські політичні партії, що брали активну участь у національно-державному будівництві у період діяльності Центральної Ради, за нової влади, вкотре рішуче відмовились співпрацювати з Гетьманом, оскільки мали яскраво виражене соціалістично-більшовицьке спрямування. Тому, незважаючи на великі зусилля, Гетьманові не вдалося створити українського чисто національного уряду.

Дійсно, Гетьман дав прихисток великій частині московського офіцерства, що постійно прибувало з Росії, де розпочиналась повномасштабна Громадянська війна. Однак, за задумом Гетьмана ці професійні офіцерські кадри в українському суспільстві мали бути українізовані і очолити українські військов частини, що мали бути створені вже навесні 1919 р., і стати до боїв проти більшовиків.

З відновленням права приватної власності на землю, в села почали повертатися поміщики. Вони накладали на українське селянство великі контрибуції за своє втрачене чи пошкоджене майно періоду УНР: *один з великих землевласників з Ямпільського повіту, що на Поділлі тоді вихвалявся, що він стягнув з селян 250 тис. крб., тоді ж як вартість втраченого і пошкодженого майна не перевищувала 150 тис. крб.* Крім того, Гетьман не міг дати вождям українського руху відповідних посад ні в уряді, ні в місцевому самоврядуванні, оскільки вони були вкрай лівих поглядів, що нагадувало більшовизм.

Найвпливовіша серед селянства Українська партія Соціалістів революціонерів була заборонена через пропаганду соціалістичних, а часто більшовицьких ідей.

Самолюбивість членів різних соціалістичних партій в Україні і сприятливий грунт для усяких бунтів та повстснь підривали внутрішню ситуацію в Україні: селяни, які були злі на німців, що утримували порядок; хлібна монополія; невирішеність земельного питання; північний більшовизм; грабіжництво і насилля; повернення з полону сотень тисяч колишніх військових; ріст цін на товари першої необхідності, — це були тими факторами, що їх використовували

ліві, збільшовичені українські політикани, які все ж знищили Гетьманство, як форму державного правління Україною, а разом з ним, і Україну.

У вересні та жовтні Гетьман був добре поінформований стосовно того, що діялось в лівих українських партіях. Переважна більшість українства було абсолютно спокійною. Українська влада укріпилась в свідомості українського народу. У Гетьмана був невеликий, але прекрасно діючий апарат, який давав повну інформацію про те, діялось в самих низах народу. Відтак, якоїсь озлобленості чи нетерпимості не було.

Всеукраїнський селянський з'їзд, що пройшов у цей час, закликав селянство не виступати збройно проти гетьманської влади. Однак, вже у травні — червні українське селянство піднімається на повстання у багатьох регіонах України. Україна спалахнула у селянських повстаннях. Найбільш організованих форм повстання набрало на Київщині, яким керував колишній начальник київського воєнного округу за Центральної Ради, полковник М. Шинкар.

З Київщини повстання перекинулось на інші повіти, в Таращанський повіт, на Бердичівщину й Васильківщину. З появою у селах каральних загонів, повстала вся Київщина.

В Таращанському повіті у повстанні взяло участь майже все чоловіче населення повіту. Спершу повстанці винищили на Таращанщині усі гетьманські та німецькі відділи, встановлюючи на звільнених територіях владу Центральної Ради. За деякий час німці зосередили в цьому районі цілий військовий корпус, спалили декілька десятків сіл, і після кривавої боротьби, повстання у повіті придушили.

Уцілілі повстанці, щоб врятуватись від остаточного винищення, організувались у 15-тисячний загін із чотирма гарматами, під командуванням полковника Шинкаря, перейшли на Лівобережжя з наміром заховатися в рядах Запорозької дивізії, відділи якої тоді стояли на Харківщині, що на кордоні з Московщиною.

Але Запорозькі частини не мали ніякої змоги прийняти до себе таку велику кількість повстанців, а тим більше, їх заховати.

Тоді, повстанський загін, пробиваючись з боями через Лівобережжя, переслідуваний німецькою кіннотою, не маючи ніякої можливості втриматись на українській території, перейшов у Воронежничу, на територію совєтської Росії.

Згодом, більшовики сформували із цього загону так звану таращанську дивізію, значно поповнивши її склад москалями. До складу дивізії увішло чотири піхотні полки — імені Богуна, Залізняка, Гонти, Трясила та гарматна бригада, що складалась виключно з москалів.

Згодом, у війні Директорії УНР з совєтською московщиною ця дивізія брала активну участь у цій війні як одна з найкращих більшовицьких ударних частин. У 1918 р. у полках цієї дивізії було лише 20% українців, а в полку імені Гонти були самі лише москалі з тамбовської губернії.

Повстанці вимагали повернення усіх прав і вольностей, що існували за Центральної Ради. Незабаром на Звенигородщині, де зародилося Вільне Козацтво, повстання набрало характеру запеклої війни з німецькими військами. На чолі звенигородців стояв сотник авіації Левко Шевченко, штабом керував поручник Кривда. Повстанськими куренями командували колишні організатори Вільного Козацтва, А. Шевченко, Ф. Бондар, Халабуденко, Попик, Дід Шаповал. Дід Шаповал під Шполою, командуючи своїм куренем, навіть розбив цілу німецьку бригаду. Лише у вересні 1918 р. повстання на Звенигородщині було придушено, але в інших регіонах України селянські повстання тривали аж до грудня 1918 р., допоки німецькі й австрійські війська не покинули територію України.

У цих повстаннях було знищено біля 30 тис. німецьких та австрійських вій-

ськових, а учасників повстання полягло біля 50 тис.: *серед яких загиблі, розстріляні та вивезені до концтаборів до Німеччини (за офіційними даними німецького командування, тільки у Звенигородському повіті німці втратили вбитими і пораненими більше 6-ти тис. Вже у листопада 1918 р. могутній повстанський рух одночасно розгорівся у Вінницькому, Балтському, Летичівському, Могилів — Подільському і Ямпільському повітах).*

У той час німці провадили «прагматичну», як вони вважали, політику, допомагаючи як П.Скоропадському, так і більшовикам: *німці продали більшовикам 200 тис. гвинтівок і 500 тис. набоїв. Цією зброєю нарком з військових і морських справ радянської Росії Л. Троцький озброїв нові червоні військові частини, які більшовики готувались використати у новому військовому поході на Українську державу.*

Свою власну суб'єктивну характеристику становища селянства у цей період дає й Нестор Махно, заявляючи, що: *«...Тепер в Україні відновлено царсько-поміщицькі права...»*

У жовтні до Гетьмана надійшли пропозиції щодо необхідності скріпити український уряд українськими національними кадрами. У Гетьмана з цього приводу та голови Ради міністрів Лизогуба не було єдиної позиції, з одного боку, безсумнівно, слід було заповнювати «портфелі» українськими національними кадрами, щоб уряд став більш національно-українським, а з іншого боку, Гетьман не бачив серед українців державних діячів, а лише партійних діячів, які не годяться для зайняття вищих державних посад. Можливо вважати, що якби це вдалось зробити відразу ж, то українські партії були б задоволені і багатьох проблем, що виникли у майбутньому, можна було б уникнути.

Відтак, час минав, а питання заміщення посад в уряді, наприклад, міністра праці, не вирішувалось. Таким чином, політика Гетьманату не знаходила підтримки в переважній більшості українських політичних партій, які відстоювали чисто соціалістичні, а подекуди й більшовицькі ідеї та напрями соціалістичного розвитку української державності. Крім того, вони не могли пробачити Гетьману їх насильницького відсторонення від влади. Тому, восени 1918 р. вони розпочали відкриту боротьбу проти правління Скоропадського, яке українським соціалістам видавалось більш вороже, ніж московський більшовизм. **За такий підхід вони українці — соціалісти невдовзі поплатяться повною більшовицько-московською окупацією України, а в недалекому майбутньому, — голодоморами гулагами, виселеннями, тобто, винищенням.** Водночас, на початку осені воєнна, політична, економічна, соціальна, а також ситуація з культурою в державі залишалися начебто ще спокійною й під контролем гетьманської влади. З цього приводу Михайло Омелянович-Павленко розлого згадував: *«...У вересні, як і в попередні місяці, на Полтавщині був спокій. Так мені здавалося. І я був дуже здивований, коли одержав таємний припис командира корпусу прибути на секретне засідання, що мало відбутися в кабінеті губерніального підстарости Ноги. Справа полягала в тому, що адміністрація поборювала повстанчий рух, що розпочався вже на Київщині та Харківщині внаслідок революційної агітації.*

Урядові Гетьмана вдалось змінити погляди німців на військове діло на Україні, і хоча з великим запізненням, вони дали згоду закликати молодь під прапор. Казали, що в листопаді мав бути оповіщений перший призов рекрутів, біля 80 тисяч (до 60 тисяч уже було), а в березні 1919 р. другий, до140 тисяч.

Таким чином, на весну 1919 р. під бойові прапори України стала-б 300 тис. армія.

Під оглядом військовим Київ у цю добу був дуже цікавий. Так, крім сталевих шоломів німецьких вояків, місто було повним молодих сердюків та офіцерів колишньої російської армії.

Ці сурогатні організми не здатні ставити опір солідному ворогові. Щодо українських сердюків, то тут до оцінки треба підходити з зовсім іншим мірилом. Властиво, була це колишня Гвардія, якій бракувало хіба ще загартованих традиціями кадрів. Це не значить, що там не було бойових старшин, навпаки, але цього ще мало: спільні переживання критичних моментів врешті сприяють витворенню в частинах військового духу, в основі якого все повніше лежить ясний і сильний своєю очевидністю національний ідеал. Поза тим, то було військо українське, добрі паростки, з гарними перспективами.

В самому Києві сердюки мали симпатії, їх молодеча пісня, завзята постава всім були до вподоби. Особливо елегантно виглядав Кінний Сердюцький полк, артилерія та кінний дивізіон полковника Аркаса. Генерал Рогоза вважав, що сердюки мали відіграти роль прикладу для інших військових організацій, розміщених по губерніях.

В царині зовнішніх зносин, наш престиж за кордоном піднявся. Дон та інші наші сусіди, між якими була й Польща, усталили з нами приязні відносини. Разом на Сході Европи Україна веде перед.

Нарешті, я на авдієнції у пана Гетьмана. Це перший раз, коли мені довелося особисто бути йому представленим. Пан Гетьман попросив мене сісти, а сам, не зупиняючись, ходив по просторому кабінеті, зупинявся він лише хвилево, коли, очевидно, хотів, аби я глибше порозумів його думку. Гетьман звернув мою увагу на необхідності відродження козацтва, вже як стану, як хліборобського військового класу, з яскравим національним забарвленням.

Далі Гетьман говорив про те, що він вірить у те, що козацтво пройде до майбутньої Державної Ради й стане основою права, праці й порядку. Я був цілком задоволений з того, що мені було сказано, висловив свою згоду співпрацювати з Гетьманом у його намірах й дозволив собі зауважити, що, умови Катеринославщини дозволяють поширити контингент козаків і в бік малозаможніх. Я обгрунтовував Гетьманові свою пропозицію численними ілюстраціями, які я здобув за свого першого побуту на Катеринославщині. Гетьман не спинив мене, скорше навпаки, корективи мої йому подобалися, він лише перестерігав мене, аби козацтва не засмічувати елементами хаотичними й хуліганськими.

Гетьманський палац я залишив у доброму настрої. Передо мною була нова справа, може найважливіша для мене особисто, ніж усі інші, які я досі провадив.

До Києва я взяв із собою з Катеринославщини невелику групу своїх молодих старшин, прихильних до ідеї відродження козацтва, як стану, аби на початку своєї нової діяльності забезпечити себе персоналом для виконання служби інфор-мації та зв'язку. А вже в самому Катеринославі я сподівався здобути перші необхідні старшинські кадри. Свою чинність на Катеринославщині я розпочав з того, що увійшов передовсім у сталий контакт з членами філії Національного Союзу. Тепер, у цій новій фазі розвитку революційних подій, справа полягала в тому, щоб в здобуту форму вкласти більший національний зміст…»

На початку жовтня Гетьман вже чітко розумів, що не дивлячись на досягнуті успіхи в розбудові держави, більшовики набирають силу, а німці і австрійці стають все більше ненадійними.

В цих умовах Гетьман задумав об'єднатись з усіма антибільшовицькими силами Дону, Кубані, Добровольчої армії, Криму, Грузії і разом виступити проти більшовиків. З метою реалізації свого задуму, Гетьман 20 жовтня 1918 р. недалеко від кордону України і Всевеликого Війська Донського зустрівся з П. Красновим, отаманом Всевеликого Війська Донського: (Краснов Петро Миколайович (1869 — 1947) — російський генерал від кавалерії, отаман Всевеликого Війська Донського, військовий та політичний діяч. 18 травня 1918 року в Новочеркаську було проголошено створення незалежної держави донських козаків

— Донської Республіки (згодом Всевеликого Війська Донського). Керівником нової держави з титулом отамана було обрано відомого козацького воєнного та громадського діяча, Петра Краснова. Краснов відразу ж направив своїх емісарів до Києва, до Гетьмана Скоропадського, з метою створення тісного воєнного та державного союзу Дону з Україною. Для гетьманського уряду, в умовах постійної важкої боротьби з більшовиками, такий союз також був вкрай потрібним. Тож українці з донцями погодилися разом протистояти більшовицькій навалі). Сам П. Краснов про особисту зустріч з П. Скоропадським згадував так: *«... Я добре розумів, що лівий фланг моєї армії і великою частиною тил був забезпечений зі сторони України. На гетьмана Скоропадскького я міг покластися повністю, адже гетьман був моїм старим товаришем по колишній військовій службі в 1-й гвардійській кавалерійській дивізії. Крім того, з Україною був налагоджений належний товарний обмін. Дон отримував з України не лише зброю та спорядження, але й цукор, шкіру, тканини.*

Але події в Україні розгорталися не спокійні. Я добре розумів, що за тих неспокійних умов вистоїть лише та держава, що спирається на сильну національну армію. У гетьмана такої армії ще не було, але вона посиленно й швидко формувалась ним. Цьому йому заважали німці, адже вони увійши в Україну переслідуючи свої цілі, і їм українська армія була не потрібною. Українська верхівка боялась оголошувати мобілізацію, оскільки «більшовизм» був дуже сильним на місцях, і така армія могла легко попасти під вплив більшовицької ідеології. Відтак, гетьман і його верхівка вважали, що у той час можна було розраховувати лише на німців, а армію слід створювати з вільнонайманих добровольців, які мають набиратися лише із селян — власників. В Україні створення армії відбувалося на велику відміну від того, як армія створювалася на Дону. На Дону народ піднявся проти більшовиків, зібрався у військові дружини, дружини призвали офіцерів, а потім вже роботою командуючого армією генерала Денисова і його штабу, із дружин створювалися полки, дивізії, корпуси і армії. І туди вже призначались відповідні військові начальники.

В Україні ж багато генералів і офіцерів отримали призначення командирів корпусів, начальників дивізій....перевели військові статути українською мовою....замінили всюди вивіски, але солдат в українській армії не було. Створювалась в Києві з молодих земельних власників прекрасна дивізія «Січових стрільців», були офіцерські батальйони і народний Сумський гусарський полк, але це були тисячі чоловік, у той же час, як для захисту України і для боротьби з більшовиками треба було мати сотні тисяч. В той же час, гетьман відчував, що спиратися вічно на німецькі війська неможливо, а тому він вирішив створити тісний оборонний союз з Доном, Кубанню, Кримом, народами Кавказу і Грузією. Відтак, 20 жовтня на станції Скороходово, що між Полтавою і Харковом у поїзді гетьмана Скоропадського між мною і ним відбулась політична зустріч.

Я прибув в Скороходово (Україна в той момент суттєво допомагала Дону грошима і військовим спорядженням, на своєму поїзді, складеному з трьох вагонів в супроводженні генерала Свечина, двох ад'ютантів і майора Кокенхаузена.

Гетьмана супроводжував його військовий міністр, полковник Сливинський, начальник спорядження Молов, флігель-ад'ютант Зеленевський, генерал Черячукін та інші особи з його свити. При гетьмані був німецький конвой. Німці про цю зустріч знали і її підтримували. Після сніданку у вагоні гетьманського поїзда і загальної бесіди, що стосувалася, головним чином, надання спорядження Донській армії, створення на моє прохання у східних і південних регіонах України південної української армії в районах Харкова, Полтави і Херсона, щоб вона прикрила лівий фланг і тил Донської армії від більшовицьких військових відділів, гетьман залишився зі моню наодинці, і в довірливій бесіді зі мною, висловив свої

політичні погляди про майбутнє Росії, а саме він сказав: «… Не може бути тепер й мови про повернення імперії і відновленні імператорської влади. Тут в Україні, мені прийшлося вибирати, — або самостійність, або ж більшовизм. Я вибрав самостійність України. І в цій самостійності нічого поганого немає. Слід надати українському народу право жити так, яек він хоче. Я не розумію Денікіна. Давити, давити все — це неможливо. Яку треба мати силу для цього? Цієї величезної сили ніхто немає тепер. Цього не слід робити. Треба надати можливість людям самим розвиватися, і, їй-Богу, сам народ позитивно вирішить свою долю не гірше нас з Вами…

Мене звинувачують у тому, що я вів переговори з імперратором Вільгельмом і їздив до нього. Шульгін в Катеринодарі (сьогодні м. Красонодар) пише Бог знає які паплюжні статті про мене, називає мене зрадником, і до нього прислухається уся інтилігенція, усі ці громадські діячі, яких я врятував від більшовицької шибениці, коли вони спочатку втекли від російських більшовиків у Київ, а згодом перебрались на Дон. Я прошу Вас бути посередником між мною, Денікіним, кубанцями, Грузією, Кримом, щоб усі ми склали загальний союз проти більшовиків. Хіби ми не можемо самі, або ж наші представники зустрітись і домовитись? Ми можемо врятувати ситуацію, що складається лише самі. Повірте, ніякі німці, ніякі англійці чи французи нас не врятують, ми їм усім лише слугуємо інструментом для досягнення лише їх цілей…»

На цій нараді було вирішено, що я, як отаман Всевеликого Війська Донського звернусь до генерала Денікіна з метою організації спільних з українцями переговорів. О 6 год. вечора я виїхав зі станції Скороходово і 21 жовтня прибув в Новочеркаськ. У той же день, я написав генералу Лукомському, завідуючому політичною частиною Денікіна в Катеринодар: «…Я вчора бачився з гетьманом Скоропадським. Мета нашої зустрічі, — встановлення більш дружніх відносин, об'єднання усіх наших сил для загальної боротьби з більшовизмом… Ви прекрасно розумієте, що гетьман немає для цього необхідної армії… Не траба розраховувати на чужоземну допомогу, а слід працювати самим, самим серед усіх нас вишукувати творчі сили… Ви живете надіями, що через два тижні до вас прийдуть іноземці і допоможуть Вам і військами, і снарядами, і обмундируванням, і грошима. Цією надією ви заразили навіть і мою армію, а тому на Царицинському фронті чекають і не можуть дочекатися французів. І моральний стан військ від цього очікування постійно падає, а якщо французи не прийдуть нам на домомогу? Хто подумав про те, як ми всі з цього будемо вибиратися? Я Вам відверто говорю, що так швидко вони, французи, напевно не прийдуть нам на допомогу, звичайно можуть приїхати до нас окремі особи, нові й нові збудники наших надій, але реальна сила — тисяч сорок війська, комплектів військової форми 200 — 300 тис. комплектів і всякого озброєння навіть за самих сприятливих умов для нас і для них, раніше грудня не прийдуть. Та чи прийдуть взагалі? А всі надії на подальші наші військові успіхи Ви покладаєте саме на них. Я не знаю, як одягнута і взута Ваша армія, але про свою можу сказати, що у мене дві третини війська не має добротних чобіт, одна третина зовсім не має чобіт, а взута в лапті. В лапті взуті навіть частина офіцерів. Не лише полушубків, не тільки тілогрійок, а навіть шинелі є не у всіх. Патронів залишилось лише тринадцять мільйонів на всю армію. А війна з більшовиками йде страшна і жорстока. Моя армія воює з 4 — ма червоноармійськими арміями, якими керують досвідчені генерали російського генерального штабу, арміями, що мають усе необхідне військове спорядження і прекрасно обмундировані, прекрасно озброєними… Нам усім потрібно лише домовитись…. Сьогодні говорити про майбутнє Росії ще зарано, спочатку її треба звільнити від більшовиків…Треба усім нам об'єднатися… Гетьман П. Скоропадський пропонує у найближчі дні звернутися до Доб-

ровольчої армії, Дону і Кубані, а якщо це можливо, то й до Терека, Грузії та Криму, щоби усім цим утворенням надіслати відповідну кількість депутатів на загальний з'їзд. Мета проведення такого з'їзду поки що лише одна, — вироблення загального плану боротьби з більшовиками, їх арміями та більшовизмом в Росії взагалі, щоб усі наші дії не були відірваними одні від інших, епізодними, але у повній мірі належно організованими і планомірними. І я сподівюсь, що протягнуті мною і гетьманом руки не будуть Вами відкинуті…»

Однак, простягнуті гетьманом і мною руки залишились не прийнятими. Все не подобалось Денікіну у цьому листі, насамперед те, що пропозиція про з'їзд була ініціативою не його, а Гетьмана. Крім того, погодитись на зустріч з гетьманом, представниками Грузії та Криму, означало б визнати їх самостійність, у листі йшлося про союзницьку взаємодопомогу, а це було неприпустимо з точки зору Добровольчої армііі, насамкінець, до відома командування Добровольчої армії дійшли слухи про те, що в Києві формується і збирається якась Південна армія. Генерал Денікін у формуванні цієї армії вбачав для себе як «злий умисел, каверзу», придуману німцями з метою послаблення Добровольчої армії, щоб не пускати в цю армію офіцерів з Росії, затримувати їх в Україні. Майже одночасно з написанням мого листа в Катеринодар прибув з Києва генерал А.Драгомиров, який досить суворо, непристойно і жорстко висловлювався про гетьмана Скоропадського.

У цьому контексті, командир 3-го кавалерійського корпусу Граф Келлер, ще 9 жовтня, тобто, до зустрічі П.Скоропадського і П.Краснова писав отаману з Харкова: «...Скоропадський, як вбачається, намагається усіх нас завести в оману, він має намір сформувати під виглядом Російської армії українську армію, зовсім не монархічну армію, армію, з єдиною ціллю, а семе, охорони північних кордонів України від більшовиків…. До себе він намагається притягнути й Південну армію. Загальне становище наше дуже серйозне. 28 жовтня помічник головнокомандувача і начальник воєнного і морського відділу Добровольчої армії, генерал Лукомський у своєму листі за № 007 відповів мені, що він вважає необхідним розпочати переговори з підготовки угоди про умови її укладення, але в основу такої угоди має бути покладена згода усіх сторін угоди на створення єдиного військового командування, єдиної і безкомпромісної влади генерала Денікіна. В іншому листі, від 2 листопада за № 002/72 ш він виклав свої думки з цього приводу: «…Командування Добровольчої армії, що ставить своїм завданням об'єднання усіх осколків колишньої Росії в Єдину, Неподільну Росію, і виходячи з відомих вам, пов'язаних з кінцевою метою основних положень., не може бути нестерпним і недружелюбно налаштованим до тих російських людей і силам, які виражають однорідні з Добровольчою армією прагнення….»

Як вважав П.Краснов, завдання Добровольчої армії, і ті завдання, які ставили перед собою Україна, Дон, і до вирішення яких намагались залучити Добровольчу армію, Грузію, Крим, Кубань, народи північного Кавказу були зовсім різними. Гетьман і я першим своїм завданням вбачали у знищенні більшовизму і лише після виконання цього завдання ми вважали за необхідне приступити до вирішення політичних завдань.

Командування Добровольчої армії вважало, якщо не першочерговим своїм завданням, то завданням, що має вирішуватися одночасно з боротьбою з більшовиками: «об'єднання осколків колишньої Росії в Єдину, Неподільну Росію» — іншими словами, за рахунок самостійності України, самостійності Грузії, зазіхання на автономію Криму, Дону і Кубані.

Гетьман і я піти на це не могли, оскільки це було б зрадою народів, які нас обрали.

Генарал Лукомський вказував мені на те, що Добровольча армія категорично

не згідна з моєю політикою. Так, зокрема, 21 жовтня для заспокоєння козаків, які були стурбовані і втомлені важкою і тривалою війною з більшовиками, в своєму наказі Війську Донському за № 1263 я зазначив: ***«Недалекі ті дні, коли знову сформована Народна армія замінить в бойовій лінії донських козаків...»***

Генерал Лукомський, виходячи з мого наказу, вважав, що подальша боротьба за відновлення єдиної Росії вже не є завданням і обов'язком лише Війська Донського, як складової частини єдиного організму.

Він вважав, що впровадження у козацьку масу таких ідей їх верхів, підкріплених юридичними підставами, можуть призвести до відмови донських козачих частин виконувати загальні бойові завдання з визволення від більшовиків центу Росії., а тому, неодмінно, буде нанесена велика шкода загальній справі врятуванні Вітчизни.

Відтак, командування Добровольчої армії вважає, що до закінчення боротьби і до повного знищення влади більшовиків не може бути й умови про ухилення козачих військ від досягнення загальної мети, а тому, з метою уникнення непорозумінь, командування Добровольчої армії наполягає на знищенні цього наказу.

З однієї сторони, академічно, генерали Лукомський і Денікін звичайно були праві. Донські козаки повинні були воювати і вмирати за свободу Вітчизни. Але з іншого боку, чи міг я вимагати цього від козаків, коли поряд воронежські, харківські, саратовські та інші селяни, не тільки не воювали з більшовиками, не звільняли цієї батьківщини від більшовиків, але йшли проти козаків.

Козаки відмовлялись виходити за межі території Війська донського. В полках були масові протестні мітинги.

За це, Лукомський і Денікін вимагали винуватців розстрілювати на місці. Але ж все військо солідарне з протестувальнимками.

З іншого боку, я думав, чому Лукомський і Денікін не мобілізували населення Ставропольської губернії і Кубанського війська, і не створили своєї російської армії, яка б пішла разом з козаками? Чому вони дотримувалися принципу добровільності?

Та тому, що мобілізовані переходиди до червоних і забирали з собою офіцерів. Денікін і Лукомський вважали, те, що є неможливим для них, є можливим для мене.

У цій ситуації у мене залишався єдиний захід заставити козаків виступити у бойовий похід на Москву — це дати їм хоча б трохи відпочити від попередніх боїв і лихоліть, а після цього, з'єднатися з Добровольчою армією і разом з нею йти на Москву. Я просив про це у Денікіна два рази, і двічі отримував відмову. Я дійшов зі своїм військом до кордонів Війська Донського і зрозумів, що один, без добровольців не можу йти далі, бо фронт з червоними розширювався, шляхи постачань збільшувалися, комунікаційні лінії збільшувалися, фланги зависали в повітрі. Я поспішно шукав союзників. Союзників не було. Мені залишалося єдине, — самому приступити до формування нової російської армії. І я приступив до формування нової Південної армії. Однак, ця ідея не мала успіху, оскільки генерал Денікін перешкоджав її організації...»

У середині осені 1918 р. стало очевидним, що Центральні держави от-от програють війну. Тому Гетьман вирішив піти на поступки і залучити до кабінету видатних українських діячів. «Назріла потреба притягти до кабінету найбільш впливових представників українських національних партій», — з інтерв'ю українського міністра Лизогуба газеті «Киевская мысль» від вересня 1918 р.»

До нового гетьманського кабінету, який був сформований 24 жовтня 1918 р. увійшло п'ять міністрів, що їх запропонув Український Національно — державний Союзу, як об'єднання українських соціалістичних партій (далі — УНДС).

УНДС на чолі з Винниченко *(Винниченко значно виріс в очах німців. Німці в період гетьманства контактували з усіма українськими партіями, але усі ці партії вони вважали не готовими для державної діяльності. Восени німці дійшли висновку, що Винниченко виставив себе надзвичайно поміркованим соціалістом. Насправді ж Винниченко людина надзвичайно лівих, і зовсім не державницьких переконань. Це демагог, що перебуває під впливом антидержавницьких елементів. Ця людина, яка ніколи не втримається на лівих поглядах, а неодмінно скотиться все нижче і нижче, до повного більшовизму)* з одного боку, і Союз землевласників та інші партії майнових класів наполягали на своїх кандидатах у міністри. Накінець, на десятий день кабінет був сформований у такому складі: *міністр внутрішніх справ — Рейнбот, міністр юстиції — Вязлов, міністр землевпорядкування — Леонтович, міністр промисловості — Меринг, міністр фінансів — Ржепецький, військовий міністр — Рогоза, морський міністр — Максимов, міністр праці — Сливинський, міністр народної освіти — Стеб-ницький, міністр віросповідання — Лотоцький, міністр шляхів сполучення — Бутенко, контролер — Петров, міністр продовольства — Гербель, міністр закордонних справ — Дорошенко, міністр здоров'я — Любинський.*

Голова Ради Міністрів — Лизогуб.

Новий кабінет був буржуазний, але з сильним українським забарвленням.

З іншого боку, в уряді залишалось багато міністрів, які хоча і були професіоналами своєї справи, не були налаштовані на співпрацю з національними українськими соціалістичними партіями. Гетьман хотів досягти того результату, щоб українські партії були представлені в уряді в достатній кількості, але одночасно, щоб не було значного ухилу вліво, чим було б знівельовано усю попередню роботу.

Міністри нового кабінету мали палке бажання спільно працювати. Спершу справи йшли добре.

Саме у цей час на північних кордонах України з великими силами збирались більшовики і вже подекуди їх військові підрозділи перейшли кордони України *(німців у цьому регіоні України було недостатньо, і Гетьман відрядив туди один полк під командуванням полковника Болбочана з бригади генерала Бочковського. Цей полк воював з більшовиками героїчно).*

Несподівано УНДС зажадав від Гетьмана негайної зміни політики у державі й вимагав, щоб його влада опиралася лише на українські національні, читай соціалістичні групи.

Це їм не вдалося.

У відповідь, опозиція на чолі з політиком лівого спрямування Винниченком ще більше активізувалася. Тоді ж опозицією у вересні 1918 р. УНДС було перетворено на УНС (Український Національний Союз) на чолі з Винниченком, до якого увішли усі національні українські партії й організації соціалістичного пошибу, багато з яких спочатку були прихильними до гетьманської влади.

Вже наприкінці жовтня 1918 р. УНС приступає до підготовки антигетьманського повстання. Рішення про таке повстання було ухвалено на секретному засіданні, що відбулось у колишній садибі Терещенків, що на бульварі Шевченка, 34, де тоді розміщувалось міністерство шляхів сполучення. На цьому засіданні, зокрема, було обрано склад Директорії і було узгоджено текст відозви до населення щодо повстання проти Гетьмана.

На бік змовників перейшли Генерал О. Осецький, командир Окремого корпусу залізничної охорони, полковники Ю. Тютюнник, В. Кедровський, визволитель Криму П. Болбочан, відділи якого у той час охороняли державний кордон на Чернігівщині.

Керівники Союзу налагодили зв'язки з Січовими Стрільцями (1200 солдат і

офіцерів), які перебували в Білій Церкві, і які відмовились виконати секретне розпорядження П. Скоропадського вирушити до Галичини на допомогу українським частинам Західно — Української Народної Республіки, що тоді вели кровопролитні бої за Львів, а також із Запорозькою і Сірою дивізіями, з іншими військовими частинами й повстанськими селянськими провідниками.

30 жовтня вже був створений Оперативний Штаб у складі: *начальник штабу — генерал Осецький, начальник оперативного відділу — полковник Тютюнник, адміністраційного відділу — полковник Кедровський. До нього також увійшли представники Січових Стрільців — підполковник А. Мельник та сотник Ф, Черник.*

Революції 9 листопада в Німеччині, а згодом й в Австрії вкрай негативно вплинули на пів мільйонну німецько — австрійську армію в Україні та Гетьманство. Австрійська армія вже була небоєздатною й розкладеною, і безладно залишала територію України. Німецька армія ще трималася, однак й вона вже не була тієї грізною силою, що у березні вступила в Україну.

Гетьман і його оточення недооцінили сили опозиції. На думку української спецслужби «Державна варта» найбільша загроза для української державності була від більшовиків, що керівники УНС не підуть на збройний заколот проти Української держави. С. Петлюра тривалий час перебував у Лук'янівській в'язниці, з якої його 12 листопада було звільнено разом з полковником Капканом, ін. очільниками колишньої Центральної Ради. Взагалі, Гетьманом готувався наказ про загальну політичну амністію в україні. Після звільнення під час особистої зустрічі з П.Скоропадським, С. Петлюра він дав слово не брати участі в антигетьманському повстанні. Він свого слова не дотримав і того ж дня виїхав до Білої Церкви, де повним ходом йшла підготовка до повстання *(в руки Гетьмана попала прокламація УНС з якої випливало, що вони 17 листопада скликали Український Національний Конгрес. З тексту програми цього так званого конгресу випливало, що справа йде до повалення Гетьманства. Враховуючи, що з одного боку, наша армія на даний момент має лише кадровий склад, а тому на неї не можна розраховувати, з іншого, ліві партії мають величезні можливості поширювати свої лівацькі, а подекуди чисто більшовицькі ідеї серед українського громадянства, а від німців можна розраховувати в кращому випадку на нейтралітет, Гетьману залишалось прийняти єдино правильне рішення у цій ситуації — самому оголосити про скликання цього Національного Конгресу, причому, змінивши склад його членів, ввівши до нього представників не лише лівих партій. Тоді можна було б змінити концепцію тих рішень, на які сподівався Винниченко і його компанія. Але, одночасно з підготовкою Конгресу повним ходом йшла підготовка до антигетьманського повстання. Переговори щодо підготовки Конгресу тривали декілька днів, однак до суттєвого результату не призвели).*

Ще раніше, наприкінціці вересня — початку жовтня 1918 р. у пресі провідних країн були опубліковані німецькі мирні пропозиції, що були звернені до країн Антанти. Відтак, невідворотність і близькість падіння Центральних держав вимагали вжиття швидких заходів для укріплення української державності.

Саме в цей час, 11 листопада закінчилась Перша світова війна. Німеччина і її союзники цю війну програли. За умовами підписаного перемир'я, Німеччина і її союзники були зобов'язані вивести свої війська з усіх окупованих ними країн, в тому числі й з України. В самій Німеччині вирувала революція, а кайзер Вільгельм II відмовився від влади і виїхав до Нідерландів.

Несподіване повідомлення про листопадовий переворот у Німеччині спричинило в Катеринославі жваве обговорення його жителів. Найбільш спокійно

до цього віднеслись німецькі війська, що перебували у місті. Серед них не було ніякого пожвавлення. Елегантні австрійські офіцери як і раніше, продовжували ефектно відвідувати самі розкішні у місті кафе і ресторани, як і раніше, з погордою прогулюватись центральними вулицями міста. Солдати як і раніше, побачивши офіцера, здалеку ставали по стійці «струнко» і віддавали їм честь. За настроєм військових частин неможливо було передбачати, що в їх державах відбулась грандіозна катастрофа. Спершу здавалось, що і в Україні усе залишиться як і було.

Незадовго, після укладення перемир'я між Великобританією і Німеччиною, містом стали поширюватись чутки, що країни Антанти вирішили надіслати свої війська в Україну для боротьби з північноросійським більшовизмом. Кожного дня у газетах друкувались фантастичні статі про прибуття в Одесу великих десантах французьких і англійських військ. Але їх війська не приходили. У газетах стали з'являтися статті про те, що виходячи з умов мирової угоди між Центральними державами і державами Антанти, яким передбачалось, що країни Центральних держав мають покинуті усі зайняті ними території, німецькі та автрійські війська мають покинути територію України. Згодом, це було підтверджено офіційною заявою німецької ради солдатських депутатів у Києві. Вимога країн Антанти щоби німецькі війська продовжували залишатись в Україні німецькими радами солдатських депутатів була рішуче відхилена. На мій погляд, шанс залишитись в Україні хоча б невеликій кількості німецьких військ був досить високим, оскільки Україна за нормами міжнародного права не була окупована Німеччиною, а її війська перебували в Україні на запрошення офіційного Українського уряду , який був чинним на момент їх запрошення.

13 листопада 1918 р. більшовицька Росія оголосила про анулювання Брест — Литовського миру, укладеного 3 березня 1918 р. Це був сигнал до другої більшовицької навали в Україну. У цей час Сталін телеграфує Леніну: *«Діяльність Петлюри та Винниченка нам на руку, бо вони звільнять із в'язниць більшовиків і дадуть їм свободу агітації. Вони розв'яжуть питання з гетьманом, а після цього назавжди зійдуть з політичної сцени».* З цього випливає, що антигетьманське повстання було дуже вигідне більшовикам. Однак, керівники УНС не зважили на це, і вірили в успіх своєї справи.

13 листопада 1918 р. на таємних зборах представників усіх політичних партій, що входили до складу Союзу, за участю представників Січового Стрілецтва, полковника Є. Коновальця й підполковника А. Мельника, залізничних станцій, Селянської Спілки — постав новий український уряд — Директорія Української Народної Республіки, до якого увійли: *В. Винниченко — голова, С. Петлюра — головний отаман республіканських військ, Ф. Швець, — представник соціалістів — революціонерів, П. Андріївський, — представник соціалістів — самостійників, А. Макаренко, — керівник департаменту Міністерства шляхів сполучення, керівник спілки залізничників.* Останні троє зовсім були невідомі українському суспільству, зате з великими амбіціями і надзвичайно самолюбиві. Ці збори відбулись в приміщенні Міністерства шляхів гетьманату, під носом у гетьманських спецслужб, в особняку І. Терещенка, що за адресою; Бібіковський бульвар, 34 (нині, бульвар Тараса Шевченка).

План заколотників був такий: розпочати заколот спираючись на відділи Січових Стрільців, полки залізничної охорони та на інші не лояльні до Гетьмана військові частини, захопити владу, відновити УНР, зібрати українські Установчі збори, яким передати усю владу в Україні.

10 листопада з декількох неофіційних джерел, та від української розвідки, Гетьмана було поінформовано, що держави Антанти, і особливо Франція, що

була головоню державою цього Сердечного союзу, рішуче не бажає налагоджувати будь-які контакти з українським урядом, допоки Гетьман і його уряд стоять на позиції самостійності України. І тільки федеративна Україна, що перебуватиме у союзі з не більшовицькою Росією, може розраховувати на прихильність Антанти. Далі, Гетьмана було поінформовано, що в найближчі дні в Україну прибуде уповноважений представник держав Антанти, який проведе відповідні переговори з Гетьманом і урядом лише за умови «яскраво вираженому» новому курсі українського уряду, спрямованому на федерацію України з Росією після перемоги над більшовиками.

11 листопада з Ясс прибули українські переговорники і особисті агенти Гетьмана, які повністю підтвердили вищенаведену інформацію. Вони ж повідомили, що в Яссах представники Антанти відмовились провадити будь-які зустрічі та переговори з уповноваженою особою від УНС.

У випадку «федеративного жесту» зі сторони Гетьмана, Антанта відразу ж погоджувалась надіслати в Україну свої війська. У цьому контексті Гетьман добре розумів, що ці війська, якщо і прибудуть, то це буде не відразу. В іншому ж випадку, достатньо, щоб Франція лише надіслала до Києва свого представника, який би звернувся до німецького командування в Україні, щоб німецька армія, яка перебувала на нашій землі захистила український уряд.

13 листопада в Раді Міністрів обговорювалось питання про доцільність проведення Конгресу. При голосуванні з цього питання 8 голосів було проти, а сім, — «За». Відтак, Конгрес було вирішено не проводити. Гетьман погодився з таким рішенням розуміючи, що у відповідь на таке рішення ліві українські партії негайно перейдуть до агресивних дій. Для протиставлення цьому, Гетьман вирішив створити більш рішучий кабінет і спертися на російський офіцерський склад і на Сердюцьку дивізію.

13 листопада Гетьман розпустив Кабінет і тут же, разом з Палтовим написали Гратоту, положеннями якої закріплено необхідність політичного, культурного і економічного розвитку України, й одночасно приписано, що віднині, українському уряду слід працювати задля майбутньої федерації з не більшовицькою Росією.

Російська преса сприйняла цю інформацію досить прохолодно, а українська дуже вороже.

14 листопада Гетьман дізнався, що С.Петлюра, звільнений за декілька днів з — під арешту, виїхав до Білої Церкви, а також те, що опозиційні військові частини розпочали наступ на Фастів, але були зупинені частинами Київського корпусного генерала Волховського. Гетьман у цей день був спокійний, оскільки вважав, що сил у січовиків було надто замало для захоплення ними Києва.

Однак, як показали подальші події, якби офіцери, що перебували в Києві були більш згуртованими, і розуміючи політичну ситуацію, що склалась на той час, могли б зіграти значно більше значення в обороні столиці. Згодом стало зрозуміло, що на офіцерство, що перебувало в Києві великої надії немає.

Крім того, в Києві був великий гарнізон вірний Гетьману. Гетьмана неприємно вразив той факт, що Болбачан, якому недавно було присвоєно військове звання полковника, за дійсно успішні військові дії проти більшовиків, повстав і зі своїм полком захопив Харків.

Гетьман згодом вважав, що основною причиною виступу проти нього січових стрільців послужила ця Грамота, як політичний документ, оскільки із-за соціальних питань січовики проти Гетьмана не виступили б. Якби не Грамота, то переважна більшість українських партій також не виступили б проти Гетьмана.

При цьому, окремо слід зазначити, що навіть у цих умовах ряд українських

партій не виступили проти Гетьмана, а саме, партія соціалістів-федералістів, партія демократичних хліборобів, партія, очолювана Шеметовим, оскільки вони добре розуміли ту політичну ситуацію, що тоді склалась в Україні, оскільки лише ворог хотів безладу в Україні. Більшість же політичних партій вважали, що цієї Грамотою Гетьман зрадив інтереси України.

Тобто, у самий критичний для України період, коли все вирішувалось, П. Скоропадський припустився двох великих помилок, 14 листопада він відправив у відставку Ф. Лизогуба і на пост прем'єр-міністра призначив С. Гербеля, колишнього губернатора Харківської губернії, відвертого прихильника Антанти. і видав грамоту про федерацію України з не більшовицькою Росією такого змісту:

ГРАМОТА ГЕТЬМАНА ВСІЄЇ УКРАЇНИ

До всіх українських громадян і козаків України.

Перемир'я між Німеччиною і державами згоди заключено.

Найкровавійша війна скінчилась і перед народами всього світу стоїть складне завдання утворити основи нового життя. Серед решти частин багатостраждальної Росії на долю України випала порівнюючи більш щасливіша доля, Україна перша завела у себе основи порядку й законності. При дружній допомозі осередніх держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня.

Ставлючись з великим співчуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм браттям, указуючи їм велику гостинність і піддержуючи всіми можливими її засобами в боротьбі за відновлення в Россії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави згоди з давна були приятелями колишньої великої й єдиної Російської держави. Тепер після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні безумовно змінитись. На інших принципах, на принципах федеративних повинна бути відновлена давня могучість і сила Всеросійської держави.

У цій федерації Україні належить заняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені й пригноблені більшовицьким деспотизмом громадяне бувшої Росії. Від неї ж вийшли дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанським і Терським козацтвами.

На цих принципах, які, я вірю, поділяють всі союзні Росії держави згоди, а також яким не можуть не співчувати всі без винятку інші народи не тільки Европи але і всього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення Великої Росії.

В осягненню цієї мети лежить запорука добробуту як всієї Росії, так і забезпечення економично-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах національно-державної самобутности. Глибоко переконаний, що інші шляхи були би загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною й щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми за захист України й Росії.

Я вірю, що в цій святій патріотичній справі Ви, громадяне й козаки Укра-їни, а також і решта людности, дасте мені сердечну і могутню піддержку.

Новозформованому нами кабинетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання

Павло Скоропадський,
Київ, 14/XI 1918

З приводу цієї Грамоти в українській історіографії переважають виключно

негативні характеристики, що П. Скоропадський цією Грамотою зробив крок назад в Українській державності, що він хотів кинути Україну на поталу вже нової, білої Росії.

Однак, більш ґрунтовні дослідження цього документу та аналіз зовнішньополітичних подій того часу дають підстави зробити такі висновки:

П. Скоропадський не скасував державну незалежність України;

це був намір об'єднатися з гіпотетичними не більшовицькими державними утвореннями, тоді ще не існуючими, що мали утворитися на території колишньої російської імперії;

у цьому новому державному утворення мала бути забезпечена максимальна самостійність нових державних утворень;

поряд з Україною у союз таких держав мали увійти новостворені державні утворення на Дону, Кубані, Тереку. що також опиралися централізаторській політиці генерала Денікіна;

П. Скоропадський сподівався перехопити ініціативу у білогвардійців і самому стати на чолі нового державного утворення.

Сам Гетьман у своїх записках цей вимушений крок пояснив так: *«...видаючи свою грамоту про федерацію, я хотів зберегти Україну у критичний момент, коли вона опинилася безборонна між двома вогнями, загружена внутрі громадянською війною, позбавлена відпорної сили і консолідованості...»*

З іншого боку, цим актом він хотів обеззброїти Антанту, війська якої на той момент висаджувалися в Одесі й Криму на підтримку армії генерала Денікіна, а також нейтралізувати впливи прихильників російської антибільшовицької орієнтації в Україні, які були численні й активні.

Винниченко і Петлюра на повну використали цю Грамоту проти Гетьмана.

У ніч з 14 на 15 листопада у столиці та всіх великих містах з'явилась відозва Директорії УНР, підписана Винниченком, Петлюрою і Швецем, що закликала український народ до повстання проти зрадника українського держави — генерала Скоропадського. Простому українському люду було важко збагнути хитру політику Скоропадського, йому пропонувалось просте і примітивне пояснення: *«... цим зрадницьким актом генерал — гетьман анулює незалежність України об'єднує її з російською імперією зі старими порядками... »*

І обмануті українці масово виступили проти Гетьмана.

М. Омелянович-Павленко отримав наказ у середині листопада прибути до Києва. Увечері 13 листопада він разом і з ще одним офіцером виїхали до Києва. Спочатку вони їхали без пригод, але невдовзі потяг зупинився і переїхав на бокову залізничну колію. Як виявилось, розпочалось повстання. Для нього це було повною несподіванкою. Тим часом, на станції нагромаджувались потяги, прийшов й швидкий поїзд із Севастополя, до якого був причеплений міністерський салон-вагон. У цьому вагоні вертався з Криму до Києва Голова Ради Міністрів, Лизогуб, який захотів з ним зустрітися. Вони зустрілись. Лизогуб був повністю спокійний, ні тіні переляку, ні в поставі, ні в голосі. М. Омелянович-Павленко доповів Голові Ради Міністрів, що Національний Союз уповноважив Директорію, в скаді В. Винниченка — голови, проф. Ф. Швеця, адвоката О. Андрієвського, залізничника А. Макаренка та С. Петлюри, останнього як Головного Отамана, підняти збройне повстання проти гетьманського уряду. Головна причина повстання — Грамота Гетьмана про федералізацію з не більшовицькою росією.

Ф. Лизогуб відповів, що якби він у цей час був у Києві, то повстання не сталося б. Згодом, усі потяги пішли за своїми маршрутами.

По прибутті до Києва місто вже перебувало на військовому становищі. М. Омелянович-Павленко добрався до гетьманського палацу. Гетьман зовсім не

змінився як зовні, так і внутрішньо. У розмові Гетьман повідомив про останні події, що відбулися упродовж останніх декількох тижнів, про викриття таємних стосунків Винниченка з совітами. Наприкінці розмови Гетьман поцікався думкою Омеляновича-Павленка з приводу того, як розвиватимуться дальші події. Той повідомив, що більшовики і малороси скористаються наповну цим повстанням, з урахуванням ще й того, що в Україні було багато різного «зреволюціонізованого і здеморалізованого» елементу, а господарі — хлібороби здебільшого були великою, але все ж пасивною масою. Козацтво у «гру не увійде», бо не зможе, а намагання уряду придушити повстання призведеть лише до зайвого пролиття крові. Гетьман відповів, що він вживає заходів для розрядження ситуації, і він сподівається, що за два-три дні життя в Україні увійде в нормальне русло. Після цієї розмови М. Омелянович-Павленко був запрошений на обід, на якому були й представники вищого німецького командування, які не особливо були стурбовані революційними подіями на їх батьківщині: *розвиткові панічних настроїв серед них і в їх армії перешкоджала віра в національний розум, в німецьку систематичність.*

15 листопада Директорія виїхала до Білої Церкви, де розміщувався табір Січових Стрільців, залишивши у Києві для початку повстанської акції Військовий Революційний Комітет, до якого увійшли: М*. Авдієнко, В. Чеховський, А. Пісоцький, М. Галаган, Н. Загородний, М. Марченко, З. Висоцький.*

16 листопада Січові Стрільці у Білій Церкві розгромили гетьманську адміністрацію.

Відтак, збройне повстання проти Гетьмана розпочалось 16 листопада 1918 року виступом Січовихї Стрільців у Білій Церкві. У цей день, Перша сотня Січових Стрільців зайняла Білу Церуву, а гетьманський гарнізон розбігся без бою: *січовики звільнили з білоцерківської в'язниці декілька десятків політичних в'язнів та розстріляли кількох гетьманських урядовців, які найбільше виступали проти української громади у цьому місті.*

Генерал Волховський відбити Білу Церкву у січовиків не зміг. Так тривало декілька днів. У цей час з регіонів надходили одна триважна звістка за іншою. Самою неприємною звісткою була та, що командир Подільського корпусу, генерал Ярошевич зі своїм корпусом перейшов на бік Директорії.

Основою оборони Києва були офіцери і добровольці. Також до Києва от-от мав прибути представник від країн Антанти. Гетьман вважав, що Петлюра і січовики після арешту полковника Аркаса, сподівалися дуже швидко захопити Гетьмана і уряд, щоб зразу ж поставити представника Антанти перед здійсненим фактом, що в Києві тепер влада Директорії. Однак здійснити це їм не вдалося і це призвело до деякого замішання між ними. Якби у цей момент прибув представник Антанти, то становище Гетьмана значно покращилось би, оскільки величезна кількість українців не хотіло влади Директорії, однак у цей вирішальний момент представник Антанти не прибув, не дивлячись на те, що Гетьман кожного дня особисто вів переговори з Одесою, що підтримувала зв'язок з Яссами.

Накінець, в Одесу прибув п. Ено, колишній офіцер французької служби, добре знайомий з Києвом, в якому він перебував під час перебування французької місії в Києві, на посаді офіцера таємної розвідки. Називав він себе уповноваженим усіх держав Антанти. Однак, його дійсний мандат на таке представництво був сумнівним. Водночас, він видав два оголошення в яких йшлося, що держави Антанти будуть підтримувати гетьманський уряд і лад, і усякі спроби проти цілей Антанти будуть припинятися силою зброї. Гетьман отримав відомості, що 1 грудня прибудуть великі військові французькі сили в Одесу, румуни ж мали рушати до Жмеринки. Згодом, було поінформовано, що в Україну прибудуть вісім військових корпусів країн Антанти, складених з різних національностей.

Усе це переконувало Гетьмана про правильно взятий ним курс, триматися до прибуття представника країн Антанти. На приїзді такого представника наполягали також і німецькі військові в Україні та німецькі дипломати. Вони вважали, що якщо такий представник прибуде в Київ і в рішучій формі заявить, що на розквартировані в Україні німецькі війська покладено обов'язок припинити той безлад, що уже розпочався та міжусобну війну між українцями, вони готові це припинити.

Німцям потрібен був такий жест, оскільки за умовами укладеного перемир'я між Німеччиною і країнами Антанти, Німеччина невідкладно мала вивести свої війська з усіх держав та територій, що географічно їй не належали.

У німецьких частин було достатньо сили і військ, щоб втримати український уряд, не дивлячись на те, що вони постійно відходили великими силами до залізниць готуючись до евакуації до себе на батьківщину.

У цей же час біля північних кордонів України скупчувалися більшовицькі війська, що вже подекуди перейшли український кордон, не дивлячись на усі укладені раніше угоди з ними про недоторканість кордонів.

Ено мав прибути до Києва з дня на день, однак він все не приїжджав, мотивуючи це тим, що має зустріти в Одесі прибуваючі війська. Накінець, він повідомив Гетьмана, що прибуде наступного дня, однак, невдовзі, повідомив, що захворів, а тому прибути до Києва не зможе.

Тим часом, повстання в Україні поволі розгоралось. Петлюра не мав успіху серед широких селянських верств, однак, вся голотьба, полонені, що повертались з австрійського і німецького полону, весь розпропагандований люд, який у зв'язку з розпуском армії, не міг знайти собі роботу, приєдналися до антигетьманського повстання.

Головною опорою повстання були січові стрільці і Чорноморський кіш, до яких приєдналися всякі пройдисвіти і який раніше передбачалось сформувати і послати в Чорномор'є, на Кубань. Рух на Київ особливо приваблював масу народу більшовицького спрямування, оскільки влада Директорії обіцяла їм усякі преференції: *землю, владу, гідне соціальне становище і т. д.*

Відтак, становище з дня у день ставало все більш серйозним.

У цей період Гетьман призначив графа Келлера головнокомандуючим усіма збройними силами в Україні. Представники Денікіна, що перебували в Києві у своїх розмовах, прокламаціях, робили все, щоб офіцери не йшли на військову службу в гетьманську армію.

Гетьман особисто не став до керівництва збройними силами у цей час тому, що він вважав, що в цій міжусобній війні глава держави не повинен особисто стати на чолі однієї з сторін, і це б послабило офіцерське єднання, що було необхідним у цей вирішальний момент.

Крім того, Гетьман вважав, що повстання ще можна було зупинити провівши відповідні переговори між сторонами і виступити як арбітр між протиборствуючими сторонами. Однак, як показали подальші події, Гетьман помилявся. Ставши на чолі усіх офіцерських організацій, можна було б перевпевнити багатьох супротивників, а інших змусити до порядку в державі.

Призначивши Келлера, прихильника крайніх правих поглядів, монархіста, Гетьман вказав йому на всю внутрішню нестабільну ситуацію в Україні. Гетьман попросив його займатись лише армією, і не вносити ніяких змін у внутрішню політику держави.

Келлер зробив все навпаки як того просив Гетьман. З першого ж дня свого призначення, не маючи навіть на це ніяких прав, він відмінив усі нормативні акти, прийняті за період Гетьманату, що стосувалися армії. Він повернув усі статути старої імператорської армії. Він оточив себе величезним кадровим апаратом, що дотримувався правих антиукраїнських поглядів. Розпочалось

гоніння на все українське, був закритий український Національний клуб, дійшло до арештів активних українських діячів, навіть до знищення бюстів Т. Шевченка.

Незважаючи на оголошення федерації, оголошення ясної мети — врятувати Київ, офіцерство відізвалось дуже слабо. Була оголошена мобілізація всіх офіцерів. Вони мобілізувались. На фронті було огошено, що їх — 9 тис., а насправді було всього, — 800 чол. В той же час, різноманітні штаби, військові організації, різні структури контррозвідок розрослись до небачених масштабів.

В результаті таких дій через чотири дні після призначення, на пропозицію Гетьмана, Кабінетом Міністрів Келлера було звільнено з займаної посади *(після повалення Гетьманства він був розстріляний)*, а на його місце призначено князя Долгорукого.

Було сформовано новий Кабінет Міністрів у такому складі: *Гербель, — голова міністрів і міністр землевпорядкування, колишній член Державної Ради (фахівець з великим практичним досвідом), Ржепецький, — міністр фінансів, Любинський, — міністр здоров'я, Кістяківський, — міністр внутрішніх справ, Ландсберг, — міністр шляхів сполучення (енергійний фахівець, який знає свою справу), Афанасьєв, — міністр закордонних справ (фахівець з величезною ерудицією та знаннями), генерала Рогозу замінив енергійний і рішучий генерал Шуцький, Науменко, — міністр освіти (людина діяльна, культурна і енергійна). Інші міністри частково були старі, а частково замінені, однак вони на політичну ситуацію, що тоді склалась в Україні суттєво не впливали.*

В той час, в листопаді, влада поступово спливала від Гетьмана. Основні політичні діячі перемістились або до Петлюри, або до Долгорукого.

Німці вже відкрито говорили про те, що повстання Директорії, це всенародне повстання проти Гетьмана. Їх солдатський комітет ставав все більш лівим і ворожим до Гетьманської влади.

Тут же доходила суперечлива інформація про готовність (не готовність) генерала Ено прибути до Києва, взагалі про те, що він не наділений країнами Антанти тими повноваженнями, про які заявляв. У цей час на фронті йшли бої, гетьманські частини відступили до Поста Волинського, що вже під самим Києвом і окопувались. Щодня йшла артилерійська стрільба. В один з днів невелика петлюрівська частина зі сторони Подолу увірвалась до Києва, але була зупинена німцями і відступила. Тільки дійсно видатне офіцерство було на фронті, але їх було дуже мало. Крім оборони Києва, прийшлося відбивати ще наступ українського полку, сформованого австрійцями і полку полковника Болбочана, що наступав з Харкова. Сердюцька дивізія міцно трималась на позиціях. На фронті видатним генералом був Концеров, який виконав свій військовий обов'язок до кінця. Все інше офіцерство засідало в багато чисельних штабах, розвідках, контррозвідках, кафе, підпільних шансонах, ресторанах.

Німці вважали, що становище Гетьмана є безвихідним і запропонували йому вилетіти на аероплані в Одесу, оскільки усі наземні шляхи виїзду з Києва вже були перерізані. Гетьман цю пропозицію відхилив, посилаючись на те, що в Києві засідає уряд, а армія воює за Київ.

Накінець, бачучи, що військо Директррії невпинно веде наступ, німці вирішили їх зупинити, і перейшли у контрнаступ одним полком, посиленним артилерією. Одночасно, інша їх частина, кавалерійська, повинна були зайти їм у тил. Гетьманські ж частини мали наступати з фронту. Наступ німців вівся північніше Житомирського шоссе, в обхід Жулян. Це відбувалось в останні дня листопада 1918 р. Спочатку ці військові операції проходили дуже вдало, і здавалося, що справа військ Директорії програна. Однак, перед самим нанесенням вирішального німецького удару у фланг військ Директорії, німці свій наступ призупинили.

Німецькі солдати за рішенням своїх солдатських комітетів вирішили добитися вирішення питання переговорами. Стало зрозуміло, що справа програна. Бої припинились. Німці, за наполяганням їх солдатських комітетів, уклали перемир'я з командуванням військ Директрії, і відійшли до Києва.

Князь Долгоруков зі своїми військами знову відступив до Поста Волинського, а війська Директорії, у відповідь, просунились ближче до Києва.

Це перемир'я було на користь військ Директорії, оскільки дало можливість Директорії значно посилитись за рахунок військовополонених, які повертались з австрійського і німецького полону і обіцянками безоплатного розподілу землі.

Водночас, українська інтелігенція як і трудове селянство влади Директорії не хотіли.

Одночасно з цими подіями від Ено постійно надходила інформація, що війська Антанти от-от прибудуть.

Увесь цей час вся преса була на стороні Гетьманату. У цей час українська розвідка доповіла інформацію, що до Одеси і Криму почали підходити броненосці країн Антанти. Відтак, Директорія не була впевнена у своїй перемозі. До Гетьмана з проханням переговорів прибув начальник Січових Стрільців Є.Коновалець, однак Гетьман відмовився з ним зустрітись, а направив його його до П. Дорошенка. Переговори між ними не склались. **Вважаю, що це була чи не найбільша помилка Гетьмана.**

Час перемир'я був погано використаний Гетьманським урядом. Хоча була оголошена мобілізація, однак це не дало суттєвого притоку військових сил. Київська буржуазія вирішила вичекати, чим все закінчиться, і на прохання уряду про дофінансування армії, не долучилась, а жаль, згодом вона про це дуже пожалкуватиме, оскільки спочатку Директорією було конфісковано все срібло і золото у всіх ювелірних магазинах, а згодом, — заборонено усі рахунки, а далі, прийшли більшовики з їх експропріаціями.

Тобто, є усі підстави вважати, що якби не було б повстання, інспірованого Директорією, то північний більшовизм ніколи б не з'явився в Україні, а з внутрішніми більшовиками можна було б справитись силами міністерства внутрішінх справ та Державної варти.

На початку грудня телеграфне сполучення з Одесою було перервано, залишився лише зв'язок по радіо, що був деже не надійний.

Внутрішнє життє у Києві в цей час було спокійне і розмірене.

Війська Антпнти не поспішали.

У другій половині 17 листопада передовий відділ Січових Стрільців, під командуванням сотника Черника вирушили з Фастова на Київ. У складі цього стрілецького авангарду були: *Третя сотня Січових Стрільців сотника Загаєвича, кулеметна сотня сотника Черника, одна чота (взвод) Другої сотні хорунжого Харамбури, кінна розвідка хорунжого Бориса, та імпровізований бронепоїзд із однією гарматою під командуванням сотника Дашкевича. Усі українські сили нараховували близько 300 вояків.*

Того ж дня українські частини зайняв станцію Мотовилівку, і в цей же час гетьманські відділи підійши до станції Васильків.

Вранці, 18 листопада на полях між залізничними станціями Мотовилівка й Васильків (роз'їзд Корчі), стрілецький відділ наскочив на російську офіцерську дружину. Розгорівся жорсткокий бій. Гетьманці наступали з обох флангів та у центрі, але не змогли відкинути українське стрілецтво із зайнятих позицій.

У полудень того ж дня, стрілецький правий фланг не витримав ударів гетьманських військ й почав відступати. У цю критичну хвилину, коли вирішувалася доля цілого повстання до лінії стрілецьких окопів підійшов єдиний резерв

— дві чоти Другої сотні, що укріпили позиції українських військ на лівому фланзі. Ці дві чоти (Мельника й Зибликевича) під керівництвом сотника Думіна атакували лівий фланг гетьманців та повели за собою цілу атаку усіх українських лівофлангових частин, прорвавши оборону гетьманців на його лівому фланзі. Гетьманські відділи, що успішно наступали на правому фланзі, несподівано заскочені стрілецькою контратакою, почали відступати, залишаючи сотні трупів на полі бою. Увечері Січові Стрільці взяли Васильків.

Недобитки офіцерської дружини Святополк-Мірський відвів до Києва.

Перемогу під Мотовилівкою Стрілецтво окупило смертю полеглих у тому бою двох найкращих своїх командирів — сотників Черника і Загаєвича та кількома стрільцями.

Учасник того бою під Мотовилівкою, Січовий Стрілець З. Стефанів описує перебіг тих боїв так: «*...ми негайно відійшли пішки по залізничному шляху, щоб наздогнати відділ сотника Черника. На яких 20-30 хвилин після того, як ми вийшли із станції Мотовилівка, почули перед нами гарматні стріли, а незабаром і густу крісову стрілянину. Це стрілецька передня сторожа зіткнулася вже з ворогом. Чим ближче до фронту, тим частіше рвалися недалеко від шляху, яким ми йшли, ворожі гарматні стріли. Це було недалеко від місця, звідки стріляв стрілецький бронепоїзд. Ми перебігли після чергового ворожого зриву снаряда кільканадцять метрів рвом ... вкінці добігли до бронепоїзда, що зупиняючись та рухаючись далі стріляв з гармати по ворогу. Гармата розміщена була в звичайному товарному вагоні з вибитим отвором для дула, а із залізного не накритого вагону від вугляр, визирали цівки скорострілів... ... на переді, дуже вже недалеко лунала пекельна стрілянина. В лісі бойовий гамір ставав ще голоснішим. Час від часу бриніла рикошетом куля, а далі — почали кулі чимраз дужче свистіти насколо нас, а ми через декілька хвилин опинилися на краю лісу, де лежала стрілецька лінія. Ми підповзли до лінії під градом куль і спустилися в окопи стрілецької лінії. Я доповз до найближчого стрільця і спитав за сотником Черником. Він не відізвався зовсім, а тільки раз по раз прикладався до кріса і стріляв. Я скинув телефонічний апарат із плечей, поставив його перед собою і почав лопаткою розбивати замерзлу землю, щоб схоронити голову, відтак, вийняв з набійниці набої перед себе й почав стріляти. Перед нами, на віддалі яких 150 — 200 метрів лежала ворожа лінія, за нею підходила друга, ще густіша лінія, по якій безупинно стріляли два наші скорострільні, розміщені недалеко від мене...*

...наша розстрільна зірвалася з землі тоді, коли на наше ліве крило прийшло скріплення. Ворог несподівано почав у паніці відступати. Скорострільні наші немилосердно косили. Тоді, коли ціла наша лінія була в наступі, виїхав стрілецький бронепоїзд, який вогнем скорострілів сіяв смерть у ворожих лавах. Мотовилівські поля вкрились ворожим трупом. Лежали вони по кілька вкупі, а найбільше їх попри залізничний шлях. Все це були офіцери з золотими погонам, одягнені в шкіряні чорні куртки. Ворог був побитий наголову, залишивши на побоєщі більше 600 убитими...»

Бій під Мотовилівкою мав вирішальне значення у подальшому розвитку повстання. Найприкрішим було те, що у цих боях українці воювали з українцями, бо не лише у цих боях полягло багато офіцерів — вихідців з України, які на кінець весни 1919 р. за задумом Гетьмана, мали українізуватися, а й бійців окремих полків Сердюцької дивізії (всього до 3 тис.). Саме про цю обставину окремі українські історики вважають доцільним не говорити. Це була трагедія українського війська, ганьба українській нації і ганьба Директорії, що своїми необдуманими діями призвела до втрати Україною державності майже на сто років.

У Перші ж дні повстання отаман «Зелений» сформував у Трипільщині десятитисячний загін, так звану, Дніпровську дивізію.

Повстанці прибували лавами, однак у них не було ні офіцерів, ні одягу, ні зброї.

Учасник тих подій, О. Назарук так описує перші дні повстання:

«... маси українських повстанців напливали з усіх боків так скоро, що Штаб Директорії втратив перелік їх числа. Я хотів бодай приблизно довідатися про кількість наших сил, щоб записати це для історії. У тій цілі розпитував я часто всіх, що могло бути інтересним проявам повстанчого руху, почавши від головного отамана Петлюри, скінчивши на урядовцях, що відали постачанням. Одначе, вони, або подавали мені суперечливі числа, або просто знизували плечима і щиро говорили про те, що розібратися у всьому цьому дуже важко, бо різні відділи прохарчовуються самі, одержуючи харчі від селян, а деякі відділи забирають по дорозі гетьманські й німецькі склади, нікого про це не повідомляючи. Головним джерелом, припливу до нас уже організованих повстанців, була Біла Церква...»

Після програного бою під Мотовилівкою гетьманці відступили до Києва. Деякі полки гетьманської Сердюцької дивізії, що вціліли, перейшли до військ Директорії: *перший з них перейшов кінний Сердюцький Лубенський полк під командуванням полковника Отмарштайна. Інші гетьманські частини також переходиди до повстанців,, оскільки вони складалися з українцівв. 20 листопада 1918 р. повстанські війська, об'єднані у Осадний Корпус, під командуванням полковника Є. Коновальця, підійшли до Києва, розпочавши облогу міста.*

Упродовж 25-25 листопада в районі Білогородки дійшло до відкритих боїв німецьких регулярних частин з відділами Директорії. Німці ці бої виграли і наступ військ Директорії на Київ призупинився на місяць.

На Лівобережжі до повстання відразу ж приєдналась Запорозька й Сіра дивізії та кадрований Полтавський корпус. Командуючим українських республіканських військ на Лівобережжі Директорія призначила славного українського військового діяча, що звільнив Крим від більшовиків у квітня 1918 р., **командира Другого Запорозького полку полковника П. Болбочана. Я**к автор цієї книги, категорично не погоджуюсь з таким рішенням П. Болбочана. Згодом, за наказом цієї ж влади його було розстріляно.

8 грудня до Гетьмана прибув новий начальник штабу німецьких військ в Україні, полковник Nethe, і повідомив, що до Вінниці раніше прибув німецький майор, який завідував питаннями руху німецьких військ в Україні, і там, у Вінниці, він увійщов у переговори з урядом Директорії. За результатами цих переговорів, німці зобов'язались дотримуватись нейтральної позиції у боротьбі Гетьманських військ з військами Директорії.

З цього стало зрозуміло, що лише Гетьманськими військами Київ було не втримати.

10 грудня в Одесу було надіслано останню радіотелеграму у якій йшлося, що неприїзд Ено до Києва неодмінно призведе до загибелі України, панування у ній анаріїї і більшовизму: *цю радіотелеграму рідіослужба Директорії перехопила, генерал Греків, перебуваючи на посаді начальника Головного штабу 10 грудня перейшов на сторону Петлюри, де очолив усі війська Директорії. Після цього Гетьман зателефонував Долгорукому і запитав його, чи може він втримати Київ? Той відповів, що зможе. Проте, вже 14 грудня він повів розмову про те, що Київ втримати не вдасться, а тому слід виробити рішення, згідно з яким дозволити усім бажаючим офіцерам відбути на Дон зі зброєю.* Гетьман послав Удовиченко на переговори з політичним проводом Директорії для вироблення рішення згідно з яким офіцери мали б право відбути зі зброєю на Дон.

У цей час німці поінформували Гетьмана, що генеральний наступ на Київ Директорія поведе 14 грудня. Долгоруков у відповідь, поповнив офіцерським складом офіцерські частини, що стояли на позиціях під Києвом та артилерією, що мала їх прикривати.

За день до наступу військ Директорії до Гетьмана прибула делегація німецьких військових, які повідомили, що з метою уникнення зайвого кровопролиття, необхідно, щоб офіцерські відділи, що обороняли Київ, здались.

Удовиченко з розташування уряду Директорії не повернувся. Йому на допомогу був надісланий помічник французького консула, Monlain, який був єдиним представником Франції в Києві. Він часто бував у Гетьмана і ніяк не міг збагнути, чому його співвітчизники так поставились до усіх тривалих прохань Гетьмана, надіслати війська Антанти до України.

13 грудня до Гетьмана прибув Долгоруков і на запитання скільки Гетьманські частини зможуть протриматись під Києвом, той відповів, ***два дні...***

У цей час на фронті і в Києві було затишшя, на відміну від інших днів, коли йшли бої під Києвом, і в самому місті було чути гуркіт гармат.

У своєму висновку Гетьман вважав, що влада Директорії протримається в Києві максимум вісім тижнів, а далі прийдуть більшовики з півночі. Гетьман у своєму висновку значно помилився. Директорія протрималась ще менше, а далі прийшли більшовики.... Така є ціна демагогії, в яку повірили значні верстви українців. А як вже нова сьогоднішня демагогія так званої «української еліти» руйнує майбутнє українців. Але тут виникає закономірне запитання, допоки українці будуть довіряти свою долю демагогам і пройдисвітам.

У цей же день, залізницею до Фастова виїхала Друга сотня Січових Стрільців, кулеметна сотня і гарматний дивізіон під командуванням сотника Сушка.

Історична довідка боїв за Київ восени 1918 р.

Вранці, 17 листопада до Фастова прибули головний отаман С. Петлюра, командування Загону Січових Стрільців, решта сотень Січових Стрільців та Директорія. В Білій Церкві залишилися сотники С. Бісик і Домарадський, які мали формувати з повстанців військові відділи.

Командування німецького гарнізону у Фастові спробувало спочатку не допустити від'їзду відділів Січових Стрільців до Києва, однак, побачивши дуже добре вишколених, озброєних і дисциплінованих стрільців, енергійні дії сотника Черника, вирішило дотримуватись нейтралітету.

Дізнавшись про виступ Січових Стрільців, гетьманське командування, щоб не допустити зайняття української столиці Січовими Стрільцями, вислало з Києва у напрямі до Фастова найбільш вишколені свої частини: *батальйон російських офіцерів у числі 1000 осіб, один сердюцький полк, одну артилерійську батарею, бронепоїзд, кінну сотню. Усіма цими військами, що нараховували більше 3 тис. командував генерал, князь Святополк Мірський.*

У грудні 1918 р. військове командування Директорії організувало чотири армійські групи: Першу, — Лівобережну, під командуванням Болбочана, Другу, — Північну, під командуванням Оскілки, Третю, — Південну, під командуванням генерала Грекова, Четверту, — Дністрянську, спрямовану проти румунів: *Південна і Дністрянська групи на початку лютого 1919 р. були ліквідовані, а усі військові частини, що були приділені до цих груп були перекинуті на антибільшовицький фронт.*

Вже у середині грудня більшовицькі війська вдерлись у Лівобережну Україну. Перші бої розпочались за міста Лунинець і Мозир. Після одномісячних важких боїв за Харків, Полтаву, Катеринослав, Чернігів, більшовики за допомогою місцевих більшовицьких організацій захопили все Лівобережжя і Рушили на Київ.

Раніше, 27 листопада 1918 р. військо Н. Махна вступило в Гуляйполе, яке він проголосив центром повстанського руху проти буржуазії. Своєю повстанською армією Н. Махно завдав підступного удару по українських військах, оскільки його армія зайнявши Катеринославщину, вдарила у правий фланг лівобережного фронту, що, тим самим, заважало відходу українських військ за Дніпро.

Ще більше лиха українській справі завдав отаман Григор'єв. Так, під час переходу Катеринославського Коша на Херсонщину по ньому було завдано підступного удару. Григорє'в зрадив українську справу й зайняв своїми загонами всю Херсонщину. Біль-

шовикам також допоміг отаман «Зелений», який під час запеклих боїв за Київ перейшов на сторону московських більшовиків, вірячи їхнім оманливим ідеям про світове братерство, пролетарський інтернаціоналізм, а головно, — отримати безоплатно землю. Тим — то селяни деяких околиць підсилювали зрадливі лави повстанців, а то й більшовицькі війська.

Таким чином, українській армії довелося воювати не лише із зовнішніми ворогами, себто з москалями, але й ворогом набагато грізнішим й підступнішим, — внутрішнім.

Відтак, різні повстання у тилах української армії, зрада самозваних отаманів, подекуди вороже ставлення українського населення, підривали український фронт зсередини, негативно впливали на українську армію, робили неспроможними усі намагання українського військового керівництва організувати належну оборону держави.

На той час німецькі війська, втративши вже бойовий дух, часто, без спротиву віддівали повстанцям свою зброю та боєприпаси.

До великих боїв з німцями дійшло у Вінниці та Козятині, а гетьманські відділи деякий час міцно трималися лише на Чернігівщині та Волині.

12 грудня в Козятині керівництво Директорії уклало з німцями відповідну угоду згідно з якою німці зобов'язувалися не втручатися у боротьбу між Гетьманом і Директорією, а повстанські війська не будуть воювати з німцями, що полегшить їм повернення додому.

Після укладення цієї угоди вже 13 грудня українські повстанські війська повели загальний наступ на Київ з кількох напрямів: з Жулян, Білогородки, Пущі Водиці й Дарниці.

Після дводенних кривавих боїв 14 грудня відділи Дніпровської дивізії й Січових Стрільців увійшли до столиці.

Гетьманат було повалено 14 грудня 1918 р. внаслідок державного військового перевороту очолюваного Директорією. Гетьман покинув свій палац в останню хвилину, коли до нього вже підступали лави повстанців — заколотників. Спочатку він отримав прилисток у посла Османської імперії в Україні Ахмеда Мухтар-Бея Моллаогли, який на той час проживав у готелі Палас, що на Бібіковському бульварі (зараз Прем'єр-палас). У цьому готелі він підписав своє зречення від влади і передав всю владу уряду Директорії.

У ніч з 13 на 14 грудня Гетьман отримав телеграму від Винниченка, в якій той вимагав повної ліквідації Гетьманства. У цю ніч розпочався наступ на Київ військ Директорії. Черговий офіцер доповів, що війська, які обороняють Київ, відходять на «запасні позиці». Гетьман зрозумів, що це за запасні позиції: от тобі і два дні, навіть три години не протримаються. П. Скоропадський згадував: *«... Одягнувся. До мене прибув комендант Пресовський і попросив дозволу відпустити невелику частину окремого дивізіону, що мене охороняв, основну частину цього дивізіону цієї ночі було роззброєно прихильниками директорії. Я вийшов і поговорив з цим взводом і відпустив його. Мені було ясно, що «справа» стрімко йде до свого завершення. Окремий дивізіон вважався найкращою частиною, який я беріг для останнього удару. Ця частина була складена лише з офіцерів. Я залишив цей дивізіон лише у своєму розпорядженні і використовував його для вирішення лише спеціальних завдань на фронті, а тут його роззброїли. У мене більше нікого не залишилось. Зведення надходили все тривожніші. Мене повідомили, що Арсенал захоплено, що військове міністерство зайняте, повстанці вже були поряд з нашим кварталом.*

Я пішов до себе. Зібрав свої папери, яким надавав якесь значення, і в цей момент мені доповіли, що мене кличе до телефону міністр закордонних справ. Я підійшов. Радісний Афанасьєв повідомив мені, що приїхав Ено, і він надіслав за ним автомобіль. Який там до біса Ено подумав я. Тут уже все розвалюється і захлопнув телефон.

В цей момент до мене підійшов Берхем і запитав, що я тут до цих пір роблю,

адже я можу загинути. Я відповів, що мені йти нікуди. Він покликав мене до себе. Я відмовився. Мені хотілось піти до Долгорукого. Я взяв свого ад'ютанта Даньковського, одягнув папаху, і на візнику поїхав до Долгорукого на вулицю Банкову через Інститутську. Мене ніхто не впізнав. Приїхавши до Долгорукого, я побачив, що біля самого штабу стоїть гармата, яку заряджають, і стоять декілька офіцерів з його штабу. Більше військових не було. Я наказав Даньковському прибути на його квартиру. Коли ми прибули туди, він сказав, що довго тут перебувати не можна, оскільки господарі нас видадуть. Ми вирішили, що краще за все нам поїхати до турецького повіреного. Відтак, я поїхав до нього, а Даньковському наказав їхати до Долгорукого і передати йому, що якщо є необхідність мого прибуття до нього, то я негайно прибуду.

Ахмед Мухтар-бей жив в готелі «Палас» в двох кімнатах. Сам готель був забитий усякими людьми, які постійно вештались коридором готелю. Мене у готелі ніхто не впізнав. У цей час, до мене прибули, попередньо дізнавшись про місце мого перебування, декілька вірних мені офіцерів, які повідомили, що все вже скінчено. Однак місцями ще тривають жорстокі бої. Даньковський повернувся і повідомив, що Долгорукому про мене доповіли, але Долгоруков нічого йому не відповів. Даньковський також повідомив, що організований опір наших відділів зламано. Я чітко усвідомлював, що все пішло прахом…. Я чітко почув кулеметну стрілянину…. подумав, що є ще чесні люди, які б'ються до тих пір, допоки вони не отримають відомостей, що вільні від виконання своїх обов'язків і від присяги, і відразу ж написав свої зречення від влади. Після цього я наказав начальнику штабу віддати його полковнику Удовиченку. Офіцер повіз його до штабу Долгорукого. Це було приблизно о другій год. дня. Однак, штабу Долгорукого вже не було. Він розсіявся. Там вже поспіхом розміщувався штаб Директорії. У мого офіцера забрали усі папери, і його ледь не арештували, лише дякуючи щасливому випадку йому вдалося врятуватися…

Вся робота, усі ті переживання, через які мені прийшлося пройти протягом цих довгих восьми місяців, такого нерозуміння мене, стільки злості, що мене оточувала, і бути так близько від того, щоб вийти на плідну роботу для врятування України, …. І все це завалилось… .»

У зреченні П. Скоропадського, зокрема, йшлося: *«Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести Край з того тяжкого становища, в якім він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади».*

Українська Держава періоду Гетьманату впала зусиллями самих недолугих українців.

Згодом, П. Скоропадський за допомогою німців виїхав з Києва до Німеччини.

Водночас, у місті ще декілька днів тривали бої гетьманських частин з військами Директорії. Решти гетьманських частин, всього близько двох з половиною тисяч офіцерів, унтер-офіцерів, кадетів, рядових забарикадувалися в Педагогічному мезеї, колишньому будинку Центральної Ради.

Гуль, українець, один з колишніх офіцерів колишньої Російської армііїї, який воював у гетьманських частинах, про події, що відбувались в Києві і навколо нього у жовтні — листопаді — грудні 1918 р. згадував **(Додаток 6)**

19 грудня 1918 р. відбувся «урочистий в'їзд» Директорії до Києва.

Відтак, Гетьманщина перестала існувати. Було відновлено Українську Народну Республіку.

26 грудня 1918 р. Директорія видала Декларацію, в якій проголошувалося, що вона *«намагатиметься встановити баланс між революційними реформами і порядком у державі. Уряд брав на себе зобов'язання експропріювати дер-*

жавні, церковні та великі приватні землеволодіння для перерозподілу їх серед селян, а також бути представником інтересів робітників, селян, «трудової інтелігенції».

Того ж дня у Києві Директорія на чолі з В. Винниченком проголосила відновлення Української Народної Республіки та створення уряду на чолі з Володимиром Чехівським.

Відразу після зайняття Києва Директорія оприлюднила ряд актів, спрямованих проти поміщиків і буржуазії. Була прийнята постанова про негайне звільнення всіх призначених при гетьмані чиновників. Уряд мав намір позбавити промислову й аграрну буржуазію виборчих прав.

Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Через такий радикалізм Директорія залишилася без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців та чиновників державного апарату. Однак, незважаючи на свої постанови, на практиці Директорія майже не впроваджувала їх у життя на місцях через відсутність там її влади. З цієї причини трудові маси, зокрема селяни, більше вірили більшовицькій агітації. Саме тому революційна стихія селянства виявилася неспроможною протистояти наступові регулярних радянських військ і стала перероджуватись в руйнівну анархію.

Вже 26 грудня 1918 р. Директорія видала Декларацію, з прийняттям якої почалася аграрна реформа. Було задекларовано про вилучення землі у поміщиків без викупу, але щоб їх заспокоїти, було обіцяно: компенсацію затрат на різноманітні (агротехнічні, меліоративні тощо) вдосконалення, раніше проведені у маєтках; оголошено про недоторканність земель промислових підприємств і цукрових заводів; за землевласниками залишались будинки, де вони до цього жили, породиста худоба, виноградники, також конфіскації не підлягали землі іноземних підданих. Але, попри ці досить помірковані заходи, поміщики і буржуазія в Україні були незадоволені політикою Директорії, яка відкрито ігнорувала їхні інтереси. У руках деяких заможних селян залишилися ділянки площею до 15 десятин землі. Але більшість селян розцінили ці заходи як пропоміщицькі, і це у свою чергу розширювало можливості для більшовицької агітації.

Усе це призвело до того, що в українському уряді стався розкол між політичними партіями з питання подальшої організації української влади — *парламентською демократією (як того хотіли помірковані соціалісти) чи українським різновидом системи рад (чого вимагали ліві радикали).*

Військові сили Директорії УНР були спочатку досить численними, близько 300 тис. Однак, їх боєздатність, за винятком окремих бойових частин, створених ще у період Центральної Ради, була дуже невисокою, оскільки, головним чином, вони складалися з повсталих селян. Гетьманські корпуси перестали існувати, регулярних військових частин у Директорії було дуже мало, а тому було недостатньо військових частин для охорони кордонів держави, насамперед північних, з московщиною. Повстанські загони були неспроможними вести бої з регулярною армією.

На той час регулярними військовими частинами, які були готовими забезпечувати оборону Української держави були лише Запорозький корпус і корпус Січових Стрільців.

Запорозький корпус перебував на Лівобережжі. Він складався з національно — мотивованих українців, добре дисциплінований і озброєний.

Окремий загін Січових Стрільців під керівництвом Є. Коновальця чисельно розрісся під час боїв за Київ до дивізії. 3 грудня 1918 р. дивізію було розгорнуто в корпус, що складався з двох дивізій і нараховував 20 тис. вояків.

Уряд Директорії добре розумів, що на черзі нова війна з більшовицькою Москвою, а тому швидко почав формувати нові регулярні військові частини. Так з'явилися Дніпровська дивізія — організована з повстанців Овруччини і Трипільщини, Чорномолрська дивізія, Київська дивізія, Волинська дивізія, Подільська дивізія, полк імені Івана Франка.

Вже у грудні 1918 р. Україні слід було готуватися до боротьби з більшовицькою московщиною і поляками.

У міжнародній сфері Директорії вдалося досягнути розширення міжнародних зв'язків УНР. Україну визнали Угорщина, Чехословаччина, Голландія, Ватикан, Італія і ряд інших держав. Але їй не вдалося налагодити нормальних стосунків з радянською Росією, державами Антанти та Польщею, а це було головне. 31 грудня 1918 р. Директорія запропонувала Раді Народних Комісарів РСФРР переговори про мир. Раднарком погодився на переговори, попри те, що не визнавав Директорію представницьким органом українського народу. Під час переговорів радянська сторона відкинула звинувачення у веденні неоголошеної війни, лицемірно заявивши, що ніяких регулярних російських військ в Україні немає. Зі свого боку, Директорія не погодилася на об'єднання Директорії з українським радянським урядом і відмовилася прийняти інші вимоги, що означали самоліквідацію УНР.

У сфері економіки Директорії не вдалося налагодити ефективне управління. Великі економічні втрати, яких зазнало господарство України в результаті першої світової війни та революційних подій, були катастрофічними. Значно знизився рівень видобутку вугілля. У 1918 році було видобуто 34,8 % вугілля порівняно з 1913, а в 1919 — лише 20,5 %. Загострювався паливний голод. Залізорудна і марганцева промисловість у 1919 році майже повністю припинили свою діяльність. Різко скоротила виробництво машинобудівна промисловість України. Істотно зменшилося виробництво цукру. В поганому становищі перебували й інші галузі харчової промисловості. Все це негативно відбивалося на матеріальному становищі населення, особливо міського. Тисячі робітників, рятуючись від голодної смерті, тікали з міст у село.

Українське селянство, яке на початку боротьби з гетьманщиною підтримало Директорію, почало виявляти невдоволення її економічною політикою. Поштовх до поглиблення конфлікту дав земельний закон Директорії, виданий 8 січня 1919 року, згідно з яким земля залишалася у власності держави. Держава мала керувати державним фондом землі.

Земельні наділи, які на той час перебували у власності селян і не перевищували 15 десятин залишались непорушними. Нові земельні наділи мали надаватися у вічне користування малоземельним і безземельним селянам і складати від 5 до 15 десятин. Але згідно з даним законом під вивласнення підпадало багато селянських господарств, які на той час мали більше 15 десятин. Однак, реалізація земельного закону Директорії могла бути здійснена лише на дуже обмеженій території України, оскільки на більшості території республіки велася війна з більшовиками, Денікіним і Польщею.

Більшовики ж закликали селянство забирати землю у свої руки негайно,

Як тільки почалось антигетьманське повстання, 17 листопада в Москві за участю українських колаборантів, а головно з москалів, було створено так званий «совєт українського фронту», що приступив до негайного формування окупаційної армії, що мала рушити в Україну. Основою цієї окупаційної армії стала друга Орловська кінна дивізія і 43 –ій робітничий полк. Коли ця окупаційна армія була розгорнута біля північних і східних кордонів України, було створено також фіктивний більшовицький уряд України на чолі з Пятаковим, що мав представляти в Україні пролетарський уряд України на завойованих більшовиками землях України.

В. Ленін вважав, що створювати місцеві тимчасові радянські робітничо-селянські уряди конче необхідно, адже це позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух радянських частин як окупацію. Без цієї обставини радянські війська були б поставлені в окупованих ними областях у нестерпне становище, і місцеве населення не зустрічало б їх як визволителів (до складу так званих українських частин і органів влади входили люди з українськими прізвищами, наприклад, Василь Шахрай та ін.). *Це була добре продумана тактика. Таких українців дуже добре використали російські більшовики, щоб захопити владу в Україні.*

Історична довідка

Падіння гетьманського уряду, евакуація німців і виникнення Директорії призвели до нової суперечки серед більшовиків. Одна фракція на чолі з Д. Мануїльським і В. Затонським вважала, що більшовики в Україні надто слабкі (*у липні їх налічувалося лише 4363 особи*), щоб спробувати захопити владу, й стояла за проведення мирних переговорів з Директорією, щоб виграти час для зміцнення своєї організації.

Інша група, на чолі з П'ятаковим і Антоновим-Овсієнком, звернулася до В. Леніна з проханням підтримати негайний наступ на Україну, щоб не дати Директорії твердіше стати на «ноги».

План В. Леніна був простий — Червона армія захоплює якийсь шматок території, а за нею приходили нібито місцеві більшовики, які встановлювали радянську владу. З огляду на те, що місцеве українське населення більшовиків не підтримувало, було прийнято рішення про створення українського радянського уряду заздалегідь.

Відтак, 28 листопада 1918 р. у залізничному вагончику в Курську було проголошено створення так званого Тимчасового робітничо-селянського уряду України на чолі з Г. П'ятаковим. Його членами були Затонський, Коцюбинський, Сергєєв, Ворошилов, Антонов-Овсієнко (згодом його замінив русифікований болгарський румун Раковський). Майже усі важливі посади у цьому уряді зайняли росіяни.

Як показали подальші події, поновлення більшовиками вже, здавалося б, відкинутої національної форми радянської державності в Україні допомогло їм використати у своїх цілях потужний український національно-визвольний рух і майже після місячного накачування військових м'язів, «українська так звана червона армія» була готовою вдруге до війни з Україною.

Відтак, вже у грудні 1918 р. більшовики розпочали свій наступ. Із наступом російських радянських військ з півночі, цей так званий «український» уряд, видав маніфест, у якому запевнялося, що нова українська влада принесе українцям розподіл усіх поміщицьких земель, перехід фабрик і заводів до рук трудящих, націоналізацію банків тощо.

Щоб з'ясувати ситуацію, голова уряду УНР В. Чехівський наприкінці грудня 1918 р. запитав Москву по телеграфу, *«чим викликаний рух радянського війська на територію України».* Відповідь комісара закордонних справ Чичеріна була такою: *«...ніякого війська Російської Соціалістичної Радянської Республіки на Україні немає. Військова акція на українській території провадиться між військами Директорії та армією українського уряду, який є зовсім незалежний».*

Газета «Червоний прапор» від 9 лютого 1919 р. вмістила свідчення комбрига Щорса і комісара Шапаранського, які визнали, «*що з самого початку листопада 1918 р. наступ на Україну веде регулярне військо Росії».*

Спочатку більшовицькі сили на чолі з Антоновим-Овсієнком складалися з кількох загонів та розрізнених нерегулярних формувань.

Проте, в міру їхнього заглиблення в Україну, окремі загони Директорії, розпропагандованих більшовиками, почали приєднуватись до червоних.

Директорія УНР зробила пропозицію «Совнаркому» відновити мирні переговори, але замість того ми маємо дані, що, як висловився український часопис

того періоду «Трибуна», *«…нині вже регулярні частин, до складу яких входять не тільки росіяни, а й латиші, мадяри та китайці, беруть участь у поході на Україну…»*

Лев Троцький у своїй промові перед агітаторами, що направлялися для роботи в Україну, вчив: *«…Якщо будуть випадки грабіжництва у Червоній армії, то їх слід приписувати повстанцям — петлюрівцям, які влились у Червону армію. Радянська влада поступово розстріляє усіх петлюрівців, махновців і повстанців, оскільки вони є шкідливим елементом, і це буде яскравим доказом не тільки суворої революційної дисципліни, але і суворої кари за грабіж…».* На 1919 р. припадає пік єврейських погромів. Червоноармійці і більшовики брали активну участь у єврейських погромах, але згодом усе це приписали лише українцям. Самі євреї свідчили, що там, де стояли підрозділи Українських Січових стрільців існував ідеальний порядок, і погромів не було, тим більше, що якогось наказу керівників УНР, які б санкціонували єврейські погроми істориками та дослідниками не знайдено.

Слід окремо зазначити, що в окремих селах Хмельниччини у єврейських погромах брали участь і самі євреї, адже часто-густо це були не національні погроми, а соціальні.

Українці відступають. Південь та схід, де були зосереджені промислові та військові підприємства втрачено, немає чим стріляти, катастрофічно не вистачає медикаментів, вороги наступали звідусіль. З півночі та сходу наступають більшовики й денікінці, у чорноморських портах висадились французи, а на заході — війська української Галицької армії запекло б'ються з поляками, яким допомагають французи та англійці.

Директорія намагалася владнати конфлікт мирним шляхом. З цією метою до Москви виїхала делегація на чолі із С. Мазуренком. Однак усе було даремно.

3 січня 1919 року перед більшовиками впав Харків, 12 січня — Чернігів. Директорія вислала Москві звинувачувальну ноту, у якій йшлося, що Москва втручається у внутрішні справи України. У відповідь, Чичерін лише повторив свою попередню заяву.

Не домовившись з французами, які за допомогу у війні з більшовиками вимагали, щоб з уряду Директорії було виключено В. Винниченка та С. Петлюру, а також, щоб підпорядкувати українську армію загальному союзному командуванню, контролювати фінанси та шляхи сполучення, українська справа зайшла у безвихідь. Оточена ворогами з усіх боків, без жодного союзника в світі, Україна опинилася на роздоріжжі. Анархія зсередини розкладала українську армію, їй бракувало дисципліни і національної самосвідомості. У цей період вона була скоріше за все месником за народні кривди, а не будівничим нового життя.

Різні «отамани» і «батьки», які з'явились у процесі антигетьманського повстання заявили про свою непідлеглість Директорії. У результаті цього, озброєні загони самочинно покидали фронт, повертались у ті місця, звідки вони походили, і на чолі зі своїми «отаманами» тероризували українське населення. Україною ширились війна, голод, пошесть, смерть. Після цього країна, розпалась на безліч окремих районів, не пов'язаних між собою, відданих на поталу бандам озброєних селян та кримінальних злочинців. Головною причиною такого безладдя було те, що в уряді Директорії не було єдності.

На бік червоних у цей час, крім інших військових частин, перейшли й такі знамениті українські дивізії як «імені Богуна» та «Таращанська».

16 січня 1919 р. Директорія проголосила стан війни з радянською Росією. Того ж дня український уряд Директорії визначав найбільш придатні для України форми влади. На той час перед лицем численних ворогів Україна постала

над безоднею анархії. Ситуація була катастрофічною. Стихія отаманщини не дозволяла створити єдину систему спротиву. У таких умовах було запропоновано єдиний рятівний крок: **надати диктаторських повноважень тріумвірату у складі Євгена Коновальця, Андрія Мельника та Симона Петлюри. Опираючись тоді на реально єдину боєздатну частину — корпус Січових стрільців, вони ще могли навести твердий лад і прорвати вороже оточення за рахунок політичного і військового порозуміння з Антантою.**

Так свого часу вчинили Пілсудський та Маннергейм, чим врятували від червоного режиму Польщу та Фінляндію.

Однак перспектива диктатури налякала демократичне крило українського уряду, а тому врешті-решт скінчилося як завжди — резолюцією: *«...Нехай все залишиться так, як було...».* Так воно і залишилося, аж до повної поразки.

За свідченням А. Марголіна, члена української партії соціалістів — федералістів, за Директорії, УНР — заступника міністра закордонних справ і дипломатичного представника в Лондоні та Парижі, члена української делегації на мирній конференції у Парижі, Директорія і уряд вирішили різко відмежуватися від буржуазі і розбудовувати українську державність лише зусиллями соціалістичних партій та пролетаріату. Це ж саме передбачали програма державного будівництва московських та так званих «українських» більшовиків. Винниченко цього і прагнув, він лише хотів провести лінію між московським більшовизмом і своєю програмою на грунті питання самостійності і незалежного існування України. Крім того, він вірив у те, що Директорії вдасться збеоегти усю повноту влади. Це було зачарованим колом, адже було неможливим одночасно протиставити себе більшовизму, і майже цілісно сприймати їх програму. Винниченко переоцінив свої власні сили. Слід було вибрати одне з двох, або розбудовувати українську державність за зразком і сутністю вже існуючих у Західній Європрі і Америці демократичних держав, або ж оголосити себе прихильником радянської влади, відмовившись від контактів з буржуазною Західною Європою і домовитись з Москвою про розмежування сфер впливу.

У цей час в Галичині розгорілася українсько-польська війна. Галицькі українці вступили у запеклу боротьбу за самовизначення західних земель з поляками. Запеклість боїв свідчила, що із Західної України військова допомога надійти не зможе.

Крім того, з південного сходу Україні загрожувала Біла Добровольча армія. Райони Одеси, Миколаєва й Херсону опанували «нейтральні» війська Антанти, а над Дністром чекали свого зручного часу румуни.

Дипломатичні зусилля Директорії не змогли нейтралізувати жодного з тих ворогів, тому українській армії випало непосильне для неї завдання — воювати проти усіх цих супротивників.

Внаслідок усіх цих негараздів, 5 лютого українська армія залишила Київ і відійшла на Правобережжя.

Вже у тому ж лютому та першій половині березня 1919 р. більшовики, підкріплені свіжими резервами, повели наступ зі сходу, з Києва, через Знаменку, в напрямі на Бірзу, і одночасно, з півночі вдарили у напрямках: Мозир — Коростень і Лунинець — Сарни — Рівне.

Цей наступ московських більшовиків був дуже грізним, бо нависла небезпека переривання зв'язку між Наддніпрянською і Галицькою українськими арміями. Згодом, більшовики захопили Лунинець, Сарни, Мозир, Коростень, і вже з тих позицій розпочали розвивати наступ на Житомир. Водночас, з Києва більшовицька армія розпочала новий наступ і захопила Бердичів, Козятин, Вінницю.

У той час, українська армія зупинилась, вона встигла пройти реорганізацію, впорядкувала свої сили та отримала деякі резерви. Уже в середині березня вона перейшла у контрнаступ з метою відбити у більшовиків Правобережжя. Перше завдання полягало у тому, щоб знищити більшовицькі військові групи й районах Бердичева й Козятина.

Північна українська військова група з околиць Рівного вдарила на Сарни й частиною військ на схід, у напрямі на Коростень — Мозир і на Житомир. За результатами цих боїв більшовицькі відділи відступили на лінію річки Прип'ять.

В околицях Мозиря частина більшовицької Першої армії перейшла на бік Директорії.

Зайнявши Коростень, відділи групи рушили у тил ворога, на Житомир і в напрямі залізничного шляху Козятин — Київ, щоб відрізати шлях відступу більшовицької армії з Бердичева.

Одночасно цю більшовицьку групу атакували: *із заходу — корпус Січових Стрільців, а з півдня — частина Запорозького корпусу. Головні сили цього корпусу атакували ворога на сході (в околицях Цвіткового) і згодом, повернули на північний схід, у напрямі на Таращу, де розгорялось антибільшовицеке повстання.*

Та хоча військові операції для української армії у той час розвивалися досить успішно, задуманий українськими військовими та політичним проводом план щодо визволення усіх українських територій Правобережжя від більшовиків повністю виконати не вдалося.

В найсприятливіший для української зброї час, війська Антанти не витримали натиску більшовицьких військ, що вторглись з півночі, покинули у паніці береги Чорного моря, оголивши, тим самим, південний фланг української армії *(у грудні 1918 р. країни Антанти, й насамперед Франція, висадила в Одесі та інших чорноморських портах 60-тисячне військо, що мало надати військову підтримку насамперед антибільшовицьким силам Білої армії, що готувалися на Дону до війни з більшовиками).*

Командир північної української групи Оскілко, піддався на авантюру військового перевору, щоб захопити політичну владу в Україні. Крім того, у тилу його армії перебували різні повстанські загони, що час від часу непокоїли тили армії.

У цей час, більшовики реорганізували свою армію, поповнили її резервами і перейшли у контрнаступ. Бердичівська більшовицька група вдарила у лівий фланг південної групи української армії, а далі повела наступ на Вінницю, Жмеринку, Проскурів, Кам'янець — Подільський. Внаслідок цього маневру більшовики відрізали Запорозький корпус і південну групу від решти української армії. Ці українські військові частини, переслідувані більвицькими військами пробились до Румунії, і звідти, через Польщу, наприкінці квітня повернулися до армії.

Газета «Червоний прапор» від 9 лютого 1919 р. вмістила свідчення комбрига Щорса і комісара Шапаранського, які визнали, «*що з самого початку листопада 1918 р. наступ на Україну веде регулярне військо Росії».*

Усі ці події призвели до того, що українська армія поволі відступала на Захід. Протягом квітня більшовики окупували майже все Правобережжя, відтак, українська армія опинилась на північному Поділлі й на Волині, де й розпочала приводити себе у порядок та готуватися до нового походу на більшовиків.

Директорія, яку очолив С. Петлюра, перебралася до Вінниці. У середині лютого 1919 р. все Лівобережжя було в руках більшовицької армії.

В. Винниченко, М. Грушевський та інші представники українського уряду виїхали за кордон.

Це було однією з найсумніших сторінок українського самостійницького руху. Наступ більшовиків вносив величезну дезорієнтацію в українські маси, що

вимагало напруженої праці з боку політичних провідників. Але ці провідники залишили українців напризволяще. На полі подальшої боротьби залишився лише С. Петлюра, який став не тільки центральною постаттю в українському політичному житті, а й символом боротьби за права і волю українського народу.

Під впливом воєнних і дипломатичних невдач в українській армії посилювалися розлад й анархія. З 6 червня 1919 р. до 11 листопада 1919 р. державним і політичним центром УНР став Кам'янець-Подільський. Згодом, під натиском радянських військ Директорія і українське військо опинилося в Галичині. Відтак, всю Наддніпрянщину зайняли більшовики.

А більшовицькі війська все далі просувалися на захід, спихаючи українську армію на малий шматок Волинської землі.

У той час Україна кишіла отаманами, але воювати за суверенну Україну не було кому… Із заходу наступала армія відродженої Польщі.

Таким чином, вже наприкінці 1918 на початку 1919 років значна територія країни, включаючи Київ, була захоплена більшовиками. Роздані селянам землі вони почали відбирати і передавати в «радгоспи» та сільськогосподарські «комуни». Все селянство було зобов'язане здавати державі всю сільськогосподарську продукцію, за винятком дуже обмеженої норми, залишеної для особистого споживання. Селяни почали усвідомлювати, що на обіцянки більшовицької пропаганди не можна покладатися, і запізно повертати свої симпатії до Директорії. По всій Україні вибухали повстання проти більшовиків, але час було втрачено. У квітні 1919 року на Правобережжі були розгромлені війська Директорії, і станом на весну 1919 року на території України (крім Надзбруччя і західних областей) знову було встановлено кривавий московський більшовицький режим.

Щодо українських невдач:

1. Головна причина програної на той час боротьби за незалежність України — це відсутність національної єдності серед українців.

2. Гетьману не вистачило часу для утвердження своєї влади (*Гетьманат в Україні проіснував лише сім з половиною місяців, з кінця квітня по середину грудня 1918 р.*) , а тому не вдалося завершити більшість з розпочатих реформ, що набирали повний хід, а головно земельну та військову.

3. Великим прорахунком П. Скоропадського було те, що йому не далося з'єднати чистий професіоналізм спеціалістів, що був необхідний для розбудови і утвердження Української держави з патріотичним українським духом. Ці дві сили були розділені, що стало фатальним для долі держави.

4. Серед зовнішніх факторів, то основоню причиною повалення української влади було те, що:

як червона москва, так і біла гвардія вбачали можливість відновлення російської державності лише разом з Україною, що мала бути їх житницею, джерелом природніх ресурсів, корисних копалин, людського потенціалу тощо;

країни — члени Антанти не підтримали новоутворену Українську державу на новій політичній карті світу.

5. Директорія: *ця українсько-більшовицька війна закінчилась розгромом української армії. З багаточисельної, 300 000-ї армії, Директорія, після 5-місячної боротьби залишилась при 30 000 вояків, серед яких лише половина була боєздатними. У руках української влади залишилось, коли не брати Східну Галичину, всього кілька повітів; нова влада була уражена тими ж хибами, що їх мала колись Центральна Рада, оскільки переворот здійснювали колишні її члени; у міжнародній політиці Директорія не змогла домогтися допомоги країн Антанти, зокрема, Франції, що була тоді «першим голосом в Європі», та хоча б однієї з Центральних держав, що програли Першу світову війну; в організації держав-*

ного апарату Директорія не змогла мобілізувати державно-творчих елементів українського громадянства, що негативно відобразилось на армії.

6. З позицій сьогоднішнього дня категорично не можна погодитись з окремими українськими істориками, які оцінюють дії Директорії в контексті повалення Гетьманату, як позитивні для України.

Повалення Гетьманату Директорією призвело до вкрай негативних наслідків, до повалення самої Української державності. Відтак, дії очільників Директорії, зокрема, Винниченка та Петлюри необхідно оцінювати як вкрай негативні й шкідливі. Ці два демагоги й пройдисвіти, які були політиками і нічого не тямили у державному будівництві, а особливо Винниченко з його вкрай лівими, а подекуди відверто більшовицькими ідеями та діями, ще мають бути гідно оціне-ні українськими істориками.

7. Долю української державності на деякий час врятувала її армія своєю героїчною боротьбою. Лише їй треба завдячувати те, що останній розгром не довів передчасно до знищення московськими більшовиками Української Республіки. Водночас, слід бути об'єктивним і визнати те, що вкрай негативну роль у подальшій історії України відіграли саме січові стрільці, які, до того ж, не виконали наказ П. Скоропадського негайно відправитись на оборону Львова у самий критичний період боїв за українську столицю Галичини м. Львів, що призвело до втрати українцями цього міста.

Без січових стрільців Директорії не вдалося б повалити Гетьманат, і українська державність збереглася б, і Львів би зберегли від польської окупації.

8. Дії Директорії та січових стрільців є для нас сьогодні прикладом того, як не треба було діяти, оскільки у ситуації взаємного поборювання українських сил, Україну захопила більшовицька московія.

Історична роль в утвердженні української державності П. Скоропадським є недооціненою. Адже саме при П. Скоропадському Україна набула усіх форм державності, її визнали як незалежну державу провідні країни тогочасного світу. І лише внутрішні та зовнішні обставини не дали нам, українцям, утвердити свою державність. Це усім нам має слугувати жорстоким уроком на майбутнє, який слід ретельно вивчити, щоб не допускати подібних «промахів» у розбудові своєї держави. П. Скоропадському мають бути поставлені пам'ятники по усій Україні, як видатному державнику, військовому, політику, і, звичайно, УКРАЇНЦЮ.

Саме Павлу Скоропадському, який подальше своє життя провів за кордоном завдячують своє звільнення з німецьких концтаборів під час Другої світової війни Степан Бандера, Ярослав Стецько, Андрій Мельник та багато інших українських політичних діячів… Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету від 12 квітня 1922 року: «*…оголосити поза законом таких затятих злочинців проти свободи українського трудового народу, непримиренних ворогів робітників і селян України: Павла Скоропадського, Симона Петлюру, Юрія Тютюнника, Нестора Махна, П. Рангеля, Кутепова, Бориса Савинкова*».

Аналізуючи ці історичні події, а також причини повалення в Україні Гетьманату, прихід до влади Директорії, що призвело, згодом, до втрати державності, слід, проаналізувати історичний досвід інших держав, що перебували у складі Російської імперії, але зуміли здобути свою незалежність на початку ХХ століття і більше того, відстояти цю незалежність у жорстокому протистоянні з більшовицькою Росією.

У цьому контексті, важливий досвід для України, має приклад Фінляндії **(Додаток 7).**

Насамкінець хочеться згадати слова П. Скоропадського: *«Бережіть фахівців своєї справи, оскільки саме вони, незважаючи на їх минуле, взмозі навести лад у Державі…»*

РОЗДІЛ V

Червоний терор в Україні (каратели «ЧеКа»), або, що нам, українцям, несе «рускій мір»

(До історії червоного терору в Україні, до витоків створення та діяльності спецслужб Росії, спецслужби незалежної України, створення Всеросійської надзвичайної комісії («ЧеКа») та «ВУЧК», зведення рахунків з контрреволюцією як основне завдання «чекістів», розстріли офіцерів та представників майнових класів, кривава «робота» чекіста В. Лациса, китайці на службі українських чекістів, звірства «ВУЧК» в Києві, Харкові, Одесі, та в інших містах України та в Криму, знущання чекістів над жінками, Крим — Всеросійське кладовище, спогади свідків чекістських звірств, «гуманіст» Фрунзе, з книги «Красный террор», «моральний» облік «чекіста», «свої» вбивають «своїх», до природи чекістських злочинів)

У своїй праці «Держава і революція», написаній влітку 1917 р. В. Ульянов (Ленін) акцентує увагу на тому, що у перехідний період від капіталізму до комунізму неодмінно виникне необхідність організувати та здійснити придушення меншості експлуататорів більшістю вчорашніх трудових рабів: *«...цілком природно, що експлуататори не в змозі придушити народ без надзвичайно складної машини для здійснення цього завдання, але народ зможе придушити експлуататорів за допомогою примітивної машини, без спеціального апарату, шляхом простої організації озброєного народу...**народ сам вершитиме класовий суд на вулицях у міру виникнення необхідності...**»*

У 1917 р. народи Росії, в тому числі й український народ, очікували від революції лише позитивних змін. Але радикальна перебудова суспільства призвела до крайньої жорстокості суспільних відносин. Жорстокість поведінки суспільних супротивників при цьому мала глибоке коріння.

Знаний в той час у наукових колах професор Гессен писав, що *майбутній історик, якщо він захоче об'єктивно розібратися у безмежно складних подіях пережитої нами епохи, якщо він поставить перед собою завдання зрозуміти коріння тієї непримиренної ненависті, тієї жорстокості мас, на ґрунті яких створювалася анархія кривавого терору, цей історик згадає, що те покоління, на долю якого випала важке історичне завдання оновлення державного устрою Росії, є хворим, політично і морально розбещеним, поколінням, яке не бачило іншого державного порядку, крім порядку надзвичайних, виняткових за своєю жорстокістю поліцейських дій.*

Більшовицька Росія не могла уникнути таких наслідків, оскільки більшовиками була створена однопартійна диктатура. Крім того, більшовики своє майбутнє пов'язували виключно із зовнішнім фактором, вважаючи, що перемога радянської республіки буде міцною лише тоді, коли справа соціалізму переможе в усьому світі через світову революцію.

Така політика спричинила ненависть до більшовиків не лише всередині країни, але й в усьому світі.

Відтак, більшовики не очікували такого несприйняття своєї влади. Після певолюції на території колишньої Російської імперії виникло 18 різноманітних урядів, серед яких ідей більшовизму не сприйняв ніхто.

Червоний терор у його державній фазі принесли в Україну більшовики на своїх багнетах. Це не внутрішній «український історичний продукт», а специфіка режиму, встановленого російськими більшовиками в результаті прямої їх агресії проти Української народної республіки.

Вперше в історії поняття «червоного терору» запровадила есерка З. Конопляникова, яка на суді у 1906 р. заявила, що їх партія вирішила на білий терор уряду, відповісти червоним терором.

У подальшому, термін «червоний терор» був уточнений Л. Троцьким, який визначив його як знаряддя, що застосовується проти приреченого на винищення класу, що не хоче гинути.

Термін «терор» означає дії спрямовані на залякування окремих груп населення (громадян) шляхом проведення актів знищення їх представників і примушування їх до відповідних дій. Не усі репресії, навіть масового характеру, є терором. Так, у період репресій 1936 — 1938 рр. (за якими в історико-політичній літературі закріпилась назва «Великий терор»), коли фізично знищувались визначні державні, партійні, військові діячі, а згодом — селяни, робітники, інтелігенція і «колишні», під репресії попадали представники усіх цих соціальних груп і класів.

Справжній терор не співставний визначенню «масові репресії», оскільки під ним розуміється застосування тотального страху не стосовно явних або ж до придуманих політичних противників, а до цілих класів та до етнічних соціальних груп.

18 грудня 1917 р. більшовиками, які місяць назад захопили владу у Росії, було перехоплено телеграму Малої ради міністрів колишнього Тимчасового уряду, у якій містився заклик усіх чиновників всеросійського масштабу до саботажу виконання рішень більшовиків. У зв'язку з цим, питання про можливий страйк службовців, 19 грудня 1917 р. було винесено на обговорення Раднаркому, який доручив Ф.Дзержинському *«створити особливу комісію для з'ясування можливості боротьби з таким страйком шляхом застосування самих енергійних революційних засобів для вироблення способів його протидії».*

Більшовицький так званий український уряд у Харкові організував свою спецслужбу. Так, згідно з відповідною постановою Центральному виконкому Рад України від 16 грудня 1917 р. було створено Крайову військово — революційну комісію для боротьби з контрреволюцією, однак ефективну діяльність ця комісія не розгорнула.

Свого часу, наш земляк, чернігівський дворянин І. Дурнрово, колишній міністр внутрішніх справ Російської імперії в доповідній записці царю напередодні початку Першої світової війни писав: *«...невдачі у війні і тяготи побуту, що неодмінно виникнуть у війні з таким супротивником як Німеччина, обов'язково призведуть до соціалістичної революції та анархії, усі наслідки яких навіть важко передбачити».*

Після захоплення влади більшовиками 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. червоний терор стає офіційною політикою країни рад стосовно ворожих їм класів. Враховуючи, що чисельність пролетаріату становила лише 7% населення тогочасної Росії (без урахування батраків — сільського пролетаріату), інша частина населення держави представляла для більшовицьких вождів ворожі класи та соціальні елементи.

Саме для їх придушення і знищення і був створений безпрецедентний за своєю жорстокістю каральний апарат, необхідність якого більшовицькими вождями обґрунтовувалась знищенням ворожих класів і контрреволюції.

У розвитку червоного терору слід виділити три таких етапи:

1) терор революціонерів (в основному есерів і анархістів) проти царської адміністрації з 1901 по 1907 рр. (*у 1907 р. кожного дня гинуло до 18 чол., за даними поліції, з лютого 1905 р. по травень 1906 р. було вбито: генерал-губернаторів і градоначальників — 13 чол., городових — 346 чол., фабрикантів і банкірів — 83 чол., великих землевласників — 51 чол.*);

2) терор створених після лютого 1917 р. військово-революційних організацій рад проти командного складу Російської армії та землевласників;

3) державний терор, як державна політика винищення визначених владою класів та соціальних груп.

Третім універсалом Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку. З цього часу Україна стала «проблемою» для країни рад, де червоний терор вже йшов катком по російських містах.

Більшовики спробували скинути владу Центральної ради за Петроградським сценарієм — повстанням збільшовичених військових частин і так званих загонів Червоної гвардії.

Однак, підготовлене більшовиками повстання на 30 листопада 1917 р. було блоковано рішучими діями частин УНР: *в ніч з 29 на 30 листопада керівники повстання були арештовані, військово-революційний комітет було розігнано, збільшовичені військові частини і загони Червоної гвардії розброєні і вислані до Росії.*

Головну роль у цих подіях зіграли тоді військовий секретар Української Народної Республіки С. Петлюра і командувач 1-им Українським корпусом, генерал-лейтенант П. Скоропадський. Це дякуючи їхнім зусиллям по Києву та Україні ще тоді не пройшла кривава хвиля червоно терору.

Відтак, після провалу більшовицького заколоту і відмови виконати ультимативні вимоги більшовиків, на засіданні ленінського уряду від 5 грудня 1917 р. було прийнято рішення *«вважати Центральну Раду у стані війни з нами»*.

20 грудня 1917 року відповідною постановою Ради народних комісарів для боротьби з контрреволюцією і саботажем в Радянській Росії було створено Всеросійську надзвичайну комісію. У цей же день на засіданні Раднаркому було заслухано доповідь Ф. Дзержинського щодо організації діяльності цієї комісії і її склад. Очолив її колегіальний орган — колегія Всеросійської надзвичайної комісії.

До витоків створення та діяльності спецслужби Російської імперії

Захопивши владу більшовики намагалися робити все, щоб скомпрометувати все минуле, в тому числі, і царську спецслужбу, показати її діяльність виключно у темних кольорах, незважаючи на те, що її офіцери і солдати «берегли спокій» Російської імперії майже сто років. Радянська пропаганда упродовж всього свого існування формувала в уяві «нового» суспільства образ працівників царської спецслужби як неосвічених, брутальних осіб, викорінювачів кращих людей епохи — революціонерів. Проводячи цю діяльність, одночасно вшановувались доблесні й благородні чекістські органи, гарною манерою вважалося протиставити їх працю «щодо захисту завоювань трудящих» мерзенній, огидній діяльності «царських сатрапів», які з перших днів радянської влади були визнані поза законом.

Після невдалого повстання декабристів у грудні 1825 р. російський цар Микола I наказав створити політичну поліцію, так зване Третє відділення при Імперській канцелярії на чолі з графом Бенкендорфом.

Головним завданням цього відділення була боротьба з будь-якою формою політичного «інакомислення», що в радянські часи отримало назву «ідеологічної підривної діяльності».

Відтак, Третє відділення, згідно з поставленим завданням, ретельно відслідковувало розвиток громадської думки.

Окрім широкої мережі інформаторів, начальник Третього відділення мав у своєму розпорядженні корпус жандармів — декілька тисяч професіоналів, легко впізнаваних у натовпі за білосніжними рукавичками та синіми накидками.

Третє відділення було невеликою організацією. На день смерті Миколи I у 1855 р. започаткований ним апарат з 16-ти службовців виріс до 40-ка. Керівники Третього відділення у своїй діяльності не відзначалися особливою жорстокістю. Так, із 290 000 осіб, засуджених на заслання до Сибіру, або виправних робіт у період з 1823 по 1861 р. лише 5% були визнані винними у скоєнні політичних злочинів.

У 1879 р. терористична група з 30-ти осіб організувала так званий Виконавчий комітет «Народної Волі». Незважаючи на свою малу чисельність, всього за три роки, з 1878 до 1881 рр. ця група своїми терористичними діями змогла довести царський режим до стану, близького до паніки, тим самим продемонструвавши неефективність роботи Третього відділення (групою було організовано та здійснено ряд терористичних актів та замахів на царя, останній з них увінчався успіхом).

У серпні 1880 р. Третє відділення розпустили. Замість нього створили Департамент державної поліції міністерства внутрішніх справ, перейменований у 1883 р. в Департамент поліції, на який було покладено завдання охорони державної безпеки. При ньому функціонував відділ боротьби з політичними злочинцями. Крім того, було організовано цілу регіональну мережу охоронних відділень. Зокрема, в Україні, вони існували в усіх губернських містах.

На офіцерських посадах тут працювали досить досвідчені фахівці: керівник (полковник або генерал-майор), а'дютант (ротмістр), помічник керівника (ротмістр або підполковник). Кожен з них контролював 2-4 повіти. У подальшому вся система політичної поліції стала називатися «охранкою».

Функції охранки були досить різноманітними: на вказані підрозділи покладалися завдання відстежувати політичну ситуацію на місцях, доповідати про неї владі. Вони складали донесення про значні злочини, стихійні лиха, народні заворушення, найбільш видатні події суспільного життя, діяльність установ та громад, зловживання службових осіб і т. і.

Також доповідали про те, які революційні організації існують, коли вони виникли, у чому полягає їх діяльність, яким є їх склад. Вимоги до змісту усіх повідомлень були досить високими. Агентурні донесення мали бути ретельно перевірені, викладені неупереджено.

Також під контролем цього відомства перебувало життя робітників і селян, торговців і службовців, «інородців», віруючих, становище у військових частинах і навчальних закладах. Його працівниками переслідувалися прибічники національного руху, присікалися найменші прояви «сепаратизму». Наприклад, відповідним циркуляром від 1912 р. заборонялося збирати гроші на користь українського національного фонду шляхом продажу марок з девізом: «У школі — наше майбутнє», організованого громадою «українців-мазепинців».

Особливу увагу вони надавали боротьбі з політичними партіями, що ставили метою своєї діяльності зміну державного устрою революційним шляхом.

Головним завданням охранки був політичний розшук. Для здійснення його визнавалося за доцільне мати не лише належну теоретичну підготовку, але й природну зацікавленість, любов до своєї справи, не говорячи вже про особливі таланти, що даються не кожному.

Співробітники спецслужби виявляли підпільні друкарні, запобігали мітингам, демонстраціям, страйкам, терористичним актам, різноманітним збройним виступам.

Характерною рисою внутрішньої політики царського уряду наприкінці XIX — на початку XX ст. був антисемітизм. Заохочувані державою єврейські погроми, обмежувальні закони та різноманітні форми дискримінації євреїв, примусове виселення з Москви в 1891 р. майже 30 000 осіб цієї національності,

призвело до того, що сотні тисяч російських євреїв змушені були емігрувати за кордон, головним чином, до США.

Політика державного антисемітизму того часу дає змогу зрозуміти, чому марксизм швидше розвинувся серед євреїв, ніж серед інших національних груп, які проживали на території Російської імперії. Перша масова марксистська партія відома під назвою Бунд (Загальний єврейський робітничий союз), була заснована в Росії в 1897 р. Багато євреїв було і серед засновників Російської соціал-демократичної робітничої партії, найбільшої марксистської організації, створеної в 1898 р., і партії соціалістів-революціонерів (есерів), заснованої колишніми народниками в 1902 р.

У системі підрозділів охранки існували також контррозвідувальні відділи, співробітники яких були зобов'язані надавати всебічну допомогу військовим розвідувальним та контррозвідувальним підрозділам. Мотивувалося це тим, що «система іноземного шпигунства безкарно розповсюджувалася територією Росії, не зустрічаючи ніякої протидії».

Поряд з внутрішніми завданнями охранка у взаємодії з військовою розвідкою здійснювала зовнішню розвідувальну діяльність спочатку за російськими політичними емігрантами та їхніми організаціями, а згодом й щодо окремих держав. Співробітники охранки розробляли та здійснювали операції «активних дій» з метою впливу на уряди та громадську думку за кордоном і «спеціальні заходи», що передбачали застосування різних форм фізичного, морального і психологічного насильства. Охранка зробила значний внесок в успішне здійснення царської зовнішньої політики, створивши службу перехоплення та дешифрування урядових повідомлень.

Охранка у своїй роботі використовувала широку мережу детективів — так званих філерів та агентів, які стежили за підозрюваними у революційній або опозиційній діяльності особами, виконували інші доручення як у внутрішній, так і в зовнішній сферах життєдіяльності держави.

Про те, яку роль відігравала агентура охранки у вирішенні поставлених на неї завдань, свідчить такий приклад. Після російської Лютневої революції 1917 року до рук більшовиків потрапили архіви охранки. З цих архівів стало відомо, що у 1903 р. охранка упровадила до їх лав велику кількість своїх агентів. Ряд документів охранки згодом спричинили чимало неприємностей радянській владі, оскільки свідчили про те, що багато чільних більшовиків виявилися агентами охранки.

Зокрема, у 1908 — 1909 рр. з п'яти членів більшовицького комітету в Санкт-Петербурзі четверо були агентами охранки.

Престиж офіцера охранки був у Російській імперії дуже високим. Так, для вступу до цієї служби від офіцерів вимагалося відповідне походження, закінчення військового або юнкерського училища за першим розрядом, не мати боргів, перебувати на військовій службі не менше трьох років. Кандидат, який відповідав цим вимогам, повинен був скласти попередні іспити для внесення його до кандидатських списків і лише після цього, коли підійде черга, прослухати трирічний курс у Санкт-Петербурзі та успішно скласти випускні іспити.

Відбір офіцерів до служби в охранці був таким суворим, а охочих вступити на цю службу було так багато, що без відповідної рекомендації потрапити на такі курси було неможливо. Не допускались до навчання офіцери, які раніше перебували під судом чи слідством, особи польського походження, євреї. Вік для навчання також був обмежений, від 24-х до 33-х років.

Керівники місцевих відділів охранки перевіряли кандидата, збирали інформацію про його моральні якості та здібності, щиросердність у службі, репута-

цію кандидата серед свого керівництва та серед його колег, можливу наявність особливих причин, які спонукають його залишити попереднє місце служби, знання місцевих або іноземних мов.

Причини відмови у зарахуванні офіцерів на службу не пояснювали.

Відповідна комісія оцінювала рівень знань офіцерів за 12-бальною системою. Офіцери, які витримали іспити, заносилися до списку кандидатів. В очікуванні вакансій могли пройти роки.

На курсах майбутніх працівників знайомили з усіма напрямками роботи спеціальної служби. Заняття відбувалися щодня, крім неділі та святкових днів. Викладалися такі дисципліни: структура охранки, права та обов'язки її службовців, історія революційного руху, Кримінальне уложення, телеграфна справа.

Після закінчення курсів вони складали іспити і, якщо не набирали необхідної кількості балів, поверталися до своїх військових частин.

Відповідно до вакансій випускники направлялись в губернські управління, де вони здійснювали політичний розшук і нагляд, проводили затримання та розслідування. Офіцер охранки мав знати внутрішні інструкції про її діяльність, а саме, про внутрішню агентуру порядок ведення зовнішнього нагляду. Він мав бути здатний до ведення самостійної розшукової роботи.

На початку XX ст. в Україні діяли 9 губернських управлінь, а також у м. Одеса, а з 1914 р. у м. Севастополь. У Харківському управлінні служило 6 офіцерів, 4 вахмістри, 7 унтер-офіцерів. У Чернігівському — 4 офіцери, 3 унтер-офіцери.

На чолі органів політичного розшуку було призначено молодих офіцерів (середній вік 46 років), але вже досить досвідчених, які прослужили не менше, як 8 років.

Штати кожного охоронного відділення залежали від обсягу роботи, яку йому належало виконувати.

Директор Департаменту поліції С. Білецький зазначав, що 90% усіх службовців охранки були співробітниками з вищою освітою і більшість з них, з досвідом практичної судової діяльності. Все, що з'являлося нове в підпільній пресі і на російському та закордонному книжковому ринку у сфері соціальних питань, все виписували офіцерам, перекладали, читали, надсилали у формі щомісячників.

У губерніях керівник управління за своїм впливом був третьою людиною після губернатора та градоначальника. Керівники охранки на місцях, у межах своєї компетенції, підпорядковувалися лише губернатору. Офіцерам і службовцям охранки (таємної поліції) видавалися відповідні посвідчення, в яких рекомендувалося «різноманітним керівним особам надавати їм законне сприяння».

Офіцери одержували значне грошове утримання. Так, начальник губернського управління отримував на рік понад 3400 крб. (для порівняння у той період не кваліфікований робітник отримував близько 300 крб., кваліфікований робітник 600 крб., інженер 900 крб. На рік). Крім того, передбачалися доплати «харчові», «квартирні», додаткові кошти на утримання обслуги.

Авторитет охранки підтримувався, головним чином, результатами їхньої роботи. Оцінка роботи кожного конкретного офіцера і установи загалом залежали від повідомлень у прокуратуру та поліцію про загальні злочини, кількості проведених дізнань, випадків безпосередньої участі офіцерів у збереженні громадського спокою, донесень про важливі події, про осіб, які перебували під негласним наглядом, за кількістю справ, що перебували у провадженні.

Співробітники охранки досить відповідально ставилися до виконання їх службових обов'язків.

Вони виходили з того, що головним результатом їх діяльності є не число проведених ними ліквідацій, а кількість правопорушень, яким вдалося запобігти.

Лютнева революція 1917 р. покінчила з царизмом, а відтак і припинив свою діяльність інститут охранки. За висловленням одного з лідерів більшовиків Л. Троцького, разом з царизмом на звалище історії відправлено й політичну поліцію: 12 березня 1917 р. натовп збільшовичених осіб увірвався до головного будинку охранки. За свідченням начальника поліції А. Васильєва, *усі архіви Спеціального відділу розслідувань, де містилися відбитки пальців рук, фотографії та інші дані на злодіїв, розбійників, революціонерів усіх мастей, фальшивомонетників, вбивць, були винесені у двір та урочисто спалені.*

Перебравши владу у свої руки, більшовики робили все, щоб відшукати і знищити фізично співробітників охранки, офіцерів, філерів, агентів. Їх першочергово брали у заручники.

Мемури колишніх працівників охранки не друкувалися, а ті, що були надруковані вилучалися.

Зберігаючи вірність присязі, практично ніхто зі співробітників охранки не перейшов на бік більшовиків. Значна частина з них емігрувала, інші до своєї загибелі боролися з радянською владою.

Радянська держбезпека не перейняла від царської спецслужби спадкоємності традицій та набутого практичного досвіду, оскільки це був зовсім інший каральний аппарат.

Для російських більшовиків Україна була «кісткою в горлі», і такою залишалася упродовж усіх років існування радянської влади.

У липні 1918 р., ще до встановлення в Україні більшовицької влади В. Ленін виступив з пропозицією сформувати Всеукраїнську «ЧК» («ВУЧК»). Її створити було доручено старому українському більшовику І. Шварцу. Восени того ж року, І. Шварц сформував у Курській губернії так звану прифронтову ВУЧК на чолі з Н. Манцевим. Вона була затверджена Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р.

Ісаак Шварц

Юридичну базу під створення російської «ЧК» було підведено 5 вересня 1918 р., коли російські більшовики прийняли декрет РНК «Про червоний терор», в якому наголошувалось, що розширення масштабів такого терору є необхідністю: *17 вересня 1918 р. в більшовицькій газеті «Северная коммуна» була надрукована стаття члена ЦК РКП(б) і голови Петроградського виконкому Г. Зінов'єва у якій зазначалось, що «ми, більшовики, повинні повести за собою дев'яносто мільйонів зі ста, які населяли Радянську Росію. З іншими розмовляти неможливо — їх необхідно знищити»: «Постанова від 5 вересня 1918 року «Про червоний терор».*

Рада Народних Комісарів, заслухавши доповідь Голови Всеросійської Надзвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією… дійшла висновку,

що у даній ситуації забезпечення тилу шляхом терору є прямою необхідністю;

що для посилення діяльності Всеросійської Надзвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами за посадою, а також внесення у цю роботу більше плановості, необхідно направити туди можливо більшу кількість відповідальних партійних товаришів;

що необхідно забезпечити Радянську Республіку від класових ворогів шляхом їх ізоляції в ***концентраційних таборах;***

що підлягають розстрілу усі особи, які є дотичними до білогвардійських організацій, змов і заколотів;

що необхідно опубліковувати імена усіх розстріляних, а також підстави застосування до них такого заходу.

Народний комісар юстиції Д. Курський, Народний комісар з внутрішніх справ Г. Петровський, Керуючий справами Ради Народних Комісарів В. Бонч-Бруєвич, Секретар Ради Народних Комісарів Л. Фотієва».

Безпосереднім приводом прийняття такого декрету був замах наприкінці серпня 1918 р. членів партії есерів на очільника Петроградської ЧК Урицького (*при допиті Леонід Каннегісер заявив, що він вбив Урицького не за рішенням партії есерів, а за власною ініціативою, бажаючи відімстити за арешт і розстріли офіцерів і розстріл ЧК свого особистого друга, Перельцвейга*), В. Ульянова (Леніна), який після замаху вижив та Володарського.

У відповідь, на вбивство Урицького та поранення Леніна згідно з постановою Сумської повітової ЧК було розстріляно троє льотчиків та тридцять вісім місцевих помішиків.

Більшовицька преса підвела теоретичну базу таких нелюдських репресій. Так, наприклад, газета «Советская правда» від 18 жовтня 1918 р. писала «Лозунг Вся влада Радам має бути замінений іншим: «Вся влада Чека». У цій же газеті вже від 17 грудня 1922 р. Ф. Дзержинський писав: *«Чека» була вірним вартовим революції. Її пильне око було повсюди... Якщо ми знищимо Чека, то влада Рад сама піджрубає гілку на якій вона сидить...»*

Щоб ефективно реалізувати рішення більшовицької партії, керівником ВЧК з ініціативи В. Леніна було призначено професійного революціонера Ф. Дзержинського. Це була неординарна і досить складна особистість. Його характеризували по-різному, від *«рицаря революції» і «борця за народну справу»* до *«верховного жреця терору».*

Фелікс Дзержинський

Він народився в інтелігентній, привілейованій польській сім'ї у 1887 р., успішно закінчив гімназію. З ранніх років долучився до революційної діяльності соціал-демократів. Був агітатором і пропагандистом марксистського світогляду. Пройшов сувору школу підпілля та боротьби з царською охранкою. Неодноразово притягувався до кримінальної відповідальності за революційну діяльність. Активний учасник більшовицького перевороту. Був фанатично відданий комуністичній ідеї, вірив у можливість побудови найсправедливішого суспільства.

Перебування упродовж 11 років у царських тюрмах і на каторзі дало можливість Ф. Дзержинському досконало вивчити діяльність царського репресивного апарату.

Враховуючи набутий досвід Ф. Дзержинський терміново узявся розбудовувати модель та конструкцію нової каральної установи.

У переддень створення ВЧК, у промові на засіданні Раднаркому він так охарактеризував мету створення та діяльності цього відомства: *«... не думайте, що я шукаю форму революційної справедливості. Нам не потрібна зараз справедливість, де війна обличчя до обличчя, війна до кінця, на життя або смерть. Я пропоную, я вимагаю орган для революційного зведення рахунків з контрреволюцією...»*

Комісія була створена при Раді Народних Комісарів як державний інститут, формально підпорядкований уряду, хоча з перших днів своєї діяльності, фактично керувалася директивами і вказівками більшовицької пратії і була тільки їй підзвітна. Таким чином. ВЧК надавалася чітка ідеологічна настанова на рішучу боротьбу не тільки з політичними супротивниками — контрреволюціонерами, але й з прибічниками інших, ніж у більшовиків, поглядів. Була відкрита ера партійно-радянського правосуддя.

Для більш ефективного й успішного розв'язання поставлених завдань, більшовики передали чекістам картотеку та інші документи на усіх їх опонентів з часу заснування партії (1898 р.)

Спочатку більшовики і Ф. Дзержинський не вважали ВЧК спецслужбою, контррозвідкою чи політичною поліцією. Вони вбачали у цьому відомстві особливий орган, наділений правом самостійно знищувати ворогів.

Зважаючи на ці обставини, саме тому. ВЧК була затверджена лише відповідним декретом, в якому не були чітко обумовлені компетенція, права та обов'язки її працівників, критерії оцінки їх роботи. Тому з перших днів своєї діяльності чекісти у своїй роботі керувалися лише революційною доцільністю та особистою правосвідомістю.

У цьому контексті, більшовицьке керівництво тлумачило право як знаряддя класового панування, а тому на їх думку, держава стала реалізовувати цей принцип у революційній правосвідомості. Це означало, що влада не збирається займатися юридичними формальностями, такими як, доведення вини, захистом і правами обвинувачених. Кожна людина може бути заарештована, ув'язнена, страчена, якщо виникла підозра, що вона може виявитися хоча б потенційно небезпечною для диктатури пролетаріату.

На виконання цієї настанови вся Росія вкрилася мережою надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією. Не було міста, не було волості, де не з'явились відділення всесильної Всеросійської Надзвичайної Комісії. Повітові, губернські, міські (на перших порах навіть волосні, сільські і навіть фабричні) надзвичайні комісії, залізничні, транспортні, фронтові та ін. надзвичайні комісії, далі, всякого роду військово-польові, військово-революційні трибунали і надзвичайні штаби, каральні експедиції, все це створено з однією метою: знишення людей. Хвилями проходять облави, обшуки, нові облави, арешти.

В тюрмах цілі камери розстрілюються. Повсюди задіюються кулемети, оскільки жертв дуже багато. Страчують 15-16-літніх дітей і 60-літніх.

Найбільш виразно це відбувалося в Україні, де боротьба за владу набрала чи не найбільш жорстокого розмаху.

Тоді, на противагу Центральній Раді, так звані українські більшовики у грудні 1917 р. проголосили у Харкові так звану Українську радянську республіку.

За таких обставин для боротьби з більшовиками та усіма антиукраїнськими силами, Центральною Радою у тому ж грудні 1917 р. було створено Крайовий комітет охорони революції в Україні. На цю структуру покладалися завдання військового захисту України та її державної безпеки. Однак із-за амбіцій тодішніх керівників Української Народної Республіки цей Комітет свою роботу так і не розпочав. Генеральне секретарство внутрішніх справ на чолі з Винниченком теж не змогло створити й організувати дієву роботу спеціальних силових структур УНР.

У травні 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив постанову Ради міністрів «Про зміну існуючих законів про міліцію та утворення Державної Варти». Згідно з цим нормативно-правовим актом, у структурі МВС створювався окремий Департамент Державної Варти. На цей Департамент, крім боротьби з кримінальними злочинами, покладалися завдання з контррозвідувальної діяльності, попередження та припинення злочинної діяльності, спрямованої проти державного ладу та безпеки Держави. Зокрема, Освідомчі відділи Державної Варти мали завданням збирати інформацію про діяльність політичних партій, настрої населення, повстанський рух тощо.

Гетьманська контррозвідка мала досконалу структуру і необхідний досвідчений штат парцівників. Колишні кадрові офіцери царської армії й жандарм-

ського корпусу, прийняті на службу, свою справу в агентурній, пошуковій, контррозвідувальній роботі знали добре. Створена ними мережа інформаторів давала змогу своєчасно викривати підпільників-більшовиків, заколотників, білогвардійців, терористів-есерів. У листопаді 1918 р. на базі Освідомчого відділу було створено військову розвідку та контррозвідку, на які покладались завдання щодо здійснення контррозвідувального забезпечення тилу української армії.

З падінням Гетьманату в умовах посилення розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав перед новим керівництвом України — Директорією, постала нагальна потреба створення апарату дієвого політичного розшуку. Так, 3 січня 1919 р. згідно з відповідною постановою уряду Директорії, МВС було організовано Політичний департамент з відділами при губернських та повітових комісарах. Завданням новоствореної спецслужби було виявлення та припинення антидержавницьких дій більшовиків, есерів, анархістів, білогвардійців, монархістів, а також збір військово-розвідувальної інформації, боротьба зі шпигунами, спекулянтами, іншими підривними елементами. Однак, повноцінно розгорнути роботу Політичний департамент не встиг, оскільки вже на початку лютого 1919 р. більшовики захопили Київ, а згодом, й усю Україну.

З перших днів свого створення українська «ЧК» постійно перебувала під опікою російської «ВЧК» і беззастережно виконувала усі її розпорядження і вказівки, а з 23 липня 1919 р. за спеціальною постановою, так звана українська «ЧК» була безпосередньо підпорядкована московському керівництву.

Яків Свердлов

Українська «ЧК» була створена за практичної діяльності Якова Свердлова у Курську 3 грудня 1918 р. за відповідним декретом РНК одночасно зі створенням проросійського так званого українського більшовицького уряду.

Яков Михайлович Свердлов (1885 р. — 1919 р.), Голова ВЦВК — формальний глава РРФСР, як Голова ВЦВК був один з організаторів червоного терору. (В 1994 році в колишньому архіві Політбюро ЦК КПРС був знайдений лист Генріха Ягоди до І. Сталіна від 27 липня 1935 року. У цьому листі нарком внутрішніх справ повідомляв, що на складі коменданта Кремля зберігався особистий сейф Я. Свердлова, що не відкривався 16 років, що пройшли від дня його смерті, і ключ від якого було втрачено. Після злому сейфу у ньому було виявлено золоті монети царської чеканки на астрономічну суму, а також більше сімсот золотих виробів з дорогоцінним камінням, велику кількість чистих бланків паспортів і заповнених паспортів на ім'я самого Свердлова і на імена нікому не відомих осіб, а також облігації царських часів.

Справжнє його прізвище зовсім не Свердлов. Його батько — міщанин, Мираїм-Мовша Ізраїлевич Гаухманн з дружиною Єлизаветою Соломонівною подався зі смуги осідлості в глибину Росії і поселився в Нижньому Новгороді, де записався ремісником під іменем Мовша Свердлин, перетворившись згодом у Свердлова. За пропозицією В. Леніна Свердлов, як головний кадровик, був призначений головою ВЦВК рад робітничих і солдатських депутатів. Він провів основну роботу щодо створення органів радянської влади в центрі і на місцях. Свердлов після лютневої революції 1917 р. прибув з далекого заслання з готовими організаційними кресленнями усієї роботи партії, і з готовим планом розподілення основних груп працівників по галузях роботи. Саме Свердлов відкрив перше засідання Установчих зборів 5 січня 1818 року, проголосивши «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу», в якій Росія

Володимир Антонов-Овсієнко

Микола Щорс

Василь Боженко

Андрій Бубнов

проголошувалась республікою. Він також був головою комісії з опрацювання Конституції РСФРР, що проголосила диктатуру пролетаріату. Справа йшла до того, що вже не Леніна, а Свердлова почали називати «червоним царем». Але все ж перешкодою до повного царювання, Свердлова заважав авторитет Леніна, що був набагато вищим. У цьому контексті, зовсім таємничим є замах на Леніна 30 серпня 1918 року. Факти прямо вказують на спробу Свердлова вбити Леніна з метою повного захоплення більшовицької влади.

З 18 січня 1918 р. Червоні війська під командуванням колишнього полковника царської армії Муравйова, який перейшов на військову службу до більшовиків та Овсієнка В.А. (командири М.Щорс, В.Боженко) розпочала штурм Києва, який обороняли українські війська під командуванням С. Петлюри. Сили були не рівними і на початку лютого 1918 р. червоні банди увійшли до Києва.

Ось як описував Муравйов штурм Києва: *«Ми йдемо вогнем і мечем встановлювати радянську владу. Я зайняв місто, бив по палацах і церквах… бив, нікому не даючи помилування. 28 січня Київська Дума просила перемир'я. У відповідь, я наказав* ***душити їх газами…»***

У тому ж лютому 1918 р., у колишньому будинку міської думи «нова влада» зібрала усіх промисловців, знаменитих ювелірів, власників магазинів тощо. Після цього перед ними виступили Голова виконавчого комітету ради робітничих депутатів А. Бубнов та червоний комендант Києва М. Щорс з вимогою до них, видати «новій владі» 200 тис. крб. для потреб Червоної армії та облаштування «мирного» життя в Києві. Згодом, ті, хто насмілився фінансово не допомагати «новій владі» були знищені «Чека».

Захопивши Київ, червоні розпочали у місті величезний терор, Масово вбивали офіцерів, студентів, представників інтелігенції: *під час Першої світової війни (1914 — 1918 рр.) Київ був транзитним містом для офіцерів, які повертались з Румунського і Південно-Західного фронтів. Оскільки, наприкінці 1917 р. у містах центральної Росії уже були ради, багато офіцерів, більше п'яти тисяч, залишилось у Києві, спокійному на той час місті, намагаючись перечекати революційний час. Ці люди не займались політикою, вели приватний спосіб життя, сподіваючись на те, що будуть потрібні на здоровий глузд будь-якій владі. Функціонерами УНР була проведена реєстрація офіцерів з метою їх залучення в армію УНР, що тоді створювалась. Багато з них зголосилося служити Україні. Однак, при наступі Муравйова переважна їх більшість вважала, що він для них є «своїм», бо дослужився до полковника імператорської армії, хоча і служить більшовикам.*

«Чекісти» отримали необмежені права для знищення та ізоляції всіх потенційних ворогів більшовизму в концентраційних таборах.

Питання життя чи смерті будь-якої людини вирішувалось двома, трьома чекістами, а подекуди й одним.

Станіслав Косіор

Ян Гамарник

Прийняття декрету «Про червоний терор» (в Україні українськими більшовиками було ухвалено аналогічний акт) було спричинено тваринним інстинктом більшовицьких верховодів зберегти свої життя перед відповідальністю за вчинені злодіяння проти народу. Радянські функціонери С. Косіор, Я. Гамарник та інші, вимагали від чекістів якнайшвидше покінчити з повстанськими ватагами селян, загонами вояків УНР і всіма тими, хто боровся за незалежність України. У цей час розпочалися чекістські зачистки у Східній Україні від контрреволюції. Під виглядом революційної боротьби чекісти разом з червоними військами запровадили військовий стан, проводили масові облави, арешти, розстріли, захоплювали заручників, вилучали «лишки» одягу та продовольства у «буржуазних" елементів.

Розстріли більшовиками офіцерів, інтелігентів, студентів, колишніх службовців розпочалися відразу ж після взяття червоними Києва та їх конвоювань до місць масових вбивств, без будь-яких розслідувань. У них навіть не питали прізвищ. Більшість розстрлів відбувалися на площі перед Маріїнським палацом, де розміщувався штаб Муравйова, і в парку відразу за цим палацом, саме на тому місці, де згодом було побудовано споруду парламенту колишньої УРСР, а зараз це парламент України.

Зі спогадів київського професова Могилянського: *«.... жертв спочатку заставляли роздягнутись, а потім їх розстрілювали у потилицю, усі розстріляні після цього проколювались багнетами, щоби не залишились поранені, далі розпочалась сама справжня бійня, знищувались усі без будь-якого розбору, суду і слідства, усі офіцери, які залишились у місті, їх виловлювали на приватних квартирах та у готелях…їх вбивали де попало, на площадці перед Палацом, по дорозі на Олександрівському узвозі… проходячи біля огорожі Царського і Купецького садів, ми бачили тисячі роздягнутих і напівроздягнутих трупів, складених у штабелі, а місцями навалених купами, одні на інших… »*

Микола Могилянський

За свідченням Українського Червоного Хреста, загальне число жертв обчислюється у п'ять тис. чол.., з них, — три тисячі офіцерів.

Більшовицькі банди Муравйова у Києві господарювали всього декілька тижнів. Вже у березні 1918 р. їх було вибито з Києва українською армією разом з арміями її союзників — німецькою та австро-угорською.

Вдруге червоні увішли до Києва у лютому 1919 р. Відразу ж наступного дня на території окупованої більшовиками України розпочали «роботу» «Всеукраїнська ЧК», що мала свої розгалужені губернські та волосні комітети, а також відділи в радянських установах, міліції, штабах полків, знищуючи «класових» ворогів. Кожний такий комітет прав право арешту і розстрілу.

Спочатку «чекісти» розмістились в особняку барона Штейнгеля, двоповерховій старій споруді за якою був сад, що спускався до провалля (сьогодні вул. Ярославів Вал, 3 — резиденція посла Індії). У нічний час у цьому саду розстрілювали в'язнів. Згодом, київська «ГубЧК» переїхала у нову будову, що по вул. Інститутська, 40, в колишню резиденцію гетьмана П. Скоропадського. Інші, менші підрозділи, відділи і відділки «ЧК» розмістились на території Липок — у

спокійному раніше кварталі, в якому раніше проживали представники губернської аристократії.

Взагалі, у Києві було декілька десятків «надзвичайок», однак найбільш жахливими було три: на Катеринській, 16 (сьогодні Липська), Інститутській, 40, Садовій, 5. Кожна з них мала свій штат катів.

З перших днів своєї діяльності ВУЧК включилася у запеклу боротьбу в Україні. У першу чергу, на їх думку, слід було здійснити «зачистку» українського суспільства. Акцент, у першу чергу, було зроблено на поділ українського села. Селяни на той час становили 80% всього населення України. Їх було поділено на три категорії: вгорі знаходилися функціонально незалежні представники буржуазії, — куркулі, далі, — селяни з середнім доходом, внизу, — сільська біднота, п'яниці та інша попідтинна «босота і шпана». Саме ця, третя, категорія селян мала становити оплот комунізму на селі.

Виховання донощиків стало одним з найважливіших завдань більшовицької партії. Нова влада в ті часи відкрито закликала до нещадної боротьби з ворогами народу шляхом доносів. Ці заклики видавали великими тиражами не тільки у мільйоннах газет, журналів, книг, їх проповідували з трибун з'їздів, пленумів, засідань бюро більшовицької партії.

Так, оди низ найвидатніших ідеологів більшовизму М. Бухарін закликав, що *віднині ми всі повинні стати агентами ЧК.*

У свою чергу, В.Ульянов (Ленін) у своєму виступі на IX з'їзді РКП(б) наголошував, що *хороший комуніст — у той же час має бути хорошим чекістом.*

З того часу на доносах головним чином будувалася уся агентурна робота.

Чекісти на агентуру покладали вирішення цілого ряду завдань. Це упровадження її у «вороже середовище», внутрішньо-камерну розробку арештованих і контроль за ситуацією в цілому суспільстві. Таємні агенти були також головним інструментом в процесі слідства у кримінальних справах. Реальне слідство не провадилося, для цього не було ні часу, ні вміння, ні законодавчої бази. Ведення агентурної роботи вимагає грамотності і професійності, а цього якраз у чекістів не було. Від слідчого вимагалось лише підтвердження здобутої агентурної інформації. Це здійснювалось черех фізичні тортури і катування до тих пір, допоки обвинувачений не визнавав того, про що поінформував агент.

Першим керівником «ВУЧК» було призначено латиша Лациса: *Мартин Іванович Лацис (справжнє ім'я Ян Фрідріхович Сударбс 1888 — 1938 рр.) «видатний» діяч ЧК-ОДПУ, розстріляний у 1938 р., займав посаду керівника ВУЧК з 1919 р. по 1921 р. і особисто керував Київською ЧК у 1919 р.)*

Мартин Лацис

М. Лацис у газеті «Красный террор» від 1 листопада 1919 року писав: *«Ми не ведемо війну супроти окремих осіб. Ми знищуємо буржуазію як окремий клас. Не вишукуйте у справі обвинувальних доказів про те, чи повстав обвинувачений проти Рад зі зброєю чи словом. Першим ділом його слід запитпти до якого класу він належить, якого він походження, яка у нього освіта, яке у нього виховання, яка його професія. Самие відповіді на усі ці запитання повинні вирішувати долю звинуваченого. У цьому сенсі і полягає суть червоного терору... для розстрілу нам не потрібні ніякі докази, ні допити, ні підозри. Якщо ми вважаємо за потрібне, ми розстрілюємо, — це має бути дійсним принципом роботи «ЧК».*

Українським «чекістам» було поставлено завдання швидкої, безкомпромісної боротьби з контрреволюцією і насадження силовими методами повсюди більшовицької влади.

Відтак, у 1919 р. більшовицький терор і насильство над українським на-

родом відтоді стали головним знаряддям державної політики більшовиків та їхнього бойового загону — чекістів.

Закономірно, що такі дії призвели до масового спротиву радянській владі усіх верств українців.

Вже з квітня до серпня 1919 р. в Україні спалахнуло понад 300 великих селянських повстань.

Щоб придушити ці повстання чекісти брали в заручники сотні селянських жінок разом з дітьми. Більшовицькі каратели розстрілювали дітей в присутності батьків і батьків в присутності дітей. У цих злочинах особливо «прославився» Особливий відділ «ЧК» під керівництвом Кедрова.

Відповідний наказ № 69 по київському округу, зобов'язував чекістів застосовувати масовий терор проти заможних селян, аж до повного їх знищення. У цьому наказі йшлося про розстріл будь-кого, у кого буде знайдено хоча б один патрон після встановлених владою строків здачі зброї. При активному опорі терор завжди перетворюється у криваву бійню. В Проскурові жертв більшовицького терору нараховувалось більше 2 тис.

Протокол засідання від 21 листопада 1921 р. спеціальної надзвичайної комісії — п'ятірки щодо розгляду справи «банди» Тютюнника. Згідно з цим протоколом зарублено у бою 400 чол., захоплено у полон 537: *«... в момент бою деякі з чинів вищого комскладу, — бачучи безвихідь свого становища, самі у себе стріляли і підривали бомбами...»*

Більшовики, не переймаючись моральними пересторогами, використовували своїх політичних опонентів, — анархістів там, де це їм було вигідно, і нещадно розпралялись з ними у тих випадках, де вони відчували свою силу. Цим розправам надавали не політичний характер. Телеграма голови українського раднаркому Раковського на адресу чекістів в Україні: *«...взяти на облік усіх анархістів на Україні, особливо в махновському районі, постійно вести посилений контроль за анархістами і приготувати матеріал, по можливості кримінального характеру, за яким можливо було б притягати їх до кримінальної відповідальності. Усі розпорядження і матеріали стосовно анархістів слід тримати у суворій таємниці. Розіслати це розпорядження повсюди нашим підрозділам чека на місцях... анархістів усіх затримувати і обвинувачувати...»*

Що відбувалось в цей час в Області Війська Донського та в Кубанській області, свідчить хоча б звернення «ВЧК» до населення Кубанської області і Чорноморського Узбережжя за підписом особливо уповноваженого «ВЧК» по Північному Кавказу К.Ландера у жовтні 1920 р.:

«..1. Станиці і поселення в яких переховуються білі і зелені будуть знищені, а все доросле їх населення буде розстріляне, все їх майно буде конфісковане... 2. Усі особи, які надавали бандитам допомогу бедуть негайно розстріляні. 3. У більшості зелених, що наразі перебувають у горах залишились родичі. Всі вони взяті на облік і в разі наступу банд, усі дорослі родичі воюючих проти нас бандитів будуть розстріляні, а малолітні їх діти, будуть вислані у Центральну Росію. 4. У випадку масового виступу окремих сіл, станиць і міст, ми застосуємо проти цих населених пунктів масовий терор: за кожного убитого радянського діяча, будуть розстріляні сотні жителів цих сіл і станиць... Караюча рука радянської влади без будь-якого жалю змете усіх своїх ворогів...»

По всьому місту чекісти хапали людей, коли людина зникала, то знайти її було неможливо, оскільки по всьому Києву було шістнадцять відділків «ЧК», де її можна було вбити. Найбільші звірства чинила так звана китайська «ЧК» і комісари «ЧК» товаришки Роза і Віра. В «китайській ЧК» за свідченням одного з очевидців: *«...ув'язненого прив'язували до стіни, або до стовпа, після цього до стіла тісно прив'язували одним кінцем залізну трубу, декілька дюймів зав-*

ширшки… Через інший отвір в цю трубу заганявся голодний щур, рісля цього отвір труби зі сторони щура закривався дротяною сіткою і до нього підносився вогонь. Привидена жаром в безвихідне становище тварина вгризалась у тіло нещасного, щоб знайти собі вихід. Такі муки тривали годинами, допоки жертва не помирала…»

Одне з приміщень київського «ЧК» виглядало за розповідями очевидців так: *«Велика кімната поседенині якої був басейн, в якому колись плавали золоті рибки… тепер цей басейн був заповнений густою людською кров'ю. У стіні кімнати повсюди були крюки, на цих крюках, як у м'ясних лавках, висіли людські трупи, трупи офіцерів, багато з яких були понівечиними: на їх плечах були вирізані погони, на грудях, — хрести, а з деяких них, була зовсім зідрана шкіра…»*

Саме при Лацисі київська «чрезвичайка» розрослась і збагатилась цілою системою допоміжних установ — особливим корпусом військ, клубом, лікарнею. Він редагував і спеціальний друкований орган ЧК «Красный меч». *Згодом, Лацис написав цілу книгу про діяльність «ЧК», у якій він зі статистичними даними і діаграмами описав усю діяльність київської «надзвичайки» — число розстрілів і категорій осіб за віком і статтю, їх розподіл за роками, місяцями тощо.*

Як працювали «чекісти» свідчать копії автобіографій, характеристик та інших документів на одного з керівників українських «чекістів», а саме Євдокимова, який очолював деякий час секретно-оперативне управління «ВУЧК», нагородженого радянською владою орденом Леніна і чотирма орденами Червоного Прапора. *Родом він був із Сибіру, сином відставного солдата і пралі, освіта — 5 класів, більшовиком він став у 1918 році, коли йому виповнилося 27 років. Перед більшовицьким переворотом був есером… Людина з кам'яним, грубим обличчям, Євдокимов багато пив у компанії підлеглих, після операцій та нарад. У середовищі своїх був справжнім кримінальним паханом. Згідно з ленінською директивою, спочатку він спеціалізувався на звірствах і розстрілах на Правобережній Україні, а з кінця листопада 1921 року очолював «Кримську спеціальну експедицію». У Криму Євдокимов проявив себе сповна. У перші ж дні група Євдокимова розстріляла 12 тис. осіб.* Після цього, розпочалась «зачистка» силами Кримської «ЧК»: *спочатку розстріляли усіх військовополонених, і всіх тих, хто лежав пораненим у госпіталях, в тому числі цивільних, селян, жінок, їх виносили і убивали просто в ліжках.*

Наприкінці квітня 1919 р. до захопленого більшовиками Києва прибув один з найближчих до Леніна людей — Л. Троцький (уродженець України), який наказав чекістам розстрілювати всіх українських патріотів, членів різних патріотичних організацій і клубів, проукраїнськи налаштованих командирів Червоної Армії, наприклад, М. Щорса. Саме за цією вказівкою в Києві була здійснена цілеспрямована фізична ліквідація національної інтелігенції: *на перших порах практикувались обшуки, шукали начебто заховану зброю і в кожний будинок, до якого вдирались озброєні до зубів солдати у супроводі працівників «ЧеКа» і відкрито грабували все, що траплялось їм під руку.*

Через деякий час ніяких обшуків вони вже не проводили, а маючи на руках списки намічених жертв також забирали їх з собою в «ЧеКа», попередньо пограбувавши, як самих жертв, так і їх близьких і рідних. Забирали все, що могли забрати з собою. Усякі протести жертв залишали їх байдужими і приставлене до голови дуло револьвера було відповіддю на усі спроби відстояти свої речі. І залякані обиватели були щасливими, якщо такі візити закінчувались лише грабіжництвом. Згодом, це супроводжувалось дикими оргіями. Під виглядом обшуків, чекісти вдирались у найкращі будинки міста, приносили з собою спиртне і влаштовували вечірки, барабанячи по роялях та примушуючи господарів танцювати, хто відмовлявся, тих вбивали на місці.

Частими були випадки, коли людей хапали просто на вулицях і пограбувавши, розстрілювали.

Установи «ЧК» як правило, займали найкращі будинки міста і розміщувались в найбільш розкішних квартирах, що складалися з багатьох кімнат. В них засідали безчисленні «слідчі»: завівши свою жертву у приймальню, «чекісти» відразу ж розпочинали допит. Після звичайних запитань про особистість, професійний фах, місце проживання, розпочинався допит про характер політичних переконань, про членство у партіях, про відношення до радянської влади і т. д. Потім, під загрозою розстрілу, вимагались адреси близьких, рідних і знайомих жертви і ставились інші запитання, зовсім безцільні, розраховуючи на те, що допитуваний зіб'ється, заплутається у своїх показах, і створить собі підґрунтя для подальших звинувачень. Таких запитань ставилися сотні і нещасна жертва мала відповідати на усі ці запитання, причому, усі запитання і відповіді докладно записувались, після чого допитуваний передавався іншому слідчому.

Цей, новий слідчий, розпочинаючи допит, ставив ті ж самі запитання, тільки в іншому порядку, після чого, передавав свою жертву третьому слідчому, а той — четвертому, і так далі, допоки доведений до повного відчаю «обвинувачений», погоджувався на будь-які відповіді, приписував собі злочини, яких він не вчиняв і, таким чином, повністю віддавав себе карателям. Багато «підслідних» таких допитів не витримували і божеволіли. Як не дико визнавати, але це були «щасливчики», оскільки попереду були більш страшні випробування: *нормальна людська свідомість просто наздатна уявити картину цих звірств; людей роздягали до гола, зв'язували кисті рук мотузкою і підвішували до перекладин з таким розрахунком, щоб ноги ледь торкались землі, а після цього поступово розстрілювали з кулеметів, гвинтівок і револьверів. Кулеметник спочатку з кулемета роздроблював ноги для того, щоб вони не могли підтримувати тіло людини, потім наводив приціл на руки і в такому вигляді жертва продовжувала висіти, стікаючи кров'ю.*

Після цього жертву знову розстрілювали, перетворюючи її на безформенну масу…Жахливим було те, що нещасних не добивали, а скидали у фургони, які вивозили жертв у ями, в яких багатьох, ще живими ховали.

Крім того, часто практикувалось здирання шкіри з живих людей, для чого їх кидали у киплячу воду, після цього робили надрізи на шиї і навкруги кисті рук і шипами здирали шкіру.

Фактично тоді чекістські структури перебрали на себе функції оперативно-розшукових, слідчих, судових та каральних органів.

Напередодні, коли Директорія готувалась залишити столицю, тут відбулось засідання підпільного більшовицького обкому. На цьому засіданні були присутні А. Бубнов, С. Косіор, Ю. Коцюбинський та ін., у тому числі два «спартаківця» з німецького солдатського комітету. Один з його учасників, робітник І. Волков запропонував організувати загін з десяти-п'ятнадцяти відважних «товаришів» із завданням — розстріляти на вулицях Києва декількох Січових стрільців, або ж когось з членів Директорії. Однак, ця пропозиція була відхилена: «*…Комітет вирішив, що Організація не стане на шлях терору*», — згадував у 1927 р. колишній голова київської «ГубЧК» Г.Дегтяренко.

До складу першої колегії ВУЧК увійшли І. Волков, А. Ластовський, Я. Шварцман від більшовиків, а також «боротьбисти» — Л. Ковальов, В. Яковлєв. Головою став А. Шаповалов. Згодом, склад колегії змінили, до неї увійшли Сорін, Цвібак, Горенштейн, Савчук, Дегтяренко.

При Соріні чекістський апарат тільки налагоджувався — реквізувались меблі, «набирався штат працівників», впорядковувались необхідні приміщення. Сорін був працівником недисциплінованим і не підпорядковувався роз-

порядженням і декретам: *ще 6 лютого 1919 р. одним з перших наказів М. Щорса самовільні арешти, обшуки і реквізиції заборонялись. Голова київської «ГубЧК» Шаповалов згадував: «...Мы неоднократно сталкивались с фактами нарушения наших приказов. Все эти обыски и аресты были результатом превышения власти отдельными воинскими частями и их начальниками...»*

Тому на заміну Соріну в київську «ГубЧК», що згодом характеризувалась як найжорстокіший відділок «ЧК» у Києві, був призначений Дегтяренка.

Масове знищення людей «чекістами» здійснювалось влітку 1919 р., коли Українська армія очищувала територію України від більшовицьких банд. Наприклад, у Полтаві чекіст «Гришка» вбив вісімнадцять монахів, наказавши посадити їх на вкопані у землю списи.

На Поділлі чекістами, за їх інформацією, було викрито п'ять контрреволюційних організацій. Усі їх члени розстріляні.

В Чернігові розстріляно 10- ть заручників. Усе це «звичайна робота ЧК».

В м. Єлисаветграді у травні 1920 р. чекісти розстріляли сім'ю з чотирьох дівчаток, віком від трьох до семи років і жінку 63-х років, за сина офіцера.

Повстання залізничників в Катеринославі закінчилось тим, що їх усіх, більше 200 було заарештовано, а 51-го з них було розстріляно: *«...вночі 2 червня засуджені на двох вантажівках були доставлені до крутого берега Дніпра і за їх спинами був поставлений кулемет ... Як підкошені падали розстріляні у воду ... Їх трупи відносила течія... інших робітників потребувала для розправи Всеукраїнська «Чека» у Харкові...»*

Перед здачею більшовиками Києва, що стався наприкінці серпня 1919 р. протягом двох тижнів було розстріляно близько трьох тисяч киян, в Катеринославі — п'ять тисяч жителів, у Кременчуці — дві з половиною тисячі, у Чернігові — майже дві тисячі.

Діяльність «ЧК» в Києві саме весною — літом 1919 р. супроводжувалась небаченою жорстокістю, оскільки київські «чекісти» методично і планово здійснювали розправу над киянами. Величезну участь у цих злочинах брали так звані інтернаціональні частини.

Сотник армії УНР Микола Новиков згадував: *«Я і мій брат Василь були студентами університету св. Володимира, що в Києві. Ми навчались на другому курсі правничого факультету. Усі ми проживали з матір'ю та ще трьома сестрами на Безаківській вулиці. Ми з братом мріяли якнайскоріше закінчити навчання в університеті й розпочати працювати, щоб дати нагоду нашій мамі та сестрам не бідувати. Обидві сестри навчались на педагогічних курсах, а найменша, — навчалася медичній справі. На початку серпня я побачив на вулиці скрізь наклеєні великі плакати, що оголошується мобілізація. Я був прапорщиком запасу й на другий день мав представитись військовому начальнику. Наступного дня я разом з Василем подалися на Печерськ до військового начальника, там нам виділили певну суму грошей на визбройку, і згодом нам було наказано прибути до штабу 130-го Херсонського полку, в який нас було призначено на військову службу. А в Києві у той час гуділо як у велику, усі гімназії було віддано під лазарети, швидко були створені різноманітні військові установи. У полку мене було призначено у восьму сотню, якою командував капітан Кудленко. З цією сотнею я пройшов усю війну. Коли було убито в бою капітана я прийняв сотню. Під час цієї війни мене три рази було поранено, але рани ці були не важкими, і кожного разу я повертався на фронт. Вчетверте мене було поранено важко під час великого австрійського наступу, я довго лікувався у шпиталі у Києві ... Одного дня, навесні 1917 р., коли в Росії шаліла революція, у Києві задзвонили дзвони по усіх церквах, увесь Київ прикрасився жовтоблакитними прапорами. Юрби людей прямували до св. Софії. Я також пішов ра-*

зом з ними, не дивлячись на те, що був іще не повних сил, і незважаючи на протести лікаря і сестри-жалібниці. Вже самою дорогою, на Хрещатику, я зустрів свою наречену та середню сестру. Вони були радісні і збадьорені. На майдані перед Софією вже було повно народу, а дзвін Софії все дзвонив і дзвонив, а в присутніх піднесений настрій, усі сміються, цілуються, жмуть один одному руки. Біля пам'ятника Богдану Хмельницькому юрба народу, студенти й робітники повилазили на монумент і збивають російський напис: «Волимо під царя восточного, царя руського православного; Гетьману Малоросійському, Богдану Хменіцькому благодарная Росія», а замість нього, пам'ятник прирасили квітами, плакатами на яких було написано: «Соборна Незалежна Україна від Сяну до Кавказу». Кругом стоять депутації від євреїв, росіян, поляків, а біля дзвініці стоять полонені. Це галичани. Вони усі познімали шапки, а деякі з них стали на коліна, плачуть від радості. З двох сторін пішли церковні процесії. Одна, — з Михайлівського монастиря, а друга, — з Собору св. Софії. Св'ященники нарядились у найкращі ризи, несуть коругви, хористи в накращих кафтанах. Усі йдуть поважно, з церковною процесією йде маленький чоловік з великою бородою. Це Грушевський, український історик. За ним йдуть Петлюра, Чижевський, Шульгин, Левицький та інші. Коло монументу відправили службу Божу. Були привітання, виступи. Грали музичні оркестри, перший раз на Майдані Києва, після 300 років неволі залунав український гімн «Ще не вмерла Україна».

Я притиснув до себе сестру і наречену і готовий був увесь світ цілувати.

Пройшли перші дні щастя, пройшли ілюзії. Наступила реакція. Усі хотіли бути панами, і ніхто не хотів бути підлеглим. Українські політичні партії зі своїми програмними утопіями з самого початку почали нищити молоде коріння української державності. А в цей час, усі наші вороги, заклавши різні свої комітети та організації згуртувались під ленінським гаслом: «Грабуй награбоване, далой войну, мир хатам, — війна палацам». Постало нове українське правительство на чолі з москалем Медведєвим, жидівкою Бош, малоросом Коцюбинським. Ця група злигавшись з російською групою Криленка, та отримавши від нього допомогу, посунула на Київ. Горіли навколо українські хати, кров українська потекла рікою. А в нас у цей час тривали дебати. Свої військові частини розігнали, бо партійні статути українських партій не дозволяли мати своєї армії. Навколо хаос та анархія.

Тут пізнали ті, що на папірцях хотіли будувати Україну, що то за велике горе, як Господь у чоловіка розум відбере. Кругом Києва вже гармати гудять, Лівобережна Україна уся в руках ворогів — червоних москалів. У самому Києві більшовицькі агенти жидівки Бош киян до повстання агітують. У відповідь, Симон Петлюра гукнув, щоб усі, хто відчуває себе українцем, усі, хто люблять волю, негайно записувались до куреня Слобідської України. Пішов до цього куреня і я, брата коло мами і сестер залишив, щоб допомагав їм і охороняв. Ми зібрались у колегії Павла Галагана в Тираспільських казармах. Нас там звели в сотні й батареї, нас озброїли і поставили на охорону мостів та арсеналу. Не пройшло і дня, як розпочались бої в обороні Києва від зовнішнього ворога й внутрішніх бандитів. Тут вістка прийшла, що молодь нашу під Крутами москалі розбили й багатьох з них перебили. Бачу біда сунеться на Київ. В самому Києві наступило пекло. Кругом горить, гранати через увесь Київ летять, людей убивають, калічать. Насунулась на Київ хмара червоних, як та саранча, до них приєдналась й місцеві бандити, а в нас уже не вистачало сил відбиватися від них. Відходимо до Житомира, куди виїхав уряд. Першими відійшли Січові стрільці з Центральною Радою під командуванням полковника Є. Коновальця, за ними, різні інституції, а останніми відійшли частини під командою С. Петлюри.

Червоні як почули, що німецька армія погодилась надати нам допомогу, почали готуватися до втечі з Києва і, одночасно, страшенно мучити мирне громадянство. Через два дні наші курені вже були недалеко від Києва, а червоні відійшли на інший бік Дніпра. Зранку наступного дня генерал Присовський з одного боку, а Петлюра з іншого наступали на місто. І ми увійшли до передмістя Києва, до Святошина. Люди повиходили зі своїх домівок, нас зустрічають з радістю, але плачуть, говорячи, що москалі перед тим, як втекти з міста перебили масу людей ... Всюди лежать людські тіла, коло театру, коло царського саду, в Маріїнському двірці... Я подував про своїх рідних, схопився і побіг на Безаківську вулицю, прибіг, гримаю у двері, старша сестра, біла як смерть двері відчинила, побачивши мене втратила свідомість,. Я переніс її до кімнати, у якій усе було побито і потрощено. Я ледь привів її до притомності.... Вона разом з сусідами розповіла, що як ми відійшли з Києва, у місто насунулась хмара арештантів-бандитів, грабують, нищать, убивають. Одного разу до нашої хати зайшло пару голодранців червоних і з ними жидок, що раніше, у мирний час недалеко від нашого будинку продавав часописи. Питають за брата. Наша мати відповіла, що той пішов до лазні й скоро повернеться. Аж тут двері відчинились і увійшов наш брат, а вони почали у нього вимагати документи. В нього з усіх документів було посвідчення підписане Центральною Радою. Вони його схопили і за вказівкою жидка, схопили і поволокли до Маріїнського палацу. Мати вхопилась за шию брата і не відпускала, просила, щоб брата відпустили, що він студент і нічого поганого не зробив. Тоді один з червоних її багнетом у спину вдарив, а інший прикладом їй розбив голову. Тоді молодша сестра вхопила брата за ногу, тоді червоний бандити вдарив її прикладом так, що вона тепер бореться зі смертю, бо тріснула черепна коробка. Тоді ж до хати з вулиці вбігли старша і середня сестра і почали кликати сусідів, щоб допомогли врятувати брата, але ті злякались і повтікали. Тоді червоні забрали обох дівчат із собою, впхунули до великої юрби. Так само арештованих, що стояла на вулиці, і більше про них нічого не було чути.... Я вискочив на вулицю і побіг з Безаківської вулиці, через Хрещатик, в Царський сад, до Маріїнського палацу. Разом зі мною туди бігла ціла юрба народу, усі люди бігли шукати своїх рідних. Коли я прибіг на місце, біля двірця вже була маса народу, вартові розпочали зносити з-під кручі тисячі розстріляних. До кожного з трупів приглядались присутні, шукаючи очима своїх рідних. Дехто вже знайшов, пізнав, чути крик над розтерзаними трупами. З великим трудом я переглядав усі трупи, на дворі не знайшов і поліз у льох — пивницю. Яке страшне видовище, навкруги кров, мізки, обережно переглядаю звалені на купу у кутку кімнати трупи. В одного замученого я побачив на правій руці татуювання, яке маю і я. Ми з братом перед війною зробили ці татуювання повністю одинакові, щоби щоб з нами не сталось, ми скрізь могли б пізнати один одного, як би нас не пошарпали кулі. Немає сумніву, це був мій рідний брат, дивлюсь на голову, а її немає, розбита в щепки, ... немає брата, немає мами, немає сестер.... Нікого тепер у мене немає».

За спогадами емігранта Ю.К. Рапопорта: *«...у гробовій тишині пересікає Хрещатик дивна процесія. П'ятдесят китайців тісним кільцем, гвинтівки наготові. Усередоні цього кільця — чоловік двісті... хто в пальто, хто без шапки, у руках багатьох з них вузлики. Це переводять арештованих з «ЧК» у Лук'янівську тюрму... душогубство йшло спокійне, розмірено, планово як на скотобійні... сьогодні підвіз був більший,, а завтра буде менший, але без роботи вони ніколи не залишались... «ВУЧК» зайняла на розі Єлизаветинської і Катеринської великий особняк Попова. У ньому був підвал, в якому відбувалися вбивства.... Крики й стогін тих, кого вбивали розносились далеко за цей будинок.... У цьому будинку відбувались і різноманітні оргії, що переплітались з вбивствами... Навкруги*

«ВУЧК» цілий квартал був зайнятий різними відділами червоної інквізиції... Через дорогу в Липському провулку жили найбільш важливі комісари.... По іншу сторону вулиці розміщувались комендатура, у внутрішньому дворі якої один будинок було відведено для ув'язнених.... У цьому внутрішньому дворі інколи відбувались розстріли ... туди приводили ув'язнених з Єлизаветинської вулиці....»

Китайці, як дешева робоча сила з'явились на заводах України біля 1910-х років. Вони були надзвичайно трудолюбивими, невимогливими у побуті, готовими працювати за копійки. Тому, їх з великим бажанням наймали господарі, часто — групами. Саме серед них більшовицьке керівництво і вербувало бійців у Червону армію. Звичайно, ні про які комуністичні переконання цих осіб не йшлося. Так, у середині березня 1919 р. газета «Киевский коммунист» опублікувала оголошення про набір в особливий робітничий полк при «ГубЧК» (вул. Єлизаветинська, 7) з утриманням 300 руб. в місяць. Такі грошові суми, не вельми великі за місцевими мірками, були для колишніх китайських робітників величезними, а тому вони з великим бажанням йшли до більшовиків: *у 1919 р. на київщині діяли китайські батальйони Лю-Шао-Лю, Чжао Шао-тина, Джан Фу та ін. Також сотні китайців служили у місцевих губернських ЧК і частинах особливого призначення (так звані ЧОН). Діяльність китайців була надзвичайно жорстокою.*

За архівними даними лише в Києві «ЧеКа» закатувала до 100 тис. людей, і між ними — кращі люди міста. За свідченням того ж Лациса, у 1918 році і протягом семи місяців 1919 р. ЧеКа було придушено 344 повстання і було вбито — 3057 чол.

Харків був великим процвітаючим містом з найбільшою кількістю лікарів на душу населення у всій Російській імперії. В Харкові стрімко розвивались наука та промисловість, а архітектори з Санкт-Петербургу вважали за честь побудувати в цьому місті особняк або будинок для отримання доходів. Таким був Харків до жовтневого перевору 1917 р.

Всього за декілька років громадянської війни це прекрасне буржуазне місто з багатими культурними традиціями охопив жах, в якому не було порятунку ні багатій людині, ні бідній. У період з 1917 р. по 1919 р. влада в Харкові змінювалась частіше, ніж пори року. У грудні 1917 р. товариш «Артем» оголосив, що в Харкові діє радянська влада. А вже у лютому 1918 р. місто стало столицею Донецько-Криворізької республіки.

У Харкові в чекістських підвалах виявили багато «рукавиць» — шкіру, здерту з рук разом з нігтями. На трупах були вирізані ножем або випалені вогнем погони на плечах, на грудях орденські знаки, були відрізані носи, губи, вуха. На жіночих трупах — відрізані груди. Маса роздроблених і скальпованих черепів, зідраних нігтів з продітими під ними голками і цвяхами, виколоті очі, відрізані п'яти.

Комендантом Харківської «ЧеКа» був колишній каторжник Степан Саєнко. Його помічником був «товариш Едуард»: *«... самим любимим способом допиту Саєнко був таким, він встромлював кінжал на один сантиментр у тіло того, кого він допитував і крутив його у рані ... п'яний, або накачений наркотиками Саєнко з'явився о 9 год. в камері і наказав Пшеничному, Овчаренко, Белоусову вийти у двір тюрми, там він їх заставив роздягнутися, а після цього зарубав їх шаблею...*

Кожен день до тюрми приїжджав його автомобіль, кожен день хапали декількох людей і кудись відвозили. Усіх їх Саєнко розстрілював власноруч. Маленького зросту, з білими білками, з обличчям маніяка, що постійно трусилось, він

бігав по тюрмі з «маузером» у руці, що також постійно трусилась… В останній день перебування більшовиків в Харкові, звуки гвинтівочних залпів і окремих пострілів гриміли усією тюрмою. І так тривало цілий день. У цей день на задньому дворі тюрми було розстріляно 120 чоловік… »

Після звільнення від більшовиків Харкова у підвалах «надзвичайки» було знайдено багато «перчаток» — так називалась шкіра, що була зідрана з рук разом з нігтями. Розкопки ям, до яких кидались трупи вбитих показали сліди невідомої операції над статевими органами, сутність якої не могли визначити навіть кращі харківські хірурги. Вони висловлювали думку, що це було одним зі знущань, що застосовувалось у Китаї, і витримати його людина не може…

Саєнко народився в 1886 р. в м. Полтава в селянській сім'ї. З дитинства він допомагав своєму батьку по столярству, водночас, не чурався крадіжками, за що був засуджений до декількох років каторги. Коли розпочалась Перша світова війна він ухилявся від фронту. Однак, у 1916 р. його все ж було мобілізовано до діючої армії. В той час там уже панувала більшовицька агітація, що схиляла солдат до дизертирства і пропагувала поразку царського уряду у війні. Під впливом цієї агітації Саєнко дизертирував з армії і прибув до Харкова. Тут він вступив у партію РСДРП (б). В той час більшовики приймали до своїх лав всіх підряд, в тому числі і кримінальні елементи. За завданням міського комітету партії більшовиків Саєнко організував червоногвардійський загін, що складався з кримінальників, місцевих розбійників та місцевої гопоти. Цим загоном (читай бандою) Саєнко керував у жовтневі дні 1917 р., коли відбувся жовтневий переворот). Коли більшовики укріпились при владі у Харкові Саєнко був призначений на роботу в кримінальний розшук, опісля, — командиром частини особливого призначення Харківського губвиконкому. Він працював під керівництвом Павла Кіна, більшовика на псевдо «Артем», що займав посаду військового революційного коменданта міста Харків.

Ідею про створення в Харкові концтабору подав Кін. Причиною цього було те, що в Харкові були переповнені всі тюрми, а людей все арештовували і арештовували, а тому місць для їх примусового тримання катастрофічно не вистачало. Тим більше, що правовою підставою для створення таких таборів була відповідна постанова від 5 вересня 1918 р. про червоний терор. Відтак, на виконання цієї постанови в Харкові було створено перший концтабір, що розмішувався на вулиці Чайковського, 5.

Степан Саєнко

Саєнко був комендантом цього табору і його катом. Револьвером він користуватися не любив, оскільки вважав, що це для жертви дуже просто. Йому подобалось мучити людей, щоб смерть для них була мрією, з ув'язнених у цьому таборі живцем здирали шкіру, ховали в ями живими, відрубували пальці рук і ніг, перемелювали кістки, по черзі відрубували руки і ноги шаблями і т д.

Петро Кін

Саєнку у цих звірствах допомагали помічники, такі ж садисти, як і він сам, колишні кримінальники, садисти, китайці. В його комендантському взводі нараховувалось всього 37 садистів. Всього ними було закатовано в Харкові більше тисячі людей.

Революція гідно оцінила «подвиги» Саєнка і згодом його було призначено верховним слідчим юстиції. При ньому привселюдне повішення людей на Благовіщенському ринку в Харкові стало нормою. У листопаді 1920 р. його було призначено

начальником кримінального розшуку Дзержинського району м. Харкова. Перебуваючи на цій посаді він кримінальників вішав в центрі міста публічно. За це вони винесли Саєнку смертний вирок, але він його уникнув.

У 1924 р. він подався у «червоні» директори, спочатку очолив завод «Красний октябрь», а згодом, фабрику «Красная ніть».

В 1938 р. за написаною на нього анонімкою до Саєнко навідались працівники НКВС, щоб заарештувати, але той вихопив гранату і примусив їх утекти. У цей час він підняв усі свої старі «зв'язки» і того залишили у спокої.

Під час Другої світової війни Саєнко був в евакуації.

Пенсіонер союзного значення.

Помер у 1973 р. у віці 87 років. Похований у Харкові.

Саєнко практично єдиний з діячів червоного терору, який помер свою смертю. Секрет колишнього чекіста — звіра в людській подобі грунтується на тому, що він вчасно «зав'язав» з участю у терорі, перейшовши на роботу в «червоні» директори. Це стало можливим завдяки тому, що коли Дзержиський став керівником Вищої Ради Народного Господарства, він «перетягнув» в управління підприємствами свої «кадри», до яких відносились і «старі» чекісти Таким чином, Саєнко «випав» з кадрового складу ВЧК-ОГПУ.

Особливо витонченою жорстокістю прославились одеські чекісти. Тут діяли кати Дейч, Віхман, повія у минулому «Саша», латишка Краузе з цілим штатом прислужників, серед яких було багато китайців, і навіть один негр. Його прізвище було Джекстон. Він спеціально був відкомандирований чекістами з Москви до Одеського чека для «витончених» допитів. Спеціалізувався він на витягуванні жил, м'язів, стягував шкіру з живих людей. Тут же «прославилась» молода жінка Віра Гребенщикова, більш відома під іменем «Дора», що особисто розстріляла більше 700 чол., головним чином, офіцерів після їх нелюдських катувань.

Той же прославлений більшовицький командувач Муравйов, колишній полковник царської імператорської армії, що у лютому 1918 р. утопив в крові Київ, у тому лютому 1918 р. захопиаши Одесу зібрав представників майнових класів в міському зібранні заявивши: *«... Протягом трьох днів ви повинні внести мені десять млн. руб.... Горе вам, якщо ви грошей не внесете ... З каменем я вас усіх у воді утоплю, а ваші сім'ї і будинки ваші віддам на розтерзання і грабіж...»*

Мельгунов С.П. свідчить: *«...прийшла нова влада і разом з цією владою прийшла кривава смуга терору і помсти. Це вже була не війна, а повне знищення супротивника. Це було актом залякування для майбутнього. Більшовики в Одесі у 1920 р. в третій раз. Тривають щоденні розстріли по 100 і більше чоловік, трупи розстріляних возять містом на вантажівках... щоденно у всіх районах міста проводяться облави на контрреволюціонерів, а також обшуки і арешти, що вже стали звичайним явищем. Достатньо будь — кому донести в «ЧК», що у якійсь сім'ї був родич, який служив у Добровольчій армії, щоби дім було розгромлено обшуками, а усі, хто у ньому проживав, чи перебував, — арештовані. На відміну від минулого року, більшовики розправляються зі своїми жертвами швидко, не публікуючи списки тих, кого щоденно розстрілюють. Загальна кількість розстріляних за офіційними даними доходить до 7 тис. Розстрілюють по 30 — 40 чоловік щоночі, а інколи й 200 — 300. Тоді «чекісти» задіюють кулемет, бо жертв надто багато, щоб їх розстрілювати поодинці. Тоді не друкують у місцевій пресі й прізвища розстріляних, бо при цьому, беруться цілі камери з тюрем і усі, хто в них перебував розстрілюються ... поголовно, без будь-якого винятку, розстрілюються усі офіцери, які були захоплені на румунському кордоні, яких румуни не пропустили через Дністер, які не встигли приєднатися до*

військ генерала Бредова. Таких нараховувалось до 1200, спочатку їх помістили у концентраційні табори і поступово усі вони були розстріляні. 5 травня 1920 р. був проведений самий масовий розстріл цих офіцерів. У зв'язку з цим, вночі у багатьох церквах Одеси роздався траурний звін. Багато св'ященників міста за це були ув'язнені, а згодом, усі розстріляні…

Тоді ж відбулась розправа і над ***галичанами,*** *які вирішили залишити більшовиків. Тираспільський їх гарнізон було повністю розстріляно. Спочатку, було наказано евакуювати галичан з Одеси, у зв'язку з їх зрадою більшовиків, але, коли ті зібрались на вантажну станцію зі своїми дружинами та дітьми, їх стали розстрілювати з кулеметів. В «Известиях» повідомлялось, що галичани, які зрадили пролетаріат, впали жертвою озвірілого натовпу… Розстріли в Одесі продовжувались й далі …*

Більшовики в Катеринодарі… (сьогодні — Краснодар) *Тюрми переповнені. Більшість арештованих негайно розстрілюються… з серпня 1920 р. по лютий 1921 р. лише в одній Катеринодарській тюрмі було розстріляно біля 3 тис. людей. … в Ростові у перші місяці більшовики грабували відкрито і без будь-якого жалю … буржуазію, магазини і, головним чином, кооперативні склади, убивали і рубали на вулицях і в будинках усіх офіцерів, підпалили на розі Таганрозького проспекту і Темерицької вулиці військовий госпіталь з важко пораненими і хворими, не маючими фізичних сил рухатись офіцерами, і живцем спалили таким чином, більше 40 чоловік… А скільки було убито, зарубано, — невідомо… більшовики розстрілювали дружин за те, що не донесли на чоловіка, який врятував своє життя втечею, розстрілюють навіть дітей віком 15 — 16 років, а також 60-річних … розстрілюють з кулеметів цілими групами, а інколи, за відповідного настрою, рубають шаблями … дуже часто сам Петерс був присутнім на цих звірствах …. Деякі червоноармійці говорять, що за Петерсом завжди бігає його неповнолітній син, віком 8 — 9 років, і постійно пристає до нього: «папа, дай я»…*

… В тій же Одесі, полонених і захоплених офіцерів мордували, прив'язавши їх ланцюгами до дощок, які поступово переміщували в топку паровозів чи пароплавів, допоки ті не згорять живцем, інших, — розривали навпіл колесами лебідок, третіх, — опускали у котел з кип'ятком …»

Чекістами Одеси загалом було знищено близько 80 тис. людей.

Практично у всіх катівнях «ЧК» ув'язнених жінок перед допитами і стратами ґвалтували. Про це, зокрема, свідчить випадок з вчителькою Домбровською: «*… провиною якої була лише у тому, що у неї при обшуку знайшли валізу з офіцерськими речами випадково залишеними її родичем офіцером, що раніше приїжджав її провідати. Цього було достатньо, щоб піддати її катуванням. Попередньо її було зґвалтовано, над нею глумились…. Зґвалтування відбувались по старшинству за чином, першим її зґвалтував чекіст Фрідман, а після цього, — інші… у голої жінки надрізали ножем тіло, залізними щипцями віддавлювали кінчики пальців …. 6 листопада вона була розстріляна…*

….Методи насильства прості і досить примітивні за своєю дикістю і жорстокістю, а саме, спочатку піддаються арешту найближчі родичі наміченої жертви, — брат, чоловік, батько, а інколи й усі вони разом присуджуються так званим революційним судом до розстрілу, … тут розпочинаються «клопоти», оббивання порогів «сильних світу цього». Цим віртуазно користуються «чекісти», роблячи непристойні пропозиції в ультимативній формі, або ж жінка сама віддається їм в обмін за свободу близької їй людини, або ж останній буде розстріляний. У боротьбі між смертю близької людини і власним падінням, у більшості випадків. Жінка обирає власне падіння…

…кажен матрос мав по 4 — 5 коханок, головним чином з дружин розстріляних офіцерів, які виїхали. Не погодитись, означало бути розстріляними, жінки

з великою силою волі закінчували своє життя самогубством. Самец ей «вихід» був широко розповсюджений серед офіцерських дружин .... п'яні, осатанівші від рік крові, вечерами, під час диких оргій, в яких силою приймали участь сестри милосердя, дружини арештованих і офіцерів, які поїхали, а також інші заручниці ... з показань київської сестри милосердя Медведєвої описана рідка за своїм цинізмом сцена, вона свідчить, що у «чекістів» була маса жінок. «Чекісти» підходили до жінок лише з точки зору різноманітних статевих безчинств ... Сорін любив оргії... на помост входять дві жінки з листами — проханнями про побачення з арештованими, або ж проханнями їх відпустити... На помості у цей час, відкривається завіса, і там, зовсім голі три жінки грають на роялі. У їх присутності він приймає жінок — прохачів...

Також жінки посилались чистити і мити солдатські казарми і призначені для в'їзду комісарів і комуністичних очільників установ і приміщень. Наряди на роботу молодих дівчат, з бажання поглумитись над ними, були, наприклад, зроблені в Севастополі, в перший День Святої Пасхи. Дівчата були викликані несподівано в дільниці, і звідти їх направили мити, прибирати, чистити сильно забруднені червоноармійські казарми. Дівчатам гімназисткам не дозволили ні передягнути свої святкові плаття, ні взяти з собою відповідні допоміжні засоби для брудного прибирання... Комісари револьверами та нагайками примусили їх чистити відходжі місця руками.....

Кухарки, пральні, прислуга беруться в адміністрацію з числа ув'язнених, при цьому, нерідко обирають інтилігентних жінок. Під умовою прибирання квартири помічника комендатна, викликають до себе дівчат, які їм сподобались. Відмовитись від будь-яких робіт неможливо, оскільки ув'язнені настільки залякані, що без будь-якого опору витримують усі знущання та грубості. Однак, були й випадки протесту — одна з таких протестуючих, була розстріляна. Раз прийшли вимагати до коменданта інтилігентну дівчину, курсистку, о третій годині ночі, вона в різкій формі відмовилась ... вона була розстріляна...»

І все це відбувалось без будь-якого покарання, серед зтероризованого населення, позбавленого самих елементарних людських прав щодо захисту своїх інтересів.

Для допитів, тортур і страт вони використовували два кораблі — лінійний корабель «Синоп» і крейсер «Алмаз». Для тортур стійких українських патріотів кати пристосували корабельні печі: найнепокірніших прикріплювали залізними ланцюгами до товстих дощок, повільно і поступово пересували їх живими, ногами вперед, в корабельну піч.

Головний «український чекіст» Лаціс тоді доповідав, що згідно з постановою «ВУЧК», було розстріляно 3456 осіб, в Одесі — 2200.

У ніч на 18 січня 1918 р. в українському місті Таганрог (**на сьогодні тимчасово окупованому московією**) вибухнуло більшовицьке постання, що організували військові частини Червоної армії під командуванням Сіверса, що потай пробрались у місто. 20 січня юнкера, які обороняли місто уклали з більшовиками перемир'я і здались їм з умовою безперешкодного виходу їх з міста. Однак, більшовики умови перемир'я не виконали, а навпаки, розпочали розправи над юнкерами. Офіцерів, юнкерів, і взагалі усіх, хто був на їхньому боці, і навіть тих, хто всього співчував їм, більшовики ловили по місту, або тут же на місці розстрілювали. Частину заручників більшовики відправляли на один із заводів, де їх також розстрілювали. Упродовж багатьох днів і ночей по всьому місті більшовиками провадились повальні обшуки контрреволюціонерів. Більшовики вривались у лазарети, і, знайшовши там пораненого юнкера чи офіцера, витягували їх на вулицю і тут же розстрілювали: *«... жахливою смертю загинув штабс-капітан, ад'ютант начальника школи прапорщиків, його важко пора-*

неного, більшовицькі сестри милосердя взяли за руки і за ноги і розгойдавши, вдарили головою об камінну стіну… На металургійному заводі червоноарміці кинули у палаючу доменну піч до 50 юнкерів і офіцерів, попередньо зв'язавши їх. Згодом, їх останки були знайдені у шлакових відходах на заводі….На багатьох трупах, крім звичайних вогнепальних ран, були колоті і рублені рани прижиттєво їм нанесених, як правило, у великій кількості і в різних частинах тіла, голови багатьох, якщо не більшості жертв, були перетворені у криваве місиво, були трупи з відрубленими кінцівками і вухами, на багатьох трупах були хірургічні пов'язки, як доказ того, що багатьох замучених схопили у лікарнях або у госпіталях…»

30 серпня 1919 р. від рук більшовиків під Коростенем був убитий більшовицький комдив українець Щорс. Архівні матеріали свідчать, що приводом до цього послужила телеграма довіреної особи Аралова (соратник Леніна) Троцькому, в якій він повідомляв, що з *«із тутешніми українцями працювати неможливо… вони ненадійні… у дивізії Щорса панує бандитизм, пияцтво… комдив вважає себе царком»*. Таким же чином були усунені Боженко, Богунський, Черник. 15 червня 1919 року від імені «ВУЧК» була опублікована заява того ж Лациса такого змісту: *«Останнім часом ряд відповідальних радянських працівників одержують погрозливі листи… Радянським працівникам оголошено білий терор. Всеукраїнська Надзвичайна Комісія цим заявляє, що за найменшу спробу напасти на радянських працівників буде розстріляно … Караюча рука пролетаріату не пожаліє нікого…».*

Щоб висвітлити весь жах більшовицького терору подаю з деякими скороченнями свідчення геолога Фокіна О.М., очевидця, який проживав у Києві **під час більшовицької окупації: (Додаток 8).**

Форми знущань і тортурт були різноманітними. В Києві жертву клали в ящик з трупами, що вже розкладались. Після цього ящик на пів години закопували в землю, після чого викопували і розпочинався допит. Багато людей від таких знущань втрачали розум. В одному з підвалів київської «надзвичайки» було влаштовано на зразок «театру», у партері були розставлені крісла для любителів кривавих явищ, а на «сцені» проводились розстріли. Після кожного вдалого пострілу роздавались крики «браво», «біс» і катам підносились бокали з шампанським. Помічниками Лациса були «звірі» «товариш Віра», Роза Шварц, Авдохін та ін. Їх улюбленими забавами були виколювання голками очей, або ж випалювання їх папиросами, або ж запихати під нігті цвяхи. В Миколаєві чекіст Богбендер, у штаті якого були два китайці і один каторжник-матрос, замуровували живих людей у камінні стіни. ***За різними оцінками лише в 1919 р. більшовиками в Україні було вбито від 40 до 100 тис. людей не враховуючи Криму, де число закатованих ними людей навіть до сьогодні встановити неможливо.*** Здійснюючи страшну розправу над українськими людьми, «романтики» революції, продовжували творити нечувані звірства. Не лише «ЧеКа», а й більшовицькі армійські частини. Наприклад, Голіков, більш відомий як письменник Гайдар, за свої садистські «здібності» у 18 років став командиром полку, щоденно вбивав кількох мирних жителів, які відмовлялись співпрацювати з більшовиками.

Також прикметним у розглядуваному аспекті є Звернення командування Південного фронту до Врангеля з пропозицією припинити опір Добровольчої армії: *«…Зважаючи на очевидний безрезультативний опір ваших військ, що призведе лише до зайвих рік пролитої крові, пропоную вам припинити опір і здатися зо всіма військами армії та флотом та іншим військовим майном.*

У випадку прийняття вами цієї пропозиції Революційною Радою армії Південного фронту на підставі повноважень, наданих Центральною радянською вла-

дою тим, які здаються, включно для осіб вищого комскладу, гарантується повне прощення усіх проступків, пов'язаних з Громадянською війною.

Усім небажаючим залишитись і працювати в радянській Росії, буде надана можливість без обмежень виїхати за кордон за умови відмови на чесному слові від подальшої боротьби проти робітничо-селянської Росії і Радянської влади.

Відповідь чекаю до 24-х годин».

Відповідь на це звернення від Верховного головнокомандувача сил Півдня Росії, генерал-лейтенанта барона фон Врангеля не надійшла. Однак, не дивлячись на це, в Криму залишились тисячі офіцерів, інженерів, чиновників, юристів і т.д. зі своїми сім'ями. Невдовзі вони поплатились за це, бо усі вони, разом зі своїми сім'ями, були розстріляні червоноармійцями та чекістами.

Було б наївним вважати, що машину репресій було запущено без відповідних вказівок «згори». Це підтверджують і ряд телеграм Ф. Дзержинського своїм підлеглим, і нагороди, якими були удостоєні керівники, які організовували «червоний» терор на місцях. Цілком ясною була і позиція В. Леніна. Так, ще до кінцевої перемоги червоних у Криму, 12 листопада 1920 р., дізнавшись про Звернення командувача Південним фронтом М. Фрунзе до Білої армії в Криму з пропозицією капітулювати і наступної амністії, він був дуже роздратований «величезною поступливістю умов». Пізніше, 6 грудня 1920 р., Ленін, у своєму виступі перед активом Московської парторганізації заявив, що наразі у Криму перебувають 300 000 представників буржуазії. Це є джерелом майбутньої спекуляції, шпіонізму, усілякої допомоги капіталізму. Ми їх підпорядкуємо, переваримо.

Після цього пішли облави: розстрілювали сотнями і тисячами (в першу ніч у Сімферополі розстріляли — 1800 людей, у Керчі — 1300 і т.д.). Тоді на вулицях Сімферополя висіли повішені і в офіцерській формі, і в лахмітті.

М. Фрунзе і сам був не щирим у своїх помислах, діях і прагненнях *(йому радянська історична література створила ореол видатного стратега і тактика, а також гуманіста, і який, на думку багатьох істориків, відмежовувався від злочинних дій «ЧК» і інколи, навіть, стримував злочинну її діяльність)* у нагородному листі на того ж чекіста, Євдокимова, що утопив у крові Київ у 1918 р. Фрунзе написав: *«…Вважаю діяльність т. Євдокимова такою, що заслуговує на нагороду. Через особливий характер цієї діяльності проведення нагородження у звичайному порядку є не зовсім зручним… .». «За понесені труди» (так зазначено в наказі) чекісти були нагороджені бойовими кіньми. За свою відданість Леніну, криваві екзекуції і терор не тільки в Україні, а в подальшому в Ростовській та Ленінградській областях, Середній Азії і Білорусії та інших місцях Євдокимов був розстріляний сталінським режимом у 1937 році (М.Фрунзе перший з червоних командармів, який був нагороджений орденом червоного прапора. Він народився у сім'ї військового фельдшера, за державний кошт навчався у гімназії, яку закінчив з відзнакою і був прийнятий на навчання до Санкт-Петербурзького політехнічного університету без вступних іспитів. У 1905 р. він вже включився у політичну боротьбу — будував барикади. У 1906 р. він вже у Стокгольмі — на черговому з'їзді РСДРП разом з Леніним. М. Фрунзе міг бути повішений у 1907 р. У січні цього року він на чолі сімнадцяти бойовиків захопив приватну типографію у м. Шує і примусив робітників цієї типографії віддрукувати більшовицькі листівки. Вже восени цього року Фрунзе був схоплений поліцією і в його приміщенні, де він проживав, було зроблено обшук. Під час обшуку було знайдено зброю, боєприпаси та більшовицька література. Йому також було інкриміновано підготовку вбивства поліцейського і в 1909 р. судом було засуджено до страти через повішення. Апеляція підтвердила цей вирок. Однак, врятувала його сестра, яка звернулася з листом до проф. Ковалевського, авторитетної людини у Росії, члена 1-ї*

Думи і Державної ради, викладача Санкт-Петербурзького політехнічного університету, студентом економічного факультету якого був М.Фрунзе. Проф. Ковалевський ознайомив з цим листом викладацький склад університету, і за його результатом було підготовлено прохання до командувача Московського військового округу і до прем'єр-міністра Російської імперії Столипіна щодо пом'якшення міри покарання. Крім того, сестра потрапила на особистий прийом до командувача Московського військового округу, який її вислухав. В результаті повішення було замінено на шість років каторги.

Михайло Фрунзе

Після більшовицького перевороту 1917 р. він перебував на партійній більшовицькій роботі в Івано-Вознесенську: набирав робітників і офіцерів за продуктовий пайок у так звану Червону гвардію, хто не погоджувався — тих арештовували, і, як правило, розстрілювали. Далі, його було призначено комісаром Ярославського військового округу. До цього округу входили вісім найбільших центральних губерній Росії, а саме: Костромська, Ярославська, Володимирська, Рибінська, Муромська та ін. У цей час він керував більшовицькими силами, які з винятковою жорстокістю придушили антибільшовицьке повстання у Ярославській та Володимирській губерніях. У цьому повстанні участь брали чиновники, студенти, робітники, селяни, офіцери. Більшовики проти повстанців застосовували авіацію, гармати, кулемети. Цілі міські квартали випалювались більшовиками вогнем. Більшовицькі каратели навіть підготували до застосування хімічну зброю — хлор, яку вони вже й завезли, але з причини зміни вітру її не застосували. 420 повстанців було розстріляно. Далі він командував 4-ю армією Східного фронту, Південною групою військ Східного фронту, Східним фронтом, Південним фронтом. Він, звичайно, сам не організовував червоний терор, але цей терор був при ньому і він йому сприяв).

Бела Кун

Розалія Землячка

Керівниками каральних акцій в Криму виступили керівник Кримського революційного комітету Бела Кун, секретар Кримського обкому РКП (б) Землячка Р. С. (1876 — 1947), яку, за виняткову жорстокість боялись навіть її колеги — чекісти, прах якої після смерті вмуровано в одну зі стін московського кремля), керівники особливих відділів ВНК фронтів і армій Є. Євдокимов, В. Манцев, К. Данишевськмй та ін. **(Додаток 9).**

Крим називали «Всеросійським кладовищем». Точне число розстріляних та закатованих більшовиками людей невідоме до цих пір. Називають 120 тис., а то й 150 тис.

Упродовж декількох місяців в Криму йшла бійня: *«...смертельне такання кулемета було чутно кожну ніч, з короткими перервами, аж до самого ранку... перша ж ніч розстрілів у Криму дала тисячі жертв: в Сімферополі 1800 чол., Феодосії 420, Керчі 130 и т.д.... велику частину розстріляних червоні каратели кидали у старі Генуезькі криниці. Коли вони були повністю заповнені, більшовики вдень виводили чергову партію приречених... заставляли їх рити загальні могили, а коли ті були готові, закривали приречених на розстріл на декілька годин у сарай, а коли наступала ніч, їх роздягали і розстрілювали, складаючи вбитих рядами ... на розстріляних через хвилину лягав новий ряд ряд... так про-*

довжувалось допоки яма не заповнювалась повністю ... зранку добивали ще напівживих ... офіцерів вантажили на баржі, виводили їх у море, а далі, — топили ....їх втративших розум від горя і безчестя дружин і матерів гнали нагайками, а деколи також розстрілювали. За Єврейським кладовищем в Сімферополі можна було бачити розстріляних жінок з грудними дітьми ... В Ялті, Севастополі, виносили на ношах з лазаретів і розстрілювали ... і не лише офіцерів, а й солдат, лікарів, сестер милосердя, вчителів, інженерів, священників, селян і навіть робітників за саботаж...»

В Сімферополі чекіст Ашикин заставляв свої жертв, як чоловіків, так і жінок, проходити повз нього голими, він оглядав їх зі всіх сторін, а після цього шаблею відрубував вуха, груди...

У Севастополі нещасних зв'язували групами, наносили їм удари шаблями і важкі рани вогнепальною зброєю та ледь живими викидали у море *(у Севастопольському порту є місця, куди водолази довгий час відмовлялися спускатись... там було безліч втоплених людей з прив'язаними до ніг великим камінням).*

В Алупці «надзвичайкою» було розстріляно 272 хворих і поранених: перед смертю їх катували — їх рани вскривали і засипали сіллю, землею та вапном... місцеве татарське населення, бачучи такі звірства, побачило у цьому Господнє покарання і наклало на себе добровільно тритижневий піст.

Справа № 56: *«...в Євпаторії червоні війська з'явились 14 січня. Відразу ж розпочались арешти офіцерів, усіх осіб майнового класу, за 3 — 4 дні в маленькому місті було арештовано більше 800 чоловік ... страти відбувалися так, засуджених до розстрілу виводили на верхню палубу і там, після знущань, пристрелювали і кидали за борт. Страти відбувались на судні «Румыния»... кидали у воду масами й живих, але у цих випадках, жертвам зв'язували руки, попередньо викрутивши їх назад, крім цього, зв'язували й ноги до яких прив'язували вантаж... усі арештовані офіцери (всього 46) зі зв'язаними руками були вишикувані на борту транспорту... один з матросів ногою скидав їх в море, в якому усі вони й потонули. Цю звірячу розправу було видно з берега, де стояли родичі цих офіцерів: їх діти, дружини. Усі вони плакали і кричали, а матроси, у відповідь, показували їм непристойні жести і голосно реготали... Самою жахливою смертю загинув штабс-ротмістр Новацький, його, вже важко пораненого, привели до тями і кинули у топку транспорту...*

Страти на транспорті «Трувор» відбувалися таким чином: перед стратою, за розпорядженням судової комісії, до відкритого люку підходили матроси і по прізвищу викликали на палубу жертву. Викликаного, під конвоєм, вели через всю палубу, повз цілого ряду озброєних червоноармійців, до місця його страти, Тут жертву зі всіх сторін оточували озброєні матроси, знімали з неї верхній одяг, зв'язували мотузками руки і ноги, і в одній нижній білизні укладали на палубу, а після цього, відрізали вуха, ніс, губи, статеві органи, а інколи й руки, і в такому вигляді жертву викидали в море. Далі, палубу мили від крові. На кожну подібну страту витрачалось 15 — 20 хвилин. Під час страти з палуби у трюм, де перебували нещасгі доносились відчайдушні крики, і для того, щоб їх заглушити, транспорт «Трувор» запускав у хід машини, ніби виходячи у море...

За три дні, 15, 16, 17 січня на трансопрті «Трувор» і на гідрокрейсері «Румыния» було убито і втоплено не менше 300 чоловік...

Матрос Куликов говорив на одному з мітингів, що власноручно кинув в море за борт 60 чоловік...

У ніч на 1 березня з міста щезло 30 — 40 чоловік. Їх вивели на 5 верст від міста, де усі вони були розстріляні розривними патронами... Крим опанував більшовизм найжорстокішій, розбійницько-кровожерливій його формі, заснованому на дикому свавіллі...»

В Криму також сотнями гинули представники татарського населення, яке чинило спротив більшовикам.

Врахувати всіх жертв більшовицького терору в Криму неможливо.

В Криму «чекісти» не обмежились розстрілами. Ґвалтували сестер милосердя, які залишилися з пораненими після евакуації з Криму військ генерала Врангеля, у 1920 — 1921 рр., у Феодосії було закатовано 7500 чол., у Сімферополі — 12 000, Севастополі — 5000. Разом — 33 500. Звичайно це не точні дані. Ці звірства творив Бела-Кун, який не посоромився опублікувати повідомлення про те, що *Троцький заявив, що не приїде в Крим до тих пір, допоки там залишатиметься хоча б один контрреволюціонер…* далі він наголошує, що *Крим це пляшка, з якої жоден контрреволюціонер не вискочить, а оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, то його слід швидко посунути до загального революційного рівня Росії.*

І посунули масовими розстрілами. Десятки тисяч зарубали шаблями і закололи багнетами. Були випадки, коли вбивали у присутності родичів.

«Війна триватиме, допоки в червоному Криму залишатиметься хоча б один білий офіцер…», про це, зокрема, наголошувалось і в телеграмі Склянського (заступника Троцького) до Реввійськради .

Нічим не виправданими звірствами чекістів, були шоковані навіть більшовицькі партійні чиновники та керівники. **(Додаток 10).** А ці звірства в Криму були логічним продовженням їхніх звірств в Україні.

Ядро українських чекістських органів на той час в основному складалось з колишніх членів терористичної організації «Союз боротьби» та професійних терористів-бойовиків більшовицьких дружин 1905-1907 років, які були віддані новій владі й справі більшовицької революції. З часом, лави чекістів почали поповнюватись так званими ударниками у боротьбі з бандитизмом і різними пройдисвітами. Більшість з них — це оскаженілі типи — бандити, які були амністовані царським режимом, згодом вони перейшли на бік радянської влади і боролися з такими ж бандитами: в архівах СБУ та в її обласних управліннях на них збереглося чимало особових справ. Чимала частина працівників «ВУЧК» була не просто професійними вбивцями (в середньому на кожного чекіста за перші роки більшовицького перевороту припадало 30-40 вбитих і закатованих жертв), а справжніми садистами, які спеціально шукали «роботи» в цих установах, щоб задовольнити свої патологічні нахили.

Всі вони не мали належної освіти і спеціальної підготовки. Про освітній рівень українських чекістів свідчить те, що лише в НКВС республіки перед Другою світовою війною тільки 8% його співробітників мали вищу і середню освіту, 29% — неповну середню, решта — початкову.

Як правило, це були люди особливого складу, з особливою психікою і уподобаннями, без моралі і совісті. Недарма, майже у кожному повідомленні преси 1919 — 1920 рр. про страти контрреволюціонерів, наводилися й прізвища покараних смертю чекістів.

Одним з таких працівників, наприклад, був Михайло Якович Вінницький, більш відомий під злодійським прізвиськом «Мишко Японець». Певний час він очолював підпільний злочинний світ Півдня України. У народі його тоді називали «королем Молдаванки» в Одесі: про нього складались легенди, писали письменники, поети, наспівувалося багато пісень у злодійському світі колишнього СРСР. У березні — листопаді 1918 р. розпочалась співпраця «Япончика» з більшовиками, яким він продавав зброю. У середині грудня того ж року більшовики, разом з його бандитами, здійснили напад на Одеську в'язницю. Тоді більшовики звільнили політв'язнів, а «хлопці Япончика» — своїх друзів, кримінальних злочинців.

Згодом, співпраця «Япончика» з більшовиками посилилась — його було зараховано у «ЧК», а потім під його командуванням створюється спеціальний

Мойша-Яків Вінницький

загін, який через деякий час було перейменовано на 54-й радянський полк ім. Леніна. Складався він з двох батальйонів, близько двох тисяч бійців — «братків Япончика». Після цього, для злочинців настав «золотий час», збільшовичені бандити наводили страх на населення Одеси та її околиць: грабежі, вбивства, терор від імені радянської влади стали буденною справою «япончиків».

Щоб позбутись таких союзників, у липні 1919 р. більшовиками було прийнято рішення відправити «Япончика» з його ватагою на фронт проти військ Директорії. По дорозі «япончики» гуртом вибігали з вагонів і грабували ринки. Забирали в селян продукти, якими вони торгували на привокзальних ринках. Особливо такі грабунки були на станції Вапнярка. Крім того, по дорозі на фронт багато бандитів дезертирували й повернулись до Одеси. Утім, з рештою своїх «вояків» полк «Япончика» виграв бій з військом Директорії, але зазнав значних втрат. Згодом, цей полк прийняв бій з повстанцями батька Махно і зазнав поразки. З цієї причини «Япончик» вирішив повернутися до Одеси. Поїзд із залишками 54-го радянського полку прибув на станцію Вознесенськ, де його оточили озброєні більшовики і комсомольці. До штабного вагону зайшли члени ревкому разом з начальником Н.Урсуловим, який особисто застрелив «Япончика» як дизертира. За іронією долі, Урсулов в 1937 р. в розпал сталінських масових репресій, був теж розстріляний як ворог народу.

Більшість таких чекістів, як «Япончик», були малограмотними. Однак, це не заважало їхній успішній кар'єрі, головне — показати себе в боротьбі з контрреволюцією.

Так, в обліковій картці одного з голів Петроградської ЧК С. Лобова в графі «Освіта» було написано: *«Не вчився, але пише і читає».* Лобов пішов на службове підвищення після того, як за одну ніч арештував у Петрограді три тисячі чоловік. Згодом, став членом оргбюро ЦК партії і наркомом харчової промисловості СРСР. У жовтні 1937 р. був розстріляний.

На зорі радянської влади ленінська партія давала таким людям «право» вбивати багато і безкарно. Здатність вбивати стала головним критерієм для займання командирської посади.

Усе це спричинювало масове незадоволення українців радянською владою.

У відповідь, на зростаючий опір українців більшовицькому режиму, більшовики знову дали волю чекістським і напівчекістським збройним структурам. Це можна наочно продемонструвати на прикладі діяльності з липня по листопад 1920 року керівника Подільської «Губ ВУЧК» Вільдгрубе-Соколова *(цей страж революції з початковою освітою перед тим, як посісти посаду голови Подільської «ГубВУЧК» встиг відзначитися в боротьбі з контрреволюцією в Сибіру — у штабі 4-ї армії, на посадах керівника Уральського, Орловського, Красноярського «ГубЧК»).*

Враховуючи його відданість революції, Ф. Дзержинський віддав такий наказ: *«Червона армія очистила Україну…Як людина, що має досвід в очищенні прифронтових місцевостей від внутрішньої контрреволюції, негайно виїжджайте в розпорядження Всеукраїнської «ЧеКа». Сподіваюся, що й цього разу виправдаєте надії, які я на вас покладаю».*

І за декілька місяців «роботи» на Поділлі Соколов встиг «попрацювати» на більшовиків й виправдав усі надії. Про це засвідчує його звіт від 23 серпня 1920 року на бюро Подільського губкому КП(б) У. В його рішенні записано: *«…Визнати роботу Губ ЧК правильною, що відповідає інтересам і вимогам революції …».*

Пізніше, в листопаді 1920 р. при наступі на більшовиків в Україні польсько-

українських військ Соколов залишив Поділля і разом з головою губревкому Козицьким виїхав до Харкова. Те, що сталося на шляху до Харкова, описав у документальному романі «Холодний Яр», городянин — Лісовський, безпосередній учасник тих подій. Цих двох затримали повстанці Холодного Яру, коли вони втікали на автомобілі до Харкова: *«..в автоомбілі виявили дві скрині. У великій бляшаній скрині знаходились золоті персні, годинники, браслети, золоті ланцюжки та інші цінності. Деякі речі були з дорогим камінням. То було майно розстріляних. Крім того, затримані везли з собою вісім слоїків домашніх конфітур, кошик з тістечками, цукерками, печеними курами та качками. Було кількадесять пляшок старого вина з гербами графа Грохольського. В іншій скрині знаходились протоколи засідань колегії «ЧеКа». Були це довжелезні списки людей, а поперек кожного списку, грубим червоним олівцем, одна велика літера: «Р» — скорочене «розстріляти». І підпис: Вільдгрубе-Соколов. Всі протоколи датовані серпнем, вереснем, жовтнем 1920 року. Всього до списків занесено чотири тисячі осіб. Усі прізвища, за деякими винятками, українські. Проти кожного стояло: вік, заняття, коротке обвинувачення. Вік — від п'ятнадцяти до сімнадцяти, особи обох статей. Заняття — переважно хліборобство. Обвинувачення бриніли: «петлюрівщина», «вороже ставлення до совєтської власті», «агатація проти большевизму», «переховування зброї», «переховування бандитів», «затаювання хліба від власті», «контрреволюційна проповідь у церкві», «шовіністичне навчання дітей у школі» і таке інше».*

Згодом, після звільнення українсько-польськими військами Вінниці від більшовиків було виявлено чимало поховань жертв червоного терору, який вчинив Вільдгрубе-Соколов.

Далі автор свідчить: *«...у тій же скрині, в окремій обгортці, лежали таємні накази «ЧК» з Москви. Короткі, лаконічні, жорстокі. В одному з них, за підписом Дзержинського, зазначалося, що за одержаною інформацією, в Україні (слід зазначити, що на той час Україна ще не була в Союзі з радянською Росією) після зайняття її території червоним військом, значно поширилися шовіністичні настрої. Куркульське село і українська інтелігенція мріють про самостійну Україну. З огляду на те, що війна з Врангелем, Петлюрою, поляками ще не закінчилась, це становить для більшовиків в Україні велику небезпеку. Тому, треба дати населенню відчути тверду руку радянської влади. Виходячи з цього, наказано головам усіх губчека в Україні провести масовий розстріл осіб, стосовно яких може бути підозра, що в подальшій боротьбі вони можуть стати на бік ворога. Наголошувалось на тому, щоб розстрілювати насамперед тих осіб, стосовно яких хоч і немає підозр, однак, вони, в подальшому, зможуть взяти активну участь у боротьбі, вони знані серед населення і мають на нього вплив або користуються його повагою... Списки таких осіб після розстрілу вивішувати на людних місцях із зазначенням... що вони збиралися воювати з більшовиками. Розстріли треба проводити так, щоб від них був ефект, який відбив би у населення бажання мріяти про боротьбу за самостійну Україну. Нижче наводився план розстрілів по окремих містах. Одеса і Київ мали розстріляти по вісім тисяч осіб. Полтава, Харків, Катеринослав і Вінниця — по шість тисяч. Житомир і Єлисаветград — по чотири тисячі. Чернігів і Херсон — по дві тисячі.Головним губчека наказувалося скласти негайно цифрові плани розстрілів для повітів».*

Про те, що собою представляли чекістські «органи» і за якими моральними критеріями вони діяли, свідчить уривок листа групи комуністів — чекістів Кушкінського відділення особливого відділу Туркестанського округу до ЦК РКП(б) від 18 березня 1921 р. У ньому, зокрема, йшлося: *«Як це не сумно, але ми повинні зізнатися, що комуніст, потрапляючи до каральних органів, перестає бути людиною, а перетворюється на автомат, який приводиться в дію меха-*

нічно. Навіть механічно мислить, бо в нього відібрали право не тільки вільно говорити, але й вільно індивідуально мислити… Тепер, якщо ми подивимось на комуністів, які знаходяться в пролетарських каральних органах, то ми бачимо, що вони стоять поза політичним життям республіки, оскільки завдяки довгому перебуванню в каральних органах, завдяки одноманітній, черствій, механічній роботі, що полягає тільки в розшукуванні злочинців і в знищенні, вони, поступово проти власної волі, стають індивідами, які живуть окремим життям. У них розвиваються погані нахили, такі як пихатість, честолюбство, жорстокість, егоїзм тощо, і вони поступово, для себе непомітно, відколюються від нашої партійної сім'ї, створюючи свою особливу касту… Будучи броньованим кулаком партії, цей самий кулак б'є по голові партії».

Разом з тим, самі чекістські документи, зокрема, накази, залишили багато свідчень того, що свавілля, казнокрадство, прояви аморальності були постійними супутниками всієї історії діяльності ВЧК-ГПУ-НКВС.

Ось обличчя ще одного чекіста того періоду: Двадцятирічного Л. Блюмкіна, дружка «Япончика» по тій же одеській «Молдаванці». 6 липня 1918 року він, як завідувач секретним відділенням «ВЧК», член ЦК партії лівих есерів, які на той час були в дружніх стосунках з більшовиками, за санкцією Леніна і Дзержинського, вбив у Москві посла Німеччини в Росії графа Мірбаха, щоб «прибрати» свідка, який просив у німецького уряду гроші на здійснення Леніним більшовицького перевороту в Росії. Поранений у ногу Блюмкін зумів втекти. Ленін дав Дзержинському наказ: *«Шукати… але не знайти».* Відтак, за вказівкою Дзержинського, місцеві чекісти надійно сховали його. Потім він був відряджений в Україну. У Києві він брав участь у підготовці низки терористичних актів проти гетьмана П. Скоропадського. Але вони не вдались. Коли частини Червоної Армії вступили до Києва, він з'явився до свого старого знайомого — голови так званої української «чека» — Лациса. Той зустрів його з радістю і відправив до Москви… 3 листопада 1929 р. судова колегія ОДПУ постановила розстріляти Блюмкіна *«…за зраду революційної чекістської армії…»*

Теорію класової боротьби вони перетворили на теорію класової помсти, рідний народ нещадно ділили на «своїх» і «чужих» та старанно «будували машину терору», яка знищувала і їх самих.

Утім, щоб образ чекіста був привабливим у народі, владою вигадувались різні міфи і легенди, які офіційно видавались за дійсність. Зокрема, для того, щоб чекіст залишався взірцем для працівників державної безпеки, почав масово експлуатуватися вислів Ф.Дзержинського, що чекіст — це людина **«з** чистими руками, гарячим серцем і холодною головою».

Навколо чекіста створювався німб чесної, порядної, добросердної людини.

«Видатних» чекістів возвеличували і ставили за приклад, їхніми іменами називали вулиці, установи, підприємства, населені пункти, міста і т. ін.

Тих, хто виконував і перевиконував «план роботи» нагороджували і всіляко заохочували, як правило майном, захопленим під час ліквідації повстанських загонів чи реквізованим в арештованих «антирадянських елементів». Були це нагани і маузери, годинники і портсигари (як правило золоті), чоботи, велосипеди, мотоцикли, коні, гармошки.

Але справжню оцінку діяльності чекістів в Україні, як не дивно, дав В.Ленін, який вважав, що: *«на Україні «ЧК» принесли тьму зла, будучи створеними надто рано і впустивши у свої ряди масу тих, що випадково прилучилися…».*

1 серпня 1921 р. Ф. Дзержинському доповіли, що органи ВЧК Криму перебувають у стані морального занепаду, там панували злочинність, п'янство, грабежі.

За його вказівкою відповідна московська комісія ВЧК здійснила перевірку

якості особового складу чекістів Криму і підготувала підсумковий документ, у якому йшлося, що кадровий апарат місцевої ВЧК головним чином складається з трьох категорій працівників: *перша, — чекісти, які проявили себе в боротьбі з контрреволюцією і є гідними захисниками більшовицької влади. Таких було 32%. Друга, — чекісти хворі та поранені на фронтах громадянської війни і в боротьбі з контрреволюцією. Їх було 26%. Третя категорія чекістів, половина всього їх складу, віднесені до морально не стійких.*

Комісія прийняла рішення, — перших залишити на службі, другу категорію чекістів звільнити зі служби в ЧК, а третю категорію чекістів, тобто їх половину, — розстріляти.

21 грудня 1918 р. ВУЧК та її місцеві органи за наказом Ф. Дзержинського беззастережно мали підпорядковуватися ВЧК і зобов'язувалися керуватися її інструкціями та вказівками.

Доповідаючи В. Ульянову (Леніну) про роботу чекістів в радянській Україні, він вносить пропозицію про ліквідацію ВУЧК, якій не вдалося успішно розв'язати ті завдання, що були перед нею поставлені.

Він наголосив, що в Україні ВУЧК працює наче у чужій країні.

23 липня 1919 р. з цього питання було прийнято спеціальну постанову ВЧК, у якій зазначалося:

1. ВУЧК розпускається.

2. Всі місцеві ЧК на Україні підпорядковуються й керуються інструкціями та вказівками ВЧК.

3. ВЧК делегує до Харкова одного з своїх членів для інформації Раднаркому України і контролю за виконанням Надзвичайними комісіями на місцях розпоряджень ВЧК.

Курський, Красін, Дзержинський

Відтоді, всі кадрові переміщення, всі принципові важливі питання діяльності місцевих органів безпеки України вирішувались тільки за згодою або прямими директивами з Москви.

На початку 20-х років до чекістів — злочинців застосовувалось і таке покарання, як «умовний розстріл» з відстрочкою виконання. Якщо «умовно розстріляний» протягом визначеного терміну відстрочки знову порушував закон, його розстрілювали насправді.

Тільки в Україні з березня 1931 р. по березень 1922 р. з 34 тис. діючих працівників держбезпеки 16 тисяч було або звільнено, головним чином за станом здоров'я, або ж розстріляно (таких переважна кількість).

З огляду на те, що «ЧК» провадила свою злочинну діяльність на території суверенних держав колишньої Російської імперії, багато матеріалів цих злочинів знищені, або є недоступними, визначити хоча б приблизне число жертв «ЧК» є неможливим, водночас, ***денікінська комісія по розслідуванню діянь більшовиків тільки за період 1918 — 1919 років в узагальненому «Очерке о «красном терроре» нарахувала 1 млн. 700 тис. жертв.***

Виникає логічне запитання, з яких глибинних джерел людської сутності з'явилася така жорстокість? В чому полягають її першопричини?

Очевидно, причини криються у внутрішньому режимі організації влади у тогочасній Російській імперії, коли царат століттями гнобив усі інші нації та народності, які були у складі імперії, а також визискував свій підданий народ важкою працею (аж до 1861 р., коли було відмінено кріпосне право, поміщик мав право зробити будь-що з своїм кріпосним селянином, — продати, побити, обміняти, крім — вбити).

І коли нагромаджена століттями негативна енергія народів колишньої імперії прорвалась на волю, вона, ця негативна енергія, змітала все людське на сво-

єму шляху, у помсті пануючому класу поміщиків, фабрикантів, службовців, військових, а часто й усім навкруги за усі свої столітні кривди.

У цьому контексті слід зазначити, що:

1) червоний терор в його державній фазі був принесений в Україну штучно, на багнетах російських більшовицьких військ,

2) червоний терор перших років радянської влади мав усі риси геноциду,

3) цей терор відкрив дорогу і слугував фундаментом для усіх подальших репресивних заходів радянського режиму — розкуркулювання, знищення середнього класу, терор у 1936 — 1938 рр.,

4) глобальним наслідком червоного терору є розрив історичної пам'яті Української нації, оскільки була знищена інтелектуальна еліта українського суспільства, був нанесений величезний удар по генофонду Нації, знищені найбільш яскраві його представники,

5) масове знищення офіцерів, які мали досвід Першої світової війни призвело до втрати безцінного бойового досвіду, була порушена наступність (тяглість) поколінь військових, і, як наслідок, передача бойового досвіду. У своїй праці «Держава і революція», написаній влітку 1917 р. В. Ульянов (Ленін) акцентує увагу на тому, що у перехідний період від капіталізму до комунізму неодмінно виникне необхідність організувати та здійснити придушення меншості експлуататорів більшістю вчорашніх трудових рабів: *«…цілком природно, що експлуататори не в змозі придушити народ без надзвичайно складної машини для здійснення цього завдання, але народ зможе придушити експлуататорів за допомогою примітивної машини, без спеціального апарату, шляхом простої організації озброєного народу…* ***народ сам вершитиме класовий суд на вулицях у міру виникнення необхідності…*** *»*

РОЗДІЛ VI

Галицькі українці у боротьбі за Українську Державу

(Українці Галичини за незалежність, Українська Галицька Армія, підготовка українців до виступу, 1 листопада у Львові, Львів наш, перебрання влади українцями у Галичині, з італійського фронту — додому, з польсько — українських боїв, до військової тактики поляків, наказ — залишити Львів, створення ЗУНР і налагодження державного апарату та «мирного» життя у новій державі, возз'єднання українських земель, Антанта на боці відновленої польської держави, до питання збройних сил ЗУНР, Михайло Омелянович — Павленко, — командуючий УГА, осінні бої, намагання української армії відбити Львів у грудні 1918 р., «допомога» з Великої України, невдача боїв за Львів, другий наступ української армії на Львів навесні 1919 р. і знову невдача, подальші бої, місія генерала Бартелемі, третій український наступ на Львів, кривава весна 1919 р., відступ української армії, військова нарада у Рівному, важке становище Галицької і Наддніпрянської українських армій наприкінці весни 1919 р., відчайдушний наступ українських армій, запеклі бої з польськими і більшовицькими відділами, Вперед!, Чортків взято, бої за Бережани, Золочів та Рогатин, перехід УГА за р. Збруч)

Жодна з європейських держав не увішла у Першу світову війну з таким тягарем внутрішніх проблем як Австро-Угорщина, що за територією була другою державою у Європі (станом на сьогодні дванадцять держав Європи або повністю входили у цю державу, або окремі їх території були складовими цієї держави).

Боротьба народів Габсбурзької монархії вже упродовж кількох десятиліть трясла її основи.

До таких народів належали й українці. Австрійський уряд, щоб привернути до себе поляків на окупованій частині Польщі створив Польське Королівство.

Частина українців, розчарувавшись у своїх надіях на Відень, звернула свій погляд на Петербург, в надії на допомогу царської Росії у національно-визвольній боротьбі супроти цієї країни. Так постав москвофільський рух. Однак, цей рух великого поширення не набув.

З вибухом світової війни левова частка українців Галичини стали на сторону Австро-Угорщини, сподіваючись, що австрійський уряд змінить своє ставлення до українців, і Австро-Угорщина разом з Німеччиною визволить всю Україну з-під російської окупації.

Їх надії не справдились. Австрія приєднала до монархії Польське Королівство, а щоб поляки у зв'язку з цим не бунтували, пообіцяли приєднати до цього королівства українську Східну Галичину. Цей намір було підтверджено грамотою цісаря Франца Йосифа I про приєднання галицької автономії до Польського Королівства.

На такі дії австрійської влади українці обурилися і створили Загальну Українську Раду, що мада представляти національні українські інтереси у Галичині. Австрійські урядовці на словах обіцяли українцям повну незалежність після закінчення війни, але ніякі документи про це не підписували.

Тому українці не вірили австрійським обіцянкам.

Надія з'явилась тоді, коли у Росії гримнули лютнева та жовтнева революції 1917 р.

Наддніпрянська Україна почала відновлювати та розбудовувати своє дер-

жавне життя. У той бік звернули свої погляди й галицькі українці. Наприкінці 1917 р. воєнне становище Центральних держав погіршилось. Також значно погіршилось їхнє і внутрішнє становище. В Австрії розпочався голод, почали вибухати заворушення, авторитет центральної влади стрімко падав, наближався хаос. А тому, коли з'явилась можливість владі Австрії укласти мир з Україною, ця влада «схопилась» за таку можливість як за останню надію.

Під час мирних переговорів у Бресті *(лютий 1918 р.)* під тиском представників Української Народної Республіки, Австрія погодилась навіть на поділ Галичини й об'єднання її Східної частини з Буковиною в окрему провінцію, — тобто на реформу, про яку мріяло місцеве галицьке громадянство з середини XIX ст.

Однак, австрійський уряд свого слова не дотримав. Не були проведені й інші внутрішні реформи в імперії.

Керівники Австро-Угорської імперії заметушились лише тоді, коли наприкінці вересня 1918 р. Болгарія капітулювала перед Антантою.

16 жовтня австрійський цісар звернувся до своїх підданих з маніфестом про перебудову Австрії шляхом демократизації її внутрішнього життя: *«...Австрія має за волею своїх народів стати союзною Державою у якій кожна національність (народ) має право утворити на терені осідку своєї людності свою власну Державну Одиницю (Державу)».*

Уже наступного дня народи Австо-Угорщини енергійно взялися творити свої держави.

Кілька днів потому, й українці і поляки розпочали боротьбу з приводу того, хто швидше проголосить свою державу на уламках Австро-Угорської імперії, а саме, кому відійте Східна Галичина: *після прилучення галицьких земель до Австрійської імперії був штучно створений коронний край під назвою Королівство Галіції і Людомерії до якого увійшли українські етнічні землі і частина польських земель із Краковом. Столицею цього коронного краю був Львів. Саме у Львові були розміщені ключові установи коронного краю, тут була сконцентрована еліта, як українська, так і польська.*

Уже через два дні після проголошення цісарського маніфесту про федерацію, у Львові зібрались українські депутати обох палат австрійського парламенту, депутати галицького і буковинського крайових сеймів, делегати від усіх українських партій, а також українське духівництво, делегати від українських студентів й провели збори в Народному домі: *всього їх зібралось близько пів тисячі у п'ятницю, а наступного дня, у суботу, вже було вироблено політичне рішення, — утворено Українську Національну Раду, яка очолила український національний рух в Австро-Угорській імперії, як політичний представницький орган українського народу. Її президентом було обрано українського депутата австрійсьного парламенту Євгена Петрушевича.* Після проголошення українських земель Австро-Угорщини Українською державою, вона поділилася на три делегації: *центральну — розмістилась у Відні на чолі з доктором Є. Петрушевичем, галицьку — розмістилась у Львові, керівник К. Левицький, буковинську в Чернівцях, під керівництвом О. Поповича. Галицькій делегації, що з 27 жовтня активно розпочала підготовку до військового виступу підпорядковувався Український Генеральний військовий Комісаріат як своєму політичному проводу.*

У той час, коли у Львові та майже в усіх великих східно-галицьких містах йшла гаряча підготовка до українського збройного виступу, з Відня до Львова прибували українські делегації від Національної Ради з різноманітними вказівками та рекомендаціями: «*деякий час зачекати та утриматись від збройного виступу, оскільки, австрійська влада передасть владу українцям у Галичині мирно, без застосування сили».*

Євген Петрушевич

Кость Левицький

Омелян Попович

Лонгин Цегельський

Так, наприклад, з такою інформаціїю 28 жовтня прибув до Львова доктор Л. Цегельський.

Однак, насправді, справи були зовсім інші. Австрійський уряд «заколисував» українців різними обіцянками, щоб виграти час, і, тим самим, домовитись з поляками про передачу влади у Галичині саме їм.

Українська Національна Рада першим же своїм маніфестом 19 жовтня 1918 року проголосила українську територію в Австро-Угорщині українською державою у складі австрійської федерації. Текст цього маніфесту було опубліковано у Львівській газеті «Діло» у якому, зокрема, йшлося, що *українці, які проживають на українських етнічних землях Австро-Угорської імперії, а саме, у Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті, мають право на створення власної Держави.*

Текст цього Маніфесту був розклеєний на усіх вулицях Львова разом із листівкою, у якій закликалось усе українське громадянство Львова завтра, 20 жовтня 1918 р. зібратися об 11 год. на площі Св. Юра, де урочисто буде проголошено Українську державність. Відтак, у визначену дату і час уся площа і прилеглі вулиці до неї були забиті густими масами українства. Як писали українські кореспонденти газети «Діло»: ***«Уся українська національна територія уконституцовується як Українська держава, зачитав рядки з Маніфесту український депутат Австро-Угорського парламенту, Кость Левицький і проголосив створення Української держави в рамках Австро-Угорщини. У відповідь, уся площа заспівала «Вже воскресла Україна.»***

Українська Національна Рада не пристала до пропозиції представників української молоді та українських національних партій про возз'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною з тієї причини, що саме у той час там перебували німецькі та австрійські війська.

Посилаючись на цісарський маніфест від 16 жовтня, українські представники провадили у Відні роботу, спрямовану на на те, щоб австрійський уряд передав владу в східній Галичині самим лише українцям: *австрійська влада не готова була це зробити, переговори затягнулися аж до 1 листопада, коли українські військові захопили владу у Львові.*

А в цей час, недільного ранку, 20 жовтня 1918 р. на месу до Латинської катедри, — найбільшого храму римо-католиків Львова також поспішав люд, а також представники місцевої та крайової влади, польських організацій та клубів. Вони прийшли не лише, щоб помолитись, а насамперед, засвідчити польськість Львова: *спершу архієпископ зачитав прокламацію про проголошення польської державності. Після цього, під куполом катедри гучно прозвучало: «Боже, бережи Польщу». Це була патріотична та релігійна пісня, яку зазвичай, поляки співали під час своїх повстань.* Із катедри усі присутні перемістились до ратуші, далі, — до пам'ятника А. Міцкевичу, а згодом, від усіх польських костелів рушили людські процесії. Поляки давали зрозуміти українцям, що просто

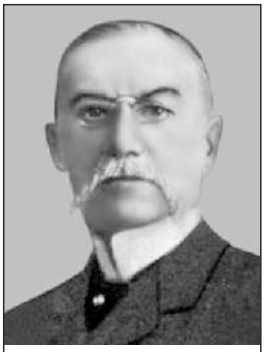
так вони Львів не віддадуть: *у цьому контексті слід зазначити, що польський національно-визвольний рух мав більшу підтримку, — фінансову, матеріальну, соціальну.* Українці лише наприкінці XIX ст. почали творити у Східній Галичині середовище української інтилігенції, а відтак, ні у Львові, ні в інших містах та містечках Східної Галичини вони не були більшістю населення. Поляки ж навпаки, займали домінуюче становище у містах, а також в різних установах та адміністраціях. Звичайно, чисельно українці у Східній Галичині займали домінуюче становище, але це головно було у селах та маленьких містечках цього регіону. У самому ж Львові українці становили 27% населеня, а поляки і євреї, — 34% та 38% відповідно. Відтак, поляки Львова вважали, що це місто є культурним і політичним осердям поляків у Східній Галичині, а тому має належати, як і вся Східна Галичина новоутвореній польській державі.

Незважаючи на ці політичні перепитії, Легіон Українських Січових Стрільців (далі — УСС) готовий був діяти негайно, незважаючи на позицію офіційної Австрії. Вже зимою 1917 — 1918 рр. українські командири Легіону вирішилили створити таємну українську військову організацію в межах УСС з тим, щоб в подальшому її використовувати як чисто українську військову формацію. Коли ця ідея була доведена до українських представників в австрійському парламенті, ті висловились про передчасність таких дій. Тому Легіон у лютому 1918 року разом з австрійською армією після укладення Брестського миру відбув у Наддніпрянщину.

Австрійська влада не виконала усіх умов Брестського миру, де окремим додатком передбачалось створення зі східної Галичини та Буковини окремої української провінції, а навпаки, ця влада вирішила передати ці території полякам: *так, 1 листопада 1918 р. Львів мав стати польським офіційно, незважаючи на те, що іще 31 жовтня 1918 р. офіційний Відень заявив про готовність передати владу у Східній Галичині українцям. Це рішення мав підтвердити австрійський намісник у Східній Галичині, Карл Гуйн, однак той відмовив, бо сказав українцям, що з цього приводу не отримав з Відня жодного повідомлення (за кілька днів до цього було узгоджено рішення про передачу Львова полякам).* Українська політична еліта на чолі з Є. Петрушевичем розраховувала на легальне і мирне перебрання українцями державної влади у Львові та у всій Східній Галичині, а очільники Австро-Угорщини разом з польськими верховодами домовлялися про своє.

Тоді український політичний провід вирішив ужити всіх заходів, щоб не допустити цього.

Членами Народного Комітету був створений окремий комітет у складі І. Кивелюка, С. Барана, В. Панейка, В. Бачинського, Л. Цегельського, учасники якого дійшли висновку про негайне творення таємної української сили. Це було необхідно для того, щоб у визначений час зліквідувати польське зазіхання на Східну Галичину, і щоб у відповідний час перебрати владу в Галичині в українські руки.

Іван Кивелюк

Степан Баран

Василь Панейко

Володимир Бачинський

Відтак, у вересні 1918 р. у Львіві було утворено військовий Комітет у складі: *поручника І. Рудницького, четаря Каравана, четаря Огоновського, хорунжого Ватрна, хорунжого Бараника, студента Полянського.*

Згодом, цей комітет отримав назву Український Генеральний Військовий Комісаріат. У середині жовтня 1918 р. до цього Комітету було включено трьох представників від Українських Січових Стрільців.

Український Генеральний Військовий Комісаріат відразу ж після свого створення розпочав роботу щодо перебрання влади в Західній Україні в свої руки. Спочатку цю роботу очолив поручник Бубело, згодом, коли 29 жовтня до Львова прибув сотник Вітовський, якого було обрано головою цього Комісаріату, робота пішла більш жваво *(вже з вересня 1918 р. українці з повною серйозністю розглядали вірогідність програшу Австрією війни, що неодмінно призведе до великих змін у внутрішньому житті, а також до протистояння з поляками. Однак, вони не думали, що це буде так швидко. Вже у другій середині жовтня з приходом до Комісаріату представників УСС, а саме, четаря Старосольського, сотника Гірняка і підхорунжого Паліїв, робота з перебрання влади у Краї пішла швидко й поширилась на всю українську Галичину).*

Українські політичні діячі і члени Військового Комісаріату розробляли плани політичної розбудови Галичини з урахуванням задіяння легіону Українських Січових Стрільців. Вони вважали, що вдасться швидко переправити бойові частини Легіону з Буковини до Львова, і, маючи у своїх руках столицю Галичини, буде порівняно легко, за допомогою окремих українських гарнізонів, розташованих у багатьох містах Галичини, а також надісланих зі столиці українських військових частин опанувати всю українську Галичину.

Історична довідка

До Буковини австрійська влада передислокувала Легіон у зв'язку з його відмовою брати участь у каральних операціях проти українських селян на Наддніпрянщині. Легіоном тоді командував спадкоємець австрійського престолу Вільгельм. ***Ерцгерцог Вільгельм Франц Йозеф Карл фон Габсбург-Лотаринзький*** (10 лютого 1895, м. Пула, Австрійське примор'я, Австро-Угорщина — 18 серпня 1948, м. Київ, Українська РСР, СРСР) також відомий як Ерцгерцог Вільгельм Франц Австрійський та Васи́ль Виши́ваний, український військовий діяч, політик, дипломат, поет, австрійський архікнязь (ерцгерцог) династії Габсбургів, полковник Легіону Українських Січових Стрільців. Ім'я Василь Вишиваний йому дали українські вояки під час Першої Світової Війни. Його вважали одним з неофіційних претендентів на «український трон» у разі утворення монархічного ладу, хоча він сам офіційно ніколи не проголошував свої наміри бути українським монархом і навіть не мав до цього можливостей, Василь прославився своїми військовими та дипломатичними здібностями, поезією і любов'ю до України.

Українські полки, за винятком декількох, що перебували на Наддпрянщині, розташовувались на італійському й сербському фронтах.

Українські депутати, які працювали в Австрійсьму парламенті, інші українські політичні діячі у Відні, відчайдушно намагалися перекинути хоча б деякі українські бойові військові відділи в Україну, однак їм не вдалося перекинути жодного бойового підрозділу.

Не вдалося також домовитись з австрійською владою про передислокацію відділів УСС з Чернівців до Львова. Такі дії українських політиків не відповідали планам австрійської влади стосовно задобрення поляків.

Відтак, Військовий Комісаріат розраховував лише на тих українських військових Львівського гарнізону, де українці мали більшість, а це близько однієї тисячі вояків, якими командували невеличка кількість українських командирів, ще тисячу озброєного люду пообіцяли виставити українські цивільні установи Львова. Взагалі, українці могли розраховувати під час перевороту на дві, максимум дві з половиною тисячі вояків, національний дух яких був дуже високим.

У регіонах Галичини Комісаріат міг розраховувати на військові відділи у Ярославці, Журавиці, Станіславі, Коломиї, Золочеві. Вже в середині жовтня 1918 р. організаційний референт готував ці відділи до організованого виступу.

Щоб одночасно зі Львовом захопити владу у регіонах Галичини та належно вести військово — організаційну роботу після перевороту згідно з інструкціями Комісаріату, у великих українських містах, таких як Перемишль, Самбір, Стрий, Станіслав, Коломия, Чортків, Тернопіль, Золочів, Рава Руська, Чернівці, було створено Окружні Команди. Однак, як показали подальші події, швидкий український виступ не дав змоги цим командам належно провести свою роботу щодо підготовки українського виступу у регіонах Галичини.

Австрійсько-угорські відділи та поляки в Галичині були ворогами українців і виступали категорично проти проголошення у цьому терені української влади. Однак, запеклий їх опір українським відділам можна було очікувати лише у Львові. Тут австрійська влада мала у своєму розпорядженні два добре озброєні курені, німецький та угорський.

У регіоні Східної Галичини австрійська влада мала у своєму розпорядженні дуже малочисленні військові відділи, до того ж порозкидувані по різних місцевостях і без належного зв'язку між ними.

Сили поляків Українському Генеральному Військовому Комісаріату були невідомі. Українці знали лише те, що у Львові діяло декілька таємних польських військових організацій, але українці нічого не знали про їх чисельність, наявність у них зброї, організаційну структуру. Як показали подальші події, спочатку ці організації були малочисленними, погано організованими і озброєними, не дивлячись на те, що Львів в основному, був населений польським населенням, вороже налаштованим до українства.

Переговори австрійської влади з поляками йшли досить повільно. 27 жовтня до Варшави прибув представник австрійського уряду з інструкцією заявити польській Регенційній Раді, що Австрія готова віддати новоутвореній Польській державі всю Галичину за умови, що поляки погодяться на те, що польський королівський престол займе цісар Карл.

Тим часом, 29 жовтня стало відомо, що в Кракові поляки створили польську Ліквідаційну Комісію, яка 1 листопада прибуде до Львова, щоб перебрати владу у Львові та Галичині.

Далі українцям чекати вже було неможливо. Відтак, сотник Д. Вітовський, який 29 жовтня прибув до Львова й ознайомившись зі станом проведеної організаційної підготовки до збройного виступу, вирішив *діяти негайно й рішуче*.

Іншої думки дотримувалась галицька делегація Української Національної Ради. Принципово, ця делегація також обстоювала необхідність активного збройного виступу, але її члени вважали за необхідне *трохи зачекати, допоки закінчаться українсько-австрійські переговори про передачу Галичини українцям.*

Дмитро Вітовський

Так тривало до 30 жовтня 1918 р.

Д. Вітовський розумів, що зручний для українців час невпинно спливає і ситуація у будь — який момент може обернутися проти українців, а відтак, він заявив представникові української делегації у Відні доктору К. Левицькому, що за успіх військового виступу він може ручатися лише тоді, коли його слід провести негайно.

Левицький, впевнившись у намісника австрійської влади у Галичині Гуйна, що австрійський уряд й не думає передати владу українцям, дав Вітовському згоду на збройний виступ українців.

Далі події розвивались блискавично.

О другій год. дня 30 жовтня 1918 р. організаційний референт розпочав розсилати до усіх повітових міст Галичини кур'єрів з наказом, **«вночі, з 31 жовтня на 1 листопада перебрати владу в українські руки».**

В тих містах, де були українські кадрові військові частини, слід було залучити до виступу усіх українських військових та усіх українців, що перебувають на державних посадах. У тих містах, де не було належної «української сили», виступ мали виконати селяни з навколишніх сіл і місцева інтелігенція.

Після цього, Український Військовий Генеральний Комісаріат було перейменовано в Українську Генеральну Команду, що розмістилася в Народному Домі у Львові.

До складу Генеральної Команди, крім сотника Д. Вітовського увійшли також сотник С. Горук, поручник П. Бубела, поручник Гнаткевич, поручник Цьокан, четар Іванчук, підхорунжий Д. Паліїв: *у той час, коли підхорунжий Паліїв розсилав у віддалені райони Галичини кур'єрів, Генеральна Команда розробляла план захоплення столиці Західної України. Увечері 30 жовтня у Народному Домі таємно зібралися українські командири. До присутніх звернувся Д.Вітовський, який зауважив, що важливою є кожна хвилина: «Якщо цієї ночі ми не захопимо Львів, то завтра його займуть поляки», — емоційно заявив у стінах Народного дому Д. Вітовський, на зібранні представників Української національної ради і Центрального військового комітету. Він переконував усіх не гаяти часу, не чекати приїзду до Львова польської урядової делегації, а негайно перебрати владу у свої руки. Вітовський вказав на шляхи успішного виступу й розподілив завдання між українськими військовими підрозділами під час перебрання влади. В декого з присутніх був сумнів щодо успіху виступу, але сотник не допустив дискусію на цю тему й категорично зауважив, що о 4 год. ранку 1 листопада, відділи негайно мають приступити до виконання поставлених їм завдань.*

Біля 10 год. вечора 30 жовтня 1918 р. українські командири прибули до своїх відділів та на інші призначені їм місця. Генеральна Команда залишилась у Народному Домі, й порозсилала звідти своїх розвідників у різні частини міста, що мала інформувати за приготуваннями австрійських військ та польських відділів, що могли протидіяти українській акції.

Щоб обидва австрійські бойові курені, на які опиралась австрійська влада у Львові не виступили проти українців і залишись нейтральними, до них вирушив І. Цьокан. Його дії увінчались успіхом, обидва курені, довідавшись у чому справа, заявили про те, що вони не будуть втручатися не у свою справу.

Точно в намічений час, о 4 год. ранку українські відділи приступили до акції в місті. Ще перед виходом зі своїх казарм, українські вояки роззброїли військових інших національностей, які служили разом з ними й заволоділи усіма військовими складами й зброєю: миттєво українські військові захопили поліцію, головну пошту, усі залізничні станції, радіо, банки, відключили міський телефон і міжнародну телеграфну лінію, при цьому, не пролунало жодного пострілу (це саме відбулось у сорока восьми повітових міст Східної Галичини). Після 4 год. ранку українські відділи зайняли міську ратушу, усі адміністративні будинки у центрі міста, головну пошту, австрійсько — угорський банк, залізничні станції та усі інші важливі частини міста.

До Народного Дому, для охорони Генеральної Команди відправлено відділ у складі 50 вояків з двома кулеметами. Над Львівською ратушою замайорів жовто-блакитний прапор. Львів, швидко й без будь якого опору з боку поляків та австрійських відділів перейшов в українські руки.

Австрійського намісника, генерала Гуйна й командира Львіського австрійського військового гарнізону, генерала Пфефера — інтерновано.

О 6 год. ранку 1 листопада 1918 р. перші поляки, які проходили повз міську ратушу побачили жовто-блакитний український прапор і ...оніміли від несподіванки, першим їх протестом було зупинення трамвоїв на Ринковій площі, що простояли до полудня.

Того ж дня, кожен львів'янин, вийшовши на вулицю міг прочитати оголошення розклеєні на стінах будинків:

> ***«До населення міста Львова!***
>
> ***Волею Українського народу утворилася на українських землях Австрійської монархії Українська Держава. Найвищою державною владою Української Держави є Українська Національна Рада».***

Так Львів з 1349 р. після його заснування знову став українським.

О 12 год. 1 листопада Гуйн передав свої повноваження віце президенту намісництва, Децикевичу й виїхав зі Львова. Наостанок він сказав: «Мені, старому, здається, що справа не піде так легко, як почалася. Ваші супротивники, — це завзяті люди» (від себе, його слова виявилися пророчими, оскільки поляки з цим не змирились і відразу ж розпочали боротьбу за Львів).

У свою чергу, Децикевич, передав владу делегації Української Національної Ради. Та вона й без того, вже була на той час сувереном Української Західної Держави.

У військовому виступі брали участь українські вояки уже згаданих формацій, чисельність яких ***не перевищувала 150-т вояків. Переворот проведено надзвичайно вміло, і взагалі, акція справляла враження добре підготовленої, хоча, насправді, це була майже повна імпровізація. Та вона вдалась, бо за перебрання влади у свої руки взялися люди, які вірили в успіх свого виступу, незважаючи на перешкоди на своєму шляху!***

Український виступ 1 листопада став для поляків повною несподіванкою й застав їх зненацька. Поляки не мали можливості розпочати відразу антиукраїнські акції всередині міста, а тому перенесли свої дії у південно-західну частину Львова. Звідти, зі школи імені Сенкевича й Дому Техніків польські повстанські відділи вже у середині дня 1 листопада розпочали обстріли українців, які патрулювали місто. Згодом, вони поширили свої військові акції на вулицю Сапіги й головного залізничного вокзалу. Також перестрілки розпочались на вулиці Городецькій і біля костела Єлизавети.

Від самого початку українському війську не хватало сили ліквідувати польський спротив. Вже 2 листопада поляки розпочали подальший наступ, спочатку закріпившись на вулиці Сапіги, а далі вони захопили трикутник вулиць Янівська, Бема й Городецька, і вже звідти, з центру, великими силами організовано атакували головний залізничний вокзал: *їм вдалося захопити вантажний вокзал й захопити велику кількість гвинтівок й набоїв до них.*

Гриць Коссак

Результатом цих польських бойових акцій стало те, що моральний і бойовий дух вояків українських частин підупав. Тоді, Д.Вітовський передав командування українськими військовими частинами полковнику Г. Коссакові і вже 2 листопада у другій половині дня українці і поляки уклали між собою 24-годинне перемир'я*: більше з цього перемир'я виграли поляки, яким вдалося за цей період зібрати великі людські резерви та озброїти їх.*

Велику шкоду українській справі заподіяло те, що 3 листопада українські вояки, які обороняли головний залізничний вокзал, самовільно покинули свої позиції і відступили без бою*: польськими відділами керували численні польські*

офіцери з бойовим досвідом, які проживали у Львові і виступили проти українців.

Що ж стосується українців, то вони діяли невеликими відділами. Крім того, військових з бойовим досвідом, а, тим більше офіцерів, було дуже мало. Вони складались здебільшого з військових старшого віку, а також тих, хто лікувався у Львівських госпіталях після поранень на фронті. Крім того, українські вояки були переважно сільськими жителями, а тому досить слабо орієнтувались у великому місті, не вміли вести вуличних боїв у великому місті серед ворожого до них польського населення Львова: *не вистачаючи хороших керівників, вони часто падали духом, і відступали перед супротивником.*

Українська Генеральна Команда видала усім українським військовим частинам у Галичині, що виконали на той момент свої завдання із перебрання влади у тих регіонах, де вони були розквартировані наказ негайно прибути до Львова. Однак, це завдання не було виконано. Відтак, українських військових сил у Львові було замало для втримання такого великого міста.

У цій крайній необхідності, Українська Національна Рада вирішила звернутися за військовою допомогою до гетьмана П. Скоропадського.

З цією метою, до Києва прибули доктор О. Назарук та інженер Шухевич. Вони попросили гетьмана відпустити до Галичини окремий загін Січових Стрільців, що розміщувався у Білій Церкві. Гетьман на це погодився, але голова Українського Національного Союзу В. Винниченко, який тоді готував антигетьманське повстання, так вплинув на Стрілецьку Раду стрілецтва, що вона відкинула цю пропозицію: у середині листопада Січові Стрільці виступили проти гетьмана.

З іншого боку, й керівництво польського повстання, так звана львівська «Начальна Команда» сподівалась на допомогу ззовні. Поляки чітко розуміли, що львівське повстання серед українського етнографічного моря не буде успішним без належної допомоги з етнографічних польських земель.

Відтак, її представники виїхали до Варшави просити допомоги, а ряд агітаторів, ще не дочекавшись військової допомоги з Варшави, роз'їхались по усій Польщі для агітації серед польського населення, щоб вербувати добровольців до боротьби з українцями у Львові.

Варшавський уряд доручив командиру краківської військової округи, генералу Рої підготувати окремий експедиційний загін під командуванням полковника Токажевського і направити його до Львова для допомоги повсталим польським відділам.

Головна ж увага Військового Комісаріату була спрямована на те, щоб організувати військові українські сили у Львові, а провінція мала керуватися відповідними інструкціями про створення таємних військових комітетів і дій місцевих українських вояків, направлених для захоплення влади у місцевостях, де вони розміщуються.

Найбільш організовано діяли українські військові командири, які командували відділами, розміщених у Коломиї: *гарнізон цього міста складався аж з трьох українських полків. Саме 31 жовтня до Коломиї прибув з Наддніпрянщини один український курінь, що мав бути відправлений на італійський фронт. Але українські вояки відмовились їхати воювати за чужі інтереси й заявили, що відтепер вони підпорядковуються місцевому Військовому Комітету. Відтак, Коломия в один момент опинилася в українських руках.*

Так само швидко і дієво було проведено переворот у Золочеві, хоча серед тамтешніх військових командирів до останньої хвилине не було місцевого Військового Комітету: *замість такого Комітету там діяв сотник Г. Стефанів, пізніше, командувач Українською Галицькою Армією, і він, у вирішальну хвилину,*

надав українській акції організованості й спрямованості на результат захоп-лення влади. Завдяки його чітким діям, тоді, командира сотні кулеметів у кількості 35-ти вояків, відомого з активних дій ще з часів світової війни, видав такі накази, що українці 1 листопада ще перед полуднем відразу захопили місто.

Алоїз Лаєр

У Станіславі активна підготовка розпочалась за тиждень до виступу. У під-готовчій фазі операції допоміг сотник Лаєр (*пізніше, отаман УГА й командир української військової групи над Збручем*). І тут переворот пройшов швидко й дієво, хоча надходила розвідувальна інформація про те, що поляки готують активний збройний спротив українцям.

В Жовкві діями українців керував Я. Рибак: *тут українці перебрали владу за допомогою «жменьки» сміливців місцевої командирської школи.*

Однак, невдача спочатку спіткала українців у Самборі, де дві місцеві угорські сотні дійшли згоди з поляками, й віддали їм місто. Зайнявши місто, польська місцева так звана міліція кинулася грабувати різноманітні місцеві військові склади, а тим часом, селяни місцевих українських сіл оточили місто. Поляки, бачучи своє безвихідне становище, запропонували спочатку українцям разом управляти містом, а згодом, відмовились від своїх пропозицій.

Поляки ледь не захопили владу у Дрогобичі. У цьому місті угорці передали місцевій боївці запаси зброї та боєприпасів. У відповідь, українські вояки, В. Бірчак і четар О. Тустанівський зібрали місцеву молодь й звернулися із закликом до української громадськості повіту рятувати Дрогобич. Українські селяни відразу відгукнулись на цей заклик і негайно вислали до міста свої озброєні відділи. Першими під місто надійшли відділи з сіл Добрівляни і Грушова.

Борислав спочатку захопили польські легіонери. Українці оточили Борислав і зупинили довіз продуктів до міста. Голод і напір українського війська з Дрогобича, примусив польський відділ з Борислава залишити місто й вирушити на захід.

Однак, українські міста на українсько-польському прикордонні, такі, як Березів, Ярослав, Коросно, Ліско, Сянік поляки зайняли відразу, без українського опору. Лише Балигород і його околиці успішно боронилися від польських відділів до кінця січня 1919р.

Польські таємні військові організації, що діяли у Львові дотримувались різних політичних орієнтирів. Напередодні опанування українцями Львова вони припинили міжусобну боротьбу й об'єдналась під керівництвом сотника Ч. Мончинського та почали організовувати польські військові відділи. Довкола цих військових організацій гуртувалося польське населення Львова, яке чисельно набагато переважало українське громадянство. Міський пролетаріат також у своїй більшості підтримував поляків. **Ці фактори стали початком польсько-української війни.**

У цей час, бойові частини українських січових стрільців, що перебували у складі Австро-Угорської армії, головним чином, воювали на італійському фронті. Зі спогадів Осипа Станіміра про цей період: *«...стоять у своїй грозі ланцюги скелистих гір італійських Альп-Дольомітів ... тисячі ґранат і шрапнелів вдаряють об скелі, а ті з шумом і свистом розприскуються на всі боки. Під нами бездонне провалля. Тут застав мене 1-ший листопад 1918 р. Через цілий день фронт мовчав і панувала зловіща тишина. Від двох тижнів зв'язок з запіллям не існував, пошта була здержана. Пізнього вечора до мене прибув поручник артилерії Шмідт і приніс вістку: «Наш цісар Карло зрікся престолу, війна про-*

грана, весь фронт у найбільшім безпорядку подається назад. Ми мусимо залишити свої позиції, в противному випадку попадемо в італійський полон». Я спробував сполучитись телефоном з командою полку. Це виявилось безуспішним. Телефон не працював, а вислані стежі знайшли тільки порожні окопи без військової обсади. Довше не можна було зволікати і я дав наказ до відвороту. По чотирогодиннім марші ми прийшли до міста Фонцазо. Місто було знищене і напівспалене, команда корпусу відійшла, залишилися тільки розбиті, порожні магазини. Стан сотні: 173 стрільці і двоє старшин, хоунжий Єґер і я. З харчів ми мали всього мішок сушеної городовини і одного осла — це є прохарчування на два дні. Між нами десь з'явився на коні капітан генерального штабу, скликав нас старшин і заявив: «... загальна ситуація більш ніж критична, цісар зрікся престолу, війна програна, а її вислід — повний хаос і катастрофічний відворот армії. Перед нами відмашерували з фронту в повному узброєнні дві сербсько-хорватські дивізії і по дорозі ограбили всі військові маґазини так, що нам загрожує голодова смерть. З великим трудом нам удалось роздобути 50 кілогр. мармеляди в розбитих брудних скринках та 200 кг. муки, решта харчів була не до ужитку. Третій день маршу, перед нами і за нами непроглядні маси відступаючого самочинно війська, а по обох боках дороги, по ровах і яругах повно всілякого воєнного знаряддя: розбитих авт, польових кухонь, понищеної артилерії, безліч військових та цивільних возів, кінських білих скелетів, бо м'ясо, що на них було, голодні вояки вискробали до білої кости.

Наші харчі скінчились, послідну резервову порцію осла ми з'їли і марево голоду зависло над нами. Я був близький до відчаю ... ми рушили дальше в долину, в якусь мить до мене капрал Федорів і радісно зголосив: «Пане оберлейтнант, погляньте ось там направо, коло скали щось ворушиться». Я наставив далековид і розпізнав коня, а відтак ще два коні, які паслися ... в цей вечір у нас був дійсний празник. Забито коня, зготовлено вечерю і настрій поправився. Ми були врятовані ... дальших п'ять днів маршу минуло скоро. Ми прибули до першої дійсно людської оселі, до міста Лінц. Тут аж кипіло від війська різних національностей та їхніх цивільних представників з національними відзнаками. Українського представництва не було і його ми не знайшли. Австрійські власті працювали гарячково днями і ночами, стараючись якнайскорше відправити маси війська до місця їх призначення... За два дні до мене зголосилось ше понад 1000 цивільних українців. Я пішов на залізничий двірець і витребував транспорт на 1 500 людей до Галичини, до міста Станислава.

Ми наразіі зукраїнізувались, себто австрійську стрічку на шапці обвинули блакитно-жовтою стяжкою, і на третій день «завагонувались» як українська військова частина. З великим блакитно-жовтим прапором ми рушили залізницею додому. Ми довідались, що транспорти на Краків не йдуть, бо в Галичині розпочались бої, і тому я спрямував наш транспорт через Будапешт і Ясінню до Станислава. Дорога через Мадярщину була страшна. Майже на кожній станції впадали до наших вагонів озброєні мадярські банди з якими врукопашню билися мої стрільці.

Вчасним ранком ми переїхали границю й опинились на станції по українській стороні. Рух був великий, станція була завалена поїздами. Ми на Рідній Землі, у своїй вимріяній Державі! Очі моїх вояків заближчали. Так ми їхали майже добу, допоки прибули до Станислава. На станції було спокійно, все спало, тільки військові вартові стійки звільна походжали, розглядаючись на всі сторони. Я доповів черговому старшині про своє прибутя. Мою частину, чисельністю біля 900 вояків розмістили в казармах 95-того піхотинного полку. Пополудні я доповів командиру полку, сотнику Ляєру про своє прибуття з італійського фронту та попросив про видачу мундирів та взуття для свого обдертого під-

розділу. Весь цей день ми відпочивали. Надвечір прийшла того ж дня до команди полку телеграма такого змісту: «13-тий полк польських уланів, вертаючись з України, зайняв місточко Микулинці і йде на Тернопіль. Вислати туди негайно дві сотні піхоти зі скорострілами!» Сотник Ляєр скликав старшин, відчитав телеграму і запропонував старшинам зголоситись добровільно на новий фронт, на український. Відтак, комендантом І-шої сотні став четар Володимир Караван, 2-гої четар Капеніс, скорострілів, — четар Ганчак, а я став комендантом цілого відділу, пізніше 11-го куреня 8-ої самбірської бриґади. Ми спішно зібрались та від'їхали на українсько-польський фронт. В Ходорові ми одержали телефонограму, яка здержала наш транспорт і спрямувала його на захід, до станції Глибока. що під Хировом, до диспозиції Антона Кравса. Так нас було спрямовано на українсько-польський фронт у район Хирова…»

3 листопада 1918 р. скликане у Чернівцях народне віче ухвалило рішення про приєднання Північної Буковини до України.

З українсько-польських боїв*: великою невдачею для українців було втрата Перемишля, як стратегічного вузла до Східної Галичини із заходу. Поляки, заволодівши Перемишлем, могли вільно оперувати у трьох напрямках, на Львів, на Хирів, на Рава Руську, перекидаючи свої військові відділи. Це сталося можливим завдяки тому, що перемишльські українські політичні керівники за декілька днів до українського виступу у Львові, довідалися, що австрійський генерал Нетован, комендант місцевої фортеці, має намір передати її генералу Пухальському, перед яким офіційна Варшава поставила завдання польськими військовими відділами наступати на українську Галичину. Щоб цього не допустити, поручник М. Федошка, один з командирів українських військових відділів, що прибув зі Стрия і перебував у с. Журавиці, 29 жовтня роззброїв чужинців, заволодів Журавицею і розпочав підготовку до військового походу на Перемишль. Командування Перемишльської фортеці вислало проти українських відділів у Журавицю два угорські курені з артилерією. Українські вояки побачивши, що їх акція у Журавиці є лише їх ініціативою, і що їх ніхто з українських військових відділів у Перемишлі не підтримує, відступили. Тоді ж, щоб позбутися українців з Перемишльської фортеці, командування корпусу, де переважали поляки, проголосило демобілізацію перемишльського гарнізону фортеці, але ця демобілізація стосувалася лише українських військових, і вже 31 жовтня у Перемишлі порядкували лише польські відділи.*

31 жовтня надвечір, від Української Генеральної Команди зі Львова, прийшов наказ знищити на р. Сан усі мости та перебрати владу на перемишльщині. На виконання цього наказу українці порозсилали до навколишніх сіл кур'єрів з завданням збирати добровольців. Вдалося зібрати та озброїти значні сили.

В ніч, з 2 на 3 листопада українська контратака пройшла швидко і дієво. Місто Перемишль українськими відділами було захоплено швидко і повністю. Сам польський генерал Пухальський, сорок польських офіцерів та біля сотні солдат попали у полон. Українцям дісталися великі склади зброї, боєприпасів, багато комплектів військової форми.

Однак, українці заспокоїлись і організувати належну оборону Перемишльської фортеці українські вояки не зуміли. Місцева українська Національна влада, вважаючи, що поляки відтепер погодяться з фактом реальності існування Української держави, а відтак, і втратою Перемишля, розпочали з поляками переговори, звільнивши усіх польських полонених і скасувавши воєнний стан у фортеці та місті. Звільнені польські військові, всупереч їх обіцянкам не вести військових дій проти Української держави, перейшли у Засяння і розпочали з українцями партизанську (під'їздову) війну.

Серед особового складу українського гарнізону у Перемишлі швидко ширилась

деморалізація. Поставлений місцевою Національною Радою комендант Перемишля, підполковник Шафранський не зумів організувати порядок у місті та захист фортеці. Як наслідок, добровольці грабували магазини і з награбованим майном поверталися до своїх домівок по селах. А ті нечисленні українські вояки, які чесно виконували свій військовий обов'язок, були сильно втомлені від несення служби та недостачі особового складу. Особливо небезпечним для українського війська було невиконання наказу вищого керівництва про знищення усіх мостів через р. Сан з ***мотивації дороговартісного їх відбудови****. Відтак, мости не були знищені.*

Незабаром до поляків Перемишля, які трималися на Засянні, надійшла допомога з Кракова, а саме, — п'ятий полк легіонерів. Вже 10 листопада супротивник повів перший наступ на місто.

Перший удар українці відбили. Однак, вже 11 листопада наступ польських відділів підтримали цивільні поляки, які проживали у самому місті, що стріляли в українських військових з тилу, а саме, з будинків у самому місті. Бій тривав цілий день. У ніч з 11 на 12 листопада українські відділи залишили місто і відійшли у напрямі до Гусакова. Тільки одна група українських військових продовжувала обороняти місто та фортецю ще упродовж доби, що згодом перемістилася у свою казарму, допоки ворог не примусив і цю групу відступити з міста.

Український військовий виступ та захоплення влади у Львові відбулося без участі відділів Українських Січових Стрільців, незважаючи на наказ, висланий до Легіону у другій половині 31 жовтня кур'єром, четарем Сенютою: *«... боєві стрілецькі відділи мають виїхати з Чернівців, не гаючись ні хвилини...коли б хто робив труднощі в доставці поїздів, їх слід опанувати силою...»* йшлося у цьому наказі Української Генеральної Команди. Однак цього не сталося, що негативно вплинуло на весь подальший перебіг подій. Командування УСС, як свідчить згодом один з членів Українського Військового Генерального Комісаріату, четар І. Рудницький, не вірило, що поляки виступлять збройно проти Української держави, і не поспішало з від'їздом до Львова: *збірка бойових відділів йшла повільно, до того ж управа чернівецької станції не хотіла відправляти стрілецький транспорт, й замість того, щоб відправити військові ешелони у другій половині дня 1 листопада, їх було відправлено на цілу добу пізніше.*

Відтак, перші стрілецькі сотні підійшли під Львів лише у другій половині 3 листопада. Дорогоцінний час українцями було втрачено.

За ці два дні поляки зміцнили свої позиції в західній частині міста і ліквідувати їх опір швидко вже було неможливо. Тому головною причиною укріплення польських позицій у Львові, є запізнення на два дні стрілецьких сотень *— перший поїзд УСС чисельністю 800-т стрільців прибув на станцію Сихів . Вони відразу ж відбили у поляків для постою Персенівку.*

Далі, виконуючи вже застарілий наказ Генеральної Команди, що вже не відповідав реальному становищу, одна частина стрілецьких відділів відійшла під керівництвом сотника О. Букшованого, якого три тижні тому командирським складом УСС було призначено командиром легіону, для удару на Львівську Цитадель, а друга частина відділів УСС атакувала головний залізничний вокзал. Польські відділи у Цитаделі та в районі головного залізничного вокзалу було оточено й вони запросили переговори з українцями про здачу їх у полон.

За цей час один український стрілецький відділ рушив на вулицю Сапіги.

Водночас, з іншого боку, допоки йшли переговори, до оточених в районі головного залізничного вокзалу поляків надійшли свіжі військові відділи. Вони прорвали облогу оточених, і заволоділи залізничним вокзалом знову, завдавши серйозних втрат українським відділам. Розбиті в районі вокзалу стрілецькі сотні вирушили до Персенівки.

У ніч з 3 на 4 листопада з Буковини до Львова прибули решта стрілецьких сотень. Вранці, 4 листопада українські відділи знову атакували головний залізничний вокзал. Наступом керував поручник Баган. Провести цю військову операцію допомагали інші українські військові відділи, що перебували у місті. Ці відділи, відтіснили поляків з вулиць Городецька та Янівська. Але атака на головний залізничний вокзал (*його потрібно було захопити, щоб не дати можливість полякам підвозити підкріплення залізницею*) не вдалася. Стрілецькі атакуючі сотні майже впритул підійшли до вокзалу, але сильний ворожий рушничний та кулеметний вогонь змусив їх відступити.

У цей же час, поляки у місті добилися значних успіхів. У другій половині 4 листопада вони захопили будинок дирекції залізниць та будинок духовної семінарії.

Осип Микитка

Відтак, надії українського політичного та військового керівництва на те, що за допомогою відділів УСС вдасться вибити поляків з міста не виправдились. Боєздатність стрілецьких відділів з вини Генеральної Команди, знизилась.

Крім того, під час відступу УСС від головного залізничного вокзалу, польський аероплан скинув кілька бомб на відступаючі українські відділи. У Персенківці поручник Баган самовільно покинув командування куренем, і ніхто з командирів не прийняв командування. Щоб впорядкувати курінь, згідно з рішенням командирів куреня, він відійшов до Старого Села. На Генеральну Команду та українське громадянство столиці це справило гнітюче враження. На чолі куреня став сотник Микитка, який досить швидко та енергійно реорганізував курінь та надав йому бойового духу.

На другий день, 5 листопада до Старого Села прибула остання сотня УСС під командуванням поручника Іваницького: *Старосільська стрілецька група чисельністю шість піхотних сотень, кулеметної сотні, відділу гранатометів і мінометів надвечір того ж дня вирушила зі Старого Села до Львова під керівництво Генеральної Команди. Вже 6 листопада ця група, розділена на окремі відділи і була розіслана на скріплення різних місць опору у Львові, один відділ — до казарм Фердинанда, що на вулиці Городецька, другий — до Цитаделі, інший відділ — на головну пошту, до міського сейму й на станцію Підзамче.*

Одна сотня залишилась у резерві.

До військової тактики поляків

Поляки, виступивши проти українського війська, навіть самі не сподівалися добитись таких великих успіхів вже наприкінці 1 листопада. Тут немає нічого дивного, оскільки у структурі населення поляки значно переважали над українцями. У місті було багато польських урядовців, військових, студентів. Тому, польські воєнізовані групи мали допомогу всього цивільного польського населення, і взялися вони за справу з доброю організованістю і відчайдушністю.

Використовуючи кожне вигідне становище, вони атакували українців звідусіль. Малі відділи польських боївок нападали на українських вояків навіть поза місцями боїв, стріляли в українські відділи з вікон і покрівель будинків, з льохів і різних закутин. У розвідувальній діяльності велику участь брало польське жіноцтво. Такі умови сприяли тому, що польські бойові команди перехопили військову ініціативу в українців. І поляки відразу ж перейшли до активного наступу (той, що атакує, нав'язує свою волю супротивнику, оборонець, що відбивається від ударів робить лише те, чого вимагає обстановка бою, він витрачає свою енергію не на ініціативу, як сам того захоче, а як вимагають обставини бою).

Українські війська, зайнявши Львів не були готовими до польського спротиву. Слабкі військові сили й розгубленість політичного керівництва не дали змоги ліквідувати перші осередки польських боївок. Сили поляків зростали з геометричною прогресією, а українські відділи слабшали в постійних оборонних боях. Тому самі перші дні боїв за Львів були для українців найважчими.

Найкривавіші бої відбулися 4 листопада, коли вони відбили наступ відділів УСС на головний залізничний вокзал і інших українських військових відділів зі сходу, коли вони захопили будинок дирекції залізниць, що на вулиці Зигмунтівській, духовну семінарію, що на вулиці Коперника, а біля головної пошти зайняли передмістя: Клепарів, Замарстинів, частину Жовківського передмістя.

Вже 5 листопада бойовий фронт у Львові проходив по лінії: *зверху Стрийської вулиці, вулицями Кадецькою, Коперника, до духовонї семінарії, далі, через Єзуїтський город до дирекції залізниць, до церкви Святого Юра й від неї, через вулиці Бема, Янівську, Клепарівську, старе єврейське кладовище і вулицю Шпитальну, на Замарстинів.*

У північній частині міста фронт ще не був тоді постійний.

Українська бойова лінія скріплювалась на такі будови: казарми, *що на вулиці Яблонівській, будівлі Цитаделі, будівлі Сейму, казарми Фердинанда, будинку поліції, що на вулиці Казимирівській, залізничний вокзал Підзамче, далі, до будівель на вулиці Замарстиновій.*

5 і 6 листопада поляки розпочали генеральний наступ на українські відділи. Українці відбили усі атаки поляків, завдяки надісланим військовим резервам, що прибули з-під Львова, а головним чином, завдяки відділам УСС і енергійним наказам нового військового командира, полковника Г. Коссака, і самі перейшли у контрнаступ.

Однак, цим контрнаступом досягнути успіху не вдалося, бо він не був відповідним чином підготовлений. Тому, українці контрнаступ припинили і відійшли на вихідні позиції.

Гнат Стефанів

З цієї причини, Національна Рада 9 листопада зняла з посади Г. Коссака, і на місце начального коменданта було призначено полковника Г. Стефаніва (*8 листопада Українська Генеральна Команда була перейменована у Начальну Команду українських військ*). Начальником його штабу призначено отамана УСС С. Горука.

Як тільки українці припинили контратаки, поляки відразу ж знову кинулись атакувати українські відділи. Вони атакували у різних місцях польсько-українського протистояння, а головно з них, у напрямку будинку Сейму і будинку австро-угорського банку. Та українські оборонці усі наступи поляків відбили. Поляки зазнали значних людських втрат біля будинку Сейму, де оборону тримав відділ УСС під командуванням поручника І. Цьокана і в районі Цитаделі, де також оборонявся відділ УСС.

Відтак, поляки відчули, що повстанчими відділами вони Львів не відвоюють, а тому вирішили припинити атаки на українські відділи і очікувати на допомогу регулярних польських військових частин з самої Польщі.

Українським відділам не було чого чекати, і 13 листопада вони розпочали наступ на польські позиції одночасно з двох флангів, на кадетську школу, що на вулиці Стрийській, і на півночі: *усі атаки на кадетську школу, проведені 13, 15 і 17 листопада підкріпленими відділами з Галичини, не вдалися. Зате українські відділи досягнули значних успіхів у наступі на півночі. Тут, опираючись на залізничну станцію Підзамче, українські відділи 14 і 15 листопада відкинули польський фронт далі, аж до лінії вулиць Гранична, Короля Яна III, Святого Мартина.*

В цих операціях на півночі, також брав участь загін імені І. Гонти, особовий склад якого складався з мисливців-наддніпрянців, під командуванням Долуда (пізніше, командира групи в І-му корпусі).

Ці військові успіхи українських військових спричинили у львівському штабі поляків паніку.

Польське командування ще настирливіше почало просити допомогу у Варшави та Кракова. Щоб виграти час, поляки звернулися за посередництвом до французького генерала **Вільєма,** щоб той звернувся до української Начальної Команди з пропозицією перемир'я й переговорів.

Під тиском французів українці вимушено пішли на це й 18 листопада було укладено 48-годиннне перемир'я, яке, згодом, було продовжено до 21 листопада.

Поляки від цього перемир'я виграли час. Вже 20 листопада до Львова надійшла суттєва допомога: *з Кракова прибув загін під командуванням підполковника Токаржевського у складі 1370 добре вишколених піхотинців разом з вісьмома гарматами. На другий день, до Львова прибув ще один військовий відділ під командуванням генерала Рої. Відтак, чисельна перевага перейшла на бік поляків.*

Вже 21 листопада, відразу ж після закінчення часу перемир'я на фронті знову закипіло.

Супротивник розпочав нові атаки з метою обхідним маневром обійти українські позиції з півночі й на півдні, і вийти, таким чином, на Личаків (з півдня) та під Винники (з півночі), оточивши усі українські відділи.

Однак, усі спроби поляків обійти український фронт з півночі, у напрямі на Винники, їм не вдалися. Усі польські атаки українські відділи відбили й навіть дещо потіснили поляків.

Коли поляки вийшли до Личакова, й атакували українські тилові частини, Начальна Команда надіслала їм на допомогу відділи зі Львова і Винників. Однак, з причини відсутності безпосереднього зв'язку між надісланими групами, між ними вклинились польські відділи, що по черзі контратакували ці українські частини, завдавши їм значних втрат: *українці втратили багатьох вояків й кілька гармат.*

Українське командування аж ніяк не очікувало такого розвитку подій, а тому полковник Стефанів прийняв рішення наступного дня залишити Львів. Однак, українське політичне керівництво та переважна кількість військових це рішення не сприйняло.

З плином часу слід зазначити, що таке рішення було передчасним, оскільки поляки, хоча й дійшли до Личакова, однак, вони були ізольовані від решти польських частин**:** *сильний український контрнаступ, легко ліквідував би ці польські відділи. Польське командування й собі думало відвести свої відділи з Личакова, однак, бачучи слабку українську контратаку, видало наказ цим відділам закріпитись на зайнятих позиціях.*

У свою чергу, полковник Стефанів, після гострих дискусій з українським політичним керівництвом, наполіг на необхідності залишення українськими військами Львова. Вже надвечір, 21 листопада начальник штабу отаман Горук розіслав наказ по всіх українських відділах у Львові про відступ та залишення міста. У відповідь, через декілька годин після розіслання цього наказу до Начальної Команди виїхала делегація фронтових командирів з вимогою до полковника Стефанова, щоб він відкликав свій наказ про залишення українськими військами Львова.

Деякі військові начальники навіть заявили про те, що вони не виконають цей наказ і залишаться на своїх позиціях й надалі боронитимуть Львів. Особливо різко проти залишення Львова виступали усі командири

відділів УСС. Вони переконували, що їх відділи тримали свої позиції досить надійно, а поляків можна було ще вибити з північної частини міста. Однак, їх не було підтримано політичним, а згодом і військовим керівництвом.

У ніч з 21 на 22 листопада українські відділи, знищивши усі склади, почали залишати Львів і відходити на схід. Полковник Стефанів наказав усім відділам зупинитись у Куровичах, щоб там провести реорганізацію війська. Однак, УСС не виконали цей наказ, зупинились під Львовом і взяли в облогу Підбірці, Лисиничі, Винники, Чижки і цим дали початок створення нового фронту під самим Львовом.

З позицій сьогодення бачимо, що Львів українській армії слід було утримувати до кінця, до найменшої можливості, оскільки національна держава існує допоки в державних руках столиця. З периферії держави не будуються. І схоже, що можливість втримати Львів була.

Українцям у Галичині також було важко організовувати власне життя. Причиною цих труднощів було те, що вони, як і Наддніпрянці, не мали фахово підготовлених та досвідчених керівників у різних сферах державного будівництва. Всі керівні посади в адміністрації, у судах, на залізниці, на пошті, в комунальному господарстві займали поляки, австрійці, німці.

Нова держава отримала назву за тогочасним правописом, Західно-українська Народня Республіка (далі — ЗУНР).

Однак, завдяки національній свідомості галицьких українців й доброї волі тих, хто взявся розбудовувати державу та налагоджувати діяльність місцевого самоврядування, життя українства досить швидко увійшло в нормальне русло.

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада у Львові затвердила Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, яким проголосила створення на всій українській етнічній території Галичини, Буковини і Закарпаття Західно-Української Народної Республіки.

Український уряд досить успішно розв'язав завдання організації та створення української армії, її спорядження та озброєння.

ЗУНР швидко та чітко утворила свій дієвий державний апарат та створила дієздатну армію, що спиралися на стару австрійську модель. Незважаючи на запеклу війну, яку нав'язали ЗУНР її сусіди Польща та Румунія *(11 листопада румунські війська зайняли українську частину Буковини. Закарпаття деякий час було автономним українським утворенням у складі Угорщини, у 1919 р. увійшло до новоутвореної Чехословацької Республіки. ЗУНР не змогла втримати цих двох регіонів України, оскільки перебувала у війні з поляками),* їй вдалося забезпечити на своїй території стабільність і порядок. Надзвичайно швидке й ефективне створення адміністративного апарату було досягненням, яке могли повторити рідко які з нових східноєвропейських держав, не кажучи вже про уряди Східної України. Великою мірою це стало наслідком схильності галичан до суспільної організованості. У цьому сенсі найбільш вражаючим організаторським досягненням галичан було створення УГА.

ЗУНР була державою з 4-мільйонним населенням, 3 млн. якого були українцями. На місце тимчасової влади було швидко поставлено дієвий урядовий апарат. 22-26 листопада на підконтрольних українцями землях було проведено вибори до Української Народної Ради (парламенту республіки), куди увійшло 150 депутатів. За своїм соціальним походженням представниками української влади були інтелігенти, селяни-середняки, духовенство, що займали ліберально-національні позиції.

Національна Рада видала ряд важливих законів. Особливо цікавим є закон від 15 лютого 1919 р. про українську мову. Згідно з ним українська мова мала вживатись в усіх державних установах, публічних інституціях та державних підприємствах. У дусі толерантності до національних меншин закон гарантував їм право вільного користування рідною мовою в усіх стосунках з державними властями. Викладання у школах і вузах велося українською мовою. Національні меншини отримали право організовувати свої власні школи та вести викладання у них рідною мовою.

ЗУНР також відразу організувала місцеві органи управління.

Ніякої національної дискримінації щодо суддів, прокурорів, адвокатів, нотаріусів, як і щодо будь-яких урядовців у ЗУНР не чинилося: вони мали присягнути на вірність українському народові, а в крайньому разі, — що не будуть чинити шкоду Українській державі.

До важливих законодавчих актів Національної Ради належать гарантії нових виборчих прав усім громадянам держави, національним меншостям гарантувалось 30 відсотків місць у майбутньому парламенті. Українська Національна Рада також ухвалила закони про громадянські права та обов'язки населення, про восьмигодинний робочий день, інші нормативно-правові акти, що їх вимагали нагальні потреби державотворення, були підготовлені правові засади для створення нового законодавчого органу — Сейму Західної області Української Народної Республіки.

Президентом республіки, згідно з відповідним законом Української Народної Ради від 4 січня 1919 р., що окреслював компетенцію, завдання та структуру державної влади, став голова цієї Ради, Євген Петрушевич *(1863-1940 рр., юрист, колишній член парламенту у Відні. Восени 1919 р. був змушений покинути Україну. У 1920 р. після укладення договору УНР з Польщею, за результатами якого землі західної України анексувала Польща, сформував екзильний український уряд, метою якого стало відновлення ЗУНР дипломатичним шляхом).*

Заступниками Є. Петрушевича було обрано Л. Бачинського, С. Вітика, О. Поповича, А. Шмигельського**.**

Після створення Державного секретаріату — Уряду ЗУНР на чолі з К. Левицьким, приступили до формування нового виконавчого органу — Ради державних секретарів, яку очолив С. Голубович. Це був уряд коаліції національних демократів і радикалів за співучастю безпартійних фахівців. У складі уряду було чотирнадцять міністерств: *внутрішніх справ (Л. Цегельський), зовнішніх справ (В. Панейко), фінансів (К. Левицький), військових справ (Д. Вітовський), юстиції (С. Голубович), торгівлі і промислу (Я. Литвинович), земельних справ (С. Баран), шляхів (І. Мирон), пошти і телеграфу (О. Пісецький), праці та суспільної опіки (А. Чернецький), суспільного здоров'я (І. Куровець), освіти (О. Барвінський), віросповідання (О. Барвінський), публічних робіт (І. Макух).*

До виборів парламенту ЗУНР — Сейму, вся повнота законодавчої влади нале-

Лев Бачинський

Семен Вітик

Андрій Шмигельський

Сидір Голубович

жала Українській Національній Раді, виконавча влада належала Державному секретаріатові. Гербом ЗУНР став золотий лев на синьому полі (згодом тризуб), прапором — синьо-жовтий. Також було затверджено державну печатку.

Всі великі приватні земельні володіння, що належали переважно полякам, відповідним законом від 14 квітня 1919 р. були експропрійовані й розподілялися на правах приватної власності між малоземельними й безземельними селянами.

ЗУНР отримала значну допомогу зі Східної України, від УНР. Цю допомогу надав уряд Директорії, що перебрав владу в Україні у грудні 1919 р. після гетьманського перевороту. Уряд Директорії добре розумів, що незалежна Україна може постати лише тоді, коли об'єднати в одній державі усі історичні українські землі. Відтак, з Наддніпрянщини до ЗУНР надійшли стрілецька зброя, гармати, бронепоїзди, аероплани, боєприпаси, продукти, військова форма старої російської армії, що дало змогу досить тривалий час продовжувати боротьбу з поляками.

Ця спільність українських інтересів знайшла свій вияв і в офіційному документі — **Акті про возз'єднання українських земель ЗУНР і Директорії від 22 січня 1919 р., що сталося в Києві на Софійському Майдані.**

Історична довідка

10 листопада 1918 р. Генеральний секретаріат галичан (уряд Західно-Української Народної Республіки) розпочав переговори з Директорією про об'єднання усіх українських земель. Наслідком цих переговорів стало підписання «Передвступного договору» 1 грудня 1918 р., згідно з яким обидві сторони висловлювали свій намір працювати для справи національного об'єднання. Перше рішення у цьому напрямі зробила Українська Національна Рада, яка 3 січня 1919 р. одностайно прийняла ухвалу про возз'єднання Західноукраїнської Народної Республіки з Українською Народною Республікою.

Цей акт було урочисто довершено 22 січня 1919 р. на Софійській площі в Києві. З цієї нагоди Директорія видала універсал, в якому йшлося: ***«Віднині зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина, Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна… Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина незалежна Українська Народна Республіка…»***

Це була найвища точка українського державотворчого процесу. Де-юре це була одна держава, а де-факто існувало два уряди і дві армії.

Ідея соборності українських земель, яка була важливою складовою політичної програми українських самостійників XX століття стала дійсністю.

Ця звістка надихнула східних і західних українців до подальшої боротьби за відновлення незалежності Соборної Української Держави.

З того часу, західні українські землі стали складовою однієї Української Держави, а Уряд Західної Області Української Народної Республіки (таку назву офіційну назву отримали західні землі після об'єднання), мав здійснювати владу лише до Всеукраїнських Установчих Зборів. Нажаль, як показали подальші події, більшовицько-українська війна перешкодила здійсненню цих планів, тому обидві українські держави змушені були йти власними «дорогами», аж до часу переходу УГА за р. Збруч.

Наприкінці 1918 р., — на початку 1919 р. міжнародне становище ЗУНР було дуже важким, і тому, що армія ЗУНР встояла перед набагато сильнішим ворогом, слід завдячувати лише західноукраїнському громадянству.

У той час, лише від держав Антанти, переможців у Першій світовій війні зале-

жав повоєнний порядок у Європі. Ці держави, що пережили жах війни бажали того, щоб у Європі настав мир будь-якою ціною, *«щоб хтось повалив більшовиків»*, але у їх плани створення незалежної української держави не входило.

Країни Антанти, головним чином, Франція і Великобританія у своєму бажанні досягти якнайскоріше миру, сперлись на відновлену Польщу та праві кола колишньої Російської імперії. Відтак, на Мирній Конференції коли розглядався українсько-польський спір, Антанта стала на бік поляків: *коли місія Антанти, під керівництвом французького генерала Бартелемі у лютому 1919 року прибула до Галичини, ця місія у різкій формі зажадала від уряду ЗУНР негайно припинити наступ української армії на Львів та, щоб українська армія відступила на лінію: Буг — Камінка Струмилова — Миколаїв — Стрий — Сколє (так звана лінія Бартелемі), залишаючи полякам Львів, і нафтові поклади у Галичині.* Усі намагання уряду ЗУНР та Начальної Команди в березні, квітні та травні 1919 р. в Найвищій Раді країн Антанти добитися справедливого вирішення українсько-польського конфлікту успіху не мало.

Поляки, бачучи доброзичливе ставлення до них країн Антанти відверто не виконували рішень Мирної Конференції і відповідали українцям кривавими боями на фронті. Так, наприклад, було у квітні, коли польська влада не виконала рішення Конференції припинити наступ польських військ на фронті. Так сталось у травні, коли поляки за допомогою армії Галлєра, призначеної для боротьби з більшовиками, розпочали наступ проти української армії, яка відступила аж до р. Збруч.

Зазначена Найвища Рада не звернула увагу на невиконання своїх рішень Польщею. Навпаки, вже у липні 1919 р. Польща отримала від неї дозвіл окупувати всю Галичину.

Щодо збройних сил ЗУНР

Українські політичні й військові керівники листопадового виступу 1918 р. не передбачали потужного опору поляків. Тому вони серйозно не думали над створенням української регулярної армії. До такої думки вони дійшли лише тоді, коли розгорілись важкі бої у Львові і в українських регіонах Галичини та Буковини.

Формування української армії розпочалось з військових відділів, що здійснили військову акцію у Львові 1 листопада 1918 р. Відтак, до кінця листопада чисто добровільних частин вже не було.

Коли поляки наважилися зайняти Галичину, у різних її регіонах утворилися невеликі українські бойові групи, що стали основою бойового фронту там, де поляки реально загрожували.

Так, на схід від Львова із сотень УСС було утворено українську бойову групу «Схід», на південь від Львова з ініціативи відділів УСС постала бойова група «Старе Село». Ці обидві групи стали основою львівського фронту, і вони, вже наприкінці листопада 1918 р. розпочали активні атаки на поляків, щоб відбити у них Львів. Ці атаки продовжувались до початку грудня 1919 р.

За твердженням М. Омеляновича-Павленка, командувача Українською Галицькою Армією: *«... у тактиці українських бойових частин було також чимало «болючих» місць. Довголітня «окопна» війна прищепила постійне побоювання вояків за фланги. Звідси — нервова напруженість і страх. Це цілком не відповідало змісту маневрової війни, що в своїй основі мала боротьбу на напрямках з вільними просторами на флангах, постійним ризиком, витривалістю у критичних обставинах, здібність творити власні резерви. Світова війна не дала нагоди молодшому командному складові навчитися маневруванню, здібність швидкого орієнтування, приймати відповідальні рішення. Для Начальної*

Команди було ясно, що від того, яка сторона швидше опанує елементи маневруючої війни, буде чимало залежати. Після двох місяців боротьби наші запаси набоїв для австрійської зброї цілком вичерпалися. До того ж це явище не носило загальний характер. Усі попередні бої показали також, яку велику вагу має тяжка артилерія в боротьбі за опанування місцевости .

Техніка (її в нас не було), як от панцирні потяги, авта, літаки, не була в жодному разі зайвою. Щодо служби зв'язку, то той порядок, який був досі, можливо більше нам шкодив, ніж приносив користь, бо все обслуговували переважно поляки, а не українці. Установлений Начальною Командою контроль ще не давав бажаних наслідків. Чого було досить, то це ручних гранат. Бойові обставини вимагали консолідованої й гармонійної співпраці Начальної Команди з Військовим Секретаріатом. На жаль, постійне стремління запілля до непідпорядкованості потреб фронту вносило розбрат у нашу роботу в Галичині. Лише пізніше, всього за два тижні перед кульмінаційним моментом боротьби, Державний Секретаріят об'єднав у одній особі обов'язки військового секретаря й начального вождя...».

Осип Станімір, спогади, «Моя участь у визвольних змаганнях 1917 — 1920»: *«...в дні 29-го листопада 1918 р. о год. 3-тій рано ми прибули до місця призначення, до залізничої станції Глибока, десь у половині дороги між Самбором і Хировом. Тут містився штаб коменданта хирівського відтинку Антона Кравса, і я прибув туди по дальші накази. Мій відділ було спрямовано до місточка Фельштин і там намертво тримати оборону, бо поляки зайнявши Перемишль, Нижанковичі, Добромиль і Хирів — намагались іти дальше на Самбір...»*

Проти польських відділів, що намагалися у грудні 1918 р. зайняти північну Галичину, утворено групу «Північ» зі складу таких підгруп: *сокальська, учнівська, белзька, равська, яворівська, дяківська.* Ці групи утворювались поступово, з огляду на розвиток подій на українсько-польському фронті. Ці групи спершу оперували самостійно. У грудні 1918 р. усі ці групи українське командування об'єднало під одним командуванням, а у середині січні 1919 р. з цих груп було створено І-й корпус *(він був найчисельнішим і найсильнішим, що нараховував 13 тис. загального особового складу*). Цей корпус широким фронтом тримав фронт на північний захід і на північ від Львова. Спочатку корпус розміщувався у Сокалі, а його командування — у Камінці Струмиловій.

Проти Перемишля, що в листопаді опинився в руках поляків, створено групу «Південь», що стала основою ІІІ-го корпусу, що тримав фронт на захід від р. Верещиці до Карпат. Цю групу спочатку створили самостійні бойові групи: *щиренька, руденька, крукеницька, хирівська, карпатська.* Бойові групи корпусу розміщувались у м. Самбір, згодом, у м. Стрий.

Ці дві групи були досить різноманітними за чисельністю особового складу, за їх озброєнням, за кількістю куренів піхоти, батарей артилерії, відділів кінноти. З кінця листопада 1918 р. ці дві групи постійно зростали, як людськими ресурсами, так і озброєнням.

У січні 1919 р. проведено велику реорганізацію української армії, що дало змогу організовано керувати усім фронтом. Шість північних груп було переформатовано у п'ять, і їх було об'єднано у І-му корпусі.

У квітні 1919 р. зі складу І-го корпусу, утворено чотири бригади: *V — Сокальську, VI — Равську, IX — Белзьку, X — Янівську.*

Група «Схід» стала IV-ю бригадою, Золочівською.

Група «Старе Село» стала— II-ю Коломийською.

Всі курені Українських Січових Стрільців було зведено разом у І-у бригаду Українських Січових Стрільців.

Усі три бригади у січні 1919 р. увійшли до II-го Осадного корпусу, що тримав

фронт від Брюхович, навколо Львова до Верещиці. До цього корпусу також увійшли усі Бережанські курені, які були зведені у III-ю Бережанську бригаду.

Із усіх груп «Південної частини області» створено VII, XIII, XI і X бригади.

Всі чотири бригади увійши до складу III-го корпусу.

Під час українського наступу на Чортків, Начальна Команда сформувала ще декілька нових бригад, що мали бути основою для формування двох нових корпусів.

Кожна бригада складалась від трьох до п'яти куренів піхоти, сотні кінноти й полку артилерії, від трьох — до п'яти батерей.

Разом, реорганізована Українська Галицька Аармія нараховувала 45 куренів піхоти, біля сорока батарей, кількох сотень кінноти (всього 25 тис. піхотинців, 150 гармат, 600 кіннотників).

Крім того, Українська Галицька Армія мала багато допоміжних відділів та установ, що збільшувало чисельність українських відділів удвічі.

До бойових формацій належала й сотня аеропланів, яку було організовано у грудні 1918 р., також було два бронепоїзди, один з них діяв на залізничній лінії Ходорів — Львів, а другий — на лінії Самбір — Львів, і Стрий — Львів. Галицькій армії уряд Директорії поставив шість бронеавтомобілів.

Начальна Команда УГА розташовувалась у Ходорові. Організаційним постачанням УГА займався Секретаріат Військових Справ. Його виконавчими органами на місцях були обласні та окружні команди, повітові станиці. У цьому сенсі, вся військова сила УГА перед першим українським наступом на Львів нараховувала більше 100 тис. військових, половина з яких припадала на тилові формації.

Прифронтові смуги підпорядковувались бригадам або корпусам, кожен з яких мав свій визначений командуванням терен дій.

Організація армії була поставлена досить добре, на зразок регулярної армії. Однак УГА гостро потребувала власних вищих командирських кадрів, належного вишколу війська, постійного забезпечення зброєю та амуніцією.

Українська молодь — робітники, селяни, студенти, учні старших класів гімназій, масово вступали добровольцями в ряди УГА. Гостро, однак, бракувало досвідчених офіцерських кадрів (офіцерами служили переважно резервісти), також бракувало озброєння, боєприпасів, лікарів, медсестер, медикаментів тощо.

Необхідність у вищому командному складі було надолужено з колишніх військових австрійської армії, здебільшого німцями! Наплив добровольців до української армії був великий. Українське громадянство постачало війську продовольство, взуття, медикаменти. Самовільні реквізиції заборонялись.

Командир одного з куренів УГА згадав такий випадок: *«...Десь коло полудня збудив мене плач і метушня в сінях. Я скочив на рівні ноги й відчинив двері. Гурток селян з плачем намагавсь іти до коменданта, ... побачивши мене, тобто коменданта, всі разом заголосили, що військо реквізує худобу! Не було найменшого сумніву, що це мої стрільці, і ми гуртом рушили на ринок. Тут дві мої польові кухні приготовлялись до обіду, а недалеко, збоку стояло на припонах 6 штук худоби й одна була вже розчетвертована. Я суворо запитав, що це за худоба й отримав відповідь, що це наші стрільці з 2-гої сотні реквізували в селі. Не питаючи дальше, я відразу ж повернув худобу селянам, а власникові убитої штуки казав видати посвідку, з якою він має податися до староства в Самборі на виплату компенсації. Тилової інтендатури у нас тоді ще не було. Я скликав збірку обох сотень й гострими словами нап'ятнував, що якщо щось подібне трапиться у майбутньому, то винного буде віддано під військово-польовий суд. Ми ж українське військо, а ведемо себе як окупанти. Наші люди нами втішились,*

а незабаром будуть нами своїх дітей страшити, як тоді будемо воювати. При цій нагоді я видав наказ щодо майбутньої заготівлі харчів: «До часу, поки буде у нас зорганізована інтендатура, всі коменданти сотень мають забезпечуватися в живність реквізицій по і багатших селянах, а на зареквіровані продукти мають виставляти посвідки, які відтак будуть зреалізовані військовою інтендатурою чи цивільною політичною владою». Того наказу ми в порозумінні з вищою командою, придержувались десь до половини січня 1919 р., бо щойно тоді почала діяти наша військова провіантура. У листопаді і грудні 1918 р., наш фронт був мав надіятись виключно на себе, бо наше запілля було ще неупорядковане. Ми воювали, а рівночасно в місцях постою доповнювали свої відділи новобранцями і їх вишколювали, старались про зброю, амуніцію і мундури, про санітарний і телефонічний матеріял. Найгіршою була справа з перев'язочними матеріалами, яких ми ніяк не могли роздобути, а тому були змушені перев'язувати поранених матерією з білизни, рушників і т. п. В тім часі ми були армією без запілля…»

Проблеми з вишколом армії, забезпечення її продуктами харчування, одягом, зброєю та боєприпасами так і до кінця вирішені не були.

Необхідність створення регулярної української армії ставала все очевиднішою. У середині листопада 1918 р. відповідним розпорядженням Державного секретаріату військових справ територію держави поділено на 3 військові області (Львів, Тернопіль, Станіслав) і 12 військових округів. Оголошено мобілізацію чоловіків 1883-1900 рр. народження, встановлено текст присяги, проведено облік озброєння і військового спорядження. **Військові команди повітів на чолі з призначеними військовими комендантами приступили до формування збройних сил ЗУНР — Української Галицької Армії (УГА).**

Згодом, у структурі УГА були усталені такі роди військ і служби: піхота, кіннота, артилерія, бронепоїзди, санітарна і ветеринарна служби, військове суддівство, інтендатура, канцелярська служба. Дещо пізніше був утворений авіаційний відділ (його очолив син Івана Франка, поручник Українських Січових Стрільців Петро Франко), що нараховував близько десятка літаків, саперний кіш. У складі УГА було утворено три корпуси. Корпус поділявся на чотири піхотні бригади (кожна по 5-6 тис. вояків), бригада — на 2 полки, полк — на 3 курені. При кожній бригаді були полк артилерії, кінні сотні, технічна сотня, сотня зв'язку, допоміжні відділи тощо.

Вже на початку 1919 р. була утворена понад 120-тисячна дисциплінована й патріотична армія. Очолив її Начальний вождь з Генеральним штабом. На цю посаду був запрошений із Наддніпрянської України досвідчений генерал М. Омелянович-Павленко (у червні 1919 р. його замінив генерал О. Греків, у липні Начальним вождем став генерал М. Тарнавський, а в листопаді — генерал Й. Микитка). Начальником Генерального штабу став також запрошений з наддніпрянської України полковник Є. Мишковський **(Додаток 11).**

У цей час на заході ЗУНР майже з усіх боків була оточена ворогами (у травні 1919 р. на ЗУНР напала ще й Румунія).

В УГА воював добровольчий загін, складений із наддніпрянських українців під командуванням отамана А. Долуда (майже 50 тис.). У складі УГА також воювали угорці, австрійці, чехи, євреї та громадяни інших національностей. З євреїв був сформований цілий добровільний курінь, в якому налічувалось 1200 стрільців. Командиром його був поручник С. Ляйнберг. Відтак, за короткий термін були сформовані основні ланки державного механізму ЗУНР — центральні та місцеві органи державної влади й управління, правоохоронні органи, збройні сили. Окремим наказом Державного секретаріату військових справ було також організовано духівництво українського війська на чолі з

Микола Їжак

Преподобством. Преподобник О. Микола Їжак звернувся до військових духівників з таким патріотичним закликом: *«До Вас, Всі Панотці... з окремим закликом до сповнення обов'язків звертатись не треба. Якщо у Вас серця горять правдивою любов'ю до України, до сього віками поневоленого українського народу, не Ви, а та любов гаряча буде горіти і діяти. Праці же Вашій хай благословення зішле Предвічна Любов і Пречиста Мати...».*

Військові капелани проводили польові богослужіння, підтримували у вояків дух патріотизму і відваги, повідомляли рідню про загибель бійців, місце їх поховання і т. ін. Була встановлена єдина військова форма УГА, система звань і відзнак, запроваджено державну платню військовослужбовцям тощо. Раз на три місяці уряд затверджував та публікував список військових УГА та жандармів, яким були присвоєні військові звання. Зі спогадів М. Омеляновича-Павленка: *«...земля (село) була у фактичному посіданні українців, національна свідомість яких була настільки високою, що навіть не приходилося чути: «хто ми й чиї ми діти»... Щодо міст, то вони мали мішаний, або краще: польсько-жидівський характер. Це були немов готові осередки ширшого наступу поляків на Схід. Але не можна оминути також і того, що наше греко-католицьке духовенство не уступало польському в активізмі. Роль українських св'ящeнників у боротьбі проти поляків була дуже позитивною. Своєю службою, прикладом і промовами вони суперничали з політичними провідниками. Ворог відповідно оцінив заслуги наших пан-отців і, не зважаючи на «сан», де тільки було можливо, катував їх. Отець Нижанківський і богато інших назавжди залишаться у вдячній пам'яти українців.*

Також і з розмов із стрільцями та селянами я переконався про глибокий і свідомий патріотизм української Галичини. Взагалі, наскільки ми були бідними матеріяльно, настільки добре стояли ми морально. До певного часу запілля було солідною опорою борців на фронті, чому богато сприяла однодумність провідників у питаннях, що, як, наприклад, земельна реформа, сильно непокоїли стрілецькі маси. Спокійний за свою хату, свідомий того, що в своїй державі відкриються для нього кращі вигляди, стрілець безоглядно віддавався святій справі звільнення рідної землі від зайдів.

Члени Національної Ради цілком справедливо стверджували в своїх промовах, що ***момент національний був домінуючим у широких масах. Не загостренням питань господарсько-соціяльного характеру, але гідністю й жертвами на армію виказували маси своє відношення до тої боротьби, яку розпочали політики. Безумовно, війна була популярною.*** *Правда, «степень напруженія» не скрізь був однаковим. Коломийщина, Бережанщина, Тернопільщина та всі прифронтові повіти вели перед. Особливо вславилися своїм завзяттям корінні гуцули. ...Бої, що вже майже місяць точилися на нашому широкому фронті, як це я зазначив вище, мали витворити обставини, які сприяли б започаткованню рішаючої боротьби з метою основної зміни нашої оперативної ситуації. Ми хотіли перевести наші ґрупи на північні й північно-західні кордони, аби цим поставити Конференцію в Парижі перед доконаним фактом заволодіння всіма українськими землями. Усе заповідало успіх нашої акції. Кожний день лютого 1919 р. приносив нам нові організаційні й оперативні здобутки...»*

Після того, як поляки зайняли Львів і Перемишль, українське політичне керівництво і військове командування приступило до оборони Східної Галичини, тобто західного регіону Української держави.

Цю війну слід розділити на два етапи.

На першому етапі українська армія намагалася відбити у поляків Львів і втрачену частину Галичини. Це тривало до травня 1919 р. Тобто, до загального польського наступу й першого відступу українських військ до р. Збруч.

Другий — Чортківський наступ, що закінчився переходом УГА на Наддніпрян-щину.

Перша фаза українсько-польської війни боротьби точилась навколо Львова, Перемишля й на півночі Галичини. Зайнявши Перемишль, поляки використали його як базу, та скориставшись неорганізованістю українського фронту, приступили до розширення свого західного плацдарму. Вони зайняли залізничні шляхи на Хирів і Лісько, й після багатоденних боїв з нашвидкуруч сформованими українськими відділами, 20 листопада зайняли Хирів. Українські частини відступили у Фельштин: *у третій декаді листопада в Бережанах відбулися наради старших командирів УГА. Участь у цих нарадах, поряд з Омеляновичем-Павленком, приймали полковники Коссак та Микитка, отаман Букшований, сотник Бізанц. Генерал Кравс у цих нарад участь не приймав. Головував на цих нарадах М. Омелянович-Правленко. Це був його перший контакт зі старшим командним складом УГА. Від групи присутніх «віяло свіжістю, запалом й енергією». Невеликий службовий стаж і порівнююче обмежений попередній вишкіл молодих командирів вимагали більшої деталізації всіх наказів і розпоряджень Начальної Команди. Полковник Мишківській це зручно вловив і належно переводив підготовчу працю.*

Після доповіді полковника Мишківського, нарада вислухала від нього ж план майбутньої операції. Цей план передбачав виконання таких завдань: група Кравса мала зруйнувати залізницю між Судовою Вишнею й Перемишлем, а після цього, протягом усієї операції під Львовом, бути заслоном львівської групи від можливого наступу поляків з Перемишля, далі Кравс мав вийти на Сян й тримати цю лінію. Рівночасно партизанські відділи на Півночі й північному Сході мали стежити за напрямками Яворів — Львів, Рава — Львів і Сокаль — Львів, і вчиняти демонстративні військові дії у північних і північно — східних околицях Львова. «Команда Північної Області» (Камінка Струмилова) мала спрямувати військові відділи окремого призначення полк. Долуда. Південно — східній групі УСС (отаман Букшований) і південній (полк. Микитка) ставились завдання за будь-яку ціну вдертися в околиці Львова, щоби цими діями відтягнути на свої напрямки максимум ворожих сил, і тим самим, сприяти дальшому українському наступові.

Антін Кравс

Група полковника Омеляновича-Павленка з околиць Глиняна — Пустомити мала розвинути свої операції в північно-східному напрямку на головний вокзал Львова і на південно-західну околицю міста. Силу ударної групи Начальна Команда розраховувала довести до 7–9 тисяч багнетів і 40 гармат, що складало коло половини всіх наших військ. На частини полковника Коссака покладалось завдання забезпечити головній групі українських військ лівий фланг від можливої загрози зі сторони Городок Ягайлонський і на Захід від нього. Всім наказано змонтувати нехай і примітивні бронепотяги для операцій на широких і вузьких залізницях.

Так виглядав наш план. Його творцем був полк. Мишківський. На його ж пропозицію командиром ударної групи було призначено полковника Омеляновича-Павленка.

Завдяки новому командирові цього відтинку українського фронту, А. Крав-

су, що з недобитків українського війська сформував бойову групу «Хирівську», полякам не вдався наступ на Самбір. На початку грудня 1918 р. Хирівська група відбила усі наступи поляків між Березовом та Городовичами й сама перейшла до контрнаступу. Внаслідок цього контрнаступу, підтриманого іншими українськими відділами, 5 грудня українські війська відбили у поляків Хирів, а далі, погнали польські відділи, одних, у напрямі на Санок, а інші, — на Перемишль.

Головні українські військові сили підійшли до Перемишля: *Хирівська група, підтримана наддніпрянськими відділами під командуванням полковника Кравчука, чисельністю 1 тис. вояків, 9 грудня зайняла Гороховичі та Германовичі, що недалеко від Перемишля. У відповідь, командуванням польських військ на цьому відтинку українсько — польського фронту під керівництвом генерала Розвадовського сформувала в Перемишлі нову ударну групу польських військ, що мала відбити в українських відділів Хирів і Самбір.*

Під натиском польської переваги, після важких кількаденних боїв, що тривали протягом 12 — 16 грудня 1918 р., українська військова група під командуванням Кравса відступила, залишивши Хирів і зайняла свої старі позиції в районі Березова, Городович, Фельштина, де перебувала до квітня 1919 р.

Головною причиною невдачі Хирівської групи було те, що наддніпрянські відділи не підтримали оборонні дії цієї групи із заходу, і у вирішальний момент боїв без відповідної команди самостійно відступили до Самбора. Хирівська група пізніше була поповнена вояками з Галичини і добре укріпилася на позиціях: *Березна — Городовичі — Вовчі — Близів — Міжинці — Гусаків — Крукеничі, далі на північ, Новосілки — Сельськ — Яксминич. Ця група постійно турбувала поляків на залізничному шляху Львів — Перемишль.*

Польські відділи успішно діяли на півночі. Відділом усього в один курінь піхоти, сотнею кінноти, при трьох гарматах, вони, 23 листопада зайняли Угнів та Белз, а 27 листопада захопили Рава-Руську.

Однак, польські відділи не змогли захопити Любінь Великий і Яворів.

Захопивши Рава Руську на півночі і Хирів на півдні, та контролюючи залізничні шляхи Перемишль — Львів, Перемишль — Ярослав — Рава Руська, Перемишль — Хирів, поляки здобули для себе дуже важливе стратегічне становище, оскільки могли успішно перекидати залізницею свої війська як на півдні, так і на півночі Галичини.

На півночі й на південному заході українці не відступали а утримували стратегічні позиції у цих напрямках. Тут фронт тримали українські військові групи «Схід» і «Старе Село». Група «Схід» , підсилена піхотою та артилерією підійшла до околиць Львова по лінії Підбірці — Винники. У перші дні грудня українські відділи зайняли Лисиничі й Чортівську Скалу і відбили усі наступи поляків зі Львова.

Групу «Старе Село» поляки спочатку відтіснили до Старого Села. Ця група вже у перші дні грудня, отримавши підкріплення зі Станіслава та з Коломиї, пересунула свій фронт до Давидова — Кротошина — Жиравки — Солонки. Всі спроби поляків витіснити українські відділи з передмість Львова виявилися невдалими.

У другій декаді грудня 1918 р. Начальна Команда розпочала підготовку до наступу на Львів. Завдання із захоплення Львова покладалось на групи «Старе Село», що мала повести наступ з півдня і «Щирець», що мала повести наступ з південного сходу з метою захопити головний залізничний вокзал.

На групу «Схід» покладалось завдання активними атаками на передмістя Львова, зв'язати поляків боями зі сходу та півночі, не давши їм можливості вільно перекидати свої військові сили у центр міста.

Перебіг військових операцій української армії в Галичині у першій половині

грудня 1918 р. Михайло Омелянович-Павленко характеризував так: *«...досвід революції показав нам, які заслабкі були військові частини на Великій Україні й наскільки мінливою була їх моральна вартість. З огляду на це, вирішено просити Військовий Секретаріят вжити всіх заходів, аби Начальна Команда зазделегідь мала повну уяву щодо боєздатности наддніпрянських підкріплень. Я особисто ставив весь успіх нашої операції в залежність від того, що за частини надішле нам Київ. Начальна Команда не обмежилася тільки проханням до Військового Секретаріяту, але й сама вислала своїх агентів до Підволочиська назустріч козацьким транспортам. Агенти мали обертатися серед козаків і подавати нам усе, що характеризувало б моральну якість і політичні настрої їх.*

Зустріч на старому кордоні й транспортування уряджено було надзвичайно урочисто. До цього треба ще додати прояви гарного відношення населення Галичини до земляків «з того боку». Назагал це був тріумфальний похід.

Як урядові відомости, так і донесення нашої агентури свідчили, що дух надісланих частин був найкращий, козаки прагнули вступити у бої якнайшвидше, матеріальний бік виглядав теж добре. Все ж я хотів вислухати особисті доповіді начальників головних транспортів і наказав їм прибути до Бережан. Інформації полковників (тоді на Україні були мало не всі полковниками й отаманами) мене задовольнили. Лишалося ще особисто оглянути всі частини.

Після доповіді старшого команданта я вважав себе достатньо поінформованим і дав начальникові штабу згоду на початок боїв відповідно до головної операції.

Перебіг грудневої операції. Заходи ворога. *Такий стан речей не міг не стурбувати польське командування. 11 грудня воно доручило генерал-підпоручникові Зєлінскому з відділом силою в 1600 вояків, при 12 кулеметах і 8 гарматах розпочати протинаступ, що в своїй конечній меті мав привести поляків до опанування напрямку Перемишль — Хирів — Самбір, безперечно важливого для нас, бо звідси поляки могли дістатися в запілля наших львівських груп.*

13 грудня відділи Зєлінского було підсилено відділом майора Модєльского (1 курінь піхоти, кулеметна сотня й панцирний потяг), а 15 грудня у критичний момент, у боях коло Підмостя й Трушовиць Зєлінского було підсилено ще двома куренями 3-го полку і 1-м дівізіоном 1-го полку уланів. Усі ці заходи поляків призвели їх до опанування ситуації на згаданому напрямку. На завзяту боротьбу у напрямку Хирів — Перемишль Начальна Команда відповіла введенням у бій частини львівської групи. Це, очевидячки, мало певний моральний ефект, бо вже 18 грудня Львів «волав» на поміч. Зєлінский одержав 23 перед обідом від генерала Розвадовского таку словесну директиву: «Положення під Львовом увійшло в критичну стадію. Українці, підсилені свіжими частинами, підступають аж до самого передмістя, яке невпинно атакують. Поза тим, нагромадили вони більші сили в Любені В. з наміром аатакувати Городок Ягайлонський. Завданням групи є розбиття сил під Любенем В., дальше посування її вздовж гостинця Любець В. — Ставчани — Оброїм — Львів й переведення тих операцій, які виявляться конечними для рятування Львова. На праве крило належало звернути увагу, бо на підставі відомостей, які одержано з вірогідних джерел противник нагромаджує більші сили в околицях Глинної — Наварії й Пустомитів».

Отже, як бачимо, польське командування ще 18 грудня вважало своє положення під Львовом настільки критичним, що вирішує перервати свої бої у напрямку Хирів — Самбір, аби мати змогу кинути перемишлянські сили на підтримку Львова. Польське командування як кінцеве завдання спрямувало протинаступ своїх головних сил у район, з якого мав розпочатися наступ нашої ударної групи.

Група генерала Зєлінского вже стояла у вихідному положенні, і 25 грудня вона

розпочала свою акцію, і о 23-ій годині вона вже здобула Любень Великий та Малин. Наш відступ був настільки поспішним, що штаб не встиг навіть знищити телєфонічне сполучення зі Самбором. Це дало полякам можливість зібрати багато розвідочного матеріялу. Це дало змогу полякам спокійно дивитися на своє праве крило, і зосередити 27 грудня найбільше сил проти «Наварії». Саме там, у двобою найсильнійших груп, і мала вирішитися доля наших грудневих операцій.

Неуспіх наших двох західних груп (Хирів і Любень) сильно відбився в боротьбі на рішаючому напрямку. Проте ми мали ще сказати своє останнє слово, бо залізниця Стрий — Наварія — Львів була забита потягами з надходячою до нас підмогою з Великої України. Галицькі частини були на цьому напрямку авангардними й мали забезпечити спокійне нагромадження наших сил, що прибували до Наварії.

Зима того року була сніжна й порівнююче сувора. Це відбивалося на нашому маневруванні, бо наші технічні засоби пересування були дуже примітивні. Начальна Команда ще мала кілька авт (у штабі називали їх гумористично «автяками»), решта ж частин армії мала користуватися підводами.

У самий розпал боїв командуючий наддніпрянськими частинами вирішив вивести наддніпрянців з бою й продовжувати наступ тільки галицькими частинами. Взагалі, українці-наддніпрянці, головним чином, не вбачали своїм головним супротивником поляків, оскільки, як вони вважали, поляки і українці перебували в російській імперії у підневільному стані. У сильно послабленому складі галицькі відділи продовжували наступ. Деякі частини дійшли навіть до самих передмість Львова.

Українські частини зробили все, що було в їх силах. Бої закінчились 30 грудня. 24 група група генерала Зелінського стояла вже в Городку Ягайлонському з метою чого було вивести львівську залогу з надзвичайно скрутного стану…»

Початок наступу було призначено на 27 грудня. В райони зосередження бойових груп своєчасно підійшли українські бойові сили: групу «Старе Село» підсилено новими чотирма куренями, бригадою УСС та артилерією (всього десять бригад).

До Щирецької групи спрямовано наддніпрянську Козятинську окрему піхотну бригаду в силі 1200 вояків, з кулеметами та артилерією.

Вся українська ударна група, що мала відбити у поляків Львів нараховувала 4000 вояків і 16 батарей артилерії.

На той час, це була велика військова сила і в Начальній Команді вважали, що українські відділи зможуть здобути Львів.

Однак, поляки, довідавшись про плани українців відбити у них Львів, завчасно вжили заходів до посилення свого військового гарнізону у Львові: *поляки припинили наступ на Самбір і Хирів і призначені для атаки на ці міста війська перекинули до Львова.*

24 грудня польська група підполковника Сопотніцького, чисельністю 2400 вояків, 150 кіннотників, при 24–х кулеметах та 10-ти гарматах, прибула до Городка.

25 грудня польські частини зайняли Любінь Великий, і 26 грудня польські сили рушили на Ставчан, де оборону тримали сотні УГА та вояки Козятинської бригади. 27 грудня ця польська група зайняла Оброшин і прийшла в околиці Рудна, а вже наступного дня поляки підійшли до Львова. Ці дії польської групи нанесли велику шкоду лівому флангу українського війська, що значно ослабило український наступ на Львів.

27 грудня, тобто, у той самий день, коли польська військова група Сопотніцького зайняла Оброшин, українські військові групи «Старе Село» і «Схід» розпочали наступ на Львів. У межах української операції, Станіславський ку-

рінь здобув Сихів, а Січові Стрільці — Зубру, 28 грудня українські відділи зайняли Міські Пасіки, Сокільники. Далі, українські відділи увійшли у місто.

Також група «Схід» дійшла до Личакова й зайняла бульвар Грунда.

Головною ударною силою українського наступу була наддніпрянська бригада, якій все ж не вдалося відбити Савчин і втримати Оброшин. Її частини 28 грудня зайняли Скнилів. Однак, цим наступальний порив бригади вичерпався і її українське командування змушене було перевести в тил. З цієї причини, вести дальший наступ було неможливо. Тим більше, до поляків у Львові надійшла військова допомога — віддли під командуванням Сопотницького.

Єдиним здобутком українського наступу на Львів було те, що група «Старе Село» підтягнула свій фронт у найближчі околиці Львова, до лінії: *Міські Пасіки — північ Сихова — Козільщини — Боннарівка — Сокільники.*

Подальші бої, що тривали до кінця грудня не принесли українцям перемогу, хоча плани Начальної Команди відбити у поляків Львів були реальними, однак їх реалізація не вдалася.

Однак, не дивлячись на невдачі, Начальна Команда УГА не відмовилась від задуму здобуття Львова.

Тим часом, польські сили у Львові збільшувалися і міцнішали. Так, у перші два місяці війни, у листопаді та грудні 1918 р., польський фронт покладався лише на власні сили. У цей період підкріплення прибували із західної Галичини, і то завдяки власній військовій ініціативі.

Спогади командира українського куреня про бої його частини з польськими бойови-ми відділами, що відбулися наприкінці грудня 1918 р. — на початку січня 1919 р. див. у Додатках **(Додаток 12).**

Сама Польща, мала небагато військ, і то ці війська були слабо підготовлені і слабо дисципліновані.

До того ж, у той період поляки на заході своєї країни воювали проти німців на Познанщині і Шлезвігу, а також — проти чехів у Тешині.

Тому, хоча польське командування і намагалося надати допомогу своїм співгромадянам у Галичині, та об'єктивні обставини не давали можливість надати їм суттєву військову допомогу.

Тобто, зовнішньополітичні умови були сприятливими для українців.

Суттєва допомога полякам надійшла лише у квітні 1919 р., завдяки армії Галлєра, яку організували, озброїли та підготували французи для війни проти більшовиків.

Коли б уряд ЗУНР відразу ж взявся до справи організації української армії, а Начальна Команда краще планувала, організовувала та проводила воєнні дії проти польських відділів, то українці, безсумнівно, взяли б під свій контроль Львів та, без сумніву, усю Східну Галичину.

Водночас, другий наступ українського війська на Львів, виявив ті самі недоліки українського війська, що й при першому наступі.

Воєнні дії розпочали поляки: *6 січня польська група під командуванням генерала Ромера, накопичивши свої сили у Рава-Руській, атакувала оборонну лінію українських частин групи «Північ», що навколо Рава-Руської і 8 січня польські відділи зайняли Жовкву, 9 січня ця група зайняла Куликів і 10 січня увійшла до Львова.* Головним завданням цієї групи полягало у ліквідації північного фронту української армії. Однак, ця група вела наступальнії дії невдало, оскільки вже під час її маршу на Жовкву, українські відділи завдали їй нищівної поразки.

Тому, військові відділи цієї польської групи, залишивши невеликий гарнізон у Жовкві і нашвидку увійшла до Львова: *українські відділи оточили Жовкву і весь польський гарнізон з гарматами, обозами, санітарним спорядженням, автомобілями і поїздами здався.*

Польський контрнаступ зі Львова, 6 і 8 січня з метою відтіснити українські частини з північних околиць Львова, не вдався: *спочатку польський наступ розвивався для них успішно. Польські відділи зайняли Рісну Руську, Домажир, Козичі. Однак, далі наступ поляків вичерпався, українські відділи контратакували і відбили у поляків усі втрачені позиції.*

Полякам не вдався також і другий наступ на північ від Львова, проведений ними упродовж 7 і 8 січня у напрямках на Угнів та Сокаль, що розпочався одночасно з походом групи Ромера до Львова, що зупинився через відчайдушну оборону українськими відділами Угринова та Угніва.

Поляки, побачивши, що у цьому напрямку їм успіху не досягти, припинили свої атаки на ці міста і 12 січня розпочали воєнні дії на південь від Львова.

Вже перед тим, 11 січня українські відділи розпочали другий загальний наступ на Львів. Головні українські сили вийшли на вихідні позиції на півдні для наступу на місто у тих самих місцинах, де раніше розпочинався перший наступ на столицю Галичини. Звідти мав бути нанесений основний удар: *головне завдання, знову ж таки, як і при першому наступі на Львів, мали виконати групи «Старе Село» і «Щирець». Наступ українських відділів розпочався успішно, 11 січня II-й курінь Українських Січових Стрільців здобув Лапаївку, Бережанські курені — Сигнівку, I-й і III-й курені Українських Січових Стрільців — Скнилів.*

Однак, наступ груп «Схід» і «Старе Село» проходив важко. Коломийські курені зав'язли у кривавих боях під Персенівкою, а Станіславські — в Пасіках Міських і на львівських цегельнях. Наступ Золочівських відділів, що входили до групи «Схід» на східну частину міста також не вдався.

Також, обом групам польських відділів, що діяли з районів Городка (Зєлінського) і Мшан (Сікорського) також не вдалося виконати поставлених перед ними завдань. Ці групи були досить сильними і нараховували 15 тис. вояків при 150-ти гарматах. Ще 11 січня супротивник відбив Сигнівку й відкинув Бережанські курені до Басівки. 13 січня група Зєлінського відбила Любінь Великий, обійшовши Зашковичі, Угерці, Хишкевичі, Бучали.

Крім того, 12 січня поляки розпочали свій наступ, про який Начальна Команда нічого не знала. Група поляків південно-західної частини Львова атакувала Скнилів і відбила його. 13 січня поляки вдарили вже на Коломийські курені і зайняли Боднарівку, Глинцівку, Козільник. Український курінь, що обороняв Козільник, відступив до Зубрецького лісу, і під особистим керівництвом командира групи Микитки, відбив у поляків Козільник і Персенівку. Наступ поляків на Сокільники відбив відділ Українських Січових Стрільців..

На допомогу українській атакованій групі Рудки, під командуванням Гофмана, надійшло дві сотні хирівської групи, яка за допомогою бронепоїзда, вибила польську кавалерію з Бучалів та Зашкович й знову зайняла Угерці.

Такі дії українських відділів призвели до зупинення подальшого польського наступу. Поляки зупинились й закріпились у Любіні Великому й Малому. Наступ польської групи Сікорського з Мишани завершилвся здобуття нею Бартатова. У цій битві поляки втратили сотню убитими та пораненими **(Додаток 13)**.

Після усіх цих боїв бойова лінія українського фронту закріпилась навколо Львова, вздовж лінії таких місцевостей: *із заходу — Басівка, Сокільники, ліс Освіча, Козільники, північ Сихова, Пасіки Міські, Чортівська Скала, Лисничі, Сороки, Ляшки Муровані, Малехів, Лиса гора, Брюховичі.* Цю лінію обороняв II-й корпус. Далі, на північний захід, фронт тримали курені Янівської групи I-го корпусу, спираючись на Рісну Руську, Козичі, Домажир, Карачинів.

Українці у цьому другому наступі на Львів, не досягли наміченої мети наступу — здобути Львів, оскільки цей наступ не був належно підготовлений.

Львів лобовими атаками неможливо було здобути, оскільки, хоча і польські відділи були менш чисельні, ніж українські, можливості їх оборони за мурованими будинками були дуже зручними. До того ж, українські відділи не перерізали залізничне сполучення Перемишль — Львів, яким поляки перекидали резерви до Львова.

Польські контрудари мали окремі місцеві успіхи на південь від Львова, однак вони не могли їх розвинути через нестачу бойових сил.

Після другого невдалого наступу українських відділів на Львів і польських невдач контрударами розірвати оточення навколо Львова, до середини лютого 1919 р. на українсько-польському фронті наступило затишшя.

За цей час проведено реорганізацію УГА в корпуси і бригади. Бригаду УСС переведено в околиці Дорнфельд, Семенівки, Красова як резерв армії.

У цей час, коли весь український фронт обмежився оборонними боями, поляки на півдні й півночі провели декілька нових наступів: *спершу, поляки розпочали наступ з Хирова з метою здобути Самбір. Для цього, вони на початку лютого посилили свої гарнізони Хирова, Нового Міста, Комарівців на вісім куренів піхоти, сотню кавалерії, трьох батарей гармат, і 4 лютого вони вже вдарили великими салами на Вовчу Долішню, Блозів Горішній і Чишки.*

Але їх наступ зупинила українська оборона. Польські відділи у паніці відступили у Хирів.

Велику активність проявили поляки також на фронті І-го корпусу наприкінці січня і в перші дні лютого. Маючи великі сили у Рава Руській, вони, силою у п'ять тисяч вояків протягом 21 — 27 січня повели наступ проти Угнівської та Равської групи українських військ з метою знищити правий фланг І-го корпусу (їх головний удар спрямовувався на Угнів, Белз, Кристинопіль).

Слабкі українські сили у півтора куреня й одна батарея гармат не витримали польського натиску й відступили до Кристинополя. Поляки захопили Угнів і Белз. Однак, їх подальший наступ на Кристинопіль зупинився під ударами частин української Сокальської групи з півночі.

16 і 17 лютого поляки спробували атакувати позиції Янівської групи українських військ, під командуванням отамана Долуда в Козичах, Домажирі та в Карачинові: *поляки захопили ці села, оскільки, в іншому разі, це загрожувало повному оточенню польських відділів та їх знищенню.*

Провівши реорганізацію УГА, у першій половині лютого Начальна Команда підготувала на півдні новий український наступ з метою здобуття Львова, а далі, — перенести український фронт до р. Сан: *план Начальної Команди передбачав три етапи наступу, на першому етапі, III — й корпус мав завданням зайняти залізничну лінію Львів — Перемишль, на другому етапі, II-й корпус мав здобути Львів, й на третьому етапі, українські війська мали розвинувши наступ та здобути Перемишль і вийти до р. Сан. Від початку військової операції, головне завдання покладалось на III-й корпус, в основному на його VIII-му Самбірську бригаду й на дві південні групи І-го корпусу, а саме, Янівську й Яворівську. На цьому етапі українського наступу II-й корпус мав діяти у напрямку Городок — Судова Вишня, а І-й корпус мав атакувати поляків в околицях Рава Руська й Белз.*

У першій половині лютого відбулося зосередження бойових сил у райони групи «Рудки», під командуванням Гофмана. На початку наступу ударна група нараховувала майже шість куренів піхоти (всього дві тис. вояків) при 15-ти гарматах. У ході розвитку наступу українські сили мали бути підсилені додатковими відділами: *поляки, дізнались про основну мету українського наступу почали готуватися до оборони. Щоб послабити український наступ, коман-*

дувач польських відділів у Галичнині, генерал Розвадовський наказав провести упродовж 16 — 17 лютого вищезгаданий наступ на українську Янівську групу, який полякам не вдався.

Український наступ розпочався 16 лютого обстрілом передових позицій поляків на лінії Судова Вишня — Городок, а також Львова. 17 лютого частини VII-ї бригади групи «Щирець» розпочали рішучі атаки на Любінь Малий, Дубову Долину і зайняли їх. Одночасно з цим, II-й корпус повів наступ на Збоїска та Маріївку, що під Львовом.

Того ж дня, група Гофмана зайняла Вовчухи і Бар. Частини Яворівської групи I-го корпусу атакою з півночі знищили в Заріччі, що біля Судової Вишні залізничний шлях і рушили на Бортятин. Янівська група (I-й корпус) здійснила перехід і зайняла Гартфельд.

На другий день, курені групи «Рудки» вибили поляків з Довгомостиська та артилерійським вогнем знищили шлях біля Браткович. Крукеницька група атакувала Медику й обстріляла польські бронепоїзди.

Однак, вже 19 лютого поляки провели контрнаступ з Городка і Перемишля. Польські резерви з Перемишля відбили в українців Довгомостиська, а польська група полковника Серди з Городка, відбила Вовчухи й Бар**.** Обидві групи поляків зіткнулись з активним опором українських частин, а тому вони здобули ці населені пункти з величезними втратами для себе. Українські контратаки з метою відбити у поляків ці населені пункти успіху не мали. Бої 19 лютого були дуже кривавими, як для поляків, так і для українських відділів.

Упродовж 17 — 20 лютого I-й корпус атакував польські позиції на відтинку Рава Руська й Белз, однак успіху не досяг.

У відповідь, 20 лютого поляки атакували з Вовчухів Долиняни і Добряни, однак, I-й корпус і відділи УСС, відбивши наступ на Долиняни, розбили лівий фланг поляків і закріпились на вигідних для себе висотах навколо Вовчухів.

Протягом 21 — 23 лютого українські частини відбили також усі атаки поляків на Попелі та Стоділки, а також обстріляли залізничний шлях біля Судової Вишні, Медики та Львова.

Саме тоді, коли на фронті між Городком і Судовою Вишнею українські війська здобули у боях з поляками вигідні позиції для подальшого наступу, а поляки опинилися у дуже скрутному становищі, 24 лютого розпочалося перемир'я, що було спричинене місією представників країн Антанти Мирної Конференції під керівництвом генерала Бартелемі**.**

За спогадами Михайла Омеляновича-Павленка*: «…бої, що вже майже місяць точилися на нашому широкому фронті мали витворити обставини, які сприяли б започаткованню рішаючої боротьби з метою основної зміни нашої оперативної ситуації. Ми хотіли перевести наші ґрупи на північні й північно-західні кордони, аби цим поставити Конференцію в Парижі перед доконаний факт заволодіння всіма українськими землями. Кожний день лютого приносив нам нові організаційні й оперативні здобутки. З огляду на це, готували ми на середину лютого ширший наступ.*

У нашу оперативну працю вмішалося також і командування військами Великої України. Спочатку депешою, а пізніше й особисто отаман О. Шаповал передав мені бажання Головної Ставки, щоби до 18 лютого, коли в Парижі мали розпочатися засідання Мирової Конференції, взяти Львів. Отамана Шаповала підтримував його технічний співробітник, полковник російського Генштабу Какурін. Він заслужено користався іменем доброго ґенштабовця.

При цій нагоді, вперше від початку кампанії, я виложив представникам Головної Команди наші засадничі міркування щодо боротьби УГА, наші досягнення і наш замір зважитися на рішучий крок. Я зазначив, що чоловими наступали ми

ніколи не дійдемо до позитивних наслідків, а натомісць удар на лінію Перемишль — Львів, саме коли ми міцно стоїмо в районі Рава-Руська — Белз — Сокаль, повинен поставити головні польські сили в загрозу відрізання, і тим, змусити поляків до боротьби аж до вичерпання сил. Ось тоді, на мою думку, можна було б вдарити безпосередньо на Львів. Планована нами боротьба, згідно з нашими розрахунками, мала втягнути всі наші сили, бо годі було думати, що без підсилення фронтових сил свіжими доповненнями, ми зможемо нанести удар у саме серце ворога. Кількість необхідних нових підсилень була визначена на десять тисяч. З огляду на організаційні й політичні обставини, наша нарада ухвалила просити Державний Секретаріят скликати при Начальній Команді державну нараду й запросити доктора Петрушевича, як представника Національної Ради і відпоручників Державних Секретарів, а зокрема Військового Секретаря.

Така нарада відбулася кілька днів перед нашим наступом, тобто між 9—16 лютого. Саме в той час полк. Мишківський передав свої обов'язки полк. Курмановичеві. Я рішив запросити на нараду їх обох. Я з'ясував положення й зазначив, що в основу моїх оперативних міркувань покладена боротьба з живою силою ворога. Удар III-го Корпусу на район С. Вишня — Городок мав притягнути до себе всі головні сили поляків, що були скупчені в трикутнику: Городок — західна частина Львова — Лібень В. Цей двобій, на мою думку, мав бути рішаючим моментом, що мігби навіть створити сприятливі обставини для всіх дальніших чинів у напрямі приголомшення ворога, здеморалізування населення міста, та навіть появи нашого стрільця на вулицях Львова. Я звернувся до заступників політичної й військової влади в запіллі за з'ясованням можливости десятитисячного поповнення, жадаючи категоричної відповіди, чи Н.К. може на це рахувати. Відповідь була позитивною ... тут постає питання: що саме ослаблювало владу Директорії й де був ворог? Відповідь на це дає згаданий вже вище доклад першого генерал-квартирмайстра: кожного дня, зовсім несподівано для влади, поставали все нові й нові фронти, які, зрештою, привели до появи 9 лютого 1919 р. так званого «українського» уряду в Харкові на чолі з Раковським, а через 10 днів прийшло й до «вазсаєдінєнія» Радянської України з Радянською Московщиною.

Голова уряду ЗУНР, Голубович, так характеризував тогочасний стан «Положення України тепер є дуже скрутне, вона загрожена війною на чотири фронти. На її землі наступають зі Заходу поляки й румуни, з Півночі й Сходу московські большевики та донці Краснова. Державності українській загрожує не тільки втрата землі, а цілком утрата незалежности, якще в народі не проявиться сила проти наступів сусідів». Це був тверезий голос, що його, на жаль, мало хто слухав. Польща все ж зуміла у повній мірі використати допомогу своїх приятелів, тоді як ми не мали зовсім активних прихильників серед інших народів. Польська проблема стояла на порядку денному у цілому світі, а наша для більшості іноземних політиків була майже зовсім невідомою. Спроби перевести інформаційну працю ні в часи Центральної Ради, ні в часи Гетьмана та Директорії, не дали потрібних наслідків.

Я часто чув нарікання також і Головного Отамана на пасивність українського жіноцтва в справі інформаційної діяльности. Цілком слушно вказувано на роль жінки в польській визвольній боротьбі. Відзначаю також і те, що навіть ген. Бертельмі, який був французьким відпоручником у Варшаві, мав дружину-польку. Правда, і наша недавня історія знає жінок, що безоглядно патріотично служили національній справі. Досить згадати Сушкову, Омельченкову, Пекарчукову й Мазуренкову. Але це були рідкі ластівки. Наша справа ще чекає на те, щоби жінка-українка вступила в лави борців...

Я глибоко переконаний, що весь тягар інформаційної праці поляків лежав саме на жінках.

Натомісць, на Великій Україні прийшла «отаманія», що почала розтягати рештки ресурсів, які ще лишилися після революційної бурі. Весь тягар праці перебрав на себе гурт освічених старшин, але й над ними поставлено «інспектуру».

Деталізація нашої операції слідуюча: І-й Корпус полк. Микитки більшістю своїх сил держить позиції на правому крилі (Сокаль — Белз — Рава), а частиною сил, разом з ІІ-м Корпусом полк. Тарнавського, демонструє в околицях Львова. Ці частини творять своїм розташуванням підкову, що відкрита на Захід, мета цих зусиль — тримати ворога під загрозою штурму передмість. Центр зусиль ІІ-го Корпусу лежить на його лівому крилі, важка артилерія має доповнююче завдання — бути поготівлі для виконання вогневих наказів, у випадку штурму міста навіть з Півночі. На правому крилі ген. Кравс мав також завдання, як і підчас нашого першого наступу — головні сили ІІІ-го Корпусу мають перервати залізницю Перемишль — Львів на перегоні Судова Вишня — Городок, захоплення цього району й забезпечення його від ворожих протинаступів закінчувало першу фазу операції, яка мала створити необхідні обставини, якщо це було б потрібним, для штурму міста не тільки фронтовими військами, але й скріпленням із запілля.

Плануючи бої на досить широкому фронті, ми звужували його, чим розраховували підтримувати бойову здатність наших відділів, навіть і при великих втратах. У цю операцію вступали ми вже із зброєю російського зразку, маючи сильні кулеметні засоби та польові гармати. Слабше стояла справа з важкими гарматами.

На цьому місці не можна не відмітити успішної орґанізаційної праці наших гарматчиків. При всіх моїх відвідинах стверджував я поступ і велике захоплення, не одне ім'я гарматчиків-бриґадирів, як, наприклад, отаман др. Воєвідка, та молодших командантів, війде у славну історію Української Галицької Армії...»

У цей час український фронт закріпився на таких позиціях: Найгоф — Угерці, Незабитівські — Стоділки (ІІ-й курінь групи «Рудки»), Долиняни — Вовчухи — позиція УСС, Милятин — Бар — Довгомостиська (І-ий курінь групи «Рудки»). В Добрянах перебував резерв українських сил, що приблизно становив чотири відсотки усієї української армії. Під безпосереднім обстрілом української артилерії перебував великий відтинок залізничного шляху від Городка до Судової Вишні. Проїзди залізницею між Львовом і Перемишлем відбувалися з величезними труднощами, і лише під охороною бронепоїздів та лише у нічний час. Після укладення короткочасного перемир'я і початку переговорів, що перервали український наступ, польські відділи перебували на межі повної поразки і повномасштабного відступу з Галичини.

Українська сторона беззастережно дотримувалася умов перемир'я, тоді як поляки уже наступного дня, 26 лютого розпочали наступ на Вовчухи і на височини на південь від Браткович з метою їх захоплення. Крім того, українці зняли облогу залізниці Перемишль — Львів, що дало змогу полякам пропустити до Львова велику кількість поїздів з продуктами та озброєнням.

Щодо візиту делегації країн — Антанти за спогадами Михайла Омеляновича — Павленка: *«...Українська армія успішно наступала, йшла вперед звільняючи від поляків українську Галичину. На всьому 250-кілометровому фронті наші гармати були особливо сильні. Від того часу події приймають рішаючий і некорисний для поляків зворот, бо вже 18 лютого полк. Курманович одержав телеґраму від представників Антанти на моє ім'я з проханням до Начальної Команди про негайне завішення зброї, аби цим уможливити переїзд членів міжнародної*

комісії з Перемишля до Львова. Необхідно підкреслити, що телеґрама наспіла саме 18 лютого, коли ми вже усіма нашими силами атакували польські позиції. Я наказав переслати прохання Антанти на руки міністра Голубовича із зазначенням, що домагання виконати неможливо.

Осередок наших зусиль лежав тоді на ділянці Городок (виключно) — Судова Вишня — Рудк… події розвивалися недобре для поляків, бо 20 лютого Н.К. вдруге одержала домагання антантської комісії, аби я уможливив переїзд її із Львова до Ходорова для переговорів у справі завішення зброї, *при чому зазначалося, що відкинення вимоги розглядатиметься, як акт ворожого чину супроти Антанти.*

Самий факт можливости переговорів дуже шкідливо відбивався на наших замірах. Уряд не знайшов можливим відмовити представникам держав — переможців. 22 лютого о 12-й годині дня я й полковник Курманович із старшинами штабу зустріли на вокзалі заступників всемогутньої в той час спілки держав: Англії — ген. Картон де Віяр, полк. Моль і Сміс, Франції — ґен. Бертельмі й майор Вікер, Італії — майор Стобіль і пор. Парголезі та Америки — проф. Лорд і пор. Фастер. Першим вийшов з нашого скромного вагон-сальону ген. Картон де Віяр. Не дивлячись на тяжке покалічення (він не мав лівого ока, однієї руки й, здається, ступні одної ноги), його струнка й цілком свіжа постать робила на всіх дуже добре враження. Останнім вийшов насуплений і непривітний ґен. Бертельмі. Заступники Америки й Італії виказували до нас свою прихильність.

Пан-отець Калята, наш духовник, був перекладчиком.

Ґен. Бертельмі вже мав між нашим вояцтвом вироблену славу нашого гострого противника. Ось тому я просив полк. Курмановича довести до відома комісії, що для кращого перебігу наради бажано, щоби головував ґен. Картон де Віяр. Мою пропозицію було прийнято. О год. 12 год 15 хв. в помешканні штабу розпочалося наше перше засідання. А в тойже час бої на фронті тривали далі.

Нарада відбулась у великій кімнаті оперативного відділу. З української сторони участь у нараді взяв я й полк. Курманович. Я відчував на собі поважний погляд ґен. Картон де Віяра й зневажливо-злосні очі ґен. Бертельмі. Тишу порушив голова наради, ґен. Картон. Він зачитав мені, від імені Антанти, наперед приготований текст, який звучав так: «Ми всі чотирі заступники держав Антанти — Анґлії, Америки, Франції й Італії заявляємо Вам, що 18 лютого ц. р. ми звернулися до Вас з вимогою завішення зброї в ціли прибуття нашої місії з Перемишля до Львова. Натомісць, Ви відповіли генеральною битвою на всьому фронті. Ми питаємо Вас: це є визов супроти держав Антанти? Коли ні, то ми ставимо Вам негайне домагання припинити розпочату Вами генеральну битву. На відповідь даємо Вам 5 хвилин».

Я не змушував їх довго чекати на відповідь. На перше питання я відповів (розмова велася по французьки, цю мову я досить розумію, щоби слідкувати за перебігом наради) через о. Каляту: «Ні, оперативні обставини не дозволяли зробити це (негайно завісити зброю)». Що ж до другого, то моя відповідь була така: «Пан-отче, передайте панам заступникам великих держав, що я є лише командувач військами ґенерал, — наді мною є Уряд, який один може в остаточній формі вирішити це питання».

Моя відповідь задовольнила заступників Антанти. Вони переглянулися. Ґен. Картон запитав мене вдруге: «А скільки на це треба буде часу?» Я порадився з полк. Курмановичем і заявив: «До третьої години ми будемо мати відповідь вже в Ходорові». По короткій розмові з членами комісії голова передав мені згоду чекати.

Для використання перерви я запросив усіх членів комісії бути гостями нашого штабу.

Одначе ген. Бертельмі знайшов за потрібне, ще перед обідом, з'ясувати Начальній Команді погляд Антанти на українсько-польську боротьбу. Він заявив, що держави Антанти бажають привести до порозуміння, для чого необхідно припинити війну й встановити тимчасову демаркаційну лінію. Ця лінія, як з'ясовував сам ґен. Бертельмі ще нічого не передрішувала б. Лінія проходила так: річка Буг від кордону Галичини аж, до впливу річки коло Язениці, уздовж цеї річки до мосту на залізниці Холоїв — Камінка, уздовж цеї залізниці аж до мосту на Бузі, від цього мосту аж до мосту на Камінці, уздовж цеї останньої аж до її межі адміністративних округ Жовкви й Камінки, уздовж цеї межі, уздовж межі округ Львова й Камінки, уздовж межі округ Львова й Перемишля, аж до залізниці Львів — Перемишель, уздовж межі округ Бібрки й Перемишлян аж до Солова, уздовж шляху Солова — Бібрка, уздовж потоку Білий аж до Соколова, уздовж шляху на Соколівку аж до ст. Вибранівка, уздовж залізниці до Гути Ширецької, уздовж південного кордону львівської округи, і далі уздовж східного кордону округ. Дрогобича й Турки. Ця лінія в нас так і залишилася під назвою «лінії Бертельмі».

Усе це я вислухав і, не вступаючи в дискусію, сказав, що начальник штабу використає перерву, щоби інформаційній матеріял, «який комісія була ласкава нам передати», направити до Державного Секретаріяту.

Приблизно коло пів другої ми сиділи за обідом у столовій штабу. За столом велася жвава розмова. Я недвозначно зазначив ген. Картон де Віяр, що ми відчуваємо, що заступники Франції мають запропонувати рішення не на нашу користь. Ґенерал на це натякнув мені, що французи мають свій кут зору, але крім цього є ще три інших. Взагалі, протягом обіду ще більше, ніж раніше, усталився поділ на два табори: французько-польський та англьо-американо-італьо-український. Одначе ми вже тоді знали, що на напрямку Париж — Варшава — Київ голос французького ґенерала мав вирішальне значення.

Коло пів третьої прийшла відповідь із Станіслава у якій зазначалося, що в запропонований час відповідь не може бути надіслана й що зранку 23 лютого Державний Секретаріят надішле своє рішення.

Комісія не сперечалася. З усім можливим серед наших тодішніх обставин, комфортом допровадили ми її до Львова.

Ці обставини переконували нас, що відвідини комісії були безсумнівним плюсом для нас під оглядом правильного інформування держав Антанти про Українську Галицьку Армію. Сотня гуцулів, як почесна варта, гарно представляла українського стрільця. Ці й дальніші відвідини комісії та витревалість нашого війська в боротьбі з сильнішим противником спричинилися до того, що в 1919 р. наша Армія мала славу найкращої військової групи на Сході Європи…

22. лютого Пуанкаре наказав Пішонові й Тардьє оголосити документи про визнання Польщі незалежною державою. Опираючись на цю правову підставу, Падеревскі намалював нові кордони.

Намальовані кордони охоплювали все те, що сприятиме політичному й економічному розвиткові «Великої Польщі». На Півдні ці кордони доходили до кута: Збруч-Дністер… В допомогу польські дипломати дуже зручно піднесли «історичну місію» Польщі, як захисника культури від нападів східних варварів. У даному випадку роль варварів припадала на комуністів. Саме тому польська дипломатія проголосила, що весь український народ вже захоплений заразою більшевизму …. в Одесі провадилися без будь-яких наслідків трагікомічні переговори між Директорією й Антантою. Комічні тому, що, як потім виявилося, держави Антанти заступав зовсім на це неуповноважений аґент, а трагічні тому, що в зв'язку з цими переговорами почалися зміни в уряді на Великій Україні, чим остаточно руйнувалося й так безнадійно хворий політичний провід.

Делегація ЗУНР для переговорів у Львові складалася з таких осіб: голова — др.

Охримович, члени — др. Бурачинський, др. Витвицький (Державний Секретар), др. Лозинський, др. Темницький, о. Бон, полк. Гужковський, полк. Слюсарчук, підполк. Фідлєр й отаман Рожанківський.

«Лінія Бертельмі» стояла на порядку денному засідання. Одначе ту «лінію» прикрашено було такою вербальною заявою комісії Антанти:

«Ми — себто представники держав Антанти, а саме: Анґлії, Америки, Франції й Італії, розглянули совісно справу ... від обох сторін жадаємо жертв, та жертв тільки тимчасових до часу рішення мирної конференції. Ваше воєнне положення нині добре та завтра воно може змінитися на вашу некористь. Між чехами й поляками заключено вже перемиря'я, через Чехію поляки зможуть везти амуніцію для себе (це й була ціль перемир'я!). На днях буде заключене перемир'я між німцями й поляками, большовики не зайняли ще ніякої частини польської території і ніщо не приневолює поляків посилати зараз свої війська проти більшовиків. Коли ви не приймете нашого предложення, то будете мати війну з усією Польщею, якій прийде з підмогою знаменито добре озброєна армія Галера, зложена з 6-ти дивізій. З другої сторони йдуть на вас більшовики, що взяли Київ і значну частину вашої території, та стоять в брамах ваших. Коли ж ви приймете наше предложення, ми постараємося визнання вашої суверенности. Факт, що з вами говоримо і вам ставимо своє предложення, вже є до певної міри признанням: не пропонується нічого тому, чого не існує. Далі ви при нашій допомозі поборете більшовиків, відберете у них забрану вашу землю і не станете перед мирною конференцією з порожними руками. А наше рішення буде важне і для висліду переговорів Директорії з послами Антанти в Одесі, бо наші повноваження куди більші як одеських послів. Ми подбаємо, щоб ваших представників було допущено на мирний конгрес. Пішлемо до вас свою місію, яка постійно у вас перебувала б і здавала б нашим державам справу про ваші домагання і потреби. Поручимо, щоби були нав'язані дипломатичні зносини між державами Антанти і вашою державою. Тямте пословицю: «Помагайте собі, а небо вам поможе, те небо — се держави коаліції. Ваше рішення буде початком нового життя і вашого народного щастя. Не будете мати більше тої нагоди, що нині. У ваших руках доля вашого народу».

Становище нашої делєґації було слідуюче: тільки повне забезпечення української державности перед Польщею, а зокрема визнання лінії Сяну, як тимчасової демаркаційної лінії, могло б бути нагородою народові за його криваві зусилля й жертви та моглоб забезпечити український фронт проти большевиків.

Розходження були надто великі. Ось тому переговори затягнулися аж до 28 лютого з перервою на 27, коли комісія Антанти приїхала до Ходорова вдруге, на побачення з Головним Отаманом.

День наперед і в самий день приїзду комісії до Ходорова, С. Петлюра пробував у мене ґрунт щодо підсилення протибольшевицького фронту частинами УГА Я з повною одвертістю з'ясував йому, що Начальна Команда входить саме тепер у рішаючу боротьбу з ворогом і що на нас чекає ускладнена оперативна ситуація, у зв'язку з чим, ми підносимо домагання свіжих масових поповнень із запілля, бо, якщо запілля не виступить на арену боротьби, наш план буде приречений на неуспіх. Рівночасно я зазначив, що оскільки Головний Отаман настоював, то мені залишилось би тільки одне: порушити питання ліквідації протипольського фронту, як певного імперативу в нашому загальному ділі.

С. Петлюра нервувався й виказував явне невдоволення. Для мене було очевидним, що він хотів мати мою згоду на призначення для операцій проти більшевиків, але без шкоди для операцій проти поляків, десятитисячного корпусу стрільців. Петлюра знав, що мій авторитет в урядових колах ЗУНР був настільки міцний, що Державному Секретаріатові не лишалось нічого, як тільки наказати виконати моє рішення.

На ліквідацію західного, тобто, польського фронту Петлюра не погоджувався. Петлюра покинув мене невдоволений. Я знав, що він мав таку ж розмову окремо з полк. Курмановичем, але вже був цілком спокійним, бо знав, що погляд начальника штабу не відрізнявся від мого. Більший успіх мав С. Петлюра у Військового Секретаря. Тисячі молодих стрільців мали бути переведені на Схід у запасові коші Армії УНР.

У день приїзду комісії С. Петлюра мав рано ще одну розмову зі мною. Я лишався на своєму. Наведені факти добре ілюструє слідуючий витяг з листа Головного Отамана: «...В березнгі місяці 1919 р. я одвідав наш Галицький фронт. Ознайомившись з ситуацією, я прийшов до висновку, що фронт заломиться, бо Галичина була заблокована з усіх боків. Довідавшись, що я прибув в Галичину, антанська комісія в Варшаві приїхала, щоб побачитись зі мною. На чолі з генералом Бертельмі, вона приїхала до Ходорова, де в Штабі відбулось побачення. Комісія пропонувала певну розмежувальну лінію. Хоч вона не відповідала в цілому інтересам Галичан, але я настоював на приняттю її, бо цим досягли би ми: а) фактичного визнання України з боку Антанти, б) отримали би можливість створити базу для підвозу амуніції з Европи і в) оперлися б фактично на Европу в нашій тодішній боротьбі з більшовиками, себто з Москвою.

Галицька делегація відкинула ці умови, хоч я їх і попереджував про корпус Галера, що формувався в Франції...»

Лихо було в тому, що С. Петлюра приходив до правильних рішень із великим запізненням. Коли ж він і приймав якесь рішення, то не міг знайти засобів для переведення його в життя. Так було й тут. На ліквідацію західного фронту він не погодився. Що ж до корпусу Галера, то Начальна Команда про це була добре поінформована. Вона з повною свідомістю ставилася до всіх наслідків, які виникали з неприйняття нами умов держав Антанти. Головний Отаман мав нелегке завдання під час наради з членами комісії Антанти. Партія розігравалася між С. Петлюрою й ген. Бертельмі. С.Петлюрі дуже шкодило незнання чужих мов, але, не дивлячись на це, він був гідним заступником української справи. 28 лютого, пізно вечером, наша делегація остаточно відкинула пропозиції комісії. У переїзді через Ходорів, делегація поручила Начальній Команді проголосити дальшу боротьбу. Штаб це виконав негайно, даючи такий наказ:

«ДО ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ!

Під посторонною погрозою, що прийдеться нам ще серед тяжких умов провадити війну з поляками за Рідний Край, Начальна Команда в порозумінню з Радою Державних Секретарів примушена була розпочати переговори з поляками для вироблення справедливої демаркаційної лінії і перенесення через те галицького українсько-польського питання на мировий конгрес.

На третій день переговорів запропонованно нам остаточно демаркаційну лінію, яка являється образою наших почувань, бо на основі цієї лінії Камінка Струмилова, Львів, Дрогобич та від тих місцевостей на захід великі простори української території малиби остати на далі в руках поляків, аж до остаточного вирішення на мировім конгресі. Рівнож до рішення мирового конгресу заборонено поділ землі великої польської власности через що утрудненоб було переведення земельної реформи. З чувством тяжкої образи за кров наших братів, за святу память полягших за волю і народню честь старшин, стрільців і козаків. Начальна Команда примушена продовжати війну з ворогом, що не має власних сил удержатися на зрабованій нашій землі і хапається за чужу поміч, поміч держав Антанти, яких він до того, на жаль, невірно інформує.

Ми віримо, що минулі переговори не пройдуть для нас даремно тому, що представники держав Антанти мали можливість власними очима побачити наше військо і наше громадянство та почути ту безмежну любов прагнення до віль-

ного життя, яке живе в серці нашого народу. Наш нарід молодий, хоробрий і свідомий своєї цілі, тож добуде собі право на вільне життя у семї вільних народів світа. Останні звіти з поля бою дали Начальній Команді запевнення в тому, що Галицька Армія зуміє дати нашому ворогови належну відсіч, що старшини, стрільці і козаки з подвійною енергією і силою виконають зложений на них обов'язок перед Вітчизною і тим ще більше зміцнять нашу молоду, але хоробру і сильну духом армію.

Вітаючи військо за його службу Народови, Начальна Команда закликує всіх старшин, стрільців і козаків до братерства, відваги і піднесення духа, бо переконана, що це принесе нам осягнення наших національних бажань та дасть нам повагу і належне місце між иншими народами. До зброї Товариші— Команданти, старшини, стрільці і козаки! Хай нас розсудить залізо і кров!

Командувач Галицькою Армією: Отаман Омелянович-Павленко,
в. р. Начальник Штабу: Полковник Курманович,
в. р. Постій,
дня 1 марта 1919».

В оперативному відношенні всі користи з інтервенції Антанти були на боці поляків.

З особистої розмови з членами комісії я виніс враження, що донесення III-го Корпусу про перерву залізниці Перемишль — Львів були значно перебільшені. Виявилося, що поляки легко все виправили. З другого боку, обставина, що обложений Львів міг ще триматися майже місяць, приводила до висновку про необхідність сильного удару з нашого боку... наша тяжка артилерія обстрілювала головний вокзал у Львові.

Зранку повели поляки сильний наступ зі сторони Волчух, Браткович, Городка, Черлян на наші становища. Тільки на південь від Волчух удалося їм вдертися тимчасово. Наш протинаступ з півночі і півдня примусив ворога здати Долиняни. На півночі від Львова наші частини осягнули горби Замарстинівської стрільниці. В районі Рави Руської і Сокаля пішли наші відділи вперед.

На прочих відтінках фронту: перепалка стеж...» **(Додаток 14).**

Відтак, після того, як 28 лютого українська делегація відкинула пропозиції місії Антанти, що передбачали відступ УГА на так звану лінію Бартелемі, вже вранці 2 березня бої поновилися. До 6 березня йшов взаємний обстріл передових позицій. За цей час українці зосереджували бойові сили для нового наступу.

До групи «Рудки» було підтягнено два курені УСС і чотири курені з інших груп, в тому числі, Гуцульський курінь поручника Голинського, одну батарею польових гармат та іншу артилерію. Вся українська ударна сила нараховувала біля шести тисяч бійців, при 80-ти кулеметах і 32-х гарматах.

Підсилились і поляки: *їм на допомогу прийшла група полковника Беккера, при 1300-т піхотинців, 12-ти гарматах, 19-ти кулеметах, що 6 березня надійшла з Перемишля до Родатич. Вся бойова група поляків у районі Городок — Любінь — Родатичі — Добростани, нараховувала біля чотирьох тисяч піхотинців, невеликого числа кавалерії, чотири артилерійські батареї, чотири бронепоїзди. Для оборони це була велика сила.*

На воєнній нараді, що відбулась 6 березня в Рудках і проходила під керівництвом командувача усіма українськими військовими силами, генерала Омеляновича — Павленка та усіх командуючих груп, всю українську військову силу було поділено на чотири бойові групи: *«Городок» — командир сотник Станімір, бригаду Українських Січових Стрільців, «Судова Вишня» — командир сотник Ліськевич, загін поручника Голинського перебував у резерві. Командиром усього бойового відтинку призначено генерала Кравса.*

Атаки розпочали поляки 7 березня з Вовчухів на Долиняни, і з Черлян на Стоділки. Група Беккера зайняла Долиняни й навколишні висоти. У той же день, стрімкою атакою українські частини зайняли Вовчухи: *при цьому, польська група Бекера була повністю знищена, українці захопили 350 — т. полонених, шість гармат, 22 кулемети та два міномети.*

У той же день, польські частини під натиском українських відділів залишили Родатичі. Польський контрудар у напрямку на Стоділки не вдався. У той же день, українські війська захопили Бар і Довгомостиська.

8 березня бригада УСС зайняла Братковичі, знищила залізничний залізничний шлях і вдарила на Бургаль. Наступ Городецької групи на Городок і Черляни не вдався.

Одночасно йшли криваві бої між Родатичами й Судовою Вишнею, що їх атакували група Ліськевича з півдня. У той же день, відділ української кінноти під командуванням чотаря Вайнгаймера атакував ворожий бронепоїзд й знищив його.

На станції Родатичі українські війська розбили гарнізон поляків, а І-й корпус частинами Яворівської бригади зайняв Бортятин і Годиню, що біля Мостиськ і атакував залізничний вокзал в Судовій Вишні. Група «Крукеничі» знищила залізничні мости навколо Медики. Українські частини знищили залізничне полотно від Городка до Княжого моста, що біля Судової Вишні.

У подальші дні, протягом 9 — 11 березня, весь наступ української ударної групи до якої входили бригади УСС і групи «Городок» був спрямований на те, щоб прорвати польську оборону під Верещицею з подальшим здобуттям Городка Ягайлонського: *УСС за допомогою Янівської групи здобули Гартфельд, Речичани. Група «Городок» під командуванням Станіміра зайняла передмістя Городка Ягайлонського, Поріче Любінське, Черляни. Поляки були здеморалізовані українським наступом і масово покидали фронт.*

Щоб допомогти польським відділам, які обороняли Львів перед українським наступом, 9 березня польський генерал Ромер з відділом військових з Рава Руської спробував пробитись крізь позиції українських військ до Жовкви, але під Добрусином шлях цій польській групі перегородили відділи VI-ї бригади.

11 березня українські війська досягли найбільших успіхів. Супротивник вже був повністю ослаблений і відбивався від українського наступу вже з останніх сил. Польське командування вже вирішило залишити Львів. Залишалось завдати полякам останній удар і польський фронт був би прорваний, однак з таким останнім ударом українське командування відтерміновувало.

У той час, коли головні військові сили українців танули у безуспішних атаках на Городок Ягайлонський, поляки готувались до контрудару. 10 березня з Перемишля до Судової Вишні надійшов чисельний, добре озброєний відділ полковника Александровича. Разом з групою Бергера усі польські сили нараховували 3700 вояків: *слід зазначити, що командуючий Вовчухівською операцією генерал Кравс, плануючи цю військову операцію передбачив такий польський маневр, а тому, щоб нейтралізувати польські сили, заздалегідь, планувалось повернути головні українські сили на Судову Вишню і зміцнивши їх дії групами «Хирів» і «Крукевичі», що вели наступальні бої під Судовою Вишнею, і добитись тут вирішального успіху. Однак, командир ІІІ-го українського корпусу, полковник Коссак не погодився на цей план Кравса. Це стало причиною невдачі Вовчухівської операції, а далі, — катастрофи усієї УГА.*

Відтак, коли українські частини героїчними атаками намагалися здобути Городок Ягайлонський, поляки, 15 березня з Судової Вишні здобули Борятин, а

16 березня — Довгомостиськ. І хоча українці 17 березня припинили атаки на Городок Ягайлонський та повернули частину своїх сил на захід для для відсічі польського контрнаступу, вже було пізно. 18 березня поляки із Судової Вишні й Городка Ягайловського відбили усі втрачені місцевості обабіч залізничної колії Перемишль — Львів.

Провина за програну битву цілком лежить на командуванні української армії, на Начальній Команді, оскільки, захопивши залізничну колію Перемишль — Львів, відразу ж слід було повернути основні українські сили на захід, щоб здобути Перемишль і лінію р. Сан. Якби це вдалося здійснити, Львів був би фактично оточений і польські відділи у місті капітулювали після взяття українцями Перемишля, бо підвіз підкріплень, боєприпасів, продуктів було б зупинено.

Начальна Команда втретє зробила одинакову помилку, коли намагалася здобути Львів прямою військовою операцією проти нього. Начальна команда в ході українського наступу безпосередньо не контролювала цей наступ, не виправляла відразу помилок командирів українських відділів. Цим можна пояснити відмову командира III-го корпусу виконувати завдання щодо повернення українських сил на захід на Судову Вишню, а не проти Городка Ягайловського, та бездіяльність II-го корпусу.

Невдалий український наступ під Вовчухами відобразився на всій українській армії, що втратила надію на вдале для українців закінчення війни.

Тим більше, подальший польський наступ, що розпочався 26 березня із Судової Вишні, підтриманий гарнізонами Любачева, Немирова та Львова призвів до втрати українцями Краківця, Яворова, Янкова й усіх місцевостей навколо Львова та Яніва. З огляду на це, південний фланг І-го корпусу відступив на лінію Верещиця — Магерів: *Державний Секретаріат і Начальна Команда, користуючись закликом Найвищої Ради Мирної Конференції до командування обох армій припинити війну (відповідно до радіотелеграми від 19 березня) в Парижі, через полковника Вітовського та користуючись підтримкою окремих польських високопосадовців, намалалися дійти до замирення, але поляки вимагали, щоб українці відступили до лінії Бертелемі, а тому ці переговори вкотре закінчились нічим* **(Додаток 15).**

Коли ж українське командування, сподіваючись далі на допомогу Найвищої Ради Мирної Конференції, дало вказівку припинити усі військові дії проти поляків, поляки «видирали» з рук українців одну місцевість за іншою. Так, до кінця квітня, поляки «відсунули» облогу Львова далеко на віддаль гарматного пострілу. Одночасно з цим, III-тю і VII-му бригади поляки «відперли» далеко від залізничної колії Самбір — Львів: *це була польська відповідь на зобов'язання представника Польщі на Мирній Конференції Падеревського від 17 квітня припинити війну з Україною.* Не спинила поляків і окрема місія під керівництвом англійського генерала Боти, яка у середині травня прибула до Галичини для вирішення українсько-польського конфлікту. Навпаки, тоді, підсилені армією Галлєра із шести дивізій, поляки 15 травня повели загальний наступ на усьому українсько-польському фронті.

До військової ситуації, що склалась на польсько — українському фронті пізньої весни 1919 р. за спогадами Осипа Станіміра: *«...стан спокою на моєму відтинку продовжувався аж до 25-го квітня. В цей день поляки, заохочені мабуть своїми успіхами під Львовом, повели наступ 3-ма куренями на мої дві сотні в Добрянах і Путятичах. Бій тривав повних два дні і ми не тільки що вдержали свої позиції, але ще в добавок зайняли лісничівку в Путятичах. Після цих боїв була ще одна спроба з боку поляків проломити чи відтиснути наш фронт в районі села Годвишня, але 5-та сотня чет. Каравана контрударом їхній наступ відпер-*

ла. Занепокоєні цими ворожими випадами ми вислали до команди групи звідомлення з жаданням якнайскорше надіслати нам підкріплення. Та замість сподіваної помочі надійшов наказ, щоб ще більше укріпити свої позиції, бо поляки приготовляються до загального наступу на цілому фронті, а на яку небудь підмогу з нашого запілля сподіватися не можна, бо запасних бойових частин у нас нема. В цьому ж приказі було повідомлення, що полковника Коссака усунено з команди ІІІ-го корпусу, а на його місце назначено ген. Ґембачева, в дні 25-го квітня…»

Далі події розвивалися так, поляки насамперед вдарили по ІІІ-му корпусу і 15 травня прорвали український фронт між Гусаковом і Крукеничами. В результаті цього, вся Крукеницька група відступила за р. Стривігор.

16 травня, перебуваючи під загрозою оточення зі сходу, відступила до Старого Самбора, залишивши свої досить вигідні позиції й Хирівська група. Через це, між нею і Крукеницькою групою виник розрив в українському фронті, в який відразу ж увірвалися польські відділи і вдруге атакували лівий фланг Крукеницької групи, що примусило її відступити вже до Самбора і далі, до Дрогобича.

Відступ Крукеницької групи спричинив відступ групи «Рудки», а далі й VII-му бригаду українського війська.

Ці відступили до Миколаєва.

Тим часом, Хирівська група й Гірська бригада, відрізані від ІІІ-го корпусу і здеморалізовані військовими невдачами, не змогли провести жодного контрнаступу і відійшли на територію Чехословаччини. Відтак, в результаті бездарності військового керівництва ІІІ -й корпус втратив кілька тисяч вояків і оголив цілу ділянку українсько-польського фронту.

Спроба Начальної Команди зупинити подальший наступ поляків у районі, що обороняв ІІІ-й корпус й боронити, таким чином, бориславську заглибину на лінії р. Бистриці (Дрогобиччина) частинами ІІ-ї та VII-ї бригад не увінчались успіхом, бо супротивник захопив Миколаїв, в результаті чого, оборона цієї ділянки фронту стала неможливою.

Одночасно з польським наступом на ІІІ –й український корпус, армія Галлера розгорнула наступ на волинському фронті проти армії Української Народної Республіки, що невдовзі відступила у напрямку на Рівне — Дубно — Радивилів: *армія Української Народної Республіки у цей час прикривала правий фланг Української Галицької Армії, і цей відступ загрожував оточенню І-го корпусу УГА*. Тому, цей корпус був змушений залишити свої досить вигідні позиції: *20 березня І-й корпус відійшов з боями спочатку за р. Буг, а згодом, за лінію Буськ — Броди.*

Після відступу обох корпусів залишив свої позиції і ІІ-й корпус, що з боями відступив у напрямі Бібрки й Перемишлян.

Державний Секретаріат спробував ще раз безпосередньо добитися у польського командування виконання своїх зобов'язань від 17 квітня, що склав представник Польщі перед Найвищою Радою. У відповідь, польський генерал Галлер повідомив, що про це не може бути й мови, і взагалі зажадав, щоб УГА склала зброю **(Додаток 16)**.

Натиск поляків на відступаючу українську армію, чим далі на схід, слабшав. Це дало змогу українському командуванню поступово приводити її до ладу.

6 червня всі військові частини ЗУНР зійшлися в південно-східному трикутнику Галичини, між лініями: *Устечко — Ягольниця із заходу, Збризь — Чорнокінці — Шманьківчики з півночі, р. Збруч зі сходу.*

У цей час, частини І-го корпусу займали район Чорнокінці, Шманьковичі, Лосяч, командування корпусу розміщувалось в Борщеві.

Частини ІІ-го корпусу перебували у Заліссі, Улашківцях, Лисівці, командування корпусу перебувало в Озерянах, що біля Чорткова.

Частини ІІІ-го корпусу перебували в Угринківцях, Тлустому, командування

корпусу розміщувалось у Дзвинячі. Осип Станімір: *«…в селі Торське ми задержались довше, майже тиждень. Тут щойно ми побачили справжні наслідки нашого катастрофічного відвороту. Ціла УГА, обезсилена морально й матеріально, опинилась у «трикутнику розпуки», між Збручем, Дністром та Стрипою, тобто: І-ший корпус в районі Борщева, ІІ-гий корпус в районі Озерян, а ІІІ-тий корпус в районі Звиняча. Внаслідок загального відвороту армія втратила приблизно 3/4 свого бойового стану та величезне військове майно, що знаходилось у запіллі — в Тернополі, Станиславові, Коломиї і Калуші та по всіх Окружних і Повітових Командах. Закуплених з тяжким трудом в Чехословаччині кілька вагонів амуніції не можна було доставити, бо вони десь застрягли в Лавочнім. В районі розташування армії накопичилось багато військових і цивільних установ, а там і урядовців зі своїми родинами, а їхні обози значно перевищали обози фронту. Все це спричинило загальний хаос і паніку. Всі втікали, але ніхто не знав куди й як? В Уряді і Начальній Команді настала цілковита дезорганізація й ніяк не можна було лиху зарадити. Державні секретарі і посли всюди нервово дебатували, навіть на мості в Заліщиках.*

Наша група Гофмана мала теж поважні втрати в людях і матеріялі. Головною її силою був мій ІІ-гий курінь, який все ще числив понад 300 стрільців бойового стану та мав в цілості збережений обоз. Решта куренів групи, а саме, І-ший пор. Тарнавського, ІІІ-тий пор. Бізанца та IV-тий пор. Підгірного мали заледве по 50–90 стрільців — бойовиків. В групі настала певного роду депресія й бойовий дух підупав. Вистрашені стрільці ходили та збирались гуртками, підслухуючи, що говорять між собою старшини. А старшини, одні цілком зневірились і збайдужніли, а другі дебатували завзято, що й як дальше робити, шукаючи винних. Я належав до тих других і ми скликали в цій справі старшинську нараду. ***Під час дискусії виявилось, що головним винуватцем нашої програної війни були уряд і Національна Рада, які замість того, щоб провадити політику згідну з воєнним часом, себто в дусі «все для воюючого фронту і перемоги» на ділі цей фронт занедбували, не доставляючи йому ні старшин ні стрільців ні так конечного воєнного матеріялу, амуніції і зброї.*** *За результатами цієї наради було ухвалено таке рішення: здійснити заходи щодо встановлення якнайскорше військової диктатури, про яку вже від довшого часу ішли розмови між старшинами та переведення деяких змін в обсаді вищих команд. Щодо нашої 8-мої самбірської бриґади, вирішено просити полк. Кравса, щоб усунув свого шефа штабу пор. Якверта, до якого старшини не мають довір'я, закидаючи йому нефаховість, а навіть і злу волю, покликаючись на його накази недоцільного розпорошування наших сил під час вовчухської офензиви й дефензиви за командування ген. Ґембачева. З такими ухвалами вислано в делеґації до полк. Кравса — мене від піхоти і сот. Йосипишина від артилерії. Полк. Кравс вислухав нас уважно і заявив, що подасть це все до відома вищій команді службовою дорогою, а нас обох діймаючо скартав, що ми, як військо, повинні слухати наказів, а не мітинґувати в справах, які до нас не належать…»*

Напередодні польського травневого наступу на УГА, вся Наддніпрянська українська армія під натиском більшовиків відступила в райони Луцька (Холмська група), Сарн (Північна група), Рівного (група Січових Стрільців), Крем'янця — Подільського (Запорозька група).

Михайло Омелянович — Павленко згадував: *«…по другім боці Збруча військова криза все зростала.*

Ставка Головного Отамана в Рівному скликала нараду вищих командантів. Це була перша подібна нарада. Рівне було вщерть переповнене потягами Ставки, Директорії, міністерств, постачання і ріжних штабів. «Залізнодорожна стратегія» дійшла до найвищого розквіту. «Маневруючи» поміж потягами, я

врешті знайшов вагон, де згідно з оповісткою мала відбуватися нарада під головуванням С. Петлюри.

Зібраних можна було б поділити на дві категорії: військових — фахівців і вояків — політиків. До перших слід віднести ген. Агапієва, ген. Юнакова, полковника Мельника, а до других — ген. Осецького та отамана Оскілка.

Головний Отаман, маючи коло себе військового міністра, лікаря, самого невдалого з усіх міністрів, яких тільки бачила Україна за всі часи визвольної боротьби, *відкрив засідання промовою інформаційного змісту. Треба йому віддати належне: він був на наші відносини добрим промовцем, а до того ще мав гарний голос, що хвилево, покіль звучала його промова, заспокоював збори, всім ставало якось легше… Але тільки він скінчив, невмолима дійсність боляче стиснула всім серце… Незручно, без елементарного розуміння справи, лікар — міністр хотів щось доповнити чи з'ясувати. Присутнім стало зовсім ніяково.*

Говорили всі по черзі. Ґенерал Осецький забрав чимало часу довгим оповіданням про те, як він своїми турботами щодо потреб населення і щодо вирішення ріжних господарських питань підніс настрій мас. Проте було помітно, що він нікого цим не переконав.

Щоби спасти положення, треба було знову поставити на порядок денний старе питання ліквідації одного з фронтів. Усі ходили навколо цього, а ґенерал Агапієв звернувся до мене з пропозицією поділитися запасами наших сил з іншими фронтами. Власне в наддніпрянців про сили УГА. була надто перебільшена уява!…

З чим приїхали, з тим і поїхали. Краще було б зібрати політичних провідників, бо саме там лежало слабе місце української визвольної боротьби. Можливо, що Головний Отаман мав на думці пізніше спертися на думку фахівців — вояків, щоби надати більшої ваги своїм домаганням перед політиками. Мені це невідомо…

Начальникові штабу не привіз я нічого потішаючого з Рівного. А мені так хотілося його заспокоїти! І його нерви починали відчувати тягар відповідальности… Його любили в штабі. Штабовці — німці ставилися до нього уважливо й коректно. Але землистий кольор його обличчя мені не дуже подобався. Сам він все частіше скаржився на ревматизм у ногах. Обмаль штабовців не дозволяла нам дати йому відповідну допомогову силу. Треба віддати найбільшу пошану його службі у той тяжкий час…»

З відступом Наддніпрянської армії у ці регіони, східні кордони ЗУНР опинились незахищеними, оскільки їх безпеку забезпечували нечисленні наддніпрянські відділи командира Шандрука, що біля Гусятина й командира Шаповала, що біля Скали.

З цієї причини, над Збручем Начальна Команда змушена була розгорнути в околицях Підволочиська військову групу під командуванням Лєєра. Крім цього, Чортківське окружне командування організувало декілька відділів для охорони східних кордонів ЗУНР.

Коли дивізія Галлера зайняла Луцьк і загрожувала Наддніпрянській армії з північного заходу, більшовики використали цей зручний для себе момент, й одночасно повели наступ зі сходу у напрямку на Рівне та Крем'янця. Відтак, під загрозою цілковитого знищення, Наддніпрянська армія з великими втратами спочатку відступала у напрямку Дубно — Броди, а після 31 травня, відступила ще далі на південь, в райони Крем'янця, Почаєва, Підволочиська, Тернополя (у цей час у Тернополі розміщувався штаб Дієвої Армії УНР і Уряд УНР).

Коли й далі Галицька Армія продовжила відступ у південно — східному напрямі, а з півночі та північного сходу на Наддніпрянську армію наступали біль-

шовики, для обох українських армій наступила критична хвилина. І тут у цей критичний момент, командуванням Дієвої армії був розроблений відповідний план з метою пробитись на південний схід крізь більшовицькі позиції до Старокостянтинова, Проскурова і Кам'янець-Подільського**:** *такий маневр Дієвої армії мав метою не лише врятувати Галицьку армію від її знищення польською та більшовицькою арміями, а й забезпечити цій армії безпечний шлях, у разі, її подальшого відступу за р. Збруч, та забезпечити безпечну територію, де б вони могла розміститися на певний час та привести себе до ладу.*

Надіслання урядом ЗУНР до поляків місії з метою досягнути з ними перемир'я, призупинило на деякий час воєнні дії між українськими і польськими відділами. У цей час, армія УНР 1 червня 1919 р. приступила до виконання розробленого плану дій: *прикрившись з півночі від поляків і більшовиків Волинською групою українських військ, Запорозькі дивізії швидким походом вирушили у напрямі на Проскурів. Група Січових Стрільців рушила у напрямі на Старокостянтинів.*

Внаслідок цього маневру українських армій, 3 червня Запорозька група зайняла Чорний Острів і допомогла українським відділам, що стояла біля Волочиська, перейти р. Збруч і відігнати більшовицькі частини на південний схід, до Ярмолинець та Фельштину.

У той самий день, військова група полковника Удовиченка захопила Кам'янець-Подільський. Після подальших запеклих боїв, що тривали упродовж 4 — 6 травня біля Старокостянтинова, Проскурова та Кам'янець-Подільського, майже все Поділля із залізницею Кам'янець-Подільський — Проскурів — Старокостянтинів здобула Наддніпрянська армія.

Слід зазначити, що план штабу Дієвої армії вдався повністю, завдяки відчайдушному наступу армії, сміливості її вояків і несподіваності. Головною ударною силою цього наступу була Запорозька група під командуванням полковника Сальського і відділів Українських Січових Стрільців під командуванням полковника Коновальця і полковника Безручко.

У наступні дні, завдяки вдалому наступу, Наддніпрянська армія, використовуючи безлад у більшовицьких відділах, повела подальші бойові дії за розширення захопленої території на схід, у напрямі на Могилів і Жмеринку.

У цей час, польські відділи зупинили наступ українських відділів на північному сході, атакувавши північний фланг Наддніпрянської армії.

Більшовики, зібравши навколо Шепетівки та Ізяслава одну ударну групу, а в районі Шумська іншу, які із західного регіону України, разом вдарили по українських відділах у південному напрямі.

Унаслідок запеклих боїв з більшовиками, що тривали до 15 червня, Наддніпрянська армія втратила Старокостянтинів, але втрималась на лінії р. Случ.

Зі спогадів М. Омеляновича-Павленка*: «...трохи згодом, у Бережанах, відвідав Начальну Команду президент Петрушевич разом з ген. Грековим. Президент запросив мене й полк. Курмановича на довірочну розмову, під час якої він заявив, що уряд признав нашу корисну службу, але стверджує нашу фізичну перевтому й тому рішає об'єднати всі засоби боротьби (фронт і запілля) в руках одної свіжої особи. Цею особою був ген. Греків, який ставав «Начальним Вождем», а я залишався «Командармом* **(додаток 17, генерал О. Греків, історична довідка).**

Я тільки вітав це призначення і висловив жаль, що ця зміна наступила запізно. Одночасно зазначив я, що в дальнішому відповідальність за справу переходить на ген. Грекова.

Я радо співпрацював з ґен. Грековим в його планах наступу, щоби цим підняти настрій армії...нарада в Бучачі була знаменною й повчаючою. Вона вплинула

врешті й на те, що політичні провідники Галичини та Великої України задумалися, як бути, де знайти нову політичну базу для продовження боротьби за українську державність. Обидві сторони погодилися на висилання до Варшави політичної делегації на чолі з ген. Дельвігом для переговорів у справі налагодження взаємовідносин поміж Києвом і Варшавою та поміж Києвом і Станиславовом. Золота Липа мала би бути демаркаційною лінією поміж нашими й польськими військами. Таким чином, обидві частини України погодилися ліквідувати польський фронт, щоб скупчити свої сили для боротьби в одному напрямі, — проти Москви.

Вістка про надіслання делегації до Варшави поширилася в армії й внесла заколот. Використовуючи порівнюючий спокій на фронті, я звернувся до Державного Секретаріату, та доповів дві можливости: 1) ліквідувати фронт на терені Галичини й віддати долю УГА в руки Антанти; 2) після використання всіх можливостей захисту Галичини, перевести УГА за Збруч для дальшої боротьби на Великій Україні. Уряд відгукнувся на мої пропозиції. На Засідання Ради Державних Секретарів запрошено ґенерала Грекова, мене й полковника Курмановича. Без довгих дискусій, майже однозгідно, Рада ухвалила другий варіант. Це було 2 червня.

Між тим, звідомлення з фронту подавали Начальній Команді, що в армії стався певний корисний перелом, і військові частини, хоч і в значно послабленому складі (коло 25.000 військовиків), морально відпочили та знову мають певну бойову витривалість. Разом з тим, розвідка повідомляла, що натиск поляків на наш фронт зменшився. Були навіть відомості, що деякі польські дивізії знято з галицького фронту. З огляду на це все, в команді піднесено план нашого протинаступу на цілому фронті 8 червня, при чому, першим об'єктом мав би бути Чортків. Ґен. Греків погоджувався з цим, але пропонував не обмежувати наступу Золотою Липою (цеж була запропонована нами демаркаційна лінія!), а йти аж на Львів. Я звернув його увагу, що ми маємо ледви по кілька десятків набоїв на стрільця. На це він відповів, що «будемо битися камінням». Я попросив дозволу виконати мій план, а після того перебрати від мене командування, бо, я не вірив в успіх пропонованої ген. Грековим, акції. Так ми й умовилися. 7 червня коло 12-ї години ген. Греків і я чекали на полк. Курмановича, який виїхав на фронт до штабів корпусів, щоби докладно обговорити план нашого протинаступу... О 1-й годині я був у Чорткові й в супроводі полк. Вольфа об'їхав усі боєві частини цього напрямку. Я бачив, що критичні під моральним оглядом моменти вже пройшли. Я не помилився, коли зважився довіритися мому вже досить глибокому знанню галицького стрільця. Тут же на місці дав я необхідні оперативні розпорядження для дальших операцій. Після обіду разом із старшинами, о 5-й годині я відїхав до Начальної Команди...»

Становище Дієвої армії залишалось загрозливим, оскільки у цей саме час УГА розпочала переможний наступ на Львів, і поляки, що відступали припинили свої атаки на більшовиків. Більшовицькі відділи, не зазнаючи польських атак із заходу, знову з північного заходу атакували лівий фланг Наддніпрянської армії, а саме, Волинську групу. Знову розгорілись запеклі бої в яких невелика Наддніпрянська армія боронила невелику частину української землі, відчайдушно відбиваючись від значно переважаючого ворога: відтак, *9 червня 1019 р. згідно з відповідним рішенням Національної ради вся законодавча та виконавча влада в ЗУНР була передана Є. Петрушевичу, який став диктатором. Він усунув генерала М. Омеляновича-Павленка від керівництва Галицькою армією, і на його місце призначив генерала О. Грекова, колишнього військового міністра Директорії УНР.*

Запеклі бої розгорілись між 16 та 30 червня на невеличкій території між річками Буг і Случ. Окремі місцевості упродовж доби переходили з рук у руки,

ворог з'являвся скрізь, зі сходу, із заходу, з півдня, з фронту, з тилу, з флангів українських частин. Обидва супротивники виявили велику ініціативу, неймовірну рухливість і завзяття. У результаті цих боїв Наддніпрянські частини втримали зайняті позиції.

Однак, вже 1 липня більшовики, підкріплені резервами, що більш як удвічі перевищували сили українських відділів розпочали новий наступ. Спочатку проти лівого флангу з метою захопити Проскурів (1 — 7 липня), а згодом, більшовики повели наступ зі сходу (8 — 15 липня). Знесилені у попередніх боях, Наддніпрянські відділи не змогли стримати більшовицький наступ і залишили Проскурів, згодом — відступили з позицій, що забезпечували безпеку залізниці Волочиськ — Жмеринка, і Проскурів — Ярмолинці.

Згодом, зі Жмеринки, більшовики розпочали наступ на Бар і Нову Ушицю. Більшовицькі відділи правим флангом свого наступу вздовж р. Збруч, загрожували зв'язку з Галичиною, а зі Жмеринки — Кам'янець-Подільському. Наддніпрянська армія опинилась на межі повного оточення і знищення. У ту злощасну для Наддніпрянської армії хвилину, над Збручем з'явилась Галицька Армія.

Історична довідка: *ще й досі не з'ясовані всі обставини, що спричинили Чортківський наступ. Як зазначають автори, написано багато робіт, що описують хід військових дій, але майже нічого невідомо про ініціаторів цього наступу. Слід вважати, що бригади II-го корпусу перші відчули зміну військової обстановки, відновлення боєздатності та морального духу українських командирів і вояків та послаблення ударної сили польського наступу.*

У цьому корпусі були енергійні та здібні командири, а саме, начальник штабу II-го корпусу полковник Шаманек, командир VII-ї бригади підполковник Бізанц та багато інших. Вони об'єктивно поінформували полковника Курмановича — начальника штабу УГА про ситуацію і нестримне бажання українських військ йти вперед. Полковник Курманович склав план наступу УГА й Начальна Команда УГА санкціонувала цей план і видала наказ про загальний наступ.

У той час, коли у перші дні червня 1919 р. УГА відступала у південно-східний трикутник Галичини становище її було дуже загрозливе, майже безвихідне: *із заходу й півночі їй загрожували поляки, з півдня — румуни, зі сходу — більшовики. Армія втратила багато вояків, гостро потребувала озброєння та боєприпасів, підняття бойового духу. З іншого боку, в армії залишились загартовані у боях сміливці, які були готовими на все, але не здатись супротивнику. Становище УГА покращувало те, що Наддніпрянській армії вдалося захопити Старокостянтинів, Проскурів, Кам'янець-Подільський і, таким чином, відсунути більшовицькі відділи від р. Збруч. Тоді, хоча б зі сходу Галицька Армія перебувала у безпеці і в разі потреби, могла перейти р. Збруч. І саме тоді, УГА перейшла знову у наступ, щоб відбити у поляків Чортків.*

Головним чином, наступ повели III-тя та VII-ма бригади II-го корпусу, 7 червня українські відділи захопили Ягольниці, а 8 червня — Чортків. Крім цих бригад, що наступали з півдня, у цьому наступі брала участь також I-ша бригада УСС, що після захоплення Вигнанки, вдарила на Чортків зі сходу. Одночасно, передові відділи I-го корпусу у цей же день атакували Копичинці й захопили цей населений пункт: *Чортків захопили відділи II-го корпусу. У місті було захоплено декілька гармат, зброю, боєприпаси, полонених. Поляки, не очікувавши такого удару і у паніці відступили на північ.*

О.Греків керував подальним українським наступом аж до переходу армії за р. Збруч. Однак, незабезпеченість армії зброєю та боєприпасами призвело до того, що через три тижні успішного наступу, подальший наступ української армії було припинено. Після здобуття Чорткова й Копичинців I-й корпус рушив

на північ у напрямі Теребовлі, II-й корпус рушив на захід, на Бучач, III-й корпус рушив лівим берегом р. Дністер до р. Стрипи в напрямі на Нижнів і Монастириська. 11 червня II-й корпус вдалим маневром на півночі здобув Бучач, відкинувши розбитого супротивника на південь, до р. Дністер.

III-й корпус перейшов р. Стрипа, а I-й корпус розпочав бої під Теребовлею. Напередодні цих боїв Начальна Команда перекинула на північ I-шу бригаду УСС, щоб допомогти I-му корпусу у боях за Теребовля. На цьому напрямі супротивник був найсильнішим, оскільки тут оперувала комбінована дивізія полковника Сікорського, що нараховувала п'ять тисяч вояків. Ці польські військові відділи діяли на півночі, і намагалася ударом по правому флангу Галицької армії, примусити її відступити.

Під Ласківцями й Вербівцями УСС в нічному бою розгромили польський полк, що атакував лівий фланг I-го корпусу і 11 червня вийшли до Теребовля.

Також 11 червня командування II-го корпусу (полковник Шаманек), бачучи, що на напрямку його корпусу ворог слабкий, і найбільше загрожує з півночі, повернув свої III-тю та VII-му бригади з Бучача на північний схід, у напрямі на Струсів які після кривавого бою були зайняті 12 червня українськими відділами. У цей же день, відділи I-го корпусу після дводенних важких боїв здобули Теребовлю.

Удар УСС і бригад II-го корпусу по лівому флангу ворога допоміг I-му корпусу виконати важке завдання, зломити спротив поляків і рушити на північ. Після здобуття Теребовля I-й корпус вирушив на Тернопіль, а II-й корпус дійшов до Микулинець, далі, повернув свої основні сили на захід у напрямку на Бережани.

У цей час, III-й корпус 13 червня наблизився VIII-ю бригадою до мосту в Нижневі, який обороняли три курені польської піхоти, а II-ю і XI-ю бригадами захистив Монастириськ і Підгайці. Їх обороняли відділи четвертої дивізії генерала Александровича: три полки піхоти, два полки артилерії, чотири сотні кінноти. З Підгаєць II-гу бригаду було спрямовано на Галич, на допомогу VIII-й бригаді, а XI-та бригада рушила у напрямі на Рогатин.

Маневр II-го корпусу, реалізований 14 червня виявився дуже вдалим, оскільки поляки вирішили скористатися розривом в українському фронті, що стався між Підгайцями і Тернополем і рушилина на тили Галицької Армії з метою її розділення на дві частини: *для цього поляки кинули на прорив в напрямі на Денисів відділ під керівництвом Бербецького в силі полку піхоти, двох сотень кінноти, трьох батарей артилерії зі складу третьої дивізії, що надійщов з Ожидова на допомогу дивізії Сікорського.* Завданням цієї групи було вдарити вздовж р. Стрипа на Підгайці. Саме з цією військовою групою поляків зустрілась у бою бригада Українських Січових Стрільців 15 червня 1919 р. під Купчинцями. У цьому бою ворог займав оборонні позиції по лінії Купчинці — Ходачків.

Коли II-й і III-й курені бригади наступали на поляків з фронту у напрямі на Купчинці, I-й курінь перервав оборонну лінію ворога на залізничному шляху й вдарив по його тилах, далі справу зробили інші українські курені з фронту.

I-й курінь атакував Городище і не дозволив підхід резервів супротивника. Цими активними діями бригада УСС зробила неможливими подальші плани супротивника щодо його оборони і наступу, а також належним чином забезпечила II-му корпусу його відхід на захід. Відтак, всі бригади корпусу рушили на Бережани.

У цей самий день, 15 червня I-й корпус вибив поляків з Тернополя і його бригади вирушили на Залізці (IX-та бригада), Олііїв (X-та бригада), Зборів і Золочів (V-та і VI-бригади).

Протягом цього ж дня III-й корпус вийшов на західний берег Золотої Липи, частини XI-ї бригади рушили на Медуху, що недалеко від Галича. Спробу поля-

ків із Бережан зайняти Підгайці відбила ІІ-га бригада, відкинувши польський атакуючий загін до Литятина. VIII-ма бригада атакувала і спробувала захопити міст в Нижневі, для оборони якого поляки розгорнули три нові курені, що прибули зі Станіслава. Так закінчився перший етап наступу української армії.

Хоча чисельно Галицька Армія не перевищувала польські бойові частини, а технічно навіть була дещо слабшою за неї, військове щастя було на боці української зброї. Незважаючи на підкріплення, що постійно надходили до поляків із-за Дністра, Галицька Армія міцно тримаючи військову ініціативу у своїх руках, вдалими маневрами знівельовувала усі намагання поляків на самому їх початку (Ласківці, Теребовля, Купчинці), однак саме гостра нестача у боєприпасах значно сповільнило її наступ.

Переможний похід армії мав вплив і на українське громадянство. До рядів армії масово вступали добровольці. Їх було стільки, що не можна було забезпечити їх обмундируванням, зброєю та боєприпасами. Не дивлячись на це, з новобранців були створені нові XII-та, XIV-та, XVIII-та, XXI-та бригади. Все вказувало на те, що Галицька Армія досягне своєї мети і визволить територію Західноукраїнської Народної Республіки від супротивника.

Польське вище командування, що вважало Галицьку Армію знищеною, перелякалося її успіхами. Ситуація для поляків ускладнювалася ще й тим, що польський південно-східний фронт перебував під загрозою з півночі, де збирались з силами більшовики. Наддніпрянська українська армія перебувала на південь від р. Случ. Спочатку польське вище командування кинуло всі сили проти московських більшовиків, одночасно польські відділи нанамалися відтіснити Галицьку Армію від Теребовля і назад до р. Зруч, але це їй не вдалося. Тоді польське командування видало відповідний наказ про припинення наступу проти більшовиків й перекинуло свої ударні бойові частини проти Галицької Армії: *після невдалого наступу під Тернополем і Денисовом, поляки перекинули свої найкращі бойові частини в район Бережан — Зборова — Золочева, намагаючись зупинити наступ українських військ на Львів. Крім того, польське командування спішно готувало нові дивізії, озброюючи їх французькою зброєю для контрнаступу проти виснажених у боях українських частин.*

Після бою під Купчинцями І-шу бригаду УСС спрямовано через Козову, Козівку, Куропатники на північ Бережан, до Жукова. ІІІ-тя і VII-ма бригади ІІ-го корпусу рушили на Бережани з фронту: *план цього наступу, розробленого командуванням українських військ передбачав оточити Бережани, знищити або взяти у полон польський гарнізон, що перебував у місті й захопити військові склади з озброєнням і боєприпасами, що знаходились у місті і чого так потребували українські частини.*

Тому, ІІІ-тя і VII-ма бригади ІІ-го корпусу хоча і зібрались 16 червня в районі Козової, не розпочинали бойові дії до приходу частин УСС на свої визначені вихідні позиції для наступу**.** До 19 червня ці дві бригади відбиваючи бойові випади поляків з Бережан, повільно займали околиці міста, щоб вийти на вигідні для себе позиції для головного наступу на місто. У цей час, І-й корпус 17 червня зайняв Оліїв силами X-ї бригади, а 18 червня здобув Зборів наступом з півночі. У цей час, ІІІ-й корпус після важких боїв 16 червня захопив міст біля Нижніва силами VIII-ї бригади і 17 червня наблизився XI-ю бригадою до Болшівців, що біля Галича.

Поляки, злякались, розпочали евакуацію зі Станіслава. 19 червня фронт супротивника проходив по лінії Підкамінь — Лугів (біля Золочева) — Поморяни — Бережани — р. Нараївка — Галич.

Проти І-го корпусу діяли частини п'ятої польської дивізії під командуванням генерала Єнджеєвскі та недобитки дивізії полковника Сікорського. В око-

лицях Бережан поляки сконцентрували біля двадцяти куренів піхоти. Проти III-го корпусу поляки виставили дивізію генерала Зєліньскі. Майже кожного дня до поляків надходили підкріплення, формувалися нові полки та курені. У той час, коли Галицька Армія досягла найбільших військових успіхів і вірила у визволення Львова від польського війська, Директорія УНР 16 червня уклала з поляками угоду про припинення між ними боїв: *цю угоду укладено від імені УНР місією під керівництвом генерала Дельвіга, що виїхала до поляків 1 червня. Угода набирала чинність з 21 червня і встановлювала демаркаційну лінію між УГА і польською армією по лінії Залізці — р. Серет — Тернопіль — Острів — Литятин — р. Золота Липа — Дністер — Незвиска. Однак, диктатор ЗУНР зазначену угоду, укладену без його згоди, не визнав і наступ УГА на поляків продовжувався.*

Бої за Бережани розпочалися 20 червня, коли І-й курінь III-ї бригади стрімким наступом захопив залізничну станцію Потутори і перейшов на західний берег Золотої Липи. Далі, спільно з новосформованою XII-ю бригадою повели наступ на Посухів і Вільховець з півдня, щоб перекрити полякам шлях відступу на Рогатин. Ввечері цього ж дня І-ша бригада УСС повела наступ на польські позиції в Гиновичах і захопила ці позиції одним рішучим ударом. Поляки, у відповідь, провели кілька контрнаступів, щоб стримати наступ куренів УСС, але всі вони не вдались через успішний артилерійський вогонь по контрнаступаючих лавах поляків. Бій тривав до пізнього вечера, в результаті чого, поляки залишили Бережани і розпочали відступ вільною дорогою на Рогатин, вивозячи з собою багато майна та озброєння. Вранці, 21 червня українські відділи увійшли в Бережани. В наступні дні, бригади II-го корпусу переслідували ворога, що відступав на Перемишляни, зосереджуючи головні сили на західному березі Гнилої Липи, на лінію Фирліїв — Перемишляни.

Одночасно, на півночі, І-й корпус 21 червня вибив поляків з Підкамінь, Лукавець, Пуків, і 22 червня увійшов до Золочева. Поляки залишили Броди і зайняли оборону на лінії Ожидів — Скварява — Гологори. 25 червня польські відділи спробували прорвати український фронт з північного заходу в напрямі на Зборів, однак цей наступ було відбито.

У цей же період українці захопили Ожидів і Белзець, при цьому, українські частини захопили бронепоїзд і два вагони зі зброєю та боєприпасами. Одночасно, II-й корпус з півдня повів наступ на Золоту Липу і наблизився до Перемишлян. Під час цього наступу, бригади III-го корпусу 23 червня захопили Рогатин і Бурштин і просувалися далі на захід, в результаті чого, II-га бригада вийшла на лінію по р. Свірж, а XI-та і VIII-ма бригади рухаючись на захід зайняли відповідно Черче — Руди і Рогатин.

У наступні дні український фронт, відбиваючи подекуди польські контрнаступи, укріплювався на зайнятих позиціях. Поляки, підтягнувши значні підкріплення розпочали більш завзяті атаки на українські відділи, головним чином на півночі, проти І-го корпусу і на півдні проти III-го корпусу. Однак, українські відділи трималися непохитно відбиваючи до 28 червня усі їх контрнаступи, головним чином, біля Золочева і Гологорах.

Ведучи важкі бої УГА витрачала багато боєприпасів, які невпинно танули і не завжди поповнювалися у потрібній кількості. Намагання Начальної Команди роздобути для армії зброю та боєприпаси не завжди увінчувались успіхом. Наддніпрянська армія, що воювала тоді на заході України не могла допомогти нічим, бо сама потребувала зброї та боєприпасів. Румуни, угорці, чехи, словаки українській справі не співчували.

Тому, хоча Галицька Армія і чисельно зросла удвічі і проявияла великий героїзм у боях з поляками і визволила від ворога значні українські території, однак, гостро потребуючи зброї та боєприпасів, не могла вести повномасштабні бої, гостро потребуючи всього того, чим мала бути належно забезпечена.

Коли УГА зупинилась на зайнятих позиціях і відбила усі польські контрнаступи у вояків залишилось по кільканадцять патронів. Лише українська артилерія була належно забезпечена.

Бачучи своє важке становище, польське командування перекинуло на галицький фронт кілька свіжих дивізій. У цей час УГА гостро потребувала не лише боєприпасів, а й належного відпочинку.

Перші польські удари 26 і 27 червня українські бригади відбили і навіть перейшли у контрнаступ. Однак, вже 28 червня захитався фронт І-го і ІІ-го корпусів від ударів тих дивізій, що їх поляки перекинули із заходу під керівництвом маршала Пілсудського. Це стало наслідком загального відступу УГА. Але це був уже плановий та організований відступ, без будь-якої паніки та розладів у командуванні, ведучи постійні бої з наступаючим ворогом, щоб забезпечити безпечний відступ іншим відділам, щоб вивезти усе майно. Поляки наступали досить обережно **(додаток 18)**.

Відтак, І-й корпус відступав шляхом Золочів — Тернопіль — Теребовля — Хоростків — Гусятин, поступово відтягуючи свої ІХ-ту та Х-ту бригади з північного заходу. Перебуваючи в Тернополі, командування корпусу на прохання місцевих євреїв сформувало їх цілий курінь, що згодом, зі всією армією перейшов р. Збруч. ІІ-й корпус прямував до р. Збруч в загальному напрямі на Бережани — Козова — Струсів — Теребовля — Чортків — Скала. Шлях відступу з півночі йому забезпечував І-й корпус. Бригади ІІІ-го корпусу рухались на Підгайці — Монастириськ — Бучач, далі, вздовж Дністра, у напрямі Івана Пустого. 29 червня поляки спробували перейти р. Дністер у Нижневі й Коропці, щоб вдарити у тил ІІІ-го корпусу, але для цього їм не вистачило сил, і усі їх спроби були відбиті. Слід зазначити, що крім цих боїв і боїв над південним Серетом, що тривали 16 липня, інших великих боїв під час відступу не було, доходилоь лише до коротких бойових сутичок між передовими відділами супротивника та відділами, що забезпечували відступ УГА.

16 липня вся Галицька Армія зібралася у визначених Начальною Командою районах над Збручем, щоб згідно з настановами обох урядів, Директорії УНР і Диктатора від 15 липня, перейти за р. Збруч, на допомогу Наддніпрянській армії у війні проти московських більшовиків. Того ж дня Диктатор і Начальна Команда переїхала до Кам'янця Подільського. Тоді ж за р. Збруч перебрались більшість цивільних установ та біженців з тих територій, що займали поляки. Вже зранку, наступного дня р. Збруч стали переходити українські бойові частини: *бригади І-го корпусу переправлялись біля Гусятина, бригади ІІ-го корпусу переправлялсь у Скалі, ІІІ-го у Ніврі та Кудринцях. Вже до полудня всі частини УГА були вже за Збручем і рушили до визначених Начальною Командою районів.* 16-17 липня 1919 р. УГА та урядові структури ЗУНР перейшли р. Збруч і розмістились у районі Кам'янця-Подільського. Осип Станімір*: «...Дня 16 липня 1919 р. УГА перейшла на Велику Україну, за річку Збруч і згідно з наказом зосередилась: І-ший корпус в районі Лянцкоруня, напрям на Балин, ІІ-гий корпус біля Ориніна, напрям на Шатаву, ІІІ-ий корпус в околиці Фридрихівка-Ходорівці, напрямом на Янчиці. Начальна Команда УГА розмістилась в Кам'янці Подільському*

ІІІ-тий Галицький корпус переправився за Збруч в районі Ґермаківка — Іване Пусте, вночі, з 15-го на 16-го липня 1919 р.

8-ма самбірська бриґада того ж корпусу одержала приказ обсадити останню оборонну лінію перед Збручем, а саме: ІІІ-тий курінь пор. Данила Бізанца обняв оборону міста Борщева, ІV-тий курінь пор. Миколи Підгірного обсадив догідні становища перед селом Ґермаківка, а ІІ-гий курінь сот. Станіміра і І-ший курінь пор. Антона Тарнавського зайняли позиції на ліво від села Ґермаківки, захищаючи залізничий шлях і містечко Іване Пусте. Приказ звучав так... «За всяку

ціну здержати ворога, щоб уможливити етапові і запасовим частинам перехід за Збруч та перевіз військового майна із потягів, що накопичились на лінії Борщів — Ґермаківка — Іване Пусте…наші курінні обози мали помагати виладовувати з вагонів всяке воєнне майно, навантажувати на підводи та перевозити його за Збруч. На фронті було спокійно. Щойно по полудні ворог рушив в наступ на Ґермаківку і Борщів. В Ґермаківці IV-тий курінь пор. Підгірного, маючи догідні становища, задержав ворожий наступ, зате на відтинку III-го куреня пор. Бізанца ворог вспів вдертись до міста Борщева. Тоді ми одержали приказ знищити решту воєнного майна на двірці і перейти бойовим порядком за Збруч. Ми приказ виконали і знищили досить поважну кількість бензини, нафти, а то й соли (в тих товарах на Великій Україні відчувався діймаючий брак) і надвечір перейшли вбрід річку Збруч. Мій II — гий курінь примістився на узгір'ї села Ніври, в тіні великого вишневого саду, чекаючи дальших приказів. Дерева були обильно обліплені спілими і сочистими вишнями. Перемучені й спрагнені стрільці споглядали на сад з неописаною жадобою заспокоїти спрагу, а то й голод, але ніхто не важився зірвати хоч би одну вишню, бо був гострий наказ не рушити чужої власности! Селяни прийняли нас недовірчиво, а навіть і ворожо, як небажаних австріяків. Вони боялись, що поляки підуть за нами війною і знищать їх село. Ми були змушені заночувати на тім же узгір'ї, обезпечившись сильно від сторони Збруча і від села. На другий день, вчасним ранком, ми рушили в дальшу дорогу і зполудня прибули до місця призначення, до села Фридріхівки. Тут ціла 8-ма бриґада розтаборилась на великому майдані перед селом, на кількаденний відпочинок. Вступ до села команда бриґади заборонила, бо селяни були незадоволені нашим перебуванням. Мимо душного дня селяни ходили в довгих російських шинелях краєм села, гуртками й одинцем, щось говорили, чи дебатували і ворожо споглядали в нашу сторону. Це нас непокоїло і пригноблювало. Невже ж це відпочинок для нас, струджених боями і форсовними маршами? Ми були змушені обезпечуватись заставами як на справжньому фронті. До того ми прийшли за Збруч цілковито неприготовані до дальшого ведення війни, так під зглядом прохарчування, як і належного узброєння. Наші обозні валки вспіли забрати з собою тільки невеличку кількість харчів і амуніції, весь прочий воєнний матеріял ми були змушені залишити чи знищити перед Збручем. Галицькі вузькоторові залізниці доходили тільки до Збруча, а за Збручем були вже наддніпрянські, широкоторові шляхи, непридатні для галицьких потягів. Тому треба було переладовувати весь воєнний матеріял з галицьких потягів до наддніпрянських, а де не було залізничого получения, треба було весь той матеріял навантажувати на підводи та перевозити за Збруч. На це не було ні часу ні потрібної кількости підвод, бо ворог наступав нам на п'яти. Вслід за тим УГА, опинилась на Східній Україні так сказати б, голіруч, без належного запровіянтування й узброєння. Вже по кількох днях нашого т. зв. відпочинку забракло харчів, головно хліба, а подекуди і соли. Подібно малася справа і з нашим австрійським узброєнням — крісами, скорострілами й артилерією, до яких австрійської муніції не було, а давна російська муніція ніяк не надавалася. Про це все Начальна Команда УГА вже в перших початках мусіла сама подбати тимбільше, що наддніпрянська армія не була в силі нам багато помогти, бо й сама находилась в подібному положенні з причини безнастанних боїв і малого терену запілля…»

Уся УГА тоді нараховувала із допоміжними частинами майже 50 тис. бійців, у тому числі 20 тис. піхотинців, 800 кіннотників, мала на озброєнні понад 500 кулуметів, 160 гармат, кілька бронепоїздів, дивізіон бронемашин, авіаційний полк.

11 серпня 1919 р. було утворено спільне командування обох українських армій — Штаб головного отамана.

Є. Петрушевич зважував дві перспективи: *або продовжувати воєнні дії*

Мирон Тарнавський

проти поляків (Ю. Пілсудський наказав своїй армії не переходити р. Збруч), або об'єднатися із затиснутою у Кам'янці-Подільському армією УНР і розпочати бої з Червоною Армією. Друга перспектива для нього видавалася більш реальнішою — вигнати більшовиків з України й, опираючись на всеукраїнські сили та ресурси, відбити у поляків Галичину. Таку ж думку поділяли окремі високі військові чини УГА, серед них, — генерал М. Тарнавський **(додаток 19).**

Висновки:

1) українсько-польська війна захопила галицьку суспільність зненацька, українство не було повною мірою як морально, так і матеріально готовим до цієї війни, оскільки на території Галичини нещодавно тривали активні бойові дії періоду Першої світової, і українці потребували перепочинку, аж тут розпочалась нова війна з поляками, що вимагала людських ресурсів та матеріального забезпечення;

2) не було згуртованості і однією політичної лінії між українськими партіями;

3) слід було рішуче проводити внутрішні реформи, а саме, — земельну;

4) не слід було надіятись на міжнародну «справедливість», а домагатися її тоді, коли Українська армія стала б на українських кордонах по р. Сан;

5) прогалини у внутрішній політиці є найголовнішою причиною нашого програшу, неправильна політика тогочасного українського уряду, не зуміла довести до згуртованості народу і, як наслідок, видобути з нього необхідної енергії, але поставила перед військовою стратегією завдання, що не можна було виконати, українська армія, без напруження і допомоги всього українства не могла зламати спротив ворога;

6) УГА не була належно забезпечена зброєю, боєприпасасами, продуктами харчування, уніформою, не належно проводився вишкіл армії, добір командирів;

7) неприпустимо хибною українською стратегією було три безуспішних наступи на Львів, вирішальний успіх можна було досягти ударами на Перемишль, Ярослав і Рава Руську;

8) відсутність спільного воєнного проводу, обо ж бодай тіснішої співпраці між обома арміями, Галицькою та Наддніпрянською. Через це, вони витрачали свої сили на два фронти, УГА проти поляків, а Наддніпрянська проти більшовиків;

9) якби українці під час національно-визвольної війни проявили більше стійкості, державного розуму, добились би у цій боротьбі успіху;

10) на міжнародному терені країни, Антанти, переможниці у Першій світовій війні не вірили в українську державність, а тому не допомагали українській справі, однак тут і недопрацювала українська дипломатія;

11) поляки мали не зруйнований війною тил, більшьший людський та матеріальний потенціал, підготовлених військових, вигідне географічне розташування;

12) у той час, коли польська армія перебувала на межі поразки їм на допомогу наспіли шість дивізій Галлєра, тобто, це вже була військова інтервенція Антатнти на допомогу Польщі. Наступ антантсько-польських військ спричинив відступ УГА і тимчасової втрати нею великих українських історичних територій. Крім того, дивізії Галлєра нанесли поразку на Волині лівому флангу сильної північної групи Дієвої армії і це призвело до фатальних ре-

зультатів на подальших операціях цієї армії. Просуваючись далі на схід, польсько-антантське військо захопило в районі Тернопіль — Підволочиськ базу українських армій із цінним військовим та медичним майном. У Бродах вороже військо відрізало відступ всім ешелонам групи УСС та бронепоїздам.

Таким чином, не лише польська армія і не окремі помилки українського уряду та українського командування, спричинилися до програної українцями війни з Польщею, а головним чином, військова та політична інтервенція Антанти. Самі ж поляки, не спромоглися б власними силами відкинути УГА за р. Збруч, нанести поразку лівому флангу Дієвої армії, і, як наслідок, виграти війну.

РОЗДІЛ VII

Бої за визволення України від «червоної чуми» у 1919 р.

(Щодо двох українських армій та урядів, загальний наступ українських армій на більшовиків у липні 1919 р., контрнаступ більшовиків на вапнярському і проскурівському напрямах, до українського внутрішньо-політичного становища, у стані червоних, наступ українських армій на Київ і Одесу, взяття українськими арміями Києва, денікінці переправляються через Дніпро, А.Денікін і філософія білих, до стосунків з «добровольцями», переговори А.Кравса з Бредовим, підступність білих, втрата українцями Києва, відворот, на чолі Запорожців, останні бої з білогвардійцями у 1919 р., тиф, як вберегти армію?, вбивство П. Болбочана, Перший зимовий похід Української армії під командуванням М. Омеляновича-Павленка по тилах Білої і Червоної армій (6 грудня 1919 р. — 6 травня 1920), Польща — новий союзник?, зрада української справи новим «союзником», поразка, Ризький договір, трагедія української армії, подальша доля українського Чорноморського флоту, хроніки Карпатської України, до оцінки Української справи)

Після втрати Правобережжя, коли розгромлена більшовиками Наддніпрянська українська армія опинилась на Волині, у квітні — травні 1919 р. було проведено її реорганізацію. Усі армійські частини були об'єднані в одинадцять дивізій, кожна з яких нараховувала три полки піхоти, полк артилерії, сотню кінноти. Згодом, були сформовані бойові групи по дві-три дивізії з бригадою кінноти та важкими гарматами. Всього було створено п'ять таких бойових груп, а саме:

Група Січових стрільців, до якої приєдналась ще в Києві частина Сердюцької дивізії, складалась з трьох дивізій: 10-ї та 11-ї Січових стрільців і 9-ї Залізної. Група була добре озброєна та належно забезпечена обмундируванням, мала 50 гармат малого і середнього калібру, дві батареї важких гармат, 200 кулеметів. Група нараховувала 200 кіннотників з 2-ма легкими гарматами. Уся група нараховувала 4500 багнетів і шабель. Групою командував полковник Є. Коновалець з помічником А. Мельником. Начальником штабу був полковник М. Безручко.

Запорозька група також нараховувала три дивізії: 6-ту, 7-му і 8-му. Вона втратила під час переправи через Румунію усе своє військове майно та склади, а тому була слабо озброєна. Уся група у червні 1919 р. нараховувала 3 000 піхотинців і кіннотників, мала 20 кулеметів та 8 гармат. Під час військового походу на Київ число особового складу в полках, кількість зброї й технічного матеріалу в групі постійно збільшувались. Група була добре організована і дисциплінована. Групою командував генерал Сальський. Начальником штабу був генерал Воскобойников.

Волинську групу було сформовано з військових частин Північної групи отамана Оскілки, краще організованої і дисциплінованої і 4-ї Холмської дивізії генерала Осецького, слабше організованої і дисциплінованої. У складі Волинської групи також перебувала юнацька школа з Житомира. Вся Волинська група нараховувала біля 4 000 піхотинців і кіннотників, мала кілька гармат і 60 кулеметів. Командував групою генерал В. Петрів.

Третю дивізію полковника Удовиченка було сформовано із загонів командирів Шаповала і Шандрука, що перебували в Галичині. Дивізією командував

молодий і талановитий полковник Удовиченко. Згодом, у поході на Київ ця дивізія зарекомендувала себе якнайкраще. Дивізія нараховувала 1 200 піхотинців, і мала на озброєнні 16-ть гармат і 50-т кулеметів.

Група отамана Тютюнника складалася з Повстанчого Коша чисельністю 3 500 чол., двох дивізій Запорозької Січі під командуванням повстанського отамана Божка, чисельністю більше 1 000 бійців, при 10-ти гарматах і 50–ти кулеметах, а також повстанського загону отамана Шепеля, що прибув з околиць Летичева під час боїв за Жмеринку. Згодом, групу було поділено на три дивізії: 2-гу, 5-ту, 12-ту *(під час боїв за Жмеринку 2-гу дивізію було розформовано, а отамана Божка — арештовано за грабіж мирного населення і знущання над ним*). Відтак, у групі залишилось дві дивізії чисельністю біля 4 000 багнетів і шабель.

При кожній групі планувалось створити бригаду кінноти, але цього здійснити не вдалось, оскільки бракувало коней та відповідних матеріальних засобів. Тому вся ця українська армія залишилась без великих кінних відділів. Лише Січові Стрільці та Запорожці мали сильну кінноту. В інших частинах, на кожну дивізію було по сотні кінноти.

Коли Галицька Армія прямувала до р. Збруч, щоб вести бойові дії проти більшовиків, більшовицьке командування поставило перед собою завдання знищити Наддніпрянську армію, яка й так трималась з останніх сил. У цей час у всіх її військових частинах, що вели бої, і притиснутої в південно-західний регіон України була помітною велика перевтома, що призвело до падіння у ній військової дисципліни й ослаблення її боєздатності. У такій ситуації погіршилось командування нею вищим командуванням. Так, наприклад, частини Запорозької групи самовільно прийняли рішення прориватися на схід, у тил більшовикам й діяти там партизанськими групами. Група Січових стрільців на свій розсуд розпочала переправляти свої допоміжні відділи через р. Збруч до Галичини, а Волинська група у ході постійних боїв з більшовицькими відділами постійно відступала на південь України. На Жмеринському напрямі дві українські дивізії не змогли стримати наступу більшовицької армії, лише одна дивізія під командуванням полковника Удовиченка трималась на своїх позиціях недалеко від Вапнярки, щоб захистити Могилів, що був базою армії і забезпечував зв'язок з закордоном, а саме — Румунією.

До історії об'єднання двох українських армій: 7 липня фронт Наддніпрянської Армії проходив по лінії: *на південь від залізничного шляху Гусятин — Ярмолинці, далі, через місцевості Зіньків — Охримівці, Бар, Жмеринка, Джурин, і на південний схід від Могилева. Цьому фронту загрожували більшовики найбільше з півночі, а також зі жмеринського напрямку.*

У цей момент два українських уряди — галицький і Директорія погодились на співпрацю, щоб врятувати загрозливе становище Наддніпрянської Армії та забезпечити місцевість для розміщення Галицької армії за Збручем. Командування УГА прийняло рішення направити з Підволочиська і Сатанова дві бригади у напрямку на Проскурів. Одночасно наддніпрянські частини мали вдарити на Проскурів з півдня. У цей час відділи Наддніпрянської армії були перевтомлені боями з більшовиками та постійними переходами, а тому вони не змогли взяти участь у загальному наступі на Проскурів, що розпочався 10 липня 1919 року. Незважаючи на це, 5-та бригада вже 8 липня перейшла р. Збруч і 10 липня зайняла Чорний Острів, не зустрівши при цьому, ніякого опору. Запорозька група 11 липня вступила у бій за Ярмолинці. Та поки запорожці добились успіху, і коли у бій вступили інші відділи Наддніпрянської армії, 5-та бригада, що штурмувала Проскурів з півночі розпочала відступ від Збруча і 12 липня під Війтівцями місцеві більшовики завдали їй великих втрат. Військове становище українців погіршилось тим, що більшовики зайняли Жмеринку й

відкинули 2-гу дивізію Запорозької групи на південний схід. Після цього, вони зайняли Бар, повернули на Нову Ушицю та почали загрожувати Кам'янцю. Однак, вже 13 липня ситуація на фронтах для українських армій почала покращуватися. На допомогу 2-й дивізії зі сходу прийшов добре озроєний повстанський Кіш чисельністю 3 500 повстанців під керівництвом Ю. Тютюнника, що прибув з Херсонщини, а з Заходу надходили ще дві бригади УГА. У цей час й інші відділи Наддніпрянської армії, що відпочивали й приводили себе у порядок перейшли до рішучих дій проти більшовицьких відділів. Подальші бойові дії Наддніпрянської армії, що тривали упродовж 13 — 17 липня і мали забезпечити простір для Галицької армії також закінчились успіхом: усі три північні групи — Запорозька, Волинська та Січових Стрільців звільнили залізничний шлях Гусятин — Городок — Ярмолинці. Група Ю. Тютюнника, переформатована у 2-гу дивізію і повстанський Кіш відігнали більшовиків від Жмеринки і зрештою полковник Удовиченко, командуючи 3-ю дивізією успішно зупинив 45-ту радянську диві-зію в околицях Вапнярки.

16 липня 1919 р. пошматована, але цілком боєздатна українська Галицька армія після важких боїв із поляками перейшла р. Збруч і з'єдналася з дієвою армією Української Народної Республіки.

Українське громадянство до УГА приглядалося з цікавістю та настороженістю, що межували з недовір'ям. Це недовір'я було спершу таке велике, що корпусна команда тільки з трудом піднайшла собі відповідну кватиру.

УГА була армією, вишколеною і навченою за тогочасними воєнними європейськими стандартами, а тому вона переважала армію Директорії організаційно та по військовій виучці. Наддніпрянські українські політики прийняли Галицьку армію з радістю. Ця вдала операція змінила співвідношення сил: до стомленої безперервними боями армії УНР, що налічувала 35 тис. бійців, прилучилася загартована у боях дисциплінована 50-тисячна Галицька армія. Перейшовши Збруч, Галицька армія вперше стала перед лицем нового ворога, яким була більшовицька Москва. Для галичан був тільки один вибір — спільними силами з армією УНР звільнити територію Великої України від ворога та створити Українську Незалежну Державу з центром у Києві. Це завдання з'єднання українських армій було єдиною моральною втіхою та могутнім імпульсом, що вів її на нові терпіння й нові подвиги.

Обидві армії опинились на Поділлі у м. Кам'янці. Тут, на малому просторі зібралося все, що врятувалося від довготривалої, запеклої попередньої боротьби, яка точилася по обох боках каламутної річки Збруча (колишного кордону). Тут численні корпуси Дієвої армії були переформовані в дивізії, а останні в маневрові бойові групи. Дієва армія розкрила свої добрі прикмети, з яких треба відзначити відчайдушність і здібність до самих ризикованих маневрів. Дещо пізніше підійшли до Кам'янця й так звані Селянські дивізії, які трималися виключно на вірності своїм отаманам, але й у них була зміцнена дисципліна. Місто Кам'янець було невелике, а тому всі наші установи наповнили його вщерть. На вулицях міста, крім вояків та партизанів у мальовничих убраннях, можна було бачити й чужинців, які у своїй більшості були з табору тодішньої переможниці Антанти.

Біля самого міста був і залізничий вокзал, шо був важливим залізничним вузлом, на якому в потягах були зосереджені рештки державного скарбу. Один із потягів належав Головному Отаманові С. Петлюрі. Щодо диктатора ЗУНР Петрушевича, то він із своїм найближшим оточенням жив у самому місті.

Відтак, уся Галицька Армія у складі 3-х корпусів, яка 16 липня перейшла ріку Збруч, разом з Наддніпрянською армією займали простір, що обчислювався приблизно у 90 км. вглиб і 350 км. у ширину: його межі йшли по лінії Дністра на

півдні, р. Збруч зі сходу, Гусятина — Ярмолинець — Бару на півночі і на захід залізничної лінії Жмеринка — Вапнярка у напрямку до Дністра. В руках обох українських армій були залізничні шляхи Гусятин — Ярмолинці — Бар — Могилів (саме через Могилів уряд УНР мав зв'язок з Румунією, звідки українські армії отримували постачання). Армія УНР перед походом на Київ нараховувала 14 000 вояків, при 350-ти кулеметах і 120-ти гарматах. Запасів зброї та боєприпасів армія тоді мала дуже мало і її постачання з Румунії проходило дуже повільно. Згодом, вже під час походу армія УНР здобула у боях з більшовицькими відділами багато військового майна та боєприпасів та значно зросла чисельно.

Обов'язки головнокомандувача Наддніпрянської армії С. Петлюра поклав на генерала Осецького. Військовими діями армії керував Штаб Дієвої Армії. Начальником штабу був полковник А.Мельник з помічником — полковником В. Тютюнником. Начальником постачання армії було призначено генерала В. Сінклєра, його помічноком був генерал М. Капустянський (взагалі, за постачання армії одягу, продуктів, ліків, відповідав уряд Директорії, але він ставився до цих обов'язків дуже недбало, а тому армія дуже потребувала цих матеріальних засобів). Тому, бойові українські частини, як і загалом уся українська армія, здебільшого мала сама дбати про своє постачання.

Обидва війська опинилися на мізерному клаптику Великої України, в так званому Кам'янець-Подільському мішку. Із заходу українців підпирали поляки, а з півдня, півночі й сходу насідала московсько-більшовицька навала. Виснажені постійними боями, і галичани, і наддніпряці, були в катастрофічному стані — бракувало зброї, технічного спорядження, амуніції, одягу, взуття, продуктів, ліків тощо. Однак, об'єднання обох армій — зустріч рідних братів українців, які досі не бачили одне одного, — додала і сили, і духу, і віри в перемогу. Об'єднана українська армія прорвала Кам'янець-Подільський мішок і погнала червоних по всьому фронту, здобуваючи стратегічні міста й залізничні вузли — Проскурів, Жмеринку, Вінницю, Бердичів. Штаб Головного Отамана Симона Петлюри розробив план походу більшими силами на Київ, а меншими — на Одесу, до Чорного моря. Для реалізації цієї мети об'єднану армію було поділено на три групи. Об'єднана українська армія з піднесенням сприйняла наказ від 12 серпня 1919 р. головного отамана С. Петлюри про негайний наступ на Київ. Ця операція стала тріумфом української зброї — більшовики, які ще донедавна погрожували розбити рештки армії УНР, тепер самі поспіхом втікали на північ.

Центральна армійська група — головна ударна сила в поході на Київ — включала два галицькі корпуси та Запорозький корпус Армії УНР, перебувала під загальним командуванням галицького генерала Антона Кравса *(народився у 1871 р. на Чернівеччині; батько — німецький колоніст, мати — українка; закінчив віденську кадетську школу та віденську старшинську академію; військову службу проходив у м. Заліщики, що на Галичині; з початком Першої світової війни як підполковник австрійської армії воював на російському та італійському фронтах; у 1918 р. на заклик уряду ЗУНР разом з іншими старшинами армії колишньої Австро-Угорської імперії вступив добровольцем до УГА, де відразу посів командирські посади).*

Загалом, Наддніпрянська армія, що мала вирушити на Київ була добре організованою та дисциплінованою. Разом з тим, більша частина повстанських відділів у ході такого походу перейшла до своєї стихії, а саме, до повстанських дій. Згодом, в рядах армії залишились лише національно свідомі бійці: військові відділи армії потребували належного військового навчання, головним чином, повстанських загонів і новобранців. На жаль, про це керівництво армії не подбало, а тому багато чого доводилось здобувати в безупинних боях. Водночас, порівнюючи Галицьку армію з Наддніпрянською слід зазначити, що слабкою

стороною Наддніпрянської Армії був слабо навчений і вишколений нижчий та середній командирський склад, що значно зменшувало боєздатність українського війська. Водночас, у цій армії було багато генералів, які вміло керували діями української армії.

У другій половині липня 1919 р. у Кам'янці-Подільському відбулась військова нарада вищого командного складу УГА та Наддніпрянської армій. На цій нараді обговорювався план подальших дій об'єднаних українських армій. А. Кравс обстоював ідею щодо необхідності швидкого наступу великими силами на Одесу, оскільки саме через Одесу можливо налагодити зв'язок зі світом. У напрямі на Київ могли би оперувати слабші сили, наприклад, один галицький корпус з частинами наддніпрянців, при чому він важав, що проміжною ціллю має бути навіть не Київ, а Козятин як один з важних залізничих вузлів. Далі він висловився за те, щоб Галицьку Армію не ділити, а всю її спрямувати у напрямку на Одесу, а Армію УНР на Київ.

Однак, перемогла політична лінія С. Петлюри щодо необхідності наступу на Київ, як основної мети. У цій нараді брав участь і представник українських повстанських загонів Катеринославщини, який повідомив, що в цьому регіоні існують багаточисельні підпільні організації, що тільки чекають на наступ українських армій, який вони готові підтримати підняттям загального повстання. За інформацією цього представника постанців у них є вдосталь зброї, навіть гармати, необхідно лише ці партизанські підпільні відділи та організації відповідним чином скріпити командирським складом. Цей представник також висловився за наступ на Одесу.

Усі відчайдушні спроби більшовицької армії розгромити і знищити Наддніпрянську армію і захопити останній регіон Української держави не вдались. І коли Галицька армія з'явилась під Смотричем, тоді ж Наддніпрянська армія, підтримана трьома бригадами Галицької армії на цілому більшовицькому фронті перейшла у наступ, щоб збільшити українські території, що перебували б під українським контролем.

Злякавшись переходом Галицької армії більшовики кинули на український фронт усі свої матеріальні ресурси з півдня, з Одеси підтягнули моряцькі і інтернаціональні полки, з півночі перекинули до 1-ї радянської дивізії два нових полки й розпочали наступ на обох флангах більшовицько-українського фронту, а саме, на вапнярському й проскурівському напрямках. На півдні вони намагалися перш за все захопити залізничне сполучення Жмеринка — Вапнярка та захопити Могилів.

У свою чергу, полковник Удовиченко, обороняючи район Могильова, мав намір захопити Вапнярку і перервати, таким чином, зв'язок жмеринської більшовицької групи з вапнярською. Протягом 18 і 19 липня воєнне щастя було на боці українських відділів. Однак, коли більшовикам надійшла додаткова допомога з півдня (Одеси), їх відділи упродовж 22 — 24 липня відкинули дивізію Удовиченка на захід. Полковник Удовиченко відтягнув свою дивізію до околиць Томашполя, перегрупував свої сили і 26 липня наніс новий удар на Вапнярку. Після 24-годинного важкого кровопролитного бою українська дивізія зайняла Вапнярку і території, що простягалися на північ й південь від неї. Ще два дні українські відділи знищували оточені дрібні більшовицькі відділи у Вапнярці та Крижополі.

Більшовики усіма засобами намагалися повернути собі втрачені території, однак втомлені важкими боями і зазнавши величезних втрат 31 липня розпочали загальний відступ на південь у напрямку Рудниці та Ямполя.

На лівому фланзі українського фронту мали успіх спочатку більшовики: 1-ша більшовицька дивізія Таращанською бригадою розпочала наступ на Ярмо-

линці вздовж р. Смотрич. Тут наступ вівся на Наддніпрянські частини: 18 липня вони вибили Запорожців з Ярмолинець і відкинули українські війська Волинської групи на південь. Відтак, група Січових стрільців, над якою нависла загроза на обох її флангах змушена була також відступити: Таращанська бригада, що складалася з 3 000 бойовиків просувалася до м. Смотрич також загрожуючи й Кам'янцю. Але тут дорогу більшовицькій армії перепинили дві галицькі бригади. 22 липня ці дві бригади рішучим і вдалим ударом з півночі і зі сходу розбили таращанців і повернули військову ініціативу українським відділам.

Січові стрільці і Запорожці переслідуючи розгромленого ворога 24 липня вийшля на рубіж раніше втрачених позицій, що на півночі від залізничного шляху Гусятин — Ярмолинці. Того ж дня 1-й корпус Галицької армії зайняв Миньковець, а її 3-й корпус зайняв Нову Ушицю. Перед ІІ-м корпусом Галицької армії поставлено завдання надати допомогу північній групі Наддніпрянської армії у їх спільному наступі на Солобківці та Зіньків. 27 липня Запорожці та Січові стрільці розпочали загальний наступ на Проскурів, і зломивши опір більшовиків, досягли лінію Фельштин — Скаржинці. У цей час, п'ять бригад 2-го корпусу здобули Дережню. 29 липня Запорозька група і 4-та бригада Галицької армії після короткого бою захопили Проскурів. Одночасно з цим, Січові стрільці захопили Чорний Острів. Після цього усі українські відділи північного фронту переслідували відступаючого ворога і 31 липня вийшли на лінію р. Бужок (Січові стрільці 3-ї і 4-ї бригад), Меджибіж — Голосків (21-ша бригада), Дережня (7-ма бригада), Запорозька група і 18-та бригада залишилися у резерві в Проскурові.

На Жмеринському напрямі, де бої велися групою Ю. Тютюнника українським частинам не вдалося звільнити це місто, не дивлячись на те, що криваві бої тут велися з 23 по 30 липня. Однак, бої цієї групи допомогли військовим операціям 3-ї дивізії на півдні. Таким чином, 44-та червона дивізія, що вела важкі оборонні бої за Жмеринку, не змогла допомогти 45-й червоній дивізії, що обороняла Вапнярку.

З питання взаємодії двох українських урядів: *ще до початку польського наступу в Галичині уряди УНР та ЗУНР розглядали питання відступу Галицької армії на територію Наддніпрянської України у випадку програшу війни з поляками. Реальними було два різні плани: Перший, перехід УГА за Збруч, Другий, перехід в околиці на південь від Дністра. Реалізація другого плану з часом стала неможливою у зв'язку з ударом польської армії по ІІІ-му корпусу УГА і захопленням поляками Бориславa — української нафтової столиці. У зв'язку з цим, стратегічні можливості цього задуму стали нереальними. Галицький політичний провід і командування УГА прийняли рішення обороняти усі українські землі від більшовицьких зайд.*

Є. Петрушевич у переговорах з членами уряду УНР і з С. Петлюрою висунув низку застережень, що мали усунути непорозуміння та якнайкраще забезпечити співпрацю обох урядів і армій. Водночас, коли Галицька армія опинилась у Наддніпрянщині і коли розпочалася співпраця, давні непорозуміння між двома урядами набрали таких гострих форм, що обидва ці уряди тримали біля себе постійну військову охорону, оскільки між ними виявилися великі розбіжності у політичних переконаннях, а також у подальших поглядах і напрямах на способи ведення подальшої боротьби.

Державна влада УНР тоді знаходилась в руках тріумвірату: С. Петлюра — голова, проф. О. Швець і А. Макаренко — керівники Директорії УНР. Офіційно до Директорії УНР було включено також й Є.Петрушевича, однак він через ці розбіжності й непорозуміння не брав участі у її роботі.

Належній співпраці обох урядів перешкоджав, головним чином, тодішній уряд УНР, на чолі соціаліста Мартоса. Крім прем'єра Мартоса, що одночасно був й міністром фінансів, його членами були Мазепа, Левицький, Тимошенко, Одрина, Красний. За характеристикою генерала Капустянського, він, кабінет, складався виключно з соціалістів-демократів і революціонерів. Вони трималися за свої портфелі і владу і не бажали ніякої співпраці з рештою українських партій і відомих національних діячів. Відсутність спільного національного фронту прикро відбилася на працездатності уряду і на нашій справі. Бракувало інтелігентних сил і була розбіжність думки. До армії цей уряд ставився невиразно. Вона в короткозорій уяві наших політичних діячів була чинником другого порядку. Назагал, цей уряд був нездібний дотепно організувати владу на звільнених просторах, а, головне, не докладав зусиль, щоби завчасно забезпечити армію, бодай одягом, харчами й ліками та дати їй ґрунт і засоби для важливої і впертої боротьби.

Головна проблема цього соціалістичного уряду, й попередніх урядів, — повна відсутність бюджету, а також контролю й відповідальності — кошти йшли як на державні цілі, так і на потреби приватних осіб і партійну агітацію. Біля цього кабінету знайшла притулок колишня опозиція уряду ЗУНР, яка постійно підживлювала ворожнечу між обома українськими урядами. Негативний вплив на обидві українські армії мали також державні інспектори. Це були члени, як правило, соціалістичних партій, що на зразок більшовицьких комісарів мали відстежувати лояльність відділів Наддніпрянської української армії та дбати про їх політичне виховання, очевидно в соціалістичному дусі. Слід зазначити, що й Головний отаман С. Петлюра не проявив належної рішучості, щоб залагодити спільні справи й привести до об'єднання політичної влади.

Умови в Україні були тоді дуже важкими. Бракувало дисципліни й належної організації влади так, як цього вимагав час і умови. З історичним досвідом слід зазначити, що створення українського спільного уряду, складеного з людей непартійних, головним чином фахівців, як і створення спільного воєнного командування обома українськими арміями, було єдиним виходом з ситуації, що створилася. Це могло врятувати Україну перед прийдешніми подіями.

Закордонне політичне й стратегічне становище: Галицька армія після втрати Галичини у повному складі переправилась через р. Збруч і розмістилась між річками Збруч і Смотрич.

Відразу, після переходу Галицької армії в Наддніпрянщину Є.Петрушевич, а згодом і Директорія УНР вислали до поляків свої делегації, щоб укласти перемир'я. У Львові ці делегації об'єдналися в одну під керівництвом полковника Ліпка. Її завданням було не лише налагодити співпрацю з поляками у спільній боротьбі з більшовиками, але й досягти домовленості з представниками Антанти про надання допомоги Україні військовим спорядженням та військовими матеріалами. Ці переговори тривали майже півтора місяці, і 1 вересня 1919 р. було укладено відповідну угоду, якою було врегульовано усі спірні питання, угодою також було визначено демаркаційну лінію між українською та польською арміями: ця лінія проходила по Збручі, через Волочиськ, Базалію, Корець, Олевськ, Мозир, Шепетівку, Славуту.

Виконуючи умови укладеної угоди польська армія, навіть раніше, вже 15 серпня 1919 р. розпочала наступ проти більшовиків на півночі.

Водночас, свого визнання країнами Антанти уряд Директорії не добився. Антанта хоч і ставила собі за мету повалити більшовиків, підтримувала у цій боротьбі лише росіян і поляків, вважаючи, що їхніх сил на те вистачить. Водночас, командуванню Добровольчої армії не вдалося налагодити належну взаємодію і співпрацю з польським політичним проводом, а відтак, і з польською

армією. Польський ендшпіль А. Денікіну не вдався, не дивлячись на те, що Польща займала важливе місце у боротьбі з більшовиками. Ведучи наступ на Київ, командування Добровольчої армії надавало велике значення з'єднанню військових сил обох армій. Польська армія тоді наступала до лінії Дніпра. Таке з'єднання, на Думку А. Денікіна, автоматично виключило б весь західний фронт і вивільнило б значні сили київського угруповання Добровольчої армії для їх подальших дій на північному напрямі, для їх наступу на Москву.

Подальший наступ польських військ у напрямі Дніпра, з одного боку, відволік би на себе значні більшовицькі сили, а з іншого, — надійно забезпечив західний тил Добровольчої армії, що наступала на Москву. Вдалося б наладнати надійне залізничне сполучення Добрармії з її західними союзниками, — французами і англійцями, до центрів політичного впливу і могутності, до джерел надійного постачання Добрармії майном, озброєнням та іншими матеріалами. Українська армія та українська держава розглядалась А. Денікіним як ворожі **(Додаток 20).**

У XVIII-XIX століттях Польща втратила свою незалежність, у 1772, 1793, 1795 роках Росія, Прусія та Австро-Угорщина тричі ділили поміж собою землі незалежної держави (м. Варшава входило до російської зони окупації), а в 1863 р. на території польської частини Росії вибухнуло повстання поляків, яке було жорстоко придушене російськими урядовими військами, а після цього розпочались репресії, включаючи виселення поляків до віддалених регіонів неосяжної російської імперії.

Поляки вже у жовтні 1919 р. спинили свій наступ, оскільки вони не домовилися з А. Денікіним про повоєнні кордини відновленої Польщі і Росії після перемоги, а тому вони, поляки, були незаінтересовані у повній перемозі над більшовиками. Російські ж білі армії виявилися заслабкі виконати такі завдання: проти більшовиків загалом виступили чотири білі армії. Перша, під проводом адмірала Чорноморського флоту Колчака була організована у Сибіру. Ця Сибірська армія нараховувала біля 100 тис. солдат. Друга — Добровольча армія під проводом відомого ворога української державницької боротьби генерала Денікіна була створена на півдні Росії, на Дону й Кавказі, і нараховувала близько 200 тис. осіб. Третя, під керівництвом генерала Юденича була організована в Естонії і діяла на півночі проти Петрограда. У ній нараховувалось близько 40 тис. війська. З північного узбережжя з околиць Архангельська і Мурманська похід проти більшовиків розпочала теж невелика, але добре організована і споряджена англійцями армія генерала Гурка. З-над берегів Каспійського моря наступала на Поволжі військова група генерала Дутова, завданням якої було забезпечити зв'язок між арміями генералів Колчака і Денікіна.

Усі білі армії мали постійний зв'язок із закордоном, звідки вони отримували постійну воєнну допомогу від англійців і французів, причому, вони не рідко самі брали участь у воєнних діях проти більшовиків, наприклад, англійці підтримували діями свого флоту армію Юденича, а з портів Чорного моря — армію Денікіна. Відтак, російські білі армії мали все, були добре споряджені, озброєні і постійно мали фінансову підтримку. Стосунки з цими союзниками складались досить не просто, особливо з французами **(Додаток 21)**.

За англійськими джерелами, лише протягом березня — вересня 1919 р. Великобританія поставила збройним силам півдня Росії пів тисячі гармат різних калібрів, дванадцять танків, 1 млн. 600 тис снарядів, 160 млн. патронів, 250 тис. комплектів обмундирування. Плати за поставлене не вимагала.

Верховне командування білих армій діяло таким чином: насамперед, вони намагалися опанувати всі найбагатші регіони більшовицької Росії — Сибір, Дон, Україну, після цього, вони мали намір вдарити з усіх сторін безпосередньо на Москву, знищити більшовиків і довести справу до Всеросійських Установчих Зборів.

Цей план верховного командування білих армій міг бути легко здійснений, і більшовики, затиснуті з усіх сторін, не встояли б проти такої сили, але так не сталося. Причинами цього були такі: 1) усі білі армії не мали єдиного командування, оскільки великі простори, що віддаляли верховного вождя адмірала Колчака від командувачів інших армій, не дозволяли перебувати з ними у постійному зв'язку. А тому усім арміям доводилось діяти самостійна та окремо; 2) всередині цих білих армій були розбіжності з політичних поглядів, не були подолані суперечки з політичних та військових питань, що в результаті позначилось на їх дисципліні та боєздатності; 3) командування білих не взялось до вирішення політичних питань стосовно тих народів, що створили свої національні держави Росії. Вирішення цих питань відкладалось до скликання Установчих Зборів.

Тому, нові держави, як Естонія, Польща, Фінляндія, не могли співпрацювати з білими арміями і зайняли нейтральну позицію у боротьбі з більшовиками. Так, наприклад, генерал А. Денікін поставився відкрито вороже до національних бажань українців, а тому позбувся підтримки 100-тисячної української армії, повівши проти неї війну, витрачаючи ті свої сили, що могли бути кинуті ним проти більшовиків. Користуючись допомогою «цілого світу» білі злегковажили допомогою інших націй, сподіваючись, що своїми силами зможуть відбудувати імперію, а тому й програли, потягнувши за собою у «провалля історії» й інші нації, у тому числі й українську.

У свою чергу, більшовики грамотно використали ті стратегічні й внутрішні помилки свого супротивника. Всередині більшовики були дуже сильними: диктаторська влада, що опиралася на більшовицькій ідеології однієї партії і на неконтрольованому терорі ЧеКа, тримала російську «безвольну масу» у послуху.

Мільйонна армія з Троцьким на чолі, хоч була і слабо організована, з великими матеріальними й технічними потребами, перебувала під владою більшовицької партії, а тому могла успішно протистояти роз'єднаним білим арміям. Також більшовицька пропаганда використовувала внутрішню слабкість білих армій, соціальні й національні антагонізми, і повела у тилу противника успішну агітацію. Одних (селян і робітників) приєднувала до себе соціальною програмою, інші нації — національними гаслами свободи і федерації, аж до повного відділення від колишньої метрополії, врешті третіх — росіян — гаслом возз'єднання усіх російських земель. Коли ж більшовицька пропаганда ослаблювала тили білих армій, тоді ж використовуючи це, більшовики знищували один за одним воєнні відділи білих. Насамперед, більшовики кинули всі свої сили на армію Колчака, яка на весну 1919 р. з Сибіру дійшла до р. Волги. Розбивши її, вони, восени, перекинули свої сили проти Денікіна. Наприкінці 1919 р. більшовики знищили й північні армії білих.

А в цей час у стані червоних, або невивчені уроки української історії.

Антон Шарий-Богунський

21.07.1919 до м. Полтава міста прибув Голова Реввійськради російської республіки Л. Троцький і відразу ж викликав у свій штабний вагон українського комбрига А. Шарого-Богунського під командуванням якого було 5 тис. багнетів і бронепоїзд. Бригада вела успішні бої з білими відділами на Харківщині. Подробиці цієї розмови невідомі, але вже через декілька днів до Москви надійшла телеграма, що «Богунський розстріляний». Загибель комбрига спровокувала бригаду на стихійний виступ, усі полки знялися з позицій і рушили на Полтаву, один з цих полків ледь не захопив само-

го Троцького з усією його охороною. Усі військові українські частини які було вислано на боротьбу із «заколотниками», відмовилися брати участь у цій каральній акції. Відтак, заколот бригади довелося придушувати відділам чека з великими труднощами. Надалі, московські більшовики вирішили «прибирати» небезпечних їм попутчиків тихо, попередньо ізолювавши їх від відданих соратників. *Шарий-Богунський Антон Савич, один з організаторів червоної гвардії в Україні, начальник штабу Звенигород-Таращанської повстанської армії, згодом, командир 1-шої української армії, як і М. Щорс постійно перебував у конфронтації з московськими більшовиками, а саме, він відмовлявся реквізовувати у селян хліб для його подальшого вивозу до Петрограда, підписав відозву до селян і робітників України у якій, зокрема, йшлося: «Україна повинна бути економічно і культурно незалежною, федерація має бути добровільною, тобто без будь-якого примусу, влада в Україні має складатися з місцевих людей… нам не потрібні окупанти і спекулянти на комунізмі… радянська Росія нам повинна допомагати, але лише за нашою згодою і без втручання у наші внутрішні справи…»*

Московські більшовики на чолі з В.Леніним і Л. Троцьким добре розуміли, що підкорити і втриматти Україну лише їх силами буде неможливо, бо вони зовсім не розуміли української стихії та менталітету українців, тому задля реалізації своїх планів вони як часто вже робили у своїй історії вирішили використати самих українців, а після цього, знищити їх фізично як непотрібних свідків та учасників тих подій. *Найавторитетнішим серед них був М. Щорс, учасник Першої світової війни, колишній підпоручник царської імператорської армії, член РСДРП (б) з 1918 р., командир 1-ї української радянської дивізії.* У серпні 1919 р. за загадкових обставин гинуть товариші по зброї М. Щорса, а саме, Тимофій Черняк (застрілений у своєму штабному вагоні 5 серпня 1919р.), Василь Боженко (19 серпня помер від отруєння). Спочатку ці троє були командирами стихійних партизанських загонів, що діяли в Україні проти німецьких і австрійських військових частин, а коли ті їх наприкінці літа 1918 р. заблокували, партизани прорвались черех українсько-російський кордон на територію більшовицької росії в районі Курська. Московські більшовики поставились до цієї події, як до подарунка долі. Ці загони були реорганізовані, поповнені москалями і утворили особовий склад 1-ї Української дивізії. А вже 31 серпня того ж 1919 р. недалеко від м. Коростень гине від руки підісланого найманця сам Микола Щорс. Зараз відомо, що його застрелив уповноважений Реввійськради червоної армії Танхіль-Танхілевич, який прибув як уповноважений зі штабу 12-ї червоної армії: 23 серпня 1919 р. за тиждень до загибелі Щорса відбулось засідання робітничо-селянської оборони Української Соціалістичної Республіки, на якому обговорювалось питання щодо створення загороджувальних загонів. Ухвалили: *крім, комісарів відправляти з кожним загороджувальним загоном по одному винятково відповідальному працівнику як особливо уповноваженого з правом зміщувати зі своїх посад будь-яких командирів включно до начальника дивізії.* Московські більшовики вирішили українське командування українських частин частинно слід звільнити зі своїх посад, окремих приборкати, а інших, яких неможливо приборкати, ліквідувати. Московські більшовики остерігались українських червоних командирів, оскільки ті були найрізноманітніших політичних переконань, надмірно ініціативні, звиклі до самочинної імпровізації, а тому не вписувалися у проект створення Троцьким централізованої регулярної армії. За наказом Леніна і Троцького навесні 1919 р. в українській армії запроваджуються політвідділи і реввійськради, до яких московські більшовики надіслали своїх найращих і найнадійніших товаришів: найголовніше їх завдання полягало у боротьбі з партизанщиною, стежити за тим, щоби бацили націоналістично-буржуазного українського націоналізму не проникли до армії.

Для московитів це було актуально, оскільки командир командир Таращанського полку Боженко у відповідь на запровадження інституту комісарів цілком серйозно заявив: *«Будете тиснути на нас, перейдемо на бік Петлюри».* Прибулі в Україну московські більшовики зовсім не розуміли місцевої обстановки і специфіки української хоча й червоної армії, яка була породженням тогочасних об'єктивних умов і традицій. Так, військові загони формувалися за територіальним принципом, цілими селами, командирів обирали за старшинством. Така армія можливо й програвала у тактичному плані, але у стійкості й дисципліні їй не було рівних. Зі спогадів Антонова-Овсієнка: *«командир Таращанського полку Боженко тип партизанського ватажка, частини у нього досить дисципліновані і безвідмовно підуть туди, куди він їх поведе… »* Така відданість бійців своїм командирам страшила московських більшовиків.

У лютому 1919 р. після здобуття більшовиками Києва М. Щорс був призначений комендантом міста, а в березні його було призначено командиром дивізії. У тому ж березні 1919 р. М. Щорса було представлено до нагороди золотою іменною зброєю. Дещо пізніше з Москви було прислано нове командування, яке перейменувало 1-шу українську армію на 12-ту армію, а 1-шу українську дивізію Щорса на 44-ту стрілецьку дивізію: це стало наслідком того, що у січні 1919 р. Реввійськрада під головуванням Троцького скасувала рішення українського уряду про організацію української армії. За дотриманням загальноросійських норм військового будівництва повинна була стежити спеціально прислана з Москви вища військова інспекція.

Таганрог: 1919 р. 03.07.19 генерал Денікін віддав наказ про генеральний наступ на Москву. Денікінське гасло про єдину і неделиму росію не залишало Україні шансу навіть на культурну автономію у разі перемоги Денікіна. Ці нові обставини гіпотетично перетворювали на потенційних союзників у подальшій боротьбі усіх українців, а саме, прихильників червоної та петлюрівської ідей (не слід забувати, що С. Петлюра за своїми внутрішніми переконаннями був соціалістом). Перед лицем спільного ворога Україною прокотилися з'їзди прихильників укладення союзу між українцями, які сповідують «червону» та «жовто-блакитну» ідеї. У зв'язку з цим, у серпні до С. Петлюри у Кам'янець-Подільський, що тоді був столицею УНР прибула делегація складена з представників українських соціалістичних партій з відповідною декларацією про принципи узгодження ідей: *«Звертаємося з пропозицією спільної акції за здобуття української державності, бо вважаємо, що настав момент, коли об'єднавши українські сили і прийнявши форму радянської влади, сприяючи соціальному і національному визволенню українського народу, можна досягти забезпечення національного характеру радянської української державності».* Однак, аналізуючи ті історичні події слід зробити висновок, що тоді українці згоди між собою не досягли. Водночас, практична реалізація цієї ідеї могла реально об'єднати лівих українців, які сповідують жовто-блакитну ідею, «червоних» самостійників, українських отаманів «зеленої» вольниці. Це було б справжнім кошмаром для московських більшовиків, оскільки сам факт будь-якої незалежності України був би для них смертельним ударом.

Розглядаючи стратегічне становище влітку 1919 р. перед походом об'єднаних українських армій на Київ генерал Капустянський справедливо вважав, що і в червоних і в білої коаліції були величезні сили і можливості. Червоні мали більше війська, але його треба було вміло використовувати на зовнішніх і на внутрішніх фронтах. Проти червоних — вороги довкола, брак амуніції і військової техніки, слабкий залізничний транспорт, господарча руїна, але у них залізна воля, яка не спинялася ні перед чим, навіть знищити весь народ, аби лише осягнути свою мету.

Ворог більшовиків не об'єднаний. Антанта, що має взяти твердий провід у свої руки, не має сталого політичного плану. Франція веде власну політику, Англія ж намагається максимально допомогти Добровольчій армії. Найбільша небезпека для червоних була від лівого флангу Добровольчої армії (головної ударної сили білих). Всього білих було до 400 тис. борців на 10-титисячному верстовому просторі, а тому багато залежало від того на чий бік стане майже 100-тисячна українська армія.

Однак, повернумось до української армії, якій довелося діяти одній проти Добровольчої (білої) армії під командуванням А. Денікіна і червоної навали з Москви.

Перебіг наступу українських армій на Київ та Одесу

Галицька армія перейшла в Наддніпрянщину збільшена на чотири бригади, шо були сформованф під час Чортківського наступу. Задум генерала О. Грекова, що полягав у формуванні двох нових повноцінних корпусів не вдався, а тому усі новосформовані чотири бригади увійшли повним складом до вже існуючих корпусів. Зрештою, організаційна структура УГА залишилась старою з невеликими змінами (були сформовані кінні полки, армія була посилена бронепоїздами). Вся УГА поділялась у Наддніпрянщині на фронт і тил. Вона мала на озброєнні понад 500 кулеметів, 160 гармат, кілька бронепоїздів, дивізіон бронемашин, полк аеропланів. Разом з допоміжними частинами її чисельність складала більше 50 тис. бійців та близько тисячі кіннотників. Галицька армія представляла з себе монолітну цілісність, об'єднану спільною долею і метою, з досвідом недавньої боротьби. Ця армія до кінця боїв зберігала дисциплінованість та боєздатність. До Наддніпрянської армії і її командирів, як і до своїх командирів, стрільці УГА, назагал, ставились дружньо, з великою симпатією і визнавали їх хоробрість.

Після переходу УГА в Наддніпрянщину генерала О. Грекова, який перебував на посаді командувача УГА змінив генерал М. Тарнавський, начальником штабу став полковник Шаманек. Командування ІІ-го корпусу прийняв полковник Вольф. Верховне командування і всі збройні сили УНР: вже на початку воєнних дій виникла нагальна потреба у створенні спільного командування обох українських армій. До початку серпня 1919 р. діями обох армій керував Штаб Дієвої (Наддніпрянської) армії, начальником цього штабу від імені Головного отамана було призначено молодого, дієвого, але без вищої військової освіти, генерала В. Тютюнника.

Обидві армії відрізнялись одна від одної і щодо організації і щодо методів ведення боротьби. Щоб цими арміями керувати, треба було ці армії добре знати, а це міг осягнути лише вищий орган, складений з представників обох армій. План літнього наступу на Київ був розроблений командуванням УГА на початку серпня 1919 р. З цим планом погодилось командування Наддніпрянської армії, розуміючи необхідність створення об'єднаного командування для успіху загальної української справи. Спільне керівництво було необхідним не лише для належного керівництва воєнними діями, але й щоб привести уніфікацію обох армій, щоб зрівняти їх організаційно і щоб різні характеристики цих армій, взаємно їх доповнювали і зводили в одне ціле.

Після довгих переговорів 11 серпня було організовано таке спільне керівництво. Новий штаб отримав назву Штаб Головного Отамана. До нього увійшли наполовину галичани і наддніпрянці. На чолі штабу став з доручення Головного отамана генерал М. Юнаків, його помічником — призначено генерала В. Курмановича. Оперативним відділом керував підполковник А. Долєжаль з помічником — наддніпрянцем сотником Кузьминським. Справами розвідки керував підполковник Гриців. На жаль, компетенція цього Штабу обмежу-

валась лише справами оперативними, тобто, більш широкого завдання, про необхідність вирішення якого йшлося вище, на нього покладено не було. Таке обмеження не дало змоги спільному командуванню повести широку роботу щодо об'єднання обох армій і зосередження в його руках усіх справ, що стосувалися збройних сил.

У свою чергу, генерал-хорунжий М. Капустянський у своїх спогадах «Похід українських армій на Київ — Одесу» писав, що *наші сили складалися з двох армій — Галицької й Наддніпрянської. Галицька армія — 3 корпуси і команда етапу, разом 49795 люду; біля 18-19 тисяч багнетів і шабель, 158 гармат, 546 кулеметів... В Наддніпрянській армії були три регулярні групи: Січові стрільці, Запорожці, Волинська і четверта повстанська, так звана Київська. Крім того, до складу Наддніпрянської армії входило дві окремі дивізії — 3-тя й 9-та Залізнична. Запорізьку Січ (2 див.) не братимемо на увагу, бо вона була в стані переформування. Разом люду біля 29-30 тисяч — 5 тисяч мобілізованих, яких іще не притягнуто до бойових частин; разом 34-35 тисяч, багнетів і шабель 15 тисяч, 149 гармат плюс 28 гавбиць, 533 кулемети (таку кількість кулеметів подавали дивізії, одначе, їх було значно більше, а частини приховували їх від детального обчислення, так, на всякий випадок), 9 панцерних потягів, 6 панцерних самоходів, 26 літаків і 4 радіостанції. Загальна кількість вояків наших армій складала біля 85 тисяч. До цього треба ще додати не менше, як 15 тисяч організованих повстанських відділів (Зелений, Сокіл, Павловський, Шепель та інші), які діяли за вказівками Штабу Дієвої Армії. Разом біля 100 000. Багнети та шаблі: 33 тисячі багнетів та шабель, 335 гармат і більше ніж 1100 кулеметів, самольоти-літаки та радіостанції і панцерні потяги. Штаб ДА було з'єднано з усіма групами юзами та телеграфними й телефонними апаратами. Характерно, що в Галицькій армії був, порівнюючи, невеликий відсоток багнетів і шабель на цілу армію (біля 1/3), в Наддніпрянських частинах бійців трохи менш, ніж половина загальної кількості людей. Це з'ясовується більшою організацією тилових частин в Галицькій армії; так, наприклад, одна лише команда етапу ГА складалася з 9784 людей при 2960 багнетах.* В обох арміях звертав на себе увагу велика кількість кулеметів, що збільшувало їх вогневу міць. За даними українського Головного штабу, сили більшовиків, що безпосередньо обороняли Київ нараховували близько десяти тисяч добре навчених, з бойовим досвідом бойовиків, не рахуючи безкінечних допоміжних частин. До того ж більшовицькі відділи зайняли добре облаштовані й вигідні для себе оборонні позиції перед нашими наступаючими відділами.

Перед наступом на Київ та Одесу 10 серпня 1919 р. українські війська вибили більшовиків зі Старокостянтинова, Жмеринки і Вапнярки. Всі збройні сили Української держави складались з трьох галицьких корпусів, чотирьох груп і двох самостійних дивізій Наддніпрянської армії. Вся Наддніпрянська армія нараховувала тридцять тисяч бійців, з них — п'ятнадцять тисяч безпосередньо військових, при 177-ми гарматах, 533-ьох кулеметах, 9-ти бронепоїздах, 6-ти бронеавтомобілів, 26-ти літаків і 4-х радіостанцій.

Більшовики свої головні сили перекинули на схід проти армії Колчака, а іншу велику частину своїх військ тримали на Лівобережжі проти армії генерала Денікіна. У цей час на Правобережжі, на південно-західному фронті червоне командування мало слабкі сили, а саме 12-ту армію на київському і шепетівському напрямку і 14-ту — на одеському напрямку.

Головним чином, проти української армії воювало три червоні дивізії: 1-ша червона дивізія, що нараховувала 5500 бойовиків на півночі, 44-та дивізія такої ж чисельності, що діяла в околицях Жмеринки і Вінниці й структурно входили до 12-ї червоної армії. 45-та дивізія 14-ї армії боронила Вапнярку, далі —

Рудницю, вона нараховувала 7 тис. бойовиків. Її підсилювали частини 47-ї дивізії, що стояла в Одесі. В околицях Херсону та Миколаєва діяла 58-ма дивізія, яка боронилась спершу проти військ Денікіна та армії Махно. Згодом, наприкінці серпня 1919 р. ця дивізія вступила у бої з українською армією. Відтак, сили більшовиків на українському фронті були порівняно невеликі, всього 17 — 18 тисяч червоних зайд. Червоні дивізії, головним чином, трималися залізничних шляхів, тому їх було легко бити з флангів. Українські відділи, що були чисельнішими застосовували цю тактику дуже успішно.

Згодом, після появи на Правобережжі корпусів Добровольчої армії Денікіна військове становище для української армії погіршилося. Уряд УНР сподівався, що з Денікіним буде налагоджено співробітництво, але ці надії були марними.

Плани Директорії та командування Наддніпрянської армії зводились до того, щоб зайняти об'єднаними українськими силами Правобережжя. При цьому, українські політики вважали, що Добровольча армія піде у наступ на Москву Лівобережжям, а польська армія допоможе на північному фланзі ударом на Гомель — Могилів. У такому контексті велись переговори з поляками і з уповноваженими представниками країн Антанти. У результаті цього був розроблений спільний план походу на Москву Добровольчої армії під командуванням генерала А. Денікіна, що мав розпочатися 2 серпня 1919 р.

Український штаб розробив свій план наступу на Київ. З метою його реалізації було створено три ударні групи. Так, безпосередньо на Київ, обабіч залізничного шляху Жмеринка — Київ наступала найсильніша, Середня армійська група, що складалася з І-го і ІІІ-го галицьких корпусів і з групи Запорожців.

У цей час стратегічне становище для об'єднаної української армії склалось сприятливиме. Після здобуття Бердичева перший і третій корпуси УГА та Запорізький корпус було об'єднано в одну групу під командуванням А. Кравса. У попередніх боях усі відділи, що перебували під його командуванням зазнали досить незначних втрат, всього близько ста військових полягли смертю хоробрих. Кожний корпус мав свій мобілізаційний пункт, в яких муштрувалися кілька тисяч місцевих мобілізованих рекрутів.

А. Кравс і його начальник штабу, враховуючи досвід ведення бойових дій під час Першої світової війни планували наступ, одночасно сіючи у лавах ворога паніку і розлад. Використовуючи це здобути Київ раніше, аніж підійдуть до міста відділи А. Денікіна, що вели на той час бої з червоними за Полтаву і Ромодан. Київ був місцем розташування 12-ї більшовицької армії. У місті були величезні запаси зброї, амуніції, обмундирування, іншого військового спорядження.

На лівому фланзі Середньої групи у напрямі на Шепетівку та Коростень наступала Північна група у складі 2-го галицького корпусу і групи Січових стрільців, під командуванням полковника А. Вольфа. На південному сході у напрямку на Одесу — Христинівку — Шполу наступала Східна армійська група, що складалася спочатку з групи Ю. Тютюнника і 3–ї дивізії полковника Удовиченка. Згодом цю групу було посилено Волинською групою, що до серпня перебувала в резерві в околицях Війтівців, що неподалік Волочиська і 2-ю Галицькою бригадою. Ці частини було приділено до групи полковника Удовиченка (галицька бригада прибула на фронт пізніше, на початку вересня і її було направлено в околиці Умані та Христинівки). Спершу частини цієї групи діяли окремо одні від одної. Група Ю. Тютюнника діяла у напрямку на Христинівку — Шполу, а група полковника Удовиченка спрямовувала удар на на Одесу. У подальших боях, коли з півдня та з Одеси, пробивались більшовицькі 45-та та 47-ма дивізії у напрямку на північ, вони діяли спільно в одному напрямку: група Удовиченка разом з Волинською групою діяли проти 45-ї і 47-ї дивізій, а група Ю. Тютюнника діяла проти 58-ї червоної дивізії.

Похід української об'єднаної армії на Київ розпочався боями за Жмеринку, Вінницю і Старокостянтинів. Бої за взяття Жмеринки розпочала група Тютюнника 2 серпня. Хоча і військові частини цієї групи досягли ряд місцевих успіхів, здобути Жмеринку їм не вдалося. Для цього не вистачало сил. Більшовики обороняли цей важливий для них залізничний вузол грамотно і великими військовими силами. Щоб заволодіти Жмеринкою і відкрити шлях на Київ, командування Наддніпрянської армії поставило завдання обом галицьким корпусам, І-му і ІІІ-му розпочати наступ. Виконуючи цей наказ бригади І-го корпусу 5 — 7 серпня підійшли до околиць, що на північ від Жмеринки, а ІІІ-й корус зосередився в околицях Бару. Одночасно Запорозьку групу було перекинуто з Проскурова до околиць Літина, щоб згодом спрямувати її на Вінницю. Таке розміщення сил мало метою нанести удар одночасно на Жмеринку і Вінницю і знищити жмеринську більшовицьку групу. Вирішальний наступ на Жмеринку розпочався 8 серпня. Із заходу і півдня наступ вели дивізії Тютюнника, а з півночі — курені 5-ї бригади. Бій тривав цілий день, аж до пізнього вечора. Червоні частини оборонялись рішуче і відчайдушно, проявляючи військову ініціативу у перегрупуванні своїх сил. Не дивлячись на це, до вечора українські частини пробились до передмість Жмеринки, захопивши бойові позиці червоних. У той же день, 6-та бригада зайняла Браїлів і знищила залізничний шлях на Вінницю, а ІІІ –й корпус попрямував до Жмеринки і підійшов до неї у ніч на 9 серпня.

Більшовики, розуміючи, що вони оточені, почали вночі вивозити зі Жмеринки награбоване майно. Їм вдалося відкинути 6-ту бригаду в Браїлові від залізничного шляху, і перевезти поїздами награбоване майно, а також переправити бронепоїзди до Вінниці. Наступного дня, вранці, українські війська вдерлися до Жмеринки. Розбиті більшовицькі частини, що прикривали більшовицький відступ розбіглися, залишився на залізничній станції велику кількість залізничного й військового майна **(Додаток 22).**

Після захоплення Жмеринки бригади 1-го корпусу повернули на Вінницю, а дивізії Тютюнника рушили на південний схід і 10 серпня вийшли на лінію річки Буг. Тим часом, 9 серпня головні частини Запорозької групи увійшли в північні околиці Вінниці і звідти, на наступний день, вдарили на центр Вінниці. Більшовицькі частини, що відступили зі Жмеринки і тепер обороняли Вінницю програвили цей наступ Запорожців і вже до полудня Запорожці за допомогою 10-ї галицької бригади, що наступала з півдня, здобули Вінницю повністю. У Вінниці частина майна та військового спорядження, які більшовики вивезли зі Жмеринки потрапило в руки українців **(Додаток 23).**

Далі, головний наступ був спрямований на Київ: 11-а бригада залишилася у Жмеринці як резерв армії і пізніше була приділена до Тютюника, а 14-а бригада була у стадії формування. У складі ІІІ-го корпусу перебували лише 2-га і 8-ма бригади. До наступу на Вінницю було кинуто І-й Галицький корпус, а корпус Запорожців спрямовано на північ від Вінниці. ІІІ-й корпус ішов за І-им здовж залізничої лінії. Він не брав участи в наступі на Вінницю і залишився в Браїлові.

Саме здобуття Жмеринки і Вінниці було першою великою перемогою об'єднаної української армії на її шляху до Києва. Водночас, досягти повного успіху цього наступу, а саме, знищення 44-ї більшовицької дивізії та захоплення усього більшовицького майна та військового спорядження українцям досягти не вдалося, з причини повільного наступу на Вінницю Запорожців. Однак, шлях на Київ українці пробили, бо розбиті більшовицькі частини уже не могли спинити наступу української армії.

У той час, коли київська армійська група наступала на Жмеринку і Вінницю, Північна група української армії, а це 2-й корпус Галицької армії і група Січових стрільці наступали на Шепетівку. У ході цього наступу бригади 2-го корпусу 4

серпня зайняли Старокостянтинів. Під час цих боїв українські війська здобули два сильні і добре озброєні бронепоїзди.

У найближчі дні галицькі бригади і група Січових стрільців повільно рухались на північ обабіч залізничного шляху Старокостянтинів — Шепетівка. Розвиваючи цей наступ, 10 серпня лівий фланг Січових стрільців досяг р. Хомора і в околицях Ямполя українські відділи увійшли в контакт з українськими повстанцями полковника Висоцького. Але у цей же день більшовики кинули з Шепетівки на допомогу 1-й червоній дивізії свіжу групу, чисельністю 1500 бойовиків, які вдарили по 4-ій галицькій бригаді, що висунулася далеко на північ. Від несподіваного удару більшовиків, бригада відступила і, переслідувана більшовиками, залишила Старокостянтинів. Січові стрільці також відступили зі своїх позицій, оскільки їм загрожувало оточення з правого флангу. Ця невдача не мала далеких наслідків, однак, на деякий час призупинила наступ Середньої групи на Київ.

У цей час, на південному фронті, що в напрямку на Одесу, було спокійно до 9 серпня. Намагання більшовиків, 9 і 10 серпня, прорвати український фронт, 3-тя українська дивізія відбила і міцно тримала здобуті у попередніх боях позиції. Після невдачі під Старокостянтиновом полковник Вольф підтягнув до фронту всі бригади II-го корпусу, які ще до 10 серпня стояли далеко на півдні за правим флангом Північної групи, і 13 серпня розпочав наступ на Шепетівку. Вже 14 серпня галицькі бригади відбили Старокостянтинів, а кіннота Січових стрільців зайняла Білогородку. Розвиваючи цей наступ, 16 серпня група Січових стрільців і 21-ша бригада захопили Шепетівку, а інші бригади II-го корпусу здобули Миропіль.

Звідси, II-й корпус повернув на схід у напрямку на Житомир, а група Січових стрільців розпочала переслідування більшовиків у напрямку на Зв'ягель.

21 серпня українська армія взяла Житомир (II-й корпус) і Зв'ягель (Січові стрільці). Ці українські міста були захоплені українськими частинами Північної групи без їх особливих зусиль.

Одночасно з цим, й Середня група, підсилена 2-м корпусом, що надійшов з півночі, 14 серпня вийшла у вихідні райони і розпочала наступ. Її найближчим завданням було захоплення залізничного вузла Козятин — Бердичів і звільнити залізничний шлях Шепетівка — Бердичів — Козятин — Умань, щоб, таким чином, сполучити українські частини Середньої групи з воєнною групою Тютюнника, що наступала на Брацлав — Христинівку — Умань.

Після здобуття Калинівки бригади I-го корпусу повернули на північ у напрямку на Бердичів. В цей час III–й корпус наступав на Козятин, а Запорозька група атакувала Погребище і Білу Церкву. Розвиваючи цей наступ 18 серпня III-й корпус зайняв Козятин, де було захоплено багато паровозів, а 19 серпня бригади I-го корпусу здобули Бердичів. Запорожці у цей час вийшли на лінію Погребище — Ружин і в подальшому переслідували розбитого ворога, що в паніці відступав у напрямку Києва.

Діям III-го корпусу допомагали дивізії Запорожців, які випереджаючи бригади корпусу, вдарили з півдня на більшовицькі позиції і, одночасно, нищили у тилу більшовиків залізничний шлях, щоб вони не могли залізницею евакуювати свої розбиті війська.

У цей час, Східна армійська група Наддніпрянської армії 10 серпня вийшла на лінію Крижопіль (силами 3-ї дивізії) і Тиврів, що над Бугом. Група Тютюнника наступ розпочала 14 серпня. Упродовж 15 — 22 серпня Київська група Тютюнника спішним походом через Брацлав — Гайсин досягнула Христинівки та Умані й висунула передові відділи у напрямку на Шполу.

В околицях Умані та Христинівки об'єднались кілька місцевих українських повстанських загонів, найбільшим з яких був загін отамана Зеленого, який і

прийняв командування об'єднаними повстанськими загонами, що нараховували більше 3500 повстанців. Загін Зеленого відійшов незабаром на Білу Церкву, щоб з півдня, через Канів, атакувати Київ, в якому господарювали і чинили свої злочини червоні більшовицькі зайди.

Гірше для українських відділів закінчилось намагання полковника Удовиченка здобути Бірзу і розбити 45-ту більшовицьку дивізію. Події розвивались так: 16 серпня 3-тя дивізія після триденних важких боїв зломила опір червоних і зайняла станцію Рудниці, але вже у найближчі дні червоні, підсилені бронепоїздами і кінною, змусили дивізію Удовиченка відійти назад і віддати навіть Крижопіль. Коли ж 19 серпня на допомогу Удовиченкові надійшла 11-та галицька бригада, Вапнярська група відновила втрачені позиції, повернувши під український контроль Крижопіль, однак знесилена боями, поставленого кінцевого завдання виконати не змогла.

Підсумовуючи підсумок воєнних дій слід зазначити, що українська армія майже по всіх напрямах наступу отримала перемогу над більшовиками. Червоні, хоча і постійно підсилювали свої війська на українському фронті, продовжували здеморалізовані відступати на схід, багато з них здавались українській армії, кидаючи військове майно. За тиждень боїв з більшовицькою армією, українська армія здобула низку важливих населених пунктів, серед яких міста Житомир і Бердичів, і звільнила від більшовиків кілька головних залізничних шляхів, по яких українська армія могла перекидати свої бойові відділи на усі відтинки фронту, де велись бойові дії з більшовиками. Водночас, становище українського фронту на півдні, на Одесу, залишалось ще хитким, але на Київ шлях був майже прочищений від більшовицької московської армії.

Одночасно, коли українські армії наступали на Правобережжі, на Лівобережжі червоних «тиснула» Добровольча армія А.Денікіна. Ця армія повністю розбила більшовицькі армії і гнала панічні юрби озброєних більшовиків на північ, причому, одна колона білих наступала через Харків на Курськ та Орел, а друга (корпус генерала Бредова) — через Полтаву на Київ: 16 серпня корпус генерала Шкуро з'явився в околицях Катеринослава й Олександрівська, а 21 серпня терсько-кубанська кінна дивізія увійшла у Квіткове (залізничний вузол двох шляхів: на Христинівку — Вапнярку і на Фастів). Досить швидко передові відділи цієї дивізії повернули на Білу Церкву і з'явилися під Христинівкою, де зустрілись з українськими військами групи Тютюнника.

Вже 16 серпня більшовики розпочали евакуацію з Києва, вивозячи награбоване майно і військове спорядження єдиним вільним для них шляхом: на Коростень — Мозир, далі Дніпром — на Гомель.

У цей час у катастрофічному становищі опинилась 14-та червона армія, що діяла на півдні України, зокрема, на Херсонщині. Цю армію було оточено і загнано подалі від залізничних шляхів по яких вона могла відступити. У її тилу активно діяла повстанська армія Н. Махно, що атакувала 58-му її дивізію в околицях Миколаєва і Херсону. Під загрозою повного знищення ця більшовицька армія у кінці серпня розпочала відступ на північ, у напрямі на Ольвіополь, а дві інші дивізії цієї армії, 45-та і 47-ма пробивались у напрямі на Жмеринку.

Та водночас, більшовицьке командування не здавало своїх позицій. Навпаки, більшовицьке командування активно готувалося до контрнаступу. З цією метою більшовики зняли зі східного колчаківського фронту і з Кавказу додаткові військові сили, зокрема, кінний корпус Будьонного. Проти ж української армії більшовики з поспіхом готували ударну групу на півночі, в околицях Мозира і Гомеля. Вони також розраховували на те, що українські частини і білі частини розпочнуть між собою воєнні дії, чим виснажать себе у цій взаємній боротьбі і, таким чином, допоможуть більшовикам у подальшій війні з ними.

Спершу денікінці, ще не утвердившись на Правобережжі, роздумували над пропозицією українського командування щодо погодження спільних воєнних дій проти більшовиків. Згодом, коли сили білих на півдні України зросли, і коли вони розбили більшовиків на Херсонщині, вони прийшли до думки, що українські союзники у подальшій боротьбі з московськими більшовиками їм були не потрібні. Як показали подальші події, це рішення «біляків» було для них фатальним.

Взяття українськими легіонами української столиці міста Києва і крах московсько-більшовицьких зайд. З півдня більшовики погрожували правому флангу українського фронту. Для того, щоб зламати спротив ворога і пробитись до берегів Чорного моря, верховне командування української армії (Штаб Головного Отамана), наказав усій Східній армійській групі перейти в наступ. Цій Східній групі на допомогу було підтягнуто з заходу і розміщено в околицях Тульчина Волинську групу, що складалась з 1-ї і 4-ї дивізій і 2-гу дивізію, доукомплектувавши її. Завданням цієї Волинської групи було вдарити у правий фланг і у тил 45-ї червоної дивізії. У цьому наступі також мала брати участь і група Ю. Тютюнника з околиць Христинівки та Умані, загальним напрямком на південь.

Отримавши допомогу з півдня, більшовицькі відділи намагались прорвати український фронт і захопити Жмеринку. Відтак, з 23 по 30 серпня 1919 р. на вапнярському фронті тривали запеклі бої. Хоробрі відділи групи Удовиченка стійко витримували удари вдвоє сильнішого ворога. Вже 30 серпня більшовики прорвались у Крижопіль і відсунули фронт дещо на північ, але вже тоді допоміжна група розпочала задуманий маневр щодо обходу ворожого флангу в напрямі на Кодиму й Рудницю, що на південь від Крижополя.

Одночасно, 28 серпня Ю. Тютюнник повернув свої 5-ту і 12-ту дивізії в напрямі на Ольвіопіль і вже 30-го серпня їх головні відділи зустрілися з передовими частинами 58-ї червоної дивізії, що прямувала з Ольвіополя з півночі. На допомогу групі Тютюнника було направлено зі Жмеринки бригаду Українських січових стрільців.

У той самий день, коли 45-та червона дивізія востаннє спробувала прорвати український фронт під Вапняркою, Волинська група захопила Кодиму, а 2-га дивізія захопила Рудницю. У результі цих боїв 45-ту червону дивізію було оточено і відрізано від 47-ї дивізії, головні сили якої сконцентрувались біля Бірзи.

Однак, 45-й дивізії вдалося вирватись з оточення і її рештки в паніці втікали на схід. За нею навздогін кинулись дивізія Удовиченка й інші частини Волинської групи, і під Городищем, що на схід від Рудниці, розбили її повністю, а 3 тис. червоноарміців здалися у полон. Також було захоплено величезну кількість зброї і військового спорядження розбитих більшовиків: гармати, кулемети, два бронепоїзди, обози та багато іншого майна. Інша, 47-ма дивізія залишила Бірзу без бою і відійшла на Бершадь, щоб далі рушити на північ.

Відтак, шлях на Одесу було звільнено, але з'явилася нова небезпека — з півдня наступала Добровольча армія, метою якої було відновлення Росії в корданах, що існували до Першої світової війни: *Антон Денікін (1872 — 1947), російський військовий діяч, генерал-лейтенант, учасник Першої світової війни, командуючий Збройними Силами Півдні Росії (Добровольчо армії). Народився в сім'ї відставного майора російської прикордонної сторожі, колишнього селянина-кріпака Саратовської губернії, який після 25-ти років служби досяг офіцерського чину. Мати походила з сім'ї збіднілих дрібних польських землевласників (працювала швачкою): біограф Денікіна, Дмитро Лєхович зазначав, що Денікін, як один із вождів антикомуністичної боротьби, мав більш пролетарське походження, ніж багато хто з його більшовицьких ворогів* **(Додаток 24).** Саме у той момент,

командування Добровольчої армії утвердилось у думці, що впораються з більшовиками самі й без допомоги української армії. Взагалі, українська армія розглядалась цим командуванням, як їх додатковий супротивник.

На лівому фланзі українського фронту у напрямі на Коростень відбувалися такі події: 21 серпня 1919 р. II–й корпус галичан захопив Житомир, а група Січових стрільців — Зв'ягель. Більшовицька 1-ша дивізія відійшла до Коростеня й туди з Києва та з півночі (Мозира) більшовикам надходило підкріплення. Більшовицьке командування сподівалось нанести удар з Коростеня на південь, щоб прорвати український фронт й допомогти, таким чином, 14–й більшовицькій армії пробитись на північ. Тому, лише швидке захоплення українськими частинами Коростеня могло зірвати цей більшовицький план і забезпечити фланг українського фронту. Однак, коли група полковника Вольфа розпочала атаки на Коростень, більшовики зібрали у ньому біля 9 тис. війська і багато артилерії. Протягом 27 — 30 серпня бригади II-го корпусу і частини групи Січових стрільців повільно, з боями, наблизились до Ушомира. Після дводенних боїв в яких більшовики оборонялись досить вперто, їх все ж таки вдалось вибити з Ушомира, що південніше Коростеня. Але подальший наступ галицьких бригад, поведений наступного дня, зупинився від контрудару більшовицьких військ. Тому, українцям Коростень здобути не вдалось. Подальший наступ на цій ділянці фронту було припинено, з причини наступу на Київ.

У той час, коли група українських військ під командуванням Удовиченка вперто боронила правий фланг української армії і коли армійська група Вольфа захищала її лівий фланг, тоді, Середня армійська група під командуванням генерала Кравса нестримно наступала на Київ: III-й Галицький корпус наступав попереду, вздовж залізничного шляху, бригади I-го корпусу наступали на його лівому фланзі, Запорожці наступали на Білу Церкву, і 24 серпня під Фастовом було прорвано останній оборонний рубіж червоних відділів і було здобуту Білу Церкву. А вже 26 серпня III-й Галицький корпус зайняв Васильків, і далі прямував вздовж річки Ірпінь до житомирського шляху, щоб вдарити на Київ із заходу і південного заходу: *29 серпня 1919 р. галицькі бригади вже були на віддалі кількадцяти кілометрів від Києва.*

Ведучи наступ на Київ, українські війська дійшли до Фастова: бої за стратегічний залізничний вузол Фастів були важкими і кровопролитними. Головний тягар цих боїв випав на 8-му Самбірську бригаду до якої входив 2-й курінь Осипа Станіміра. Червоні банди стягли сюди величезні сили, бо цей вузол мав забезпечити відступ 14-ї більшовицької армії, що пробивалася з-під Одеси на з'єднання з 12-ю більшовицькою дивізією в районі Києва.

22-го серпня галичани, не дивлячись на те, що місцевість для наступу була незручною (багато лісів, поля були порізані рівчаками та вибалками, більшовики окопалися недалеко залізниці, по якій сюди-туди сновигали бронепоїзди, з яких по обидва боки залізниці постійно стріляли гармати, а тому, не одного стрільця було *поховано без хреста і капелана) масованим ударом з південного заходу зламали опір ворога і захопили місто. Під Білою Церквою більшовиків розтрощив Запорозький корпус разом з Дніпровською дивізією отамана Зеленого.*

Про співпрацю з «добровольцями».

З огляду на те, що зустріч з денікінською армією було не уникнути, до командування УГА звернулося до уряду УНР, як мають вести себе українські відділи при зустрічі з відділами Добровольчої армії. Головний Отаман дав вказівку, щоб за всяку ціну оминати ворожих виступів і цей наказ було віддано передовим українським відділам, а саме: у перші дні серпня 1919 р. між А. Кравсом та Головним Отаманом С. Петлюрою відбулась розмова, у якій А. Кравс зазначив, що лівим берегом до Києва наближаються денікінці. Тому рано чи пізно зіткнення з

денікінцями є неминучим, а досі немає плану як з ними, денікінцями, поводитися. Денікін і чути не хотів про самостійну Україну, тому союз з ними у боротьбі з більшовиками був неможливим. Але ж йому як командувачеві Цетральної української армійської групи потрібні чіткі директиви, як бути?

Петлюра відповів, що під час зустрічі з денікінцями не треба вдаватися до ворожих акцій, а необхідно вести з ними переговори, щоб виграти час. Цей процес є тривалий і неприємний, але гріх не скористатися дипломатією. *«А що робити у разі лобового зіткнення?»,* запитав Кравс.

«Пропонувати денікінцям, щоб вони не займали ті терени, які вже під нами», — сказав Петлюра. Кравс не знав, що таке пропонувати. Жоден військовий статут не передбачав подібної норми у взаєминах з ворогом. *«Тим часом»,* вів далі Петлюра, *«слід провести глибоку розвідку і вивідати все про Добровольчу армію, в якому вона стані, чисельність війська, амуніція і таке інше».*

«А якщо ж якась з їхніх частин нападе першою?» — спитав Кравс. *«Під час переговорів регулярна армія бойових дій не провадить»* — відказав Петлюра. *«Це військова дипломатія».*

«Ви не знаєте, з яким ворогом маєте справу», — не здавався Кравс. — *«Біляки рано чи пізно вдадуться до підступу. Як це завжди було з москалем... Один біс, червоний він чи білий. Хіба більшовики не обіцяли вам вільної України, допоки німці були в Україні, а ми будемо сперечатися, як поводитися регулярній армії».*

Петлюра довго мовчав. Потім сказав: *«У нас є маневр, генерале, коли припече, я пошлю на них отаманів «Ангела», «Зеленого» й Соколовського».*

Українські вояки не розуміли чому навколо білих здійнявся такий переполох, адже вони розбили червоних, розіб'ють так само і білих, оскільки у Києві та поблизу нього, лише галицького війська двадцять тис., а був іще Запорозький корпус та цілі бригади українських повстанців отамана Зеленого, Григор'єва, Марусі та ін. поблизу Києва.

Спершу А. Кравс вважав за можливе захопити Київ одним ударом двома бригадами III-го. Корпусу і трьома дивізіями Корпусу Запорожців, що становили разом біля 20 тисяч бійців, не чекаючи надходження Першого корпусу УГА. Вже 20 серпня зайняли 2-га і 8-ма бригади Попельню, 21 серпня ворога було розбито в кривавому бою під Романівкою. 22 серпня українці зайняли Фастів. Відтак, за неповний тиждень українські відділи просунулись більш як на сто кілометрів. Запорозький корпус, що посувався на рівній височині з III-м Корпусом, прогнав ворога зі Сквири, а 22 серпня після лютого рукопашного бою у передмістях Білої Церкви зайняв це місто. Перший Корпус зайшов у той час за Бердичів. Виконуючи план ударного наступу, 2-га і 8-ма бригаду 23 серпня були кинуті на Васильків і вони зайняли це місто. Запорозький корпус днем пізніше осягнув 6-ю і 7-ю дивізіями р. Стугна. Ця група перебувала за 40 км. на схід від Києва. Було проведено авіарозвідку, що виявила великі затори з потягів, довжиною майже 20 км. на лінії Київ — Васильків, а також великий рух і переповнення на київських залізничих станціях. Пересування більшовицьких військ не було помічено, Евакуація більшовиків з міста затяглася, розпочався страйк українських залізничників, резерви більшовиків не були помічені. Момент для вирішального удару наступив.

25 серпня від Запорозького корпусу надійшло повідомлення, що перед заставами 8-ї дивізії під Білою Церквою появився денікінський панцирник зі штабом бригади на ньому. Тому, командування 8-ї дивізії запитувало, що має робити, бо полковник Бєлогорцев, командир 2-ї терської бригади добровольчої армії з військовою частиною Армії УНР взагалі не хоче переговорювати. На це донесенню вислано негайно телеграфічний наказ стриматись від усяких ворожих кроків і повідомити полковника Бєлогорцева, що уповноважені україн-

ські галицькі старшини прибудуть спеціальним потягом до Білої Церкви, щоби вести переговори. Про це було повідомлено Начальну Команду від якої надійшов наказ вислати негайно 2-х старшин до місця постою 2-ї Терської бригади щоби вели переговори про демаркаційну лінію. Після того, як начальник штабу УГА полковник Шаманек порозумівся зі штабом Армії УНР в Кам'янці-Подільському, командування Групи 24 серпня вислало окремим поїздом сотника Генерального штабу Купчанка і поручника Головінського, обох з III-го Корпусу як парламентарів до Білої Церкви. Сотник Купчанко отримав чіткі інструкції досягти тимчасового порозуміння з командуванням денікінської бригади, або з найвищим командуванням денікінської армії. Це порозуміння мало полягати на визначенні демаркаційної лінії, яка не перешкоджувала б походові українського війська на Київ і залишала б українцям вільні залізничний та суходольний шляхи Фастів — Київ. Сотник Купчанко виконав своє завдання дуже добре, оскільки було визначено демаркаційну лінію, так як бажало українське командування, причому, Білу Церкву було залишено денікінцям. Ця лінія пролягала через станцію Устимівку і місцевості району Барахати — Обухів (усі три місцевості мали належати денікінцям). Ці переговори велись безпосередньо з полковником Бєлогорцевим, що мав доручення від командування III-го денікінського корпусу, яке перебувало у Бобрінській. Протоколи переговорів ратифікували з одного боку, командування 2-го денікінського корпусу, а з іншого, — Начальна Команда Галицької Армії. Умови переговорів мали увійти в силу 27 серпня. До цього часу відділи 2-ї терської бригади мали стриматися від усякого руху вперед.

Зважаючи на розташування 2-го корпусу Добровольчої армії українське командування дійшло висновку, шо Денікін, ймовірно, вже осягнув на лівому березі Дніпра околиць Пирятина. Тому, наступ на Київ Українською армією має відбутися якнайскорше, якщо хочемо випередити Денікіна.

Однак, не дивлячись на здавалось би досягнуті домовленості Добровольча армія не завжди дотримувалась досягнутих домовленостей. Цьому може слугувати такий приклад, у серпні 1919 р. Волинська дивізія, в склад якої входив 2-й кінний Переяславський полк, яким командував М. Омелянович-Павленко був розквартирований біля станиці Перехрестівка. Завдання полку полягало у тому, щоб не вв'язуючись у бої з добровольцями, стежити за їх пересуванням, у разі, якщо вони намагалися б просунутися далі, перегородити їм шлях, хоч би навіть довелося й битися. Спочатку усе було спокійно, але вже за декілька днів від українських роз'їздів, які були вислані навколо Перехрестівки надійшло донесення про наближення 7-го новоросійського драгунського полку чисельністю 250-300 шабель на добрих конях (з німецьких колоній), при двох гарматах і 8-ми «максимах». Цей полк зупинився у станиці Затишшя, що за 5–6 верст від Перехрестівки.

Українських командирів дивізії було черговий раз повідомлено про необхідність оминати збройних сутичок з добровольцями, при цьому, було повідомлено, що на другий день прибуде відповідна комісія для встановлення демаркаційної лінії. Комісія дійсно прибула, але нічого зробити не змогла, бо командир новоросійського полку Добрармії не мав уповноваження від свого командування вести переговори, а обіцяв тільки передати все, чого домагалася наша комісія, своєму командуванню. Час йшов, ніякої інформації про те, чи погоджуються добровольці на проведення демаркайної лінії не було. Добровольці ж своїми відділами далі не рухались, але розпочали грабунки селян навколишніх українських сіл та станиць, а саме, забирали коні, вози, продукти харчування, добротний одяг.

У відповідь, М. Омелянович-Павленко вирішив діяти на сівй розсуд, а саме,

він дав завдання бійцям І-ї та ІІ-ї сотень аатакували застави добровольців і захопити їх застави, що й було зроблено. У цей же час стрімкою атакою було захоплено їх артилерійську батарею. Під загрозою того, що артилерійська батарея відкриє вогонь, увесь полк добровольців здався у полон, а їх командир полку від сорому застрелився.

Генерал Тарнавський дав, як відповідь, наказ продовжувати наступ на Київ.

Серпневий наступ на Київ був швидким і успішним, особливо там, де шлях українському війську завчасно розчищали повстанські загони. Іноді повстанці тимчасово приєднувалися до частин регулярної української армії, проте рідко вони знаходили спільну мову з її командирами. 29-го серпня рано вранці на усьому фронті розпочався, після проведеної розвідки у попередні дні, вирішальний наступ українських відділів. За день до українського наступу, 28 серпня більшовики активізувались на фронті між Дніпром та Ірпенем, відбулись важкі бої під Загір'ям і Скитком. Контратаками українських відділів ворога було зупинено. Залізнича станція Васильків лежала під безустанним ворожим вогнем. У ніч на 29 серпня станція перейшла під український контроль. Все вказувало на те, що ворог стягнув значні сили в загальну лінію зовнішнього оточення і найперше старався знищити прикриття, що забезпечувало фланг І-го Корпусу. Насвітанку того ж 29 серпня ворог першим перейшов у наступ. Червоний командувач, що орудував обороною Києва зібрав під своїм командуванням біля 20 тисяч вояків 12-тої більшевицької армії, щоб прорвати ними оточення навколо Великої Бугаївки і перебратися через Васильків на Захід. Цей удар був для українських відділів дуже небезпечний. Але цей маневр більшовиків був очікуваний. Наступ більшовиків, головним чином, був спрямований на Запорожців, якими командував полковник Сальський.

Полковник Сальський вчасно відвів відділи корпусу з Велекої Бугаївки і Городища за багнисту долину Стугни, щоби тут, зібраними основними силами зустрінути здавалось нестримний наступ наступ ворога.

Через відступ Запорозького Корпусу відкрився правий фланг 2-ої бригади, яка на північ від Василькова готувалася до наступу на Крушенку. Одночасно більшовики ударили і в лівий фланг 2-ої бригади, а саме на курінь біля Каплиці і відкинули його на Васильків. Однак, резервний курінь, що надійшов на допомогу міцно тримав оборону на північних передмістях Василькова і разом з частинами 2-ї бригади втримав позиції.

У цей критичний момент 8-ма бригада, проти якої більшовики не вели активних бойових дій і вдало відбивала слабкі атаки червоних на Кожухівку і Данилівку, бачучи важке становище 2-ої бригади, повернула свої два курені проти Путриного Поля, який було здобуто. У цей спосіб була врятована у важкому бою 2-га бриґада.

У цей же час, ІІ-ий курінь 8-ої бригади під командою сотника Станімира рішучим наступом у багнетній атаці займав Глеваху. Головний Отаман під'їхав у своїй «сальонці» аж у перші лінії атаки, приглядався до наступу цього куреня.

Тим часом, Запорозький корпус стримав усі атаки червоних, які намагалися перебратися через р. Стугна, і сам пеерйшов у контрнаступ, більшовики у паніці відступили.

Так закінчився загальний наступ більшевиків 29 серпня. Цим наступом більшовики добились лише того, що було стримано наступ на Київ Запорозького корпусу і бойової групи отамана Виметаля.

Успіх відкривався українським військовим відділам на північному фланзі, де йшов вперед І-ий корпус. Його бригади, посуваючись швидким маршем, висипали з лісів між залізницею Київ — Козятин і шляхом Київ — Житомир і кину-

лися на заскоченого ворога. Відтак, 5-та бригада здобула Забір'я і забезпечила собі перехід через багнисту річку Бобрицю, 6-та бригада, яка пройшла через Ясногородку і з маршу у 40 км., закріпилася після вуличних боїв у містечку Ігнатівка, що лежить на східному березі Ірпеня.

10-та бригада, як північний фланг і тил армійської Групи Кравса посуваючись шляхом Київ — Житомир через Мотижин на Березівку, звела кілька боїв навколо цих місцевостей з малими відділами більшевиків, і дійшла до Бучі.

На північ від них стояв 1-й кінний полк, який перерізав шлях Київ — Коростень. Отже, перший день наступу на усьому фронті армійської ґрупи був успішним. Червоний контрнаступ не вдався завдяки хоробрій обороні Запорозького Корпусу і групи отамана Виметаля, які не лише витримали головний удар червоних, і не відступили зі своїх позицій, а й сміливими контратаками вибили ворога з його позицій.

У результаті цих боїв в обороні червоних утворився величезний розрив між Ігнатівкою і Глевахою. Цього вечора українське командування знало, що Київ буде взято.

Тобто, вже до полудня 30 серпня українські війська оточили Київ з усіх сторін, в тому числі, і від залізничного шляху на Коростень — з півночі до Дніпра. Скрізь було прорвано більшовицький фронт, більшовики в паніці і в повній відсутності будь-якої організації тікали до Києва. Втікаючих більшовиків активно обстрілювала українська артилерія, що прямим наведенням била у скупчення більшовицьких військ. Поля бою, що біля Кадетського гаю і під Святошином були густо вкриті трупами останніх більшовицьких оборонців міста, а о 15.00 год. 30 серпня 1919 р. у передмістях Києва з'явились перші галицькі військові відділи.

О восьмій годині вечора галичани увійшли до Києва. VIII-ма Самбірська бригада зайняла Деміївку, а відтак і товарну станцію. Усі колії тут були загромаджені ешелонами з усіляким добром, — можна було одягнути, взути й озброїти не один галицький корпус, але ніхто не поривався до того добра. Тільки виставили біля вагонів варту. Стрільці більше товпилися там, де серед інших ешелонів застряли три більшовицькі панцерники, які так легко потрапили до їх рук. Згідно з наказом українські відділи брали під свій контроль: 2-га бригада Арсенал, Печерську Лавру і ланцюговий міст чисельністю по одній сотні і по два скорострільні, 8-ма бригада, — міську Думу, чисельністю одним куренем, а також продуктові склади, міську цитадель, чисельністю однієї сотніі з двома скорострілами.

І-ий Корпус мав узяти під контроль продуктові крамниці, елєктростанцію, пошту і телеграф, чисельністю по одній сотні з двома скорострілами. Отаман Зелений мав взяти під контроль передмістя Києва на лівому березі Дніпра, однак виконати це завдання не зміг через напад на його загони 2-ї Терської бригади Добровольчої армії.

Не зовсім згідно з наказом діяла 7-ма Запорозька дивізія, для якої головним завданням було взяти під свій контроль підступи до мостів, що ведуть до Києва на лівому березі Дніпра. Замість того, щоб якнайшвидше перейти на лівий берег і осягнути також лінію військових бараків в Дарниці і залізничу стацію Дарницю, ця дивізія прогавала дорогоцінний час, а коли врешті розпочала свій рух, то переходити, було вже запізно, оскільки ці становища вже були зайняті відділами «білих».

Так само, не зовсім згідно з наказом діяла 2-га бриґада УГА, яка виставила безпосереднє забезпечення мосту лише на правому березі Дніпра, а не, як було наказано, на лівому також. У цьому сенсі, подекуди час йшов на хвилини, або на лічені години. Крім того, наказ С. Петлюри не застосовувати зброю проти

денікінців, «в'язав» українським відділам руки. В таких умовах вони не могли виконати накази з оборони мостів.

За тиждень до вступу українських військ у Київ, М. Омелянович-Павленко був терміново викликаний до Голови Ради Міністів в Кам'янець, де йому було запропоновано очолити військову делегацію для ведення відповідних переговорів з делегацією Добрармії щодо військового порозуміння. Членами цієї делегації були: Марко Трепет, представник міністерства закордонних справ, четар А. Порайко, — від Державної Інспектури, делеґат від Галицької армії, сотник Мечник.

Одержавши усі додаткові інструкції, ще й від Галицького уряду делегація виїхала до м. Фастів, як резервної станції.

Зранку 31 серпня командування армійської групи, що захопила Київ під командуванням А. Кравса, вирушила з Фастова до Києва. Телефонічне і телеграфічне полученння було відремонтовано вздовж головної залізничої лінії: о 9 год. 30 хв. на головний залізничний вокзал міста прибув командир І-ої сотні 2-ї бригади четар Драґан у супроводі денікінського офіцера, який поінформував отамана Виметаля про те, що денікінські війська стоять перед мостом на Дніпрі і хочуть маршем увійти до міста. Отаман Виметаль негайно відіслав його назад з дорученням перепустити тільки парламентарів.

Отаман Виметаль поїхав у супроводі сот. Верніша, поручника Онишкевича і денікінського офіцера до мосту, щоб порозумітися там з головним командиром денікінських військ, їх рух був надзвичайно повільним, бо маси святково одягненого населення Києва, яке вийшло вітати українські війська сильно гальмували їх рух вулицями міста. Сотник Верніш мав чіткий наказ наказ вжити всіх заходів, щоб стримати денікінські війська від входження до Києва, які вже, за різними даними переходили міст. Він поїхав негайно з поручником Онишкевичем і денікінським офіцером через цитадель до мосту. По дорозі вони зустріли денікінську кінну сотню, яка рухалася в напрямі міста і стримали її. Їхати до мосту вже було недоцільно, тому, що один полк денікінського війська вже увійшов у цитадель. Біля будинку ліцею, що біля цитаделі, стояв командир передової бригади добровольців, полковник Стессель. Після взаємного представлення сотник Верніш звернувся до полковника Стесселя: *«Згідно з телефонічною депешею, яка саме наспіла, демаркаційною лінією між денікінською і Українською Галицькою Армією є Дніпро».* На ці слова полковник Стессель запросив рухом руки сотника Верніша і поручника Онишкевича до будинку ліцею. Там вони роздивилися карту сотника Верніша, де Дніпро було визначено як демаркаційну лінію, однак полковник Стессель рішуче відмовився вивести свої відділи з цитаделі на другий бік Дніпра. Згідно з наказом сотник Верніш довідвшись, що роззброєно сотню четаря Драгана, звернувся з рішучою вимогою негайно віддати їй зброю. Полковник Стессель поданням руки дав згоду на таку умову, важливу до прибуття коменданта генерала Бредова. З полковником Стесселем було досягнуто таких умов:

1. Війська Денікіна не будуть рухатись далі цитаделі. Усі денікінські військові, які вільно перебувають у Києві мають право вільного проходу назад.

2. Галицькі війська не будуть посилати своїх відділів до цитаделі, зате негайно вишлють одного офіцера, який після приїзду ген. Бредова відпровадить його до Начального Вожда Української Галицької Армії.

3. Подальшу долю роззброєних обома сторонами відділів вирішить командування обох торін.

Сотник Верніш і поручник Онишкевич негайно від'їхав з двома денікінськими офіцерами на автомобілі на залізничий вокзал і доповіли полковнику Микитці результат переговорів. Полковник Микитка одержавши інформацію

про роззброєння денікінцями І-ї сотні 2-ї бригади, яка мала забезпечувати українську безпеку мосту і про вмаршерування денікінців до міста, наказав українським військам, що перебували біля залізничного вокзалу, негайно увійти до міста. О 3.30 год. по полудні прибув потяг А. Кравса на залізничний вокзал Києва. З'ясувавши ситуацію А. Кравс негайно призначив учасників переговорів з делегацією генерала Бредова, а саме: *полковник Микитка, сотник Возняк від І-го Корпусу, отаман Виметаль. отаман Гофман, сотник Ґаніхер, сотник Верніш, поручник Онишкевич від ІІІ-го Корпусу.*

Полквнику Сальському на чолі Запорожців було дану вказівку негайно увійти у місто і взяти під контроль його головну вулицю Хрещатик та інші вулиці, що прилягали до нього. Тим часом, українська делегація, разом з супроводжуючим денікінським офіцером, вирушила на автомобілях на переговори. Біля 6-ї год., надвечір, українська делегація дісталась до 5-ї гімназії, — місця постою ґенерала Бредова, де її розмістили у великій залі. Через 10 хвилин очікування до зали увійшов ґен. Бредов, зі своїм штабом і вищими командирами. Після взаємного представлення першим заговорив А. Кравс: *«Пане ґенерале! Наші війська заняли після тяжких боїв Київ. Ми і ви воюємо проти спільного ворога, більшевиків. Ми обидва вояки і нас політика не обходить. Я прийшов сюди, щоб устали-ти з вами демаркаційну лінію, а потім разом дальше воювати з більшевиками».*

Ґенерал Бредов відповів дослівно таке: *«Кієв, мать русскіх ґарадов, нікаґда нє бил украінскій і нє будет!»* У відповідь, А. Кравс ще раз звернувся до нього, щоб він залишив політику в стороні і вказав, що ми повинні обговорювати тільки військове становище та що ці переговори мають тільки попереднє значення, бо у нього немає ніяких політичних повноважень, він є вищим командиром тієї ґрупи українських військ, яка тут діє, щоб оминути конфліктів. Саме в дорозі зараз делегація під проводом ґен. Павленка, який має більші повноваження. Ген. Бредов відповів, що Омелянович-Павленко буде розстріляний, як офіцер колишньої імператорської армії, який зрадив присязі перейшовши на службу українцям-сепаратистам. Далі він сказав, що з Головним Отаманом Петлюрою він також не буде вести переговори, оскільки він є «отщипенцем-сепаратистом». Далі, Бредов запитав в якому становищі УГА перебуває з Отаманом Петлюрою. А. Кравс відповів, що Українська Галицька Армія після боїв з поляками була витіснена за Збруч і воює тепер з більшевиками, та що Українська Галицька Армія має власну політичну Начальну Команду.

Однак, у якому відношенні перебуває Начальна Команда до Гол. От. Петлюри, він не знає. Далі А. Кравс висловив протест стосовно того, що денікінські війська роззброїли українські відділи. На це Бредов відповів, що українські війська також роззброїли його важку батерію і зажадав віддати йому цю батерію. Далі, він висловив своє обурення, що українські відділи, увійшовши на Хрещатик зневажили російський прапор, скинувши його з будинку міської Думи і пошматували його (дійсно, це була правда, зробили це Запорожці). Врешті він зажадав, щоб українські війська негайно залишили місто. А. Кравс відкинув цю вимогу, оскільки місто здобула саме українські війська.

У цей час у місті було чути поодинокі постріли, а також кулеметна стрільба. А. Кравс зажадав від Бредова, щоб той утримався від усяких ворожих кроків у місті щодо українських військ, оскільки йдуть переговори, а за загальним правилом, коли тривають переговори між супротивними сторонами, то бойові дії між ними не ведуться. Ґен. Бредов не погодився на це. Після того Бредов наголосив на необхідності перерви у переговорах і разом зі своїм штабом покинув залу переговорів, залишивши українську делегацію наодинці.

Перерва тривала майже дві години. У цей час А. Кравс нічого не знав, що коється у місті, він був занепокоєний тим, де саме перебувають українські

війська, про те, що вони зосереджені невеликими групами у величезному місті, що їм не віддані чіткі команди, як діяти. А головно, де була давно створена делегація з ґен. Павленком, де був Головний Отаман Петлюра?

У цей час 2-га терська бригада напала на повстанчий загін отамана Ангела і, незважаючи на те, що саме з цією бригадою було укладено договір, йшла вперед на Фастів. За нею йшов цілий 2-ий корпус Добровольчої армії, через що була загрожена головна транспортна артерія українських військ далеко на її тилах. У цей же час, II-й корпус УГА і група Січових стрільців ще не рушили з під Коростеня. Крім того, в околиці Умані вже надходили сильні відділи Добровольчої армії.

У той же час, в районі Попелюх перебували три більшевицькі дивізії, які безупинно поновлювали свої спроби прорватися на Жмеринку. В Одесі, тим часом, формувалась нова група Добровольчої армії під командуванням ґен. Шилінґа.

Вже близько 10 години вечора до зали переговорів увійшов генерал Бредов і заявив, що він готовий розпочати переговори і укласти мирну угоду. Про долю українських військ у місті А. Кравсу було невідомо. Водночас, з розмов і донесень, що їх приносили до зали переговорів, А. Кравс знав, що денікінці обсадили міську Думу і що полковник Стессель дійшов, не зустрічаючи ніякого опору, аж до залізничного вокзалу. В місті вже не чути було ніякої стрілянини, панувала повна тиша. Тепер А. Кравсу стало зрозуміло, що денікінська армія справді підступом і обманом захопила столицю. Ґен. Бредов використав час, щоб підступно обсадити місто. Хоча на війні кожний засіб, що веде до мети добрий, одначе його поведінка не була чесна, бо на той час Українська і Добровольча армії ще не воювали офіційно між собою. А. Кравс вирішив за будь-яку ціну рятувати армію, бо місто врятувати вже було неможливо. Він вирішив діяти самостійно і заявив про свою готовість виступити з міста і почати переговори. Але ґен. Бредов вже вимагав українським військам скласти зброю, на що А. Кравс відмовив, далі Бредов зажадав увійти з УГА у військовий союз, що він також відхилив. Після чималих труднощів і торгів А. Кравс разом з генералом уклали Бредовим договір такого змісту:

1. Нижче наведена угода між Російською Добровольчою Армією з одного боку і Українською Галицькою Армією з другого є чисто військового характеру і не має на пізніший політичний договір ніякого впливу. Ця умова є тимчасовою, тому що усі необхідні повноваження для укладення повноцінної угоди має ґен. Павленко, як заступник загальної Української Армії, є саме в дорозі.

2. Українська Галицька Армія визнається екстериторіальною армією, яка воює з більшовиками і яка зі свого боку визнає Добровольчу Армію як регулярну, територіяльну армію.

3. Українська Галицька Армія виступає з Києва і відступає на лінію річки Стугни — Василькова — Кожухівки — Дамілівки — Заборя — Ігнатівки і річки Ірпеня.

4. На цій лінії будуть вестися дальші переговори про подальші спільні операції.

5. Після підписання цієї умови будуть усі особи, що попали в полон другої сторони, звільнені шляхом обміну.

6) Військове майно, що належало досі до УГА, має бути без перешкод їй повернуто, а саме, уся зброя і воєнні засоби разом з амуніцією.

7) Від УГА залишається як довірений при команді Добровольчої Армії от. Виметаль і сот. Тавчер, від Добровольчої Армії при Команді УГА полк. «Ікс» і штабс капітан Іпсильон з метою контролю за виконанням умов угоди.

Після підписання цієї угоди А. Кравс виїхав з гімназії разом зі своєю делегацією з гімназії за виключенням от. Виметаля і сот. Тавчера в супроводі денікінських старших командирів біля 3 год. ранку на залізничний вокзал. Автомо-

біль Паккард на якому А. Кравс приїхав.на переговори і яке чекало перед гімназією, зникло, а на його місці стояв старий пошарпаний Форд. Денікінці автомобілі поміняли.

Коли тривали переговори денікінці ізолювали та оточили 8-й курінь, що обсадив міську Думу і запропонували йому скласти зброю. Добровольчиим відділами командував полковник Стессель. Командири куреня не погодились на це, і зауважили на неприпустиму поведінку Стесселя стосовно українських відділів, бо йшли ж переговори. На те Стессель показав письмовий наказ ґен. Бредова згідно з яким йому було віддано наказ рухатись аж до залізничного вокзалу.

На залізничному вокзалі перебували штаби усіх українських корпусів. Прибувши на залізничний вокзал А. Кравс віддав наказ усім бригадам, які ще перебували у місті якнайшвидше рухатись до залізничного вокзалу і вантажитись у вагони. Відтак, українські бригади поспіхом відходили до залізничного вокзалу і разом зі своїми штабами вантажились у вагони. Ешелони з українськими військовими один за одним відходили від залізничного вокзалу Києва у напрямку на Фастів вже під вогнем російських застав.

Головний Отаман Петлюра у цей час перебував у Козятині в дуже пригніченому настрою. Не дивно, бо зі сходу рухались лави денікінців. Коли генерал Тарнавський запитав його, що далі робити, Головний Отаман не зміг нічого відповісти. Накінець він сказав, що негайно поїде до Кам'янця і скличе раду міністрів, на якій буде прийнято рішення про подальші наші дії. Наразі він дав вказівку ані не воювати з «білими», ані миритися з ними. Така вказівка повністю «в'язала» військову ініціативу українським арміям. Після того Гол. Отаман від'їхав в напрямі Кам'янця, а ґен. Тарнавський, — на Київ. Головний Отаман вже 30 серпня, коли він був на фронті під Бояркою, довідавшись від своїх розвідників, що денікінці є вже на лівому боці Дніпра в найближчій віддалі від Києва, дійшов висновку, що ніякі переговори з денікінцями вже неможливі. Тому при зустрічі з ґенералом Тарнавським у Козятині він був такий пригноблений.

Всього денікінцями були роззброєні VIII-й курінь Самбірської та 2-й курінь Коломийської бригад. Білі утримували українських полонених у Дарниці. Згодом вже у жовтні 1919 р. вояки цих бригад були звільнені з полону і влилися до УГА.

Коли ешелони з українськими військовими дійшли до Посту-Подільського, з іншої сторони на Київ рухався потяг складений з паровозу і 2-х вагонів. На паровозі було вивішено два величезні білі прапори. Цим потягом їхав ґенерал М. Омелянович-Павленко з українською делегацією на переговори з Бредовом. Після взаємного привитання А. Кравс поінформував Павленка про те, що сказав йому Бредов, про його особу. Після того ґенерал Павленко втратив бажання їхати далі.

Після того А. Кравс і М. Омелянович-Павленко разом поїхали до Фастова. Там А. Кравс передав командування ґрупи полковнику Микитці, а сам поїхав з ґенералом Павленком до Вінниці, щоб особисто про все доповісти Начальній Команді.

Відтак, слід констатувати, що до вечора 31 серпня денікінцям вдалося відтіснити з міста усі галицькі бригади, яким була команда не стріляти у добровольців. Ці бригади відступили у передмістя, при цьому, добровольці захопили ще й декілька куренів УГА та командування III-го корпусу, що знаходилось в одному з вагонів поїзда, що стояв на залізничній колії біля центрального київського вокзалу. Щоб привести бригади до ладу, воєнна група генерала Кравса відступила з Києва на лінію Ігнатівка — Васильків. Після цього, до доброволь-

ців було вислано для переговорів ще дві делегації, але досягти позитивного результату не вдалося. З галичанами денікінці готові були вести переговори, однак, уряду УНР вони не визнавали і твердо стоячи на становищі єдиної неподільної Росії, вимагали, щоб Наддніпрянська українська армія склала зброю.

Коли українці втратили Київ усе покотилося назад. З психологічного боку такий збіг обставин був надзвичайно трагічним для українського вояка, оскільки, він обливався кров'ю, визволяючи столицю від більшовиків, а тепер без бою здав її такому ж ворогу. Особливо трагічним це було для Галицької армії.

Зайняття білогвардійцями влітку 1919 р. Лівобережної та Південної України, відмова їх від діалогу з урядом УНР, показали неминучість збройного зіткнення між українською армією та денікінськими військами. Оскільки, обидві сторони мали спільного ворога — більшовиків, то можливість хоча б тимчасової військової співпраці між ними виглядала цілком ймовірною.

Відступ української армієї з Києва не врятувала її від конфронтації з Добровольчою армією. Спочатку між українською армією та денікінцями були короткочасні військові сутички.

6 вересня 1919 р. усі війська ґрупи А. Кравса зібрались в околицях Фастова. Генерал Бредов майже не рухався за нашими тиловими відділами і лише час від часу білі розвідували ситуацію бронепотягами. Завдяки цьому, дальший відступ ґрупи на Козятин — Бердичів відбувався без усяких перешкод. Група відійшла у повному порядку, частково залізницею, частково швидкими маршами вздовж залізниці Київ — Козятин на нові становища. Відтак, 10 вересня була ґрупа розташована так:

І-й Корпус: 10-та бригада (Червоній фронт); 1-й полк кінноти в Котельній (фронт); 9-та бриґада І-го Корпусу біля станції Бровки (фронт); 5-та і 6-та бриґади в Бердичеві (резерв).

ІІІ-й Корпус: 2-га бриґада в околиці Ружина (фронт); 8-ма бриґада в околиці Білилівки (фронт); 3-й полк кінноти в Погребищі (фронт).

Запорозький Корпус: 6-та і 7-ма дивізії відведені у резерв ґрупи в Козятині; 7-ма дивізія стояла в цей час часі відокремлено за фронтом до розпорядження Штабу Дієвої Армії.

З 4-ма бриґадами на фронті, з 4-ма бриґадами за фронтом, і двома полками кінноти на флангах, перебуваючи у постійній бойовій готовності, ґрупа командування групи почувало себе безпечно, перебуваючи, одночасно, у повній бойовій готовності.

Від Начальної Команди надійшли нові вказівки, як вести себе супроти Денікіна. Ці вказівки були досить дивні. Українські командири у разі наближення денікінців, запитати їх, чи вони мають намір відноситися до українського війська вороже, чи ні. На випадок, коли б вони заявили, що хочуть з нами воювати, то тоді українські відділи мали вести по них вогонь. Цим наказом не можна було керуватись на практиці, і з часом створилось становище, що було наполовину нейтральне, а наполовину вороже. Такий стан не міг довго тривати.

З метою недопущення подальших непорозумінь з денікінцями та забезпечитися від 14-ї червоної армії, що у цей час пробивалась на північ, 4 вересня фронт київської групи було відсунуто ще далі на південь: на лінію Козятин — Бердичів. Одночасно з цим, ІІ-й галицький корпус було відведено до Житомира. Тим часом, між фронтом денікінської і української армій, що зберігали між собою нейтралітет, почали вклинюватися з півдня дивізії 14-ї червоної армії: вони, 13 вересня зайняли Сквиру, а вже 14 перетяли залізничний шлях між Попельною та Фастовом, прямуючи на Житомир.

Державне керівництво УНР, коли командування Добаармії звернулось до українського політичного проводу з пропозицією переговорів і підписання, як

наслідок, відповідної мирної, військової угоди, знову згадало про українського генерала Михайла Омеляновича-Павленка, в минулому — офіцера російської гвардії, який добре знав багатьох білогвардійських воєначальників. З огляду на це, Рада Народних міністрів УНР і Головний отаман С. Петлюра, доручили М. Омеляновичу-Павленку у складі української делегації провести переговори з денікінцями про можливість спільної боротьби проти більшовизму.

Такі переговори відбулись 13 вересня 1919 р. на Посту-Волинському, що під Києвом. Білогвардійська делегація в ультимативній формі заявила про неможливість військової і політичної співпраці. Це означало, що українці мають визнати верховну владу генерала Денікіна й зректися ідеї державної незалежності України та ліквідувати свою армію. Максимум, на що могли розраховувати українці, так це на культурну автономію. Зрозуміло, що на цьому переговори й завершилися, домовлятися тепер не було про що. Учасник цих переговорів генерал Нєпєнін згодом, вже перебуваючи в еміграції, визнав: «…ми не могли бути ні щирими друзями, ні вірними союзниками… Однак українці, в особі Омеляновича-Павленка, мали рацію, коли домагалися лише компромісу, лише тимчасової домовленості, продиктованої військовою необхідністю…» **(Додаток 25).**

Чому переговірники зі сторони Добровольчої армії вели себе на цих переговорах саме так, стало зрозуміло зі спогадів А. Денікіна, адже українці тоді їм були не потрібні, бо саме тоді, розпочалися переговори з поляками про їх спільні подальші військові дії.

Водночас, відкритої війни з армією Денікіна українці допустити не хотіли.

Незважаючи на це, а також на те, що усі українські частини відійшли з Києва у місця, визначені командуванням Добрармії, вже до середини вересня 1919 р. майже усі ці частини були атаковані денікінськими частинами. Тобто, відбулося ряд сутичок денікінських відділів з частинами УГА і Наддніпрянською арміями. А вже з другої половини вересня 1919 р. на усьому українсько-російському фронті заклекотіло, між білими відділами і українськими підрозділами розпочались активні бойові дії.

У період з 15 до 20 вересня група генерала Кравса і ІІ-й корпус, звели ряд боїв з більшовицькою 14-ю армією, що продовжувала свій рух, пробиваючись з півдня України на північ, до Росії, завдавши їм великих втрат. Але й українські частини у цих боях витратили майже увесь запас боєприпасів. Незважаючи на великі втрати, більшовики все ж таки захопили Житомир і розпочали шаленні атаки на ІІ-й корпус. Одночасно й денікінці, не маючи вже ніякої загрози від більшовицьких частин, віроломно порушивши нейтралітет, розпочали загальний наступ на українську армію, яка опинилась між двома ворогами*: з півдня і зі сходу — денікінці, а з півночі — більшовики.*

З огляду на таку ситуацію, українське командування вирішило припинити воєнні дії проти більшовиків і, залишаючи на антибільшовицькому фронті залогу, повернули головні свої сили проти денікінської армії. Директорія УНР 24 вересня 1919 р. офіційно оголосила війну Добровольчій армії та урядові «Півдня Росії».

З проголошенням війни денікінській армії було проведено перегрупування українських бойових частин, в результаті якого групу Січових стрільців було виведено в околиці Полонного та Шепетівки із завданням оборони лівого флангу української армії від більшовиків. Крім цього, командування польських військ погодилось розпочати наступ на Коростень. Проти більшовиків також було виставлено ІІ-й галицький корпус, який було переведено до Бердичева, І-й корпус було переведено в район Козятина, а ІІІ-й — перейшов в околиці Погребище — Липовець, ближче до Наддніпрянської армії. Запорозьку групу

було виведено зі складу армійської групи генерала Кравса й повернено до Наддніпрянської армії.

29 вересня 1919 р. наказом Головної команди військ УНР нового українського генерала Михайла Омеляновича-Павленка було призначено командувачем Запорозької групи Армії УНР.

Група мала спинити наступ денікінців на вапнярсько-одеському напрямку, а потім опанувати ситуацію на цьому напрямку, вирвати з ворожих рук оперативну ініціятиву. Зорієнтувавшися в обставинах, Омелянович-Павленко просив генерал-кватирмайстра доповісти Начальнику Штабу генералу Юнакову його бажання, щоб Запорозька група була ужита як «військовий таран», що відігравав би на різних напрямках роль пробійної частини. Його пропозиція виходила з того, що у воєнних комбінаціях того часу, коли військові армії мали скоріше імпровізований характер, принцип часткової перемоги набував великих перспектив.

М. Омелянович-Павленко довідався, що 7-ма Запорозька дивізія на той момент була відсутня, і вона буде буде замінена дивізією полковника Удовиченка. Важливою була й інформація, що супротивником українців на цій ділянці фронту є генерал-лейтенант генштабу Розеншільд-Паулін, якого М. Омелянович-Павленко знав особисто. Саме на чолі Запорожців Михайлу Володимировичу у той час довелося безпосередньо взяти участь у боях з білогвардійцями. Запорозька група була тоді одним з найбоєздатніших з'єднань Армії УНР. Під командуванням М. Омеляновича-Павленка запорожці восени 1919 р. вписали славну сторінку своєї історії у боях з білогвардійцями під Кодимою, Вапняркою, Крижополем. З'єднання групи українських військ вкрили себе славою, примусивши ворога надовго запам'ятати назви запорозьких полків.

Полковник Загродський, був командиром Дорошенківців, на той час т. в. о. командира Волинської групи, що з перемінним успіхом у нерівних боях билася в районі Кодими (що на південь від Вапнярки) з денікінцями. Запорожці були групою, на ті часи, дуже характерною. Представляв їх полковник Базильський, відомий Омеляновичу-Павленку особисто ще з часів його командування в Полтаві 11-ою дивізією. Самий перегляд відбувався в районі Томашполя на великому, вже вижатому полі. Полки виглядали елегантно й коні були в прекрасному стані, особливо кінно-гірський дивізіон полковника Алмазова та «Чорні» запорожці полковника Дяченка. Багато мали Запорожці й зброї. Кожна частина мала ще й свій вигляд: Кармелюки, Дорошенківці, Республиканці, Мазепинці, Сагайдаки, Кость-Гордієнківці і т. д. Кожна з цих частин мала в собі ще щось додаткове, характеристичне саме для неї, й була під цим оглядом певного роду індивідуальністю.

Із загального рівня різко виділялися Гайдамаки — організація, яка ніяк не хотіла модернізуватися, вперто відстоювала т. звані «здобутки революції» й відроджувала «Січ» за зразками оповідань Кащенка. Добре озброєна й численна (в полках по 500–600 багнетів), бриґада гайдамаків була солідною військовою силою при 6-ій Запорозькій дивизії. Духовним батьком її був отаман Волох, який сам особисто часто виявляв видатну хоробрість, але у військових операціях які, на думку «батька», були недоцільними, він зовсім не хотів брати участі.

Організаційно, Запорожці у 1919 р. складалися з трьох дивізійї: 6-ї отамана Ліневського, 7-ї Осмоловського, 8-ї полковника Базильського. При кожній дивізії була й невелика гарматна група. При групі був відділ важкої артилерії і своя кінна бриґада, в яку входили такі частини: кінний полк Костя Гордієнка, кінний полк Чорних Запорожців полковника Дяченка та кінногірський гарматний дивізіон полковника Алмазова. Мали Запорожці невелику технічну части-

ну, з командирами високої службової кваліфікації. Полки не були однаково чисельними: відхилення були часто дуже значні. Загально, від 400 до 1200 чоловік.

Щодо вищого командування, то Запорожці не любили бути під командуванням недоумків чи аматорів і, хоча таке іноді траплялося, то це було не довго, його швидко змінювали талановитіші командири. У цьому сенсі змінено й отамана Волоха, він дуже скоро відійшов на посаду, яка більш йому відповідала — отамана всіх повстанських військ.

Генерал Натієв та полковники Болбачан і Сальський були попередниками М. Омеляновича-Павленка на посадах командирів Запорозького корпусу, а полковники Воскобойників і Кущ при них відповідно, виконували обов'язки начальників штабу.

На початку осені 1919 р. погода була хороша, підвод було досить.

Бої на одесько-вапнярському напрямку довели, що українські частини були в доброму стані щоб гідно битися з «білими», а їх ситуація у цей період в їх боротьбі з більшовиками все більше й більше погіршувалася.

Помалу операції звелися до ар'єрґардних боїв навколо залізничних магістралей та просторів, що лежали поміж залізницею й середнім бігом Дністра.

Поки військо було в русі, система забезпечення выйська не була обтяжливою для населення, бо Запорожці любили обдаровувати селян цукром, кіньми і т. п. Коли ж група затримувалася довший час на одному місці, то це негайно відображалося на настроях селянства, бо загальна кількість групи (харчовий стан) на-ближався до 9-10 тисяч людей, при кількох тисячах коней і худоби, при двадцяти гарматах і тисячі кіннотників: *розроблений українськими командирами план не був дуже складний. Слід було захоипти залізницю в районі р. Дністер. Для реалізації цього задуму усі військові ресурси були поділені на три групи: центральну, у складі 8-ї дивізії, якій ставилося завдання нанести поразку групі противника, що оперувала навколо залізничної лінії, далі, лівофланкову, найсильнішу в складі 6-ї дивізії, і Запорозької й 7-ї. З цією нашою ударною групою мала комбінувати свою чинність і наша групова кіннота з гарматами полковника Алмазова. З Ободівки, як вихідного пункту, вона мала глибшим обходом внести неспокій в запіллі ворога, а пізніше й забезпечити успіх нашої ударної групи.*

Позиції між Дністром і залізничою колією за всяку ціну мали утримувати Волинці. Їх броневики переходили в підпорядкованість полковника Базильського, чим військова акція середньої колони набувала значної ініціативи, оскільки броневики наші були досить сильні в озброєнні та маневруванні.

Вступ Запорожців у бій був важливим моментом для нашого противника, хоч противник не був слабшим від нас чисельно.

Ворог довго не хотів випускати оперативної ініціативи. На просторі в 20 км. на захід і схід від залізничої колії, що відігравала роль головної магістралі — 20 000 бійців при 100 гарматах день і ніч виривали один в одного перемогу.

Михайло Крат

На нашому лівому фланзі сильний 2000-ний полк Сімферопольців у багнетному бою перемогли вояки полковника Крата, захопивши при цьому 70 полонених і кулемети.

Вже надвечір другого дня було ясно, що противника чекає неуспіх. Рейд кінноти на тили ворога в районі сіл Рогова Гребля, Івашково, що розкинулись навколо самої залізничої колії, змусили командування «білих» спішно завершити бій. Поразка ворога була повна. Ліси були переповнені поодинокими групками денікінців, які самотужки перебиралися на південь.

Українській кінній групі припали чималі трофеї. В жовтні Запорожці в боях із організованим і добре керованим військом показали себе здібними до виконання широко задуманого оперативного плану.

Далі події розгорнулися так: позбавлена Волинської групи та дивізії полковника Удовиченка, Запорооька група була переформатована в охоронний відділ, якому було поставлено завдання стежити за подальшими діями противника. З цією метою українці відбили ще певні території у загальному напрямі на південь. Спроби противника повернути собі оперативну ініціативу були паралізовані контрударами українських частин.

Тим часом, на ділянках східних і північно-східних, головному командуванню української армії вдалися більші операції, які спочатку йшли з перемінним успіхом, але пізніше бойове щастя схилилося в бік наших ворогів і ми були змушені до відступу в умовах бездоріжжя і пізньої осені.

У цей час, наприкінці вересня — початку жовтня 1919 р. денікінці зосередили свої головні сили в районі Умані, Христинівки, Монастирища, щоб кинути їх проти основних сил Наддніпрянської армії.

Ось на тлі цієї дійсності й стався той бойовий епізод, який, як задумом, так і сміливим виконанням, заслуговує на те, щоб передати його наступним поколінням. Він є яскравою ілюстрацією до українського народного прислів'я: «Не той козак, що переміг, а той, хто викрутився». Відтак, М. Омелянович-Павленко: *«...числа, місяця... о 14 годині нач. штабу інформував мене, що під наскоком кінноти денікінців (певно це були Лабинці й 2-й донський кінний полк) Селянська — київська дивізія отамана Ю. Тютюнника залишила станцію Вапнярка, було втрачено й телефонічний зв'язок із штабом нашої армії. Це було у той час, коли на нашу групу вперто вже довший час насідали денікінці з півдня.*

Ситуація ускладнялася ще тим, що на ділянці Вапнярка — Крижопіль були скупчені десятки вагонів з нашим військовим майном, не кажучи вже за бронепотяги. Раптом, на станцію Крижопіль прибувають з півночі ще два нових українських бронепотяги. З рапорту командирів цих бронепотягів довідуємося, що вони мають наказ від комдива ліквідувати свої бронепотяги в спосіб, який знайдуть догіднішим. Порадившися з начштабом, я вирішую зробити спробу витворити ситуацію, яка дозволила б бодай просунути на північ на з'єднання з іншими нашими групами наш залізничний парк, а головне всі чотирі бронепотяги, яких бойова вартість у тогочасних операціях для нас була надто велика.

Наказую начштабу відіслати прибувші бронепотяги знову на північ, а на 18 годину зібрати на стації нараду старшин, начальників Запорожців і Селянської — київської дивізії отамана Ю. Тютюнника.

Лишаю штаб при праці над виробленням оперативного проекту, а сам виходжу в поле, щоб ясніше відчути музику бою. Наскільки бачить око й чує вухо, навколо бій. Відчуваю на півдні, в бік Кодими, більшу певність, на північ, — більшу нервозність. Ще година — дві й бій всюди спиниться, бо настане ніч. Тоді перед нами, на ранок, буде можливість підставити нашому ворогові зовсім відмінний бойовий план, а з ним певні можливості на успіх.

В ранню годину наступного дня, під безпосередньою охороною бронепотягів, що з погаслими вогнями вартували у вхідних і вихідних стрілок станції Крижопіль, в одному з стаційних мешкань зібралися на нараду вищі командири «Запорожжя». Від Селянської — київської дивізії був сам отаман Ю. Тютюнник і вищі командири дивізії. Начальники, випробовані в боях, а тому на порядку було питання: де вихід, у пасивному підпорядкуванню обставинам, які створилися, чи, навпаки, в активізмі? Фахові сили не були одностайні. Піхотинці стояли за активізм, гарматчики під загрозою загубити гармати схилялися до використання ночі для відвороту, партизани були за активність. У такій атмосфері коман-

дуванню групи не трудно було захопити нараду думкою, що при певному зручному маневруванню, ми зможемо бодай хвилево опанувати вапнярський залізничий вузол, щоб урятувати бронепотяги й залізничий парк та відновити маневрову співпрацю з іншими армійськими групами.

Відтак, нараді запропоновано такий план:

Полковник Базильський зі своєю дивізією і двома бронепотягами протягом усього наступного дня утримуватиме противника, по можливості, у напівпереході від станції Крижопіль.

Тим часом, дивізія оамана. Ю. Тютюнника атакує Вапнярку із заходу, сполучається з дивізією полковника Удовиченка й просить її піддержати атаку демонстрацією з півночі.

6-та Запорозька дивізія, використовуючи ліси, що густо поросли на схід району Вапнярка — Крижопіль, удосвіта стає на марш і виходить в тил відділів противника, які отаборилися вночі на Вапнярці й по селах навколо.

Інші два бронепотяги виконуватимуть, тим часом зв'язкову службу між відділами, визначеними для атаки на Вапнярку, і в рішучий момент також беруть участь в самій атаці південних околиць і Вапнярки.

На другий день, вже з самого ранку я був біля телефона, то був мій звичайний спосіб праці. Начштаб, який цілу ніч віддавав розпорядження дуже втомився, а тому за моїм розпорядженням, — відпочивав.

Вартові старшини це знали і вже на 6 год. ранку зібрали для мене всі «нічні звіти». На світанку, на півдні, розпочався бій. Ще хвилина й у двобій рушниць і кулеметів помалу входять і гармати. Знову при телефоні станції перевіряю, чи всі частини на місці. Все гаразд. Особливо мене турбує північ. Виходжу з помешкання штабу й знов пильно студіюю відгуки бою.

Вартовий старшина приходить і доповідає, що 8-ма дивізія полковника Базильського тримається добре, спостерігаючи бажання противника обхопити її правий фланг, вона вжила вже свої протизаходи. Проте є загроза глибшого обхоплення, а з нею небезпека для наших обозів. У нас у резерві конвой командувача й комендантська сотня. Комендантові її полковнику Лимаренко-Римаренкові дається наказ вирушити на оборону обозу.

Минає ще година, дві повного напруження. Бій на півдні набирає максимального напруження. 8-й дивізії тяжко. Вона ледве відпирає натиск противника, а з півночі все ще нема жодних відомостей. Минула ще година бою і наш фронт проломили. Перший симптом — поспішний відступ бронепотягів. З вогнем мало не з усіх бортів, вони б'ються вже на самій південній околиці станції Крижопіль. Сідаю сам на коня, конвой це — останній ресурс у лави! Ми всі під обстрілом, вози, вагони, бронепотяги, все стремить на північ, до Вапнярки, а що там?

Там була віра в те що спільними силами партизанів, — Селянської — київської дивізії, Запорожців і Стрільців полковника Удовиченка, Вапнярка буде взята... широкою рідкою лавою козаки конвою, відстрілюючись, стримують противника. Ось уже з лісів показалися окремі групи Кармелюків, Мазепинців і Республіканців, полковника Базильського. Незабаром над'їзджає верхи й він сам до мене. Питає, як із Вапняркою? Відповідаю — «Вапнярка мусить бути вже в наших руках!» Далі не говоримо, бо даремно.

Раптом їздець від розвідчої групи: — «Наші у Вапнярці!» Вислухуємо цю вістку так, як начебто хотіли сказати: Який же тут може бути сумнів? Це мусіло статитися, треба було лише витримати! Поспішаємо до Томашполя, щоб увійти скорше в курс справ. Зволікати не можна, бо вже сутеніє.

Завдання виконане. Залізничний парк, а, головно, чотири солідні бронепотяги урятовані, але приходилося числитися з тим, що всі околишні села Вапнярського району були просто забиті нашими обозами. Розвантажити район про-

тягом ночі було неможливо. Слід було виграти ще один день. Запорожці й це завдання виконали. Головне завдання вже мала виконувати 8-ма дивізія. Проти неї була 60-та піхотна дивізія та кінний полк в 600 шабель при двох гарматах Туган-Барановського. Полк цей уславився своєю особливою неприязню до української національної справи (Кримський полк).

Вирішальним моментом у цьому бою був двобій кіннотників Тугана з нашим Гордієнківським полком, котрий підтримували гармати полковника Алмазова й кінні сотні кінно-гірського дивізіону та 8-ї дивізії. Командир останньої, сотник Химич, уславлений організатор і відважний бойовий старшина, загинув в цьому двобою. Це була велика втрата для дивізії.

У цих боях українські частини довели, що для них, не було такого бойового становища, з якого неможна було б вийти з честю. У цей період слід зазначити, що Гайдамаки, заанґажовані в політичні комбінації своїм командиром отаманом Волохом, залишають Запорожців. Крок за кроком, як легендарні богатирі минулих поколінь, Українське військо, а з ним і Запорожці в цю трагічну для української справи хвилину, сильно ослаблені в числі, згідно з загальним планом вищої команди, відходили на північ: Могилів, Бар, Староконстянтинів, вже лишилися позаду. З майже десятитисячного корпусу, через три місяці пізніше, їх уже лишилося лише 2 — 3 тисячі, та й ті босі, напівголі, змарнілі, виснажені. Запорожці винесли свої бойові прапори з «трикутника смерті» на ширші простори України, щоб спільно з Волинцями та Київцями взяти участь у довгому 163-денному поході в тилу ворогів української державности, а все з вірою, що нема такого становища, з якого не можна було б вийти з честю, що стає постійною їх бойовою доктриною. Це витворює для них повагу, як серед бойових товаришів українській армії, так і серед ширших кіл нашого громадянства…»

7 вересня 1919 р. Перший армійський корпус А. Кутепова зайняв Курськ, а 30 вересня — Орел. Після цього, подальший наступ Добровольча армія призупинила, оскільки обидва фланги армії були сильно розтягнені і слабо захищені, тим більше, не вистачало військових засобів утримувати такі великі зайняті території.

У цей час, червона армія зупинила наступ армії Колчака на р. Волга, і більшовики перекинули свої військові части, що вивільнились проти збройнил сил півдня Росії. Більшовики вирішили створити ударну групу, що мала вдарити у фланг і тил Першому армійському корпусу, оточити і знищити його. До цієї ударної групи увійшли латиська і естонська стрілецькі дивізії, кавалерійська бригада червоного козацтва, кременчуцький загін.

На початку жовтня Добрармія розпочала Орловсько-Кромську військову операцію у якій взяли участь: зі сторони збройних сил півдня 22 тис. шабель і багнетів, при 375-ти кулеметах і 72-х гарматах, а зі сторони червоних, — 62 тис. багнетів і шабель, при 1119-ти кулеметах і 276-ми гарматах. Не дивлячись на величезну чисельну і технічну перевагу червоних, 9 жовтня вони залишили Дмитрівськ, а 10 — Кроми. 11 жовтня новим командуючим Південним фронтом став Єгоров, колишній полковник Російської імператорської армії, згодом, розстріляний більшовиками у 1939 р.

12 жовтня 13-та і 14-та червоні армії знову відступали під ударами Першого армійського корпусу: 14 жовтня Корніловський полк захопив Мценськ, а Алєксєєвський полк увійшов на територію Тульської губернії. 15 жовтня зазначену ударну групу передано до складу 14-ї червоної армії, що у цей же день відбила м. Кроми. Щоб не попасти в оточення, командир Корніловського полку віддав наказ залишити Орел, до якого відразу ж увійшли відділи червоної естонської дивізії. Командувач 13-ї та 14-ї червоних армій Е. Уборевич наказав переслідувати корніловців, які відступили з міста у повному бойовому порядку і зла-

годі. Саме із захоплень цих міст розпочався загальний відступ Добровольчої армії, що розростався. Командир 1-ї піхотної дивізії, генерал Тумановський запропонував зупинити наступ по всьому фронту, перегрупувати сили і знищити цю ударну групу, але його пропозицію командування Добровольчої армії не підтримало, а жаль, шанс було втрачено **(Додаток 26).** 17 листопада 1919 р. більшовики створили і вишколили свій перший високомобільний чисельний підрозділ — Першу кінну армію.

Схоже, у Денікіна була можливість захопити Москву і розбити більшовиків. Для цього сама доля підсовувала йому цей історичний шанс, а саме, військовий союз з українською армією, чисельність якої перевищувала 100 тис. Цим був би забезпечений не лише західний тил добровольців і лівий фланг їх армії, що наступала на Москву, але й вдалося б у значній мірі «перевпевнити політично» українських повстанців. Це дало б змогу перекинути з «Київської області» додаткові бойові частини на московський напрямок, також, не знімати з московського напрямку бойові відділи для боротьби з українськими повстанськими відділами, формувати належні військові резерви. Лише слід було «політично» запевнити про визнання України, як незалежної держави, але перемогли політичні амбіції «єдіной і нєдєлімой». А тому, програли геть усі, і білі, і українці, а могли й перемогти.

У той час, допоки вони готувалися до загального наступу на українські відділи, 2 жовтня ІІІ-й український корпус вибив білих з Монастирища і загрожував прямим ударом їх головним частинам, що перебували в Умані.

Тоді, денікінці повернули усі свої сили проти бригад ІІІ-го корпусу, а далі — проти І-го корпусу. Згодом, після загального українського наступу українські відділи зайняли Липівці. Одночасно з цим, Наддніпрянська армія упродовж 10 — 13 жовтня повела наступ на Балту. Але незабаром наступ українських частин було зупинено через активні контратаки денікінців. Запеклі бої, що тривали до 20 жовтня закінчилися перемогою денікінців: *за результаами цих боїв ІІІ-й корпус було розгромлено (найбільше втрат зазнали ІІ-га і VIII-ма бригади), його залишки відступили в околиці Калинівки.* Після цього, Наддніпрянська армія відступила по всьому фронту. Далі, головний удар денікінці повернули у напрямі на Брацлав і Жмеринку, щоб захопити ці місцевості і роз'єднати, таким чином, обидві українські армії.

У зв'язку з цим, штаб Наддніпрянської армії перекинув ІІ-й корпус з Бердичева до Вінниці, а групу Січових стрільців було переведено до Жмеринки. Вже 20 жовтня перегрупована українська армія розпочала контрнаступ: *ІІ –й корпус вдарив на Брацлав, а І-й — у напрямку на Монастирище.*

Початок українського контрнаступу розвивався успішно: *ІІ-й корпус відкинув денікінців до Брацлава і вів успішні бої на південь від Липовець, його VI-та і IX-та бригади у бою під хутором Романовим 21 жовтня розгромили два денікінські полки, захопивши при цьому полонених і велику військову здобич.* Однак ці, здебільшого місцеві успіхи, не могли виправити загального безвихідного військового становища української армії. Українська армія, виснажена беззупинними боями та походами, не маючи належного обмундирування, не забезпечена взуттям, набоями, не могла довгий час стримувати переважаючого ворога, причому, добре озброєного, забезпеченого боєприпасами та обмундируванням.

Ситуацію, що тоді склалась найбільш яскраво можливо зобразити у такому світлі: у жовтні Самбірська бригада перебувала біля Липовця. У той період 14-та радянська армія, що йшла з Одеси, з'єдналася з 12-ю, що була біля Коростеня. Галицьке військо знову опинилося між двома ворогами: з півночі насідають червоні, а з півдня — «білі». З третьї сторони наступав тиф. Погане забезпе-

чення війська санітарною службою та медикаментами призвели до епідемції тифу в українському війську. Саме тиф став найбільшим суппротивникому Української армії. Ця пошесть масово поширилась в Українській армії і значно зименшила її бойовий склад, натомість, обози непомірно збільшились, страшенно ускладняючи маневрування групи саме тоді, коли воно має бути найбільш швидким.

У цей самий час, УГА попала у так званий чотирикутник смерті: *поляки, більшовики, денікінці і тиф: дощова осінь 1919 р. та ранній початок зими принесли з собою ще одного грізного ворога — тиф.* Погано обмундировані та ослаблені фізично, галицькі стрільці масово хворіли на цю хворобу. Так, за один лише тиждень, з 23 до 31 жовтня, на тиф захворіли понад 2000, тобто 10 % усієї Галицької армії, що перебувала на фронті. Згодом, кожного дня нові сотні хворих поповнювали їх ряди. Відтак, Галицькій армії загрожувало повне знищення від тифу. Подібна ситуація була і в Наддніпрянській армії, хоча її стрільці краще переносили осінню негоду і на тиф хворіли набагато менше.

Тобто, саме тиф знищував десятки тисяч українських стрільців: *«Це було трагедією тисяч молодих осіб, яким приходилось складати життя не на полі слави, не від зброї видимого ворога, вмирати не з вірою в перемогу… Більшість нашого вояцтва у холоді, голоді, серед найгірших умов, про які лише можна подумати, прощалися з життям, покошені невидимим ворогом…»* — згадував генерал М. Тарнавський у своїх споминах.

Саме восени 1919 р. ця нечувана у військовій історії епідемія тифу вразила 90 відсотків українського вояцтва, хворих українських стрільців також розстрілювали вороги. Це унікальний випадок у світовій історії, коли епідемія знищила майже всю армію. Страхітливі картини осені 1919 р. описав радянський письменник Ю. Смолич: *«…Величезний залізничний вузол у Жмеринці запрудили холодні вагони із живими та мертвими українськими вояками. Хто знає, чи припинилася б епідемія, якби жмеринські міщани не організували санітарні загони…»* Водночас, вдалося врятувати лише незначну кількість українських бійців (згодом, кількатисячні поховання УГА на міському цвинтарі у Жмеринці радянська влада сплюндрувала напередодні Другої світової війни).

Це була не тільки трагедія української військової справи, але й трагедія української влади: українці мали два уряди, Наддніпрянський і Галицький. Вони, обидва, сиділи у Кам'янці та гризлися між собою. Для власної безпеки галицький уряд тримав біля себе бригаду січових стрільців та два курені піхоти, а наддніпрянський — бригаду гайдамаків та Юнацьку школу старшин. І це тоді, коли у вирішальних боях з ворогами часом бракувало сотні-другої вояків.

Курінь Остапа Станіміра наступав на Монастирище. У цих кровопролитних боях ворог кидав і кидав на українські відділи свіжі сили. Хмари білої кавалерії насувалися звідти, де їх ніхто не чекав. Воювали майже наосліп, без розвідки. Важкі бої тривали до середини жовтня, і найбільший їх тягар упав на їхню бригаду, яку те побоїще переполовинило.

До середини жовтня 1919 р. армія УНР зменшилась до 40 тис. бійців усього при 160 гарматах. Залишається тільки вклонитися перед рішучістю українських вояків продовжувати боротьбу без достатньої зброї, амуніції, стратегічної бази, медичної допомоги.

Щоб з'ясувати реальну ситуацію на фронті й окреслити плани подальших дій, Головний Отаман С. Петлюра й диктатор Є. Петрушевич 29 жовтня 1919 р. скликали у Вінниці нараду за участю представників обох армій. На тій нараді не було досягнуто ніяких подальших узгоджених дій, і тоді, вирішення усіх проблем було намічено на наступну нараду, що мала відбутися у Жмеринці: *з початку листопада 1919 р., командування галичан з метою збереження УГА розпочало*

переговори з Добровольчою армією генерала А. Денікіна і 6 листопада М. Тарнавський на залізничній станції Зятківці уклав перемир'я з денікінською армією, що дозволило українцям відійти у тил (денікінці поставились до галичан з повагою, до бойових дій їх не залучали, галичани пройшли кваліфіковане лікування у госпіталях Білої армії у містах Тирасполь, Бірза, Либа).

На той час командування Добровольчої армії пішло на це перемир'я, оскільки «білі» в ході наступу на Москву потерпіли у жовтні 1919 р. нищівну поразку під Орлом, що в результаті перетворилось на їх загальний відступ на південь. Відтак, під час відступу «добровольцям» не потрібний був ще один супротивник. У той же день, 3 листопада дав свою згоду почати переговори з Добровольчою армією й Головний Отаман С. Петлюра. Одночасно з цим, обидва українських уряди (ЗУНР та УНР) денонсували попередній договір УГА з урядом «Півдня Росії» від 6 листопада 1919 р., вирішивши надіслати до Добровольчої армії загальну українську делегацію, що мала забезпечити інтереси обох українських армій та урядів і добитися з «білими» лише перемир'я, уповноважуючи ведення подальших політичних переговорів з «добровольцями» лише за урядом УНР, *(це призвело до того, що генерала Тарнавського і полковника Шаманека, як самовільних ініціаторів проведення перших переговорів з командуванням Добровольчої армії і не погоджене підписання угоди про перемир'я, Є. Петрушевичем 7 листопада було усунено від командування і заарештовано. Суд на ними, що відбувся упродовж 13 — 14 листопада 1919 р. визнав дії Тарнавського і Шаманека хоч і самочинними, але виправданими у тій конкретній ситуації, але генерала понизили у посаді. Згодом М. Тарнавський знову очолив II–й український корпус.*

Наступний командувач УГА Осип Микитка також підписав угоду з Добровольчою армією А. Денікіна, оскільки іншого шляху вже не було. Таку угоду було укладено 17 листопада 1919 р. вже за погодженням Є. Петрушевича. Зрозуміло, що перехід галицького стрілецтва у стан недавнього супротивника викликав неоднозначний суспільний резонанс. На той час, переважна більшість західних українців звернула свої погляди у бік Добровольчої армії, що ця армія допоможе УГА розбити Польщу, бо ані Колчак — Верховний правитель Росії, ані Денікін, Польщу, як самостійну державу, не визнавали, а отже «Добровольці» на деякий час були потенційними союзниками галичан. Плануючи «визвольний» похід у Західну Україну в Добровольчій армії Денікіна саме для цієї мети діяв Карпато-руський загін із числа вихованців евакуйованої свого часу на Дон Станіславської гімназії. Також в армії Колчака були створені українські полки ім. гетьмана Петра Сагайдачного і Тараса Шевченка, а згодом — карпатський полк. Усі ці частини складались з українців, у тому числі галичан. Ці факти також відіграли не останню роль у такому виборі М. Тарнавського і Є. Петрушевича.

Крім того, ще до закінчення цих переговорів, денікінські війська 10 листопада захопили Жмеринку, перетнувши, таким чном, шляхи сполучення та зв'язок УГА з Наддніпрянською армією та їх урядами. Вже 14 листопада Наддніпрянська армія втратила Могилів і розпочала загальний відтуп на північ. Таким чином, УГА не залишилось нічого іншого, як відновити перший договір з командуванням Добровольчої армії, що відбулося 17 листопада 1919 р.

Чорною плямою на уряді УНР і особисто С. Петлюлі лежить печать вбивства одного з самих талановитих українських командирів, а саме, П. Болбочана.

П. Болбочана було заарештовано 22 січня 1919 р., в День Злуки УНР та ЗУНР. Упродовж декількох місяців тривало слідство. Допитували полковника в насеунули звинувачення у широкомасштабній змові з метою захоплення влади. Полковника було вбито у ніч з 28 на 29 червня 1919 р. на станції Балин, що на Кам'янець-Подільщині.

Не розстрілювати П. Болбочана, особисто просили у Петлюри Є. Коновалець, А. Мельник, Є. Петрушевич, інші визначні військові і політичні діячі, але все намарно. Це було з боку Петлюри особисте зведення рахунків.

Судили П. Болбочана стрільці з особистої охорони Петлюри, працівники штабової сотні, прокурор — державний літератор П. Певний. Захисником полковника було призначено простого козака. Січові стрільці, які мали розстріляти П. Болбочана двічі не виконали команду: "Вогонь».

Тоді керівник контррозвідки Петлюри Чеботарєв, соціал-демократ, марксист за своїми переконаннями, сам вихопив наган і двічі вистрілив полковнику у голову. Так українська влада віддячила славному сину Українського народу, яку він, П. Болбочан, захищав.

Дізнавшись про вбивство П. Болбочана, Б. Мартос, марксист, член Української соціал-демократичної робітничої партії України (ця партія була правим крилом російської соціал-демократичної робітничої партії), тоді, очільник уряду Петлюри сказав: *«Це реакціонер. Уявіть собі, що із нами було б, якби запанувала його реакція. Треба було його розстріляти…»*

На думку Міхновського, П. Болбочан впав жертвою *«більшовицької інтриги та старшинської зависті».*

Нагадаємо, що це було у той час, коли Директорія втратила майже всю територію Української держави. Соціалістичні експерименти уряду Петлюри і його самого довели Україну до загибелі. І саме на них, на Винниченку, Мартосі, Грушевському та подібних їм лежить провина за втрачену українську державність.

Це підле вбивство такого талановитого українського військового спричинило цілу низку фатальних подій для української державності та армії, оскільки в багатьох українських військових вкрався сумнів в успіх і справедливість української справи. Це можна продемонструвати на прикладі Никофора Григор'єва. Він закінчив Чугуївське військове училище по 3-му розряду в 1909 році. Учасник Першої світової війни 1914 — 1918 років. Прапорщик (1914), потім штабс-капітан 56-го Житомирського піхотного полку (Бердичів, 1917). Брав активну участь у боях на Південно-Західному фронті. Активний учасник українізації частин російської імператорської армії (1917) та створення на їхній основі регулярних частин армії Української Народної Республіки.

У листопаді 1918 року, об'єднавши під своїм командуванням численні повстанські загони, став до лав війська Директорії Української Народної Республіки. Ведучи боротьбу проти білогвардійців, повстанські війська під командуванням отамана Григор'єва (близько 6 тисяч чоловік) у грудні 1918 року зайняли місто Миколаїв та продовжили наступ у напрямі на місто Херсон. У січні 1919 року — начальник Херсонської повстанської дивізії армії Директорії Української Народної Республіки, полковник армії УНР (до 29 січня 1919 року). Симоном Петлюрою його було призначено на посаду Головного отамана Повстанських військ Херсонщини, Запоріжжя і Таврії. У січні 1919 року, через два дні після арешту Петра Болбочана, полковник Григор'єв надіслав до штабу Запорозького корпусу в місто Кременчук заяву такого змісту: *«в Києві зібралась отаманія, … авантюристи, які хочуть грати роль державних мужів, … це люди не фахові і не на своєму місці, я їм не вірю і переходжу до більшовиків, бо після арешту полковника Болбочана, я вже не вірю у добро для нашої Батьківщини…»*

Наддніпрянська армія наприкінці осені 1919 р. відступила в околиці Чорторії й Любара. Оточена з усіх боків ворогами, одна частина армії з урядом рушила у бік Польщі, а друга її частина на чолі з генералом Омеляновичем Павленком, рушила на схід у тил більшовиків. Саме Польща у 1919 р. була єдиною країною, з якою ще з середини 1919 р. велися переговори про створення спільного з українцями антибільшовицького фронту. 5 грудня С. Петлюра виїхав до Варшави.

Відступ знекровленої й виснаженої боями Армії УНР завершився її оточенням у південно-східному трикутнику Волині білогвардійцями, більшовиками та поляками. М. Омелянович-Павленко був одним з тих небагатьох українських командирів, хто навіть з безвихідному «трикутнику смерті» волів би загинути, ніж капітулювати. Це стало головним аргументом для С. Петлюри у його рішенні призначити Михайла Володимировича 5 грудня 1919 р. командувачем Дієвої армії УНР. Таке призначення для Української армії було вдалим. Вже наступного дня Армія УНР вирвалась з волинського «трикутника смерті» у відчайдушний рейд на зайняті ворогом українські землі. Так розпочався Перший Зимовий похід.

Червоні взяли Київ 16 грудня 1919 р.

Цього разу їхні дії супроводжувались патріотичною риторикою, як, наприклад: *«Знову постає з мертвих вільна і незалежна Українська соціалістична радянська республіка». Під більшовицькими гаслами 21 грудня 1919 року до «роботи» приступив так званий «український уряд».*

Саме М. Омеляновичу-Павленку належить честь порятунку української армії від остаточної катастрофи наприкінці 1919 р. Серед командирів і вояків, які брали участь у цьому поході, він мав величезний авторитет. Очевидець тих подій, один з українських стройових офіцерів запорозький старшина С. Самійленко згодом згадував*: «Ми розуміли, що успішні дії Зимового походу треба завдячувати передусім командирові армії, генералові Михайлові Омеляновичу-Павленкові… І сьогодні, як жива, стоїть перед очима постать генерала в сіряку, без військових відзнак, лише з одним георгіївським хрестом на грудях, що його він отримав ще в царській армії. Він був завжди на коні, одна рука перев'язана, бо нею він не володів після поранення ще в царській армії. Генерал завжди був перший у небезпеці і ніколи не виглядав утомленим…»*

Протягом 5 місяців Армія УНР, ведучи важкі бої з білогвардійськими та більшовицькими військами, пройшла майже 2,5 тис. км, знищуючи ворожу адміністрацію на українських землях.

М. Омелянович-Павленко згадував, що: *«Наша армія в Зимовім поході — це фермент нації … цей похід був вершиною революційно-визвольних змагань українського народу власними силами…»* **(Додаток 27).**

Усю зиму 1919 — 1920 рр. Українська рейдуюча армія пробула на Правобережжі (**зимовий похід**), і 6 травня 1920 р. з'єдналася з армією УНР, що тоді йшла з поляками на Київ. Цей момент був найважчий за весь період визвольної боротьби, оскільки й загальна політична ситуація в Європі була несприятливою для української справи. Те, що український уряд залишився без території, хоч мав за собою симпатії народу, повстанців і маленьке ядро армії, утруднювало працю українських дипломатів.

Пізньої осені 1919 р. під ударами Червоної Армії білі вже відступали до Криму, і договори УГА з Денікіним втратили свою актуальність. За планами добровольців до Криму мала перебазуватись й УГА, однак для цієї евакуації не вистачило ані вагонів, ані часу: *у цій ситуації новий командувач УГА О. Микитка уклав угоду з більшовиками (згодом, цей політичний «флірт» з червоними закінчився розстрілом у 1920 р. більшовиками українського генерала та припиненням існування Червоної Української Галицької Армії). А наприкінці грудня 1919 р. більшовицька армія розпочала входити у ті райони, де розташовувались галицькі шпиталі. Більшовики наближались до Вінниці. Тут під натиском розташованих по шпиталях хворих стрільців і старшин, що хотіли себе рятувати та під натиском місцевих українських більшовицьких партій, було засновано т. зв. Галицький Ревком під головуванням от. Никифора Гірняка. Той Галицький Ревком проголосив себе Начальним Політичним Проводом УГА, забо-*

ронив виконувати дальші накази Начальної Команди та заключив з місцевими більшовиками договір в дні 31 грудня 1919 року, на основі якого УГА дістала назву «Червона Українська Галицька Армія» (ЧУГА) та стала автономною складовою частиною большевицької армії.

Українського політичного проводу вже тоді не було, бо уряди еміґрували — галицький до Відня, а наддніпрянський до Польщі і, тим самим, весь тягар відповідальності за дальшу долю УГА впав на Начальну Команду. З цією метою при Начальній Команді 25 січня 1920 р. було створено т. зв. «Політичний відділ», під проводом проф. д-ра Андрія Музички, який разом з Начальною Командою мав зайнятись дальшою долею УГА. Той політичний відділ разом з Начальною Командою на початку лютого 1920 р. провели спільну нараду. Загальний перебіг цієї наради такий:

ми залишились без політичного керівництва, бо бо наш уряд 16 листопада 1919 р. виїхав до Відня, не забезпечивши армії ні грошима, ні спорядженням, ні потрібними інструкціями, як далі діяти;

майже половина армії перебуває в тифозній гарячці по шпиталях, обозних возах і приватних домах, без жодної санітарної опіки. Нема ліків, ні санітарного одягу, бракує крісів й амунції, взуття і мундурів, а продукти перебувають на межі вичерпання;

інша половина армії, це в більшості виздоровці, які потребують відпочинку. Така армія не може ставити наступаючому ворогові, більшевикам, жодного опору тим більше, що ми вже оточені з трьох сторін — з півночі від Києва, з південного заходу від Жмеринки і з південного сходу від Одеси, і це кільце з кожним днем звужується. Наш союзник — денікінці, розбиті під Одесою і панічно відступають вздовж Дністра до Польщі.

Силою обставин ми маємо вирішити:

чи іти нам за наддніпрянцями до Польщі;
чи пробиватись до ген. Павленка на більшевицькі тили;
чи домовлятись з наступаючими більшовиками.

Перехід до Польщі не давав нам нічого доброго. Поляки нас роззброять і тоді кінець УГА. Пробиватись до ген. Павленка наражало більшість армії, що є хворою на тиф на повільну загибіль від більшовиків.

Прекрасним виходом із ситуації був би перехід до Румунії, хоча румуни нас роззброять, наш уряд все ж таки поведе переговори про збереження нашої армії. Кінцевого рішення на нараді прийнято не було.

Між тим, більшовицька армія, посуваючись скоро вперед, увійшла в район розташування 1-го і II-го корпусів. Командування цих корпусів — 1-го в Чельнику і II-го в Бершаді були змушені розпочати на власний хист переговори з поодинокими більшовицькими частинами. За результатами цих переговорів 6 лютого 1920 р. було утворено начальний ревком ЧУГА.

Наприкінці лютого 1920 р. вся ЧУГА перебувала в районі Чечельника, Бершаді, Балти, Бірзулі і Берґдорфу. Тут було приступлено до реорганізації ЧУГА, а саме: II-гий галицький корпус переформовано в першу бриґаду УССів, I-ший галицький корпус — в другу бриґаду, а III-тий галицький корпус — в третю бриґаду ЧУГА. Кожна бриґада мала складатися з командування бриґади, з трьох полків піхоти, полку кінноти, одного легкого гарматнього полку та одного важкого гарматнього дивізіону.

На початку квітня 1920 р. зі штабу 14 –ї совєтської армії надійшов наказ про заміну на польському фронті галицькими частинами 45-ї совєтської дивізії. Так українські бригади вирушили на протипольський фронт.

Українці тримались на позиціях мужньо, допоки на фронт проти галичан не прийшла наддніпрянська дивізія полк. Удовиченка: *стали проти себе українці*

як вороги — наддніпрянці зі сторони поляків, галичани зі сторони більшовиків. Створилася ситуація надзвичайно прикра і грізна. Стрільці заворушились, тут і там почали на власну руку переговорювати з наддніпрянськими частинами, йшлося про масовий перехід на сторону поляків, до от. Петлюри. Один курінь 2-го коломийського полку відмовився іти на фронт проти своїх. Старшини штабу вирішили вислати до наддніпрянського командування делеґацію для обговорення негайного акту здачі цілої 3-тої Червоної Галицької Бриґади на сторону Дієвої Армії. 23 квітня 1920 р. бригада перейшла на сторону поляків до отамана Петлюри, 3-тю Червону Галицьку бриґаду поляки роззброїли і як полонених відправили до Проскурова, а після цього, через Львів, — до Тухолі, а далі, на Помор'є. Подібна доля спіткала і 2-гу Червону Галицьку Бриґаду. Однак, 1-ша Червона Галицька Бриґада не повідомлена вчасно про перехід до поляків залишилась з більшовиками. Більшовики цю бригаду роззброїли та майже усю вислали у Сибір. **Так закінчилась хресна дорога УГА до Києва до Одеси, і такий був кінець Української Галицької Армії (Додаток 28).**

Відтак, підводячи підсумок слід зазначити, що коли у перші дні січня 1920 р. більшовицькі війська підійшли до районів розташування галицьких корпусів, половина армії хворіла тифом і лежала по госпіталях, в обозах та у приватних будинках. Командування видало наказ, щоб усіх хворих розмістити у лікарнях, а здорові вояки мають відійти з Добровольчою армією на південь. Хворі залишились під охороною галицького ревкому, що було створено у Вінниці з метою заключення перемир'я з більшовиками. Однак, галичани не змогли відійти організовано. По дорозі відходу позалишались нові сотні хворих вояків галичан і 21 січня армійська група галичан нараховувала всього 1500 вояків.

Коли на початку лютого 1920 р. галичанські відділи відійшли до Балти, Бершаді, Чечельника, зя'сувалось, що подальший відступ загрожує вцілілим галицьким частинам повною катастрофою. А тому подальший відступ було зупинено і 12 лютого було укладено з 12-ою більшовицькою армією військовий договір. У цей час хворі галичани поволі одужували і повертались до своїх бригад. Тоді ж усі галицькі відділи було реорганізовано у три бригади, кожна з трьох полків, одним полком піхоти і по одному полку кінноти й артилерії. Наприкінці березня усі бригади прибули на фронт в околиці Чуднова (перша), Літина (друга), Жмеринки (третя). Усі штабні відділи і командування прибули до Києва.

Більшість командирів і стрільців, які перебували в Києві й Одесі більшовики відправили у концтабори на північ Росії, а інших, як — то генералів Микитку, Ціріца, більшовики розстріляли.

Полонені українці перебували у польському на станції Ялтушків, на яку 24 квітня прибув потяг Голозного Отамана. Командири полонених українських бригад вислали до нього свою делегацію з проханням, щоб усі полонені частини УГА були приділені до Дієвої Армії. Головний Отаман прийняв цю делегацію у своєму вагоні в присутності полковника Сальського. Представившись українські командири попросили, щоб обидві наші полонені бриґади, 2-гу і 3-ту, було приділено до армії УНР. На це Головний Отаман в жорстких словах сказав, що він галицької армії не потребує! Вона зрадила наддніпрянців, денікінців і більшовиків і їй не можна довіряти!.. На це українські командири зреагували: ***не армія зрадила, а армію зрадили! Так було з Києвом, так було і з Денікіном. А якщо приходиться взагалі говорити про якусь зраду, то цю зраду треба записати на рахунок політичного проводу який у найскрутніший момент боротьби утік, але Армія не зрадила і виконувала свою місію до кінця, як дисциплінована одиниця»!*** *Після цих слів Головний Отаман пом'якшив свій тон та почав нарікати, що він хотів зробити для України й Армії, але Уряд і Диктатура його не підтримали. Це нарікання Головного Отамана зробило на галичан*

враження, що начебто з ними говорив не високий державний і військовий муж, а звичайний агітатор, звалюючи свою провину на інших. Українці віддійшли з нічим. Ця делеґація до гол. от. Петлюри запізнилась, оскільки ще перед тим до міністерства війни у Варшаві було надіслано телеграму такого змісту: «Кам'янець Подільський, 27 квітня 1920 р. ч. оп. 2369 (Ґ.Ш. До міністерства воєнного Варшава. На депешу Н.Д.В.П. з 25. 4. 1920 р. і В. М. з 26 квітня JI. 4592/IV). — Повідомляється, що головний Отаман не бажає мати у своїй армії галицьких старшин… слід забрати їх до табору полонених. Підпис: полк. ген. штабу Сальський, міністер війни». **Від автора,** Петлюра за відповідною угодою, уже віддав полякам усю Західну Україну, а тому вояки УГА, які були родом з цього регіону України, йому вже були не потрібні, оскільки вони могли б повстати проти такого його рішення. Ось так!

Таким чином, 24 квітня, коли розпочався українсько-польський наступ, друга і третя бригади приєднались до армії УНР. Але поляки обидві бригади роззброїли й інтернували. Лише ті, відділи, яким вдалося оминути роззброєння, вступили згодом до 5-ї Херсонської дивізії. Галицькі частини тієї дивізії відійшли у Чехословаччину. Першу бригаду, що залишилась на фронті, поляки під час її відступу роззброїли недалеко від Козятина.

Зі спогадів Штеймана, свідка відступу Добровольчих військ з Одеси **(Додаток 29)**.

У той час як учасники Зимового походу рейдували у більшовицькому тилу, представники УНР і Польщі підписали політичний договір та військову конвенцію. Це сталось 22 квітня 1920 р.

Коли Армія УНР пробилася на з'єднання з польськими військами на Поділлі, це викликало піднесення і радість серед українських військ, які діяли на радянсько-польському фронті. Це сталось 6 травня 1920 р. Зимовий похід фактично врятував Армію УНР від загибелі.

За успішне керівництво Українською армією у Першому Зимовому поході Михайлу Володимировичу було присвоєно військове звання генерал-поручника. Жоден інший воєначальник Армії УНР на той час не мав такого досвіду командування армійськими з'єднаннями в таких складних умовах Визвольної війни українського народу. Своєрідним визнанням цього стало й те, що М. Омелянович-Павленко залишився на посаді командарма й під час подальшої спільної українсько-польської кампанії проти більшовиків у 1920 р.

За відповідним актом між УНР і Другою Річчю Посполитою, укладеним ще 2 грудня 1919 р., значні українські землі (по р. Збруч) відходили до складу новоутвореної польської держави. За це С. Петлюру нищівно критикували українські політики та військові.

Загальний зміст українсько-польського договору був такий: *«Польща визнавала право України на незалежне державне існування та визнавала уряд УНР на чолі із С. Петлюрою. Кордони між обома державами мали проходити майже по тій лінії, яка існувала пізніше між Польщею і радянською Україною (тобто по річці Збруч). Обидва уряди брали на себе зобов'язання забезпечувати національно-культурні права — Польща українцям і Україна полякам…»*

С. Петлюра видав відозву до українського народу, в якій наголошувалося*: «Три роки, український народе, боровся ти сам, забутий усіма народами світу <…> Польський народ в особі свого начальника Юзефа Пілсудського і в особі свого уряду вшанував Твою державну незалежність <…> Польська республіка ввійшла на шлях подання реальної допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московським більшовизмом, даючи можливість формуванню у себе відділів української армії. Ця армія йде боротися з ворогами України <…> Сьогодні ця армія бореться вже не сама, а разом з польською армією проти більшовиків, що загрожують свободі також і польського народу…»*

Ю. Пілсудський також видав відозву до українського народу, в якій запевняв, що польське військо йде в Україну задля того, щоб допомогти її народу у боротьбі за державну самостійність: *«Я вірю, що український народ напружить всі свої сили, щоб за допомоги Речі Посполитої виборoти собі волю й забезпечити своїм землям своєї Батьківщини щастя і добробут…»*

Ці заяви обох державних керівників могли з'явитися поворотним пунктом у відносинах між українцями та поляками.

Відтак, 22 квітня 1920 р. уряд УНР й уряд Польської республіки уклали між собою договір, за яким Польща зобов'язувалася допомогти українській армії звільнити Україну від більшовиків*: 24 квітня обидві армії розпочали наступ на більшовиків.* Вже 26 квітня 1920 р. об'єднані армії обох держав розпочали наступ на більшовиків під гаслом **«*За нашу і вашу свободу*».** Це був, безперечно, історичний факт, оскільки два здавна ворожих народи знайшли спільну мову й об'єдналися проти спільного ворога: ***3-я польська армія разом з українськими частинами вщент розбила 7-у більшовицьку армію і 7 травня зайняла Київ.***

Вже до початку червня об'єднаною польсько-українською армією було звільнено Київ, Поділля, Волинь, частину Київщини й Херсонщини. Однак, 5 червня більшовики перейшли у контрнаступ в результаті якого польсько-українські війська вже у серпні опинилися біля річок Збруч і Стир: *щоб стримати грізний наступ об'єднаних польсько-українських військ, більшовицьке командування кинуло проти них 1-у кінну армію Будьонного. На початку червня 1920 р. почалися сильні атаки червоних на Київському напрямі. Червоні після тижня запеклих боїв прорвали фронт і вдерлися у тил 3-ї польської армії. Це змусило об'єднані польсько-українські сили залишити Київ і відійти на захід. Українські частини, які вже мали неабиякий досвід боротьби з більшовиками, проявили стійкість, проте стримати більшовиків не хватило сили. Тільки вирішальна битва під Варшавою, яка відбулася 15 вересня 1920 р., примусила останніх відступити.*

Таким чином, більшовицький наступ загнав польську армію під Варшаву, а українську армію відкинув у Галичину за р. Дністер: *для Сталіна м.Львів було було сакральним містом… літом 1920 р. він був членом Реввійськради Південно-Західного фронту, яким командував Олександр Єгоров, що тоді у складі 12-ї армії під командуванням Гаспара Восканова, 14-ї армії під командуванням Михайла Молкочанова і 1-ї Кінної армії під командуванням Семена Будьонного наступав на Львів. Львів тоді обороняли три піхотні дивізії (11-та, 12-та і 13-та) польської шостої армії і українська армія під командуванням Михайла Омеляновича-Павленка. У ході важких кровопролитних боїв обидві сторони понесли важкі втрати, однак місто червоними взяти не вдалося.*

Це було саме тоді, коли червоний Західний фронт під командуванням Михайла Тухачевського, у складі 3-го кавалерійського корпусу, 3-ї, 4-ї, 15-ї, 16-ї армій та Мозирської групи, наступав на Варшаву. Падіння Варшави відкривало червоним арміям подальший шлях у Західну Європу. Німеччина, яка програла Першу світову війну і лежала у розрусі і безладі взагалі розглядалася більшовиками як легка здобич, а далі — Париж, Мадрид, Лісабон… здавалося, що світова революція, про яку так мріяли більшовики і побудова «світлого майбутнього» без поміщиків і капіталістів зовсім близько.

Слід було захопити лише Варшаву: наказ № 1423 командуючого Західним фронтом Михайла Тухачевського від 2 липня 1920 р.:

«м. Смоленськ.

Червоні солдати! Наступив час розплати. Наші війська по усьому фронту переходять у наступ. Сотні тисяч солдат приготувались до страшного для

ворогів удару... Війська Червоного прапора і війська хижого білого орла стоять одні навпроти іншого перед смертельним двобоєм.

Перед тим, як кинутись на ворога, проникнитесь сміливістю і рішучістю. Тільки наповнивши груди відвагою, можливо перемогти ... у бою перемагає лише сміливий.

Перед наступом наповніть свої серця гнівом і безжальністю. Мстіться за...

У наступі приймають участь полки, що розбили Колчака, Денікіна і Юденича.

На захист Радянської землі зібрались бійці зі сходу, півдня, заходу і півночі. Залізна піхота, нестримна кіннота, грізна артилерія нестримною лавиною повинні змести білу нечисть...

Погляди усієї Росії повернуті на Західний фронт...

Бійці орбітничої революції! Спрямуйте свої погляди на Захід. На Заході вирішується доля світової революції. Через труп білої Польщі пролягає шлях до світової пожежі. На своїх багнетах понесемо щастя і мир трудовому людству. На Захід! До подальших рішучих битв, до грімозвучним перемогам! ... Пробив час наступу. На Вільно, Мінськ, Варшаву — марш!

Командуючий арміями фронту М. Тухачевський

Члени Реввійськради фронту Смігла і Уншліхт

Начальник штабу Шварц»

При наступі на Варшаву південний фланг Західного фронту мав прикрити Південно-Західний фронт, незважаючи на те, у чиїх руках буде Львів. Відповідні накази про це були віддані. Але Й. Сталін горів бажанням захопити Львів.

У той час, коли Західний фронт, використовуючи усі свої сили та резерви наступав на Варшаву, розтягнувши свої тили та комунікації, Південно-Західний фронт тупцював на місці під Львовом: *враховуючи особливу важливість Варшавського напрямку, 11 серпня 1920 р. головнокомандуючий збройними силами червоної республіки Сергій Каменєв наказав передати 12-ту і 1-шу Кінну армію до складу Західного фронту з метою його суттєвого посилення. Однак, за наполяганням Й. Сталіна (зачекати декілька днів і захопити Львів), О. Єгоров погодився затримати ці війська. Відтак, південний фланг Західного фронту виявився незахищеним.*

Туди ж вдарили польські резерви (ударна група зі складу 4-ї армії: 4-та, 16-та, 21-ша піхотні дивізії і ударна група із складу 30-ї армії: 1-ша і 3-тя піхотні дивізії), і Західний червоний фронт стрімко покотився назад, на схід. Червоні зазнавали жахливих втрат, а ті червоні війська, які мали прийти на допомогу, були вже знекровлені у боях за Львів, що тримався.

Накінець, під жорстким тиском з Москви, 20 серпня 1-ша Кінна армія приступила до передислокації на північ, але час було втрачено, Західний фронт потерпів жорстоку поразку і врятувати його вже не могло ніщо: *по самим заниженим оцінкам в ході битви загинуло 25 тис. червоноармійців, 60 тис. попали у польський полон, 45 тис. були інтерновані німцями, декілька тисяч пропали безвісти. Крім людських втрат фронт втратив 231 гармату, 1023 кулеметів, тисячі коней...*

Європу від «червоної» чуми було врятовано.

М. Тухачевський вже у кінці 20-х і 30-х років минулого століття у застольних розмовах постійно говорив, що якби не вперта поведінка Сталіна, то він би захопив Варшаву, а можливо б і всю Європу. Сталін йому цього не вибачив. М. Тухачевського було репресовано у 1937 р.

Під час контрнаступу поляків у вересні українська армія у війні з більшовиками знову перейшла р. Збруч. Тут, на Поділлі, похід її спинився. **(Додаток 30).**

18 вересня 1920 р. на Поділлі між поляками і більшовиками було досягнуто перемир'я. Ці переговори перервали подальшу співпрацю між поляками та ук-

раїнцями. Далі українська армія вела з більшовиками боротьбу наодинці. Однак чисельна і матеріальна перевага більшовиків була величезною, а тому українська армія відступила у Галичину за р. Збруч, де вона була роззброєна та інтернована поляками.

Це була крапка.

Українці вже нікому не були потрібні. Вони ледве стримували фронт, що вигинався під ударами червоних військ. 19 листопада 1920 р. командувач армією УНР генерал Омелянович-Павленко закликав усіх боєздатних приїжджати на передову. Через два дні ледь живі українські підрозділи, які утримували плацдарм під м. Волочиськ, були розсіяні червоною кіннотою, а через чотири місяці Польща визнала Українську Соціалістичну Радянську Республіку, розірвавши стосунки з українськими союзниками.

Незважаючи на зраду союзника, українці продовжили боротьбу з червоними самотужки, створюючи повстанські загони для цієї боротьби. Сили цих повстанських загонів доходили до 40 тис. чоловік. Вони діяли переважно на Поділлі, Київщині, Катеринославщині, Полтавщині. Деякі загони діяли проти радянської влади аж до 1926 р.

Регулярні дії армії УНР були приречені з укладенням договору в Ризі 18 березня 1921 р., згідно з яким Польща визнавала український радянський уряд. Отже, для уряду УНР не було більше місця, а армія УНР змушена була добровільно роззброїтись і перейти до стану інтернованих.

У зв'язку з цим виникає запитання, як з такими блискучими генералами, як М.Тарнавський, О. Греків, А. Кравс, М. Омелянович-Павленко і багато інших, Україна програла визвольну війну?

Дехто вважає, що вся проблема — у фатальному збігу несприятливих зовнішніх і внутрішніх обставин, інші — у відсутності української еліти. До цього слід додати, що незалежність нічого не варта без уміння і бажання її захищати.

Усі українські генерали того періоду (крім П. Скоропадського) були переконаними демократами і не мислили своїх дій поза межами легітимної влади. *Це вже під час Другої світової війни генерал де Голль відмовиться підкоритися законному уряду, який капітулював перед Німеччиною, і поведе французів за собою до дальшої боротьби, а в останній третині XX століття генерал Піночет зауважить, що не міг не втрутитися у політику, коли від голоду в Чилі щодня помирали немовлята.*

Ризький мирний договір, укладений між поляками і більшовиками, знівелював усі подальші плани уряду УНР.

Через рік частина української армії піднімається ще раз до боротьби з більшовиками, 4 листопада 1921 р. у числі 1500 вояків українська армія під керівництвом Ю. Тютюнника прориває ться з Польщі на Київщину й на Поділля, щоб розпочати в Україні загальнонаціональне повстання. Однак цього зробити не вдалося. Повсталі були оточні і розбиті, а 359 українців вояків більшовики розстріляли біля містечка Базар, що на Волині. Це був останній етап боротьби українців за незалежність.

У 1922 р. був підписаний договір про утворення СРСР. Це були перші кроки по формальному відтворенню імперії. Фактично вона вже існувала. Представники національних компартій, міцно всівшись в урядові крісла, слухняно виконували вказівки комуністів з Москви. Зцементовані залізною дисципліною у центрі імперії та периферії стояли червоні легіони, додушуючи залишки селянських повстань, які називались «куркульськими» чи «контрреволюційними».

Українська держава начебто існувала. Вона називалась Українська Соціалістична Радянська Республіка, мала свої кордони і свій уряд. Та це була державність із зашморгом на шиї.

Україна, як і триста років назад, виявилася розколотою на лівий і правий береги Дніпра. Десятки тисяч свідомих і несвідомих учасників цієї війни загинули, а перед тими, кому пощастило вижити, стояв вибір: тихо доживати за кордоном, продовжувати боротьбу, чи догідливо прислуговувати новій владі, потай проклинаючи її.

Відтак Друга війна за державність була українцями програна…

Подальша доля українського Чорноморського флоту

Частина кораблів Чорноморського флоту, що у 1919 р. була виведена Антантою до Істамбулу (Константинополя), була знову переведена під російський андріївський прапор.

В Істамбулі була створена так звана База Російського Чорноморського Флоту. На її чолі було призначено контр-адмірала В. Шрамченка. Незабаром, цей флот знову був переведений до Севастополя під керівництво генерала Врангеля і брала участь у війні проти більшовиків.

При відступі Врангеля з Криму у 1920 р. флот разом з цивільним транспортом виконував завдання евакуації з Криму білої армії та цивільних осіб — біженців до Істамбулу та його околиць, а пізніше до французького порту Бізерта, що у північній Африці. Частина кораблів, що залишилася ввійшла до складу більшовицького флоту.

Радянська влада пред'явила свої вимоги видати їй усі кораблі Чорноморського флоту з Бізерти. У той час, Уряд УНР, що перебував уже в еміграції, направив свій протест до Ліги Націй і до французького уряду, вважаючи ці кораблі власністю УНР. Ці кораблі не були віддані більшовикам, а французи почали продавати їх на металолом. Декілька з них: *велика майстерня — корабель «Кронштадт», два криголами й декілька дрібних кораблів французи включили до складу свого флоту і деякі з цих кораблів перебували у складі французького флоту до кінця 1970-х років.*

Мозирська і Пінська флотилія були наприкінці 1919 р. захоплені поляками, і її кораблі увійшли до складу Польської Пінської флотилії.

Ескадрений міноносець «Україна» під назвою «Маркін» до кінця 1980-х років перебував у складі Червоної Каспійської флотилії.

За радянської влади відсоток українців у червоному Чорноморському флоті був набагато меншим, ніж за царських часів.

Подальша доля українських політичних та військових керівників

Голова Центральної Ради Микола Грушевський визнав радянську владу і був обраний академіком академії наук СРСР та радянської України, у 30-ті роки був висланий з України і помер у Москві, похований у Києві.

Член Центральної Ради Микола Винниченко визнав радянську владу і був призначений заступником Голови Раднаркому радянської України, пізніше емігрував, помер і похований у Франції.

Член Центральної Ради Всеволод Голубович визнав радянську владу і керував відділом Вищої ради народного господарства радянської України, у 30-ті роки репресований.

Член делегації Центральної Ради в Бресті Микола Любинський визнав радянську владу і працював співробітником інституту наукової мови Академії наук радянської України, у 30-ті роки репресований.

Член делегації Центральної Ради в Бресті Микола Левитський визнав радянську владу і працював старшим економістом об'єднання «Сталь» у Харкові, у 30-ті роки репресований.

А. Кравс і О. Станімір житимуть в еміграції. Там і закінчать свій земний шлях.

П. Скоропадський житиме у Німеччині. У квітні 1945 р. буде смертельно поранений під час бомбардування Німеччини авіацією союзників.

С. Петлюра житиме в еміграції. Створить підпільну організацію «Фенікс», мета якої полягатиме в об'єднанні усіх українських сил в еміграції з метою організації полальшого військового походу за підтримки європейських країн проти більшовиків. За це буде підступно вбитий у Парижі більшовицьким агентом у 1926 р.

Галицький громадський і політичний діяч, член-засновник Української соціал-демократичної партії, посол до віденського парламенту, член Української Національної Ради ЗУНР, Вітик Семен, наприкінці 1920-х років переїхав у Радянську Україну, у 1937 р. репресований і розстріляний НКВС..., і так далі...

У 1923 р. Антанта дозволила Польщі приєднати до себе всю територію Східної Галичини, а отже це була вже польська земля із польськими законами. Відтоді, польська влада розпочала переслідування української інтелігенції та активних учасників діяльності ЗУНР.

«Коли нас переможуть, нічого нам чекати, ні перед, ні потім. Від нас і нашу славу відберуть, розтопчуть нашу чесноту і сміливість, оббрешуть перед наступними поколіннями і зроблять нас бандитами, заплюють неправдою нашу мету і наші очі». Так говорив командир українського партизанського загону Шахрай з роману Юрія Яновського «Чотири шаблі». Так і сталося згодом, коли боротьба за українську державність здавалося стихла і Україну завоювали більшовики.

Антін Кравс:

«Українська Галицька Армія вже не існує. її життя було коротке але славне. Вона залишила після себе традицію і виховала нове покоління. Зерно, що його вона посіяла на українській землі, зійшло і дало тисячократне жниво ген по чорній українській землі...»

Осип Станімір:

«*...Почуття меншевартости і брак довір'я у власні сили — це спадщина довголітньої неволі, і тому ми уважали себе нездібними до творення власної держави. Всі ми сподівались, що прийде хтось і зробить нам щось — нарід легковажив собі свій провід, бо це наші люди, а провід не знав, чи той нарід піде за ним і буде його слухати. І тому був брак рішучих потягнень уряду та твердих і доцільних законів щодо своїх і чужих. Брак довір'я у власні сили, які в той час були відосередньо розпорошені та почуття меншевартости стали тою причиною, що ми ніяк не могли створити одного державного представництва, одного уряду...*.

Війну з нашим головним ворогом — білими й червоними москалями ми програли, і, тим самим, втратили власну державність. Війну ми мусіли програти, бо війну провадив не весь наш нарід, а тільки найсвідоміша його частина, мала горстка, зорганізована в Українську Армію. Вона була змушена й воювати на різних фронтах, і при цьому, мала сама себе прохарчувати, узброїти, зодягати та лікувати з недуг. Наше запілля про це недбало і відносилось до рідного фронту часто байдуже, а деколи навіть вороже... Державу ми запропастили мимо догідних та сприятливих революційних обставин, а причина цьому наше незнання й невміння творити власну державу та загальна непідготованість — національна, політична, господарська, військова й адміністраційна, а в слід за тим брак ясної визвольно-політичної ідеї, ідеї української державности.

Держава повинна спиратись на двох головних силах — моральній і фізичній.

Моральна сила — це Церква, яка стояла б на сторожі Божих законів, а фізична сила — це армія, що могла б берегти людські закони. Тих сил ми не могли мати при будові власної держави, бо не були належно підготовані. Ця непідготованість була наслідком довгого, бо 260-літнього перебування українського народу під московською владою, яка ставилась до українців й українства вороже…»

Але боротьба українців продовжувалась.

Вже у 1920 р. постала Українська військова організація, що об'єднала українських вояків УГА і УНР. Це дало початок створення у 1929 р. Організації українських націоналістів, а згодом, легендарної Української повстанської армії. До лав борців за створення Української Незалежної Самостійної Держави ставали все нові й нові Українські вояки, які вже менш як за двадцять років знову вступлять у нову жорстоку війну вже з угорським агресором за відстоювання незалежності Карпатської України.

Саме Угорщина на початку 1939 р. напала на щойну проголошену Українську державу і окупувала її, запровадивши жорстокий окупаційний режим, знищивши у тюрмах та концтаборах, а також розстрілявши близько 5 тис. українських патріотів.

З давніх давен Закарпаття заселяли слов'янські племена. У X ст. Закарпаття входило до складу Київської держави. В XI ст. Край завоювали угорські племена.

Восени 1918 р. закінчилась Перша світова війна, Австро-Угорщина, як цілісна держава перестала існувати, вирішувалась доля Закарпаття.

21.01.1919 р. в м. Хуст на зборах народних рад було прийнято рішення приєднати Закарпаття до Української Народної Республіки, однак, на той час реалізувати це рішення на практиці було неможливо, оскільки до кінця весни 1919 р. Західноукраїнські землі окупували поляки і румуни, а Наддніпрянську Україну на той час захопили московські більшовики.

У цей час, центральну і західну частину Закарпаття контролювало чеське військо, а південно-східну, — румунське.

Відтак, під тиском обставин, що склались, закарпатські русини *(історична назва українського населення Західної України, що широко вживалась до початку XX ст.)* постановили, що Закарпаття увійде до складу новоутвореної держави, а саме, Чехо-Словацької республіки.

10.09.1919 у Франції було укладено Сен-Жерменський мирний договір між Австрією та країнами Антанти. Цей договір констатував розпад Австро-Угорської імперії на окремі держави та узгоджував кордони між цими державами. Так, територія Закарпаття на правах автономії увійшла до складу Чехо-Словацкої республіки під офіційною назвою Підкарпатська Русь. Це рішення було закріплене 04.06.1920 р. Тріанонським договором з Угорщиною: *Закарпаття славилось природними багатствами, помірним кліматом, усе сприяло розвиткові сільського господарства, виноробства, садівництва, деревообробній галузі, соляних промислів, на території Краю була велика кількість мінеральних джерел з лікувальною водою.*

Чехо-Словацький уряд інвестував великі суми грошей у розвиток інфраструктури Підкарпатської Русі, було прокладено нові дороги, споруджено десятки нових мостів, аеропорт в Ужгороді, розширено мережу телефонних ліній. У цей час Ужгород, з провінційного міста, перетворився на модерне Європейське місто.

Одним з перших заходів чехо-словацького уряду на території Підкарпатської Русі стала реформа освіти: *було збільшено кількість навчальних закладів*

та запроваджено на усій території обов'язкову восьмирічну освіту. Це стало важливою передумовою для національно-культурного розвитку населення Краю.

У міжвоєнний період Чехо-Словацька республіка стала притулком для українських емігрантів з галичини та Наддніпрянської України, це були колишні урядовці, військові, письменники, вчителі, чимало з них оселилося на території Підкарпатської Русі. Тут вони працювали переважно в освітньо-культурній сфері.

Ініціатором створення першої на Закарпатті української шкільної граматики виступив Августин Волошин *(1874 — 1945 рр., український релігійний, культурний, політичний діяч, греко-католицький священник, у 1938 — 1939 р. прем'єр-міністр автономного уряду Карпатської України, в 1939 р., — президент Карпатської України, Герой України (звання присуджено у 2002 р.), помер у в'язниці НКВС під час допиту, місце поховання невідоме).* У той період він керував учительською семінарією в Ужгороді, розробив читанку для учнів початкових українських шкіл, палко відстоював необхідність уживання української мови в освіті та культурі.

Августин Волошин

09.05.1920 р. у Підкарпатській Русі було започатковано науково-освітнє товариство «Просвіта» з центром в Ужгороді: *А. Волошин разом з однодумцями закликали українців створювати читальні Просвіти у містах і селах. Такі осередки самоосвіти давали можливість українцям читати періодику та книги, слухати радіопередачі українською мовою. Для багатьох людей, такі читальні стали альтернативою корчмі. Було засновано перший професійний український театр.*

Великої популярності у Підкарпатській Русі також набула українська скаутська організація «Пласт»: *до 1928 р. у Краї нараховувалось 37 пластових відділів, «Пласт» стрімко поширювався у містах і селах Закарпаття.*

У 1923 р. в Ясині було засновано спортивно-пожежне товариство «Січ». На початку своєї діяльності «Пласт» і «Січ» не ставили перед собою ніяких політичних завдань, однак, згодом, за 15 років своєї діяльності ці організації створили ядро військової структури під назвою «Карпатська Січ».

Стрімкий розвиток українського народницького руху Підкарпатської Русі та самоорганізація українців Краю занепокоїло уряд Чехо-Словаччини. Відтак, офіційна Прага поставила собі за мету розділити українців політично, організувавши філії Чехо-Словацьких партій на території Краю. На той час єдиною українською політичною партією на території Підкарпатської Русі була Руська християнська народна партія на чолі з А. Волошином. Також у той період набирала силу місцева компартія, що агітувала до своїх лав нечисленний робітничий клас Підкарпаьської Русі: *тоді ж активізували свою діяльнсть автономний земледєльський союз та руська національно-автономна партія. Їх очільники А. Бродій та С. Фенцик відповідно, було русофілами, тобто з початком своєї діяльності, вони орієнтувались на царську росію, потім, — на більшовицьку росію, а згодом, — переорієнтувались на допомогу Будапешта, Варшави, Праги.*

Всього, протягом десяти років на території Підкарпатської Русі утворилось та діяли 32 політичні партії, або ж їх осередки. Чехо-Словаччина була демократичноїю державою у якій діяла багатопартійна система.

Згодом, ряд політичних партій об'єдналась у своїй вимозі до офіційної Праги про надання Підкарпатській Русі автономії, але Прага зволікала. Такою ситуацією вирішили скористатись так звані «мадярони», а саме, так звані місцеві

активісти, що працювали на користь Угорщини: *вони, свого часу, ще за Австро — Угорщини закінчити університети та працювали на цю державу чиновниками до її розпаду, виступали з критикою Чехо-Словацької республіки, закликали до приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, обіцяючи справжнє самоврядування. Такі їх дії узгоджувались з офіційною політикою Будапешта, що була спрямована на перегляд повоєнних кордонів. Угорці вважали Чехо-Словаччину штучно створеною державою, а Підкарпатську Русь своєю «історичною землею», що була втрачена згідно з принизливим для Угорщини Тріанонським договором.*

У другій половині ХХ ст. політична ситуація в Європі була дуже нестабільною, у 1938 р. нацистська Німеччина поглинула Австрію, світова політична еліта розуміла, — на черзі була Чехо-Словаччина: *причиною німецьких вимог стали Судети, де компактно проживали декілька мільйонів німців, і було зосереджено близько 70 % всього економічного потенціалу країни. У*ряд Чехо-Словаччини оголосив повну мобілізацію і став готувати країну до війни з Німеччиною.

В цих умовах в Підкарпаьській Русі активізувала свою діяльність Організація українських націоналістів, головна мета діяльності якої полягала у створенні національної Української держави на усіх етнографічних українських землях: *ще влітку 1938 р. члени ОУН з Галичини налагодили постійний зв'язок через польсько-чехо-словацький кордон, щоб передавати військову та політичну літаратуру на Закарпаття, складувати зброю.*

29.09.1938 р. відбулась Мюнхенська конференція за участю рейхканцлера нацистської Німеччини А. Гітлера, прем'єр-міністрів: фашистської Італії, — Б. Мусоліні, Великобританії, — Н. Чемберлена, Франції, — Даладь'є. Згідно з рішенням цієї Мюнхенської конференції, до складу третього рейху було передано частину Чехо-Словаччини, а саме, Судетську область, в якій проживало близько 5 млн. німців.

Під впливом Німеччини Угорщина та Польща також висунули свої територіальні претензії до Праги: *так, наприклад, поляки вимагали передати їм Тешинську область.*

Чеська влада стосовно українців прийняла рішення задля збереження держави, а саме: *11.10.1938 р. на вимогу політичних сил Підкарпатської Русі, офіційна Прага призначила перший автономний уряд, його очолив русофіл А. Бродій, який, водночас, провадив таємні переговори з Угорщиною щодо шляхів приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини. Це стало відомо чеській владі, а тому чеські спецслужби його арештували звинувативши у державній зраді.*

Андрій Бродій

Одночасно з цим, набирала загрозливих форм античе-ська діяльність Польщі та Угорщини, а саме, генеральні військові штаби Польщі та Угорщини розробили таємні директиви щодо здійснення спільних терористичних актів на території Словаччини та Підкарпатської Русі: *для цього були сформовані численні диверсійні підрозділи, які знищували мости, представників влади та військових Чехо-Словаччини.*

26.10.1938 р. уряд Чехо-Словаччини призначив на посаду прем'єр-міністра Підкарпатської Русі Августина Волошина, який був поміркованим і досвідченим політиком українського напряму. Це призначення спричинило велике патріотичне піднесення українців не лише на території Підкарпаттської Русі, але й у всьому світі, далеко за межами Чехо-Словаччини: *у ряді міст Галичини і Волині відбулись великі маніфестації українців на підтримку українців Закарпаття,*

такі манффестації жорстоко придушувала польська поліція та польська влада, які дуже боялись поширення українського національного руху на українські території, окуповані Польщею.

Політична ситуація в Підкарпатській Русі була нестабільною, 30.10.1938 р. в Ужгородрді відбулись сутички між українцями, — прихильниками А. Волошина та мадяронами, — прихильниками Бродія. 02.11.1938 р. у Відні відбувся міжнародний арбітраж за участю Німеччини та Італії. За його рішеннями до складу Угорщини було передано південно-західну частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве, Берегове: *було втрачено родючі землі Притиснянської долини, крім того, таке рішення паралізувало господарську та трансопртну системи Підкарпаьської Русі. Уряд А. Волошина зіткнувся з великим випрробуванням, слід було терміново, протягом тижня, евакуювати на схід країни усе майно державних і громадських установ.*

10.11.1938 р. Південно-західну частину Закарпаття згідно з рішенням так званого віденського арбітражу, було офіційно передано угорській владі. Новою столицею української автономії стало м. Хуст. 30.12.1938 р. поряд з назвою Підкарпатська русь уряд автономії офіційно затвердив нову назву української автономії, — Карпатська Україна: *першочерговим завданням влади української автономії було забезпечити людей продуктами харчування, для цього було укладено відповідну угоду з Румунією про імпорт кукурузяного борошна, уряд намагався залучити іноземних інвесторів до розвитку промисловості Краю, так, наприкінці грудня 1938 р. делегація Карпатської України уклала відповідні договори з німецькими фірмами про розроблення та спільну експлуатацію корисних копалин, будівництва автомобільних шляхів, виїзду закарпатських робітників на роботу до Німеччини; німецькі інженери розробили детальний план будівництва однієї з найбільшої ГЕС у Європі.*

Крім того, Віденська компанія «Густа Саш» запропонувала збудувати три фабрики з переробки фруктів і м'яса, а чеська фірма «Bata» вела перемовини про спорудження взуттєвої фабрики.

Уряд А. Волошина домігся запровадження української мови у всіх школах та державних установах.

Українська діаспора з усього світу відвідувала Карпатську Україну. Було засновано літературно-мистецьке товариство «Говерля», діяв державний театр «Нова сцена», а родина Лисюків розпочала створення першої на Закарпатті кіностудії «Терра фільм».

Політика української влади також була спрямована на дотримання демократичних принципів стосовно інших національностей, які проживали у Карпатській Україні: *у 1938 р. у Краю проживало 544 тис. осіб, з них, — 75% — це українці, 12% — євреї, 4% — угорці, чехи, словаки, румуни, становили незначний відсоток, українці належали до греко — католицької або православної церков.*

Наприкінці 1938 р. події у Карпатській Україні висвітлювались у багатьох світових виданнях, політичні огляди стосувалися аналізу німецької політики щодо їх наміру здійснення військового походу на Схід та створення «Великої України» під протекторатом Німеччини: *французький посол у Берліні Р. Лондер повідомив своє МЗС про те, що в оточенні Гітлера думають про таку військову операцію, яка б повторила у більш широких масштабах операцію у Судетах… проведення у Польщі, Румунії та СРСР пропаганди за надання незалежності Україні… у найбільш сприятливий момент буде забезпеченодипломатичну підтримку та акції з боку місцевих добровольчих загонів… центром такого руху стане Карпатська Україна…*

03.11.1938 р. Хуст відвідали представники урядових кіл Великобританії, Німеччини, Японії. Разом з цим представниками прибули й іноземні журналісти, яких цікавили історія, місцеві звичаї населення Краю.

Чехо-Словацька федерація наприкінці 1938 р. втрачала свою суб'єктність, прикордонна охорона та жандармерія вже не могли самостійно справлятися з нападами угорських і польських диверсантів. Відтак, уряд А. Волошина мав вирішити питання щодо подальшої надійної охорони кордонів української автономії. Для цього 09.11.1938 р. в Хусті була створена напіввійськова структура щодо організації народної оборони «Карпатська Січ», її очолив Димтро Климпуш, колишній підстаршина Австро-Угорського війська. Головна мета діяльності «Карпатської Січі» полягала в обороні державних інтересів Карпатської України: *членами «Карпатської Січі» могли стати усі громадяни української автономії, які досягли 18-років.*

Січовики мали право носити військову форму одягу, легку стрілецьку зброю, відзнаки. Керівним органом «Карпатської Січі» стала Головна команда, яку очолили місцеві активісти оунівці.

Також було створено Генеральний військовий штаб, ядром якого стали члени ОУН з Галичини.

Ще з осені 1938 р. оунівці з Галичини поодинці, або ж окремими малими групами нелегально переходили польсько-чехо-словацький кордон і опинялися на території Карпатської України: *покинувши територію Польщі оунівці дотримувались правил суворої конспірації, а тому користувались лише псевдами.*

13.12.1938 р. Генеральний штаб «Карпатської Січі» очолив фаховий український військовий, полковник М. Колодзінський під псевдом «Гузар». На той час він вже був відомий українському широкому загалу, а також у європі за своїми працями «Українська військова доктрина» та «Партизанська війна»: *полковник Колодзінський орзробив детальний план щодо організації Збройних сил Карпатської України. До складу цього штабу увійшов також поручник Зиновій Коссак, під псевдом «Тарнавський», який був помічником М. Колодзінського і очолив відділ преси та пропаганди.*

Роман Шухевич (майбутній генерал, командувач Української Повстанської армії) під псевдом «Щука» діяв за особливиими дорученнями штабу, забезпечуючи фінансову допомогу і забезпечуючи Січ зброєю. На той час, головна мета діяльності «Карпатської Січі» полягала в охороні кордонів Карпатської України.

Дуже швидко, уряд А. Волошина пересвідчився, що Карпатська Україна може покладатися лише на власні можливості та сили. Свого часу, на випадок збройної агресії, чи збройних сутичок, уряд української автономії , головним чином, сподівався за збройні сили Чехо-Словаччини, відводячи силам «карпатської Січі» допоміжну роль.

01.01.1939 р. була створена жіноча сітка «Карпатської Січі», її очолили С. Тесовська і М. Хименець. Того ж дня було опубліковано звернення до свідомого українського жіноцтва: *«...Карпатська жінко! Час не жде. Поруч з чоловічиим відділами, понесемо поміч і опіку у найдальніші закутки нашого Краю... організуймо жіночі відділи в кожному селі... нехай не лишиться ні одна українська жінка поза межами січової організації... усі на фронт до боротьби за українську державність... »*

У лютому 1939 р. особовий склад «Карпатської Січі» становив 15 тис. її членів, проте, через нестачу кваліфікованих військових інструкторів, а головно, нестачу зброї, військове навчання пройшли лише трохи більше 2-х тис. січовиків.

Крім того, залишався неврегульованим правовий статус «Карпатської Січі», що не давало легальної можливості озброїтись. Однак, напружена ситуація на кордонах Карпатської України вимагала від керівництва «Карпатської Січі» вишукувати альтернативні шляхи щодо озброєння. Незважаючи на усі труднощі з озроєнням навчання січовиків під керівництвом фахових військових

проходило за планом, у гірській місцевості, подалі від населених пунктів. Один з січовиків, що проходив військовий вишкіл згадував: *«… хлопці, маємо чеський скорострiл «ZV», 1930 року випуску, магазин скорострiла розрахований на 20-ть набоїв, стріляє за рахунок відведення порохових газів від… нас навчав досвідчений галицький військовий, поручник Р. Шухевич, під псевдом «Щука»...»*

16.01.1939 р. офіційна Прага призначила міністром внутрішніх справ української автономії чеського генерала Прхалу. Таке призначення не українця на таку високу посаду призвело до масових акцій протесту українців, а відділи «Карпатської Січі» взяли активну часть в організації та проведенні антическої агітації, вимагаючи зброю в уряду А. Волошина: *в умовах всезростаючої зовнішньої загрози, що в будь-який момент могла вилитись у зовнішню агресію, Чехо-Словаччина поступово перетворювалась на авторитарну державу. Так, на зміну політичним свободам, прийшла заборона діяльності політичних організацій. У такий непростий час, Карпатська Україна і Словаччина, за прикладом офіційної Праги, об'єднали урядові сили у рамках однієї партії.*

Лев Прхала

Відповідним урядовим декретом української автономії була створена партія «Українське національне об"єднання» (далі — УНО). Відтак, на території Карпатської України розпочалась підготовча кампанія до виборів парламенту Української автономії, — Сойму. Вибори були призначені на 12.02.1939 р.: *до передвиборчої агітації були залучені пропагандистські відділи «Карпатської Січі». Представники від Угорщини, розуміючи мізерність своїх шансів пройти до Сойму, не балотувались.*

За УНО проголосували 93% виборців української автономії. Демократичність виборів була підтверджена іноземними журналістами, які спеціально прибули на територію Карпатської України як спостерігачі.

Міжнародна обстановка навколо Карпатської України продовжувала загострюватись, так 24.02.1939 р. Угорщина *(тоді нею керував М. Горті, 1868 — 1957 роки, регент Королівства Угорщина 1920 — 1944 роки, віце-адмірал австро-угорського флоту 1918 р. Після встановлення в Угорщині комуністичної диктатури Бела Куна, у травні 1919 р. в Сегеді створив альтернативний уряд та за підтримки Фронції організував антикомуністичну національну армію. 16 листопада 1919 війська Горті здобули Будапешт. Коли 1 січня 1920 р. угорський парламент проголосив Угорщину монархією, Горті було призначено регентом з необмеженою владою при королі Карлі. 3 березня 1920 р., — Голова Угорського королівства. Згодом, встановив у країні авторитарний режим. У зовнішній політиці виступив за зближення Угорщини з нацистською Німеччиною та фашистською Італією. За його наказом 15.03.1939 угорська армія окупувала Карпатську Україну. 4 травня 1945 р. здався американстким військам, жив у Португалії до своєї смерті)* приєдналась до Антикомінтернівського пакту та остаточно увійшла до сфери впливу Третього райху і вже 06.03.1939 р. А. Гітлер прийняв остаточне рішення про поділ Чехо-Словацької республіки.

Тоді ж в самій Карпатській Україні серед українського громадянства наростало незадоволення політикою офіційної Праги. Причиною цього стало повторне призначення генерала Пирхали на посаду міністра внутрішніх справ української автономії. Його основними завданнями було обмеження повноважень уряду А. Волошина та недопущення озброєння відділів «Карпатської Січі».

Але події розгортались швидко. Розуміючи, що політична ситуація склада-

ється не на користь Карпатської України, А. Волошин, проти ночі 14.03.1939 р. видав наказ комендантові чехо-словацької жандармерії про негайну передачу січовикам зброї та набоїв: *відтак, вже о 3 год. ранку того ж дня, на ганку жандармерії відбулась збройна сутичка між жандармами і січовиками. У відповідь, генерал Прхала наказав солдатам 45-го чеського полку атакувати січову гостинницю та інші стаціонарні об'єкти, де перебували січовики.* Зі спогадів англійського журналіста Майкла Вінча: *«… пройшло кілька хвилин після початку стрілянини… всі гості зібрались в пассажі…. Я дійсно злякався того, що могло б статися якби почали стріляти рухаючись вниз по центру будівлі… куля пройшла крізь зовнішню стіну готельного номера, я якому перебував німецький консул і влучила недалеко від його голови… згодом прибули два танки, які почали стріляти вздовж пассажу…».*

Вуличні бої в Хусті тривали майже 8 годин. Миру було досягнуто перемовинами між урядом Карпатської України і командуванням чеської армії. В результаті цих перемовин, січовики принили опір та склали зброю прем'єрові А. Волошину*: втрати січовиків склали близько сотні убитими та пораненими, чехи втратили двадцять військових.*

Вже 14.03.1939 р. о 5 год. ранку угорська армія перейшла кордон Карпатської України: *наступ угорської армії був спланований у трьох стратегічних напрямах, а саме, західному, у напрямі Перечин — Ужок, центральному, у напрямі Свалява — Воловець та Іршава — Довге, та східному, у напрямі Семуж — Хуст — Ясінне.*

Відразу ж угорська армія зустріла опір чехо-словацьких прикордонних відділів та січовиків, але сили були нерівними. Вже до кінця дня, генерал Прхала видав наказ про евакуацію чеського війська та чеських урядовців з території української автономії. Спротив 40-тисячній угорській армії продовжували декілька тисяч погано озброєних січовиків та невелика частина українців з чеського війська.

У цих складних умовах ввечері 14.03.1939 р. А. Волошин проголосив Карпатську Україну незалежною державою та призначив на посади 5-х українських міністрів.

Після цього, до Берліна була надіслана телеграма з проханням взяти новостворену державу під протекторіат Німеччини. Отримавши у цьому відмову, А. Волошин апелював з цього ж питання до урядів США, Франції та Румунії. Вранці, 15.03.1939 р. військовий міністр ноутвореної української держави, С. Клочурак видав наказ про створення Збройних Сил незалежної Української держави, а саме, Національної оборони Карпатської України. Ці Збройні Сили очолив полковник армії періоду Української Народної Республіки, С. Єфремов. Одночасно було призначено Генеральний військовий штаб на чолі з Колодзінським, негайно розпочалась добровільні мобілізація. Відразу близько 3 тис. українців зголосились до команди національної оборони, але зброї вистачало лише на 25% українського війська. Тоді, полковник Єфремов видав відповідний наказ про роззброєння чеських частин, що відступали під натиском угорської армії: *крім того, січовики вступали у переговори з чеськими командирами військових частин про передачу зброї українським військовим відділам, однак, як правило, такі переговори закінчувались для українців безрезультатно.* Тоді українці силоміць відбирали зброю у чеських військових та жандармів. Так, наприклад, у селах Тори і Майдан місцеві січовики роззброїли залоги чеських жандармів, після цього, вони забарикадували дорогу до цих сіл зі сторони Хуста і вступили у бій з польськими диверсантами. Тим часом, угорські війська рухались вглиб Карпатської України.

На західному напрямку Перечин — Ужок, відділи січовиків зайнявши стра-

тегічні позиції успішно відбивали наступ хортистів. З цих боїв Богдан Пришлякевич згадував таке: *«наша група, в якій я був четарем нараховувала сто п'ятдесят хлопців, зайняла таку позицію, що вони, угорці, нас не бачили, а ми їх бачили дуже добре і почали їх бити, хортисти відступили, а через деякий час у небі з'явились їх літаки і почали нас бомбити.»*

Найзапекліші бої відбулись на східному напрямі: Севруш — Хуст. На цьому напрямі січовики, разом з українцями — добровольцями, які прибули з українських земель окупованих Польщею, окремими чеськими військовими відділами та семінаристами організували грамотну оборону під командуванням поручника І. Чучки та проф. семінарії Я. Голоти. Це дало змогу провести у Хусті історичну сесію Сойму Карпатської України: *це засідання розпочалось після обіду 15 березня 1939 року. Сойм таємним голосуванням обрав Августина Волошина президентом Карпатської України. У рішенні Сойму зазначено: «... державною і навчальною мовою на території Карпатської України є мова українська ... державні барви Карпатської України є синьо-жовті барви прапору Карпатської України ... Державним Гербом Карпатської України є дотеперішній Герб ... поряд з цим, вживається Тризуб Святого Володимира Великого... »*

Жодна країна світу не визнала Карпатську Україну незалежною державою. Того ж вечора, 15 березня 1939 р. німецький консул Г. Гофман запросив до себе на зустріч членів Генерального штабу національної держави Карпатської України, на початку якої він промовив: *«Панове! Угорська армія вже наступає. Велика Німеччина та наш Фюрер, Адольф Гітлер, не можуть допомогти Карпатській Україні ... будь-який опір, панове, немає сенсу... ви повинні капітулювати... »* На це український представник відповів таке: *«...В словнику немає слова капітуляція, сильніший ворог може у бою нас перемогти, але поставити перед собою на коліна, — ніколи... »*

У столиці новоутвореної Української держави було оголошено стан облоги, у ніч на 16 березня президент А. Волошин у супроводі урядовців покинув Хуст. У центрі Хуста у цей час українцям роздавали з вантажівок зброю, які відразу ж йшли на бойові позиції. Додатково, станом на ранок 16 березня у Хусті було додатково сформовано цілих п'ять нових сотень січовиків, які відразу ж рушили на фронт.

На східному напрямі , між Великою Копалею та Хустом відбулась найкровопролитніша битва між угорськими військами, що наступали та січовиками. Ця битва відбулась на Красному полі. Декілька сотень вояків Карпатської України тримали оборону на відтинку кількох кілометрів вздовж р. Тиса. У цій битві січовикам не вистачало зброї та набоїв, після чотирьохгодинного бою, під натиском угорської артилерії й танків, українські відділи відступили у бік Хуста: *«... нашим завданням було прикрити відступ січовиків і не пустити мадярів через Тису... то був перший бій у моєму житті... тоді Бог врятував мене від смерті... у цих боях загинуло і пропало до півтори тисячі наших хлопців, між них, і голова штабу Колодзінський, одні наші відділи відходили у бік Румунії, — інші в сторону Словаччини... »*, згадував один з учасників тих боїв.

Тим часом, угорська преса за 16 березня 1939 р. писала: *«...мадярські генерали доносять, що на північному сході від Мукачевого триває такий сильний бій, що можливо, треба буде розпочинати позиційну війну...»* З цього приводу, чеський генерал Прхало говорить, що українці ставлять завзятий опір мадярам і втрати з обох боків вже досягли тисячів.

Відома американська журналістка Е. Маккорні писала: *«... в трьох днях Карпатська Україна звела дві війни, першу, — щоби вигнати чехів, другу, — щоб стримати мадярщину, найбільша боротьба була зведена не у Празі, а в Хусті... »*

18 березня 1939 р. територію Карпатської України повністю окупувала угор-

ська армія. На гірських перевалах відбулись зустрічі угорської та польської армій, були влаштовані світлини на честь встановлення спільного угорсько-польського кордону. На території усього Закарпаття Угорщиною було запроваджено військовий стан, угорська влада жорстоко переслідувала усе українське, а особливо, січовиків та національно-свідому українську інтелігенцію, колишніх державних та політичних діячів Карпатської України, українське духівництво. Так, лише у період з березня по грудень 1939 р. репресій з боку угорської влади зазнали близько 4500 національно свідомих українців: *угорські жандарми нападали на українські села, арештовували січовиків і активних учасників українського національно-визвольного руху, їх жорстоко допитували.*

Окупаційна угорська влада створила на території Закарпаття для українських полонених тюрми та концетраційні табори в Тячеві, Великому Бочкові, а також на території самої Угорщини. Український патріот, О. Блистів на стіні угорської тюрми викарбував: *«...я, Олександ Блистів, з Хуста, помираю за те, що любив свою Україну...»*

Угорщина після цих боїв передала Польщі січовиків-галичан, 18 та 23 березня 1939 р. на Верецькому і Татарському перевалах угорські жандарми та польські підрозділи особливого призначення розстріляли понад 500 галичан-січовиків *(на Верецькому перевалі 06.08.2011 проведено ексгумацію останків січовиків, після цього, їх перезаховали як Українських героїв).*

Незважаючи на угорський терор, в горах діяли українські партизани, складені з січовиків, вони нападали на представників угорської окупаційнрої влади та жандармів, розповсюджували антиугорські листівки.

Закінчуючи роботу над цією книгою, логічно було б дати відповідь на запитання: чи могли ми, українці, вже на початку ХХ століття відновити, утвердити, а згодом й розбудувати свою власну національну державу? Видається, що у нас такий шанс був. Звичайно, це не могло відбутися за часів існування УНР, коли керівниками держави були соціалісти на чолі з М. Грушевським, також мало шансів було й у Директорії на чолі з С. Петлюрою. А от у Гетьмана П. Скоропадського була цілком реальна можливість увійти у світову історію, як керівника відновленої та відродженої Української держави. У нього могло все вийти, не дивлячись на несприятливу тоді для Української держави міжнародні обставини, і незважаючи на ті дрібні прорахунки, що обули ним допущені під час свого правління. Але Гетьман, припустився двох великих помилок, що згубили його справу, а відтак, і справу українства; а саме, він не зумів згуртувати увесь український народ, поставивши перед ним мету перемогти більшовизм в Україні і розбудувати свою власну національну державу, тобто він не зумів сформулювати українцям зрозумілої для них усіх української національної ідеї, а відтак, не зумів забезпечити їх **національну єдність**, друга помилка Гетьмана полягала у тому, що розуміючи величезну роль української армії у забезпеченні безпеки держави, він, водночас, на початках **відмовився від українського національного елементу у її створенні.** Об'єднавши український елемент з професійними військовими (*колишніми офіцерами старої армії, які були вихідцями з України, провівши серед них відповідну роботу з їх українізації*), можна було б створити професіуну та патріотичну армію, яка б могла поставити гідний спротив будь-якому агресору *(згадаємо, що тоді в Україні майже півтора мільйона осіб мали бойовий досвід Перщої світової війни)*, а коли Гетьман зрозумівши свою помилку і намагався її виправити, вже, нажаль, було запізно…

Україну також, могла б врятувати від московсько-більшовицької окупації диктатура сформована з українських військових, за умови, коли б військові не

підкорялись «волі цивільної влади» періоду УНР, а особливо Директорії, а всю відповідальність за долю Держави взяли б на себе.

Отже, можемо виокремити чотири головних причини програною нами сто років назад війни за незалежність, а саме: *розклад і як наслідок, знищення армії (це головним чином стосується політики Центральної ради), відсутність національної єдності серед українства, лівий соціалістичний «нахил» української влади (Гетьмана П. Скоропадського це не стосується), відсутність міжнародної підтримки (Центральна рада зробивши ставку на Німеччину неправильно розставила пріоритети у своїй міжнародній політиці).*

Висновки

1. Розглядаючи боротьбу українського народу за свою державність, відразу вирізняється величезна розбіжність у діях і планах тодішнього українського політичного керівництва та командування об'єднаної української армії.

2. Похід українських армій на Київ був, виходячи зі стратегічного становища українців дуже небезпечним, оскільки це загрожувало обом флангам українського фронту та з огляду на ворожість до Української держави Добровольчої армії.

Після втрати українськими арміями Києва, українська стратегія мала полягати у тому, щоб якнайшвидше перекинути українські війська на Захід України, залишивши більшовицьку армію та Добровольчу армію одну проти іншої. Українці могли втримати Київ з огляду на таке: до Києва білих увійшло не більше 20 тис. особового складу, тоді ж як галичан і Запорожців налічувалося майже 30 тис. бійців.

У день відбиття у більшовиків Києва 31 серпня 1919 р., відразу ж слід було взяти під контроль усі стратегічні об'єкти, включаючи мости; слід було зупинити денікінців при будь-якій їхній спробі наблизитись до мостів, або ж до інших стратегічних об'єктів міста. Зважаючи на те, що Київ перебував в руках українських військових, необхідно було мобілізувати на оборону міста проукраїнськи налаштоване громадянство, а також захоплені у більшовиків бронепоїзди, іншу захоплену зброю, а московитів та промосковськи налаштованих осіб — нейтралізувати, провівши обшуки та арешти, і посадити їх під «ключ». Треба було негайно скористатись взуттям, одягом, ін. речами, захопленими у більшовиків у вагонах потягів, сформувавши нові українські підрозділи.

3. Помилкою уряду УНР було недбайливе ставлення до потреб українських армій, оскілки цей уряд не віддав усіх необхідних повноважень щодо належного попереднього забезпечення цих армій продовольством, зброєю, боєприпасами, санітарними матеріалами та уніформою відповідним військовим структурам, а ці повноваження перебрав на себе Штаб Головного Отамана, який сам не дбав як слід про ці потреби, а тому не створив необхідних їм стратегічних запасів (у такій ситуації слід було направити хоча і останні запаси золота на купівлю зброї та амуніції), адже у той же час гроші мільйонами видавались на інші, не настільки важливі справи.

4. Уряд не впорядковував тил, не дбав про своєчасний набір новобранців (мобілізацію було проголошено лише 27 вересня 1919 р., після двох місяців кривавої війни, вже в критичній для українських армій період).

5. Політичне керівництво УНР та ЗУНР допустили помилку сподіваючись на допомогу Антанти, далі — поляків, а також на співпрацю з Добровольчою армією. Усе це послаблювало політичну волю українського політичного проводу і відбирало самостійність у його рішеннях. Тому у найсприятливіший момент, що міг дати перемогу українській зброї, можливості було втрачено, як наслідок цих помилок політичного українського керівництва обох урядів.

6. З іншого боку, бійці обох українських арміїй, Галицької й Наддніпрянської, хоча і мали великі розбіжності в їх організації, методиці ведення воєнних дій, військовому вишколі, однаково були пройняті ідеєю української державності й однаково сумлінно й жертовно виконували усю роботу, щоб досягти цієї мети. Військовий похід на Київ та Одесу був для них спільним військовим подвигом, а взяття у важких і кровопролитних боях Києва 31 серпня 1919 р. й розгром 45 ї червоної армії — вершиною цього подвигу.

7. Боротьба проти Добровольчої армії була найвищим досягненням стійкості, завзяття й жертовності обох українських армій. Однак, у цій боротьбі обидві ці армії перевершили межу людської витривалості й спроможності. Знесилені до межі людської витривалості тримісячними боями й походами, в уніформі, що перетворилася на лахміття, витративши усі патрони, без належного матеріального забезпечення, коли армії косив тиф — вони, українські воїни, не могли встояти проти ворога, у якого таких проблем не було, і який, до того ж, переважав їх чисельно.

Тому, Галицька армія, не маючи змоги нікуди відступити, рятувала сама себе, навіть всупереч своїм переконанням, змушена була використати свій єдиний шанс — перейти до стану ворога, до Добровольчої армії, а згодом і до більшовиків.

8. Відразу ж після залишення українськими військами Києва, усій українській армії слід було якнайшвидше відійти на оборонну лінію: *Рудниця — Вінниця — Шепетівка.* У цей період добре забезпечившись від обох армій (білої і червоної), слід було дати хороший відпочинок українським арміям, а далі, очікувати перебігу військово-політичних подій в Україні, щоб скориставшись моментом зручної ситуації, згодом втрутитись у хід військових дій і досягти перемоги. Це дало б змогу, якщо й не досягти великих військових успіхів, та до роз'єднання української армії точно не дійшло б. Маючи принаймні місяць відпочинку, без боїв, можна було б реорганізувати армію, подбати про її спорядження обмундируванням, взуттям, боєприпасами, відстежуючи при цьому розвиток військово-політичної ситуації в Україні.

9. Провина українського військового командування насамперед у тому, що воно об'єктивно не оцінило військової ситуації, не передбачило наслідків війни проти Добровольчої армії, і, як наслідок, не змогло знайти виходу із військової ситуації, що склалася в Україні.

Військове командування не протияділо пасивності українського політичного проводу, оскільки у вирішальний для держави час, коли йдеться про боєздатність армії і цілісність держави, військовій стратегії має підпорядковуватись і політичний провід Нації, бо політичні успіхи у цей період виключно залежать від успіхів армії. Політичне і військове керівництво не провадили необхідної роботи для підбору військових і політичних керівників, які б об'єднували у собі чесноти патріотів, професіоналів і порядності.

10. Саме провина урядів Директорії, УНР та ЗУНР в усіх українських поразках у листопаді 1919 року є найбільшою. Політичне керівництво не погоджувало між собою, маються на увазі уряди Директорії, УНР і ЗУНР, політичних завдань і планів, які до того ж не узгоджувалися з військовою стратегією. Свідченням цього є те, що Директорія наполягла на військовомку поході на Київ лише з політичних позицій, щоб якнайшвидше заволодіти столицею України.

У той же час, воєнна стратегія, що склалась у той період, вимагала іншого: повільно наступати в центральні регіони України в загальному напрямі на Київ. Такий план був розроблений в УГА і полягав у тому, щоб визволяти один український регіон за іншим та поступово упорядковувати здеморалізований

революцією та безладдям тил, дисциплінувати, реорганізувати й навчати українську армію, поповнюючи її новобранцями.

Згідно з іншим планом УГА слід було пробиватись на Одесу, у багату Херсонщину, звідки можна було налагодити зв'язок із закордоном.

11. До завдань нашої подальшої боротьби:

На сьогоднішнє покоління українців покладена велика історична місія, — **закінчити збройну боротьбу українців за свою свободу і незалежність з московією, що триває уже близько чотирьохсот років. Закінчити перемогою, не перекладаючи це завдання на наших дітей та онуків. Україна має постати єдиною, цілісною, соборною державою.**

Надійним союзником українців є і має залишатись наша українська армія. Лише єдина Українська церква, українська мова, правдива історія нашої Вітчизни, єдність усієї Нації є міцним фундаментом майбутнього України.

А тому, ми, УКРАЇНЦІ, громадяни усіх національностей, що сьогодні проживають в УКРАЇНІ повинні готуватися до великої праці, а також до майбутніх історичних битв і випробувань.

ДОДАТКИ

Додаток 1

«**К гражданам России!**

Временное правительство низложено. Государственная власть перешла в руки органа Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов — Военно-революционного комитета, стоящего во главе петроградского пролетариата и гарнизона.

Дело, за которое боролся народ: немедленное предложение демократического мира, отмена помещичьей собственности на землю, рабочий контроль над производством, создание Советского правительства, это дело обеспечено.

Да здравствует революция рабочих, солдат и крестьян!

Военно — революционный комитет
При Петроградском Совете рабочих и содатских депутатов
25 октября 1917 г. 10 ч. утра»

«**Декрет о мире** (прийнятий II-м Всеросійським З'їздом Рад 26 жовтня 1917 р.)

Рабочее и Крестьянское Правительство, созданное Революцией 24 — 25 октября и опирающееся на Советы Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов, предлагает всем воюющим народам и их правительствам начать немедленно переговоры о справедливом демократическом мире.

Справедливым или демократическим миром, которого жаждет подавляющее большинство истощенных, измученных и истерзанных войной рабочих и трудящихся классов всех воюющих стран, — которого самым определенным и настойчивым образом требовали русские рабочие и крестьяне после свержения царской монархии, — таким миром Правительство считает немедленный мир без аннексий (т. е. без захвата чужих земель, без насильственного присоединения чужих народностей) и без контрибуций.

Такой мир предлагает Правительство России заключить всем воюющим народам немедленно, выражая готовность сделать без малейшей оттяжки тотчас же все решительные шаги, впредь до окончательного утверждения всех условий такого мира полномочными собраниями народных представителей всех стран и всех наций…

Обращаясь с предложением к правительствам и народам всех стран начать немедленно открытые переговоры о заключении мира, Правительство выражает с своей стороны готовность вести эти переговоры как посредством письменных сношений, по телеграфу, так и путем переговоров между представителями разных стран или на конференции таких представителей. Для облегчения таких переговоров правительство назначает своего полномочного представителя в нейтральнын страны.

Правительство предлагает всем правительствам и народам всех воюющих стран немедленно заключить перемирие. Причем с своей стороны считает желательным, чтобы это перемирие было заключено не меньше как на 3 месяца, т. е. на такой срок, в течение которого вполне возможно как завершение переговоров о мире с участием представителей всех без изъятия народностей или наций, втянутых в войну или вынужденных к участию в ней, так равно и созыв полномочный собраний народных представителей всех стран для окончательного утверждения условий мира… »

«**Декларация прав народов Росии** (2 листопада 1917 р.)

Октябрьская революция рабочих и крестьян началась под общим знаменем раскрепощения.

Раскрепощаются крестьяне от власти помещиков, ибо нет больше помещичьей собственности на землю — она упразднена. Раскрепощаются солдаты и матросы от власти самодержавных генералов, ибо генералы отныне будут выборными и сменя-

емыми. Раскрепощаются рабочие от капризов и произвола капиталистов, ибо отныне будет установлен контроль рабочих над заводами и фабриками. Все живое и жизнеспособное раскрепощается от ненавистных оков.

Остаются только народы России, терпевшие и терпящие гнет и произвол, к раскрепощению которых должно быть приступлено немедленно, освобождение которых должно быть произведено решительно и бесповоротно.

В эпоху царизма народы России систематически натравливались друг на друга. Результаты такой политики известны: резня и погромы, с одной стороны, рабство народов — с другой…

Совет Народных Комиссаров решил положить в основу своей деятельности по вопросу о национальностях России следующие начала:

1. Равентво и суверенность народов России.

2. Право народов России на свободное самоопределение вплоть до отделения и образования самостоятельного государства.

3. Отмена всех и всяких национальных и национально-религиозных привилегий и ограничений.

4. Свободное развитие национальных меньшинств и этнографических групп, населяющих территорию России.

Вытекающие отсюда конкретные декреты будут выработаны немедленно после конструирования комиссии по делам национальностей.

Именем Республики Российской

Народный Комиссар по Делам Национальностей
Иосиф Джугашвили — Сталин
Председатель Совета Народных Комиссаров
В. Ульянов (Ленин)»

«**Правительственное предписание Верховному Главнокомандующему Духонину** (7 листопада 1917 р.)

Гражданин Верховный Главнокомандующий,

Совет Народных Комиссаров взял по поручению Всероссийского Съезда Рабочих и Солдатских Депутатов в свои руки власть, вместе с обязательством предложить всем воюющим народам и их правительствам немедленное перемирие на всех фронтах и немедленное открытие переговоров в целях заключения мира на демократических основах. Сейчас, когда Советская власть утвердилась во всех важнейших пунктах страны, Совет Народных Комиссаров считает необходимым безотлагательно сделать формальное предложение перемирия всем воюющим странам как союзным, та и находящимся с нами во враждебных действиях. Соответственное извещение послано Народным Комиссаром по Иностранным делам всем полномочным представителям союзных стран в Петрограде.

Вам, гражданин Верховный Главнокомандующий, Совет Народных Комиссаров поручает во исполнение решения Всероссийского Съезда Советов Рабочих и Солдатских Депутатов тотчас же, по получении настоящего извещения, обратиться к военным властям неприятельских армий с предложением немедленного приостановления военных действий в целях открытия мирных переговоров. Возлагая на Вас ведение этих предварительных переговоров, Совет Народных Комиссаров приказывает Вам: 1) непрерывно докладывать Совету по прямому проводу о ходе Ваших переговоров с представителями неприятельских армий; 2) подписать акт перемирия только с предварительного согласия Совета Народных Комиссаров.

Председатель Совета Народных Комиссаров
В. Ульянов (Ленин)
Комиссар по Иностранным Делам Троцкий
Комиссар по Военным Делам Крыленко
Секретарь Н. Горбунов
Управляющий делами Совета Народных Комиссаров
Влад. Бонч-Бруевич»

«**Обращения Советского Правительства к послам союзных держав с предложением немедленного перемирия и открытия мирных переговоров,**

(на прикладі Ноти Послу Сполучених Штатів Америки від 8 листопада 1917 р.)

Сим честь имею известить Вас, господин Посол, что Всероссийский Съезд Советов Рабочих и Солдатских Депутатов организовал 26-го октября (8 ноября) новое Правительство Российской Республики, в виде Совета Народных Комиссаров. Председателем этого Правительства является Владимир Ильич Ленин, руководство внешней политикой поручено мне, в качестве Народного Комиссара по Иностранным Делам.

Обращая Ваше внимание на одобренный Всероссийским Съездом Советов рабочих и Солдатских Депутатов текст предложения перемирия и демократического мира без аннексий и контрибуций на основе самоопределения народов, честь имею просить Вас смотреть на указанный документ, как на формальное предложение немедленного перемирия на всех фронтах и немедленного открытия мирных переговоров…

Народный Комиссар по Иностранным Делам».

«**Разговор Правительства со Ставкой по прямому проводу** (9 листопада 1917 р.)

— Здесь у аппарата Верховный главнокомандующий ?

— Дитерихс *(начальник штабу Ставки)*.

— Будьте любезны, попросите исп. об. Главковерха. Если генерал Духонин не несет этих обязанностей, то благоволите попросить лицо, которое его в настоящее время заменяет. Насколько нам известно, генерал Духонин своих обязанностей не слагал еще.

Ставка відповідає: — Исп. об. главковерха ген. Духонин поджидал вас до часу ночи, теперь спит. Аппарат не действовал, а затем был занят ставкой…

— Если можете, то скажите: получена ли вами радиотелеграмма Совета Народных Комиссаров, посланная в 4 часа, и что сделано во исполнение предписания Совета Народных Комиссаров?

Ставка відповідає: — Была получена телеграмма государственной важности без номера и без даты, почему генерал Духонин запросил генерала Маниковского о необходимых гарантиях, подтверждающих подлинность телеграммы.

— Что же ответил на этот вопрос Маниковский и в котором часу был послан этот запрос и каким образом: по радио, по телефону или телеграфу?

Ставка відповідає: — Ответа еще не получено, и час тому назад послана просьба ускорить ответ.

— Прошу точно указать, в котором часу и каким именно способом послан первый запрос? Нельзя ли поскорее?

Ставка відповідає: — Телеграмма была послана генералу Маниковскому по аппарату и по радио, — в котором часу, сейчас скажут.

— Телеграмма передана в 19 час. 50 мин.

— Почему одновременно не был послан этот запрос мне, как народному комиссару по военным делам, так как главковерху было известно из личного разговора со мной, что генерал Маниковский только лицо, на обязанности которого лежит только преемственность технической работы снабжения и продовольствия, в то время как политическое руководство деятельностью военного министерства и ответственность за таковую лежит на мне.

Ставка відповідає: — По этому поводу ничего не могу ответить.

— Мы категорически заявляем, что ответственность за промедление в столь важном государственном деле возлагаем всецело на генерала Духонина. И безусловно требуем: во — первых, немедленной посылки парламентеров, а во — вторых, личной явки генерала Духонина к проводу завтра ровно в 11 час. Утра. Если промедление приведет к голоду, развалу или поражению, то вся вина ляжет на вас, о чем будет сообщено солдатам.

Ставка відповідає: — Об этом я доложу генералу Духонину.

— Когда доложите? — Сейчас? — Тогда ждем Духонина.

Ставка відповідає: — Сейчас разбужу.

— У аппарата вр. исп. об. главковерха генерал Духонин.

— Народные комиссары у аппарата, ждем вашего ответа.

— Убедившись из поданной сейчас мне ленты разговора с вами, телеграмма мне

была послана вами, прежде чем принять решение по существу телеграммы за подписью народных комиссаров — Ульянова-Ленина, Троцкого и Крыленко, мне совершенно необходимо иметь следующие фактические сведения: 1) имеет ли Совет Народных Комиссаров какой-либо ответ на свое обращение к воюющим государствам с декретом о мире, 2) как предполагалось поступить с румынской армией, входящей в состав нашего фронта, 3) предполагается ли входить в переговоры о сепаратном перемирии и с кем, только ли с немцами или и с турками или переговоры будут вестись нами за общее перемирие?

— Текст посланной вам телеграммы совершенно точен и ясен, в нем говорится о немедленном начале переговоров о перемирии со всеми воюющими державами, и мы, решительно отвергая право замедлить это государственной важности дело какими бы то ни было предварительными вопросами, настаиваем на немедленной посылке парламентеров и извещении нас каждый час о ходе переговоров.

Ставка відповідає: — Вопросы мои чисто технического характера, без разрешения которых невозможно ведение переговоров.

— Вы не можете не понимать, что при переговорах возникает много технических, вернее, детальных вопросов, на которые мы вам дадим ответ по мере того, как эти вопросы будут возникать или ставиться неприятелем. Поэтому еще раз и ультимативно требуем немедленного и безоговорочного приступа к формальным переговорам о перемирии и между всеми воюющими странами, как союзными, так и находящимися с нами во враждебных действиях. Благоволите дать точный ответ.

Ставка відповідає: — Я могу только понять, что непосредственные переговоры с державами для вас невозможны. Тем менее возможны они для меня от вашего имени. Только центральная правительственная власть, поддержанная армией и страной, может иметь достаточный вес и значение для противников, чтобы придать этим переговорам нужную авторитетность, для достижения результатов. Я также считаю, что в интересах России заключение скорейшего всеобщего мира.

— Отказываетесь ли вы категорически дать нам точный ответ и исполнить нами данное предписание?

Ставка відповідає: — Точный ответ о причинах невозможности для меня исполнить вашу телеграмму я дал и еще раз повторяю, что необходимый для России мир может быть дан только центральным правительством. *Духонин.*

— Именем правительства Российской республики, по поручению Совета Народных Комиссаров, мы увальняем вас от занимаемой вами должности за неисполнение предписаний правительства и за поведение, несущее неслыханные бедствия трудящимся массам всех стран и в особенности армиям. Мы предписываем вам под страхом ответственности по законам военного времени продолжать ведение дела, пок ане прибудет в ставку новый главнокомандующий или лицо, уполномоченное им на принятие от вас дел. Главнокомандующим назначается прапорщик Крыленко.

Ленин, Сталин, Крыленко»

«**Обращение Совета Народных Комиссаров к армии и флоту по вопросу о мире** (9 листопада 1917 р.)

Радио всем.

Всем полковым, дивизионным, корпусным, армейским и другим комитетам, всем солдатам революционной Армии и матросам Революционного Флота.

7 ноября ночью Совет Народных Комиссаров послал радиотелеграмму главнокомандующему Духонину, предписывая ему немедленно и формально предложить перемирие всем воюющим странам, как союзным, та к и находящимся с нами во враждебных действиях…

Духонину предписывалось непрерывно докладывать Совету Народных Комиссаров ход переговоров и подписать акт перемирия только после утверждения его Советом Народных Комиссаров. Одновременно такое предложение заключить перемирие было формально передано всем полномочным представителям союзных стран в Петрограде.

Не получив от Духонина ответа до вечера 8 ноября, Совет Народных Комиссаров уполномочил Ленина, Сталина и Крыленко запросить Духонина по прямому проводу о причинах промедления.

Переговоры велись от 2 до 4 с половиной часов утра 9 ноября… когда предписание вступить немедленно в формальные переговоры о перемирии было сделано Духонину категорически, он ответил отказом подчиниться. Тогда именем правительства Российской республики и по поручению Совета Народных Комиссаров, Духонину было заявлено, что он увольняется от должности за неповиновение предписаниям правительства и за поведение, несущее неслыханные бедствия трудящимся массам всех стран и в особенности армиям. Вместе с тем, Духонину было предписано продолжать вести дело, пока не прибудет новый главнокомандующий или лицо, уполномоченное им на принятие дел от Духонина. Новым главнокомандующим назначен прапорщик Крыленко.

Солдаты! Дело мира в ваших руках… Пусть полки, стоящие на позициях, выбирают тотчас уполномоченных для формального вступления в переговоры о перемирии с неприятелем.

Совет Народных Комиссаров дает вам право на это.

О каждом шаге переговоров извещайте нас всеми способами. Подписать окончательный договор о перемирии вправе только Совет Народных Комиссаров…

Именем правительства Российской республики
Председатель Совета Народных Комиссаров
В.Ульянов (Ленин)
Народный Комиссар по военным делам и
Верховный главнокомандующий
Н.Крыленко»

«**Обращение Советского Правительства к полковым, дивизионным, корпусным и армейским комитетам. Советам Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов. Всем, всем, всем** (11 листопада 1917 р.)

Бывший верховный главнокомандующий Духонин рассылает по армии ноту представителей союзных держав при Ставке. Начальники всех союзных военных миссий, кроме американской, заявляют в своей ноте протест против всякого нарушения условий договора, заключенного царским правительством с союзниками 23 августа 1914 года. Представители союзных правительств протестуют против сепаратного перемирия России с Германией, но в то же время не дают никакого ответа на сделанное им Советом Народных Комиссаров предложение перемирия на фронтах. В заключении союзные представители угрожаю, что всякое нарушение договора со стороны России повлечет за собою самые тяжкие последствия…

Солдаты, продолжайте вашу борьбу за немедленное перемирие. Выбирайте ваших делегатов для переговоров. Ваш главнокомандующий прапорщик Крыленко выезжает сегодня на фронт, чтобы взять в свои руки дело борьбы за перемирие…

Именем Совета Народных Комиссаров
Народный Комиссар по Иностранным делам»

«**Телеграмма из Ставки Верховного Главнокомандующего по поводу переговоров с Германским командованием о перемирии** (13 листопада 1917 р.)

Сегодня в 11 час. Утра Верховным Главнокомандующим посланы парламентеры со следующими полномочиями: *«Именем Российской Республики, по уполномочию Совета Народных Комиссаров, я, Народный Комиссар по Военным и Морским Делам и Верховный Главнокомандующий армиями Российской Республики, уполномачиваю парламентеров: 9-го Гусарского Киевского полка поручика Владимира Шнеура и членов армейского комитета V-й армии военного врача Михаила Сагаловича и вольноопределяющего Георгия Мерена, обратиться к высшему начальнику германской армии на участке, где будут приняты эти парламентеры, с просьбой запросить высшее командование германской армии, согласно ли оно прислать своих уполномоченных для открыия немедленных переговоров об установлении перемирия на всех фронтах воюющих стран, в целях начатия затем мирных переговоров. В случае удовлетворительного ответа со стороны высшего командования германской армии, парламентерам поручено установить место и время для встречи уполномоченных обеих сторон.*

Народный Комиссар по Военным и Морским Делам и
Верховный Главнокомандующий
Крыленко»

«В 3 часа 50 мин дня парламентеры прибыли на передовую линию и в 4 часа 10 минут, без всяких затруднений, перешли в немецкие окопы.

Секретарь делегации Е. Размирович».

Через декілька днів, генерал Духонін буде по звірячому вбитий здичавілими матросами, що прибудуть в Ставку (його заколять багнетами).

Додаток 2

П. Краснов: 25 жовтня (7 листопада 1917 р.: «…. 25 жовтня я отримав телеграму у якій йшлося, що донську дивізію слід негайно відправити в Петроград. В Петрограді відбуваються вуличні безлади, спровоковані більшовиками. Телеграма була підписана главковерхом Керенським та полковником Грековим.

Зробити це негайно було неможливо. Тим не менше, 9-й полк направив вантажитись у вагони, чотири сотні 10-го полку наказав залишити на станції, надіслав телеграми в Ревель і Новгород про їх зосередження в районі Луги, звідки вирішив йти походом, щоб не припускатись помилок Кримова.

Тривала глуха осіння ніч. Залізничні шляхи Островської станції забиті вагонами. У них коні і козаки.

Вздовж вагонів шастають темні особи, однак їх мало хто слухає. Більшовики у козаків не в пошані.

Після усіх розпоряджень стосовно військових частин, я о 1 год. ночі прибув на станцію: «Лошади погружены?» запитав я.

«Погружены», відповідав полковник Попов.

« Значит, можно ехать?»

«Нет».

«Но ведь нашему эшелону назначено в 11 часов, а теперь без двух минут одиннадцать».

« Ни один эшелон еще не отошел».

«Как? А девятый полк?»

«Стоит на путях».

«Комендант станции говорит, нет разрешения выпустить эшелоны».

Пішов до коменданта. Він був сильно розгублений.

«Я ничего не понимаю. Получена телеграмма выгружать эшелоны и оставаться в Острове», сказав він.

«Кто приказывает?»

«Начальник военных сообщений».

Я з'єднався з Псковом. Полковник Карамишев, начебто очікував мого дзвінка сидів біля аппарату.

«В чем дело?»

«Главкосев приказал выгружать дивизию и оставаться в Острове».

«Но вы знаете распоряжение главковерха? идти спешно на Петроград».

«Знаю».

«Ну так чье же приказание мы должны исполнить?»

«Не знаю. Главкосев приказал. Я эшелоны не трону. И в Ревель и в Новгород послано «отставить».

Розпочиналась серйозна плутанина. Слід було з'ясувати ситуацію, що склалась, можливо справились самі. Я викликав автомобіль і поїхав у Псков. Пізно вночі я прибув в Псков. На вулицях міста було тихо. Я поїхав у штаб.

Мене провели в кабінет головнокомандувача. Хвилин через десять двері поволі відкрились і в кабінет увійшов Черемисов. Обличчя у нього було сіре від перевтоми. Він старався не дивитись на мене.

«Временное Правительство в опасности», — говорив я. «А мы присягали Временному Правительству».

Черемисов на це відповів: «Временного Правительства нет», сказав він.

«Как нет?» скрикнув я.

Черемисов мовчав. Згодом він сказав: «Я вам приказываю выгружать ваши эшелоны и оставаться в Острове. Этого вам достаточно. Все равно, вы ничего не можете сделать».

В цей час в Псков прибув Керенський.

Я пішов до Керенського, до того, хто свого часу розвалив армію і доповів йому про те, що немає лише корпусу, а й навіть дивізії, що військові частини розкидані по всьому північному заходу Росії, і їх ще необхіднол буде зібрати.

На це Керенський відповів: «Пустяки! Вся армия стоит за мною против этих негодяев. Я сам поведу ее, и за мною пойдут все. Там никто им не сочувствует. Скажите, что вам надо?»

«Вы получите все ваши части, не только донскую, но и уссурийскую дивизию. Кроме того, вам будут приданы 37-я пехотная дивизия, 1-я кавалерийская дивизия и весь XVII армейский корпус».

Ми сіли у вагон, щоб їхати в Гатчину. Я віддав наказ ешелонам рухатись. Паровози свистять, маневрують, по залізничних коліях ходять солдати Островського гарнізону, їх чисельність постійно збільшується, нас нікуди не чіпляють.

Я вийшов з вагону і пригрозив розправою. У відповідь, повна доброзичливість на словах і ніякого виконання.

Командир єнісейської сотні, єсаул Коршунов, — начальник мого конвою, колись служив помічником машиніста. Він став на паровоз з двома козаками і справа пішла.

Знаючи настрої Псковського гарнізону, я наказав Коршунову проскочити станцію Псков без зупинки.

Прибувши у Царське Село ми побачили, що там було все спокійно. Вдалось зібрати дві роти, одна пішла на Гатчину, а інша — до Червоного Села.

В Петрограді триває боротьба між більшовиками і урядом. На боці більшовиків, — матроси, чисельністю до 5-ти тис., озброєні робітники, весь Петроградський гарнізон.

На боці уряду, — лише юнкери. По суті, уряду вже немає. Він само розпустився і ніяких розпоряджень не дає. Солдати Петроградського гарнізону тримаються пасивно, вони не хочуть виходити з міста та воювати. Були випадки, коли окремі їх патрулі роззброювались жінками на вулиці. Преображенський і Волинські полки начебто вирішили виступити проти більшовиків, як тільки ми підійдемо до Петрограда.

1-й, 4-й і 14-й донські полки збираються підійти до Пулково і рухатись разом з нами.

Ешелонів з військами надходило дуже мало. Надійшли ще дві сотні 9-го донського полку і кулеметна команда, а також половина сотні 1-го амурського полку і штаб уссурійської кінної дивізії: « А где нерчинцы?», — запитав я у генерала Хрещатицького.

«Главкосев Черемисов оставил их в Пскове для охраны штаба фронта», — відповідав Хрещатицький.

«Да ведь вы получили категорическое приказание отправить их в Гатчину.»

«Главкосев приказал командиру полка, и они высадились», — відповів начальник дивізії.

Станом на вечір 27 жовтня у моєму розпорядженні перебувало: 3 сотні 9-го донського полку, 2 сотні 10-го донського полку, 1 сотня 13-го донського полку, 8 кулеметів і 16 гармат.

Всього у мене було, враховуючи єнісейців, 480 чоловік.

Йти з такими силами на Царське Село, де гарнізон нараховував 16 тис., а після його «здобуття в бою», далі, на Петроград, гарнізон якого нараховував 200 тис. було безглуздо. Однак, це, коли керуватися військовими статутами.

Але правила громадянської війни інші, ніж війни класичної. Тут головне діяти рішуче і натиском. Наприклад, Коршунов разом з вісьмома єнісейцями взяв у полон півтори роти солдат з кулеметами. Настрої петроградського гарнізону мені були добре відомі, лягають спати пізно, гуляють по трактирах і кінематографах, зате зранку їх не розбудиш.

У цих нових реаліях громадянської війни захоплення на світанку Царського Села, коли сил не видно, здавалося мені цілком можливим, не дивлячись на те, що матроси в 10 разів переважали нас.

Зайняття Царського Села і наше наближення до Петрограда повинно було морально вплинути на гарнізон, закріпити становище тих, хто бореться у місті порти більшовиків і заставити гарнізон перейти на нашу сторону, адже на Петроград йшов не генерал Корнілов, а вождь демократ Керенський, якого так свого часу обожнювали солдати, йде за Установчі Збори, зібрання яких вони так хотіли.

На світанку наступного дня ми рушили на Царське Село. Дорогу нам перешкоджає розстрільна солдат. Солдат супротивника багато, не менше батальйона (800 чол.). Роздаються рідкі постріли. Мої застави засіли за будинками села Перелесино. Наступає психологічний момент, від якого залежить усе, що буде далі. Я наказую спішиться двом головним сотням і виїхати на позиції трьом батареям, а іншим сотням їх прикривати. Сам їду до розстрільної супротивника.

Вогонь зі сторони супротивника посилюється, б'є кулемет. Однак, зі свого досвіду знаю, що це не справжній вогонь батальйону, або ж у них мало патронів, або ж вони не бажають по нас стріляти. Я наказую активно наступати, а артилерії відкрити вогонь по казармах.

Знову виручають єнісейці, всього 30-ть чоловік, які зайшли ворожій розстрільній у тил, і їх розстрільна відступає. Ми по шосе рухаємось за Перелесино. Ось вже видно ворота Царськосельського парку. Там повно людей, весь гарнізон, однак вони не стріляють. Там триває мітинг.

Наприкінці дня ми зайняли Царське Село. Солдати гарнізону не здійснили ніяких ворожих дій стосовно нас.

Козаки без будь-якого опору зайняли залізничну станцію, підійшли до Олександрівської і зайняли радіостанцію і телефон.

Перемога була за нами. Однак, ми витратили на неї всі свої сили. До першої год. ночі я залишався на околиці Царського Села, встановлюючи зв'язок зі своїми частинами. Виходячи з військової тактики, нашим частинам не слід було входити в Царське Село, а слід було рухатись далі на Петроград.

Однак сил було дуже мало.

За увесь день 28 жовтня до нас підійшли три сотні 1-го амурського козачого полку, які, однак, заявили, що «у братовбивчій війні приймати участі не будуть», і оголосили свій нейтралітет. Вони навіть відмовились виставити караули для охорони Царського Села і замінити втомлених донців.

Ті люди, які йшли зі мною були сильно втомлені. Вони дві доби провели без сну. Однак, мої люди не стільки втомились, скільки нервували в очікуванні допомоги. Комітети мені заявили, що до підходу піхоти далі не підуть.

Я вирішив залишитись у Царському Селі на весь день, 29 жовтня, щоб більш точно з'ясувати ситуацію та в очікуванні, що якась військова сила до нас підійде на допомогу.

Офіцери мого загону — всі корніловці. Вони були незадоволені поведінкою Керенського, він обіцяв посилити нас іншими військовими частинами, однак не тільки не дає нам інших військ, але й не може примусити повернутися в корпус частини, що до нього входили. Його популярність різко впала, він ніхто, а тому підтримувати його не потрібно.

У ці моменти до мене зайшов Савінков і запропонував арештувати Керенського і самому стати на чолі руху.

Станом на вечір 29 жовтня у моєму розпорядженні перебували: 9-ть сотень, або ж 630 кінних козаків, 18 гармат, броневик і броньований поїзд. Відтак, думав я, якщо настрої у петроградському гарнізоні такі ж як настрої гарнізонів Гатчини і Царського Села, у місто зайти буде можливо, а там далі, робота Керенського, Войтинського, Станкевича, справа комітету порятунку батьківщини і революції, справа рад козачих військ, справа Савінкова і міністрів організувати гарнізон Петрограду і провести за його допомогою, а не нас, необхідну зачистку міста і необхідні у зв'язку з цим, арешти.

Керенський, Савінков і Станкевич наполягали на негайному наступі на Петроград.

За їх інформацією у місті триває активна боротьба з більшовиками. Нас чекають, ми повинні увійти в місто і врятувати його жителів від більшовиків.

Відтак, я направив сотню 13-го полку по шосе на Красне Село, сотню 9-го полку на Петроградське шосе, напівсотню — на Большоє Кузьмине в обхід Пулкова, взвод, — на Колпине. Через годину до мене дійшла інформація, що усі зупинились. Всюди розпочалась перестрілка. Броньований поїзд рухається Варшавською залізницею до Петрограда.

Головна моя сила в артилерії і броньованому поїзді. Я вдало розставив артилерію і артилерійським вогнем тримаю подалі супротивника від наших сотень, що ведуть бій.

Зліва від мене, кулеметники перейшли в наступ і змусили супротивника відійти.

Мені вже було очевидно, що супротивник вирішив чинити опір, що одним вогнем артилерії його відступити не змусиш, а живої сили, щоб атакувати у мене було недостатньо.

Водночас, грім гармат під самим Петроградом, інформація, що ми б'ємося за Пулково, повинні були вплинути на петроградський гарнізон і на донські полки, що там перебували. Якщо вони стануть на нашу сторону, якщо в Петрограді вибухне повстання не лише юнкерів, Пулково буде здобуто. Але задля цього потрібен час, принаймні до вечора.

Біля полудня я отримав донесення, що велика колона солдат, до деяти тисяч, рухається від московського шосе напереріз Варшавської залізниці, виходячи, таким чином, нам у тил. Я послав броньований поїзд і 30-ть кінних козаків. Пройшло з пів години, коли я отримав донесення, що колона — лейб-гвардії Ізмайловський полк у повному складі, після першої ж шрапнелі розбіглась, а один офіцер потрапив до нас у полон.

Усе побачене справило велике враження на молодого офіцера лейб-гвардії звідного козачого полку, який, з огляду на відсутність гвинтівок у його козаків, перебував у резерві. Він просив дозволу атакувати село Сузи.

Я йому наказав зачекати. Ще зарано. Ви атакуєте разом з усіма.

Однак, він мене не зрозумів. Не пройшло й п'яти хвилин, як за будинками стали стіною кінні фігури, а далі розпочалась кінна атака. Повернути їх вже було неможливо. Сотня оренбуржців розгорнулась у лаву і ринулась на село Сузи, яке було зайняте матросами.

Здавалось, ще мить і село буде зайняте. Справа від Суз, поза полем атаки, цілі натовпи чорних фігур у паніці кинулись втікати. Це були червоногвардійці, а матроси залишились на місці. Донці — кулеметники бігцем побігли вперед, щоб кулеметним вогнем допомогти атакуючій частині.

Однак козаки несподівано наткнулись на болотну канаву. У ній коні стали грузнути і атака зупинилась. І тут матроси відкрили вогонь по наступаючих. Сотня, хто верхи, хто, зіскочивши з коня пішки, — побігли назад. Коні без кавалеристів металась вздовж фронту і падали, вражені кулями матросів.

Наші втрати були не такі вже й великі, як для такої невдалої атаки. Був убитий лише командир сотні, а 18-ть козаків було поранено, загинуло до сорока коней. Однак, морально це для нас була велика невдача. Вона показала стійкість матросів, а матроси більш як у десять разів перевищували наші сили.

Бій став затихати. Прибувлі з гатчини дві сотні 9-го полку з великим небажанням спішувались і вступали в бій. Наші батареї змовкали одна за іншою, закінчувались снаряди. Патронів було мало. Я послав за снарядами в Царське Село. Але там, біля артилерійського складу перебувала сильна озброєна команда, яка заявила, що з огляду на оголошений гарнізоном Царського Села нейтралітет, вона снарядів і патронів нікомуу не дасть.

О 1-й год. ночі я прибув у Гатчину. Там на мене у поганому настрої очікував Керенський. Він був повністю розгублений: «Что же делать, генерал?», — запитав він мене.

«Будет помощь?», — запитав я його.

«Да, да, конечно. Поляки обещали прислать свой корпус. Наверно будет».

«Если подойдет пехота, то будем и драться и возьмем Петроград. Если никто не придет, ничего не выйдет. Придется уходить».

Я віддав необхідні команди, щоб на усі дороги і переправи були виставлені застави з артилерією і приліг відпочити.

Не встиг я заснути, як мене розбудили.

До мене прийшов полковник Марков, командир артилерійського дивізіону.

«Ваше превосходительство», — хвилюючись говорить він. «Казаки отказываются идти на заставы и не берут снарядов. Сказали, что по своим больше стрелять не будут».

«Передайте, что я приказываю разобрать снаряды и выполнить мой боевой приказ».

Як тільки Марков пішов, прийшов Лаврухін і заявив, що 9-й донськой полк не взяв патронів і не пішов на застави. Гатчина ніким не охороняється.

До нас прийшли ще дві сотні 10-го донського полку з Острова. Я відправив їх на застави. Зранку поїхав їх перевірити. Донці викопали окопи, перекопали шосе, щоб не змогли підійти ворожі броневики. На душі стало спокійніше.

Поїхав назад вмовляти артилерію. В Гатчині — натовпи козаків, і серед них матроси. Це прибули переговірники: «Никогда донские казаки не подпадут под власть Ленина и Бронштейна». «Этому не бывать». «Нам с большевиками не по пути!»

Увечері зі ставки в Гатчину прибув французький посол Ніссель. Він довго говорив з Керенським, а після цього, запросив мене. Я йому повідомив, що вважаю наше становище безнадійним.

Якби мені дали хоча б один батальйон іноземних військ, то з цим батальйоном, можна силою змусити царськосельський і петроградський гарнізони підпорядкуватися уряду. Ніссель вислухав мене і, нічого не сказавши, поспішно поїхав.

Вночі надійшли тривожні телеграми з Москви і Смоленська. Там йшли криваві бої. Жоден солдат гарнізонів цих міст не стали на захист Тимчасового Уряду. Ми були одинокими і зраджені усіма.

Зранку, 1 листопада повернулись переговорники і з ними натовп матросів. Умови нашого перемир'я були такими: збереження життя офіцерів, вільне носіння ними зброї, вільне переміщення. Вони матросами-червоногвардійцями були прийняті.

У палаці відбувався повний розгардіяш. Матроси, червоногвардійці, солдати ходили по кімнатах, викрадали килими, подушки, матраци.

Козаки збились у натовп в коридорі і принишкли, за ними, у двох кімнатах, перебували офіцери. Начальник уссурійської дивізії зі своїм штабом, використовуючи загальний хаос, виїхали з Гатчини.

Вже сутеніло, коли до мене прибіг якийсь цивільний з борідкою з типовим єврейським обличчям: «Я Троцкий!» Я уважно подивився на нього. «Ну же! Генерал!», крикнув він до мене. «Тоесть Бронштейн», сказав я. «Я должен вас арестовать», випалив Троцький. Тобто перемир'я закінчилось. Ми в полоні в більшовиків. Однак, ексцесів майже не було, були випадки, коли матроси погано поводились з офіцерами, але в ту ж мить прибігав Дибенко і розганяв матросів.

Я уважно придивлявся до цих нових військ, їх поведінка була розбійницькою, змішана з хуліганщиною. Всюди шниряють і крадуть все підряд. Так, в одного з наших офіцерів вкрали револьвер, в іншого, — сумку, але якщо їх при цьому ловили, то вони сміялись і все віддавали.

Біля першої години ночі мене покликали обідати. В цей час в коридорі почувся шум. Було зрозуміло, що до нас наближався великий натовп зі зброєю. Величезні двері відкрились на обидві половини і до кімнати увірвались солдати на чолі з худорлявим офіцером у формі полковника. Він відразу направився до мене і стаючи в театральну позу скрикнув: «Генерал, я вас арестую!» Він зробив паузу, обвів рукою кругом і додав: «со всем вашим штабом!»

«Кто вы такой?» — запитав я.

«Полковник Муравьев!» з погордою заявив той «Вы — мой трофей!»

В кімнаті стало тихо. Раптом до самого носу полковника Муравйова протиснувся підєсаул Ажогін і за ним, сотник Коротков та фельдшер Ярцев.

«Я требую, полковник», — кричав маленький Ажогін, — «чтобы вы немедленно извинились перед генералом и нами в том, что вы вошли сюда, не спросивши разрешения».

Муравйов від такої несподіванки втратив розум.

«П-п-аззвольте! Паж-жалуйста... Как вы, обер-офицер, говорите с полковником?», керівним тоном заявив Муравйов. «Вы з-заб-бываетесь!»

«Я и не знал, что в демократической армии существует чинопочитание», іронічно заявив Ажогін. «Кроме того, я — председатель дивизионного комитета, выборный от пяти тысяч казаков, и не мне с вами, а вам со мною нужно считаться».

Мурайов від цих слів зніяковів.

«Я ничего не знал», — сказав Муравйов.

За цілий день ми втратили трьох вбитими і 28 пораненими. Більшовики, за словами Муравйова, втратили понад 400 чоловік.

«Генерал», — сказав Тарасов, «мы просим вас завтра поехать со мною в Смольный для переговоров. Надо решить, что делать с казаками».

«Это скрытый арест?» — запитав я.

«Даю вам честное слово, что нет», — сказав Тарасов.

«Я ручаюсь вам, генерал», — сказав Дибенко, — «что вас никто не тронет. В 10 часов вы будете в Смольном, а в 11 мы вернем вас обратно».

«Вы понимаете», — сказав Тарасов-Родионов, — «или нам придется арестовать и разоружить ваш отряд, или взять вас для переговоров».

«Хорошо, я поеду», — сказав я.

До ранку в палаці продовжувався шум, постійно арештовували і звільняли офіцерів.

Матроси підлизувались до козаків говорячи: «В Росии только и есть войско, товарищи, что матросы и казаки», остальные дрянь одна. «Соединимся, товарищи вместе, и Россия наша. Пойдем вместе».

«На Ленина!», — лукаво говорив козак.

«А хоть бы и на Ленина. На что он нам сдался, шут гороховый».

«Так чего же вы товарищи воевали?», запитували козаки.

«А вы чего?», відповідали матроси.

Автомобіль подали на 10 год.

Тарасов-Родионов нервував. Піля палацу зібрався величезний натовп солдат і червоногвардійців. Накінець подали автомобіль, ми сідаємо.

«Я смотрю в злобные серые глаза солдата и только думаю, «За что!» Ведь он меня не знает вовсе».

В Гатчині людно. Без будь-якої справи снують солдати і червоногвардійці.

У Смольному панував повний хаос. На кожній площадці сходів пропускний пункт: столик, баришня, біля неї два, три, бородатих «товаришів» і постійна перевірка мандатів. Усі озброєні до зубів. Кулеметні стрічки повсюди, з патронами і без, навхрест перекручені зверху потріпаних піджаків і пальто. Гвинтівки, які ніхто не вміє тримати, револьвери, шаблі.

І не дивлячись на усе це озброєння, натовп цілком мирного характеру і багато дам, ні це не дами і не жінки, а «товариші» в спідницях, які як таракани повилазили з усіх щілин в Петрограді, і стали липнути до червоної гвардії і більшовиків, претензійно одягнуті, з нахальними манерами, вони так і шниряють вгору-вниз сходами: «Товарищ, ваше удостоверение?», «Я член следственной комиссии Тарасов-Родионов, генерал Краснов, его начальник штаба», «Проходите товарищ», «Куда вы, товарищ?», «К товарищу Антонову».

Так з рук на руки нас передавали і вели серед безперервного руху різних людей вгору-вниз, на третій поверх, де нас, нарешті, пропустили в кімнату, біля дверей яких стоялидва вартових матроси.

Кімната була вщерть заповнена людьми. Тут було багато знайомих, наприклад, капітан Свистунов, ад'ютант Керенського, багато інших військових, цивільні, які співчували нашому рухові. Настрій у всіх був різний, одні, передбачаючи свій сумний кінець були бліді, інші були веселими. Водночас, годують непогано, дають чай.

Мені повідомили, що я арештований. Вчора, генерала Карпчана, начальника артилерійського училища, вивезли зі Смольного і в провулку розстріляли. Прийшла дружина одного з арештованих, вони сіли в кутку і тихо розмовляють.

О 2-й год. Принесли обід, суп з м'ясом і лапшою, великі куски чорного хліба, чай в кружках.

Поряд кімната. Колишня вмивальня інтитуток. У ній тихіше. Я зайшув туди і зняв шинель. Я зрозумів, що мене заманили в капкан.

О 5-й год. Я проснувся, до мене прийшов Тарасов-Родіонов і з ним блідий, бородатий матрос: «Вот товарищ, который снимет с вас допрос», сказав Тарасов-Родіонов.

Матрос, призначений для слідства мав втомлений і змучений вигляд. Він дав мені папір, чорнила, перо і попросив написати, як, за чиїм наказом, ми виступили, як втік Керенський.

Разом з Сергієм Поповим ми склали безособову відповідь і відділи її матросу.

«Теперь мы свободны?», запитав Попов.

Матрос нічого не відповівши пішов.

З нашої кімнати забрали Свистунова, пройшов слух, що він отримав велике призначення у більшовиків, також забрали ад'ютанта Керенського, ще трьох випустили.

Всього у кімнаті нас залишилось десять чоловік.

За пів години мене попросили пройти в іншу кімнату.

В кімнаті посередині стоял невеликий столик і крісло. Я сіл за цей стіл. Приходили матроси, дивились на нас, йшли геть. По коридору як і вдень, безперервно ходили люди.

Накінець, прийшов чоловік невисокого зросту у пом'ятому кітелі у формі прапорщика, фігура сіра, обличчя темне, прокурене.

Це був прапорщик Криленко.

«Ваше превосходительство», звернувся він до мене, у нас немає згоди з вашим комітетом. Ми домовились відпустити козаків на Дон зі зброєю, але гармати ми повинні забрати. Вони нам потрібні на фронті, і я прошу вас наказати артилеристам віддати ці гармати.

«Это невозможно, артиллеристы никогда своих пушек не отдадут», — сказав я.

«Но судите сами. Здесь комитет 5-й армии требует эти пушки. Мы должны исполнить требование комитета 5-й армии», — сказав Криленко.

Криленко покликав солдат, що стояли біля дверей, разом з ними до кімнати увірвався комітет 1-ї донської дивізії.

Розпочався жорсткий спір, що доходив до лайки між козаками і солдатами: «Живыми пушки не отдадим, бесчестья не потерпим», как мы без пушек домой явимся, да нас родные отцы не примут, жены смеяться будут», — кричали козаки.

У кінці кінців вирішили, що гармати залишаться за козаками.

Ми залишились з Криленко наодинці.

«Скажите, ваше превосходительство, вы не имеете сведений о Каледине? Правда, что он под Москвой?», — звернувся до мене Криленко.

Я відразу ж зрозумів:, «Ах вот оно что, вы еще не сильны. Мы еще не побеждены. Поборемся».

Я відповів йому багатозначно: «Не знаю. Каледин мой большой друг. Но я не думаю, чтобы у него были причины спешить сюда. Особенно, если вы не тронете и хорошо обойдетесь с казаками».

Я точно знав, що на Дону Каледін ледь тримається, і за своїм досвідом знав, що підняти козаків в даний момент є неможливим. Я ще раз нагадав Криленко про те, що мене обіцяли відпустити через годину, а тримають тут уже цілу добу.

«Отпустить мы вас не можем», — сказав Криленко. «Но и держать вас здесь негде. У вас нет здесь кого-либо, у кого вы бы могли поселиться, пока выяснится ваше дело?»

«У меня здесь квартира на Офицерской улице», — сказав я.

«Хорошо.», «Мы вас отправим на вашу квартиру, но раньше я поговорю с вашим начальником штаба».

Я відправив Чеботарьова з автомобілем в Гатчину, щоб моя дружина переїхала в Петроград. Згодом повернувся Попов і розповів: «Троцкий спрашивал меня, как отнеслись бы вы, если большевики предложили бы вам какой-либо высокий пост».

«Я им сказал, пойдите и предложите это генералу сами. Он вам в морду даст».

Я гаряче потис руку Попову.

«Вы знаете, ваше превосходительство», — сказав мені Попов: «Мне кажется, что дело еще не совсем проиграно. Судя по тому, что мне говорил и расспрашивал Троцкий, они вас боятся. Они не уверены в победе. Эх! Если бы казаки вели себя иначе».

Нарешті, в 11 год. вечора до нас прийшов Тарасов-Родіонов.

«Пойдемте, господа», — сказав він.

Біля виходу зі Смольного стояв натовп матросів.

«Куда идете товарищи?», — запитали вони. Тарасов-Родионов розпочинає пояснювати: «По приказу Троцкого», — говорить він.

«Плевать нам на Троцкого. Приканчивать их надо», — відповідають ті.

«Товарищи, постойте. Это самосуд», «Ну да, своим-то судом, правильнее и скорее».

Матроси не хотіли випускати зі своїх рук здобичі, цілого генерала.

Раптом чиясь могутня широка спина закрила мене він матросів, якийсь гігант спритно притис мене до дверей і відкрив їх, і я, Попов і разом з нами великий красень (як з'ясувалось, це був Дибенко) в бушлаті і в чорному кашкеті на якому була офіцерська кокарда протиснувся разом з нами в маленьку швейцарську кімнатку.

«Простите, ваше превосходительство, я не сильно толкнул вас? Ребята пошумят и разойдутся без вас. А то как бы чего нехорошего не вышло. Темного много народа».

Він запитав, куди мене доставити.

Я назвав адресу своєї квартири. Він сказав, що відправить нас на автомобілі швидкої допомоги, оскільки так менш примітно. А людей для супроводження надасть надійних.

Нас вивели матроси гвардійського екіпажу.

Величезний автомобіль Червоного Хреста, в який влізли я, Попов, Тарасов-Родіонов, шість гвардійських матросів з величезним шумом зірвався з місця і важко поїхав до воріт.

Біля розпаленого багаття грілись червоногвардійці. Побачивши матросів вони пропустили автомобіль, не перевіряючи його.

У Петрограді було брудно. Вулиці не прибирались. В місті темно, ліхтарі горять рідко, перехожих ніде не видно.

Через чверть години я був вже вдома. Майже одночасно зі мною приїхала моя дружина з Чеботарьовим і командиром єнісейської сотні, єсаулом Коршуновим.

Я жив удома. У вітальні постійно перебували два матроси. Тікати нікуди не хотілось. Від своєї долі не втечеш.

А Донський комітет, постійно перебуваючи в контакті зі мною і радячись, поволі, але надійно робив свою справу, 4 листопада він добився відправки ешелонів в район Великих Лук, куди стягувався весь корпус.

Увечорі 6 листопада члени комітету привезли мені перепустку на виїзд з Петрограда.

Мені рекомендували не дуже давати його розглядати, це був шматок сірого паперу з печаткою Військового Виконавчого Комітету, за підписом товариша Антонова, того самого матроса, якому я давав свідчення в Смольному.

Надвечір 7 листопада я, моя дружина, полковник Попов, підхорунжий Кравцов, прихопивши з собою деякий цивільний одяг та білизну, сіли на сильний автомобіль штабу корпусу і поїхали за місто.

Ми всі були у військовій формі з погонами, при зброї.

У повній темряві ми пронеслись через заставу, який червонгвардієць намагався нас зупинити, він щось кричав, махав руками, але це було марно.

Не зупиняючись, ми проїхали Царське Село, а далі чимдуж погнали по Новгородському шосе.

О 10-й год. ми були вже в Новгороді, де зупинились, щоб роздобути бензин.

А в цей же час, на моїй петроградській квартирі з'явився від Троцького караул червоної гвардії, щоб мене арештувати.

Наступного ранку ми були вже в Старій Русі, де серед натовпу солдат сіли у поїзд і поїхали в Великі Луки.

9 листопада я був в Великих Луках. Тут стояли ешелони 10-го донского козачого полку, мого полку.

Козаки цього полку були мною вихована, вони зі мною були в усіх боях, ми жили тісним, дружнім козацьким життям.

Комусь з моїх а'дютантів прийшла думка з приводу того, що найбезпечніше буде, якщо я поїду разом з ними на Дон, і він пішов в полк переговорити про це.

У відповідь, козаки відмовились мене взяти з собою, бо це, як вони вважали, буде для них небезпечно.

Я був вражений їхнім рішенням, я б все одно не поїхав разом з ними, оскільки мій обов'язок перед корпусом не був виконаний до кінця. Мені треба було зібрати всі частини корпусу і відправити їх до Каледіна. Вразило їх боягузство.

Яд більшовизму увійшов в їх серця, людей мого полку, який я вважав найкращим і найбільш вірним мені, чого ж тоді можна чекати від інших?

Я поселився в Великих Луках.

Я вважався командиром 3-го кавалерійського корпусу. Зі мною був величезний штаб, казначейство корпусу з двома млн. рублів, я постійно розмовляв з козаками, усі вони нестримно рвались на Дон. Але не до Каледіна, щоб воювати з більшовиками, а до своїх станиць, щоб нічого не робити, а відпочивати, не відчуваючи величезної ганьби. Мені навіть довелося їх вмовляти, щоб вони їхали на Дон зі зброєю та бойовими прапорами.

Це було те ж саме дизертирство, що раніше охопило піхоту, але піхота тікала без будь-якого порядку, натовпами, а це було організоване дизертирство, де люди їхали своїми сотнями, разом зі своїми офіцерами, у повному порядку.

Я говорив їм це упродовж годин, вони слухали мене і погоджувались зі мною допоки, коли хтось з козаків озвучував їх загальну думку: «Когда же господин генерал, будет нам отправка?»

Для мене було зрозуміло, що ці люди вже були втрачені для будь-якої подальшої боротьби, вони хотіли лише додому.

З цього приводу я написав отаману Каледіну, що переживши увесь розвал армії, я, як і раніше, перебуваю у строю, безпосередньо командую частинами, що я прийшов до висновку про небоєздатність козачих частин, що єдиним махом повернути війську силу, це відпустити усіх по їх домівках, призвати на їх місце молодь, що не воювала, і вже її навчати старим методам.

Для підготовки офіцерів необхідно у Новочеркаську створити офіцерську школу і розширити училище й корпус. У станицях належить створити спортивні гуртки.

Відповідь Каледіна була нервовою, він погоджувався зо мною, однак, писав, що це здійснити неможливо, оскільки для реалізації цих заходів у нього немає необхідної влади.

12 листопада 1-ша донська дивізія «потекла» на Дон, у цей же час, розпочалися хвилювання в усурійській кінній дивізії, вимагаючи відправити її на Далекий Схід. Це не входило в мої плани, оскільки я хотів відправити цю дивізію також на Дон.

В середині грудня в Великих Луках, що були переповнені більшовицькими піхотними полками, залишався лише прикомандирований до корпусу 3-й уральський козачий полк і команди штабу корпусу. Уральські козаки поодинці відправлялись по своїх домівках, а тому у полку з кожним днем ставало все менше і менше людей.

Останні козаки залишали місто. Ми поступово залишалися одні. Надалі носити погони було небезпечно. Солдати з ножами ганялись за офіцерами.

11 січня 1918 року надійшла вимога здати усі гроші корпусного казначейства в Великолуцьке волосне казначейство. Гроші здали, адже протестувати було марно, адже корпус було розформовано.

Накінець, 16 січня нам дали поїзд на П'ятигорськ. Успішно завантажились офіцери і чиновники корпусу, залишки команд, завантажили майно, автомобілі, коні, сіли й ми. Усе йшло прекрасно. Я вирішив скористатися випадком і відвідати з дружиною її рідну сестру, яка проживала в Москві, а згодом, наздогнати свій ешелон в дорозі.

В Москві я дізнався, що отамана Каледіна більшовики оголосили зрадником, що десь біля станції Чортково тривають бої між більшовиками і донськими козаками. З величезними зусиллями, у вантажному вагоні, переповненому солдатами, які останніми словами проклинали Корнілова, Каледіна і два рази згадали мене, я з дружиною 28 січня добрався до Царицина. Там слід було віднайти свій ешелон. Перебувати на залізничній станції, що вщерть була заповнена солдатами, матросами і червоногвардійцями, була надто ризиковано і я вийшов у місто.

У міському готелі я побачив одного з офіцерів штабу, ротмістра фон Кюгельгена, який повідомив, що перед самим Царицином їх ешелон зупинили, після цього забрали усе майно, коней, шукали мене, адже мені більшовики присудили смертну кару. Щоб відшукати мене, мої портрети були розіслані на всі залізничні станції, від Царицина до П'ятигорська. По всьому місту ходять солдати та червоногвардійці, оскільки у них є дані про те, що я в Царицині.

Настав час таємно покинути місто.

Ротмістр Кюгельген и ротмістр Щербачов, розмістившись у цьому ж готелі, провели мене в готельний номер дружни начальника штаба, яка була хвора. У цьому номері я і пробув до вечора того ж дня. Тим часом, Щербачов виготовив мені документ про те, що я є артільщиком 44-ї піхотної дивізії, відряджений для закупки риби на півдні Росії. У моєї дружини був її спарвжній паспорт.

Того ж вечора ми сіли з дружиною у поїзд, що відходив на станицю Тихорецьку.

У маленьке купе набилось одинадцять пасожирів. Було темно, тьмяно горіла свічка в ліхтарі. Прийшов патруль, матрос і два червоногвардійця.

Я просунувся в темний куток купе і подав свій документ. Я був одягнений в старе

пальто і в стару хутрову шапку. Матрос подивившись мій документ, нічого не сказавши, повернув його назад. Були перевірені документи у всіх чоловіків. У моєї дружини документи не перевіряли.

Матрос направився до виходу з купе.

«А у дамы документа не смотрели», — сказав червоногвардієць.

«Мы у дамочек документов не проверяем», — галантно відповів матрос і вийшов з вагону.

Був огляд речей. У мене в чемодані лежали військова форма, погоны, послужний список, щоденники. Але червоногвардійцям набридла перевірка пасажирів, яких було дуже багато. Крім того, начальник станції був незадоволений, що поїзд надто затримується і до нашого вагону огляд речей не дійшов.

Пізно вночі поїзд рушив далі.

Наступного ранку ми переїхали кордон війська Донського. Станція Котельниково. Я спокійно вийшов з вагону, вважаючи, що врятувався. Свої! Однак, на залізничній станції, на дверях дамської кімнати висів великий плакат: «Канцелярия Котельниковского Совета солдатских, рабочих, крестьянских и казачьих депутатов».

Я здригнувся, адже і тут вже була радянська влада.

Я швидко пішов у свій вагон.

Коли я підійшов до вагону, три козаки і солдат зупинили мене біля самого вагону, запитавши: «Товарищ, вы кто такой будете?», — запитав мене один из них.

«А вам какое дело?», — кидаю я, сідаючи у свій вагон.

На моє щастя поїзд рушив далі.

О 5 год. вечора поїзд прибув у Великокняжеську. Тут вже тримається отаманська влада. Мої члени Донського комітету, Ажогин, Карташов прибули в штаб дивізії. Однак, все закінчено. Усі козаки штабу розійшлись. Офіцери самі чистять коней, дивізії фактично немає, вже завтра, найпізніше, післязавтра, тут буде встановлено радянську владу. Про Каледіна нічого не відомо. Бої йдуть вже під Новочеркаськом, а тому необхідно їхати туди.

Кіннозаводчик Михалюков дав мені пристойних коней, і 30 січня ми виїхали.

Два дні я їхав по рідному Донському степу, змінюючи коней, обідав і ночував на зимівниках у кіннозаводчиків.

На зимівнику Королькова комітет з 2-х козаків, 2-х солдат, 2-х німецьких військовополонених, взяв опікунство над панським будинком, куди я прибув. Вони відразуж прийшли до мене із запитанням: «Вы что за человек?», — суворо і сердито запитав мене козак і раптом його обличчя розплилося в широку усмішку: «А вы не генерал Краснов будете?»

«Если знаете, чего спрашиваете?», — відповів я.

«А у вас в дивизии в конно-саперной команде служил, помните, Акимцев, так это я и есть, Вам лошадей, сейчас подам».

За пів години мені надали чотирьох прекрасних коней, що були запряжені у чудову коляску. Комітет проводжає мене з найкращими побажаннями.

Вночі, 31 січня я був на березі замерзлого Дону, у станиці Богаївській. Звідси вже було видно Новочеркаськ.

Однак, коней немає. Слід було зачекати до ранку.

Зупинились у селянській хаті. У ній перебували три молодих офіцери. Я дістав воскову свічку і запалив її. Один из офіцерів пильно подивившись на мене раптом сказав: «Вы генерал Краснов?» «А меня помните?» Мальчиком у вас в трубаческой команде служил.

Це було років шістнадцять тому, йому тоді було років п'ятнадцять, де ж було його впізнати.

«Тяжело ваше превосходительство, на Дону. Третьего дня мы бежали из Нижне-Чирской станицы. А вчера Каледин застрелился».

«Как застрелился?», — тремтячим голосом говорю я.

«Так точно, сегодня похоронили».

Від почутого я вийшов на вулицю, ми довго ходимо з дружиною по вузькій стежині, що проходила берегом Дону.

Каледін застрелився. Что там у Новочеркаську, що за широким Доном?

«Куда ехать? Где скрыться тому, у кого на каждом хуторе есть сослуживцы, есть друзья и враги?»

1 лютого на старій колясці, яку тягла пара худих коней я вїжджав в в Новочеркаськ, тому що, куди ж мені було їхати далі?»

Додаток 3

За завісою переговорів у Брест-Литовську (з історичних джерел, а також за свідченням очевидців)

15 грудня 1917 р. військові представники Німеччини і совєтської росії уклали сепаратне перемир'я у Брест-Литовську.

Макс фон Гофман: потомственний військовий, закінчив аадемію генерального штабу, генерал-майор, начальник штабу Східного фронту. На переговорах у Брест-Литовську, — представник Німеччини.

Під час укладення цього перемир'я Гофман вимагав включити до цього документа положення про те, що перемир'я укладається на всю довжину фронту, від Чорного до Балтійського морів. Для німців це було важливим, якщо врахувати ту обставину, що з чотирьох фронтів, що проходили територією колишньої Російської імперії, два з них проходили через територію України. За п'ять днів до укладення цього перемир'я військове командування цих двох фронтів отримало секретну телеграму з Києва такого змісту: *«...оголосити фронт Західно-Південний і Румунський єдиним фронтом і поставити цей фронт під керівництвом уряду Української Народної Республіки...»*

У цьому контексті, визнаючи за петроградськими більшовиками право виступати від імені усієї росії він, тим самим, провокував їх неминучий конфлікт з Києвом. *Київ 1917 р.: ввечері 8 листопада телеграмою передають повідомлення про урядовий переворот у Петрограді. У відповідь, відповідною резолюцією Центральної Ради хоча і переворот засуджується, однак у ній немає жодного слова про підтримку законної влади, більше того, військові частини Центральної Ради допомагають червоногвардійським загонам придушити осередки опору прихильників законної влади. Після цього, на деякий час зависла ситуація невизначеності. За негласною згодою сторони наче не помічають одна одну, Центральна Рада не звертає увагу на самозванну Раду Народних Комісарів (далі — РНК), а більшовики, у свою чергу, не заважають діяльності Центральної Ради та проголошенню нової Української держави. Ця держава має бути національною, демократичною, і поки що у складі федеративної росії, однак, яку роль у цій федерації буде відведено більшовикам, замовчувалось.*

20.11.17 **Третім універсалом проголошено народження Української Народної Республіки.**

15.12.17 у Києві ще панувала атмосфера ейфорії, однак перемир'я у Брест-Литовську вже порушило негласні домовленості з Петроградом. Україна опинилася перед вибором між власними національними інтересами та демократичними нормами. З одного боку, участь у сепаратних переговорах із супротивником було порушенням принципів міжнародного права, а з іншого, відмова від участі у таких переговорах означала добровільно віддати ініціативу більшовикам. *Володимир Винниченко: письменник і публіцист, лідер української соціал-демократичної партії, заступник Голови Центральної Ради і Голова уряду УНР.* За пропозицією Винниченка приймається пропозиція надіслати до Брест-Литовська українську делегацію для контролю, аби таке замирення не було укладено на шкоду УНР.

Микола Любинський: філолог, лідер національно-української партії, кооптований до Центральної Ради від Подільської губернії, перший керівник української делегації у Бресті. Вже наступного дня він прибуває до Брест-Литовська і генерал Гофман приймає його у тому ж будинку, де згодом розпочнеться мирна конференція. Генерал Гофман був не лише хорошим військовим, але й непоганим дипломатом.

Саме під час цієї зустрічі Гофман сказав: *«...ми з цікавістю сприйняли інформацію щодо утворення Української республіки, але з погляду на міжнародне право, повинні входити у зносини з комісарами як з представниками уряду усієї Росії...»* На це Любинський відповів: *«...рада народних комісарів немає такого права, а тому може висту-*

пати лише як представник Великоросії…» Далі Гофман сказав, що якщо Німеччина буде мати офіційну заяву від Українського уряду про те, що він, цей український уряд, визнає РНК лише як уряд Великоросії, то німецька делегація не буде обговорювати з цим порядком питання, що стосуються України.

17.12.17 за підписом голови РНК У. Леніна Петроград зненацька пред'являє Києву різкий ультитматум. У цьому ультиматумі Ленін був обурений небажанням Центральної Ради надавати більшовикам військову підтримку у боротьбі з «контрреволюцією», тобто з прихильниками щойно поваленого демократичного уряду. Також цим ультиматумом вимагається надати більшовикам допомогу для встановлення радянської влади на Дону. Далі в ультиматумі йшлося, що у випадку не отримання РНК задовільної відповіді на цей ультиматум протягом 48 годин, РНК буде вважати Центральну Раду у стані відкритої війни проти радянської влади як в Росії, так і в Україні.

Таким чином, совєтська росія погрожувала війною єдиному регіональному уряду, що більш менш терпимо поставився до жовтневого перевороту. Така позиція РНК була незрозумілою навіть для українських більшовиків. Так, наприклад, Василь Шахрай, член президії Всеукраїнської ради робітничих і солдатських депутатів, більшовик, згодом учасник переговорів у Бресті від створеного за розпорядженням Леніна альтернативного радянського уряду України від імені своїх однопартійців (штаб яких у той час розміщувався у колишній київській резиденції російського імператора) заявив: *«… цей ультиматум, на нашу думку, є непорозумінням… та частина соціал-демократичної партії більшовиків, яка перебуває в Україні вживе всіх заходів, щоб це непорозуміння закінчилось миром…»* Однак, це не було непорозумінням. Цей ультиматум був відповіддю Леніна на пропозицію Винниченка щодо подальшої організації мирних переговорів у Брест-Литовську, оскільки практична реалізація цих пропозицій була неможливою для петроградських більшовиків: *«…пропонуємо організувати центральне правительство росії на таких умовах, щоб воно було федеративного характеру, себто, складалось з представників крайових республік… тільки таке правительство правомочним вирішувати справу встановлення миру…»*

Створення такого уряду неминуче позбавляло більшовиків влади, але це було б небезпекою і для Німеччини. У Берліні розуміли, що ніхто, окрім Леніна, на сепаратні переговори з ними не піде, а це наводить на думку, що цей ультиматум міг бути погоджений з Гофманом, тим більше, що за свідченням Любинського, генерал знав про цей ультиматум і його основні положення ще до опублікування його у пресі. І Петроград, і Берлін були налаштовані категорично проти створення такого загальнодемократичного російського уряду. А тому, від реалізації на практиці цієї ідеї міг врятувати лише збройний конфлікт Центральної Ради з більшовиками. І цей конфлікт вибухнув саме тоді, коли був найбільш необхідним.

20.12.17 до Брест-Литовська прибули представники країн — учасниць мирних переговорів. Делегацію совєтської росії очолював Адольф Іоффе: *професійний революціонер, більшовик, член Центрального комітету більшовицької партії, під час жовтневого перевороту, голова Військово-революційного комітету.*

Колишніх супротивників Росії представляли делегації країн Четверного союзу: Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії. Дві останні країни суттєвої ролі на цих переговорах не грали. *Оттокар фон Чернін: потомственний граф, закінчив університети у Берліні та Відні, а також дипломатичну школу в Лондоні, міністр закордонних справ Австро-Угорщини, на переговорах у Брест-Литовську очоював делегацію своєї країни.*

Зі спогадів Черніна: *«…ми повинні втілити наші ідеї у всьому світі, спонукати народи полюбити один одного…»* На це Іоффе відповів: *«…думаю, що Вам важко буде примусити світ розділити ці погляди, швидше за все, це призведе до загальної громадянської війни… сподіваюся, пане Чернін, нам вдасться організувати і у вас революцію…»*

З цієї розмови було цілком зрозуміло, що більшовикам мир необхідний лише для того, щоб організувати світову революцію, а отже, для нової війни. Тобто, за разючої відмінності стратегічних цілей, інтереси сторін цілком збігалися у тактиці, оскільки Четверному союзу мир також був потрібний для успішного продовження війни. За місяць до цієї розмови Чернін записав у своєму щоденнику: *«…російський більшовизм*

становить для нас небезпеку, а тому, якби ми мали силу, то пішли би походом на Петербург і відновили б порядок… але цих сил немає… Німеччина зможе взяти Париж тоді, коли ми звільнимось від Східного фронту…»

21.12.17 до Києва для звіту урядові про хід переговорів у Брест-Литовську повернувся заступник голови української делегації в Брест-Литовську М. Левицький: *поручник, член партії українських соціал-демократів, кооптований до Центральної Ради від української громади Кубані.*

У той час, у зв'язку з ультиматумом більшовиків у Києві неспокійно, у повітрі відчувається нервозність, український уряд засідає майже цілодобово. Крім вимоги більшовиків визнати РНК урядом Великоросії, М. Левицький повідомив ще деякі подробиці його приватних розмов з генералом Гофманом: *«..німці цікавляться ультиматумом петроградських комісарів і нашою армією, запитують, чи вона може активно виступати… Німеччина зондує можливість тривалого конфлікту між нами та петроградськими більшовиками… щодо миру, то вони бажають, щоб на мирній конференції були наші представники…»*

З великою вірогідністю можна вважати, що українським політикам був вигідний збройний конфлікт з петроградськими більшовиками, і ось чому: *Петроград 1917 р. Тимчпсовий уряд відправляє до Києва делегацію для переговорів про правовий статус України у російській державі, очолює делегацію військовий міністр Тимчасового уряду, О. Керенський. Результатом цих переговорів став Другий універсал, що проголосить Центральну Раду верховним органом України з правом створення крайового уряду, — Генерального секретаріату. Це має бути затверджено Всеросійськими установчими зборами.*

Коли після жовтневого перевороту скинуті міністри запропонували Генеральному секретаріату відновити роботу Тимчасового уряду в Києві, їм було відмовлено, українські політики побоювались, що новий загальноросійський уряд автономний статус України не підтвердить. У грудні 1917 р. збройний конфлікт з Петроградом дозволяє зовсім відкинути ідею загальноросійського уряду, а сепаратні переговори з Німеччиною здається для українських політиків виправданим кроком. З цього приводу Винниченко сказав*: «… справа миру давала нам можливість закріпити свою державність, правда, звичаєве державне право виключає можливість федеративних частин вести міжнародні зносини незалежно від цілого, але це був час незвичайний, а тому усі звичаєві правові норми сили не мали…»*

У Бресті Гофман усіляко заохочує подібні настрої українців: *«…ми передбачили ваш інтерес у перемир'ї, і перебрання командування усіх українських частин на себе… »*

Наслідком таких дій, мала стати нова розстановка сил на переговорах з більшовиками у Бресті.

24.12.17, вночі, війська Центральної Ради захопили усі штаби Українського фронту від полку і вище, одночасно, видається наказ усім українським частинам на інших фронтах негайно передислокуватися в Україну. Вранці наступного дня Генеральний секретаріат приймає рішення про участь у переговорах і направляє до Брест-Литовська офіційну терегграму такого змісту: *«Уряд Української народної Республіки вирішив надіслати до Бреста офіційну мирну делегацію незалежну від делегації совіта народних комісарів…»*

У цей час у Брест-Литовську вже два дні тривали переговори на яких більшовики висловили свої умови: *Австрії та Німеччині належить звільнити усі захоплені під час війни території і відмовитись від умови виплати контррибуції.* На такі умови більшовиків представники країн Четверного союзу усіляко зволікали з відповіддю, бо очікували заяви з Києва, після якої ситуація різко змінилась би. Вже через день, Гофман відкидає вимоги більшовиків і в ультимативній формі вимагає від них визнання незалежності Польщі, Литви, Курляндії та Ліфляндії. Вже під кінець свого виступу генерал звертається до Іоффе і заявляє, що Німеччина офіційно визнала делегацію УНР на переговорах, як незалежну, яка невдовзі має прибути до Бреста.

Більшовицьку делегацію це захопило зненацька, а тому Іоффе просить зробити перерву у переговорах для проведення консультацій зі своїм урядом. Пізніше, генерал Гофман скаже: *«… я хотів укласти мир хоча б із частиною Росії…»*

02.01.18 Л. Троцький: *професійний революціонер. Один з лідерів партії більшовиків, член політбюро центрального комітету, після жовтневого перевороту нарком іноземних справ. Із січня 1918 р. керівник більшовицької делегації на переговорах у Бресті.* За підписом Троцького оприлюднюється запит Петрограда до країн Антанти, щоб ті підтримали совєтські мирні пропозиції у Бресті. Того ж дня країнам Четверного союзу було повідомлено, що подальша ситуація залежить від позитивної реакції на цей запит цих країн. Крім цього, слід змінити регламент цих переговорів.

Граф Чернін отримав це повідомлення у потязі на шляху до Брест-Литовська, куди він їхав для продовження переговорів: *«…від російської делегації отримано телеграму про перенесення переговорів на нейтральну територію до Стокгольма. Я вважаю цей маневр блефом. Якщо вони зараз не прибудуть до Бреста, ми будемо вести переговори лише з українцями…»*

Троцький телеграфує у Київ: *«…Рада Народних Комісарів згодна розпочати переговори про врегулювання спірних питань і пропонує надіслати для таких переговорів повноважних представників…»*

Приводом цієї телеграми стали події у Петрограді, що відбулись декілька днів назад: 29.12.17 закінчилась таємна нарада РНК з питання про Брестський мир. У ході дводенних дебатів більшість комісарів висловилась за революційну війну, що є для уряду Леніна смертю. У цей момент Ленін знайшов компромісне рішення, яке активно підтримав Троцький, а саме, було вирішено усіляко затягувати мирні переговори у Бресті і одночасно проводити швидкі заходи з реорганізації російської армії для активної її підготовки для подальшої революційної війни. Саме для цього і було задумане звернення до країн Антанти, а також пропонувалось перенести подальші мирні переговори до Стокгольма. Для втілення цих планів треба було тимчасово піти на союз з Україною. Про те, що такий союз можливий свідчив виступ Винниченка на одній із сесій Центральної Ради: *«…нас обвинувачують у відсутності соціалізму… з одного боку, нам пропонують соціалізм біло — червоно — синій, а з іншого, жовто — синій… а ми знаємо соціалізм тільки червоний…»*

Троцький чудово знав, що «буржуазна» Центральна Рада, як її називала більшовицька преса, в основному складалася із соціалістів, при цьому, це були люди молоді, не переобтяжені освітою і політичним досвідом, захоплених ідеєю загальної справедливості і справедливого миру, а це, поряд з позицією на переговорах більшовиків, дасть змогу затягнути переговори.

04.01.18 до Брест-Литовська повернулись представники Четверного союзу, і пропонують керівнику української делегації В. Голубовичу негайно розпочати переговори, не чекаючи делегації більшовиків. *Всеволод Голубович: закінчив духовну семінарію та Київський політехнічний інститут, член центрального комітету партії українських есерів від якої був кооптований до Центральної Ради, генеральний секретар торгівлі і промисловості.*

Чернін згадував: *«…зусилля українців були спрямовані на те, щоб якомога швидше домогтися самостійності, а чи повинна бути ця самостійність повною, чи в рамках Російської федеративної держави, було для них неясно…»*

На той час УНР декларувала прагнення до федеративного державного устрою разом з іншими частинами Російської республіки, але незважаючи на це, українські делегати обговорюють з німецькою делегацією у Бресті можливість повної самостійності.

Олександр Шульгин: закінчив Київський і Петроградський університети, лідер української партії соціалістів — федералістів. До Центральної Ради делегований українською громадою Петрограда. Генеральний секретар іноземних справ.

Під час обговорення позиції української делегації на переговорах у Бресті, Шульгін робить заяву: *«…німці готові визнати нашу повну незалежність…але повна самостійність настроїв мас не підніме і армії нам не утворить… доведеться вести виснажливу війну з Росією… у цій війні нам доведеться спертись на німецьку військову силу і в результаті цього, Україна буде Німеччиною окупована…»*

06.01.18 Київ надсилає до Петрограда різку ноту, а наступного дня більшовики роблять хід у відповідь, 07.01.18 командувач радянських військ на півдні росії, Антонов-Овсієнко віддає наказ про військовий наступ на Україну. Вже наступного дня червоногвардійські загони без бою захоплюють Харків і не зустрічаючи опору рушили

вглиб країни. Їх чисельність не перевищувала й семи тисяч, а в Центральної Ради підпорядкованих їй військ було набагато більше, 20 тис. Винниченко: *«…полки імені різних гетьманів дивним способом укладали з червоногвардійцями нейтралітет, а потім повертали свої українські багнети проти нас…»*

Українські солдати не могли розібратися у дивному політичному хитросплетінні подій і роздратовано сприймали усе, що відбувається, як приватні прорахунки усередині української політичної верхівки. Натомість, війська петроградських більшовиків були активно підтримані хоча й небагаточисельними більшовиками українськими.і це загрожувало українській самостійності.

У цій ситуації Винниченко пропонує українській делегації у Бресті негайно розпочати переговори з більшовиками. Відтак, у Бресті Троцький і Голубович таємно зустрічаються і швидко досягають згоди: Троцький: *«…вважаю, що нам спільно треба наполягати перед німцями про перенесення подальших переговорів до нейтральної держави…».* Голубович: *«…наші делегації стоять на приблизно одинакових заходах миру… за певних умов ми можемо погоджувати свою позицію з совітом народних комісарів… »* Троцький: *«…чудово, зі свого боку ми можемо визнати вас повноважною делегацією незалежної Української республіки…».* Це було тактичним вивертом більшовиків.

09.01.18 більшовики захоплюють ще декілька українських міст, в тому числі, Катеринослав. Шульгін зв'язується з Брестом і він повідомляє на черговому засіданні українського уряду про результати своєї розмови з керівником української делегації у Бресті: *«…сьогодні за домовленістю з Троцьким українська делегація зробить заяву про своє приєднання до проекту мирного договору народних комісарів…».* На жаль під час цієї розмови телефонічний зв'язок між Києвом і Брестом був перерваний. Відтак, українська делегація у Бресті була ізольованою і вбачається, що це сталось не випадково. За пів години до пленарного засідання у Бресті керівник більшовицької делегації повідомив Голубовича про відмову більшовиків визнавати Україну самостійною державою з вимогою, щоб представники української делегації приєднались до делегації Петрограда. Голубович постав перед складним вибором, і не маючи можливості проконсультуватись з Києвом, прийняв не найкраще у той момент рішення: *«… під час наради серед української делегації ми вирішили підтримувати з представниками народних комісарів єдність у спільних заявах…».* Але такі заяви не послідували, оскільки голова пленарного засідання доктор Кюльман не дав їх зробити. *Ріхард фон Кюльман: народився у сім'ї потомственних дипломатів. Закінчив дипломатичну академію в Берліні, державний секретар іноземних справ Німеччини. На переговорах у Бресті був керівником німецької делегації.* Кюльман не дає слова Троцькому і виголошує різку декларацію, що змінювала усю політику щодо Росії: *«…ми відмовляємося залучати до переговорів країни Антанти, а також категорично відмовляємося обговорювати питання про перенесення місця переговорів. Це рішення є остаточним…».* Така заява не дозволяла більшовикам затягнути переговори, а тому робило безглуздим альянс українців і більшовиків.

10.01.18 на черговому пленарному засіданні Троцький робить несподівану заяву про те, що *«…більшовицька делегація цілком приймає пред'явлені нам умови, і згодна вести подальші переговори незалежно від того, чи приєднаються до них країни Антанти… ».* Таким чином, більшовики приймають цей ультиматум, про неприйнятність якого українська делегація вже встигла заявити, і, тим самим, залишила українську делегацію у повній ізоляці. Такої підступності до партнера не очікував навіть граф Чернін, який згодом заявив: *«…новий конфлікт з українцями, вони вимагають від нас визнання їх повної самостійності і заявляють, що вони поїдуть геть, якщо цього не буде зроблено…».* Представники Четверного союзу до такої заяви української делегації поставились надто прохолодно, але блеф Троцького продовжується і він заявляє: *«…у російської делегації немає ніяких заперечень щодо участі української делегації в мирних переговорах…»*

Причиною такої, здавалось би дивної поведінки більшовиків були події у Вашингтоні, а саме: *08.01.18 президент США Вільсон оприлюднив свій план закінчення світової війни, що складався з 14-ти пунктів, 6-й пункт стосувався колишньої Російської імперії і підтримував позицію петроградських більшовиків про право націй на самовизначення.*

Вільсон знову повертається до ідеї всеросійського демократичного уряду, сформування якого так боявся уряд Леніна. У коментарях до цих пунктів йшлося, що мирний договір повинен бути обумовлений необхідністю створення національних урядів. Вже через рік на мирній конференції в Лозані було визнано незалежність Польщі, Чехословаччини, Угорщини, трьох Балтійських держав. Ці пропозиції Вільсона перетворили Берлін і Петроград на тимчасових ситуативних союзників, перенесення мирних переговорів до Стокгольма перетворювало їх на міжнародну мирну конференцію, а це позбавляло Німеччину можливості виграти світову війну, а більшовики втрачали надію на світову революцію. Саме у цей час, самопроголошена Українська держава отримала рідкісний шанс на її легітимне входження до міжнародного співтовариства.

І такий шанс наші українські політики мали.

Троцький це зрозумів відразу, а тому делегацію Центральної Ради у Бресті, на його переконання, ні за яких умов, не можна було відпускати з павутиння Брестських переговорів.

11.01.18 на Західному фронті продовжується виснажлива війна. Успіх же переговорів у Бресті міг різко змістити співвідношення сил на користь Німеччини. У цей час уряд Франції надсилає до Києва офіційну ноту у якій, зокрема, йшлося: *«…бажаючи затвердити свої дружні наміри, від сьогодні Фроанцузька Республіка увійшла в офіційні відносини з Українською Республікою… »* Це було фактичним визнанням Францією, яка відігравала найбільш визначальну роль серед країн Антанти УНР.

У цей же день, подібну заяву робить уряд Великобританії: *«Уряд його Величності з усіх сил допомагатиме українському уряду у завданнях підтримання порядку поборювання центральних держав…»* З усього цього випливає, що Антанта, по суті, пропонувала свою допомогу у боротьбі з петроградськими більшовиками.

З аналізу багатьох протоколів засідань Центральної Ради простежуються часті згадки про сербські та чехословацькі дивізії в Україні. В Україні наприкінці 1917 р. дислокувалось близько 50 тис. сербських вояків і 60 тис. чеських військових. Це були добре дисципліновані і озброєні частини, які у декілька разів перевищували військові сили більшовиків та армії УНР разом узяті. Це дійсно була грізна військова сила: *Київ, травень 1917 р., у передмісті Києва розвантажувались колишні військові слов'янських національностей Німецької та Австро-Угорської імперій, які перебували у полоні. Згодом, за допомогою Англії і Франції з них організовуються перші добровольчі корпуси. Через два місяці український уряд підпише угоду з майбутнім президентом Чехословаччини Масареком про подальшу антинімецьку боротьбу. Саме втручання чехів в українські справи могло стати вирішальним у війні з петроградськими більшовиками і направити подальшу українську історію зовсім в інше русло. Навіть за найбільш несприятливих для українців подій, УНР, де юре, залишалася б в блоці країн Антанти. Навіть програвши війну з більшовиками, український уряд мав би можливість створити уряд у вигнанні, і мав би усі правові підстави для створення у майбутньому незалежної Української держави, так, як згодом зробили чех Масарек, чи поляк Пілсудський.*

11.01.18 на своєму засідання уряд УНР розглядав питання про пропозицію Франції надання фінансової допомоги: «…слухали пропозицію Франції надати нам фінансову допомогу у сумі 500 млн… ухвалили обміркування цієї справи одкласти…»

У зв'язку з цим, випливає висновок, що українські урядові соціалісти взагалі не розглядали країни Антанти як можливих майбутніх союзників, а робили свій вибір лише між Четверним союзом і більшовикаим. Вони, українські соціалісти, як показала подальша наша історія вважали, що граючи на суперечностях у Бресті, вони матимуть більше шансів здобути незалежність України.

12.01.18 на черговому пленарному засіданні мирних переговорів у Бресті, граф Чернін від імені краї Четверного союзу, не лише підтверджує на цих переговорах повноваження української делегації, але й визнає незалежність України: *«…маю честь заявити, що ми визнаємо українську делегацію правомочним представником самостійної Української Народної Республіки… формальне визнання Української Народної Республіки незалежною державою буде закріплено в майбутньому мирному договорі…».* Це було у той момент, коли до проголошення Центральною Радою Четвертого Універсалу про повну незалежність України залишалось десять днів.

Черніна підтримав Троцький своєю відповідною заявою: *«…ми не бачимо ніяких*

перешкод, щоб самовизначення українського народу відбулось на ґрунті визнання незалежної Української республіки… »

Це дозволяло Україні увійти у світове співтовариство як незалежній, суверенній країні, укласти мир з країнами Четверного союзу, а здавалось би внутрішній конфлікт між Петроградом і Києвом перетворювався на конфлікт двох незалежних держав. Це також давало можливість Києву увійти в політичний і військовий альянс з Берліном та Віднем.

12.01.18 Голубович, керівник української делегації на мирних переговорах у Бресті виголосив промову у якій заявив, що українська делегація вважає ситуацію задовільною, щоб перейти до дальших мирних переговорів.

15.01.18 через три дні після того, як на мирних переговорах у Бресті представники країни Четверного союзу офіційно визнали делегацію Києва офіційним правомочним представником незалежної УНР, а керівник делегації совєтської росії, Л. Троцький несподівано підтримав це визнання, український уряд оприлюднив звернення до солдатів усіх фронтів і до всього великоросійського народу: *«…Центральна Рада постановила відправляти хліб у Великоросію і довести до відома голодуючого Великоруського народу, що український народ бажає допомогти своїм братам хлібом, але не може цього зробити, допоки не вижене зі своєї держави грабіжників — красногвардійців…»*

Цим зверненням Україна відкрила свій головний козир, на величезних спустошених територіях Центральної та Східної Європи, вона була чи не єдиною країною, що мала стратегічний ресурс для війни, — хліб. Того ж дня генерал Гофман записав у своєму щоденнику: *«…український мир, який досі був засобом, щоб притиснути ним Троцького, був тепер конечною необхідністю, як мир хлібний…»*

Єдина делегація Києва та Петрограда, а також їх єдина позиція на переговорах у Бресті були непотрібними країнам Четверного союзу, про що відверто говорив міністр закордонних справ Австро — Угорщини, граф О. фон Чернін: *«… я прагну до того, щоб використати ворожнечу перербуржців та українців та укласти мир з першими, або другими…».*

Такої ж тактики дотримувався і Л. Троцький, який будучи досвідченим політиком, водночас, усі рішення погоджував з Леніним. Троцький усвідомлював, що без українського хліба країни Четверного союзу не могли продовжувати світову війну, вони, ці країни, повинні отримати цей хліб або за мирним договором, або ж захопити його силою, і цій силі було нічого протиставити. На даний час, військової сили у Росії не було. У цьому контексті Троцький згадував: *«…щодо неможливості ведення революційної війни у мене не було і тіні розбіжності з Володимирем Іллічем, коли я проїжджав через фронт на шляху до Брест-Литовська, наші окопи були пустими… те що ми не могли далі воювати було для мене цілком очевидним…».* Виходить, думав Троцький, хліб Україні доведеться віддавати державам Четверного союзу за будь-яких умов, якщо ж совєтська росія підпише договір про мир без участі Центральної ради, то і обов'язок годувати армії країни Четверного союзу, та й самі ці армії, буде покладений на більшовиків. Така змова з Німеччиною, думав далі Троцький, неминуче призведе до розколу у їх, більшовицьких, рядах, а тому, єдино правильним було підписання мирного договору країнами Четверного союзу саме з УНР. Вже 16 січня 1918 р. у Відні та Берліні німецькі соціал-демократи виводять людей на великі маніфестації під гаслом «миру і хліба», ці маніфестації згодом переросли у сутички з поліцією та великі вуличні бої. Чернін: *«…у питанні продовольства нам загрожує катастрофа, постачання армії стане нгеможливим і це призведе до повного краху Австрії… я сподіваюся, що мені вдасться забезпечити доставку хліба з України…».*

На той час у Бресті делегація УНР уже увійшла в смак самостійного гравця. З цього приводу Чернін згадував: *«…з українцями переговори просуваються з превеликими труднощами… для нової України вони зажадали Східну Галичину… цього не можна було поставити навіть на обговорення…».* Саме такі побажання українській делегації перед її відбуттям до Бреста, голова Центральної Ради, М. Грушевський: *професор Львівського університету, автор понад двох тисяч наукових праць, лідер української партії есерів, Голова Центральної Ради.* Таку позицію можна зрозуміти з огляду на події, що відбулись задовго до переговорів у Бресті: *4 серпня 1914 р. у Лемберзі (нині*

Львові) представники українських партій оголосили про створення Союзу визволення України, метою якого є об'єднання України російської з Галичиною австрійською в самостійну українську державу під патронатом Австрії. Це заінтересувало австрійську владу, що була не проти додади до Австро-Угорщини значний шмат території з працьовитим населенням, багату корисними копалинами та хлібними ресурсами, до того ж руками самих українців. Незабаром, організатори Спілки визволення України, в тому числі і Грушевський, переїжджають з Відня до Києва з лекціями про необхідність об'єднання України в одну державу. Число організацій, що розділяли їх погляди у цей час примножувались з кожним днем, уряди Австрії та Німеччини щедро надавали їм гроші та літературу. Вже до початку лютневої революції 1917 р. Їх результати роботи були вражаючими, набагато більшими, ніж очікувалися. У цей же час, українські політики дійшли думки, що звільнившись від російського протекторіату, не обов'язково йти під протекторіат Австрійський, а об'єднати Україну можливо й без стороннього допомоги, спираючись на свої власні сили та виключно на волю українського народу, що таке об'єднання українців в одну державу має відбутися в межах усіх територій, де проживають українці.

Відтак, країни Четверного союзу з подивом довідались, що цій волі відповідає не лише Галичина, а й північна Буковина, угорська Русь, частина польських земель. Делегація УНР у Бресті категорична заявила, що ці території заселені українцями, а тому мають відійти до України. Під тиском обставин, генерал Гофман пропонує Голові української делегації Любинському обговорити спірні питання на неофіційній зустрічі, Гофман: *«… на мій погляд, претензії до Австро-Угорщини безсоромні і можуть завести переговори у глухий кут… »*, Любинський: *«Ми ще стоїмо на прилученні до України частини Холмщини…»*, Гофман: *«…щодо Холмщини, то я завжди вважав самостійну польську державу утопією, в цих домаганнях я можу обіцяти Вам свою підтримку…»* У цей час в Україні багато солдатів корпусу польських легіонерів відмовились від нейтралітету і боролись з більшовиками на боці Центральної Ради, вони воювали під своїм старим гаслом: *«За нашу і Вашу свободу».*

Чернін: *«…українці зробилися скромнішими і тепер погоджувались надати Галичині тільки особливих автономних прав, і це питання має бути вирішене…»*

Більшовики розуміли, що хлібний мир це лише передишка перед капітуляцією однієї зі сторін. Київ відчував підступність більшовиків, *Євген Миронович, кооптований до Центральної Ради від всеукраїнської ради військових депутатів, очолював ліве крило української соціал-демократичної партії.* У середині січня 1918 р. у Києві на засіданні уряду відбулась сутичка між Нероновичем і Винниченком: *«… у приватній розмові я сказав товаришу Нероновичу, що під тиском комісарів можливо у нас виникнуть думки про сепаратну угоду…»*, Неронович: *«…я наполягаю, що товариш Винниченко сказав, що цілком можливо заключення сепаратного миру і закликання німців нам на підмогу…»*

18.01.18 у Петрограді відрилось перше засідання Всеросійських установчих зборів. Цей всенародно обраний орган був єдиним законним органом влади, створеним на демократичній основі, в результаті виборів, що пройшли на території усієї російської республіки і проголошеним ще Тимчасовим урядом. Вже через декілька днів своєї роботи вони могли зажадати усієї повноти влади в державі. Наступного ранку Троцький повідомив представникам держав Четверного союзу про розпуск більшовиками цих зборів, Троцький: *«…німці побоювалися, що ми змовимось з патріотично налаштованими установчими зборами і це може спричинити продовження війни… розпуск же зборів означав нашу готовність до припинення війни за будь-яку ціну…»*

Офіційний Київ на цю подію не відрегував ніяк. Однак, коли ідею формування загального, демократичного, законного уряду у російській республіці було остаточно поховано, позиція української делегації на переговорах стає більш жорсткішою. Це призвело Черніна до розпачу: *«…українці не ведуть більше переговорів, вони диктують, вони використовують сприятливе для них становище… а ми були такі близькі до підписання договору…».*

Ситуацію для країн Четверного союзу врятують більшовики, 21.01.18 до Бреста прибула ще одна українська делегація. Тимчасово виконуючий обов'язки керівника радянської делегації, А. Іоффе повідомив про це представників Четверного союзу офіційним листом: *«..долучаємо до цього копію мандата уповноважених представників*

робітничо-селянського уряду Української Республіки… маю честь повідомити, що російська делегація включає їх до свого складу…». У мандаті містилось дві цікаві деталі, а саме, цей уряд був альтернативний до Київського уряду, і він, як і Центральна Рада називала Україну Українською народною Республікою. Петроград притримував цей свій козир більше двадцяти днів: *Харків 1917 р., 24.12.17 розпочав свою роботу перший Всеукраїнський з'їзд рад, який проголосив в Україні радянську владу. Від петроградського РНК на цей з'їзд прибув такий собі товариш Бакинський, він учасникам цього збіговиська прочитав привітання товариша Леніна, а далі проголосив, що діяти слід згідно з декларацією про самовизначення, але не слід звертати увагу на те, що Україна вже самовизначилась, і, навіть, відокремилася, тобто Центральну Раду і її дії не визнавати. Усе пройшло швидко й організовано. Всього за один день оперативно обрали так званий «український уряд», проголосували резолюцію про організацію влади, оголосили про заколот київських націоналістів і на двадцять днів завмерли. Цей маріонетковий так званий український уряд петроградські більшовики тримали про запас, більшовики задумали пустити його у хід у випадку, коли переговори у Бресті між українцями і представниками держав Четверного союзу зайдуть у глухий кут. І такий час настав, Петроград вирішив налякати непоступливих українців і дав добро на прибуття до Бреста «української» делегації з Харкова. Цей демарш більшовиків викликав подив не стільки серед представників УНР на переговорах, як серед представників держав Четверного союзу.*

Дещо пізніше, глава українського уряду Винниченко відзначить: *«… німцям така комбінація була невигідна, бо тоді був би мир не з Україною, а з самою Росією…»*

Четверний союз Харківського так званого «українського уряду» не визнав, але, одночасно, розпочав великий тиск на український уряд Київський: Гофман, Кюльман та Чернін наполягають на тому, щоб делегація Центральної Ради передала в Київ категоричні умови щодо негайного офіційного проголошення України незалежною державою, наголошуючи на на тому, що вони готові підписати мирний договір лише з незалежною державою. На той час петроградські червоногвардійці на північно-східному напрямі вже вийшли до околиць Чернігова і Конотопа, а на південно-східному, — вийшли до Лубен та Знам'янки. Вони готували генеральний наступ на Київ, який поступово затискався у лещата червоногвардійців.

У цей критичний момент, у Києві відбувається закрите засідання з питання проголошення незалежності, всього 49-ть осіб покладали на себе відповідальність за доленосне для України рішення: *«…гасло самостійності не має у собі нічого привілейованого для справжніх соціалістів, і якщо у цей час наші соціалістичні партії поставили це гасло на чергу дня, то це лише тому, що цього вимагають обставини…»*, йшлося в одному з виступів на цьому засіданні. Українські політики майже усі були соціалістами і в цей важкий час намагалися проскочити між жорсткими жорнами Берліна і Петрограда, а тому було ухвалено соціалістичний за змістом документ, М. Грушевський зачитує остаточний варіант IV Універсалу УНР: *«Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу…»* Ця урочиста подія відбулась 22 січня 1918 року. За свідченням очевидця: *«… Україна не чула того проголошення, на білому великому фоні Софійської площі чорніла лише невелика пляма людей… може у тій плямі були кур'єри — посланці, щоб негайно з копіями універсалу вирушити в губерніальні центри з наказом сповістити повіти, волості, села… не тільки сповістити, а й пояснити, нічого того не було… така велика подія відбулася лише в Києві…»*

З документів Цетральної Ради: *«…петроградське правительство починає затягувати мир і кличе на нову війну, знову проллється кров, знову нещасний трудолюбивий народ буде класти своє життя за чужі їм інтереси…»* Під тезою про владу робітників і селян, скасування приватної власності на землю, державний народний контроль, цілком може підписатися й сам Ленін. Положення цих статей були списані з Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, яку більшовики проголосили як основу концепції будівництва своєї держави. Українські соціалісти цим намагалися зблизити свої позиції з позиціями петроградських більшовиків, Винниченко: *я щиро бажаю, щоб цей Універсал був твердим фундаментом під нашим будівництвом соціалізму і певен, що його основи приведуть нас до федерації соціалістичних республік усього світу…»* Здається, до цього вже додати нічого.

26.01.18 інформаційні агенства поширюють цитати графа Черніна з промови перед парламентарями Австро-Угорської імперії у якій він відверто пояснює свою тактику переговорів у Бресті: *«…мир з Петроградом нічого не змінить у нашому становищі, вивозити Петроград нічого не може…бо окрім революції і анархії там нічого нема… інакше представляється мир з Україною… вона має засоби поживи…..»*

З документів Цетральної Ради: *«…уже два тижні як було внесено запит про сепаратний характер замирення, але відповіді ми не одержали… таємниця закутує весь хід переговорів…. Метод української делегації, яка стоїть на боці національного егоїзму… є методом таємної дипломатії… .»*

Українська ж опозиція розуміла, що такий хлібний мир, окрім грабунку, нічим закінчитись не може, згодом, це починають розуміти і представники провладних українських партій.

Міністр закордонних справ Шульгін робить заяву такого змісту: *«…ми поки що окремо нічого не підписували… я гадаю, що обставини складуться так, що ми укладемо загальний мир…. і ми не змушені будемо вести переговори про сепаратний мир…»* Такі обставини обговорювались на таємній нараді, на яку навіть не були запрошені всі члени уряду. На цій нараді скликаної з ініціативи Винниченка обговорювався план, який здавався був єдиною можливістю віднайти спільну мову з Петроградом, Винниченко: *«…ті члени уряду, які маніфестували себе лівими, повинні мене арештувати, оголосити владу рад і негайно вступити у переговори з РНК… виступити самому я не міг, бо увесь час стояв на чолі уряду, який боровся з більшовиками…я міг тільки віддати самого себе як контрреволюціонер… в ім'я збереження в Києві влади в українських руках».*

Лівими в українському уряді були есери, саме до них, за задумом на нараді мала перейти в Україні влада від соціал-демократів. Цю ідею могли підказати самі більшовики, Й. Сталін: *професійний революціонер, один з лідерів партії більшовиків, член політбюро ЦК, після жовтневого перевороту, — народний комісар у спарвах національностей.*

Ще у середині січня вдалося перехопити секретну телеграму Сталіна радянській делегації у Бресті у якій він повідомляє разючу поінформованість в українських справах: *«… за наявними даними раду зсередини підривають ліві есери, які діють у контакті з петроградськими колегами… у найближчому майбутньому Винниченка буде замінено…».* До цього слід додати, що на момент жовтневого перевороту, у партії більшовиків перебувало не більше 24 тис. її членів, а партія серерів нараховувала у той період більше 300 тис. своїх членів.

Сам Винниченко згодом стверджував, що відмовився від ідеї фіктивного перевороту, але насправді усе було інакше. Усе зіпсувала надмірна таємничість цієї справи, 29.01.18 військовий комендант Києва, соціал-демократ Ковенко, якого не було посвячено у сценарій змови про щось довідався і прямо у будинку уряду арештував заколотників. Того ж дня розпочалось повстання проти Центральної Ради, повсталих підтримали регулярні полки Центрально Ради, а саме, імені Шевченка, гетьмана Сагайдачного. Військове міністерство звинуватило у причетності до цих подій саму Центральну Раду, а та реагує на це досить своєрідно. Фракція соціалістів робить дивну на перший погляд заяву: *«…на повстання нам треба відповісти не помстою, а закликом ворогів до співробітництва, треба, що у Центральній Раді з нами так само працювали і більшовики…»* Самі повсталі також поводились досить дивно, оскільки ще напередодні повстання, полк імені Івана богуна у повному озброєнні прибув до будинку уряду з вимогою розігнати буржуазну Центральну Раду, але його вояки обмежелись невеликим бешкетом. У місті розпочалися збройні сутички, з яких часто було незрозуміло, хто з ким б'ється, чи то боролися з більшовиками, чи то з'ясовували між собою стосунки українські політики із задіюванням регулярних військових частин. І це було у той час, коли загони петроградських червоногвардійців уже підходили до Києва. Для наведення порядку у столиці з антибільшовицького фронту були відкликані війська, а в цей час під Крути вирушають 250 студентів, юнкерів, гімназистів.

У цьому контексті слід зазначити, що провал задуманого так званого «перевороту» з перебранням влади у Києві від соціал-демократів до лівих есерів ставив під удар увесь план зближення з більшовиками, і тоді українським політикам довелося

імпровізувати: *під виглядом політичної кризи Винниченко йде у відставку, а новим головою українського уряду обирають керівника української делегації на мирних переговорах у Бресті, есера Голубовича, а його повноваження на переговорах передають О Севрюку: закінчив петроградський технологічний інститут, кооптований до Центральної Ради від громадських студентських організацій, член ЦК української партії соціалістів-революціонерів. Того ж вечора Севрюк вирушає до Бреста, отримавши найширші повноваження на ведення подальших переговорів, при цьому, не лише з представниками Четверного союзу, а й з представниками так званого харківського «українського» уряду.*

30.01.18 у Бресті події у Києві спричинили стурбованість, оскільки курс нового українського уряду спрямованого на зближення з Петроградом не лише не влаштовував країни Четверного союзу, але й самих більшовиків. Відтак, до Бреста терміново повертається Троцький, який чітко дає зрозуміти, що петроградські більшовики на угоду з Києвом не підуть, але вони, більшовики, зовсім не проти продовження сепаратних переговорів українців з Четверним союзом. Троцький у цьому контексті сказав: *«… у плані політичних симпатій ми цілком стоїмо на боці харківського уряду, але якщо київський уряд продовжує своє існування, то й ми зберігаємо щодо його делегації зайняту нами раніше позицію…»*

Він це сказав так, бо вже станом на той час Україна майже повністю була захоплена більшовиками. Водночас, Петроград був заінтересований у якнайшвидшому зближенні Києва і Берліна, а тому Тороцький і більшовики були заінтересовані у тому. Щоб український уряд пордовжив своє існування до підписання мирної угоди з країнами Четверного союзу. Це підтверджується такими подіями: *по дорозі до Бреста, потяг з українською делегацією було зупинено й захоплено червоногвардійцями, українських переговорників, які направлялись до Бреста було затримано й згодом, арештовано, але за декілька годин вищим розпорядженням їх усіх було звільнено. У той саме час війна з петроградськими більшовиками в Україні була дуже жорстока, а тому навряд чи високих чиновників УНР відпустили б просто так, без відповідного наказу більшовицького керівництва.*

Севрюк благополучно добирається до Бреста, де ситуацією, що склалась старається скористатись глава німецької делегації, Кюльман: *«…у зв'язку з невизначеністю становища України, ми утримуємось від негайного визнання незалежності Української Республіки і зберігаємо за собою право і залишаємо за собою право визначити це залежно від змісту і підписання мирного договору… .»*

Це вже був натяк Севрюку на присутність у Бресті делегації від так званої радянської України, але тут у справу втрутився Троцький. Відразу ж після відкриття чергового засідання мирних переговорів він надає слово делегату від харківського уряду, Ю. Медвєдєву: *один з лідерів лівого крила української соціал-демократичної партії, згодом, більшовик, член президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, у Бресті керівник делегації так званої радянської України.* Його виступ в основному складався із революційних фраз, що вже усім набридли, але його випад в сторону країн Четверного союзу дуже здивувала їх делегацію: *«…весь український народ, що живе на Україні, у Галичині, Буковині й Угорщині, незалежно від державних кордонів, що нині його розділяють на шматки, повинні жити як окремішне ціле… ми прагнемо до того, щоб у найближчому майбутньому забезпечити цю єдність… »*

Це вже була погроза військового тиску більшовиків на країни Четверного союзу. Дещо пізніше Троцький зізнається у своїх спогадах: *«… питання про Угорщину, Галичину, Буковину природно зачіпали інтереси Австрії під владою якої перебували ці області… навіть делегація Цетральної Ради, яка у переговорах заїкалася лише про Східну Галичину прикусила язика…».* Таким чином, територіальні вимоги Медвєдєва були набагато ширшими за претензії української делегації. Почувши це, Кюльман ошелешено звернувся до Троцького з уточненням: *«..чи є декларація виголошена Медвєдєвим також офіційною позицією російського уряду?».* На це Троцький відповів: *«….зрозуміло, ми несемо за цю декларацію нашу спільну відповідальність…»* Кюльман: *«…ну що ж сподіваюся, що Ви цілком розумієте наслідки такої заяви…»*

Троцький цілком розумів наслідки такої заяви, він саме на них і розраховував. Тепер про переговори харківської «української» делегації з делегаціями Четверного союзу годі було й розраховувати, а тому, як вважали вони, залишився лише один український партнер.

Того ж вечора з незрозумілих причин обривається зв'язок української делегації з Києвом, а Кюльман і Чернін ультимативно вимагають від Севрюка офіційно розірвати будь-які відносини з більшовиками. 02.02.18 у Бресті делегати гаряче обговорювали різку заяву української делегації на адресу більшовиків, проголошену на ранковому засіданні, що цілком складалася з обвинувачень на адресу більшовиків і була погоджена з представниками країн Четверного союзу. Севрюк згадував, що: *«...про нашу заяву члени німецької делегації були попереджені, і було взаємно погоджено, як вони мають не неї реагувати...»* З огляду на це, успіх переговорів між Центральоню Радою і країнами Четверного союзу було забезпечено.

У цей же день, українська делегація у Бресті вітала свого найстаршого члена, Миколу Левицького, якому тоді виповнилося всього 37 років: *усі члени української делегації на переговорах у Бресті були молодими і брак знань і досвіду вони намагалися компенсувати пристрасною, навіть фанатичною вірою у ту справу, за яку вони взялися, упевненістю, що здатні її виконати. Вдавалося їм це не завжди, вони не могли на рівних протистояти ленінській когорті, загартованому ордену професійних революціонерів, а українці були романтиками. У будь-якій іншій справі, вони б неодмінно були б переможцями, але не у тій політичній атмосфері, що склалася на той момент, де романтикам не було місця.*

У цей час до Бреста надійшла звістка про захоплення Києва більшовиками-червоногвардійцями. Зважаючи на це, Гофман заявив, що тій ситуації, коли український уряд не контролює власної столиці, Німеччина не може підписати договір про мир з Україною. Тоді майже миттєво, після цієї заяви оживає телеграфний зв'язок і генерал переконується, що ця звістка була неправдивою, але у цей час більшовицька армія вже захопила східні околиці Києва, їх кіннота успішно форсувала Дніпро і вийшла на північні околиці, в їх частинах зачитують наказ № 9 «про вирішальний штурм», але наступ несподівано припиняють. З військової точки зору ніякої необхідності у цьому не було, але більшовики захоплять центр Києва лише тоді, коли українська делегація у Бресті підпише мирний договір з представниками Четверного союзу. Відтак, Петроград свідомо надав Києву певний резерв часу для завершення переговорів з представниками країн Четверного союзу.

08.02.18 у Києві фактично на приватних зборах декілька українських міністрів ухвалили таємне рішення про евакуацію уряду, не поінформувавши про це навіть військове міністерство.

Микола Порш: *член ЦК української соціал-демократичної партії, кооптований до Центральної Ради від українського союзу кооперативів, в уряді, генеральний секретар праці, згодом, і військових справ.*

Того ж дня ввечері уряд таємно тікає зі столиці і фактично зраджує не лише своїх військових, а й більшість населення міста. Через деякий час М. Порш з гіркотою звадуватиме, що звістка про евакуацію уряду з Києва поширилась цілком приватно, і лише серед тих, хто належав до найвищих щаблів державного апарату, ані штаб оборони Києва, ані штаби частин, які самі тоді билися з відділами червоної гвардії, нічого про це не знали. А в Бресті у цей же день закінчились усі приготування для підписання мирного договору.

Пізно вночі у Бресті свої підписи під мирним договором ставлять керівник української делегації на мирних переговорах О. Севрюк, представник Німеччини, генерал Гофман і доктор Кюльман, міністр закордонних справ Австрі, граф Чернін. Це станеться в ніч з 8 та 9 лютого 1918 р.

А вже вранці 9 лютого більшовицькі війська захопили Київ.

Того ж дня усі демократичні сили колишньої російської республіки висловлюють на адресу українського уряду обурення і протест, а країни Антанти розривають з Центральною Радою дипломатичні відносини.

09.02.18 після евакуації з Києва уряд Центральної Ради тимчасово розташувався у Житомирі, декілька вимотаних бойових загонів, що зберегли їй вірність, ледве відбиваються від постійних атак червоногвардійців. Про становище тогочасного українського уряду свідчать декілька документів із засідань Центральної Ради: *«...ухвалено, голові ради міністрів слід одночасно виконувати обов'язки міністра закордонних справ, міністру судових справ, — обов'язки міністра фінансів, міністру внутрішніх*

справ, — обов'язки міністра освіти…військовому міністерству негайно відібрати дві гармати, що були позичені польському корпусу легіонерів…» У Києві залишилось багато представників українського уряду, які погодились на співпрацю з більшовиками після захоплення ними Києва, а деякі українські міністри дизертирували. Так, наприклад, Винниченко у цей день їхав у загальному вагоні потяга, що прямував на південь. Винниченко: *«..не бажаючи ніяким чином брати участь у дальшій акції Центральної Ради, передбачаючи неминучу угоду з німцями, я навмисно поїхав не в Житомир, а на другий кінець України…».* Спересердя він кинув фразу, про яку, згодом, згадували декілька очевидців: *«…Україна не хоче незалежності, тим гірше для неї, нехай тоді вона пройде через чистилище більшовизму, якщо це необхідний шлях до самостійності…»*

Микола Муравйов: *підполковник, член партії есерів, активний учасник жовтневого 1917 р. перевороту, начальник штабу групи військ для боротьби з контрреволюцією на півдні Росії, у січні 1918 р. головнокомандувач більшовицькими червоними військами в Україні.*

Ще напередодні захоплення Києва червоне командування на чолі з Муравйовим видало червоногвардійським бандам наказ: *«…жителів не жаліти… вони нас не жаліли і терпіли владарювання гайдамак… хто не з нами, той проти нас…»*

Червоне командування, крім грабунків киян, що не розслідуватимуться, пообіцяло кожному червоногвардійцю виплатити по 100 рублів, а пораненим, — по 500 рублів. Гроші були забрані у киян. Крім того, з містян було витребувано ще 5 млн. рублів на утримання червоних радянських військ. У місті розпочались грабунки, беззаконня та кривава різня.

Ще у грудні 1917 р. згідно з розпорядженням Центральної Ради було проведено реєстацію офіцерів, військових лікарів і івйськових чиновників колишньої російської армії. Під час хаотичного відступу уряду та вірних йому військових частин ці документи не були ні знищені, ні забрані з собою, і вже за дві доби після захоплення Києва червоногвардійцями, за цими списками у Маріїнському саду, червоні розстріляли понад дві тисячі людей, Цей гріх взяли на свої душі українські соціалісти.

10.02.18 у Бресті генерал Гофман офіційно повідомляє Троцькому про укладення країнами Четверного союзу мирного договору з Україною і оголошує радянській делегації черговий ультиматум: *у Німеччині вже знають, що згідно з декретом про організацію Червоної армії, більшовики створюють у своєму тилу боєздатні військові частини, а тому нові умови миру дуже жорсткі.*

Троцький на це відповів: *«...ми доводимо до відома держав і народів воюючих і нейтральних країн, що радянська Росія відмовляється від підписання анексіоністського договору і одночасно оголошує стан війни припиненим…»* Це була знаменита формула, про яку ми знаємо з історії, — *Ні війни, — ні миру.*

Оголошуючи таку формулу логіка більшовиків полягала у тому, що німцям дуже потрібні були ресурси України, а до самої Росії справа може і не дійти, але Гофмана обдурити не вдалося. У свою чергу, Гофман добре розумів, що з більшовицькими комісарами рано чи пізно, все ж доведеться шукати спільну мову, але давати їм перепочинок для створення ними армії, не слід: *на той час у Петрограді ще не знали, що німецький генеральний штаб вже розробив детальну таємну операцію вторгнення німецьких військ на територію радянської Росії.*

Микола Криленко: *прапорщик, більшовик, після жовтневого 1917 р. перевороту увійшов до складу РНК як член комітету з військових і морських справ, з листопада 1917 р. верховний головнокомандувач збройних сил радянської Росії.*

Увечері того дня, 10.12.18 Криленко направив командуючим усіх фронтів діючої армії телеграму, яку навіть не шифрують: *«…наказую негайно вжити всіх заходів для оголошення військам, що війна з цього моменту вважається припиненою… цим самим оголошується початок загальної демобілізації на всьому фронті…»*

Ця телеграма є дивною у тому сенсі, що Східного фронту світової війни на той час вже не існувало і наказ Криленко міг стосуватися лише небагатьох українських частин на півдні, на які ще влітку 1917 р. Центральна Рада покладала великі надії: *Кам'янець-Подільський 1917р., 7 липня, командувач Південно-Західним фронтом, генерал Л. Корнілов викликав до себе командуючого 34-м армійським корпусом генерала П. Скоропадського і віддав йому наказ негайно приступити до українізації військових частин*

корпусу, згідно з відповідним розпорядженням Центральної Ради. Л. Корнілов справедливо вважав, що соціалістичні ідеї більшовиків є набагато небезпечнішими за ідеї національного українського сепаратизму, солдати — українці будуть до кінця битися з німцями і австрійцями за свою батьківщину, а це дозволить створити боєздатну та дисципліновану армію і не дозволить повністю розвалити фронт. Такі дії спричинили роздратування в українських соціалістів, які й самі ініціювали процес українізації армії, але, водночас, вважали процес українізації армії явищем тимчасовим і активно насаджували в армії принципи народного ополчення, військових комісарів, що, як правило, були безграмотними у військовій справі, виборність командирів тощо, що поступово розкладали українізовані, а згодом й чисто українські військові частини.

Згодом генерала Скоропадського було зміщено з посади, а справу з розколу українських частин довершили більшовицькі агітатори.

У лютому 1918 р. наказ Криленка було виконано, більше того, вже через декілька днів залишки бойових частин, які ще залишались у нечисленних українських дивізіях виступають проти Центральної Ради, і її становище з важкого перетворюється на безвихідне.

12.02.18 у Житомирі українському уряду вдається налагодити зв'язок з Брестом і вже за декілька годин було передано звернення Голови ради міністрів Української Республіки Всеволода Голубовича до народу України: *«…мирний трактат дає Україні гідний та справедливий мир… він вертає назад усі українські землі забрані чужим військом, при цьому, не зобов'язує Україну, ні політично, ні економічно… »* На думку В. Голубовича, основним підсумком Брестських переговорів було три найважливіших досягнення: 1) міжнародне визнання України; 2) проголошення і утвердження незалежності; 3) мир.

Кращим коментарем до цього договору був звіт Австрійського міністра закордонних справ, графа О. Черніна, надісланий уряду Австро-Угорщини: *«…кошти війни і воєнне відшкодування відпадають з обох боків, границя між Австрією і Україною залишається такою ж, що була до війни з Росією… щодо Польщі, то Західна частина Холмщини буде проголошена українською автономією, а Східна її частина має бути прилучена до України…»*

Таким чином, нові союзники України передавали Україні частину захопленої території колишньої Російської імперії, заселену українцями. Крім основного договору, на переговорах було підписано австро-українську таємну декларацію, у якій йшлося про створення українського автономоного Краю із земель Східної Галичини і Буковини. Австрійський імператор Карл не хотів оголошувати народу про значні територіальні зміни імперії. Згідно з умовами цієї декларації, ці територіальні зміни Австрійської імперії мали бути здійснені найпізніше до 31 липня 1918 р. Відповідно до досягнутих домовленостей, до 31 липня 1918 р. дві країни мають здійснити обмін відповідною промисловою продукцією, але саме головне, це таємний протокол, У цьому протоколі головним чином була зацікавлена Австрія, і складався він графом О. Черніним. Протокол був складений так, щоби Україна не могла виконати його умови, а тому, на його думку, й Австрія була вільною від виконання своїх зобов'язань перед Україною щодо української автоонмії західної частини Хомщини та прилучення її східної частини до України а саме: *у таємному протоколі йшлося, що до 31 липня 1918 р. Україна мала надати Австрії збіжжя щонайменше в 1 млн. т., а Австрія має допомогти з організацією транспорту. Щоб виконати ці умови, Україна мала відправляти 20 ешелонів зерна щодоби, а це було неможливо. Це добре розуміли й австрійці, а у випадку, якщо Україна не надасть стільки хліба до 31 липня, то й вони могли не виконувати своїх щодо зобов'язань. Крім того, в Україні не було стільки вільного зерна на продаж, його можна було забрати у селян лише силоміць, а це вже означало громадянську війну на селі та війну «визвольну із загарбниками українського зерна».*

Однозначно, цей протокол був невигідним Україні в економічному сенсі.

14.02.18 червоногвардійські загони підійшли до Житомира, нечисленні частини, що були вірні Центральній Раді укріплювали свої рубежі на підступах до міста. У цей день на засіданні уряду прозвучало прохання до Німеччини про військову допомогу, хоча цю точку зору розділяли не усі українські міністри. Михайло Ткаченко: *адвокат, голова правової комісії Центральної Ради, член ЦК української соціал-демократичної*

партії, міністр внутрішніх справ УНР. На засідання уряду, на якому розглядалось питання про можливість надання Німеччиною військової допомоги Україні М. Ткаченко сказав: *«…не думаю, що німецька допомога, навіть полками, створеними з українських військовополонених, нам допоможе… мабуть краще треба дати більшовизму вмерти власною смертю, слід почекати, коли обурений народ зверненься до нас…»* Саме М. Ткаченко був дуже близьким до розгадки тактики більшовиків у Бресті, що під тиском червоногвардійських загонів Муравйова, український уряд неодмінно звернення за військовою допомогою до Німеччини, а та, у свою чергу, буде поводитись в Україні як окупант, і тоді Україна, на думку, Троцького, сама впаде до ніг більшовиків: *Київ 1919 р. загони червоної більшовицької армії входять до Києва. Ці загони об'єднують у своїх рядах усіх, хто виступає проти «іноземних» поневолювачів України. Тут як і раніше спрацював принцип Троцького, чим більше українська влада приведе на свою землю іноземних військ, тим краще для Петрограда, а тому більшовики входять в Україну не як завойовники, а як визволителі. До Києва з Харкова переїжджає маріонетковий український радянський уряд, який звинувачує головнокомандуючого червоними військами в Україні Муравйова у перевищенні влади,, він свою справу зробив і більше був непотрібний більшовикам. Відтак, новим главкомом було призначено сина відомого українського письменника, М. Коцюбинського. На деякий час в Україні було дозволено діяльність українських політичних партій, продовжували виходити майже усі українські газети, нова влада грала у демократію.*

17.02.18 у Бресті представники УНР зустрілися з представниками Німеччини і передають їм прохання свого уряду про надання Україні військової допомоги, підкресливши, що Центральній Раді необхідні лише українські військові частини. Українські представники пропонують видати наказ по німецьких таборах, що стосувався б військовополених українців, колишніх військових колишньої російської армії. Такий наказ було підготовлено українською стороною і переданий німецькій стороні: *«…іменем Української ресрубліки наказуємо всім українцям-полоненим стати негайно в ряди української армії для оборони нашої держави… хто в такий важкий час буде вагатися, або відмовиться, буде вважатися зрадником і не буде допущений на відроджену землю українського народу…»* Вислухавши українських делегатів генерал Гофман відповів, що вирішення таких питань не належить до його компетенції, а вирішувати їх може лише Вища коронна рада Німеччини. Мало хто знав, що таємне засідання цієї ради, на якій обговорювались питання України вже відбулася ще десять днів назад і її рішення кайзер Вільгельм ІІ затвердив спеціальним своїм таємним рішенням: *«…строго таємно… на випадок, якби Україна попросила у нас військової допомоги проти російських більшовицьких військ, то таке прохання треба задовільнити…. За це Україна буде зобов'язана до якнайскорішого поставки збіжжя…»* Це рішення було прийнято Вищою коронною радою Німеччини ще до підписання мирного договору з Україною, і військова допомога Україні передбачалась, як правило, лише німецькими регулярними військами, а про формування українських частин з колишніх військовополонених-українців, не було сказано жодного слова.

Засмучений відмовою офіційного Берліна з приводу відмови формування німцями українських військових частин, голова української делегації О. Севрюк того ж вечора, з аналогічним питанням їде до Відня, не підозрюючи, що німецький генштаб уже віддав наказ своїм військовим частинам про вступ в Україну. Вже 18.02.18 німецька армія розпочала наступ на усій ділянці Східного фронту. Того ж дня, міністерство закордонних справ Австро-Угорщини повідомляє Берлін про результати переговорів з О. Севрюком: *«…ціною певної уступки українцям, нам вдалося домогтися зміни дуже важливої статті Берестейського договору в напрямку польських бажань…»* Під такою певною поступкою малося на увазі надання Україні військової допомоги, а згадана стаття стосувалася Холмщини: *всього за півтори години переговорів, Україна втратила те, чого домоглася протягом півторамісячних виснавжливих переговорів.*

Генерал Гофман змусить українських дипломатів підписати звернення до німецького народу, яке зазделегідь склали працівники міністерства закордонних справ Німеччини: *«…петроградські комісари кинули проти України військо, аби забрати запаси збіжжя на північ, і поневолити наш Край… ми шукаємо помочі і глибоко переконані, що німецький народ не зостанеться байдужим… німецьке військо має силу, щоби нам допомогти і охоронити від північного ворога…»*

Гофман: *«…німецьке командування просить надати вагони і звільнити залізничні колії для транспортування військ усередину країни…»*

Це повідомлення український уряд і військо отримає на шляху відступу з Житомира у напрямку Сарн.

У той же день, 18.02.18 Троцький телеграфує Гофману і повідомляє, що від імені РНК згоден підписати мир з Німеччиною на будь-яких умовах Німеччини. Гофман з відповіддю Троцькому буде очікувати декілька днів.

21.02.18 німецький наступ проходив надзвичайно успішно.

О. Жуковський: *полковник. Кооптований до Центральної Ради від українського військового комітету, один з лідерів партії есерів, з січня 1918 р. виконував обов'язки військового міністра УНР.*

21.02.18 військовий міністр прибув до Сарн і доповів на засіданні уряду про свою поїздку на фронт: *«…я розмовляв з командиром німецької дивізії… він доповів, що справа допомоги Україні німецьким військом проводиться у тісному контакті з українською делегацією у Бресті… щодо подальших німецьких планів, генерал заявив, що нічого сказати не може, бо вони, ці плани, йому невідомі…»*

О. Жуковський: *«…наша розвідка доповідає, що німці мають намір залишитись в Україні допоки не буде збудована наша українська армія…»*

21.02.18 Петроград отмує ультиматум країн Четверного союзу, у якому містилися положення про великі територіальні претензії до радянської Росії, а також містилася вимога про негайне визнання РНК незалежності України. РНК цей ультиматум приймає і одночасно готує таємну інструкцію своїм «братам по боротьбі», а саме, київським більшовикам. Вже за декілька годин Й. Сталін передає київським більшовикам таємну інструкцію: *«…немає сумніву у тому, що німецькі банди хочуть прогулятися від Пітера до Києва і лише там заговорити про мирні переговори... я гадаю, що договір старої ради з німцями ще не анульований вами, якщо це так, то не варто з цим поспішати…»* Дуже дивна інструкція.

По мірі входження німецьких військ в Україну, німецьке міністерство закордонних справ отримує чисельні повідомлення від своїх таємних агентів головний зміст яких зводиться до того, що *УНР насправді не існує, а є жменька молодих політиків радикального спрямування, яким якимось чином вдалося опинитись в роді уряду, говорити з цим урядом про серйозні справи не доводиться.*

Відтак, німецьке командування зрозуміло, що змушене буде встановити в Україні відвертий окупаційний режим, а це вже загрожувало німцям партизанською війною, в яку вони не хотіли втягуватись, тим більше, що цю партизанську війну, у своїх цілях, неодмінно підтримають петроградські більшовики, а тому з ними, доведеться піти на відповідну угоду. Втім, з німцями вже був такий досвід: *Москва, 1922 р., 25.12.22 нарком внутрішніх справ пише Дзержинський написав Сталіну секретного листа в якому, зокрема, йдеться, що в Німеччині оприлюднено матеріали про причетність «Кузьмича» і великої групи товаришів до діяльності німецького генштабу. З цих матеріалів випливає, що «Кузьмич» був дійсно завербований у травні 1915 р. Далі, на семи аркушах тексту йдеться, як саме, і яку інформацію слід негайно перекрити. «Кузьмич», — це одне з чисельних псевдо У. Леніна, а група товаришів, — практично уся політична верхівка партії більшовиків. Німеччина здійснювала фінансування російської соціал-демократичної робітничої партії, а резидентами цієї справи були такі собі О. Парвус та Я. Ганецький. Саме Ганецький керував переправкою Леніна до Росії у запломбованому вагоні, де тридцять п'ять його соратників охороняли 50 млн. німецьких марок, призначених для розвалу російської імперії. На той момент, німці та більшовики знайшли спільну мову, бо надалі їх інтереси розійшлись, у німців вони полягали у військовому завоюванні Європи та Світу, а в більшовиків — ідеологічні.*

У грудні 1917 р. та на початку 1918 р. інтереси більшовиків та німців знову тимчасово збіглися, їм обом потрібні були хліб та мирний перепочинок, як необхідні умови, для подальших своїх дій та завоювань. У німецькому генштабі уже були розроблені оперативні карти нової операції щодо захоплення Парижа, але залишати у себе за спиною хоча і слабкого, голодного, але не передбачуваного супротивника було дуже небезпечно. Відтак, з петроградськими більшовиками треба було домовитись, а це було можливим лише за рахунок України.

29.02.18: *«…Рада народних міністрів прийняла військову допомогу від дружніх держав… німецькі війська будуть битися з ворогами України під проводом польового штабу нашої держави…»* Винниченко: *«…попереду наступаючого німецького війська, виступили ті війська, що були при Центральній Раді… українські відділи старалися першими вступити у міста, і перейняли на себе всю честь визволення від більшовиків…»*

Їх, українських військ, було всього декілька тисяч, солдат і офіцерів, які у надважких умовах зберегли свою вірність Центральній Раді. Під час цього українсько-німецького наступу, українські військові відділи стикаються з відступаючим корпусом чеських легіонерів, про які всі сторони забули на переговорах у Бресті, і тепер колишні солдати Четверного союзу ризикували потрапити під німецькі військово-польові суди. Франція, намагаючись їх якось захистити, офіційно оголосила цей корпус частиною своєї регулярної армії, а уряд УНР поводився у цій ситуації досить таки дивно, З документів Цетральної Ради: *«…доручити міністру військових справ звернутися до чехо-словаків з пропозицією видати зброю і покинути територію України…»* Це є свідченням того, що Україна вирачала своїх слов'янських союзників.

У той саме день, Голові ради міністрів Голубовичу повідомляють, що слідом за Німеччиною, свої війська на територію України ввела і Австро-Угорщина, Голуболвич вважав, що для захисту України від петроградських більшовиків цілком вистачило б німецької армії, а тому вступ на територію України ще й австрійської армії, було для нього повною несподіванкою, Голубович: *«… мене цікавить, чи викликала наша делегація австрійські війська в Україну…»* Севрюк: *«…є навіть письмовий протокол, що це військо за своїм складом має бути українське…»* Голубович: *«…у нас є примірник Віденського протоколу?»*, Севрюк: *«…Ні!.. на вимогу австрійського уряду обидва примірники протоколу знаходяться у Берліні…»*, Голубович: *«…чи потрібно австрійське військо вивести з України, і як це зробити?».*

З огляду на чітку взаємодію австрійських і німецьких військ, що вступили в Україну слід зробити висновок, що про все було раніше між ними домовлено і провадилась реалізація давно розробленого та узгодженого між ними плану. Вже за місяць вони підпишуть між собою офіційну конвенцію про розмежування зон впливу в Україні.

28.02.18 у Бресті країни Четверного союзу зустрічали нову делегацію РНК. Делегати петрограда запропонували Гофману викликати на переговори представників українських більшовиків, які ще продовжували утримувати Київ. Сталін: *«…українські товариші були готові підписати договір з німецькою коаліцією на умовах прийнятих колишньою Центральною Радою… вони готові були відпустити до кінця квітня 30 млн. пудів зерна…»*

Це вже була відкрита пропозиція більшовиків країнам Четверного союзу поділу та окупації України. Незважаючи на те, що Центральна Рада була для німців неприйнятною формою влади в Україні, тим не менше, Гофман відмовляється. Причиною цього у великій мірі стало несподіване рішення уряду УНР: *«…Совіта народних комісарів пропонується визнати за Україною частину Кубані, частину Ростовського округу, Таганрозький округ, Чорноморську і Ставропольську губернії, частину Воронезької та Курської губерній… Крим залишається під впливом України і увесь флот на Чорному морі належить тільки їй…»*

Зрослий апетит уряду УНР дозволяв Гофману на правах офіційного союзника просунути свої війська далеко на схід і на південь, і вже з цих нових позицій розпочати переговори з петроградськими більшовиками про поділ сфер впливу. Звичайно, це була виграшна позиція.

01.03.18 до Києва урочисто увійшли війська УНР і підрозділи німецької армії. З цього приводу Винниченко сказав: *«…ми в соціальну революцію зовсім не вірили, ми вірили в міцність буржуазних держав, прагнули і собі такої ж держави, як у людей…»* Відтак, поділяючи усі гасла соціальної програми більшовиків, Винниченко, одночасно, боявся їх екстремізму і не розумів, для чого аграрній країні потрібна диктатура пролетаріату, не кажучи вже про світову революцію, необхідність якої пропагували петроградські більшовики. З документів Центральної Ради того часу: *«…необхідно проводити українізацію нових українських органів, кожному відомству негайно приступити до впровадження в життя цих заходів…»* Подібні настанови української влади значною мірою паралізували роботу органів державної влади і вкінець посварило уряд з обива-

телем, а міністр внутрішніх справ Ткаченко видав постанову, яка вкінець переповнила чашу терпіння німецького і австрійського командування в Україні: *«… необхідно заявити селянам, що поміщиків більше не буде і право власності на землю віднині касується… аграрна реформа повинна проводитись земельними комітетамии і всяку самочинність у цьому питанні буде подавлено збройною силою…»* Ця постанова остаточно зруйнувала аграрну країну, оскільки замість того, щоби орати і сіяти, селяни будуть ділити землю, розпочнеться дика міжусобиця, зупинити яку навіть не зможуть німецькі військово-польові суди, а Україна, сама того не бажаючи, втягнеться у горнило громадянської війни, де кожен буде воювати проти кожного, і всі проти всіх.

Чернін: *«..треба примусити Раду, яка повністю залежить від нашої підтримки скасувати принцип націоналізації землі і відновити приватну власність на землю, якщо це не вдасться зробити, то треба привести до влади елементи налаштовані некомуністично…»*

03.03.18 німецька військова радіостанція повідомила з Бреста про закінчення мирної конференції. На останньому пленарному засіданні представники країн Четверного союзу представляють остаточний варіант договору з радянською Росією. Делегація петроградських більшовиків підписала цей варіант без обговорення: *цей договір носив не стільки політичний, скільки економічний характер, економічну прогалину значною мірою мав бути заповнений додатковим протоколом, який буде підписано через пів року в Берліні.* Його змістом було: *«…з метою відшкодування втрат німецьких підданих, Росія погоджується виплатити Німеччині суму в 6 млрд. марок, з них, чистим золотом через трансфер, вагою 24 564 кг…»* Це була свого роду контрибуція, зі свого боку: *«…Німеччина буде діяти в тому напрямі, щоб Росія одержала відповідну до її економічної потреби частину Донецького басейну і щоб Україна надала для вивозу до Росії частину своєї залізнорудної продукції… Німеччина також буде впливати на уряд України, щоб він взяв на себе частину російських фінансових зобов'язань…»*

Відтак, більшовики сплачували Німеччині свою частку відповідно до укладеної з Німеччиною економічної угоди і це мала також робити Україна.

Отакі були наші «союзнички».

Вже через два місяці в Україні відбудеться Гетьманський переворот, буде змінено політичну владу. Генерал П. Скоропадський докладе титанічних зусиль, щоб врятувати становище, він запросить до новоутвореного українського уряду найбільш освічених, демократично налаштованих українських політиків, зробить усе можливе, щоб зупинити в Україні анархію, відновити міжнародний престих країни, але результати Бреста будуть для України вже незворотніми, німці та австрійці в результаті революцій у цих країнах повернуться до себе на батьківщину, а Антанта не вибачить.

За цей цей час, Л. Троцький змінить цивільний одяг на френч комісара військово-морських сил, встигне створити регулярну армію та озброїти її за допомогою тієї ж Німеччини: *за вказівккоюг генерала Гофмана, погодженої з вищим керівництвом Німеччини, у жовтні 1918 р. до радянської Росії буде поставлено 200 тис. гвинтівок і 500 млн. патронів до них. Вже через два роки Українська держава впаде перед ударами червоної армії.*

Таким чином, українські соціалісти своїми рішеннями і своїми діями привели Україну прямо до пекла більшовицької диктатури.

Додаток 4

24 січня 1918 року, П. Скоропадський у супроводі Мартиновича (архітектора, галичанина, з яким він опзнайомився 20 грудня в Києві), прапорщика, офіцера корпусу, двох його вістових, на світанку виїхали з Білої Церкви.

(Від автора, тут П.Скоропадський нічого не говорить, де дівся цілий корпус, дві дивізії, а це 40 тис. бійців, чому вони не захистили Київ, я думаю, що корпус саморозпустився під впливом більшовицької агатації та бездіяльності його командування перед розкладовою роботою більшовиків).

Вирушаючи у дорогу П. Скоропадський одягнувся робітником, гергіївський хрест і весільна обручка, були надійно зашиті в рукав його кожуха. На коротких зупинках він захо-

див у сільські хати і шинки, щоб зігрітися і випити чаю. ***Настрій у переважної більшості селян був зовсім спокійний, ніхто з них не хотів рушати до Києва на допомогу українській владі, щоб боротися проти більшовиків, до яких вони ставились зі співчуттям.***

Якось, переночувавши в одного селянина, вони рушили далі. П. Скоропадський перебував у важких роздумах після розмови з ним. Було важко і сумно слухати його «ділову» розповідь як він грабував сусіднього поміщика. Він зовсім не сумнівався у тому, що робив усе правильно, не дивлячись на те, що йому дісталися якась частина великого столу і декілька листів стального заліза. На запитання П. Скоропадського, чому він так мало взяв, той відповів, що все більше палили і ламали, а коли дійшли тями, брати вже було нічого. У відповідь, П. Скоропадський запитав селянина про вредність поміщика. Той відповів, що поміщик був хороший, що вони з ним жили по-доброму, однак так вже сталося.

Надвечівр того ж дня вони прибули до Листв'янки, де зупинились на нічліг в одного єврея, який повідомив, що усі поміщицькі садиби навкруги спалені або понищені селянами, і що більшовицький режим безсумнівно настане.

З подальших з ним розмов П. Скоропадський зрозумів, що на даний час підняти українське селянство на боротьбу з більшовиками було неможливо. Для цього необхідо повести дієву пропаганду серед селян, і лише тоді, можна було розраховувати на якийсь результат. І то серед майнового селянства.

26 січня П. Скоропадський і супроводжуючі його особи прибули в Звенигородку і зупинились у готелі «Англія». У місті він знайшов Полтавця, який розповів, що коли більшовики підійшли до Фастова, уся його сотня, забравши коней розбіглася і що на Генеральну Козацьку Раду, з метою її арешту, на автомобілях рушила якась невідома озброєна команда. Тоді він вирішив втікати у Звенигородку.

Пробувши деякий час у Звенигородці П. Скоропадський пересвідчився, що підняти козаків на боротьбу з більшовиками неможливо. У цей час до Звенигородки з Києва надходила сама різна інформація, а саме, що в Житомирі перебувають українські військові частини, що готові битися з більшовиками, що під самим Києвом ще тривають бої. Прийшовши до висновку, що в самій Звенигородці неможливо підняти козаків на боротьбу з більшовиками, П. Скоропадський вирішив направити Полтавця на Кубань з завданням, з'ясувати, чи можливо там зібрати для подальшої боротьби хоча б якісь військові частини. Сам же П. Скоропадський вирішив їхати в Житомир, або ж до Києва.

Відтак, 29 січня він разом з Мартиновичем виїхали, вирішивши сідати в поїзд не у Звенигородці, а в Тальному. Перед цим, вони спостерігали, як колишній поліцейський, начальник з якогось повітового міста, виготовляв їм фальшиві паспорти, він з великою майстерністю підробив їм печатки за допогою звичайної сажі з цукром і ще деяких невідомих їм інгредієнтів.

Вже в Тальному П. Скоропадський пересвідчився, що фальшиві паспорти виготовлені якісно, оскільки при їх розгляді місцевим начальством, чи це більшовицьким, чи якимсь близьким до нього, їх благополучно пропустили на поїзд. Вони сіли у поїзд у якому їхали з російського полону додому австрійці. Наступного дня вони прибули в Козятин, а ввечері вже були в Бердичеві. У місті вони зупинились у невеликому єврейському готелі. У цей час у місті вже були більшовики. П. Скоропадський далі хотів їхати до Житомира, одак він дізнався, що більшовики опанували шосе і нікого по ньому не пропускають. І тоді П. Скоропадський вирішив їхати до Києва.

У місті на залізничній станції було повно більшовиків. Тут було також багато кавалергардів і кінногвардійців з ескадронів, що були розформовані П. Скоропадським у грудні минулого року. Усі вони прекрасно знали П. Скоропадського в обличчя, оскільки він усе своє життя провів у цій бригаді, а згодом командував їх дивізією. Однак його цивільний одяг і небрита протягом тривалого часу борода його врятували. П. Скоропадський сидів між ними години три, говорив з ними. Вони розповідали йому про своє минуле життя, а П. Скоропадський вдавав з себе електротехніка, який їде до Києва на заробітки. Час йшов дуже поволі. Підійшов поїзд, і П. Скоропадський, залізши у вагон з дровами, поїхав до Козятина.

В Козятині була така ж ситуація, що і на станції в Бердичеві. Усі його там знали ще за час його осіннього командування корпусом проти більшовиків, однак він, з міркувань

безпеки, сів поміж полоненими німцями, які поверталисьз російського полону додому. Німці у розмовах запевняли, що у них на батьківщині немає ніякого більшовизму.

Коли прибув поїзд у напрямку Києва, він був настійки переповнений, що ніякими зусиллями не можна було протиснутися у вагон. Накінець, десь у хвості поїзда біля одного з вагонів стояв менший натовп «товаришів». П. Скоропадський вирішив пролізти туди. Пробравшись з великими труднощами до розсувних дверей вагону, він підняв свої руки, щоб покласти свої речі, що знаходились у солдатських суконних мішках, але тут же відчув, що з обох сторін з кишень його одягу забирають усе, що там було. Він поспіхом взяв свої речі назад і поклав їх на плптформу, схопивши за комір маленького непоказного солдата, який увесь час стояв біля нього. Той намагався зо всіх сил вирватися. П. Скоропадський сказав, що він злодій, і щойно його обікрав, однак нічого у нього не знайшов. Звичайно, це була здодійська компанія, і усе вкрадене він передав іншим, а ті вже втекли.

Оскільки, П. Скоропадський своїх речей при солдатові не знайшов, натовп став налаштовуватися проти нього. Виявилось, що було вкрадено три тисячі рублів, револьвер, годинник, паспорт. Більше за все було шкода паспорта.

Він дочекався наступного поїзда, у який забратися також неможливо. Тоді він сів на буфера і так поїхав. Холод був жахливий, при цьому, він був без зброї, без грошей, без документів. Кожен міг його зупинити. Згодом він примостився на відкритій платформі, переповненій солдатами. Їхали дуже довго з тривалими зупинками, розвели на платформі вогонь і по черзі грілись. П. Скоропадський вслухався до розмов солдат, більшість з яких позитивно ставились до більшовиків. Як правило, це були тиловики, які звинувачували офіцерів у різноманітних звірствах, багато з них були добре одягнені і мали ситий вигляд. Однак були й такі, які були налаштовані проти більшовиків. Це були окопники.

Бажаючи підтримати окопників, які переважно мовчали, П. Скоропадський почав задавати різні запитання усім тим розказчикам, що заганяли їх у глухий кут, і ледь не поплатився за це, попавши під їх підозру.

О третій год. ночі поїзд прибув до Києва. У цей час в Києві було перебито біля трьох тисяч офіцерів, багаьох, кого ще не розстріляли мучили. Це було пекло. Згодом, коли він став Гетьманом, було створено спеціальну комісію для розслідування цього вбивства і з'ясування точної кількості жертв більшовицького терору. Одак, не дивлячись на усі прийняті заходи, дізнатись точне число закатованих не вдалося. Особливо багато загинуло приїжджих офіцерів, а також тих, які вважали, що з більшовиками можливо розмовляти як з людьми.

Тоді ж П. Скоропадський дізнався, що його шукали по всьому Києву, що його голова була високо оцінена більшовиками, що готель «Универсаль», де він зупинився раніше, більшовики обшукали декілька разів, від підвалів, до стелі.

6 лютого 1918 року, П. Скоропадський, одягнений як робітник, відправився на вказану йому квартиру, причому йому було категорично заборонено називати своє справжнє прізвище.

Додаток 5

Про цей період свого життя Михайло Омелянович-Павленко згадував: *«...День 29 квітня мені особливо запам'ятався. Після чергового зібрання у генерала Осецького, пізно вечером, пішли ми додому. Генерал Дашкевич і я вийшли разом, розмовляючи деякий час про майбутню співпрацю. Мені й на думку не впадало, що я маю справу з генералом, який був вже в ролі Начальника Штабу майбутнього гетьмана Скоропадського.*

Правда, хоч я був цілком захоплений своїм ділом, але ж певний неспокій в політичній атмосфері я відчував. Частенько зустрічаючись з доктором Луценком, секретарем самостійників Андрущенком та й з иншими, я бачив, що політичні взаємовідносини загострювались. Діяльність Центральної Ради мало кого задовольняла. Була туга за новими напрямками.

У взаємовідносинах з німцями, через невиконання взятих на себе в Бересті зобов'язань, також було не все гаразд. Ходили чутки й про рух поміж хліборобами та

багато іншого, але, я був заскочений зненацька, коли 29 квітня коло першої години, зустрів я на вулиці генерала Кушакевича, який оповів мені, що в цій хвилині хлібороби обирають в помешканні Київського цирку гетьмана України.

Направляюсь до цирку, народу повно, дуже повно, але все-ж таки ще можна було проштовхнутися. В середині зали чоловіки. Повно їх і в ложах. На сцені президія. Посередині партеру імпровізована трибуна. Промовці кидають в масу слухачів картини розрухи. Для Центральної Ради не знаходиться жодних виправдань. Вона мусить уступити. Потрібна сильна рука господаря. Як би у відповідь на промови ораторів, збоку доноситься: «Гетьмана нам треба!» «Гетьмана! Гетьмана!» — лунає звідусіль... Одного промовця заступав другий. Той же зміст, хиба що вирази інші, бо говорить людина більш розвинена. Вліво, у ложі, показується в козацьких строях блискуча група. Займають місця. По залу шепотять: «Генерал Скоропадський». Промовець називає кандидатом на гетьманську булаву генерала Скоропадського.

Зібрання підхоплює цю кандидатуру, по будівлі голосніше лунає: «Слава Гетьману Скоропадському!».

Президія кидається до ложі, де сидить генерал і запрошує його до президіяльного столу. При появі гетьмана на сцені, збори улаштовують йому овацію. В короткій промові Скоропадський дякув зборам й просить вірити, що його сили й хист будуть скеровані на добро українського національного діла.

Президія зачиняє збори й просить усіх присутніх зібратися біля св. Софії. Іду до Педагогічного Музею, щоб подивитися, як буде реагувати Центральна Рада. Ще з Фундуклеївської чую кулеметну стрілянину, але не довгу... Вулиці цілковито порожні. Кажуть, що порядок у Києві забезпечують німці. Підходжу до району Педагогічного Музею. Бачу поодинокі групи українців. На молебень я спізнився, а через те подався до касарень галичан (Галицькі січові стрільці, — головна збройна сила Центральної Ради). Від стрільців довідався, що їх німці дещо зневтралізували.

Вертаю до своєї канцелярії в Штабі. Дізнаюся, що переворот — доконаний факт й що нова гетьманська влада наказує всім продовжувати свою службу на своїх місцях.

Генерал Рогоза у якости військового міністра, підполковник Слівінський на посаді начальника Генерального Штабу і генерал Галкін, — Головного Штабу, мали перевести в життя думки Гетьмана по організації військових сил України. Нікому з вказаних осіб не можна було відмовити ні розумінням своїх обов'язків перед Нацією, ні особистої значущості. На цих старшин передовсім ліг обов'язок добору ближчих помічників. На посаду вартового отамана був призначений молодий генерал Лігнау, який після мене служив в Лейб-Гвардії Волинському полку. Лігнау був старшиною виключних здібностей, але фахівець переважав у ньому українського патріота. Працював він совісно, але корективи, пороблені ним в командному складі української армії, не були відповідні. Він не вхопив українського моменту справи.

Реєстер кандидатів на посади вищого командного складу значно побільшився вже кандидатами з табору консерваторів-гетьманців. Я знав, що на 12 дивізій були кандидатами 72 генерали й полковники, а тому вважав, що великих надій на отримання дивізії не матиму. Це було причиною мого заглиблення в штабову працю.

У вільні години одвідував я генерала Осецького, який помалу вийшов з небезпеки, хоч все ще рахував за краще даремно нікому не мозолити очей. Я радився з ним, як людиною, що більш од мене захоплювалась політичною стороною справи, як він задивляється на все це і які користи добачає в сучасному перевороті для нашої загально-національної справи. Він робив розумне обличчя, хитро усміхався, але до ладу нічого не казав...»

Додаток 6

«...В ДОРОЗІ

Був вересень 1918 року... наш поїзд переїхав кордон Всевеликого Війська Донського і тихо посунувся полями України. Ось промайнули у вікнах вагону білі хати з садами на деревах яких, вже облетіло листя. Повз нас проносяться прибрані від врожаю поля, над якими кружляють зграї птахів. Далі поїзд стишив швидкість, довго стоїмо на станціях на різних роз'їздах. На кожному вокзалі — німецький караул. Наче завмерлі на

постах столять підтягнуті, чисті німці… на якомусь, роз'їзді поїзд стоїть цілу годину, — на наступній станції сталася залізнична катастрофа… «пасажирський розбився… залізничні рейки порозкидали», розповідає залізничник.. «Да как же это?», збентежено запитує жінка з другого класу «…Хіба мало тут… цілі загони тут ходять зі зброєю», тихо говорить залізничник «Всех их надо половить, ведь именно для этого немцев послали сюда», гарячково говорить дама. «Та хіба усіх їх переловиш, з кулеметами?», відповідає дамі залізничник.

Поїзд рушив, запищали вагони. Тихо рушили… Через декілька верств поїзд знову зтишив хід… лель їде… поряд із залізничним полотном лежить як мертвий титан, розбитий пасажирський поїзд, навколо розставлені кулемети, ходять німецькі солдати… «Была перестрелка, но никого не поймали», буденно говорить будочник… Поїзд пришвидчує хід, ось уже пішов повним ходом. Люди у вагонах мало розмовляють між собою, я ж тримаю в руках газету, читаю про повстання селян і війні з ними німців.

Уже полудень…. Поїзд підходить до Києва. Поїзд зашумів по залізничному мосту, і перед нами, за синім Дніпром, на покатих горах з золотими банями розкинулась столиця України — Київ.

КИЇВ

Я декілька днів живу в Києві. Ходжу містом і спостерігаю за життям. І важко і неприємно стає від усіх цих спостережень. Київ — переповнений. Особливо багато біженців із Совдепії… шумні вулиці заповнені пишними платтями дам, елегантні чоловіки, військові мундири, вщерть заповнені кафе… Переповнені театри, музика, шум, гуркіт… Повії… Спекулянти… Однак у всьому цьому передчувається настання неминучого кінця. Начебто люди, які веселяться, відчувають за собою погоню, і поспішають радісно провести хоча б одну годину.

На фоні цього гуляющого та п'ющого натовпу проскакують сірі мундири окуратних німецьких офіцерів і камінних солдат.

Упевненість у близькій небезпеці поділяють усі.

У пошуках «своєї сили» (німецька була ненадійною) Гетьман видав наказ про мобілізацію офіцерів. Я йду до військового керівництва, двір і вулиці біля будинку міністерства вщерть заповнені колишніми офіцерами у військових шинелях, без погон, без кокард, майже у всіх втомлені обличчя, більшість мовчить, лише деякі щось гаряче розповідають, їх обступили маленькими групаим; «Да вы бы расспросили хорошенько», заперечує хтось оратору… «Господа! А не читали в сегодняшней газете, можно в дружины поступать по охране города?», запитує хтось з натовпу,

Йду на Прорізну вулицю, в штаб дружини, невеликі кімнати вщерть заповнені офіцерами, які прийшли, штовханина, шум.

Офіцери хочуть дізнатись про умови служби, чи звільняє ця служба від обов'язку військової служби в частинах української армії. Красивий, худий брюнет, полковник Рот підкреслено ввічливо відповідає на усі запитання: «…Господа! Служба только по охране города… жалованье 500 карбованцев в месяц… будет общежитие… довольствие… суточные… поступление в дружину освобождает об общей мобилизации… для записи в дружину нужны рекомендации не менее двух лиц — общественных деятелей или офицеров». Офіцери такими умовами задоволені, адже багато з них уже зазнали голоду, безробіття, а тут охорона міста.

Зранку, «дістави» солідні рекомендації, я записався в дружину у гвардійця-ад'ютанта. Отримую призначення у 2-й відділ Дружини на Бульварно-Кудрявську вулицю, — будинок Вагнера. Прибувши на місце настелили соломи, принесли гвинтівки, патрони, кулемети, заскреготали затвори, загупали чоботами. Помічник начальника відділу, полковник Кондра читає нам лекції, як офіцери повинні себе поводити, наскільки сьогоднішній момент є важливим, що скори прийдуть союзники, а з їх приходом наше становище значно покращиться. Нам же необхідно лише підтримати порядок і лад до їх прибутя.

У місті продовжує гуляти, п'янствувати, веселитись натовп. То там, то тут, видно німецькі мундири. Однак з кожним днем тривога серед містян і приїжджих збільшується. У робітничих кварталах все частіше збираються на вулицях якісь темні особи, скупчуючись, нахиляються один до одного дуже близько і про щось шепчуться, але побачивши взвод офіцерів відразу ж розходяться, оглядаючись зі злими посмішками.

Нам наказано цілу ніч перебувати у відділі, у повній бойовій готовності, всю ніч ми несемо службу, вулицями ходять дозори, в садку, за особняком, і біля воріт стоять вартові.

Людей у відділі мало, чоловік 60, і це не дивлячись на накази про подальшу мобілізацію. Служба майже без сну, майже без зміни, дуже втомлює, увесь день сидять, дрімають офіцери на соломі в особняку. Дні проходять в несенні караулів. Настрій у всіх поступово стає нервовий, тривожний. В одну з ночей, дозори принесли зірваний зі стіни одного з будинків заклик Винниченко і Петлюри до повстання проти Гетьмана.

А наступного дня стало відомо, дружина Святополка-Мирського кудись виступила з міста.

Наш 2-й підвідділ перевели на Львівську вулицю в приют «Ясли». Тут такий же безлад і штовханина. Знову нам наказано перебувати в споруді в повній бойовій готовності. Штаби дружин, відділів і підвідділів усі переповнені, а стройових офіцерів — жменька. Кожного дня надходять відомості про те, що в місті готується повстання проти Гетьмана. Нас розсилають по вулицях міста. Тревожність помітно посилюється.

НА ПОЗИЦІЇ

Пізнього вечора 19 листопада до нас прибув начальник 2-го відділу полковник Крейтон і повідомив: «Господа! Вы должны выступить на вокзал… Там положение ненадежное. Надо разоружить какую-то дружину… Надо выступать…», збираємось, підвідділ має вирушати зі своїм начальником, але полковника Сперанського серед нас немає. Його не було сьогодні, ні вчора, ні позавчора. Ми його майже не бачили. Виступаємо без нього. За старшого капітан… темна ніч… чітко карбуючи крой ми йдемо нічним містом на вокзал. Прийшли на вокзал, там ще якісь військові, всі скупчилися, у цій суматосі бігає і кричить повний генерал… Це — Канцтрєв.

Замість роззброєння якоїсь дружини, генерал пояснює нам наказ про те, що ми повинні їхати на Пост-Волинський і вступити там у розпорядження начальника дільниці. Ми надзвичайно здивовані. У відповідь нам пояснюють завдання: «С Белой Церкви на Киев наступают банды Петлюры, дружина Святоплка-Мирского уже имела с ними бой, но неудачный, и мы должны идти ей на помощь».

Серед офіцерів виникла тривога і незадоволення…. Значить полковник Крейтон нам говорив неправду про необхідність роззброєння якоїсь дружини, однак розмірковувати вже пізно. Нас, міську охорону, в вагони… вивозять за місто… Хтось підходить і розповідає, що дружину Святополка-Мирського розбили вщент так, що навіть поранених офі-церів не змогли винести з поля бою, що петлюрівці йдуть хмарами. Це нас приголомшило. Офіцерська дисциплінованість заставляє викоеувати наказ, атому мовчки сідіємо в темні вагони, при цьому звенять багнети зчеплених гвинтівок. Поїзд йде до Пост-Волинського. Зупинились, хтось пішов на станцію, щоб доповісти про наше прибуття. Між тим, серед офіцерів у вагонах ширяться хвилювання: «Куда нас привезли? Зачем? С нами нет ни одного начальника. Все остались в Киеве». У напівтемних вагонах шум, лайка. Але достатньо одного зауваження: «Что Вы Господа, солдаты, что ли, митинговать вздумали», і все затихає.

Ми сидимо у вагонах, що не опалюються, дуже холодно. Більшість задрімали, схилившись на гвинтівки. Наступив ранок. Ми вийшли на залізницю. Дізнались, що стоїмо в резерві, командує нами генерал П. Канцирєв.

День проходить спокійно. Більшість офіцерів змирились зі своїм становищем, заспокоїлись, але деякі безслідно зникли.

Прийшов поїзд з офіцерами дружини Святополка-Мирського. Вони щойно з бою під Мотовилівкою. Офіцери з обуренням розповідають: «Пошли мы без разведки, нам говорилди, что петлюровцев здесь очень мало, банды какие-то…, а мы налетели на их главные силы, НА СЕЧЕВИКОВ… почти в кольцо попали… потери понесли страшные… раненых побросали… сердюки с нами были — разбежались…»

Бій під Мотовилівкою обговорюють і коментують зі страшною лайкою. Знову серед офіцерів ширяться обурення, але та ж дисциплінованість заставляє усіх замовкнути.

Вечір, темно, ми отримали наказ виступати. З темних вагонів вискакують люди, вишикувались у шеренги і ми пішли по легкому снігу, куди йдемо, незрозуміло. Увійшли в село, в маленьких вікнах де не — де блискають жовті вогники. Білі хатки заснули під

дахами з соломи, притрушені снігом. Хлюпає під ногами дорога, наш загін розтягнувся, невдовзі село закінчилось. Зупинились. Попереду полковник, його оточили: «Где у нас противник?», незадоволено запитують його офіцери: «Я сам не знаю, не то там, не то там», роздратовано відповідає полковник, показуючи в протилежні сторони: «Вот, что господа, часть в 10 человек пойдет с пулеметчиками в Красный Трактир — Вы поведете, полковник Крамарев, а Вы расположитесь здесь, наутро увидим, в чем дело» — наказує полковник.

ЧЕРВОНИЙ ТРАКТИР

Я йду в числі 10 чоловік в Червоний Трактир. Старший у нас — молодий, енергійний полковник з Георгієвським хрестом — Крамарєв. Він йде і не замовкаючи розмовляє, критикує штаби: «Черт знает, у нас везде так. В штабах сидят олимпийцы какие-то… тыкнут пальцем. Вот участок, вот направление, сами найдете то — то и то — то. А тут ни частей наших нет, ни связи никакой. Бардак полный». Далі полковник повідомив, що в Червоному Трактирі стоїть наш кінний Лубенський полк, він охороняється роз'їздами на 8 верст вперед, а ми у селі станемо з кулеметами.

Попереду нас вигулькнули вогні. Це Червоний Трактир. Дійшли. Йдемо вулицею села. Від великої хати відділилась фігура вартового: «Кто идет?», — «Свои!» Перепустки вартовий не вимагає: «Здесь штаб Лубенского полка?». — «Здесь». Увійшли в кімнату, сперте повітря, уся підлога вкрита сплячим людьми. Крамарєв розбудив сплячого телефоніста, стараючись дізнатись у нього, де знаходиться штаб полку?

«Там, в соседней хате», відповідає той, і махає кудись незрозуміло.

Вийшли на вулицю: «Вот, что господа, занимайте хаты и располагайтесь, утром все выясним», сказав Крамарєв. «Господин полковник, не выставить ли нам пост», — зуважує хтось з офіцерів: «Не надо», відповідає той: «От кавалеристов же разъезды на 8 верст ходят, ложитесь спать господа…»

З великими труднощами дістались в одну з хат. Перелякана літня жінка не пускає, боїться. Накінець, під причитання і охання господині лягли на вузьких лавках, заснули глибоким сном. І лише зранку, ми зіскочили від переляканого крику офіцера, який забіг до хати: «Господа! Мы пропали! Деревня занята петлюровцами. Всех наших схватили!»

Ми зіскочили, схопили гвинтівки, але що далі робити? Треба сказати полковнику. Побігли до сусідньої хати. Полковник нічого не знає, не вірить. Разом з ним вийшли з хати на вулицю, десь неподалік гримлять постріли, вулицею, неподалік ходять озброєні люди, з'явились вершники. Хто це, незрозуміло. Але як тільки ми відійшли від хат, як до нас з окриком звернувся озброєний боєць, він стояв метрів за шістдесят від нас: «Йдіть всі сюди та здавайте зброю. Всі ваші уже тут», Крамарєв затурбувався: «Господа! Это же наш. Надо пойти к нему. Это ошибка». Хтось сказав: «Господин полковник, не ходите к нему, это петлюровец».

Однак Крамарєв не повірив, і пішов, а разом з ним пішли й ми. З гвинтівками наперевіс ми йдемо селом вщерть заповненим чорними фігурами, в голові думки, що відбувається?, де наші?, чи зможемо відбитись?

Ось ми вже дійшли до штабу Лубенського полку. Біля штабу натовп молодих, червонощоких сердюків і лубенців. З байдужими обличчями, наче нічого не сталось, вони виносять з хати зброю: «Куда оружие несете?», — запитую я в здорового, рум'янощокого сердюка…

«Господа, стойте здесь, не двигайтесь с места. Я один пойду и все узнаю»… Крамарєв пішов один до невеликого гурту військових… Ми ж зупинились біля хати з гвинтівками напоготові. Очі вдивлялись в фігуру полковника, що віддалялась. Ось він підійшов до гурту. Розмовляє з високим військовим. Нічого не відбувається. Але ось раптом Крамарєв відскочив від нього і побіг, а високий приклався до гвинтівки… постріл… промах… Біжить … постріл… Крамарєв крикнув і впав…

Сердюки, лубенці кинулись до гвинтівок. Ми відскочили за хату, по нас вдарили постріли, навколо нас засвистіли кулі. Ми кинулись на вулицю. За нами кинулись якісь фігури. Ми, відстрілюючись, відступаємо у поле. Навколо нас глибокий сніг, важко йти. На душі важко… Куди відступати?..Чи наш Пост-Волинський? Невідомо… Ліземо по снігу навпомацки. Десь далеко стріляє артилерія. Вдалині показалась якась розстрільна. Нічого не зрозуміло. Де наші?, Де ворог?, Куди відступати?... Серед нас розпочався спір, куди далі рухатись. … Пробираємось глибоким ровом по глибокому снігу … Вибрались на рівнину,

з'явився одинокий кінний; один з наших офіцерів пішов назустріч кінному, що наближався, інші з нас зупинились, затамувавши подих: «Наш», «наш». Ми всі побігли. Під'їхавший офіцер-артилерист схвильовано розпитує: «Кто вы такие?» ... «Господа!» «Ради Бога, едемте к нам на батарею. Связь порвана. Никаких частей кругом нет.... Наша сердюки не надежны. Прикрытия нет»...

Прийшли на батерею... Наш супроводжуючий доповів закутанному башликом капітану — командиру батареї. Він привів нас в хату.

Ми все розповіли капітану. Він у відповідь відповів, що його становище зовсім не краще за наше ... «Связи нет», «прикрытия нет», «где петлюровцы, непонятно»...», «Где наши?, Не ясно»...

Через декілька годин в хату зайшов капітан і сказав, що зв'язок з Постом Волинським налагоджено. На Червоний Трактир пішли наші частини, однак, не встиг він нам усе розповісти, як до хати вбіг вістовий і доповів, що на батарею наступає якась розстрільна, і вона вже зовсім близько. Ми всі вискочили з хати. Кроків за 200 на батарею рухалась якась заплутана розстрільна. Дивно, якщо це супротивник. Про всяк випадок ми заскреготали затворами гвинтівок засилаючи у казенні частини патрони. До розстрільної підскакали якісь верхові, розятрільна збилась у натовп, чутно крики, шум, гримнув постріл і хтось впав, розстрільна розійшлась, рушила в іншу сторону.

Надісланий офіцер доповів, що сердюки піднялись з позицій, але не хотіли воювати, офіцер застрілив головного агітатора — унтер-офіцера і розвернув розстрільну назад.

НА ФРОНТІ ПІД КИЄВОМ

Простоявши день у прикритті артилерійської батареї ми приєднались до свого загону, який зайняв околиці Жулян. Офіцери розповідають як захопили обоз з продуктами, які селяни везли петлюрівцям.

Розташувались по хатах. Звечора йдемо у дозори. Моя черга, — в північ. Я, штабс капітан Гарц повинні обійти лінію фронту від Жулян до Червоного Трактира, побувати в ньому і повернутись назад. Нічого не видно. Ніч темна, йдема по околиці села. Тут фронт, на відстані 2-х верст. стоять вартові, доповідають, що все спокійно. Підійшли до Червоного Трактиру, ніхто до нас не скрикнув... Йдемо вузькою вулицею села, попереду чути кроки, якась частина, притулились до воріт однієї з хат... Наші.

Зранку наш загін відправлено в резерв на Пост Волинський. Зайняли вагони 3-го і 4-го класів. Надійшло розпорядження всім відпочивати. Тут, на Посту-Волинському. Розташувався штаб командуючого дільницею, командуючого загоном, штаби полків, дружин, загонів, відділів, на залізничних коліях стоять вагон-салони з кухнями і поварами. Вагони 1-го, 2-го, 3-го класів. Біля них метушаться штабні, добре обмундировані офіцери... зрідка, долітають і розриваються біля залізничних колій важкі гарматні стріли супротивника.

У вагонах стройових офіцерів повне умиротворення, видана горілка, а також продукти, гроші. Усіма нашими військами командує генерал Келлєр. П'яні майже усі. Заснули, ніч ... раптом тривога, крики, пожежа, загорілись гаражі аеропланів, команда усім покинути вагони, але з нашого підвідділу, з двадцяти семи чоловік, лише шість з них взмозі самостійно вибратись з вагону... Усі інші п'яні. З аеропланових гаражів вогонь перекинувся на бараки і вагони, шум, крики, неможливо зрозуміти, що відбувається.... Пробувши один день на такому відпочинку, ми знову відправляємось на фронт, в Жуляни.

Сьогодні з нашого боку планується наступ. Вийшли перед самим світанком. Мороз сильнішає. Руки замерзли. Зі сторони супротивника чути якийсь гул... Дійшли до околиць Жулян.... Усі напружені. Вже наступив ранок, зараз повинні піти у наступ сердюки, справа до нас долетів шум, чути говір людей, — це сердюки. Ось вони закричали: «Слава! Слава!». Заспівали українську пісню. Від хат відділились багаточисленні тіні людей, позаду сердюків вилетіла наша батарея і стала під горбком, від'їхали передки, і в ранковій тиші вдарили гармати.... Попереду затріщали гвинтівки, — супротивники зійшлись у двобої.

Гримить артилерія з нашого боку. До нас долітають і розриваються на мерзлій землі гарматні стріли, тріщать постріли гвинтівок, бій в самому розгарі. Несуть поранених, вони розповідають, що зіштовхнулись з січовиками, і ті не відступають «здорово дерутся».

Бій закінчується, з раннього ранку до пізнього вечора, безрезультатно. Втрати сердюків жахливі, крім втрат, половина з них розбіглась.

Знову ми відійшли на Пост Волинський. Тут такий же безлад і платанина як і були. Рядових офіцерів розміщують в бараки, що не опалюються. Потяги зайняті не особливо тверезими штабами.

Зранку наступного дня до нас дійшла жахлива звістка, із Софіївки Борщагівки привезли вагон з 33-ма трупами офіцерів, отримавши зведення зі штабу, що село вільне, загін офіцерів зайшов в Софіївку Борщагівку. На запитання селян, ті відповідали, що нікого немає, насправді ж село було зайняте петлюрівцями. Загін розмістили по хатах. Їх усіх захопили і розстріляли.

У відповідь на таку подію, від офіцерів шириться прокляття на адресу штабів, які посилають людей на убій.

Ми просимо відпустки або ж заміни, але їх немає, відповідь одна, — немає людей.

Вже більше як два тижні, як ми виїхали з Києва. Нас кидають з однієї дільниці на іншу, знову кожну ніч, караули, дозори, служба стає дуже важкою, ми розуміємо, що протистояти наступу супротивника ми не в змозі. Ночі стають повними тривоги. Усі ми втомлені до крайньої межі, люди засипали на ходу. Більше не було ніяких сил. Ми усі вже не просили, а вимагали відпочинку. З 25-ти чоловік, які іиїхали з Києва нас залишилось десять.

Переночувавши на Посту Волинському ми відправляємось на новий фронт, в Михайлівську Борщагівку. Тут ми повинні змінити сердюцький «полк», 80-т чоловік, й ті розбігаються. Разом з іншим загоном зайняли дільницю версти в 4. Далеко один від іншого стали караули з кулеметами. І це весь фронт, який оточено Київ.

Так пройшло декілька днів і безсонних ночей, ми вже вимагаємо відпочинку.

Нам на заміну надіслано таку ж малу групу офіцерів. Однак офіцери не одні, з ними їдуть на масивних, відгодованих конях німецькі гвардійці кавалеристи.

Німці вирішили відкрито виступити — підтримати фронт, розповідають нам офіцери, які прибули. В це майже не віриться. Ми відходимо на Пост-Волинський і з першим же паровозом їдемо до Києва.

ВІДПУСТКА ДО КИЄВА

Тепер в Києві ще ясніше відчувається тривога, неминучість катастрофи. По всіх вулицях розклеєні заклики «Героєм можеш ти не бути, але добровольцем бути зобов'язаний!» Повсюди розклеєні накази про мобілізацію офіцерів під загрозою розстрілу.

Але, як і раніше, Хрещатиком біжать, спішать, їдуть, сміються шикарні дами зі спекулянтами і офіцерами в прекрасних формах.

Дивлячись на усе це здається безглуздим, що ми десять чоловік на відстані декількох верст, під небезпекою, обліплені вошами, болотом, охороняємо цих, які користуються усіма радостями життя, які веселяться. Та чи потрібно це?...

Київські газети заспокоюють містян повідомленнями про близькість союзників, вони то в Жмеринці, то в Бірзулі, німці готові підтримати Гетьмана.

Але середнього мешканця не заспокоїти, у нього своя логіка — дороговизна життя. Вона вказує на те, що катастрофа є неминучою. Ми прибули в підвідділ, що на Львівській. Там під острахом розстрілу накопичилось багато офіцерів і юнкерів. Вони вдень усі лежать на соломі, а ночами з гвинтівками ходять у дозори і патрулі по місту. З інтендантських складів привозять обмундирування, білизну, валянки, полушубки і все це без будь-якого контролю розбиралось дружинниками, привозять нове, воно знову розбирається. Добові збільшено до 40 карбованців в день.

І чимдуж звідусіль просочується тривога, тим хаотичніше, без толку, триває робота у військових штабах, адже все одно скоро кінець!

Тим часом, генерала Келлера замінив генерал Долгоруков. В київських газетах надруковані його грізні накази: в хвилину небезпеки він клянеться померти серед ввірених йому військ.

Через чотири дні відпочинку весь наш підвідділ висилають на бойову позицію. Тепер нами командує 70-річний генерал Харченко. Вночі ми повантажились у вагони, і зранку прибули на Пост-Волинський.

ЗНОВУ НА ФРОНТ

Тут панує та ж сама картина, офіцери, які повернулись з позицій, перебувають у напівтемних вагонах, курять, стоїть стовпом синій дим, вживають горілку, що видається для підтримання бойового духу, і неохоче чекають якого-небудь кінця.

По залізниці перекочуються безчисленні штабні вагони з охороною, «особливими загонами», сестрами милосердя, біля станції нашвидкоруч побудовано з дощок пункт для харчування. У маленькій кімнаті метущаться сестри милосердя, які годують натовп офіцерів і солдат.

Нам повідомили новину, з Житомира прибуло до нас поповнення, загін губернського старости Андро. Вони прорвались до нас крізь петрюрівські розстрільні і під охороною бронепоїзда прибули до Києва. Ми оточили прибувших, таких же брудних, втомлених людей, які скоріше нагадували не війська, а розбійницьку банду. Вони повідомили, що їх прибуло чоловік 300, але стройових — 80, інші, — штабні і тилові. Їх слова покриваються сміхом і матюками, все як у нас.

На Посту-Волинському нам довелось бути недовго, ми, чоловік 20 під командою генерала Харченка (він у цивільному) виступили в с. Жуляни і зайняли хати. Попереду нас стоїть щойно прибувший житомирський загін. Караул від караула складає зо дві версти. Це фронт. Ми ж несемо охорону села і є резервом.

У хаті генерала Харченка постійно тріщить телефон, більшість розмов ведеться зі штабом Ольвіопольського гусарського полку (у цьому полку лише 20 стройових офіцерів і більше нікого), зі штабом Кінбурського драгунського полку (стройових у полку — 15 офіцерів), зі штабом загону Андро (80 чоловік стройових), а також з багатьма штабами відділів, підвідділів, дружин, де в кожній окремій частині, — два, три десятки штабних працівників.

Через два дні зі штабу командуючого дільницею повідомили, що наш фронт вирішили підтримати німці. У цей же день ми бачили німецьких гвардійців — кавалеристів, які їхали селом, де вони розташувались. Однак невдовзі стало відомо, що інший великий загін німців, що перебував у сусідньому селі, був роззброєний петлюрівцями.

Через декілька днів німецький офіцер, який зайшов до хати в якій перебував генерал доповів йому, що німці відходять зі своїх позицій. Ми вийшли на вулицю, де з гамором, шумом, криками, проносились німецькі кулеметники і кавалеристи.

Хоча віри у допомогу німців ніколи у нас не було, однак залишення ними бойових позицій, все ж справило на нас гнітюче враження.

Фронт повністю оголився. Шляхи до Києва зовсім стали відкритими. Наш фронт: на одну версту — 1 чоловік. На найменший натиск супротивника ми не в змозі протиставити ніякого опору. Все стало зрозуміло.

А супротивник кожного дня нарощував свої сили. Зранку до пізнього вечора по всьому фронту гриміла його артилерія. Пролетіла чутка, що дуже скоро петлюрівці підуть у рішучий наступ.

Наш маленький загін стурбувався, наполіг перед генералом Харченком, щоб один з нас поїхав у штаб командувача загоном з'ясувати наше становище, та викликати на наші позиції начальника 2-го підвідділу, полковника Сперанського, який ще жодного разу тут не був.

Я поїхав від офіцерів. На Посту-Волинському знайшов вагон 1-го класу, що був штабом дільниці. Дійшов до вагону. На сходинках прекрасно одягнутий штабний офіцер у грубій формі запита мене, хто я такий, і що мені тут потрібно?

У відпчовідь, я повідомив хто я такий, і те, що мені терміново потрібно бачити командувача нашою дільницею, полковника Крейтона. Входжу у вагон. На темночервоних бархатних диванах сидять: полковник Крейтон, Сперанський, Боровський та ін. Біля них, батарея порожніх різноманітних пляшок, вони про щось мирно говорять. Полковник Крейтон побачивши мене, взяв мене під руку, провів у сусіднє купе і запитав: «В чем дело?», обвіявши мене винним букетом.

Я йому доповів, що ми розуміємо безперспективність фронту, що офіцери на позиціях дуже турбуються, і просять з'ясувати дійсне загальне становище. Він відповів, що становище важке, що ми повинні триматись за будь-яких умов, і чекати відповідних наказів нашого головнокомандувача князя Долгорукова. Більше він мені нічого не сказав.

При веселому, п'яному штабі і страшно втомленій на позиції жменьці офіцерів наш кінець вимальовувався зовсім не привабливим.

Після розмови з Крейтоном я викликав полковника Сперанського і передав йому побажання його підлеглих поговорити з ним. Спочатку він відмовився, але згодом передумав і поїхав зі мною. За пів години дороги ми увійшли в позиційну хату. Полковник Сперанський відразу ж набув важливого, бойового вигляду, один з офіцерів доповів йому наше справжнє становище, а він у відповідь, що слід очікувати наказів нашого головнокомандувача, князя Долгорукого. Далі він повідомив, що тут він нас годує, платить по 40 крб. добових, а тому слід поводити себе відповідно. А у випадку наступу петлюрівців, ми відійдемо на наші резервні позиції. Офіцери наші засмутились, адже усі наші резерви у Києві.

Далі вести розмову з ним не було ніякого сенсу. Сперанський поїхав. Більш рішучі офіцери самовільно пішли до Києва. Інші, менш рішучі, з залишками свідомості і дисципліни та відчуттям товариськості вирішили чекати КІНЦЯ ВСЬОГО.

В день 13 грудня ми отримали наказ виступати на залізничну будку і разом з іншими частинами змінити на передовій лінії Житомирський загін. Ми виступили. Артилерія супротивника, що стріляла увесь день з настанням сутінок стихла, вечір пізній, холодний, сильний мороз. Чоловік двадцять рухаються вузькою дорогою, далі, — темним полем, блиснув вогник, дійшли, будка.

У вологій, неопалюваній кімнаті, що освітлювалась недогарком свічки, заваленій різним непотрібом лежать, обнімаючи гвинтівки, люди в сірих шинелях, хтось із них намагається зігріти чай.

Ми змінили на позиціях Житомирський загін. Нами командує полковник Сперанський. Його штаб розмістився у сусідній будці сторожа. Наші люди розійшлись по караулам. Мені, разом з іншими чотирма офіцерами, наказано обійти дозором лінію фронту, перевірити вартових. Ми вийшли, сильний мороз, йдемо, пройшли з версту від будки. З чорної на снігу діри вилізла темна фігура з гвинтівкою напоготові, Пароль, Відгук, йду до начальника караулу. Позаду сіріючої лінії окопів в маленькому бліндажі сидять, тісно притиснувшись один до одного шість чоловік. Сидять мовчки: «Ну как, ничего не заметили, господин капитан?», запитую я в начальника караула: «Как будто ничего, да и что тут заметишь», неохоче відповідає той. Поговорили. Виліз, знову дме злий вітер, йдемо далі, пішов лапатий сніг.

Йдемо версти з півтори, до другого караулу, від другого до третього і так далі. Все начебто спокійно. В караулах сидять по шість — сім чоловік. Це і є фронт. Повернулись у будку. Доповіли, що все спокійно, повалились на камінну підлогу, тісно притиснувшись один до одного від холоду, але нам не спиться, по тілу біжить дрібна, нервова лихоманка, чи то від холоду, чи від неприємного передчуття. До самого вечора артилерія супротивника гула без перерви, наче розпочиналась підготовка, тепер все стихло, жодного пострілу, але зранку всі очікують наступу.

Було десь біля третьої години ночі, коли десь далеко, зліва, розірвався перший снаряд супротивника. В будці усі сіпнулись, насторожились:«Началось», сказав хтось із нас. За першим снарядом, наче зірвався гурт птахів, грянули цілі залпи, один за іншим. По усьому фронту, від Червоного Трактиру, біля нашої будки засвистіли, лопаючись шрапнелі, заревіли снаряди.

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

По всьому фронту гримить, гуде артилерія. Вліво, в Червоному Трактирі і справа, біля Святосилок, тріщать гвинтівки і кулемети. Уже всім ясно, на світанку розпочнеться загальний наступ на Київ.

У будці всі встали, взяли гвинтівки, в грудях щось неприємно ниє . Висвітлюючи у темному небу світлі траси свистять снаряди і з гулким дзвоном лопаються на мерзлій землі. «Господин полковник, надо на батарею передать, чтоб стрельбу открыли», — хтось з нас говорить Сперанському. «Да, но телефон не действует», — відповідає Сперанський.

У куті кімнати, низько нахилившись до телефонної трубки, кричить телефоніст, але усе це безрезультатно, телефонічні лінії порвані, я попросив дозволу полковника Сперанського прибути на батарею і передати наказ негайно відкрити вогонь по супротивнику. Він дозволив, навздогін він крикнув мені, щоб відкрили вогонь зо всіх гармат.

Я біжу через темне поле. По усьому фронту реве петлюрівська артилерія так, що окремих розривів навіть не чутно. Чути лише загальне ревіння, наче кипить велетенський котел. Коли я добіг до Жулян, уже сірів світанок. Видно наші гармати, вісім гармат з піднятими доверху дулами мовчать, біля них, — декілька темних фігур.

Добіг до хати командира артилерійської батареї, входжу до хати, У хаті за столом, в шинелі, у кашкеті сидить капітан. Перед ним телефон, він намагається з кимось зв'язатись, але без будь-якого успіху. Побачивши мене він відірвався від телефонічної трубки: «Передайте полковнику Сперанскому, что я могу стрелять только из одного орудия, у меня нет прислуги… Разбежались…», нервово говорить він, і знову кричить у трубку: «Вторая! Вторая!»

Тепер я вже не біжу, спішити нікуди, тихо проходжу біля мовчазних гармат, одна з них зрідка сіпається, стріляє. Наступив світанок. З боку супротивника ще сильно реве артилерія. Зліва й справа тріщать гвинтівочні постріли і чути кулеметні черги.

Дійшов, доповів Сперанському. Усі наші на той момент уже вийшли з будки, стоять натовпом і притискаються до стіни, ховаючись від снарядів, що розриваються неподалік: «Занять позиции», — наказує Сперанський. Офіцери тонкою лінією йдуть на позиції і розташовуються разом з караулами в їх окопах. Окопи засипані снігом, ми його притоптуємо. З окопів видно майже усю лінію нашого фронту, — біла снігова смуга окопів, де-не-де стоять по 6 — 8 офіцерів зі станковими кулеметами.

Але супротивника не видно. Несподівано зліва на залізничному полотнищі зя'явилось дві людини з різнокольоровим полотнищем. Ми подумали, що це парламентери, а тому найближчий до будки офіцер побіг доповісти Сперанському про побачене. Фігури людей стали чіткими, раптом в декількох кроків від них зі страшним ревінням злетів догори фонтан землі і снігу, що вмить заховали ці фігури. Ще за мить ми побачили, що фігури знову рухаються, полковник Сперанський вже розмовляє з паном в цивільному, що в хутровому пальто, з пенсне на носі. Це французький консул Мулен, він схвильований і вимагає паровоз, щоб їхати до Києва. Паровоз подано і він разом з супроводжуючими його залізничниками відбув до Києва (французький консул з'явився на позиціях не випадково, союзники обіцяли П.Скоропадському, що 20 листопада в районі Жмеринки, Могилева, Одеси, Бірзулі буде зосереджено до дивізії військ союзників, а 27 листопада з Константинополя прибуде ще дві дивізії, а до 2 грудня прибуде ще три дивізії. Це обіцяв французький генерал Бертело. Однак в Версалі розмірковували інакше, одні політики не розуміли, або ж не хотіли розуміти усієї важливості того політичного моменту, що склався саме у цей період, інші, — не бажали бачити будь-яку сильну державу України на цих територіях, бо в ній вони вбачали загрозу Персії, Індії, Близькому Сходу. Саме ця політична лінія, нажаль, перемогла).

Ми ж залишились в окопах. Справа і зліва від нас гримить стрільба. В центрі, навпроти нас, поки що тихо. Але ось вдалині, між нами і Борщагівкою, з'явилась рідка розстрільна, вона рухається на нас, наступає, у сусідньому від нас караулі відкрито вогонь з кулемета. Вдаличині показались ще й ще розстрільні, що наступали на Софіївку, Михайлівку, Борщагівку. Розстрільні швидко рухаються на нас.

Зліва і справа від нас гул стрільби переноситься назад. Значить наші відступають.

Я побіг в землянку, до телефону, щоб доповісти ситуацію, що склалась полковнику Сперанському. Однак усі мої намагання були марними, в трубці було чути крик, перекрикуючи один одного, кричало близько двадцять голосів, всі хотіли сказати одне й теж саме, що втримати позиції неможливо, нас звідусіль обходять з флангів. ВІДСТУПАЄМО...

Офіцер нашого караулу побіг доповісти Сперанському, але не встиг він повернутися з новим наказом від нього, як дальні караули, бачучи, що їх обійшли відділи супротивника, самовільно залишили свої позиції і розпочали відступ. За ними почали відступ усі наші відділи.

Усі відходять… Помітивши наш відступ, сильніше загуділа ворожа артилерія, засипаючи нашу ділянку снарядами. На залізничному полотні стоїть Сперанський: «Куда вы отступанте, стойте!», — кричить він диким голосом. Найближчі від нього офіцери пояснили йому, що справа від нас нашого фронту вже немає, що петлюрівці вже зайняли Мих. Борщагівку, і якщо ми не відійдемо зараз, то невдовзі буде пізно. Сперанський пробує подзвонити у штаб, на Пост-Волинський, але відповіді немає. Прибулі звідти

офіцери повідомили, що усі штаби уже подалися до Києва. Під вибухами ворожих снарядів наш невеличкой загін розпочав відхід. Біля Поста-Волинського ми побачили з усіх сторін відступаючі невеличкі гурти офіцерів. Ніхто не знає, куди відступати і що далі роботи. Відступаючі офіцери збились у натовп, кричать, а ревуча позаду ворожа артилерія все ближче і ближче. Пройшли Пост Волинський, йдемо по шоссе серед серед цивільних, що панічно втікають від артилерійської канонади, серед людей, коней, гармат, автомобілів. Несподівано з'являється начальник дільниці полковник Крейтон і полковник Стессель, обидва вони вже не тверезі, і разом з ними, полковник Боровський, уже в цивільному.

Офіцери, що проживали у найближчому передмісті, кидіють гвинтівки і потихеньку відходять, але переважна кількість нас разом з полклвниками Крейтоном і Стесселем рухаються по шосе до Києва.

По шосе стало важко рухатись від натовпів людей, артилерії, візків. Зупинились біля казарм. З них висипали німці, вони оточили нас, дивляться, сміються, махають нам руками та щось кричать. Один спритний німець встановив фотоапарат, але на нього закричали десятки голосів і він прибрав розставлену триногу.

Ми увійши на Деміївку, все чути стрільбу по всьому місту, на тротуари висипали містяни, в основному робітники, сміються, жарують в наш бік: «Эх сколько пленных...» і т.д.

«Куда же мы идем?», — запитуємо ми у полковника Крейтона: «На вокзал, господа, там все будет ясно..., там генерал Кирпичев, там все будет ясно».

По місту стрільба не стихає. Зупинились біля вокзалу. Одні розбігаються, кидаючи гвинтівки, інші хвилюючись радяться, що далі робити. У цей час з вагону вийшов генерал Кирпичев зі своїм штабом і охороною. Усі згуртувались навколо нього: «Господа! У нас есть два выхода, или пробиваться на Дон, или распыляться отсюда», «Ваше превосходительство», — відповідає йому якийсь офіцер: «О пробивании не может быть и речи, распыляться же отсюда нельзя, потому что город уже занят петлюровцами. Единственный выход — это всем идти к Городской Думе, и там вступить в переговоры с петлюровцами посредством представителей думы».

Усі ми прийшли до висновку, що це рішення буде правильним, окрім гвардійців штабу, його офіцери вирішили пробиватись на Дон.

«В Педагогический музей надо идти», — кричить хтось, Кирпичев згоден. Ми поспіхом гуртуємось у колону, кидаємо непотрібні як нам здається речі, скидаємо валянки та надягаємо чоботи. Колоною по відділенням йдемо у місто, по тротуарам йдуть дозорні. Я йду в правому дозорі: «Если что-нибудь заметите, Доложите, Мы сразу же примем боевой порядок», — говорить Кирпичев. Йдемо київськими вулицями. З будинків вибігають люди і з цікавістю дивляться на нас, виходимо на Володимирську вулицю, вже недалеко музей. Тротуари забиті людьми, тут в більшості інтелігенція, наш загін чітко відбиваючи крок, під тисячами очей швидко рухається до музею. Тут, біля музею, перебувають й інші частини, і натовп цікавих городян: «Левое плечо вперед! Марш!», — і ми входимо в широкі двері вестибюля, пробиваючись крізь офіцерів, солдат, сердюків, які рухались нам назустріч, виходячи з будинку. Це було 14 ГРУДНЯ 1918 РОКУ.

В ПЕДАГОГІЧНОМУ МУЗЕЇ

В Педагогічному музеї зібралось більше 2 тис. чоловік, у кімнатах лежать лише ті, які найбільше втомлені. Більшість з нас заповнили великий вестибюль, стоять натовпом біля входу, стоять навкруги споруди і чекають вирішення своєї долі, а містом зо всіх боків наближається, тріщить стрільба, чути крики натовпу.

Раптом за рогом, зовсім близько, натовп закричав голосно: «Слава!», «Слава!» і загриміли постріли. Усі, хто були біля споруди, кинулись в його середину штовхаючи один одного. У натовпі людей, що залишились на вулиці хтось віддав команду: «В цепь!», «В цепь!» Загриміли затвори гвинтівок. Однак до офіцерів, які вистроїлись у розстрільну і приготувались до відбиття атаки з найближчого натовпу людей, що стояв біля будинку закричали: «Господа!», «Бросьте!», «Ведь все кончено!»

І за мить біля музею вже не було нікого, а в вестибюлі стояв стурбований генерал Канцирев, збираючись вступити у переговори.

Вже через пів години стало відомо, щодо з'ясування питання нашої подальшої долі, вхід до музею буде зайнятий українськими і німецькими караулами. Українські пред-

ставники наказали усім, як полоненим, здати погони і кокарди. Зброю віддавати не вимагали, хоча офіцери її нізащо не здали б. Це була єдина гарантія їх самозахисту: «в комнатах, проходах, на лестнице — офицеры и генералы срывают из себя погоны, кокарды, офицеры Генерального штаба рвут аксельбанты… это сразу дает почувствовать плен…»

Я попав у кімнату № 8. Величезна зала вщертьзаповнена лежачими людьми, тут же гвинтівки, патрони, у розкрите вікно долітають глухий відгомін криків, постріли. Вже пізній вечір, усі втомились і лежать після довгого, безсонного, перебування на фронті, усі засипають глибоким сном.

Настав ранок, з кухні принесли відро з кип'ятком, п'ють чай, з'явились сестри милосердя, звідусіль чути розмови на одну і ту ж тему: «Что с нами дальше будет?»

Звідусіль чути брудну лайку на адресу нашого командного складу. Дуже мало офіцерів з величезної кількості штабів попали у музей, у більшості штаби повтікали і заховались. Раніше за всіх, кинувши фронт на вирок долі, втік головнокомандуючий, князь Долгорукий, який клявся у своїх наказах: «… в минуту опасности умереть вместе вместе с вверенными ему войсками…» Також втік представник Добровольчої армії, генерал Ломновський, а дрібні чини його штабу попали у музей. Полковник Сперанський втік з музею вночі, підкупивши караул.

Ми ж київські дружинники ніколи в Добровольчій армії генерала Денікіна не були.

І коли під час перебування на позиціях, обов'язок військової дисципліни стримував багатьох з нас, то тепер, відчуття близької небезпеки заставляло багатьох офіцерів бути дуже різкими.

З великими труднощами вибравшись із зали, я спустився по завалених людьми сходах в вестибюль. Тут через вартових нам доставлялись свіжі газети.

Біля вхідних дверей ходили туди-сюди величезні, мовчазні німці і стояли молоді, невпевнені петлюрівці, ось жменька офіцерів оточила караульного, дають йому гроші, щоб він купив газети. Раптом надворі, біля перших дверей, у споруді почувся шум, крики, все гучніші і гучніші. Двері раптом різко відкрились і з червоними бантами на папахах, шинелях, з криками, хлопаючи затворами гвинтівок, кинулись озброєні люди: «Стой!» «Стой!»…. «Занимай входы!» «Направо!» «Налево!», — кричали вони. Попереду їх, з величезним маузером в руках, весь обвішаний червоними бантами, йшов якийсь збентежений унтер-офіцер.

Побачивши це, жменька офіцерів кинулась до сходів, а німці схопились за гвинтівки. Німецький лейтенант з криками «HALT!» кинувся навперейми.

Здавалося, ще мить і розпочнеться бій. Офіцери, які лежали на сходах кинулись у кімнати. У кімнатах же, нічого не розуміючи, усі, у кого була зброя, заслали патрони у патронники, обличчя офіцерів були блідими, їх очі були спрямовані на двері, наступила зловісна тиша. Нарешті, хвилин через десять зайшов офіцер і сказав: «Господа! Ради Бога не волнуйтесь, все улажено. Пришли петлюровцы с требованием немедленного нашего разоружения». Як виявилось, солдати Чорноморського коша, дізнавшись, що «гетьманці» до цих пір сидять в музеї зі зброєю, прийшли її забрати. З ними розпочав переговори генерал Канцирев, намагаючись довести, що можливе наше визволення і пропуск зі зброєю на Дон.

Чорноморці про це і слухати не хотіли, і дали термін на здачу зброї — пів години. У цей час підійшли обрані кімнатою №8 для переговорів, полковник Єрощенко і поручник Строганов. Вони повідомили увірвавшимся, що зброя буде видана негайно. І вже через декілька хвилин з величезним гуркотом усі офіцери складали у кутках своїх кімнат гвинтівки, патрони, револьвери, а самі, вже без зброї, спускались у вестибюль музею. До цих пір, зі зброєю в руках, хоча і без погон, полон так не відчувався. Тепер же, усі офіцери, відчули свою повну беззахисність, повну підпорядкованість кожному, хто увірветься у споруду, де ми перебували.

Відтак, зброю видано. Петлюрівці поскладали її на вантажівки і поїхали. Насамкінець, нас усіх обшукали і в тих, що мали великі гроші, — їх абрали. Ми знову розійшлись по своїх кімнатах. Тепер розпочався справжній полон. Не дивлячись на усе це, командирський склад і тут намагався зберегти вигляд військової частини, оскільки вже на другий день нашого перебування, було оголошено про складання списків тих, хто готовий відправитись на Кубань і Дон. Офіцери вистроїлись у довгу чергу, говорять, що їх пропустять.

На другий день, до музею підійшли декілька тисяч людей, родичі і близькі полоненних, в основному жінки: матері, дружини, сестри, наречені, коханки. Для того, щоб попасти в музей, вони стояли на ногах день і ніч, щоб на десять хвилин попасти у вестибюль, побачити і поговорити з арештантами. Внизу, біля дверей, на сходах, чоловік двадцять цивільних чекають на побачення, по обидва їх боки, — конвойні з гвинтівками і гранатами. Жінки плачуть, і дивляться на верх сходів, кожна шукаючи свого арештованого, голосно звучить прізвище арештованого, а той швидко біжить сходами вних до своїх, обнімається з ними, між ними розпочинається розмова, але суворий петлюрівець бере його за руку, даючи сигнал, щоб він вже йшов, штовхає, арештований прощається зі своїми рідними, рідні його хрестять, дають в руки якийсь пакунок і він йде.

З кожним днем нашого перебування людей у музеї ставало все більше і більше. Усіх арештованих у місті і взятих у полон привозили саме сюди. Людей побільшало до 4-х тисяч, усе було переповнено. Побільшало й сестер милосердя, вони приносили нам їжу, газети, розповідали останні новини.

Отримали свіжий номер газети «Свободная мысль», у ній ясрава стаття Фінка «О сидоровой козе» із закликом до російської інтелігенції підняти «вище» голову і боротись за свої існування. На другий день ми дізнались, що ця газета закрита, а самого Фінка арештовано.

Лякали нас українські газети «Нова Рада» і «Відродження». У цих газетах провадилась сильна кампанія спрямована проти «добровольців» і приводились доволі розумні аргументи, наприклад, у селянина вирізали язик члени так званого карального загону. Тут, в музеї, сиділо багато таких карателів, які не соромлячись, розповідали про подібні свої «подвиги». Так, «Нова Рада» наводила факти грабунків і насильств, що вчинялись добровольцями над мирним населенням. І тут же, в музеї, мені приходилось дізнаватись, що це було правдою.

З газет дізнались про вбивство генерала Келлера, при спробі втекти, як на банкеті українських самостійників Винниченко підняв свій бокал «За єдину і неподільну Україну».

Приходили до музею консули: білоруський, литовський, латиський, сибірський, представник Дону. Усі вони намагались звільнити своїх підданих, складали багаточисленні списки, але з цього нічого не виходило. З кожним днем перебування в музеї ставало все важчим, неякісна їжа, страшна духота, відсутність туалетів, воші, і до цього всього, повна невідомість про свою подальшу долю, і, насамкінець, наближення більшовицьких військ з півночі.

Тоді рядові офіцери не могли й думати про те, що будуть вільні, в той час як «сильні світу цього» звільнялись щодня, одні за гроші (в більшості казенні), інші, через зв'язки.

В один з днів стало відомо, що сам український комендант музею втік зі звільненим генералом Волховським з 400 тис. казенних грошей, а рядові офіцери все сиділи і сиділи. Однак і в такій ситуації знаходились люди, які не падали духом. Серед них, штабскапітан Лебедєв, який сидить, притулившись до стіни, і весь час бринчить на гітарі, а в іншому кутку кімнати лежить юнкер, який голосно співає.

Дні тягнуться довго, як ліг на своє місце, так і лежиш, не в змозі навіть повернутись на інший бік, в той же час, викрикують прізвища на побачення, хтось кричить про запис на Дон, в кутку кімнати грають в карти, там співають, там сміються з миловидною сестрою милосердя.

Наступ більшовиків з півночі багатьох турбує.

Один наївний офіцер спробував розповісти нашим караульним, що скоро нас усіх відпустять, і ми разом з ними підемо бити більшовиеків, однак петлюрівці сильно обурились цьому і ***відкинули будь-яку можливість союзу з «буржуями» проти своїх же «братів».***

До нас прибула думська комісія, і через декілька днів, слідчі розпочали провадити дізнання про кожного, ми заповнили якіссь опитувальні листи, ходили на допити, але все ж сиділи.

Наступило 25 грудня. Різдво. Розмови про наше звільнення посилились, рідні нас обнадіюють, багатьох вже звільнено.

Це сталось біля 11 год. ночі: великі кімнати були повністю заповнені людьми, всі вкладалися спати на своїх шинелях, але раптом я вскочив від сильної тріскотні, мені

здалося, що розвалюється наша споруда перебування, вилетіли вікна, і тут же роздався дикий крик сотень голосів, люди позіскакували зі своїх місць, кинулись і побігли до дверей по лежачих. Страшенний крик не стихав, але бігти нікуди. У відкриті двері нашої кімнати стали входити скривавлені поранені, забігали сестри милосердя. Як виявилось, у сусідній кімнаті, великий купол з товстого скла впав вниз на лежачих, скло падало з такою силою, що пробивало наскрізь крісла. По усій споруді рознісся стогін, крики, паніка, поранені зі скривавленими обличчями, руками, люди скупчились у стихійний натовп, намагаючись якнайскоріше вибігти з кімнати, є важкопоранені.

Зранку ми побачили, що у всій споруді не залишилось жодного цілого вікна. Наш квартал оточено колючим дротом та військами. До нас нікого не пускають. Ми дізнались, що вночі постраждало більше 200-т людей, їх усіх вивезли.

Дослідження місця падіння купола показало, що було влаштовано умисний вибух ручної гранати, а тому петлюрівці нас усіх звинуватили у тому, що це ми самі влаштували навмисно з метою втечі.

У цей же день усіх генералів і полковників вивезли в Лук'янівську тюрму.

У дні Різдва кімнати сильно поріджали, багатьох випустили за ордером, інші звільнялись за гроші, щез з музею полковник Крейтон, втік прикинувшись пораненим генерал Канцирєв, втік Кирпичов. Відтак усіх нас залишилось чоловік 600.

У кімнатах вільно і холодно, немає побачень, говорять, що біля колючого дроту, що оточує наш квартал, стоять натовпом наші родичі, сестер милосердя пускають лише небагатьох. Долетіли слухи, що збунтувався співчуваючий більшовикам Чорноморський кіш. Ставлення до нас нашого караулу все гірше і гірше.

Ми тут уже два тижні.

30 грудня нам наказали розділитись на українців і неукраїнців. Неукраїнців виявилось чоловік 120. Українців більше, — 400. Я був серед українців. Прийшов сам командир осадного корпусу, ***полковник Коновалець.*** *Зробив перекличку українців, викреслив неукраїнські прізвища, але раптом усім знову наказали з'єднатись. Пройшов слух, що нас усіх вивезуть в Німеччину, однак ніхто цьому не повірив.*

ДО НІМЕЧЧИНИ

Але ось, комендант оголосив офіційно, що сьогодні, 30 грудня, нас під конвоєм вивозять до Німеччини. Нас усіх заціпило, нікого до нас не пускають, у кімнатах шум, усі пишуть записки рідним, обступили декількох сестер милосердя, які були з нами, і благають передати ці записки їхнім рідним.

Наступив вечір, ми збираємо свої речі, вже розбились на вагони, по 35 чоловік, сидимо в очікуванні. Поступила команда: «Шикуйсь!» Вишикувались, пішли, зашуміли чобітьми по пустуючим залам. У вестибюлі двері відкриті навстіж, крізь них вривається морозний вітер. По боках від нас вишикувались німецькі і українські солдати. Усім розпоряджається бравий німецький лейтенант.

Під конвоєм, строєм, ми вийшли на вулицю. Після 16-ти днів сидіння в душних кімнатах, свіже морозне повітря приємне.

У місті запроваджено воєнний стан і на вулиці нікого, крім озброєних кінних і піших петлюрівців. Нас підвели до трамваїв. В одну лінію їх стоїть дуже багато. У темноті стрічкою світяться їх вогники. Навколо нас з оголеними шаблями гарцують кінні українці. У вагонах — піші німці і петлюрівці.

Очевидно, що всі сіли. Подано сигнал і процесія трамваїв під охороною кавалеристів рушила. Трамваї котяться все швидше і швидше, поряд риссю летять кавалеристи. Якийсь офіцер притуливши до вікна, штовхає іншого: «Смотри Коля, смотри, у нас в столовой огонь. Видишь? Видишь?» Він довго дивиться у вікно.

Трамваї зупинились, прозвучала команда вийти. Ми вийшли. У темряві чорніли постаті вартових. Нас строєм повели на вокзал, виходимо на платформу. Шпалерами стоять камінні німці, чергуючись з петлюрівцями. Німці мовчать, а петлюрівці обурюються: «А… вашу мать, добровольці-гетьманці, порубати б їх усіх».

Нас підвели до темних вагонів, відкрили їх двері. Саджають по 35-ть чоловік у вагон і закривають позаду двері на замок. У темряві розбираємо місця, лягли на нари, у всіх одна думка, про своїх рідних, адже вони навіть не знають, що нас вивозять. Поїзд заскрипів зчепленнями, рванувся, рушив, поїхали в Німеччину. Наш караул, — десять німецьких солдат і офіцер.

Ми їдемо ніч і день в наглухо закритих вагонах, 35-ть чоловік лежать тісно притиснувшись один до одного від холоду, що пронизує все тіло, і тісноти.

Знаємо, що проїхали Фастів. Раптом поїзд зупинився, не доїжджаючи до якоїсь станції, а згодом пролетів її повним ходом, розкачуюсь скриплять вагони, нам голодно і холодно. Говорять, що в Козятині має бути обід. Пізньої ночі наш поїзд прибуває до Козятина, зупинились. Шумлять зустрічні поїзди, очевидно, що ми стоїмо біля вокзалу. Чутно якісь голоси, крики. Через двадцять хвилин від задніх вагонів нашого поїзда доніс ся шум багатьох людей, шум крики наближаються. Раптом поїзд заскрипів, рванув вагони, рушив, і тут затріщали рідкі постріли з гвинтівок по поїзду, але поїзд вже набрав хід.

Тепер, — проїхати кордон України, а далі простяглась зона німецької окупації.

І знову їдемо ніч, день в наглухо закритих вагонах. Один раз на 24 години двері вагону відкривала якась людина з ліхтарем у руках і ставила на дно вагону відро супу. Усі ми жадібно кидаємось на цю бідну їжу, далі, знову лягаємо, двері закриваються.

Вночі 2 січня ми під'їжджаємо до кордону України, — якась станція. Поїзд заскрипів зчепленнями і зупинився. В наших вагонах-тиша. На станції чути голоси, говорять українською, запитують, що це за поїзд? «З хворими?», «З пораненими?». Їм хтось щось відповідає. Але вони не заспокоюються. Чути кроки декількох людей, що наближаються до нашого вагону, ось хтось взявся за скобу дверей, відкривають їх. З ліхтарем у руках стоять два озброєних солдати. Один з них запитує нас хто ми такі?

У відповідь прозвучало: «Больные», «Если не верите, спросите у коменданта поезда». І вони пішли від нашого вагону до вагону коменданта поїзда. Ми перешіптуємось, оскільки, якщо вони дізнаються, хто ми такі, нас не пропустять через кордон. Знову настала зловісна тиша. На залізничній платформі зашуміли голоси, поїзд засвистів, рвонув і пішов.

Переїхали кордон України.

На наступній станції пересадка. Вийшли на платформу. Ведуть німці, ніч холодна, падає мокрий сніг, дме холодний вітер, тьмяно світять вогні станції на яку ми прибули.

Нас привели до товстого німецького майора. Він відправив нас у вагони, що були призначені для худоби, без соломи, з залишками екскрементів тварин. Нас закрили знову по 35-ть чоловік у кожен вагон. Усі стоять, сісти не можна, брудно. Холодно, терпнуть ноги, нарешті рушили.

Зранку двері вагонів відкрили, поїзд йде, усі вдивляються на розорений війною і окупацією край. На кожній станції стоять німецькі вантажні поїзди. Російські робітники під наглядом німецьких солдат вантажать на них вугілля, борошно, ліс, сіно, солому. Усі поїзди відходять до Німеччини.

Ми їдемо через Білосток, Брест-Литовськ, Осовець, — всюди одна і та ж сама картина: розбиті снарядами жилі будинки, понурі, замучені люди, худа худоба, майже неможливо нічого купити, а в німецькі поїзди вантажать необхідні населенню Німеччини предмети і везуть їх до Німеччини.

Тепер на станціях можна зіскакувати з вагонів, наважуємось говорити з місцевими людьми про німців: «Чисто все вывозят, разорили всех дочиста», — скаржаться нам місцеві жителі.

С кожною годиною дороги ми наближаємось до німецького кордону і 3 січня ми переїхали його. Зупинились на станції Prostken.

Усі висипали з вагонів. Для більшості з нас німецький ланшшафт новий. Обірвані, завшивлені, брудні, голодні, ми з цікавістю дивились на червоні дахи з черепиці дахи будинків сіл, на наче скатертиною покрите шосе з підстриженими обабіч нього деревами, на охайно одягнених здорових дітей.

Перед нами пробігали одна за одною станції: Korschen, Allenstein, Deutsch — Eylau, Graudenz, Schneidemuhl…

Живучи на Батьківщині про Німеччину думалось як про країну, що зовсім розорена, яку війна довела до жебрацтва, що в ній панували голод і повне розорення. Але переїхавши кордон, враження були зовсім інші, чисті станції з кіосками повними різноманітних газет, журналів, книг, відкриток, і все це дуже дешево. У нас все це дуже дорого, а тут пфенінги, копійки.

Нам дали обід і по куску кров'яної ковбаси. Обід, кращий за той, що нам давали в Україні. Поїхали, знову перед нашими поглядами швидко проносяться червоні черепичні хати, акуратні квадратні городи, наче вилизане шосе.

Залізничники одягнуті в сині мундири з гудзиками, що блищать. Усе так тихо, спокійно, навіть дивно, що десь війна. Люди живуть з напруженою дисципліною, після пережитої російської анархії, Німеччина видається райдужною країною.

Хочеться купити листівку, надіслати своїм, але немає жодної копійки грошей, та і не дійде. Вночі, на одній із станцій ми проснулись від крику натовпу: «Что такое?» «Мы что в России?» Це наш ешелон зустрівся з ешелоном російських військовополонених, які їхали до себе на батьківщину: «А, буржуи?» «Убегагете, сволочи», сипали вони на нас. Вони довго на нас кричали, погрожували.

Ми у відповідь, мовчали. Наші ешелони розійшлись, ми проїхали Kreuz, Kistrin, Neustadt.

Через деякий час по вагонах попередели, що в Берліні заворушення, спартанські заворушення, а тому, коли поїдемо містом слід закрити усі двері і у вагонах мовчати.

Їдемо через Берлін у наглухо закритих вагонах. Проїжджаючи однією з вулиць крізь щілину у дошках вагону побачили демонстрацію з червоними прапорами, почули крики натовпу, до нас долинуло відгомін пострілів. Подумалось, починається все як у нас.

Проїхали столицю Німеччини і приїхали в Spandau, і поїзд зупинився біля станції Duberitz.

Уже вечоріло. По вогонах віддано команду вилізати. Вилізли: «Куда?» «Что такое?» На платформі, біля станції, натовпом стоять військовополонені, французи, росіяни. Поряд стоїть поїзд в який вантажаться французи, — їдуть до себе на батьківщину, біля великого вікна салон-вагону — французький офіцер в голубому мундирі, він їсть печиво і здивовано-презирливо зупиняє свій погляд на нас, дивних обідранцях. Ось він, чи то задля зодоволення чи то з жалю, не доївши пачку печива, кинув її в наше скупчення і ліниво відійшов від вікна. Кинулись за печивом, всі хапають, штовхаються — ми голодні.

Нас шикують у шеренги німці, які їхали з нами. Ведуть в Duberitz. Як виявилось ми йдемо в табір військовополонених. На вулицях зустрічаються групи військовополонених: росіяни, французи, румуни, серби, італійці.

Росіяни нам кричать: «Из какого лагеря, товарищи?» Але їм ніхто з нас не відповідає, ми не знаємо, що сказати.

Вже стемніло. Ми вийшли з міста. На пагорбі виднілись бараки табору, що були оточені колючим дротом. Десь зовсім недалеко, у напрямі Берліна, тріщали постріли і ревіла артилерія.

Ми увійшли в великий табірний двір і зупинились. Десь відразу ж з темряви нас обступили військовополонені. Знову неприємні запитання: «Из какого лагеря товарищи?» «С Украины», — раптом нерішуче говорить хтось з нас. Їх здивуванню немає меж: «С Украины?» «Зачем же вы приехали?»

Хтось з наших намагається пояснити, але все байдуже, вони вже все зрозуміли: «А, буржуи бегут, далеко не убежите, здесь тоже большевизм завтра будет, слышите стрельба, бой под Берлином идет».

Свої ж співвітчизники нас дивились з ненавистю, від якої було боляче.

Йдемо в бараки. Нас розміщують не з росіянами, а з французами й італійцями. В освітленому електрикою бараці гуде різношерстний натовп, червоні штани і світлі куртки французів, сині матроси, чорні італійці, — усі вони обступили нас. Вони вже дізнались, хто ми такі, крики, шум, скачуть з нар, розпитують нас, француз, матрос з богатирськими грудьми показує мені і моїм товаришам, де можна зайняти місця. Ми ліземо на голі нари, але лежати нам не дають, французи без зупинок все у нас розпитують, не вірять, що ми усі тут офіцери, горді перемогою над німцями, але ми дуже голодні, навіть говорити важко. Наші союзники побачивши це, все несуть і несуть галети, консерви, шоколад, і соромно брати і від голоду немає сил відмовитись. Ми втихомирили наш голод, увесь вечір проходить у розмовах і розповідях.

Зранку, ледь почало світати, ми проснулись від несамовитих криків французів і італійців, вони скоро поїдуть додому, близькість їх відправки зробила з них дітей, шум, гам, не припиняється увесь день. Вони отримують на дорогу продукти і гроші, пригощають нас.

А на вулиці ми знову зустрілись з нашими росіянами. Вони похмурі, озлоблені, недовірливо встапають у розмову. Зі злістю дивляться на багацтво і радість французів:

«Всю войну так жрали, а наш брат с капусты дох. На них же служили… их мать… Хоть одна бы сволочь нам что-нибудь прислала».

В їх словах була образа.

Ми з ними говорили мало, вони вирішили, що ми буржуї і відкрито ненавиділи нас. Навіть пошкодували про те, що їх в таборі залишилось мало, а то б вони нам показали.

Через день після нашого прибуття до табору, французи, італійці, серби, румуни, відбули на батьківщину.

Ми ж обірвані, голодні, стоїмо маленькими групами вдаличині двору, без сімей, без свого народу, викинуті з батьківщини, у нашій групі в одних навернулись сльози, інші неохоче відвернулись, і відійшли…

Авторська ремарка: Я не виправдовую їх, ці українці, офіцери-гетьманці, в силу політичних обставин стали жертвами історії, але на чисто людське співчуття, на мій погляд, вони заслуговують. І що кидається в очі, то це ненависть одних моїх співвітчизників, до інших, адже серед військовополонених було багато українців.

Існує думка, що переважна кількість офіцерів «гетьманських» військових частин розглядали свою військову службу Українській державі як тимчасовий період, головно, вони бажали перебратись в Добровольчу армію генерала Денікіна, який тоді збирався з силами для військового походу на червону Москву. Українська армія, як союзниця у цій боротьбі, Денікіну була не потрібна і розглядалась ним як додатковий супротивник, про це засвідчили подальші події.

Додаток 7

З історії Фінляндії

У 1556—1568 рр. Фінляндія перебувала у складі Шведського Королівства.. Згідно з Ніштадтським мирним договором 1721 р., Швеція поступилася Російській імперії частиною шведської Карелії з містом Виборг. За Абоським мирним трактатом 1743 р. до імперії Романових перейшла решта шведської Карелії. Повне приєднання Фінляндії до Російської імперії відбулося після поразки Швеції у війні 1808—1809 рр. 27 березня 1809 р. російський імператор Олександр I, проголосивши себе Великим князем Фінляндським.

Відтак, Фінляндію було проголошено великим князівством у складі Російської імперії. Її монархами тепер ставали імператори з династії Романових, представником яких у Фінляндії був генерал-губернатор. У Санкт-Петербурзі створили міністерство у справах Фінляндії. Цей статус зберігався впродовж понад століття. На практиці це означало досить широку автономію законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Вересень 1863 року — імператор дозволив регулярно скликати фінляндський сейм (парламент). Певні зміни настали після російської революції 1905—1907 рр. 20 червня 1906 фінляндський сейм навіть зміг затвердити конституцію країни (Сеймовий устав) підписом імператора Миколи II.

Лютий 1917 р. — з поваленням Миколи II персональна унія Фінляндії з Росією виявилася автоматично розірваною. Було відновлено конституцію Фінляндії. Останню спробу придушення автономії Фінляндії зробив російський Тимчасовий уряд у липні 1917 р. Після жовтневого (листопадового) перевороту 1917 р. в Російській республіці новий фінський парламент 15 листопада перебрав на себе всю владу в країні. 6 грудня 1917 р. сейм проголосив створення незалежного «Королівства Фінляндія», перетвореного 1918 року на Фінляндську Республіку. 22 грудня 1917 р. — уряд РРФСР визнав незалежність Фінляндії.

У 1916 році представники українського та фінського національних рухів зустрілися на Третій конференції народів у Лозанні, організованій Союзом народів. У 1917 році на території Фінляндії почали діяти українські військові комітети, у Гельсінкі проведено низку демонстрацій під синьо-жовтими прапорами, були встановлені дипломатичні зв'язки.

Під час радянсько-фінської війни українські націоналісти, зокрема Юрій Горліс-Горський, працювали у середовищі військовополонених українців, були сформовані українські підрозділи у складі фінських збройних сил.

Першу фінську незалежну державу після жовтневого перевороту 1917 р. очолив Карл Густав Маннергейм, який став для фінів справжнім національним героєм.

Ка́рл Гу́став Емі́ль Маннерге́йм (4 червня 1867 — 27 січня 1951) — державний та військовий діяч Фінляндії шведського походження, генерал-лейтенант російської імператорської армії (1917), генерал від кавалерії (1918) фінської армії, фельдмаршал (1933), з 1942 року — маршал Фінляндії (почесне звання), 6-й президент Фінляндії (4 серпня 1944 — 11 березня 1946). Командувач військовими силами Білої гвардії у Фінській громадянській війні, головнокомандувач збройних сил Фінляндії у часи Другої світової війни.

З перших днів Першої світової війни Варшавська кавалерійська бригада під командою Маннергейма вела бої проти військ Австро-Угорщини, за що був нагороджений орденом Святого Георгія. У 1915 році Маннергейм отримав під своє командування 12 кавалерійську дивізію, якою й командував до середини 1917 року. Після поранення його звільнили від командування, Маннергейм вирушив до Одеси на лікування. Під час служби в Росії познайомився з Павлом Скоропадським. У січні 1918 р. року Маннергейма призначено головнокомандувачем ще не створеної фінської армії. Вже наприкінці місяця підрозділи фінського шуцкору (сил самооборони) під безпосереднім керівництвом Маннергейма роззброїли та розформували підлеглі більшовикам військові частини, розташовані на півночі Фінляндії. До березня військо було сформовано та підготовлене до ведення бойових дій. Протягом двох місяців фінська армія під командуванням Маннергейма розгромила розташовані у південній Фінляндії загони червоної гвардії.

У грудні 1918 р. фінський парламент обрав Маннергейма на пост регента — тимчасового очільника Фінляндської держави. Після прийняття парламентом конституції склав із себе регентські повноваження. У 1931 р. прийняв пропозицію стати президентом державного комітету оборони Фінляндії, у 1933 р. Маннергейму присвоєне військове звання маршала.

Про ті буремні часи К. Маннергейм згадував таке: *«…Прибувши в Бесарабію наприкінці січня 1917 р. я звернувся з проханням до свого керівництва щодо короткотермінової поїздки в Фінляндію і отримав відповідний дозвіл. В середині лютого я був вже в Петрограді… Загальні настрої в Петрограді були пригніченими. Люди відкрито негативно обговорювали не лише уряд, а й самого царя. Все більше посилювалась загальна втома від війни. Важкий стан економіки і хаос на транспорті накладали свій негативний відбиток на внутрішнє життя Російської держави. Грошей в обороті ставало все менше. До цього додалися ще й надзвичайно сильні морози в останні тижні січня. Із-за цих сильних морозів на залізничних коліях «загрузли» десятки тисяч вантажних вагонів, що в результаті призвело до того, що становище з хлібом і паливом в столиці та інших великих містах стало особливо важким…*

На засіданнях Думи, що була знову скликана в листопаді 1916 р. часто гриміли революційні промови. Останнім часом різко змінились настрої навіть правих фракцій російського парламенту, і уряд втратив там багатьох своїх прихильників. У грудні засідання Думи були призупинені до кінця січня 1917 р., а далі, — до кінця лютого… Суворі «старці» Государственного совета, найвищого дорадчого органу Російської імперії, зайняли сторону опозиції, що все голосніше і наполегливіше вимагала запровадження в країні парламентського правління.

У ценй час уряд вперше відкрито заявив, що він напав на слід революційної організації і поліцією були проведені багаточисленні арешти.

Відтак, коли 25 лютого, за два дні до засідання Думи, я виїхав в Фінляндію, ситуація в столиці була дуже тривожною.

До Гельсінкі ця тривога ще не дійшла, тому я був дещо спокійним. На обіді у мого старого друга я зустрів декілька колишніх офіцерів і старих друзів. Під час цього обіду ніхто не проговорився про те, що протягом останніх двох років біля двох тисяч фінських добровольців таємно виїхали в Німеччину, щоб отримати там військову освіту. Саме ці люди згодом мали вступити у новосформовану фінську армію, яка, у разі революції в Росії, мала визволити Фінляндію. Я не міг передбачити, що всього лише через рік ці мої друзі, що зараз сидять за столом, займуть найвищі пости в фінській армії, в армії, у якій я буду головнокомандувачем…

Я виїхав з Гельсінкі 9 березня. Газети повідомляли, що в Петрограді відбулися зіткнення. Не вистачало хліба, натовпи людей, доведених до відчаю, пограбували у великих містах багато пекарень. На багатьох вулицях відбувалися демонстрації під червоними прапорами, згодом пролилась кров, у цивільних осіб з'явилась зброя. На деяких підприємствах вибухнули страйки.

Наступного дня я зміг пересвідчитись, що в центрі Петрограда нічого небезпечного не відбувається. Рух транспорту був як зазвичай. Однак, уряд приготувався до можливих безладів. Так, на центральних вулицях і площах були розставлені кулемети, поліція була посилена козачим патрулями. Разом з тим, стало відомо, що ті відмовились виступати проти демонстрантів після того, як ліва преса звинуватила їх в розгромі революції 1905 р. Починаючи з 27 лютого постійно проводив засідання Тимчасовий комітет Державної думи. І все більш наполегливіше висувались вимоги запровадження парламентського правління в Росії.

У неділю 11 березня мені вдалось майже неможливе, я дістав квиток в Імператорський оперний театр на балет. Після спектаклю я намагався найняти таксомотор, щоб доїхати до свого готелю, однак скільки я не стояв, автомобілі не під'їжджали, площа біля театру була зовсім порожньою. Один мій старий полковий товариш згодився підвезти мене до готелю на своєму автомобілі. На Большой Морской і Невському проспекті стояли пікети солдат. Більше нічого незвичайного не відбувалось. Пізно увечері перші революційно налаштовані натовпи досягли центру міста. У відповідь, столичний гарнізон міста було піднято по тривозі. В одному із зіткнень, що на Невському проспекті, за чутками, були вбиті десятки людей…

Наступного дня я почув, а потім побачив, що перед готелем зібрався великий натовп людей. По вулиці рухалась шумна процесія, на рукавах у маніфестантів були червоні пов'язки, а в руках — червоні прапори. Ці люди перебували в революційному екстазі і були готовими напасти на будь-якого супротивника. Біля дверей готелю скупчились озброєні цивільні особи, серед яких було декілька солдат. Несподівано один з них помітив, що я стою біля вікна, і він почав розмахувати руками, показуючи на мене, оскільки я був у військовій формі. Через декілька секунд у двері мого номера заглянув старий поважний портьє. Він швидко вибіг сходами на четвертий поверх і заїкаючись повідомив мені, що почалась революція, що повсталі йдуть арештовувати офіцерів, які живуть в готелі і дуже цікавляться номером моєї кімнати.

Мені слід було сильно поспішати. Форма і чоботи були вже на мені, я накинув на плечі зимову шинель, без знаків розрізнення, зірвав шпори, одягнув папаху, яку тепер носили і військові і цивільні. Щоб не зустрітиля з повстанцями на головному коридорі готелю або ж у вестибюлі, я вирішив пройти чорним ходом, попередивши про це свого ад'ютанта.

Вийшовши на вулицю я пішов до свого друга… повстання було в повному розгарі. Офіційна влада перебувала у повній розгубленості. Декілька військових частин вже перейшли на бік повсталих, тюрми були взяті штурмом і тисячі в'язнів, головним чином кримінальники, вийшли на вулицю. Натовпи нападали на поліцейські дільниці, забирали там усю зброю, вбивали поліцейських. Урядові установи припинили свою роботу. По дорозі мене зупинив солдатський патруль для перевірки документів і лише щасливий випадок врятував мені життя…

Повз мене проїжджали автомобілі з червоними прапорами, в цих автомобілях сиділи солдати, озброєні цивільні особи і вуличні повії.

У багатьох місцях горіли багаття…час від часу гриміли постріли. Я дістався до будинку Селіна без будь-яких пригод.

Наступного дня, у вівторок, 13 березня у центрі міста увесь день гриміли постріли і кулеметні черги. По телефону, який то мовчав, то працював, ми дізнались, що поліція і останні вірні уряду війська придушені.

Мені знову довелось пережити тривожний момент. Я сидів в коридорі біля телефона і безуспішно намагався зв'язатись зі своїм ад'ютантом. На мені був халат Селіна, з якого виглядали армійські чоботи зі слідами шпор. Несподівано за дверима квартири почулись голосні розмови і бряцнула зброя. Ці голоси зупинились біля входу в квартиру і хтось подзвонив у квартиру. Господар відкрив, а я продовжив розмову по телефону. В квартиру увійшов чисельний озброєний патруль. Його очолила особа в цивільному одязі.

Ця людина відразу ж заявила, що в квартирі переховується генерал. Не моргнувши оком, Селін відразу ж відповів, що у нього дійсно уже багато років живе фінський генерал у відставці, але зараз його немає вдома. Командир наказав обшукати квартиру, і солдати увійши у внутрішні кімнати.

Через деякий час вони з'явились в коридорі, де я як і раніше, сидів біля телефону.Я був настільки необережним, що запитав їх старшого, навіщо їм потрібний генерал, що зацікавило патруль. У відповідь, старший патруля поцікавився, хто я такий. Я відповів, що недавно прибув з Фінляндії по торгівельним справам. Така моя відповідь задовольнила патруль і солдати пішли.

Увечері бій на лівому березі Неви посилився, хтось повідомив, що Петропавловська фортеця перейшла під контроль повсталих…

Зранку 14 березня мені вдалось зв'язатись зі своїм ад'ютантом, якому я повідомив про своє перебування. Через декілька годин біля будинку мого перебування зупинився автомобіль і біля дверей квартири почувся брязкіт зброї. У двері квартири подзвонили. Я з полегшенням почув голос свого ад'ютанта. Він мене повідомив, що новий начальник гарнізону міста зміг навести деякий порядок. У моєму готелі розмістився комендант, йому надано декілька солдат для охорони. Цей командир уповноважений видавати гостям посвідчення особи для руху містом. У цей же день я знову переїхав у свій готель…

У ніч на 15 березня мені вдалось дістати квиток в спальний вагон московського поїзда і я прибув у Москву.

В Москві мені стало відомо, що 15 березня імператор відрікся від перстолу на користь свого брата — великого князя Михайла Олександровича. Була велика надія, що великий князь Михайло візьме правління імперією у свої руки. Однак, той 17 березня також відрікся від права на російський престол…

В Київ я прибув разом з революцією. Проїжджаючи біля пам'ятника Столипіну, я побачив, що він прикрашений червоним шарфом.

Відправляючись на південь в свою дивізію, я відвідав командуючого Південним (румунським) фронтом, генерала Сахарова. Я розповів йому про свої враження від подій в Петрограді і Москві і спробував вмовити генерала очолити опір. Однак, Сахаров вважав, що час для таких дій ще не настав.

Відразу ж після прибуття на фронт я зрозумів, що за декілька тижнів моєї відсутності відбулися великі зміни. Революція розповсюджувалася як велика лісова пожежа. Перший відомий наказ рад, що стосувався лише столичного гарнізону, почав діяти і тут, на фронті, на позиціях. Тому дисципліна серед солдат різко упала. Посилились анархічні настрої, особливо після того, як Тимчасовий уряд оголосив про свободу слова, друку, зібрань, а також права на страйк, що відсьогодні можна проводити навіть у військових частинах. Військовий трибунал і смертна кара були відмінені. Це призвело до того, що військовий порядок, за якого солдати повинні підпорядковуватись наказпм, було зведено нанівць. Командири, які намагались зберегти свої військові частини тепер змушені були переживати за своє життя та безпеку. За новими правилами солдат у будь-який час міг взяти відпустку коли йому заманеться, або просто втекти з фронту. До кінця лютого дизертирів було вже більше одного млн. чол., а військове керів-ництво нічого не могло зробити з революційною стихією…

Провал липневого наступу ще більше ускладнив становище офіцерів, їх арешти траплялися все частіше. Їх судили якісь революційні суди, які очолювали комісари з дуже високими повноваженнями. Вступати з цими комісарами в переговори було практично неможливо…

В один з днів, під час верхової поїздки мій кінь спіткнувся і впав. При його падінні я пошкодив ногу. Лікар армійського корпусу підтвердив, що вивих ноги досить серйозний і мені слід як мінімум два місяці пролежати у ліжку. Я попросив відправити мене в Одесу.

Тут в Одесі, до мене дійшла звістка, що Керенський і його уряд повалені. Дві доби в столиці йшли бої, після чого, Ленін і Троцький, ставши на чолі більшовицького уряду, захопили владу. З друзями — офіцерами ми сперечалися про те, що слід було б організувати опір цій диктатурі, але мені довелося усвідомити, що ні вони, ні суспільство в цілому, не вважали за необхідне приступити до будь-яких дій опору…

Я вирішив відбути в Петроград… Раніше дорога до Петрограда займала всього два дні, але зараз слід було приготуватися до декількох діб поїздки, крім того, поїзди були

сильно переповнені… На вокзалі м. Могилів, де розташовувалась Ставка верховного головнокомандувача, панувала дивна атмосфера. На платформі стояла невеличка група людей охоплених жахом. У середині була велика червона пляма. Я дізнався, що був убитий тимчасово виконуючий обо'вязки верховного головнокомандувача, генерал-лейтенант Духонін. Він без охорони прибув на вокзал для підписання угоди з тільки що призначеним більшовицьким головнокомандувачемм, прапорщиком Криленком. У той момент, коли вони зустрілись на платформі, з поїзда Криленка несподівано вискочили солдати, які швидко розправились з Духоніним…

Лише через шість діб я дістався Петрограда. Я пробув там один тиждень і за цей час я зустрівся з багатьма моїми давніми друзями. Усі вони перебували в надзвичайно пригніченому стані. Ними панував страх, а тому вони не виявляли жодного прагнення до боротьби проти нового режиму, вони вважали боротьбу проти більшовиків справою безперспективною. Я був глибоко розчарований тією обставиною, що і в столиці, і в Одесі громадська думка була єдиною…

В той час ніхто не мав права виїжджати зі столиці без дозволу Петроградської ради більшовиків. Я звернувся в канцелярію статс-секретаря зі справ Фінляндії з проханням оформити мені паспорт. Там мені повідомили, що канцелярії заборонено видавати такі документи, і я отримав посвідчення, в якому було зазначено, що я фін і перебуваю на шляху до Фінляндії. Далі я відвідав Генштаб, де я сподівався отримати відрядження до Фінляндії. Там панувала пригнічена атмосфера. Усі офіцери були в цивільному, враження від цього було жахливе. Там мені повідомили, що крім більшовицької Петроградської ради, ніхто не може видати дозвіл на виїзд з міста… В Смольний йти не хотілось…

6 грудня Фінляндія оголосила незалежність і я більше не хотів залишатись у російській армії. У цей же день я поїхав на Фінляндський вокзал. Перед дверима, що вели на платформу поїзда стояв стіл, за яким сиділи військові. Вони перевіряли документи усіх, хто від'їжджає. Не задумуючись, я пройшов прямо до столу і простягнув своє посвідчення про відрядження. З полегшенням я відчув, що солдати погано володіють російською мовою, оскільки вони були «інгерманландцями». Ми перейшли на фінську мову і дійшли висновку, що мої документи є дійсними…

У грудні 1917 р.я нарешті прибув в Гельсинкі. Погода була дощовою….

Мене надзвичайно цікавило те, що могли зробити ті сили, які зобов'язані були врятувати Росію від більшовиків. Тому, пробувши тиждень у Гельсинкі, я повернувся в Петроград. Там не було і думки про якийсь опір більшовикам. Навпаки, я помітив, що совєтська влада все більше укріплюється і стає реальною загрозою для молодої фінської держави.

Необхідно було готуватися до оборони фінської державності, хоча у нас не було самого головного — зброї.

З метою отримання зброї, я звернувся до голови французької місії генерала Нисселя із запитанням, чи може Фінляндія сподіватись на отримання зброї та усього іншого військового спорядження з французьких складів розташованих у Мурманську. Французький генерал досить прохолодно поставився до мого звернення і пообіцяв звернутися з цього питання до свого уряду. У мене вже не було часу очікувати відповіді від французького уряду, бо земля просто горіла під моїми ногами, наприкінці грудня 1917 р. я знову відбув з Петрограда у Гельсінкі….

Уже в лютому 1917 р., коли мені вдалось з'їздити в Гельсінкі і провести там декілька днів, я розумів, наскільки загрозливою була ситуація, що складалась навколо Фінляндії. Повернувшись же наприкінці року з Петрограду, я твердо розумів, що питання не у тому, чи буде охоплена Фінляндія революційними подіями, чи ні, а питання полягає у тому, коли це відбудеться.

Основним фактором був той, що джерело революції — Петроград, розташовувався досить близько, а в самій Фінляндії перебували охоплені бунтарським духом російські військові частини. Коли до влади в Росії прийшла партія більшовиків, і в самій Фінляндії з'явились сили, які прагнули зруйнувати суспільний устрій у цій країні. Так, 20 жовтня рада профспілок виступила із відповідною заявою, у якій містився заклик до робітників Фінляндії створювати «гвардію порядку» для самооборони і на «випадок можливих подій». Після цього, фракція соціал-демократів в фінському парламенті і профспілки утворили так званий «центральну робочу раду», що повинна була діяти як «вищий

виконавчий революційний орган». Вже 13 листопада ця так звана рада оголосила загальний страйк, під час якого «гвардія порядку», її уже багато хто називав «червоною гвардією», приступила до вбивств і грабежів.

У щойно вибраному парламенті Фінляндії буржуазні партії були у більшості, їм належало 112 місць, проти 88 у соціал-демократів. Законну державну владу з кінця листопада представляв новий уряд, головою якого був П. Свінхувуд, який повернувся із заслання в Сибіру.

Першим кроком уряду було проголошення незалежності Фінляндії. Парламент затвердив це рішення 6 грудня 1917 р.

Рада народних комісарі вРосії, керована Леніним, визнала незалежність Фінляндії 31 грудня, після чого приблизно, з такими ж заявами виступили уряди цілого ряду європейських країн.

Не дивлячись на те, що совєтський уряд формально визнав нашу незалежність, він, в кінцевому результаті, не прислухався до фінського парламенту про вивід російських військових частин з території Фінляндії. Перебування цих російських військових частин на фінській території мало одну далекоглядну ціль, — приєднати в подальшому Фінляндію до більшовицької Росії.

Відтак, усі безчинства і беззаконня, що відбувалися на нашій території, творились російськими військовими частинами, керованими радою солдатських депутатів, що перебувала у Виборзі.

У цей час у законного уряду Фінляндії поки що не було достатньо сил, щоб запобігти зростаючій анархії в нашій державі та припинити підготовку більшовицького повстання.

Незважаючи на це, я був впевнений, що моя країна мала більш широкі можливості для врятування культури і політичного та громадського устрою, ніж Росія. Там я спостерігав лише відсутність віри у боротьбі та пасивність. На Батьківщині ж я відчув жагу та нестримне бажання людей битися за свою свободу.

На початку січня 1918 р. я дізнався про ту велику підготовчу роботу, що провели Військовий комітет і Комітет активістів. Ними була створена організація з офіцерів розпущеної фінської армії і молодих людей з руху за незалежність.

Тоді я зрозумів, що у народу Фінляндії було не лише бажання, але й можливості для визволення своєї країни. На прохання друзів я увійшов у Військовий комітет, яким керував генерал-лейтенант Шарпентьєр.

Я дізнався, що 1800 фінських добровольців — весь 27-й єгерський батальйон, пройшли бойовий вишкіл у Німеччині.

*Ця звістка сильно скріпила мою упевненість в наших силах. Ця була відповідь на запитання, де взяти командний склад для майбутніх битв. Особовий же склад можна було набрати з загонів шоцкора (*фінська армія*) і пожежних команд, які були у всій країні.*

Навчання особового складу розпочалось під керівництвом декількох єгерів, які повернулись з Німеччини. Однак, цього було зовсім недостатньо, тим більше, що в період окупації країни російськими військами, таке навчання не могло проходити відкрито.

Зі зброєю справа була дуже погана. Частина зброї була таємно закуплена в Німеччині, інша частина, — куплена у російських солдат, дисципліна яких розкладалася, ще деяка її частина контрабандним шляхом доставлена з Петрограда. Цього, ясна річ, було дуже мало.

У цьому відношенні шоцкор перебував у значно гіршому становищі, ніж червона гвардія.

Найбільш грамотно організована робота була проведена в Етеля-Похьянма, куди було доставлено основну частину зброї. Тому це місто було вибрано нами центром національно-визвольної війни.

Військовий комітет не мав повної інформації про силу червоної гвардії, однак було відомо, що ця організація значно чисельно виросла з часу загального страйку. Вже у грудні керівництво червоних розбило територію країни на райони для здійснення майбутньої мобілізації. Велику частину зброї і боєприпасів до неї червона гвардія отримала, братаючись з російськими содатами, іншу потребу у зброї забезпечували російські військові склади, що були розташовані на території Фінляндії.

Однак, найбільша загроза була не від червоної гвардії, а перебування в країні російських військових частин. До їх складу входили 62-й армійський корпус, гарнізони в фортах, прикордонні війська, берегова артилерія. Крім того, в порт прибула велика частина Балтійського флоту, місцем дислокації яких був Гельсінкі. Загальна чисельність усіх російських військових частин на території Фінляндії у січні 1918 р. становила приблизно біля 40 тис. чол.

Після моєї третьої участі у Військовому комітеті я вийшов з його складу, оскільки побачив, що він нездатний вести належну організаційну роботу, спрямовану на створення фінської армії.

16 січня я відвідав Свінхувуда. Главі держави та мені було зрозуміло, моїм обов'язком має бути не лише підтримання порядку в країні, а звільнення Фінляндії.

Я заявив про свою готовність стати головнокомандувачем армії Фінляндії, що створювалась, але за однієї умови, що сенат не буде просити військової допомоги ні у Швеції, ні у Німеччини.

Свінхувуд не вірив в наш загальний успіх, оскільки, як він вважав, у Фінляндії на даному етапі немає армії, солдат, зброї.

Я йому відповів, що переконаний в нашому успіху, однак слід терміново створити національну армію. Офіцерів і унтер-офіцерів, усіх тих, хто проходив військову службу у своїй, чи іншій країні, можна буде зібрати досить швидко. А вище і нижче командування слід було створити з осіб, які пройшли навчання в 27-му єгерському батальйоні.

Я також поінформував Свінхуда про мої переговори в Петрограді з главою Французької військової місії, генералом Нісселем, який все ж через деякий час обнадіяв мене, що зброю можна буде отримати з французьких складів, розташованих в Мурманську.

У відповідь, Свінхувуд пообіцяв, що сенат не буде звертатись за військовою допомогою до Швеції та Німеччини.

Я також виступив з вимогою про негайне відкликання додому 27-го батальйону. Російські ж частини у Фінляндії мають бути роззброєні та відправлені додолму. Наприкінці бесіди я зазначив, що протягом найближчої доби я відправлюсь в м. Васа і організую там штаб новостворюваної фінської армії.

Наступного дня я дізнався, що фінський бізнес перевів в Васу на військові потреби 15 млн. марок.

*Формуванням військових загонів в Етеля-Похьянма займався командир районного відділення шоцкора м. Васа, генерал-майор Пауль фон Герих (*проходив військову службу в російській армії, під час світової війни командував полком, бригадою*). Його робота була організована на висоті. У цьому місті були відповідні енергоресурси, місцеві жителі були людьми сміливими і рішучими, патріотично налаштованими. Через Васу можна було легко налагодити стосунки з зарубіжними країнами*

В Васе я відразу ж приступив до створення керівного органу, першочерговими завданнями якого були набір особового складу, придбання зброї та військового спорядження. Невдовзі до мене надійла інформація про сутички, що відбулися у Виборзі та Тааветти, але залишився при своїй позиції, не розпилювати сил тих небагатьох військових формувань, що у нас уже були, а інші швидко формувалися. Я мав зібрати значні військові сили, а вже потім кинути їх у бої задля визволення Батьківщини.

Всі військові були у повній рішучості негайно виступати, однак, ще не вистачало людей з військовою підготовкою, а саме головне, готових командувати. Я негайно увійшов в контакт з районними відділками шоцкора і одночасно розіслав листи колишнім офіцерам фінської армії, а також тим офіцерам, які раніше служили в Російській, чи іншій арміях. Через декілька тижнів я з радістю дізнався, що переважна більшість офіцерів прийняла мою пропозицію.

Сенат уповноважив нас розробити план створення сил правопорядку. Ми надіслали в сенат відповідні пропозиції, однак розглянути його не встигли. Події розвивались надзвичайно стрімко та так, що вже через декілька днів стало зрозуміло, нам потрібні не просто потужні сили правопорядку, а ***справжня міцна армія.***

Всюди по країні жителі були стривожені. В багатьох місцях відбувалися зіткнення місцевого населення з російськими солдатами, зростала нетерпимість до російських солдат. В Етеля-Похьянма 21 січня вперше було роззброєно група російських солдат.

Дізнавшись про те, що два ешелони російських солдат, які відправились додому,

отримали наказ повернутися в свої колишні гарнізони, я віддав наказ генерал-майору фон Гериху зібрати сили місцевого шоцкора в ніч на 23 січня і роззброїти російські гарнізони в Сейняйоки і Лапуа, однак незадовго до цього, я відмінив своє рішення, вирішивши, що наш час для рішучого виступу ще не настав. Ми виступимо лише тоді, коли будемо готовими для цього повністю.

Вже 24 січня я зібрав своїх найближчих помічників, щоб вислухати їм думки щодо ситуації, що склалась і зрозуміти, чи не пора активно виступати. За останні декілька діб ситуація значно загострилась. У день, що пройшов, в Васе відбулось перше велике зіткнення з росіянами, а з сенату надійшли дві тривожні телеграми. В одній з них йшлося, що обласний червоний комітет прийняв рішення про те, щоб усіма силами підтримати революцію в Фінляндії, а в іншій, сенат повідомляв, що немає ніяких можливостей перешкодити надісланню російських військ в Похьянма. Це мене дуже стурбувало, оскільки якщо росіяни реалізують свій задум і відпралять додаткові сили, щоби знищити все те, що ми зробили за цей час, то у нас не буде навіть відправної точки для подальших наших дій.

Відтак, за розробленим мною планом ми повинні були вночі роззброїти російський гарнізон в Васе і ті частини, що тримали під своїм контролем дорогу, що півкільцем проходила біля міста. Ця моя пропозиція була підтримана усіма, крім генерал-майора Лефстрема.

Увечері 25 січня я прийняв доленосне рішення, ***негайно приступити до активних бойових дій.*** *У ніч на 28 січня загони шоцкора повинні були несподівано напасти на гарнізони, розташовані в Етеля-Похьянма і роззброїти їх. 26 січня мені повідомили, що з Гельсінкі, що російський військовий контингент в Похьянма складався з двох ешелонів матросів, налаштованих дуже революційно.*

Крім того, о 12 год. ночі 26 січня так звана червона гвардія отримала наказ розпочати мобілізацію. Комітет наказав керівництву гвардії захопити будинок сенату, усі центральні установи, банки, арештувати усіх посадовців, включених в «особливий список». У ніч на 28 січня, тобто у той саме час, коли почали діяти і ми, — в Гельсінкі було оголошено збір батальйонів червоної гвардії. У місті їх нараховувалось десять. Усі останні дні і ночі вони отримували зброю від росіян. ***Зранку 28 січня стався державний переворот, а тому, і сенат і парламент, залишилися поза справами.***

Тією ж ніччю, червоні захопили Тампере, Куопіо, інші міста. Повсюди червоній гвардії допомагали російські солдати.

Останнє, що встиг зорбити сенат до перевороту, — це звернутися до народу. Там йшлося, що я призначений головнокомандувачем, а також те, що частини шоцкора є законними військами уряду. У цьому зверненні, зокрема, йшлося:

*«**Генералу Маннергейму и народу Финляндии.***

Подстрекаемая некоторыми революционно настроенными элементами, часть граждан Финляндии, опираясь на чужие штыки и войска, поднялась на мятеж против Парламента Финляндии и его законного правительства… Правительство государства считает необходимым применить все возможные средства, чтобы покончить с этим предательством, для каковой цели те силы правопорядка, которые были образованы для поддержания порядка в стране и уполномочены Парламентом, подчинены одному руководству, и их главнокомандующим назначен генерал К. Маннергейм. Правительство призывает законопослушное население государства помогать гене-ралу Маннергейму и его вооруженным частям всем тем, что он сочтет необходимым для достижения успеха.

Те немногочисленные граждане, которые с оружием в руках поднялись против законного общественного порядка, должны сложить оружие… Вооруженные силы праительства уже захватили большую часть страны и приближаются к городам, расположенным на юге и юго-западе. Никакие преграды не остановят их в борьбе против предателей государства и за свободу Отечества».

Військові дії були спрямовані проти тих російських збройних частин, що перебували в Фінляндії, незважаючи на визнання радянським урядом незалежності нашої держави.

Тому, ця війна була війною національно-визвольоню, війною за свободу. Але військові дії слід було вести не лише супроти російських військових частин, але й проти бунтівників всередині країни.

Протягом перших днів перебування в Васе стало зрозуміло, що уявлення Військового комітету про організацію шоцкора і його стану в Етеля-Похьянма було надто оптимістичним. Інформація ж про кількість і якість російських частин було досить суперечливою.

Ми не знали, як нам діяти, однак рішучості вистачало. *А тому успіх наших дій ґрунтувався на цій рішучості і швидкості. Якби частини шоцкора призупинили активність своїх дій, тоді б деякі російські гарнізони змогли б організувати оборону та об'єднатись з червоною гвардією. А тоді б успішність наших дій була б дуже сумнівною.*

Вже 28 січня протягом ночі стали надходити хороші новини, а вже зранку того ж дня надійшла інформація про перші наші успіхи, що дало змогу організувати опорний пункт для майбутніх битв. Самі найбільші гарнізони в Васе, Сейняйоки, Лапуа були роззброєні: ***ще до початку військових дій вдалось перервати телефонний зв'язок. Після цього, шоцкорівці, використовуючи несподіваність, оскільки гвинтівки були лише у командирів, під прикриттям темряви, атакували казарми…***

Протягом дня були роззброєні ще декілька гарнізонів росіян. У тих місцях, де загони шоцкора діяли не так активно, розпочались справжні бої. Протягом чотирьох днів весь район Етеля-Похьянма був звільнений.

В результаті цих дій, 5 тисяч російських солдат склали зброю, було захоплено 8 тисяч гвинтівок, 34 кулемети, 37 гармат, декілька мінометів і велику кількість патронів та військового спорядження.

Тепер слід було розбудувати укріпрайон, щоб протистояти наступу супротивника з півдня і забезпечити безпеку залізниці, що на південь. Відтак, у ніч на 29 січня залізничний шлях, що на південь станції Хапамяки було знищено. Після цього, нашу лінію оборони було пересунуто на 25 км. Далі від міста. Це було зроблено досить своєчасно, оскільки вже через два дні там розпочались криваві бої.

Як тільки було звільнено Єтеля-Похьянма, я виступив зі зверненням до народу Фінляндії, в якому заявив, що вважаю необхідним роззброїти російські гарнізони, оскільки найгірші представники нашого народу, об'єднавшись з російськими солдатами, стали на шлях насильства і взялися грабувати і вбивати мирних громадян. Повсталі зрадники батьківщини мають бути притягнені до відповідальності. У моєму зверненні також наголошувалось на тому, що усім, хто добровільно здасть зброю, російським солдатам буде гарантовано особиста безпека, як тільки Фінляндія і Росія досягнуть відповідної угоди, їх усіх негайно звільнять.

Я відправив повідомлення про перемогу в Стокгольм, звідки ця інформація була поширена по усій Європі. Я сподівався, що усі здорові сили країни об'єднаються для тієї боротьби, яку вела армія Фінляндії проти більшовизму…

Відтак, Етеля-Похьянма була звільнена від російського іга. Однак, важливим було забезпечити наші тили і забезпечити безпечне сполучення з Швецією через Торніо і Хапаранда. Тому, відповідним наказом від 28 січня, я наказав частинам шоцкора в Похьойс-Похьянма роззброїти російські війська і червону гвардію, якщо вони протягом найближчих шість годин добровільно не складуть зброї.

На півночі супротивник вже був готовий до такий дій. Тому, без бою вдалось роззброїти лише окремі невеликі частини. В Оулу росіяни і червоногвардійці встигли об'єднатися. 3 лютого їх опір було зломлено.

За ці дні частини шоцкора роззброїли біля 7 тис. російських солдатів і захопили 2500 гвинтівок та велику кількість іншого військового спорядження.

Таким чином, 6 лютого вся північна Фінляндія до кордону зі Швецією була в наших руках. Тил наш був забезпечений.

На початку лютого моя Ставка не мала повної об'єктивної картини про загальну ситуацію в країні. Зв'язок ще не вдалося наладнати з усіма частинами шоцкора. Однак, інформація поступала і загальна картина стала прояснюватись: ***частини шоцкора утворили фронт на південному березі річки Вуоксі, в провінції Саво червона гвардія також здалась, було звільнено місто Варкаус, це стало наслідком того, в наших руках була також вся північна і центральна Фінляндія.***

З огляду на це, супротивник вирішив кинути проти моїх передових частин усі свої сили. Ситуація стала критичною. Наприкінці січня чисельність червоної гвардії досягла 30 тис. Якщо брати до уваги, що червона гвардія діяла спільно з російськими

частинами, то сили наших ворогів були значними. Ворог розпочав наступ на міста Хапаияки та Саво. Криваві бої тривали декілька днів, але ворога ми зупинили…

Для визволення країни потрібен був загальний наступ та центральне керівництво усіма військовими діями. Це міг зробити лише Головний військовий штаб, Ставка головнокомандувача, яка б перебрала на себе також і вирішення ряду господарських питань, оскільки інших державних установ в країні не існувало. Це стало можливим після 10 лютого, коли до нас прибули з інших країн декілька вищих офіцерів, які мали досвід роботи в Генеральному штабі. Відтак, Ставка була створена. Ставка ділилась на чотири штаби за такою схемою:

1. Відділ головного квартирмейстера.
A. Оперативний відділ.
B, Інформаційний відділ.
C. Відділ зв'язку.
Д. Топографічний відділ.
2. Канцелярія.
3. Відділ особового складу.
4. Комендатура.

II. Штаб озброєння.
1. Начальник стрілецької зброї.
2. Начальник артилерії.

III. Етапний штаб.
1. Інтендантський відділ (йому підпорядковувались районні інтенданти).
2. Транспортний відділ.
3. Санітарний відділ.
4. Поштовий відділ.
5. Телеграф.
6. Поліційний відділ.
7. Інженерний відділ.
8. відділ військових трофеїв і ремонтна бригада.

IV. Головне відомство з військового навчання.

Першочерговим завданням Ставки було створення єдиної армії з найбільш боєздатних частин. На початку слід було сформувати частини з відділів шоцкора. Однак, в умовах, коли резерви практично були відсутні, їх не можна було знімати з фронту, а проводити реорганізацію військових частин під час військових дій надзвичайно складно. По мірі необхідності ми розпочали формувати із шоцкора військові підрозділи — батальйони і полки, які мали підпорядковуватися єдиному командуванню… тільки в квітні нам вдалось зібрати з шоцкора десять регулярних полків..

Для того, щоб армія могла вести наступальні дії, її слід було скріпити новими частинами. Тому слід було провадити вербування. За ініціативою сенату були створені дві масові організації «Прапор порядку» і «Страж фінської держави», що поставили в фінську армію деяку частину військових кадрів. Ці кадри стали основою нашого кавалерійського полку. Окрім цього, в фінській армії воювала і шведська бригада, чисельністю біля чотирьохсот вояків. Згодом, в результаті вербування ми сформували шість батальйонів.

За моїм проханням сенат 18 лютого прийняв відповідний закон про загальний військовий обов'язок. За цим законом, усі особи чоловічої статі, віком від 21 до 40 років повинні були служити в армії.

Ставка розробила план посилення обороноздатності усієї країни. Згідно з цим планом мали бути створені 9 дивізій, що мали складатися з 27-ми полків, а також ряд особливих підрозділів.

Офіцерський і унтер-офіцерський склад передбачалось сформувати з єгерем, які пройшли відповідний вишкіл в Німеччині.

27-й єгерський батальйон перетворився в сильний підрозділ, що складався з 4-х піхотних, 2-х кулеметних і саперної роти, артилерійської батареї, взводу зв'язку і кавалерійського загону. Для нас було життєво необхідним використати єгерів як викладачів і командирів тих відділів, які в недалекому майбутньому мали бути сформовані за законом про військову повинність.

Командування фронтами було кінцево сформовано в середині лютого. З усіх військових з'єднань були створені чотири оперативні групи.

До певного часу ми вели тільки оборонні бої.

Загальне командування фронтовими з'єднаннями було створено за короткий час.

21 лютого супротивник був готовий розпочати наступ на лінію Ювяскюля — Хапамяки — Кристинанкаупунки виставивши для удару до 10-ти тисяч чол. Однак, вже 25 лютого їх наступ захлинувся. Однак, дуже швидко ці частини були поповнені новими резервами, сформованими в Петрограді, які знову пеерйшли у наступ проти наших частин, однак знову невдало. Усі російські частини та відділи червоної гвардії, яким надійшла велика частина зброї, знову були зупинені на усіх напрямках.

11 березня наступ червоних на усіх напрямках зупинився, червоні були зупинені всюди… російським частинам не вистачало військових навичок, крім того, їх командування було слабким (ними командував Свєчников)*, хоча червоні воювали героїчно та проявили стійкість….*

Основна ідея *нашого плану полягала у тому, щоб зв'язати сили супротивниа на фронті по лінії Руовеси — Вілпула і одночасно оточити їх з заходу і сходу. Лінія фронту, а також дорожня сітка цілком відповідали цьому замислу.*

Уже 5 березня наступаючим частинам був відданий наказ розділитись на чотири угруповання, які підпорядковувались особисто головнокомандувачу.

Група Ліндера повинна була прикривати обхідні маневри і перерізати залізничний шлях Тампере — Пори, і зв'язати боями сили супротивника, що перебували у тому районі.

*Група Ялмарсона (*шведський підполковник, який був зарахований в армію Фінляндії у званні полковника, мав репутацію досвідченого військового організатора, раніше служив в жандармерії Персії*) розгорнулась в Вирта для підтримки батальйону, висунутого в Васкивесі. Після цього, ця група мала вирушити на південь в сторону Куру, і перерізати залізницю Коркеакоски — Оривеси, щоб відсікти шлях до відступу основних сил супротивника.*

Група Ветцера повинна була зв'язати боями основні сили супротивника по лінії Руовеси — Вілпула — Мянтя і не дати цим силам супротивника вийти з оточення у разі, коли супротивник все ж прорве оточення і почне відступати, група повинна була вести активне переслідування відступаючого ворога.

Група Вілкмана повинна була вийти на вихідні рубежі в районі Ямся, що на західному березі озера Пяйянне для прикриття частин, висунутих в Евяярви і Кухмо. Завданням групи було вести наступ у напрямку залізниці через Лянкипохья і в районі станції Оривеси завершити оточення основних сил супротивника.

Усі наші наступаючі частини були сформовані в основному з частин шоцкора, які вели військові дії з самого початку війни, а тому мали неабиякий військовий досвід. Також прибували й військові частини сформовані із завербованого персоналу, які після прискореної підготовки відправляли прямо на фронт. Так було сформовано і відправлено на фронт сім піхотних батальйонів. У резерві головнокомандуючого були два батальйони гренадерів.

Чисельність підрозділів, що мали брати участь у головній операції складали 12-ть тис. бійців, без резерву головнокомандуючого. Це було великою силою.

Ближче до 10 березня, супротивник зв'язав наші частини важкими боями на всіх напрямках наших головних ударів. 3 березня головнокомандувач силами червоних і його російський начальник штабу віддали російським «добровольчим» частинам і так званій червоній гвардії наказ з якого випливало таке: «Приказываю всем вооруженным силам Финляндии в срок с 3 по 9 марта подготовиться к наступлению и 10 марта всеми силами начать решающее наступление и захвата железной дороги Васа — Пиексямяки… »

Основний удар супротивника був спрямований на ділянку між озером Пяйянне і Ботнічною затокою. Це угруповання нараховувало понад тисячу осіб, якими командували командири «червоної гвардії» та російські офіцери. Їх оперативною метою була ціль, що й завдання, поставлені нашій групі Ветцера, тобто, пов'язати наші частини боями на лінії Руовеси — Вілпула — Мянтя.

До початку наступу червоних боєздатність наших частин значно покращилась. Ми

впорядкували свої бойові підрозділи, провели їх злагодження. Ними командували офіцери з набутим бойовим досвідом, деякими відділами командували прибулі єгері.

Наступ супротивника на фронті Сатакунта, що розпочалось 9 березня, до 14 березня видохнулось. Їх наступ проти Вілпула також був зупинений на усій лінії фронту. Після триденних важких боїв в районі Васкивесі і Руовеса, наші війська повністю розгромили лівофлангову колону супротивника.

Ще більшу невдачу супротивник зазнав на правому фланзі, де 10 березня біля Кухмо. Тут супротивника сміливим обхідним маневром було оточено і майже повністю знищено…

Особливо важкі бої розгорілись за визволення Тампере, 28 березня став для нас кривавим днем, 2-й єгерський полк, що був кинутий у бій, блискуче витримав випробування, але втратив більше половини свого особового складу. Найбільш важих втрат було завдано вищому і нижчому командному складу. Командири з особливою відвагою вели за собою недавніх призовників. Цей успіх ще більш значимий для нас, оскільки він був досягнутий всього лише після трьох тижнів посиленого їх навчання… 6 квітня Тампере був в наших руках. Ми захопили 11 тис. полонених, величезну кількість військових трофеїв, в тому числі 30 гармат. У боях за Тампере супротивник втратив убитими більше 2-х тисяч. Був убитий їх командувач червоними частинами Хуго Салмела. В результаті цих боїв червона армія супротивника чисельністю 25 тис. чол. була повністю знищена і розсіяна…

Після цих боїв усі частини шоцкора були зібрані в одне військове угруповання. Усі ці відділи слабо були схожими на регулярні військові частини, вони були дуже неоднорідними, з особовим складом різного віку, однак бойовий дух їх був прекрасним..

Сили супротивника на той момент нараховували приблизно 70 тис. чол., серед яких, приблизно 30 тис. перебували у лавах «червоної гвардії», і не були пристосовані до фронтових операцій та умов життєдіяльності…

3 квітня німецька Балтійська дивізія, чисельністю близько 7 тис. чол. висадилась в Ханко, і 11 квітня німецькі передові частини підійшли до Гельсінкі. Як тільки це стало відомо керівникам заколотників, вони перебрались зі столиці в Виборг. Революційні солдати російського Балтійського флоту, відповідно до укладеної угоди між російським більшовицьким урядом та Німеччиною, укладеної 5 квітня, покинули Гельсінкі. Обороняти столицю залишились лише червоногвардійці….

Оборонні споруди супротивника навколо Виборга нами були захоплені. Після цього, червоне командування визнало, що подальша оборона Виборга є безнадійною і воно, разом зі своїм політичним керівництвом, кинувши напризволяще свої війська покинули територію Фінляндії і втекли до Петрограда. В результаті цих боїв в полон здалися 15 тис. червоногвардійців, також було захоплено 300 гармат і 200 кулеметів.

Відтак, майже вся територія Фінляндії була визволена від російських військ та підрозділів «червоної гвардії», за виключенням форту Іно, що на південному узбережжі Карельського перешийку. Однак і цей гарнізон невдовзі здався … 16 травня підрозділи шоцкора увійшли в столицю, Гельсінкі… на початку боротьби нас була лише жменька погано озброєних і навчених людей, але запалених національним духом… Головна мете досягнута, моя Батьківщина тепер вільна. Фінський народ скинув багатовікові кайдани і готовий зайняти гідне місце серед інших вільних європейських народів…

Якби ми не піднялися б на боротьбу в 1918 р., Фінляндія в кращому випадку перетворилась би в автономну область СРСР, без будь-яких національних свобод, без будь-якої державності. Дуже рідко в історії воєн, перемогу було здобуто такими незначними втратами та настільки непідготовленими військами.

Особливо слід відзначити те, що в цій національно-визвольній війні я не мав ніякої підтримки від свого власного уряду. Мені допомогли вистояти мої вірні друзі, а перемогу забезпечили героїчні офіцери і солдати шоцкора. Фінська армія, яку навіть у власній країні багато хто ненавидів, і на яку увесь час «виливався» різний бруд політиками, врятувала країну від загибелі і створила міцний фундамент доя майбутнього Фінляндії, як незалежної держави… у нас усе вийшло, і це є головним… Фінляндія, — вільна країна».

Додаток 8

«…за месяц до ухода из Киева большевики (конец июля 1919 г.) стали проявлять лихорадочную деятельность и притом по разрядам: в первую голову были расстреляны буржуи, не внесшие контрибуции, потом юристы, инженеры, поляки, украинцы, педагоги и т. д., Люди прямо исчезали — списков расстрелянных не печатали больше, прямо человек исчез — значит, расстрелян. Придирались к мельчайшему поводу: нашли при обыске 2 фунта сахару — довольно, или бензин для зажигалки: расстрел чуть ли не на месте.

У меня за неделю было 5 обысков и все ночью между 3-4 часами, что искали — неизвестно, придут, посмотрят и уйдут; может быть, вид у меня был совсем пролетарский. Последние 2 недели я скрывался… Жизнь стала невыносима…Во время прихода добровольцев, конечно, я оказался в городе. Зная о существовании ЧК и справедливо предполагая, что в первый день там будет мало народа, т. к. все будут на улице, моментально отправился туда: я принципиально бывал всюду, где находили трупы, может быть, увижу или узнаю кого-нибудь из знакомых, тогда хоть известить будет можно. Итак, прихожу туда, в городскую, раньше… В большинстве чрезвычаек большевикам удалось убить заключенных накануне вечером (перед своим уходом) из Киева. В ночь на 28 августа 1919 г. в губернской чрезвычайке, что на Садовой № 5 убито 127 человек. Вследствие большой спешки около 100 человек были просто застрелены в саду губернской чрезвычайки, около 70 человек — в уездной чрезвычайке на Елисаветинской, приблизительно столько же в китайской чрезвычайке, 51 железнодорожник в железнодорожной чрезвычайке…

…милый небольшой особнячок миллионера Решетникова, весь окруженный огромным тенистым садом. Народу немного: кругом однако стон стоит: истерики, слезы и какие-то непонятные выкрики: "еще два!.." "и что они с тобой сделали…" "не нужно стрелять…" — прямо визжит какой-то женский голос… это, как оказалось, все были родные заложников, взятых большевиками, и пришедшие что-нибудь узнать. И они узнали: большевики при отступлении за невозможностью взять заложников с собой расстреляли 1 800 человек ... У Петра в больнице были умалишенные из числа спасшихся: рассудок не выдержал, т. к. большевики заставляли приговоренных убирать и уносить трупы, — когда кто уставал… его убирали уже другие, но уже с раздробленной головой. Итак, я вхожу на двор: ничего не выдает ужасного назначения этой милой и мирной на облик усадьбы; перехожу наискось двор и иду к кучке людей, собравшихся при входе в каменный, солидно построенный гараж. На 2/3 пути меня словно огорошивает кто-то ударом в голову; мой путь перерезает бетонная канава (для стока воды по время мойки автомобилей), полная дымящейся и запекшейся кровью, в которой плавают какие-то белые клецки. Присмотревшись, эти клецки оказались человеческими мозгами. Из толпы на эту "мелочь" никто не смотрел: все смотрели на нечто более ужасное… толпа положительно безмолвствовала в этом углу, и все стояли без шапок.

Иду параллельно канаве, стараюсь подальше: меня уже мутит от невероятно сильного запаха крови, протискиваюсь чрез толпу и вижу: гараж для 3-х больших автомобилей… бетонные стены, наклонный пол, сток устроен в канаву, о которой я уже писал. Стены буквально залиты кровью, человеческие мозги всюду, на стенах, даже на потолке, пол же на 1/4 аршина покрыт кашей из волос, кусков черепных костей, и все это смешано с кровью. Отсюда-то и берет свое начало ужасная канава… На стенах висели кронштейны с веревками, совершенно пропитанными кровью, — это для привязывания тех, которые сопротивлялись. Не дай Бог еще раз что-нибудь подобное видеть. И это результаты работы только одной ночи, последней перед их уходом! Трупов убирать не было времени, для этого был заготовлен особый ящик шириной в нормальный рост человека и такой длины, что могут в него лечь рядом 6 человек. Обреченные клались в него ничком и пристреливались выстрелом из револьвера в голову, сверху клался еще ряд живых, опять пристреливался и так пока ящик не наполнялся. Ящик с трупами вываливался или в Днепр, или прямо на свалку, или увозился в редких случаях в анатомический театр. Чем руководствовались большевики при этом распределении — не знаю.

Рядом с гаражом мастерская — печь, в которой еще дымились угли, клещи и гвозди, какие-то особые, никогда мной не виданные ножи, вроде докторских; все покрыто клочьями мяса и запекшейся кровью. Огромный котел, наполненный еще теплой жид-

костью, сильно пахнувшей бульоном, и в ней куски мяса и отваренные человеческие пальцы — это камера судебного следователя ЧК товарища Богуславского. Рядом с его столом огромный чурбан — плаха, топор и солдатский тесак — все в крови. Здесь совершался допрос, и суд, и расправа. Потом, из осмотра трупов, я видел отваренные руки с облезшим отваренным мясом и с голыми костями вместо пальцев, видел трупы без кожи совершенно и с кожей, оставленной на месте погон и лампасов, с отрубленными и вырезанными частями — все это были следы "следствия", а результат один — пуля браунинга в голову в соседнем помещении. Иду в сад. Оттуда-то неслись возгласы, и истерики, и проклятия: оказывается, сад представлял из себя сплошную братскую могилу: ни одного невскопанного места не было, и уже добровольцы из публики принялись ее раскапывать: трупы, трупы, без конца трупы, наваленные вповалку один на другого, как попало и засыпанные не более как на 1/2 арш. землей. У всех решительно головы раздроблены — это мера большевиков, чтобы труп не был опознан. Половина их носила на себе следы допроса. Но вот из не отрытой еще могилы показывается рука… пронзительный, душу раздирающий крик, и какую-то женщину уносят замертво: это мать Жигалина узнала по какой-то метке на руке труп своего сына. И такие картинки без конца, там, где выкопанные трупы положены рядами, исковерканные, истерзанные, с раздробленными головами, с судорожно сведенными оконечностями, все голые, т. к. перед расстрелом большевики всем приказывали раздеваться. Среди них был и Г. О. Паукер, но я его не узнал. Были и старики, и женщины, и дети 10-12-летнего возраста — заложники польской партии, когда поляки двинулись вперед.

Толпа становилась многочисленнее и возбужденнее, мне же было более чем довольно, и я отправился посмотреть особняк, но было уже поздно: успели поставить стражу. В окна были видны комнаты барского роскошного дома, наполненные обломками мебели, пустыми бутылками и рваной бумагой. Пока я ходил около дома, толпа сильно возросла, стали произноситься речи, и уже хотели идти бить евреев, но нашелся один священник, который предложил тут же на улице отслужить панихиду по замученным. Я этого зрелища никогда не забуду. Но опять случай: некоторые, более предусмотрительные, чем я, успели-таки забраться до постановки стражи в помещение. Бродили там и добрались до подвалов и, оказывается, не зря. Там скрывались 2 члена ЧК, не успевшие удрать вовремя и залегшие среди пустых ящиков в надежде под покровом ночи задать тягу. Их-то и раскопали. Не зная, куда деться, они полезли из окна в надежде скрыться, т. к. толпа была занята панихидой, но их все-таки заметили: одного успела отбить стража, а другой, оказавшийся секретарем следователя ЧК (безусый мальчишка лет 17), был менее чем в одну минуту на моих глазах буквально затоптан толпой, осталась какая-то кровавая масса на улице без малейшего признака чего-либо человеческого, ни рук, ни ног, ни головы, — ничего, буквально ничего. Другой был на другой день повешен. После этого я отправился во Всеукраинскую ЧК, где «забавлялся» сам Лацис…Около упомянутой могилы мы натолкнулись у углу сада на другую,более старую могилу в которой было около 80 тел. Тут лежали трупы с распоротыми животами, у других не было членов, некоторые были вообще совершенно изрублены. У некоторых были выколоты глаза…. Был труп с вбитым в грудь деревяным клином… у нескольких не было языков, В одном углу могилы лежало некоторое количество ног и рук… на нескольких рупах не было следов насильственной смерти. Когда через несколько дней их вскрыли врачи, то оказалось, что их рты, дыхательные и глотательные пути, были заполнены землей. Следовательно, они были погребены заживо. В этой могиле лежали люди разных возрастов и полов. Тут были старики, мужчины, женщины, дети. Одна женщина была связана веревкой со своей дочкой, девочкой лет восьми, у обеих были огнестрельные раны…»

Додаток 9

З листа Р.С. Землячки в Оргбюро ЦК РКП(б) 14 грудня 1920 р.: *«Дорогие товарищи! …начну с обстановки. Буржуазия оставила здесь свои самые опасные осколки — тех, кто всасывается незаметно в среду нашу, но в ней не рассасывается. Контрреволюционеров здесь осталось достаточное количество, несмотря на облавы, которые мы*

здесь проделали, и прекрасно организованную Манцевым чистку… В Областком входят утвержденные Вами Я. Бела Кун, Немченко, Дмитрий Ильич Ульянов. Мы кооптировали татарина Ибраима, т. Лиде. В Крымревком входят тт. Бела Кун, Лиде, Гавен, Идрисов и кооптированный Фирдевс.

Помимо несознательности, полной инертности бедноты татарской, действует здесь, и я сказала бы в первую очередь, попустительство, слабая осознанность момента и слишком большая связь наших работников с мелкой и даже крупной буржуазией. От Красного террора у них зрачки расширяются и были случаи, когда на заседаниях Ревкома и Областкома вносились предложения об освобождении того или иного крупного зверя только потому, что он кому-то из них помог деньгами, ночлегом. На местах бывали случаи,что ответственные работники (мною смененный секретарь Севастопольского комитета и др.) прибегали с заявлениями, что снимают с себя обязанности и пр. Мягкотелость и неумение организационное (Крымское подполье не могло дать школы, отсутствие пролетариата не выработало твердости) дали возможность меньшевикам и буржуазии (неспецам) проникнуть во все области работы и захватить — первыми профсоюзы, вторым — весь аппарат Советского строительства. По отношению к первым нами об'явлена беспощадная борьба, которая ни к чему не приводит, ибо меньшевики перекрашиваются в коммунистов, в отношении же советской буржуазии чистка дала такие результаты в главном аппарате Крымревкома: 2/3 были отданы в Особый отдел, остальные — частью сняты, частью работают с грехом пополам.

Рабочие совершенно не были до нашего приезда вовлечены в организационную работу. Никакой работы в массах не производилось. Местная подпольная организация обнаружила полную оторванность от пролетарской массы…

Теперь один из самых больных вопросов — это вопрос о 4-й Армии.

Она пьянствует изанимается грабежами почти в большинстве своем вместе с командирами и комиссарами. И против этого мы, конечно, бессильны, поскольку политической работы в этой армии не ведется никакой… Реввоенсовет армии отсутсвует…»

Додаток 10

Зі спогадів Мельгунова С.П., свідка звірств більшовиків у Криму: «…расправы с оставшимися военными и гражданскими начались сразу после прихода частей Красной Армии. Иностранцы, вырвавшиеся из Крыма, давали потрясающие картины зверств большевиков: Исторический бульвар, Нахимовский проспект, Приморский бульвар, Большая морская и Екатерининская улицы были буквально увешаны качающимися в воздухе трупами. Вешали везде, на фонарях, столбах, на деревьях и даже на памятниках. Если жертвой оказывался офицер, то его обязательно вешали в форме и при погонах. Не военных вешали раздетыми. Пятьсот портовых рабочих в Севастополе казнили за то, что они обеспечивали погрузку на корабли войск Врангеля. После эвакуации в Крыму оставались больше двух тысяч офицеров и пяти тысяч солдат солдат белой армии, в госпиталях полуострова находилось около 15 тысяч раненых и больных.

По разным причинам страну не пожелали оставить более 200 тысяч гражданских и военных чиновников, журналистов, актеров, врачей…14 ноября 1920г . был создан Крымский ревком, которому были предоставлены неограниченные полномочия.

От имени Крымревкома было послано приглашение Л. Троцкому возглавить Реввоенсовет Советской Республики Крым, став его почетным председателем, на что был получен ответ Троцкого: "Я тогда приеду в Крым, когда на его территории не останется ни одного белогвардейца".

Дороги Крыма были блокированы, и люди не могли покинуть полуостров, поскольку все пропуска подписывал непосредственно Бела Кун. Для организации акций массового уничтожения и координации действий исполнителей, была организованна Тройка, в составе Председателя Крымревкома — Бела Куна, секретаря обкома Розалии Залкинд (Землячка), наркома внутренних дел СРК — Александра Михельсона.

16 ноября главой ВЧК Ф. Дзержинским был отдан приказ о начале очистки Крыма "от контрреволюционеров", общее руководство было поручено Г. Пятакову, бывшему председателю Чрезвычайного военного революционного трибунала.

Он возглавил Крымскую тройку, и расстрельные тройки в Крыму, по имени их руководителя стали называть "пятаковскими". О том, кто был этот человек, говорит тот факт, что после ареста в 1937 году Пятаков предложил лично расстрелять бывших сотоварищей и собственную жену.

4 (17) ноября 1920г. был издан приказ Крымревкома №4, об обязательной регистрации всех иностранных граждан, всех лиц прибывших в Крым с июня 1919г., всех офицеров, военных чиновников и работников Русской Армии в 3-дневный срок. Многие из оставшихся офицеров и солдат истолковали это как амнистию и прибыли на регистрационные пункты. Поначалу людей регистрировали и отпускали. Появилась надежда, что большевики выполнят свое обещание о помиловании, данные накануне взятия полуострова. Но вскоре вышел новый приказ о повторной регистрации, и все пришедшие на нее были арестованы и вскоре расстреляны. Массовые казни, расстрелы, утопления и повешения, происходили одновременно во всех городах Крыма. Технология террора уже была отработана проведением многочисленных актов в других городах и то как он проводился можно рассмотреть на примере Севастополя.

Уже с первых дней занятия Севастополя особый отдел 51-дивизии начал регистрировать оставшихся в городе белых. Ему на смену вскоре пришел особый отдел 46 дивизии. По городу были расклеены объявления, в которых сообщалось, что такого-то числа в городском цирке состоится общее собрание всех зарегистрировавшихся "бывших", а также всех тех, кто по каким-то причинам до сих пор не прошел регистрацию.

Цирк располагался на Новосильцевой площади, (ныне пл. Ушакова), у подножия Исторического бульвара, где сходились Екатерининская, Большая Морская и Чесменская улицы. В назначенный день цирк и вся площадь были в буквальном смысле забиты законопослушными "бывшими". Во второй половине дня все примыкающие к площади улицы были блокированы войсками. Всех кто находился на площади, начали медленно оттеснять в сторону особого отдела дивизии. Квартал, где был размещен особый отдел, был превращен в концлагерь, обнесенный по периметру 3-х метровой колючей проволокой. Именно здесь провели последние две ночи согнанные "буржуи".

В особом отделе работали несколько троек, однотипно решавших их дальнейшую судьбу. Расстрелы проводились на Максимовой даче и севере Крыма. Через два дня лагерь перестал существовать. Основными руководителями террора в общекрымском масштабе были Бела Кун и Землячка, существенную роль сыграли также Крымское ЧК и особый отдел 4-ой армии. Для проведения акций массового уничтожения людей создавались также оперативные армейские группы.

Террор в Крыму касался самых широких социальных и общественных групп населения: офицеров и военных чиновников, солдат, врачей и служащих Красного Креста, сестер милосердия, ветеринаров, учителей, священников, чиновников и земских деятелей, журналистов, инженеров, бывших дворян, крестьян, убивали больных и раненых в лазаретах… Всего было расстреляно 56 тысяч человек…».

З листа С.В. Констансова в Секретаріат ЦК РКП(б)

26 грудня 1920 р.: «…В Крыму с 20-х чисел ноября с.г. установился красный террор, принявший необыкновенныеразмеры и вылившийся в ужасные формы.

По этому поводу я считаю своим нравственным и партийным долгом представить своисоображения на усмотрение ЦК РКП.

Обстоятельства, при которых произошло установление террора в Крыму, следующие.

Первые дни по вступлении Советских войск в Крым прошли относительно спокойно, если не считать массового грабежа населения вступившей конницей. Но так как этот грабеж производился без особых насилий и убийств, население отнеслось к нему довольно легко и скоро с ним примирилось. Тотчас по занятии Крыма была объявлена регистрация всех военных, служивших в армии Врангеля. К этой регистрации население отнеслось без особого страха, так как оно рассчитывало, во-

первых на объявление Реввоенсовета 4-ой армии, вступившей в Крым, о том, что офицерам, добровольно остающимся в Крыму, не грозят никакие репрессии и, во вторых, — на приглашение, опубликованное от имени Ревкома Крыма,— спокойно оставаться на месте всем рядовым офицерам, не принимавшим активного участия в борьбе с Советской властью, причем, им гарантировалась полная неприкосновенность. При этой регистрации военных, которая происходила в Феодоссии с 15 по 18 ноября с.г., все военные были задержаны, часть из них, насколько мне известно, была отправлена по железной дороге, по всей вероятности, в конценрационный лагерь. Эта отправка офицеров после первой регистрации произошла, по крайней мере, в Феодоссии — при самых человечный условиях, я принимал в ней участие в качестве врача и сотрудника Особого отдела местного ревкома… Мне было поручено комендантом города произвести осмотр предназначенных к отправке офицеров и выделить из этой партии: 1) всех больных, которых направить в госпиталь, 2) всех инвалидов и стариков(старше 50 лет), 3) всех местных жителей, имевших в городе семьи. Затем мне было поручено комендантом позаботиться о том, чтобы все отправляемые были одеты; было отдано распоряжение продезинфицировать оказавшееся в складах города старое военное платье и одеть в него раздетых. И только после этого офицеры были отправлены. Оставшимся офицерам вышеуказанных трех категорий была объявлена амнистия, которая была встречена не только офицерами и населением города , но и рабочими с чувством глубокого удовлетворения и светлой радости и как акт высшей гуманностии благородства Советской власти, не мстящей…

Но затем, вскоре после этого, уже через несколько дней, в Крыму начался красный террор. Казалось, ничто не предвещало его, и он явился совершенно неожиданным не только для офицеров и населения, но и для партийных работников и парткомов.

Через два или три дня после окончания первой регистрации военных была назначена новая регистрация, которая производилась Особой комиссией по регистрации 6-й армии и Крыма; этой регистрации подлежали наряду с военными также юристы, священники,капиталисты.

Все военные, только что зарегистрированные и амнистированные, были обязаны вновь явиться на регистрацию. Регистрация продолжалась несколько дней. Все явившиеся на регистрацию были арестованы, и затем, когда регистрация окончилась,тотчас же начались массовые расстрелы: арестованные расстреливались гуртом, сплошь, подряд; ночью выводились партии по несколько сот человек на окра-ины города и здесь подвергались расстрелу. В числе расстрелянных оказались и офицеры, и рабочие, и врачи, и мелкие военные чиновники, и советские служащие, и больные, и здоровые — без разбора. В Феодосии были выведены на расстрел 29 че-ловек — больных и инвалидов, положенных накануне в госпиталь (29-й Красного Креста).

Расстрел был обставлен невероятно жестокими условиями: предназначенные к расстрелу предварительно раздевались почти донага и в таком виде отправлялись на место расстрела; здесь, видимо, стрельба производилась прямо в толпу. Окраины города огласились воплями и стонами раненых. Кроме того,вследствие, может быть, стрельбы в густую толпу, многие из расстреливаемых оказывались не убитыми, а лишь легко ранеными. Все эти лица разбегались по окончании стрельбы по окраинам города и скрывались населением; некоторые из раненых затем попадали в госпитали, о них возбуждались ходатайства рабочими, некоторые оказывались имеющими родственников среди красноармейцев, которые тоже присоединялись к общему протесту и возмущению. На другой день после расстрела к месту расстрела направлялись жены, матери, отцы расстрелянных, отыскивали разные вещи, принадлежавшие расстрелянным (клочки белья, документы и пр.), рылись в грудах трупов, отыскивая своих, при этом по городу циркулировали невероятные слухи о том, что среди сваленных в яму трупов находились живые и легкораненые, которые были извлечены родственниками из-под груды трупов и т.д. В результате всего этого по городу распространился вопль и стоны населения — с одной стороны, и отчаяние и озлобление — с другой. Общее количество расстрелянных, по циркулирующим слухам, достигает невероятных цифр: в г. Феодосии — больше 2000 человек, в Симферополе — больше 5000 и т.д.

Будучи глубоко убежден в том, что Советская власть, опирающаяся на широкие слои пролетариата и крестьянства, и крепкая теми великими принципами, благодаря которым она восторжествовала и которые лежат в основе ее, совершенно не нуждается для своїй защиты в красном терроре и что лозунг террора был дан не из центра, — я вначале сделал попытку бороться с этим явлением на месте, рассчитывая на то, что мой революционный и партийный стаж (я был первым председателем Военно-Революционного комитета в Крыму в 1918 г., организатором и председателем партийной организации в Феодосии в 1917 г.,затем сидел в тюрьме около 1/2 лет был предан военно-полевому суду и приговорен к 16 годам каторжных работ) — облегчит мне поставленную мной задачу, но кончилось тем, что я, только что освобожденный из тюрьмы белогвардейцев, был арестован и засажен Особым отделом 9-й дивизии.

И только выступление местного парткома освободило меня из-под ареста. Моя попытка не привела ни к каким результатам: вопрос о терроре не мог быть даже поставлен на обсуждение в местных партийных организациях, — например, в Феодосийском парткоме мне было заявлено, что партком бессилен что-либо сделать, и мне был дан совет поехать в Симферополь для выяснения вопроса. В Симферополе я обратился к заместителю председателя Крымского ревкома, тов. Гавену, который мне заявил, что он сам стоит на точке зрения ненужности и даже вреда красного террора в Крыму, но в настоящее время, он не в силах что-либо сделать в этом направлении.

Говорил я по этому поводу также с тов. Дмитрием Ильичем Ульяновым, который также не разделял террора, но ничего определенного не мог мне сказать. В Симферопольском областном парткоме я не мог добиться свидания с секретарем, тов. Самойловой: после целого ряда попыток в течение двух дней я получил от тов. Самойловой через ее помощницу уведомление, что она принять меня в данное время не может. В Симферополе мне было указано (тов. Гавеном и др.), что единственная возможность повлиять на применение террора в Крыму заключается в поездке для доклада в Москву, что я и решил сделать, считая это своим партийным долгом… в Крыму совершенно не осталось тех элементов, борьба с которыми могла бы потребовать установления красного террора: все, что было примиримо настроенного против Советской власти и способного на борьбу, бежало из Крыма. В Крыму остались лишь те элементы (рядовое офицерство, мелкое чиновничество и пр.), которые сами страдали от Врангелевского режима и ждали Советскую власть, как свою освободительницу. Эти элементы остались в Крыму тем более легко, что они, с одной стороны, не чувствовали за собой никакой вины перед Советской властью и сочувствовали ей, а с другой — они доверяли заверениям Командования 4-й армии и Крымского ревкома.

Обрушившийся так неожиданно на голову крымского населения красный террор не только омрачил великую победу Советской власти, но и внес в население Крыма то озлобление,которое изжить будет нелегко.

Поэтому я полагал бы необходимым немедленно поставить вопрос о принятии возможных мер, направленных к тому, чтобы скорее изгладить последствия и следы примененного в Крыму террора и вместе с тем — выяснить, чем было вызвано применение его в Крыму.

Член партии Констансов».

Додаток 11

Сам М. Омелянович-Павленко про перебіг свого призначення командуючим Українською Галицькою Армією і головно, знайомство з нею і свої враження про цю армію, згадував таке: *«…Від 15 листопада ст. Фастів була ставкою повстанчих військ. З різних кінців сходилися під прапор Директорії всі незадоволені режимом Гетьмана, всі, хто так чи інакше рахував себе покривдженим, неоціненим по заслугах, а разом з тим чимало елементу з природи неспокійного, для якого хаос й анархія були рідною стихією. Події показали, що таких було найбільше.*

На ст. Фастів я помітив невелику групу галичан, що спокійно ходили від одного бурхливого гурту наддніпрянців до другого. Я особисто, я ніколи не бачив спасіння у розбраті. Мої настрої були мабуть споріднені з настроями мовчазної групи, бо час від

часу ми мимохіть зустрічалися, а зрештою сталося так, що майже одночасно опинилися коло самою вагону Директорії. Я звернувся до вартового старшини й просив його докласти Головному Отаманові про мій приїзд. При цьому я голосно назвав моє призвище. Тоді до мене наблизився один з галичан і запитав: «Ви будете генерал Омелянович-Павленко?» «Так!» «Ми, делегати від Галицької Національної Ради, й вже третій день виглядаємо Вас тут».

Це був Л. Цегельський, висланець Генеральної Національної Ради на Велику Україну для полагодження справ допомоги молодій Галицькій Республіці в її боротьбі проти поляків. Між іншими справами делегація мала просити урядові кола призначити на галицький фронт кількох вищих старшин для організації Начальної Команди.

Докторр Цегельський познайомив мене з другим членом делєгації. Наскільки пригадую собі це був доктор Д. Левицький і Д. Паліїв. З розмови я довідався, що, зібравши всебічні інформації про різних старшин вищої ранги, вони зупинили свій вибір на мені, і на це мають вже згоду Генерала Осецького, тодішнього начальника штабу повстанчої армії, як також і членів Директорії. Потрібні були лише особисте знайомство й моя згода.

Довго не міркуючи, я дав свою згоду. Одначе формальну згоду я обіцяв дати лише після мого зорієнтування про справи у генерала Осецького й Головного Отамана С. Петлюри.

Мені не довго прийшлося чекати. С. Петлюра прийняв мене в свойому вагоні. Це було, здається, взагалі третє моє побачення з ним. Він підтвердив мені, що Директорія погоджується на моє призначення, і після досить туманного з'ясування стану на галицькому фронті, зазначив мені, що я можу бути цілком спокійним, бо за два тижні він має надію бути в Києві, і що тоді я можу розраховувати на два наддніпрянські корпуси. Опанування Львовом, на його думку, мало бути рішаючим моментом боєвих операцій на терені Західної України. Приблизно теж саме я почув від ген. Осецького (його знав я добре ще з курсів штаб-старшинської школи в Оранієнбурзі). Швидко далося полагодити всі формальности, і в той самий вечір я мав виїхати до Галичини.

Вибір старшини на посаду начальника штабу делегація хотіла зробити в порозумінні зі мною. У розпорядженні повстанчого штабу був лише один старшина Генерального штабу, — полковник Мишківський. Він випадково натрапив на повстанців, його взяли в полон і, як запідозреного в «федеративних симпатіях», замкнули в одному з вагонів штабового потягу.

Полк. Мишківського особисто я не знав, і тому просив делегацію дати мені можливість побачити його для обміну думками. ВІн справив на мене враження солідної штабової сили, — людини, що підноситься над загальним рівнем.

Не вагаючись, і він радо прийняв пропозицію Національної Ради. У той же вечір в супроводі ще двох старшин ми відправилися в дорогу через Жмеринку — Підволочиськ. На всі спроби делегатів довідатися в нас про наші пляни ми могли лише відповідати: «Приїдемо — побачимо»...

Залізниця Фастів — Жмеринка — Підволочиськ робила на нас враження, немов вона була ареною запеклої боротьби. Особливо все промовляло за тим, що вузлові станції були пунктами, де змагання досягали виключної напруженості. Наче у калейдоскопі промайнули перед нами малюнки боротьби жахливіші один від другого.

Ніч також не була спокійна. Найбільше залишилися в пам'яті моменти, коли фігурували німецькі вояки в їхньому своєрідньому озброєнні. Вони навіть серед революційної пожежі були спокійними.

Час від часу повстанці зупиняли наш потяг і робили перегляд. Мене особливо цікавили отамани. Я їх знав. Назагал це були жертви невдалої реформи військового міністра, генерала Рогози. Ініціатори повстання повинні дякувати генералові, що бажаючи піднести фаховий рівень в армії (у мене лишилося враження, що генерал Рогоза був дійсно українським державником), надто необдуманно віднісся до численних молодих кадрів, які були кістю від кости нашого селянина, переважно діяльними учасниками великої війни.

Як командантові 11-ї дівізії на Полтавщині, мені довелося бути свідком великої метаморфози.

Є дві точки погляду щодо організації української військової сили під час гетьманщини. Одні вважають, що то був «пропащий час», а другі, навпаки, знаходять, що

«видатний військовий діяч Гетьман Скоропадський з великою енергією взявся за організацію української військової справи». На мою думку, Гетьман правильно підійшов до справи. В усіх його планах видно було ширину помислу й розуміння справи в модерному дусі, але зроблено моральну помилку, про яку я вже згадував. На жаль, такі помилки не простимі. Гетьман доручив цю важку державну галузь трьом особам: генералу Рогозі, як військовому міністрові, генералу Галкіну, як начальникові головного штабу, і підполковнику Слівінському, ставленикові ще Центральної Ради, як начальникові Генерального штабу. Хто й що міг би закинути цим старшинам?

Помилку почали виправляти, коли Гетьман дозволив формування козацьких кошів. Я сам, як кошовий Катеринославщині, взяв до себе чимало покривджених старшин. Проте вже було пізно… Повстання зруйновало організований апарат.

Враження першої стрічі: *Збруч, невеличка каламутна річка, лежав на межі двох однакових може щодо назви, але сутєво ріжних революційних подій. Переїхавши Збруч, ми опинилися у цілком іншій обстанові. Ми потребували певного часу, аби звикнути до тамошніх проявів життя. Ніхто не бігав, не метушився, не чути було зайвих вигуків і не видно було скривлених від жаху людських облич. Скрізь одностроїі військових, чимало поліції. На очах якась загальна стурбованість. Все показувало, що всі чекають подій особливої ваги, та що десь є боєвий фронт… На самій ст. Волочиськ чекала на нас почесна варта. Рапорти комендантів, привітні промови… На нас дивилися з повагою й зацікавленням. Нікого не обходило наше політичне credo чи орієнтація. Нас шановано, як земляків, — українців з Великої України… ми почували, що наші боєві відзнаки, моя рука на перевязці та козацьке вбрання всім імпонують. У мене відразу з'явилося бажання увійти в тісніший зв'язок з тими, з ким доведеться незабаром стати до боротьби за наші кордони. Поздоровив старшин і стрільців та кинув кілька привітних слів. У відповідь чулося: «Слава!… Слава!»…*

Через кілька хвилин поспішаємо до вагонів, бо делегація хотіла нас скорше представити Державному Секретаріятові в Тернополі. Кілька годин їзди й ми вже в Тернополі. Автом переїхали це вславлене битвами під час світової війни місто й направилися до готелю. Я перенісся думками назад, до червня 1917 року, коли я вперше перебував у Тернополі, очікуючи призначення командувати українською частною (я мав особистий наказ Брусилова головнокомандувача Південно-Західним фронтом, дати мені українську частину). То був час наступу, що всім знаний, як «наступ Керенського». Шлях Волочиськ — Тернопіль день і ніч забитий підкріпленнями, що приходили з-за Збруча. Це були здебілыпого українські сотні, що зразковим ладом і твердим кроком з невеличкими жовто-блакитними прапорами йшли на фронт, як їм було обіцяно, до «своїх» частин. Різким контрастом до них були «роти» москалів, малі частинки з величезними червоними прапорами, на яких написано: «Война до победного конца!» Цей контраст кидався тоді всім. Українські вояки переживали славну добу. Все ж скрізь було чути: «Дай Боже, щоби це не був солом'яний вогонь»…

І9І8 і 1919 роки показали, що мало викликати «революційний дух», треба ще й знати, як його опанувати та звернути розбуджену енергію в творчий бік…

У полудень ми познайомилися із заступником військового секретаря, майором Бубелою. Військовий секретар, полковник Вітовський, був у від'їзді. Бубела, ще зовсім молода людина, не дивлячись на високу посаду, тримав себе дисципліновано й без жодних фальшивих нот. Я звернув увагу також на те, що в Тернополі, місці осідку Військового Секретаріяту з усіма його тиловими установами, не було ні одного старшини вищої ранги. Як ми довідалися пізніше, це було ознакою всієї молодої Галицької Армії, майорів і підполковників можна було порахувати на пальцях.

У той самий день ми відвідали Раду Державних Секретарів з др. К. Левицьким на чолі. При цьому був і голова Національної Ради, фактичний президент ЗУНР, др. Е. Петрушевич. Саме перед нашими відвідинами відбувалася нарада щодо директив др. В. Панейкові, який мав від'їхати до Парижу для оборони перед Найвищою Радою наших інтересів. Ось тому також і нам поставлено низку запитань у справі подій на Наддніпрянщині. Секретарів цікавили більш усього наші прогнози. Самі вони далеко не були оптимістами, у запитах відчувалася нотка занепокоєння, бо події на Великій Україні цілком перевернули всі їх пляни.

По наших відвідинах отримали ми наказ Державного Секретаріяту про призначення мене начальним вождем, а полк. Мишківського начальником штабу Української Галицької Армії.

Під час моєї дальшої служби я ніколи не зловживав титулом начального вождя. Я завжди підписувався, як командувач Армією, тобто клав вагу на технічне керування військовим ділом, бо вважав, що в тих умовах духовний провід має належати більше Військовому Секретареві, як синові своєї землі.

Того ж дня ми поїхали двома автами до місця постою «Начальної» у Бережанах. Як Тернопіль був часовим політичним осередком Галичини, так у Бережанах після залишення Львова (22 листопада) отаборилася військова Начальна Команда УГА. Оперативна частина займала досить просторий будинок, що біля австрійського суду.

Військові установи, які ми знайшли в Бережанах, мали ще тимчасовий характер. Лише оперативна частина, заходами молодого енергійного майора Ерле, була більшменш організованою в маштабі, що відповідав потребам керування невеликими військами. Найслабшим місцем був зв'язок, і то з огляду на брак технічних засобів. Майор Ерле дуже зрадів, колі довідався від полк. Мишківського, що він привіз деякі речі для зв'язкової служби.

Згідно зі звітом майора Ерле, що виконував, у той час обов'язки начальника штабу й першого квартирмайстра, ситуація на театрі військових подій (простір Сокаль — Бібрка — Перемишль) представлялася так: у Львові й Перемишлі були поляки, наші більші відділи знаходилися з ними в сталому протистоянні, увесь театр військових дій був сферою діяння невеличких формацій і партизанських відділів полк. Долуда.

Залізниці Львів — Перемишль, а інколи також Рава — Львів, були в руках поляків. Майор Ерле очікував появи нових ворожих сил, особливо на напрямках: Володимир Вол. — Сокаль, Люблін — Рава, Перемишль — Стрий. Цей останній напрямок вважався найбільш небезпечним. Там був відділ досвідченого генерала Кравса.

Наші сили, за винятком славної, ще з часів світової війни бригади УСС, яку треба було вважати вповні сконсолідованою військовою одиницею з бойовими традиціями (двітри тисячі стрільців), були ще в стані формування. Вони постали з австрійських частин, в яких переважав український елемент, і по своїй бойовій структурі та кількости в середині листопаду мали ще несталий характер. Також були різні окремі сотні (Шепаровича), куріні, полки й бригада Кравса. У всіх частинах залишилося чимало німецьких старшин. Користь з них була очевидною. Більшість з них брала активну участь в організації старшинського корпусу, й особливо штабових установ. Така роля старшин — німців не могла не відбитися на системі управління, а навіть і на службовій мові. Всі оперативні накази видавалися в двох мовах, а всі телефонні розмови ведено звичайно в німецькій мові.

Я й полк. Мишківський опинилися в умовах, до яких ми не були призвичаєні. Крім того, що ми не розуміли чужих термінів, ми зіткнулися з іншим розумінням річей у питаннях оперативного характеру та військово-організаційного порядку. Ми рішили не робити відразу великих змін і прагнули на практиці поволі вщеплювати командному складові нашу військову доктрину.

На той час загальний бойовий склад армії не перевищував 15 тисяч з 40 гарматами. Харчевий склад треба було рахувати подвійно. Озброєння було дуже ріжноманітне. В артилєрії найбільшим калібром були дуже цінна для тодішніх наших операцій 15 сент. гармата. Технічних засобів не було зовсім. Всі фронтові частини жили, так мовити, «самопасом»... Дійсність не була потішаючою. Ясно, що ми мали діло з військовою організацією, яка заледве, до тогож самотужки, головно з ініціятиви низів, пробувала стати на власні ноги.

Перед нами стала низка питань, Хто буде наш ворог? Чи буде він у боротьбі проти нас самітний? Як розвиватимуться далі події на Наддніпрянщині?

Пильно студіюючи загальне положення, ми особливо уважно дивилися на властивий галицький терен, намагаючися знайти в мало знаній нам атмосфері підстави майбутньої відпорности й здатности Галичини до боротьби. Для всебічного ознайомлення Начальної Команди ми рішили побувати не тільки на фронті, але також у Стрию, Команді III корпусу, у Станиславові, — місці осідку Військового Секретаріяту, у Камінці Струмиловій та взагалі в місцях, де особливо відчувався організаційний живчик.

Вже листопадові бої в Галичині дали змогу прийти до висновку, що українсько-польська боротьба не обмежиться партизанськими випадами сторін, а набере характеру кривавої та маневрової війни. Події на початку грудня підтверджували цей висновок.

Тому, готуючися до тривалої боротьби, Начальна Команда передусім підтримувала всім своїм авторитетом, як у колах політичних, так і військових, вже усталену думку, що апаратом боротьби повинна бути регулярна Українська Галицька Армія. Команда не відкидала також і партизанських операцій, але тільки на другорядних ділянках, як допомоговий засіб.

Нам сприяло те, що поляки в боротьбі з нами ще не мали цілком вільних рук, ні назовні (німці, большевики, литовці), ні внутрі, а щодо Антанти, то вона в особі Найвищої Ради ще не виявила була свого відношення до апетитів Польщі. Треба було, на думку Начальної Команди й Державного Секретаріяту, невідкладно та повністю це використати. Зі стратегічного боку здобуття Львова, зробило би з нас господарями на всьому терені Східної Галичини. Крім цього, з політичного боку, воно було б дуже потрібним ефектом і зміцнило б позицію наших представників і тих, що заступилися б за нас у Парижі.

На мою думку, стратегічне положення в Галичині в листопаді 1918 р. було одне, у січні 1919 р. — друге, і, нарешті, цілком відмінне, в березні 1919 року, коли вже далися наслідки неприняття нами умов Антанти. У листопаді 1918 року 40 -міліонова Україна стала до бою проти 17-міліонової Польщі, яка не мала спокою на всіх ділянках. У січні 1919 року не приходилося вже надіяться на допомогу з Великої України, а навпаки треба було думати про поміч Галичини урядові УНР (сам факт переїзду представників політичної влади з Києва до Станиславова каже вже про дуже багато). Крім того, слід відмітити швидкий зріст державної зорганізованости Польщі та зручність її дипломатів, що зуміли обернути політичні обставини на користь собі. Що ж до березня 1919 року, то не приходиться говорити про двобій порівнююче малої Галичини з Польщею, а про боротьбу Галичини з Антантою. При таких змінах внутрішнього й зовнішнього характеру тяжко говорити про одні методи боротьби й про одностайний плян кампанії.

У грудні 1918 року Начальна Команда розраховувала на моральну й фізичну допомогу Києва. Разом з тим, вона брала на увагу також і те, що поляки зможуть незабаром поліпшити своє положення на інших фронтах і тоді скерують більші сили під Львів. Ось тому «Начальна» в листопаді відкинула думку про боротьбу на виснаження й рішила використати наші хвилеві плюси та можливість надіслання частин з Великої України для опанування Львовом, аби пізніше спокійно стати на наших західних і північних кордонах.

Одначе, досвід революції наказував нам бути обережними. У що виллється діло Директорії, чи пощастить їй скріпити наш державний організм, а разом з тим оборонні засоби? це було питання. З цих причин Начальна Команда пильно стежила за розвитком подій над Дніпром і намагалася схоплювати всі чутки, що йшли з теренів революції.

Рахуючи наші місцеві засоби боротьби на той час для опанування Львовом невистарчаючими, я ставився до пропозиції полк. Мишківського — негайно штурмувати місто, підготуваши для цього необхідні військові відділи..

Розпочаті з приводу цього переговори скінчилися для нас сприяюче: нам запевнено було кілька боєздатних частин. Наша оперативна діяльність зводилася до підготування вигідних умов для штурму, яким малося зліквідувати найбільшу групу поляків на цілому терені Східної Галичини. Після здобуття міста пляновано приготовити армію до боротьби з новими групами, що їх Польща, цілком певно, не запізнилася б направити проти нас.

Слід пригадати, що, після опанування Перемишлем 10 листопада, а за допомогою підполк. Токаржевського (140 старшин, 1800 стрільців і 8 гармат) також і Львовом, 22 листопада польське командування намітило ширші операції для повного звільнення Львова від облоги. Саме з цією метою розпочато бої від 22 листопаду до 10 грудня під Самбором, Равою Руською та в околицях Львова. Проте цим польським замірам перешкодили наші протиоперації. Бої скінчилися не на користь поляків. Тим самим здобуто кращий ґрунт для чергового пляну «Начальної», що хотіла повністю закріпитися та в кінці грудня розпочати операції, завершенням яких мав бути сам штурм Львова...»

Додаток 12

«...примчався до нас на коні пор. Цапяк, ад'ютант підп. Кравса з приказом негайно йти до протинаступу на Посаду Хирівську і Хирів. Короткий наказ і ми розвинулись у розстрільну до наступу на двір, звідки впали стріли. Одна сотня пішла фронтально, друга вдарила з лівого боку. Заграли скорострільні і бій почався. Короткими і скорими скоками ми посувались вперед, все ближче й ближче до ворога. Нараз грімке «гурра» — і ми вдерлись до двора. Поляки пішли в розтіч, а ми зайнявши Слухиню, пігнали за ними дальше і здобули Посаду Хирівську, а відтак по короткім, але завзятім бою, станцію і місто Хирів. Ворог вивтікав в безпорядку в двох напрямках — на Старяву і на Добромиль. В міжчасі стемніло і почав падати сніг. Щоб не дати нагоди розпорошеному ворогові зібратись ми напирали дальше і пізнім вечором, около 11-тої год. ми зайняли Добромиль. В Добромилі ми задержались всього два дні. Прийшов свіжий приказ до дальшого наступу на Нижанковичі і Перемишль. Я вислав дві сотні — сотнн, пор. Тарнавського і сотню чет. Капеніса — до фронтального наступу на Нижанковичі, а сам з сотнею чет. Каравана і одним скорострілом, як забезпекою лівого крила, пішов в обхід через Гійсько і Сиракізці до села Горохівці.

Не довго ми тішились перемогою. Саме тоді, коли ми зайняли Нижанковичі, Горохівці і Пикуличі, ворог дістав з заходу підкріплення. До Перемишля прибула бриґада ген. Зелінського і поляки перейшли до протинаступу на нас з двох різних сторін, з Перемишля і від Старяви.

До нас наспів вночі наказ, на підставі якого пор. Тарнавський зі своєю сотнею мав обсадити мої позиції в Горохівцях і Пикуличах, а я зі своїми двома сотнями мав негайно відмашерувати назад і йти наступом на Старяву. Заледве ми відійшли декілька кілометрів, в Горохівцях почався бій і по кількох годинах поляки зайняли село. Підп. Кравс кинув до протинаступу свіжо прибулий курінь пор. Турка, та йому вже ж не вдалось здержати ворога. Бачучи загрозливий стан, я задержав свій дальший марш і наразіі обсадив село Кормансзичі, а до команди вислав відповідне звідомлення. Тут прийшло до завзятого бою, що тривав два дні. Ми зайняли позиції в давніх російських окопах так, що сотня чет. Каравана обсадила двір по обох боках дороги з правої сторони села, залишки сотні пор. Тарнавського зайняли середину села, а сотня чет. Капеніса лівий бік села, напроти гори з малими кущами. Один скорострІл на санях я задержав при собі як резерву.

Надвечір поляки наперли на нас великою силою, аж двома розстрільними, та нам удалось їх здержати своїм скорострільним і крісовим огнем. Тим часом, почав падати густий сніг і зовсім стемніло. Вночі поляки вже не наступали. Зате вчасним ранком заклекотіло наче в горшку. Нас привітано ураґанним артилерійським і скорострільним огнем, після чого ворожа піхота рушила вперед. Почався завзятий бій. Поляки пробували в кількох місцях проломити наш фронт, але це їм не вдалось. Туди я негайно посилав свій скорострІл на санях і ворога здержано. Десь коло полудня відізвалась несподівано наша артилерія. Це пор. Гриць Сенечко викотив на горб за нами дві гармати і прямим огнем почав жарити по ворожій розстрільній. Це нас підбадьорило і ми кинулись вперед та відперли ворога дещо назад. На жаль, наша артилерія не довго могла стріляти на відкритому полі. Поляки скоро її знайшли і обсипали густо своїми ґранатами. Наші гармати подались дещо назад, за горбок. За кілька хвилин з'явивсь у мене задиханий пор. Сенечко і казав собі дати кількох стрільців, щоб при їхній помочі можна зробити живий телефон, бо правдивого телефону його батерія ще не вспіла роздобути. Той живий телефон пор. Сенечко устроїв в той спосіб, що між своїм обсерваційним пунктом і батерією уставив гусаком моїх стрільців у віддалі кількадесят кроків один від одного, а їх завданням було передавати його прикази, з обсерваційного пункту до батерії. Маючи такий телефон його батерія почала знову обстрілювати ворога Ґранатами і шрапнелями. Бій ішов дальше і заєдно кріпшав. Показалась свіжа польська розстрільна на моїм правім крилі, яка звільна підсувалась під горбок, з наміром нас окружити. Туди я післав одну чету, щоб обсадила той горбок і відкрила скорий огонь. Як тільки ця чета найшлась на горбку, я дав приказ до протинаступу. Дві сотні, тобто — чет. Каравана і пор. Тарнавського — піддержані скорим скорострільним огнем, кинулись на ворога. Наш наскок був такий сильний, що поляки на цілій лінії подались назад до

села, звідки почали були свій наступ ... Дня 16. 01. 1918 р. поляки повели свій дальший наступ на цілому фронті, ударяючи більшою силою на місто Нижанковичі. Бій почався вчасним ранком канонадою і сильним скорострільним огнем, що заедно прибирав на силі. Десь після полудня стрілянина в районі Нижанкович втихла. Я вислав туди розвідувальну стежу, яка скоро вернулася і донесла, що ворог зайняв Низшнковичі і пішов дальше на Добромиль. В той спосіб відтято нам відворот, тобто нас окружено. Пробиватись за дня було ризиковно і ми обезпечившись заставами, чекали вечора в найбільшому поденервованні. Як тільки стемніло я даз приказ вдарити нагло на село Губичі, здобути його, а там уже покажеться, як нам добитись до своїх. В супроводі місцевого селянина ми підсунулись польовою доріжкою близько Губич і розвинулись обережно в розстрільну, висилаючи до села стежу під проводом хор. Войткова. Вона скоро повернула і зголосила, що в селі є тільки невеличкий відділ польської піхоти, правдоподібно якась резервова сотня, а головна ворожа сила пішла на Добромиль. Це нас піднесло на дусі. З грімким «гурра» ми вдерлись до села. Наш наскок був такий наглий і несподіваний, що поляки без жадного спротиву розскочились на всі боки, залишаючи по хатах кільканадцять полонених і п'ять верхових коней з двома сідлами. Наша розстрільна, не задержуючись довго, перейшла крізь село і зібралась на битому шляху Нижанковичі-Добромиль. Підбадьорені цим успіхом ми рушили битим шляхом у сторону Добромиля з твердою постановою пробиватись дальше... ми піднайшли провідника-селянина, який нас попровадив гористою лісовою доріжкою, а радше стсжкою засипаною снігом через гору Страч повів нас до Вовчі Долішньої. Важка це була дорога, а мої стрільці формально на плечах викотили весь наш невеличкий бойовий обоз на гору, а відтак з немсншим трудом спустили його вдолину. Вже добре розвиднілось, як ми дістались до Вовчі Долішньої й обсадили село. Тут ми довідались, що весь наш фронт з-під Добромиля і Старяви стягнено назад, на давні позиції перед Хировом і Посадою Хирівською, і що наша команда находиться дальше на залізничій станції Глибока, та що до місточка Фельштина прибуло багато нашого війська. Це нас піднесло на дусі і я вислав до команди обширний звіт включно з обсадою села Вовчі Долішньої. Поляки чомусь дальше не наступали, а ми, окопавшись і забезпечивши себе заставами, розмістились вигідно в теплих хатах, чекаючи дальших приказів. По кількох днях такого нашого відпочинку прибуло до нас те заповіджене військо з Фельштина, тобто курінь пор. Шльосера, з приказом від підп. Кравса зайняти наші становища, а ми мали відмаршувати до села Городовичі і його обсадити. При цій нагоді я довідався від пор. Шльосера, що в скорому часі має наступити реорганізація цілої нашої армії в більше централістичному дусі на спосіб австрійський, а саме, що поодинокі сотні мають бути зорганізовані в курені, курені в групи, групи в бриґади, а бриґади в корпуси, і що відповідно до того має наступити обсада цілого фронту...»

Додок 13

Осип Станімір: *«...вночі 13-того січня 1918 р. я прибув назад до станції Глибока і зголосивсь у підп. Кравса, коменданта групи (Хирів). В команді був рух і нервування. Підполковник Кравс привітав мене ось такими словами: «Добре, що ти вже приїхав, ти дістанеш новий спеціяльний приділ на фронті. Ситуація на нашому хирівському відтинку більш ніж грізна. Поляки з Городка і Любіня Великого йдуть наступом на Рудки і Самбір і тим загрожують задам моєї хирівської групи. Групу Рудки віддано під мою команду і туди я вислав твої дві сотні, під командою пор. Антона Тарнавського, до протинаступу. Досі не знаю, що діється з рудецьким фронтом. Падав густий сніг було темно, але спокійно. Нас задержав стійковий і при його помочі ми віднайшли пор. Тарнавського в одній з придорожніх хат. Тут щойно я довідався, як мається справа з нашим фронтом. Пор. Тарнавський по прибутті до Рудок зголосився в команді групи по ближчі інформації, щодо ворожого наступу і наших сил, а не одержавши тих інформацій, рушив на осліп до протинаступу в північному напрямі вздовж битого шляху Рудники — Львів. Осягнувши лінію села Гошани, там де шосе роздвоюється на північ до Городка Ягайлонського і на схід до Любіня Великого, вислав розвідчі стежі в сторону Угерець Незабитівських, Завидович і Хишевич. Одержавши вісті, що поляки в силі одного баталіону*

находяться в Угерцях Незабитівськи, а сильний відділ їхньої кавалерії концентрується під Бучалами — обставив одною сотнею село Гошани, а другу сотню послав проти ворожої кавалерії в сторону Бучал. В селі Хишевичі ця друга сстня наскочила несподівано серед густої мряки на польську кавалерію і тут при помочі місцевих селян і нашої панцерки, що під командою чет. Швеця і хор. Верхоли нагло появилась з Рудок, удалось нам розбити ворога, та змусити його до панічної втечі в сторону Черлян і Городецького Передмістя. Після цього бою обі наші сотні з-під Бучал і Гошан вдарили на ворожу піхоту в Угерцях Незабитівських і зайняли село. В той спосіб мої дві сотні під командою пор. Тарнавського здержали ворожий наступ на Рудки і Самбір. Зв'язку з нашими частинами на право і ліво пор. Тарнавський ще не вспів нав'язати, сказав тільки, що на станції Комарно — Бучали находиться наша панцерка під командою чет. Швеця, що належить до сотні чи куреня пор. Гладиловича, а на ліво десь аж в Довгомостиськах має бути невеличкий відділ нашої піхоти, 70–80 стрільців, під командою чет. Чайківського. Отримавши ці інформації я щиро подякував пор. Тарнавському за його удачний протинаступ та подався дальше вздовж фронту в сторону Комарна, шукати пор. Гладиловича. Знайшов його на станції Комарно — Бучали. Під його командою було дві сотні піхоти, що держали фронт в Поріччю Ґрунтовім проти Поріччя Любінського і Любіня великого в силі яких 250 крісів і панцерний потяг ч. 2 з 8-мома скорострілами й одною полевою гарматою, що патрулювала вздовж залізничого шляху: Бучали — Любінь Великий. В той спосіб удалось мені на протязі ночі усталити лінію нашого фронту, що йшов з-під Бучал-Комарно через Поріччя Ґрунтове, Угерці Незабитівські і Довгомостиська з приблизною обсадою: курінь пор. Гладиловича — 250 крісів, курінь пор. Тарнавського — 400 крісів і відділ чет. Чайківського — 70 крісів. Над ранком я повернув до Рудок і тут перебрав команду групи від пор. Укарми, який зараз від'їхав до Стрия, до розпорядимости штабу пол. Коссака. Ще того самого дня я виготовив і вислав до штабу підп. Кравса обширний ситуаційний звіт щодо здержання ворожого наступу на Рудки та нашої обсади рудзького фронту. На приказ стрийської воєнної области, тобто полк. Гриця Коссака я передав команду рудецької групи сотникові Карлові Ґофманові, а сам згідно з цим приказом перебрав наново свій курінь та повідомив про це підп. Кравса. За кілька днів долучилася до мене з хирівського фронту моя третя сотня, якої комендантом був пор. Тарнавський, що її він знову перебрав, так що курінь був у комплеті і я назначив хор. Мазяра курінним адьютантом. При передачі фронту показалось, що сотник Карло Гофман зовсім не визнавався на обсаді фронту (він був технічним старшиною в запіллі австрійської армії) даючи мені приказ, щоб я довільно поробив поправки в обсаді фронту, такі, які буду уважати за відповідні й доцільні, та щоб відтак получивсь телефонічно з групою і щоденно подавав туди ситуаційний звіт. На цьому передача фронтового відтинку скінчилась і сотник Гофман від'їхав до Рудок. Незабаром по його від'їзді прийшла до нас вістка, що до Рудок має прибути з Великої України артилерія — «Дніпровська Гарматна Бриґада», під командою от. Білокриницького. Ця бриґада складалась із двох полків по 3 батерії, з 4-ма дводюмовими гарматами, разом 24 гармати.

З прибуттям наддніпрянської артилерії наш фронт значно скріпився і прибрав більш стабільний характер. Тепер підп. Кравс зарядив дальшу розбудову рудецької групи, а саме — її вужчого і ширшого штабу.

Зірвання залізничих рейок в Братковичах звернуло увагу наших вищих команд на цей мій фронтовий відтинок та дало почин обом воюючим сторонам до стягання чимраз то більших сил вздовж залізничого шляху: Городок — Судова Вишня. Вслід за тим я поправив обсаду фронту в той спосіб, що 6-та сотня пор. Тарнавського зайняла позиції в с. Нойгоф та сильно укріпила роздоріжжя: Любінь Великий — Гошани й Городок — Зашковичі, 5-та сотня чет. Каравана обсадила У герці Незабитівські й Ебенав, фронтом до Городка і Попелів, а 7-ма сотня чет. Івана Вовка с. Годвишню і фільварок Генриківку напроти Долинян і Вовчух. Одна батерія Дніпровської бриґади примістилась на Рущині в У герцях зі змогою обстрілу Черлян, Городка і Попелів, а друга батерія — с. Гошани, для обстрілу Долинян і Вовчух. Команда куреня була рухома і находилася в міру потреби в У герцях на Рущині та Годвишні. Моя обсада нашого фронту показалась доцільною, бо поляки, хотячи відсунути нас якнайдальше від залізничого тору, збирали сили і вдаряли на нас в різних місцях, роблячи випади з Черлян, Городка, Браткович, чи

Долинян. Про ці ворожі рухи ми заздалегідь були інформовані місцевим населениям, чи нашими стежами, і тому могли успішно відбиватись, посуваючись обережно вперед. До команди групи ми щодня посилали докладні звіти про зведені нами бої і про рухи ворога, алярмуючи команду, щоб надсилала підкріплення. З початком лютого 1919 р. такі підкріплення почали надходити.

Першим прибув коломийський курінь пор. Володимира Левицького з-під Львова, з Дублян, з трьома сотнями: 1-шою — чет. Теодора Палійчука, 2-гою — чет. Степана Свириди і з 3- тою — чет. Андрія Палія, а відтак 1-ший курінь УСС — пор. Онуфрія Івановича з трьома сотнями піхоти, сотнею скорострілів, батерією піхотних гарматок і відділом кінних Гайдамаків, разом около 1000 стрільців бойового стану. Комендантами сотень були: 1-ша сотня — чет. Степан Волинець, 2-га сотня — чет. Володимир Верхомий, 3-та сотня — чет. Василь Кривоус, 4-та сотня скорострілів чет. Кость Третяк, 5-та батерія піхотних гарматок — хор. Гриць Цьокан, 6-та чета кінних Гайдамаків — пор. Липчук. Заступником коменданта куреня був пор. Володимир Калина…»

Додаток 14

Історична довідка щодо українсько — польських взаємин у період відродження національних української та польської держав на початку XX ст.

В українській на польській історіографії побутує думка, що стосунки між українцями та поляками могли вступити у цивілізоване русло ще на початку XX століття, коли відроджувалися українська й польська держави і між обома народами йшла війна за території, що мали бути включені до цих держав. Після майже двох місяців існування ЗУНР — наприкінці січня 1919 р. до Галичини прибула місія країн Антанти під керівництвом французького генерала Бартелемі для припинення війни між Польщею й Західною Україною, укладення між ними миру та навернення військ обох держав проти більшовиків. Делегація нараховувала 70 осіб (представники Великобританії, Франції, Італії, США).

У той час українці наступали, майже вся Західна Україна була в руках української армії, поляки безустанно відступали, в їхніх руках був лише Львів і вузька смуга української землі. Українська армія ось-ось мала завершити повне оточення Львова.

Важке становище польських військ зумовило рішення якнайшвидше скерувати місію для підписання перемир'я. Ці перемовини і припинення вогню були дуже потрібні полякам, бо у цей час Польща не могла перекинути до Галичини значні військові сили, оскільки втягнулась у військові конфлікти з Німеччиною у Сілезії, Чехословаччиною, Литвою та більшовиками. Крім того, польське військо тоді було лише в стадії організації.

Генерал армії УНР Олександр Удовиченко писав у книзі «Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921» про цей період таке: *«У середині лютого 1919 року після жвавого перегрупування українські війська приступили до виконання основного свого завдання, а саме: перетяти залізничний шлях Львів — Перемишль і, тим самим, оточити Львів із заходу. Хоч підготовка до цієї операції не була остаточно закінчена, проте політичні обставини вимагали прискорення її. 18 січня 1919 року в Парижі мусила зібратись Мирна Конференція, а тому взяття нами Львова могло послужити значним фактором для успішної політичної праці української дипломатії».* Протягом 16-18 лютого частини УГА проводили успішні бої під Львовом, де вони здобули Збоїща та між Городком і Судовою Вишнею, де вдалося зайняти села Братківці та Вовчухи і звідти обстрілювати залізницю Перемишль — Львів. Здавалося, ще одне зусилля — і галичани опанують залізницю й остаточно блокують Львів. Однак, як показали подальші події, під тиском місії Антанти, командувач УГА генерал Омелянович-Павленко змушений був погодитися на припинення вогню.

18 лютого 1919 р. полковник В.Курманович отримав від вищої Ради телеграму з вимогою припинити вогонь в районі залізниці, щоб пропустити місію до Львова. Командування УГА та особисто Омелянович-Павленко категорично відмовився припинити вогонь в момент найвищого піднесення Вовчухівської операції з метою

якнайшвидшого здобуття Львова. 20 лютого Бартелемі зі Львова надіслав Омеляновичу-Павленку чергову телеграму з вимогою припинити бої і забезпечити проїзд делегації до Ходорова. Командувач української армії забезпечив проїзд, але бої на фронті не припинив.

Президент ЗУНР Є.Петрушевич особисто та уряд ЗУНР вірили в шляхетність Антанти, однак ця місія таємно від українців привезла до Львова 14 000 гвинтівок з боєприпасами. 20 лютого зі Львова Бартелемі надіслав вимогу до УГА припинити бойові дії та забезпечити проїзд місії до ставки УГА в Ходорові. Після проведення попередніх перемовин з представництвом польського уряду, члени місії 22 лютого прибули до ставки Начальної Команди УГА. Їх, як поважних гостей, на пероні вокзалу Ходорова зустріли С.Голубович та М.Омелянович-Павленко. Представники Америки й Італії виказували до українців свою прихильність.

Під час переговорів генерал Картон (представник Великобританії) висунув умову суть якої полягала у негайному припиненні наступу українцями на поляків. 22 лютого командир УГА Омелянович-Павленко погодився припинити воєнні дії на одну добу. 24 лютого на настійливі вимоги місії Антанти на українсько-польському фронті було укладено перемир'я:

стаття 1: перемир'я є тільки військовим, воно ніяк не вплине на майбутнє рішення Паризької имрної конференції, але триватиме до його проголошення;

стаття 2: описувала лінію «Бартелемі», за яку на схід мали відводитися частини УГА — від північного кордону Галичини вздовж Західного Бугу на південь, лишаючи полякам міста Кам'янку (Кам'янка — Бузька) та Бібрку, далі — Миколаїв, Турківський та Дрогобицький повіти; …

стаття 4: з обох сторін «лінії Бартелемі» твориться 3-кілометрова нейтральна зона.

Умови перемир'я були надто невигідними для УГА та значно погіршували становище ЗУНР, а саме, зупинило успішний наступ українських військ у ході Вовчухівської операції. Спроби членів делегації ЗУНР Степана Витвицького, Михайла Лозинського, Осипа Бурачинського, Володимира Темницького, представників УГА обґрунтувати позицію української сторони були марними. Одночасно, делегат США проф. Лорд запевнив польських військових, що до Польщі увійдуть Львів та нафтові родивища Прикарпаття.

В ході переговорів українській делегації було повідомлено, що за участь УГА та польської армії у війні проти більшовиків місія гарантувала визнання ЗУНР суверенною державою з урядом Президента Петрушевича та допущення її делегації на Паризьку мирну конференцію на тих самих основах, що й представників інших новоутворених держав, а також обіцяла допомогу припасами та радниками в поході проти більшовиків. За тимчасову розмежувальну лінію між Польщею та ЗУНР місія Бартелемі в ультимативній формі пропонувала тодішню бойову лінію з умовою, що остаточні кордону будуть визначені Версальською конференцією за участю української сторони. За цими умовами українці мали відступити по всьому українсько-польському фронту на лінію Буг — Дністер, яка дістала назву «лінія Бартелемі» — західний кордон ЗУНР мав проходити по східній межі Львівського, Перемишлянського і Бібрського повітів, далі вниз по течії річки Стрий. За цими умовами українці мали залишити полякам Львів та віддати Бориславсько-Дрогобицький нафтовий район.

На думку ряду істориків та політиків це могло стати вдалим розв'язанням українсько — польських проблем. Місія Антанти фактично запропонувала українцям поступитися полякам третиною найкращої української території. Серед галицьких українців тоді переважала думка, що здобуття Львова вважалося справою кількох днів. Політичне керівництво ЗУНР дослуховувалось до своїх військових, які вірили у це. У перемовинах з поляками був зацікавлений і голова Директорії УНР Симон Петлюра, який 24 лютого прибув до Станіслава. Через день відбулась його зустріч з Є.Петрушевичем: Головний Отаман радив членам галицької делегації прийняти пропозиції генерала Бартетемі, бо це відкриє шлях до визнання України в Європі, дасть змогу отримати допомогу амуніцією і військовими товарами для продовження боротьби за незалежність України, опертися на Європу у боротьбі з більшовиками. Державний секретар закордонних справ УНР М.Лозинський також вважав доцільним

прийняти умови перемир'я, бо це дозволило б зміцнити галицьку державність і зберегти її до вирішення політичного становища сходу Європи.

Є.Петрушевич, у свою чергу, домагався від С.Петлюри того, щоб він твердо заявив про те, що втримання українцями усієї Східної Галичини в її повних етнографічних кордонах разом зі Львовом та нафтовим регіоном при Українській Народній Республіці, є бузумовною вимогою усієї України. Є.Петрушевич керувався тим, що, у разі прийняття пропозицій місії Антанти, українці Галичини могли не зрозуміти таких політични дій: маючи велику українську армію та на рівних борючись з поляками, навіщо віддавати їм столицю Краю, яка ось — ось має дістатись українцям і промисловий важливий регіон, що складало 30 відсотків української землі.

Українська делегація: Осип Бучинський, Степан Витвицький та Михайло Лозинський відкинула пропозиції місії Бартелемі, а тому воєнні дії на українсько-польському фронті відновилися. У ніч на 1 березня 1919 р. командування УГА скасувало домовленість про припинення вогню на фронті з поляками.

У зв'язку з відновленням бойових дій Бартелемі надіслав Омеляновичу-Павленку телеграму у якій ультимативно заявив, що якщо українська сторона не припинить вогонь, то вона й бере на себе відповідальність за зрив перемир'я, а місія 2 березня покине Львів. У своїй відповіді Голова уряду ЗУНР С.Голубович радіограмою зазначив, що місія Бартелемі у своїй діяльності і пропозиціях врахувала лише інтереси польської сторони, мала намір віддати майже половину території ЗУНР до Польщі. Відтак, незважаючи на щире бажання українців жити мирно з усіма сусідами, українці мусять захищатися. С. Голубович пропонував надіслати у Галичину іншу, незалежну місію.

Делегація Антанти 3 березня 1919 р. виїхала до Варшави. Бартелемі прозвітував представнику Антанти у Польщі Ж.Нулансу про невдачу місії, спричинену українцями. Ж.Нуланс, висловлюючи обурення з цього приводу, здебільшого звинувачував С.Петлюру. **Цілком зрозуміло, що делегація Бартелемі склала відверто антиукраїнський звіт особисто Ллойду Джорджу, В.Вільсьну, та Ж.Клемансо й рекомендувала, посилаючись на загрозу падіння Львова і воєнні успіхи Галицької армії, якнайшвидше вислати до Польщі армію генерала Галлера та значну кількість зброї.**

Упродовж квітня-травня 1919 р. Антанта надала Польщі значну військову допомогу, яка і визначила подальшу долю українсько-польської війни вже у липні 1919 р. Оцінюючи цю ситуацію з сьогодення, стає очевидним, що події лютого-березня 1919 р. були далекими від послаблення конфронтації між двома націями, а тільки започаткували складну дискусію українсько-польського порозуміння, яка триває дотепер.

Втім, українсько-польські мирні переговори за участю представників Франції та США поновилися наприкінці березня, коли політичному керівництву ЗУНР та командуванню УГА стало зрозуміло, що наступ на Львів провалився, а військова ініціатива на фронті поступово переходить до поляків. Делегація ЗУНР і тут не погодилася на умови лінії Бартелемі (**Українська Національна Рада, що засідала у Станіславі відкинула ці пропозиції двома третинами голосів з тих підстав, що західний кордон від Польщі не був остаточно усталений. Антанта не заявила свою остаточну позицію щодо подальшої долі Великої України, Львів має належати українцям), хоча поляки погоджувалися на деякі незначні поступки, пропонуючи припинити вогонь і залишитися на тих позиціях, що їх займали українсько-польські війська на даний момент. Причому, в передостанній день українсько-польських переговорів, голова польської делегації граф А.Скарбек попередив українців, що коли і тепер не буде укладено перемир'я, то за місяць у бої з українцями включиться армія Галера і українців у Галичині буде розбито. Так воно згодом й сталося.**

Л.Цегельський вважав, що це рішення західноукраїнської влади, яка, головним чином, задля Львова відкинула запропоноване міжнародне визнання ЗУНР, було історичним злочином. Можливо вважати, що коли б навіть галичани погодились на пропозицію місії Бартелемі, то поляки, зайнявши Львів та нафтові терени Борислав — Дрогобич, ніколи б добровільно не відступили б з них, навіть коли б Антанта визнала

якусь частину Галичини «Незалежною Галицькою Державою». Крім того, не виключено, що коли б поляки набрали сили, то вони б знищили і цю частину української держави, і Антанта не допомогла б українцям. Для цього був історичний приклад… Відомо, що Антанта визнала Литву як незалежну державу і місто Вільнюс, як її столицю. Однак, у жовтні 1920 р. Польща насильницьким шляхом зайняла місто Вільно. Ніхто на цю польську акцію й оком не моргнув, у тому числі й Антанта. Те саме могло статися й з Українською Галицькою Дерожавою, яка могла постати на частині української землі. Тому не слід жалкувати, що галицький уряд не вдався в торги української землі, як того пропонувала місія Барталемі. Навпаки, ця місія мала була наказати полякам забрати свої війська зі Східної Галичини, в якій українці мали більше 70% відсотків свого громадянства, але Антанті це було байдуже. Поляки отримали те, що бажали, Галицька Держава впала, але такими діями цим було відкрито шлях більшовикам у Польщу та Європу.

Аналізуючи ту ситуацію об'єктивно, слід зазначити, що є й інший історичний погляд щодо тих подій: ***… у березні 1919 р. галицький уряд отримав запрошення за підписами президента США Вільсона, перм'єр-міністра Франції — Клемансо, Британської імперії — Л. Джорджа та Італії — Орландо, прислати свою делегацію до Версаля. До її складу увійшли наступний після Л. Цегельського державний секретар (міністр) закордонних справ В. Панейко і відомий історик професор С .Томашівський. У Версалі альянси створили ще одну комісію з метою припинення українсько-польського протистояння. За дорученням альянсів вона звернулася до української делегації з аналогічною, як і раніше мііся Бартелемі, пропозицією — про державну суверенність ЗУНР, допущення її делегації до Версальської конференції, надання всесторонньої допомоги у боротьбі проти більшовиків. Панейко і Томашівський пропонували своєму урядові відповісти на це позитивно, однак президент ЗУНР Петрушевич та закордонна місія УНР знову виступили проти цього з тих самих причин, що й у лютому.*** Слід зазначити, що на цій конференції була й делегація Директорії з Великої України, з якою альянси, стоячи на позиції неподільності Росії, навіть не бажали говорити. **У той же час, місія Директорії протестувала проти самостійних переговорів галицької делегації з альянсами та міжнародного визнання ЗУНР.**

Л. Цегельський згодом згадував у своїх споминах про розмову з президентом ЗУНР, коли він застерігав його про небезпеку приходу до Галичини польської армії Галера, яку готували проти більшовиків: якщо альянси визнають нас своїм союзником, міркував Цегельський, то Польща не посміє напасти на Галичину. Та президент залишався на позиції повного самовизначення.

Франція відрядила на схід польський контингент під проводом генерала Галлера. У травні 1919 р. Галлер порушив дану Вільсону обіцянку й атакував українську Галичину, і тим самим, допоміг польським військам «відсунути» Галицьку Армію за р. Збруч. У вересні 1919 р., коли поляки окупували Галичину, а УГА опинилася в степах України, альянси погодились на тимчасову військову окупацію Галичини Польщею, але за умови, що Польща поверне її.

У листопаді 1919 р. альянси знову запропонували галицькій делегації в Парижі проект державної автономії Галичини з сеймом, урядом і армією тимчасово на 25 років у федерації з Польщею. Більшість членів делегації цього разу вже була підтримала цю пропозицію, але президент ЗУНР Петрушевич, який перебував тоді у вигнанні у Відні, скликав присутніх там членів УНР, і вони спільно відкинули цю пропозицію, яка, на їх погляд, була зрадою українських інтересів й фактично залишила Край з нічим. Серед тих, хто підтримував пропозиції Заходу щодо державності Галичини, був і Цегельський.

Наступного місяця мирна конференція у Версалі сформувала окрему комісію під керівництвом англійського міністра Керзона для усталення східного кордону Польщі, і її рішенням, попри польські й українські протести, було визначено так звану лінію Керзона, за якою до Польщі відходили західне Підляшшя й Холмщина, повіти Ярослав, Любачів, Перемишль, Лісько, Сянік (близько 400 000 українського населення). На міжнародному рівні визнвалося, що Східна Галичина — це не Польща.

Майже через два десятиліття, у 1938 році Л.Цегельський приватно зустрічався з

генералом Бартелемі, й у розмові вони торкнулися подій 1919 року. Француз тоді сказав, що Антанта помилилася, поставивши тільки на польську карту, бо Польща для розв'язання проблем на Сході Європи мирним шляхом, як виявилося згодом, зовсім не брала ніякої участі. А українці, на думку, Бартелемі, відкидаючи пропозиції перемир'я з поляками також себе не виправдали, бо самі виключили себе з числа дієвих факторів тогочасної Східної Європи.

Отже, ЗУНР цілком реально могла постати на території двох третин Східної галичини та частини Закарпаття, на території, яку контролювала УГА до травня 1919 року.

Якби наприкінці березня 1919 року між ЗУНР та Польщею було укладено мир, тоді західний фронт для ЗУНР був би ліквідований, і основний тягар боротьби переміститися би на Схід, де війська Директорії безуспішно намагалися стримати більшовицький наступ. Прихід УГА на допомогу армії УНР створив би різку військову перевагу українців на східному фронті, а тому є усі підстави вважати, що більшовицьку російську агресію в Україну було б відбито.

Але кілька реальних можливостей утвердити ЗУНР на політичній мапі Європи за допомогою Європи наші прадіди змарнували. Їхній політичний максималізм, романтичність, невміння реально оцінити власні національні можливості призвели до того, що західноукраїнські землі згодом були розшматовані поміж сусідніми державами. З нинішньої перспективи можна тільки здогадуватися, яким важливим фактором для українців могло стати існування незалежної Галицької Держави. Відтак, можливо, і вся східноєвропейська історія пішла б іншим шляхом. Була б тоді і інша доля східноукраїнських земель. Маючи на кордоні Українську державу, радянське керівництво навряд, чи наважилося б організувати та здійснити жахливий Голодомор 1932 — 1933 років.

Додаток 15

Осип Станімір про ті березневі бої 1919 р. згадує: *«...поляки нас випередили і вже 7 березня вдарили на нас більшими силами від сторони Черлян і Вовчух, тобто на наше праве і ліве крило, з наміром нас окрилити і розбити. Цього однак не вдалось їм осягнути. Ще вночі з 6-го на 7-го березня, ми зайняли передові позиції навпроти городецького передмістя і Черлян та дещо укріпились. Зранку поляки розпочали несподівано свій наступ. Наша артилерія привітала їх ураганним вогнем і вдачним фланговим вогнем. Цим їм було нанесено поважних втрат. Після артилерійської підготови відізвались наші скорострільні і ми пішли до протинаступу. Терен був засипаний глибоким снігом і бій затягнувся до пізного вечора, після чого поляки, на відтинку куреня поручника Ліщинського, вивтікали назад до Черлян, а мій 2-гий курінь рушив вперед і зайняв південну частину городецького передмістя.*

Наступ поляків, того самого дня, на наше ліве крило в районі Вовчух мав спочатку успіх. Вони використали густу мряку, підтягнули сили та вдарили нагло на наші позиції, при чому здобули горб 307 і село Долиняни. Заскочений тим підп. Кравс кинув до протинаступу гуцульський пробойовий курінь четаря Голинського та І-ший курінь УСС поручника Івановича, які ще того самого дня, вечором, у важкому бою, відбили Долиняни і Вовчухи та дійшли до залізничого шляху між Вовчухами і Братковичами. Наш удар був такий сильний, що розбиті ворожі частини, в панічному безладі, вивтікали в напрямі Судової Вишні і Городка, залишаючи нам як добичу одну тяжку батерію, 7 скорострілів і 200 полонених. Так закінчились оба польські наступи на наше праве і ліве крило повною невдачею.

На другий день, тобто 8-го березня, почався загальний наступ всіх трьох наших груп згідно з планом та з усними директивами згаданої воєнної наради в Гошанах, що відбулась 06. 03. 1919 р., з головним напрямом удару на північний схід і на Городок. Бриґада УСС перейшла широким фронтом залізничий шлях, зайняла приступом село Братковичі й узгір'я за селом та знищила основно залізничий шлях, тобто позривано рейки, висаджено в повітря братковецький міст. В тому самому дні курені групи «Городок» пішли теж вперед. Курінь поручника Михайла Ліщинського підступив під

Черляни і там згідно з наказом почав окопуватись як забезпечення нашого лівого крила, а мій II-гий курінь в рукопашному бою поміж хатами зайняв майже половину городецького передмістя, довгого на кілька кільометрів.

Та найбільше завзяті бої цього дня відбулися в районі групи «Судова Вишня», де гуцульський курінь четаря Голинського бравурним наступом здобув село і залізничу станцію Родатичі, а III-тий курінь сотника Ліськевича під командою поручника Петра Савицького зайняв присілок Княжі Мости, здобувши перед тим, при помочі чет. Вайгамера та його 8-ох кавалеристів, ворожий панцерний потяг з одною гарматою й 2-ма скорострілами.

Бої 7-го і 8-го березня принесли нам значний успіх, це є остаточне перервання залізничого шляху Перемишль — Львів на просторі від Княжих Мостів аж під сам Городок та розбиття головних польських сил, що панічно вивтікали на Судову Вишню й Городок. Цеї перемоги наше командування не використало як слід і не поширило свого наступу за утікаючим ворогом на Судову Вишню, а держалось дальше попереднього пляну наступу з головним ударом на Городок. Тому група «Судова Вишня» не переслідувала утікаючого ворога, але згідно з наказом окопалась і зайняла оборонні позиції, подібно, як це мало місце і в групі «Крукеничі». Це занедбання з нашої сторони причинилось у значній мірі до нашої програної під Городком, а вслід за тим і під Львовом. Завинила тут в першій мірі команда III-го корпусу, полковник Гриць Коссак та його шеф штабу отаман Долежаль, що ніяк не хотіла виконати наказ підп. Кравса і вдарити на Судову Вишню за утікаючим ворогом.

В наступних трьох днях 9-го, 10-го і 11-го березня йшли дальше наші офензивні бої з метою окружения Городка. Ударна група УСС взяла напрям на північ та зайняла Бурґталь, Галичанів і Гартфельд, нав'язуючи зв'язок з янівською групою. Курінь поручника Левицького і Попелів. Група «Городок» вдарила з півдня і здобула II-гим куренем сотника Станіміра городецьке передмістя, аж по рільничу школу, а куренем поручника Михайла Ліщинського Черляни і черлянські передмістя. Та найзавзятіші бої йшли під самим Городком за сильно укріплені городецькі цегольні... в дні 11-го березня 1919 р. ми осягнули лінію Верещиці й городецьких озер ***та замкнули бойовий перстень довкруги Львова. Це були наші максимальні успіхи з Вовчухської офензиви.***

В тому самому часі, тобто 7 — 11 березня, група «Судова Вишня» сотника Ліськевича не використала панічної втечі ворога і не вдарила на Судову Вишню, але згідно з пляном офензиви з 6. 3. 1919 в Гошанах, зайняла оборонні позиції й обсадила: яворівським куренем четаря Гриневича село Бортятин, куренем сотника Ліськевича, під проводом пор. Александра Трача, відтинок обабіч залізничого шляху від Бортятина по Довгомостиська, І-шим куренем поручника Антона Тарнавського село Довгомостиська, куренем сотника Корабейка село Никловичі, а куренем четаря Ясінчука село Дмитровичі. Курені окопались, а в важніших місцях обезпечились дротяними перегородами. Артилерія цього відтинку, в силі 22-ох гармат, зайняла становища: яворівська батерія поручника Івана Балешти — на схід від Бортятина, батерія сотника Поліхи за куренем сотника Корабейка, а 1-ший гарматний полк «Дніпровської Гарматної Бриґади», під командою штабскапітана Цибульського, і батерія двох тяжких гармат 42-ох лінійних поручника Костинчука розташувались у Никловичах. Команда групи «Судова Вишня» і V/36 курінь, як резерва, примістились в Довгомостиських.

Польська Начальна Команда, заалярмована проломанням залізничого шляху Львів-Перемишль, почала поспішно стягати різні свої бойові відділи з цілої Польщі, включно з Познанщиною, до Перемишля й Ярослава для евентуальної оборони лінії Сяну. Коли ж однак побачила, що головний наш наступ звернений на Городок, а не на Судову Вишню — вислала з Перемишля групу генерала Александровича в силі 3 000 крісів для поновного здобуття залізничої лінії Перемишль — Львів. В дні 11. 3. група ця зайняла два перемиські форти в Яксманичах і Селиських, «завагонувалась» у Медиці і 12. 3. доїхала, без перешкод з нашої сторони, до Судової Вишні, де получилась з розбитками групи Бекера, що вспіла вже переорганізуватись й зайняти догідні позиції.

Про прибуття таких значних польських сил до Судової Вишні наша розвідка з групи сотника Ліськевича повідомила підп. Кравса, командуючого вовчухської ударної групи. Підполковник Кравс негайно звернувсь до команди III — го гал. корпусу з пропозицією заперестати наступати на Городок і кинути більшість наших бойових сил проти

Судової Вишні, звідки грозила найбільша небезпека. Корпусна команда не погодилась на це і дальше держалась первісного пляну щодо наступу на Городок. З того приводу прийшло до поважних непорозумінь між підп. Кравсом і полк. Коссаком, у висліді чого підп. Кравс враз із своїм шефом штабу пор. Шльосером подавсь до відставки. Відставку було прийнято і 8-ма самбірська бриґада дістала нову команду в особах ген. Ґембачева (кол. старшина рос. інтендатури) і його шефа штабу пор. Якверта. В той спосіб ударна рудецько — вовчухська група в критичному моменті остала без досвідченого в боях коменданта-фронтовика, що в значній мірі причинилось до нашої програної в цьому районі. Тим часом польські бойові частини, сконцентровані в Судовій Вишні, під проводом ген. Александровича повели акцію з метою привернення залізничого получения Перемишля зі Львовом і вже 13. 3. пішли наступом проти групи сотн. Ліськевича. По дводенним завзятім бою удалось їм розбити яворівський курінь чет. Гриневича і зайняти Бортятин та висоту 279. Звідси поляки завернули на південний схід проти III-го куреня пор. Трача і I-го куреня пор. Тарнавського та криловим ударом змусили їх відступити до села Милятин, після чого 16 березня зайняли Кути, Діброву і Довгомостиська. 3. В цей спосіб поляки відсунули групу сот. Ліськевича від Судової Вишні і задержались на лінії Бортятин — Довгомостиська, чекаючи на підмогу познанців, які прибули щойно вночі в силі около 5-тьох куренів і 4-ох батерій під командою полк. Токаржевського.

Під натиском поляків з Судової Вишні наші бої під Городком від 12 — 17 березня стали дефензивними, тим більше, що в цих днях стягнено з нашого відтинку аж чотири курені й поодиноко кинено їх в різні сторони для латання загроженого фронту. Гуцульський пробоевий курінь чет. Голинського відіслано до Братковець як корпусну резерву, а три курені бриґади УСС розділено в той спосіб, що I-ший курінь пор. Івановича спрямовано під Янів, II-гий курінь сот. Білинкевича на північ за Бортятин, а III-тий курінь пор. Іваницького звернено на Судову Вишню як скріплення розбитків групи сот. Ліськевича. На городецькому фронті залишилось усього чотири курені — два коломийські на захід від Городка і два курені групи «Городок» на городецькім передмісті і в Черлянах.

В дні 18 березня 1919 р. прийшло до рішального бою за посідання залізничого шляху Судова Вишня — Городок. Ранком, о год. 4-тій поляки рушили до наступу в сторону Городка двома більшими групами, в силі около 10 батальйонів піхоти і 8-мох батерій артилерії. Група ген. Александровича пішла на північ, вздовж залізничого шляху Судова Вишня — Городок, а познанська група полк. Токаржевського на південь від цього шляху. До обопільного зудару прийшло на сильно укріпленій нами лінії Бар — Вовчухи, яку обороняли два слабі курені УСС — III-тій пор. Іваницького і IV-тий пор. Струця і курінь пор. Тарнавського з розбитками III-го куріня пор. Трача, разом около 1000 крісів. Ці наші частини ставили ворогові завзятий, просто розпучливий опір до пізного пополудня, а понісши величезні втрати в людях і матеріялі, мусіли вкінці відступити назад перед переважаючими силами ворога. Дорога на Городок стала вільною, бо в міжчасі всі наші частини дістали приказ відступити на давні передофензивні, лютневі позиції.

Вночі з 18-го на 19-е березня група «Городок» згідно з наказом, залишила Черляни й городецьке передмістя та обсадила: куренем пор. Михайла Ліщинського — Поріччя Ґрунтове, Мальованку і Нойгоф, а куренем сот. Станіміра — Угерці Незабитівські, узгір'я між Годвишнею й Гошанами і Шоломиничі. Інші курені групи «Рудки» зайняли ось такі становища: новоприділений до групи курінь сот. Корабейка обсадив село Добряни, I -ший курінь пор. Антона Тарнавського, скріплений розбитками III-го куреня сот. Ліськевича, укріпився в Путятичах і Никловичах, а розбитий IV-тий курінь УСС пор. Струця приміщено в запасі в Угерцях, на Рущині, поповненого доповнення. Прочі курені, тобто чет. Голинського, пор. Левицького, чет. Ясінчука, три курені бриґади УСС — I-ший, II-гий, III-тій, та коломийський курінь відійшли до нового місця призначення. На фронті залишились чотири курені й один в резерві. Команда групи «Рудки» осіла в Рудках з тим, що до неї приділено пор. Олександра Трача як шефа штабу. Так закінчилась наша т. зв. Вовчухська офензива.

На цій оборонній лінії група «Рудки» остала аж до 15 травня 1919 р. зводячи дефензивні бої, які мали місце головно від 20–24 березня під Угерцями і Годвишнею та в районі Добряни — Путятичі, і які відперто з великими втратами для ворога. Після того запанував на нашому відтинку деякий спокій, перериваний зчаста арти-

лерійським огнем чи зустрічною стріляниною розвідувальних з обох сторін стеж. Більших боїв у цьому часі в нас не було, бо поляки кинули свої частини на північ — на Яворів, Янів і Немирів та південний схід від Городка — в район групи «Щирець»….»

Додаток 16

Осип Станімір (наступ поляків, розгром, відступ, нові оборонні позиції): *«…паніка, це найстрашніший ворог армії, а здержання паніки, це найтрудніше завдання кожночасної воєнної тактики. З приходом армії ген. Галера до Польщі, яку французи модерно озброїли, поляки повели генеральну офензиву на цілому українсько-польському фронті з головним ударом на праве і ліве крило УГА, в районах І-го і ІІІ-го галицьких корпусів. Наша група «Рудки», що входила в склад ІІІ-го корпусу, мала в той час всього два курені — IV-тий курінь УСС пор. Струця і ІІ-ий курінь сот. Станіміра і держала фронт від Поріччя Ґрунтового через Мальованку, Нойдорф, Угерці, Годвишню, Добряни, Путятичі, аж по Никловичі включно. Напроти неї стояв ворог у переважаючій силі, около вісім батальйонів, в тому чотири познанських. В дні 15 травня 1919 р., о 3-тій годині ранку поляки почали свій наступ сильним артилерійським огнем. Відозвалась і наша артилерія і загуділо на цілому фронті. По півгодиннім артилерійськім двобою, рушила до наступу ворожа піхота, широким фронтом аж трьома розстрільними. Ми привітали їх крісовим і скорострільним огнем і заклекотіло мов у горшку. Обопільна стрілянина раз-у-раз кріпшала. Познанці напирали великою силою, кілька разів намагаючися вскочити до наших окопів, але без успіху. Короткими випадами та сильним огнем ми змусили їх до відвороту. Бій ні на хвилину не уставав. Десь коло 9-тої год. перед полуднем на моїм правім крилі, де був IV-тий курінь УСС пор. Струця, стрілянина нагло втихла. Це був знак, що наші або поляки пішли вперед. Я вислав негайно туди розвідчу стежу. Виявилось, що познанці, розбивши курінь УСС пор. Струця, почали нас оточувати. Треба було рішатись скоро, щоб не попасти в халепу і я дав 5-тій сотні приказ відступати бойовим порядком назад, почавши з правого крила та обсадити старий гошанський цвинтар. Скорими скоками сотня подалась назад у вказаному напрямі і зайняла догідні позиції на цвинтарі. Обстрілюючи ворога збоку, з лівого крила, ми здержали наступ, але не надовго. Надтягнула друга польська розстрільна від сторони Черлян, яка йшла просто на Гошани, щоб відтяти нам відворот. Ми знов були змушені покинути свої становища й обсадити село Гошани, обабіч битого шляху Львів — Самбір. Туди перла головна ворожа сила, щоб як найскорше зайняти місто Рудки, де була наша команда групи. По короткім спротиві з'явились у нас розбитки з моєї 7-мої сотні з під Никлович з вісткою, що поляки проломивши наш фронт в районі групи «Крукеничі» йдуть рівнож на Рудки. Треба було дальше відступати бойовим порядком під ворожим обстрілом. Терен був хвилястий і ми майже на кожному горбі ставили ворогові опір, аж поки опинились на узгір'ї перед самими Рудками. Приказів з команди не було жадних, бо телефонічне получения було зірване і я дальше діяв самостійно. Упорядкувавши сяк — так сотні ми пішли до протинаступу. Наш удар був такий сильний, що ворог не видержав і почав утікати. Ми пігнали за ними, але надсунула свіжа польська розстрільна і нас здержала. Прийшло до розпучливого бою впрост рукопашного. Коменданта 5-тої сотні пор. Каравана та його чет. Кліша ранено, а команду сотні поребрала хор. Підвисоцька. Мимо поважних втрат ми таки здержали ворожий наступ і почали вкопуватись. Нараз хтось із стрільців крикнув: «В Рудках огонь!». Оглянувшись, я побачив величезний стовп чорного диму на мості в Рудках. Я дав моментально приказ до відвороту. Повним ґальопом рушили назад муніційні і скорострільні вози зі свіжими раненими, а за ними подалась і ціла наша розстрільна. Команди групи в Рудках вже не було, а міст підпалила жандармерія групи і рівнож опустила Рудки.*

Опинившись за Новосілками, я побачив страшні наслідки польського пролому під Городком і Крукеничами. Весь наш фронт, як далеко глянути оком на право і на ліво, відступав в безпорядку. Фронтова лявіна сунула назад, на Самбір, здавалось, все пропало і жадна сила не зможе її задержати! До мене приґальопував на коні комендант групи сот. Гофман і в найбільшому поденервуванні дав ось такий приказ: «Станімір, ради Бога рятуй, що вдасться врятувати!

За всяку ціну старайся здержати ворога в ось тих резервових наших окопах під Новосілками Гостинними». Сказавши це, пігнав ґальопом назад. Така поведінка коменданта групи викликала ще більшу паніку, бо є засада, що при наступі команда повинна бути якнайдальше від фронту, а при відступі якнайближче фронту. Цей поступок коменданта сот. Гофмана, роздратував мене до крайности... Так мені вдалось здержати паніку під Новосілками Гостинними в дні 15 травня 1919 р.

На другій оборонній лінії під Новосілками, в провізорично збудованих окопах, ми заночували. Вернулись розвідчі стежі й донесли, що на право нема нікого, перед нами під Рудками окопуються поляки, а на ліво, коло села Загіря зайняв становища курінь пор. Миколи Підгірного з крукеницької групи. Наша команда групи має находитись в селі Корналовичі, за Дністром. По півночі прийшов з групи Гофмана приказ, щоб сот. Станімір зі всіми зібраними в Новосілках частинами відступив негайно на південь, за Дністер і обсадив село Гординю, бо поляки проломили вдруге фронт між крукеницькою і хирівською групами і цілою силою напирають на Самбір. Користаючи з ночі, ми зараз залишили Новосілки і ранком, 16-го травня прибули до місця призначення. Тут вже були розбитки з групи «Крукеничі» і разом з ними ми стали творити нову лінію спротиву під командою групи Гофмана. Мій курінь обсадив село Гординю, пор. Петро Савицький зі своїми розбитками зайняв позиції перед селом Корналовичі, курінь сот. Корабейка обсадив село Калинів, а курінь пор. Підгірного село Бабина. На право від мого куреня находилась полоса наддністрянських болот. Та не довго ми залишились на зайнятих позиціях. Ще того самого дня, пізнім вечором, прийшла вістка, що поляки зайняли Самбір, і тому команда групи Гофмана стягнула всі крукеницькі курені назад і обсадила ними села Дубляни і Кранцберґ. Ранком 18 — го травня поляки вдарили на нас великою силою і коло полудня зайняли оба села — Дубляни і Кранцберґ. Наші частини подались назад, не вспівши повідомити мого куреня про свій відворот. Ми дальше держали фронт, відстрілюючись. Щойно, коли ми дістали огонь з боку, тобто від сторони Дублян, стало ясним, що нас ворог окружує і я дав приказ до скорого відвороту вздовж Дністра, в північно -східньому напрямі. Одинокою польовою доріжкою, серед мочарів, ми рушили в дорогу, залишаючи одну сотню як прикриття, з тим, що по 10-тьох мінутах ця сотня має долучити до куреня. Перемучені й оболочені стрільці мусіли часто попихати і витягати вози з болота чи калабань. Таким утяжливим маршем ми дістались вночі до села Волоща і тут заночували, з тим, щоб ранком якнайскорше дістатись до Дрогобича. Тим часом селяни донесли нам, що поляки вже як не в Дрогобичі, то під Дрогобичем і ми рішились іти дальше вздовж Дністра в напрямі Стрия, де мала бути команда III — го корпусу. Вийшовши з села Волоща, нас обстріляла якась артилерія зі сторони села Горуцько. Моментально ми розвинулись у розстрільну й обсадили невелике теренове підвищення обабіч дороги, відсилаючи обоз з поворотом до села, звідки щойно вийшли. Чия це була артилерія, наша чи ворожа, ми не знали, і я вислав двох вістових з імпровізованими білими хоругвками на звіди. Вістові рушили чвалом вперед вимахуючи білими хустинками й артилерія перестала стріляти. По півгодиннім очікуванні, ми запримітили наших вістових, як повним ґальопом, гнали до нас, вимахуючи шапками. Це був знак, що в Горуцьку були наші частини, і я дав куреням приказ до збірки й дальшого маршу вперед. Між тим, вернули вістові і згопосили, що в Горуцьку є наші частини, а іменно — курінь сотника Стефанова з одною батерією. Скорим маршем ми рушили в дальшу дорогу і перед полуднем були вже в Горуцьку. Нам на зустріч вийшов сет. Стефанів і почав оправдуватись та питати, чи його артилерія не спричинила нам якої шкоди? Від сот. Стефанова я довідався, що він рівнож втратив зв'язок зі своєю бриґадою, що начебто відійшла десь на Жидачів, і тепер він не знає, як до неї дістатись, бо поляки з Миколаєва йдуть на Стрий, який як кажуть, ще в наших руках. По короткім відпочинку та видачі сотням обіду, оба наші курені рушили в дальшу дорогу, мій — на південь, у сторону Стрия, а його — на схід, в напрямі Жидачева. Пізнім вечором ми прибули до Стрия. В Стрию не було ні наших, ні польських частин і ми бойовим порядком перемаршували через місто і подались до села Фалиш, де знайшли нашу групу Гофмана, і там заночували. Сотник Гофман поінформував мене про критичне положення його групи, яка силою обставин найшлась на крайньому, лівому крилі УГА і зависла у повітрі, бо гірська бриґада от. Перського і більша частина групи «Глибока», відтяті поляками, перейшли до Чехо-Словаччини. Його група, це фактично розбитки зі всіх трьох груп 8-мої самбірської бриґади, незіграні і нездисципліновані з собою, чого серед безнастанних

відворотів не можна ніяк осягнути і, як така, не є вповні боєздатна. Саме тепер приділено до групи ще один свіжий курінь з-під Львова, курінь пор. Данила Бізанца, так, що обсада нашого відтинку представляється в той спосіб, що курінь пор. Савицького держить село Верчани, на ліво від нього курінь пор. Данила Бізанца обсадив оба мости, залізничий і дерев'яний, курінь сот. Корабейка зайняв становища в селі Братківці, а курінь пор. Підгірного в селі Довге. Мій II-гий курінь остав у Фалиші, як резерва групи. На цих позиціях група Гофмана залишилась два дні, бо поляки, увійшовши до Стрия без бою, в дні 20 травня 1919 р., дальше не наступали. Щойно вечором 21-го травня поляки зробили випад вздовж залізничого шляху Стрий — Ходорів, розбили цілковито курінь пор. Савицького і зайняли залізничий міст та села: Верчани, Підгірці й Лопатники. Мій курінь дістав з групи приказ перейти ніччю до Бережниці і звідтам рушити до протинаступу. Згідно з наказом ми рушили ранком, 22 травня до наступу, здобули село Лопатники, а коло полудня зайняли з поворотом Підгірці і Верчани.

Тим часом, майже рівночасно з нашим протинаступом, поляки зі Стрия повели свій наступ вздовж битого шляху в напрямі Болехова, і група Гофмана була змушена відступити аж за річку Свічу. Про цей відворот ми дізнались щойно від цивільного населення і я дав сотням приказ вицофатись бойовим порядком до села Бережниці. Звідси я вислав розвідчу стежу в сторону Болехова. Стежа скоро вернулась і привела з собою кількох полонених польських телефоністів з двома возами з телефонічним знаряддям, які затягали телефонічне получения за своїм батальйоном, що мав находитись вже на наших задах, в районі Болехова. Супроти цього нам прийшлось відступати манівцями крізь камеральні ліси, взявши собі за провідника місцевого селянина. Крутими доріжками серед густого лісу ми дійшли до ріки Сукіл, яку перейшли вбрід і по 2-ох днях утяжливого маршу дістались до села Волі Задеревицької, де знайшли зв'язок зі своєю групою і переправились за ріку Свічу. Вздовж цеї ріки група Гофмана готовила нову оборонну лінію й обсадила: куренем пор. Бізанца — Дідушинці Малі, II-гим куренем сот. Станіміра — Заріччя Долішнє і частину Заріччя Горішнього. Другу частину Заріччя Горішнього обсадив курінь сот. Корабейка і розбитки куреня чет. Ясінчука, а дальше на ліво, до Гозієва і Підбережжя курінь пор. Підгірного. Артилерія і команда групи приміститись у Белеєві. Тут долучили до групи ще два наші курені — курінь пор. Тарнавського, що брав участь в боях під Хировом та IV-тий курінь УСС пор. Струця зі своїми розбитками з-під Угерець Нєзабитівських. На право від нашої групи находилась 2-га коломийська бриґада, а на ліво не було вже наших частин. Мимо безнастанних відворотів, оборонних боїв та дизертирства, група Гофмана все ще числила около 1000 стрільців бойового стану і була в спромозі ставити ворогові поважний спротив…»

Командуючи УГА М. Омелянович-Павленко намітив шляхи її порятунку у тій важкій, несприятливій для українців, ситуації: *«…Великдень використали поляки для своєї першої акції. Ґрупа літаків, підтримана далекострільними гарматами зробила на наш II-й Корпус вогневий напад такої сили, що частини з Оброшина, Басіївки й Наварії кинули свої позиції й коли б не подиву гідне застосовання командантів бригад й окремих частин, то ворогові відкрилися б широкі можливости.*

Поляки в середині місяця розпочало воно рішучі операції силами значно переважаючими наші сили й з такими технічними засобами, які вперше побачили поля Галичини: на нашім лівім крилі 4-та дивізія ґен. Олександровича розпочала наступ з Мостиськ на Південь, а 3-тя дивізія на напрямку Хирів — Ст. Самбір. Наш центр покоштував поновно доброго гарматнього вогню, а на правім крилі розпочав свій марш-маневр на наших задах Корпус ґен. Галера.

13 травня на луцькім напрямку отаман Оскілко із своїм штабом перейшов «під опіку» польських військ.

16 травня під натиском військ Галера ліквідувалася Група ґен. Осецького (взято в полон 2000 вояків і 18 гармат).

Наше ліве крило не втрималося. Вже на 16 травня III-й корпус, вичерпавши всі свої й армійські резерви, почав непляновий відступ.

Відомости із запілля не були кращими. Румуни без усякого попередження перейшли в наступ і зайняли задністрянські обшари аж по самий Станиславів, а розгром Волинської Ґрупи привів на наші зади большевицькі війська. Галичина опинилася у стані політичної бльокади збоку світової коаліції при співучасти… Інтернаціоналу.

20 травня Українська армія (наддніпрянська), що вже давно носила в собі зародок

большевизму, розпадається й збольшевичується зовсім. Українські стрільці (галицькі) поспішають з метою загородити шляхи українсько-радянським відділам, що вже місцями перейшли галицькі кордони. Це вже є признанням нашого невідрадного оперативного положення. Проте це ще далеко не змальовує тодішньої ситуації. Дійсність була куди більш для нас несприяючою.

Все ж, на превеликий жаль, доводиться ствердити, що витревалість III-го корпусу зовсім не відповідала тим засобам, які передала в його розпорядження Н.К. Лише день — два боєвої стрілянини й на фронті корпусу відкрився прохід…

Проте загальний стан казав, що зміна на нашім лівім крилі не викликала ще зміни сути справи. Армію треба було лише відірвати від ворога й перевести на цілком нові позиції. Усі попередні міркування, після виступу румунів й окупації українських територій включно зі Станіславом, вже тратили свою вартість. Я рішив відтягнути армію на Покуття, але технічний бік маневрування вимагав часу. Ось тому власне бодай короткотревалий, тактичний успіх на лівім крилі був конечним. 17 травня наказав я стягнути до Стрия 8 курінів і 8 батерій, зорґанізував оперативний штаб з полк. Какуріним на чолі й рішив 18 травня перейти в протинаступ на напрямку Стрий — Дрогобич. Одночасно наказано бригаді Бізанца тримати за всяку ціну Миколаїв.

18 травня рано з ріжних кінців підходили до Стрия потяги. Частини були добрі, зокрема артилерія. Моїм завданням було з'ясувати частинам важливість хвилини й суть операції. Після перегляду цих частин зродилась в мені надія направити положення.

Коло 10 години рушив на Дрогобич наш перший транспорт, а за ним я з полковником Какуріним і ґрупою штабовців. За годину ми були на дрогобицькім двірці. Пізніше, коло другої години, навколо стола з мапою я змальовував ґенералу Гембачеву, підполковнику Долєжальові, полковнику Какурінові й ґенералові Кравсові мій плян протинаступу.

Ґен. Кравс був командантом ділянки, на якій мали розгорнутися події. Війська тої ділянки охарактеризовував він як вже нездібні до середнього опору. Він сильно побоювався, щоб за годину-дві не прийшлося залишити й самий Дрогобич. Він думав, що лише моя особиста поява перед військами могла би врятувати ситуацію. Я не відмовлявся, але зазначив, що перше мушу покінчити з розпорядженнями в справі майбутньої операції. Нашу розмову перервав штабовий телефон. З Миколаєва командант відділу повідомляв, що під натиском ворота він залишав місто… Далі телефон замовк…

Нарада однодумно рішила перенести лінію спротиву до Стрия. Евакуація Дрогобича щойно починалася. Лише о 4 годині могли бути в місці головні куріні. Я сів разом з ґен. Кравсом в авто й поїхав впрост до стрілецьких лав, які вже наблизилися на 7–8 кільометрів до передмістя Дрогобича. За містом змушені ми були залишити авто, бо боєвий лад був перед нашими очима. Лави стрільців — рідкі — насувалися аж на самі гармати… На фронті павза. Десь недалеко в лісі поодинокі рушничні стріли й короткі «черги» з кулеметів. При відділі було два бронеавта. Одному з них я наказав вийти в стик з ворогом, а сам пішов здовж стрілецьких лав, розмовляв із старшинами, інформував і казав, що надходять скріплення…

Години через дві був я знову в Дрогобичі. Здалека доносилася пісня. Це були скріплення. Вже темніло, треба було поспішати до Начальної Команди. За порадою начальника стації я використав дрезину, щоби доїхати до Ходорова раніше, ніж польська кінnота пересіче мені шлях.

Яких три години пізніше я війшов у кабінет начальника штабу. Полк. Курманович і, здається, майори Льонер та Ерле, були збентежені моєю очайдушною мандрівкою. Приглядаючись до облич моїх співробітників, помітив я, що перевтома виказувалася в усіх їх рухах і коротких висловах… Ми все зважили, намітили першу перемежну паралєль… Штабовці пішли опрацьовувати наказ.

18 травня Начальна Команда рішила відірвати від ворога головні свої сили й поставити їх кількома кольонами для маршу в нових операційних напрямках — до трикутника Дністер — Збруч — Золота Липа.

Природні межі, що творили притоки Дністра на шляхах армії до намічених обшарів, давали змогу внормувати й дисциплінувати рух окремих кольон та виграти час для евакуації армійського запілля. Як і треба було чекати, відступ підніс потребу кращих технічних засобів. Війська вимагали набоїв, а в нас був повний брак їх. Хтось пригадав,

що в світовій війні російські війська вживали також й австрійських рушничних набоїв. Зробили спробу. На двіста кроків з десятків стрілів ледве один чи два попадали в квадратовий метр, решта не долітала… А поляки про це добре знали. Мені оповідав один старшина, що, під Рогатином, у відповідь на вогонь сотні, поляки відповідали, сміючись: «Не стріляй, все одно не долетить!»…

Почув про нашу біду посол Старух і сам зголосився закликати селян до розшукування набоїв по старих російських окопах. Це було зворушуючим, але положення не міняло…

Події ішли. Якось на шляху до Бережан несподівано завітав до Начальної Команди ген. Осецький. Між нами розмова була коротка.

— Щож це, Ви ж оточені? —

— Як бачите, що посіяли, то й пожали, але будьте певні, що ми армію, хоч і з великими втратами, виведемо…»

УГА, маючи гостру потребу в озброєнні, боєприпасах, обмундируванні, продовольстві, далі відступала на південний схід.

Через швидкий відступ української армії у руки поляків попало чимало складів та потягів з майном, зброєю, боєприпасами, продуктами.

Крім цього, 24 трвня румуни, використовуючи важке становище УГА, розпочали окупацію південно-східних районів Галичини. Такий крок румунів загрожував не лише тим відділіам української армії, що діяли на правому березі Дністра, а й усім цивільним українським установам цих регіонів.

За три дні, з 24 по 27 травня румуни окупували всі південно — східні райони української території, і зупинились на лінії Незвиська — Хриплин — Надвірна, загрожуючи також Станіславові, а 25 травня польські місцеві боївки підняли антиукраїнський заколот і захопили місто.

Державний Секретаріат і всі установи українського Уряду переїхали зі Станіслава до Бучача, а згодом, до Заліщик.

Ці події призвели до рішення Начальної Команди спрямувати армію до відступу до Збруча. Відступ проходив у такому порядку: I — й корпус відступав обабіч шляхів Красне — Золочів — Тернопіль, II — й корпус відступав на Перемишляни — Бережени — Підгайці — Чортків, рештки III — го корпусу відступали через Галич на Монастириськ.

Спогади військового УГА : *«…наспіла до нас алярмуюча вістка, що румуни несподівано оголосили нам війну і 24-го травня перейшли границю. Їхні війська мають зайняти ціле наше Покуття по Дністер, з залізничою лінією Снятин — Коломия — Ворохта для безпосереднього получения з Мадярщиною. Поява нового ворога, румунів, була для нас страшним ударом як на фронті, так і в запіллі. Прийшла цілковита дезорганізація Уряду і Нач. Команди, які в обличчі тієї наглої і несподіваної небезпеки, не знали, що робити й як лиху зарадити? Настав переполох, замішання і розтіч на всі сторони, передусім в окружних командах, в коломийській і станиславівській. Команди ці, не маючи жадних вказівок ні доручень з боку Уряду чи Начальної Команди, не вспіли видати жадних заряджень щодо евакуації державного майна чи приказ в щодо евентуального спротиву наступаючому ворогові. Відрухово і самочинно почавсь хаотичний відворот запільних військових та цивільних установ у сторону Дністра. Це замішання використали місцеві поляки і 25 травня 1919 р. зайняли тимчасову столицю ЗУНР Станиславів, без бою. В їхні руки попало величезне державне майно, якого ми на фронті так дуже потребували. Всі ці події мали такий вплив на хід операцій на фронті, що ліве крило УГА, на південь від Дністра мусіло поспішно відступати на лівий беріг.*

25 травня група Гофмана наказала загальний відворот з-над Свічі на лінію ріки Лімниці коло Калуша, а в дальшому — через Галич за Дністер. Згідно з цим приказом курені групи переправились через ріку Лімницю та зайняли становища: курінь пор. Бізанца в с. Копанка, II-гий курінь сот. Станіміра і I-ший курінь пор. Тарнавського в Калуші, курінь пор. Підгірного в с. Гнйло, курінь сот. Корабейка в с. Тужилів, а IV-тий курінь УСС пор. Струця в с. Берлоги. Та вже слідуючого дня ситуація наших частин на південь від Дністра значно погіршилась. Поляки натиснули на 2-гу коломийську бриґаду й вона подалась назад, а в слід за нею і група Гофмана мусіла рівнож відступати. Мій курінь і курінь пор. Тарнавського відступили з Калуша в повному порядку, зате інші курені групи під напором польської кавалерії попали в паніку і понесли важкі втрати.

Курінь сот. Корабейка втратив всі скорострільні, харчовий й бойовий обози та більшу частину стрільців, а курені пор. Бізанца, пор. Струця і пор. Підгірного зменшили від 60 до 90 стрільців в кожному. Остаточно всі частини нашої групи форсовним маршем дістались до Галича і ніччю з 26 — 27 травня перейшли на лівий беріг Дністра. Звідси ми рушили вздовж Дністра на схід і зайняли такі становища: мій II-гий курінь — Довге й Устя Зелене, курінь пор. Тарнавського — Луку і беріг Дністра аж до Петрилова, а курінь пор. Бізанца — Петрилів. Три розбиті курені сот. Корабейка, пор. Струця й пор. Підгірного примістились в Усті Зеленім. Тут приділено до нашої групи курінь пор. Панькова, що в запіллю держав службу при муніційних маґазинах в Калуші. Нашим завданням була — охорона лівого берега Дністра. В цьому районі ми дещо відпочали і переорганізувались, доповняючи свої сотні переловленими дезертирами. Дня 30 травня наша група на приказ корпусу відступила без бою аж над Золоту Липу та зайняла становища: I-ший курінь пор. Тарнавського — напроти Нижнева, курінь пор. Бізанца — в селі Бобрівники і Ляцке, II-гий курінь сот. Станіміра обсадив село Лазарівку, а курінь пор. Панькова село Нисколози. Артилерія примістилась напроти Нижнева з курінем пор. Тарнавського, а команда групи Гофмана в селі Комарівка. На зайнятих становищах ми перебули спокійно три дні. Противник не показувався, тільки наша артилерія час від часу обстрілювала Нижнів, де вже збирались ворожі частини. Дня 2 червня прийшов приказ до дальшого відвороту без бою на лінію ріки Стрипи і вечером п'ятого червня ціла наша група закватирувалась у селі Торське...»

Додаток 17

Український генерал О. Греків: біографічна історична довідка: н*ародився 4 грудня 1875 р. на Чернігівщині у дворянській сім'ї. Закінчив юридичний факультет університету і військове училище у Москві. Згодом — академію Генерального штабу у Санкт-Петербурзі. Служив у російській гвардії, очолював розвідку Санкт-Петербурзького військового округу, під час Першої світової війни воював на Південно-Західному фронті.*

У листопаді 1917 р. генерал-майор Греків перейшов на службу Українській Народній Республіці. Він сформував Другу Сердюцьку дивізію, був начальником штабу Київського військового округу, заступником військового міністра. Тільки-но ставши до служби, генерал Греків запропонував план розгортання невеликої, але добре навченої та озброєної регулярної армії, яка поступово на основі загальної військової повинності розгорталася б у потужні збройні сили, здатними захистити державу. Якби цей план був прийнятий, то 500 студентів та гімназистів не змушені були б лягти трупами під Крутами. Захистити Київ міг би, скажімо, Перший український корпус генерала Скоропадського, який у жовтні 1917 р. силою спинив першу спробу більшовизації України, але після цього був розпущений Центральною Радою.

За плани створення регулярної армії військовий міністр Порш, адвокат за фахом, звинуватив генерала Грекова у бонапартизмі.

Здавалося, що у 1918 р. за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського до думки військових мали б більше прислухатися, адже глава держави сам був генералом. Однак вийшло навпаки, О. Грекова новою владою було звільнено з української армії. У відповідь, він приступив до створення підпільної офіцерської організації «Батьківщина».

Звільнений з посади гетьманом П. Скоропадським О.Греків приєднався до повстання Директорії, згодом командував Південною групою військ Армії УНР, був військовим міністром.

О. Греків вступив у конфлікт з політичними лідерами і відновленої УНР, він знову намагається організувати регулярне військо всупереч політиці лівих соціалістів, котрі керували тоді Директорією. 27 січня 1919 р. на відкритті Трудового конгресу він сказав: «Якщо ми не втримаємо Київ, то ми не втримаємо і свою державу, і ніхто тоді не буде з нами рахуватися».

Лише, коли у лютому 1919 р. червоні захопили Київ, генерала було призначено командувачем армії УНР.

О. Греків, крім побудови армії на основі мобілізаційної системи, запропонував

відмовитися від таких структурних військових одиниць як полк і дивізія. Вищим військовим з'єднанням, за його задумом, ставав корпус, до складу якого мало входити від двох до п'яти бригад, що поділялися на батальйони. Переваги запропонованої Грековим структури було згодом доведено досвідом британської та американської армій.

Є показовим, що й нинішня українська армія теж виявила інтерес саме до такої структури.

У грудні 1918 р. — лютому 1919 р. О. Греків бере участь у переговорах з французами, котрі висадили десант в Одесі. УНР потрібна була допомога у боротьбі з більшовиками і зовнішньополітичне визнання. О. Греків й А. Марголін — заступник міністра закордонних справ УНР, запропонували план боротьби проти більшовиків, згідно з яким об'єднані збройні сили України, Білорусії, Донської та Кубанської козацьких незалежних республік під керівництвом спільного штабу за французької військово-технічної допомоги «ставлять крапку на диктатурі Леніна-Троцького».

Франція, що тоді була головною державою серед держав Антанти, зажадала від УНР поставити під свій контроль українську армію, залізниці та фінанси. Директорії також належало звернутися до Парижу з проханням прийняти Україну під французький протекторат. У відповідь, О. Греків запропонував уряду УНР протверезити знахабнілих французів, скинувши їх у Чорне море, але уряд такого дозволу не дав.

На початку весни 1919 р. О. Греків знову відправлений у відставку, тепер уже С. Петлюрою. Він переїжджає до Галичини і живе там як приватна особа. Глава ЗУНР Євген Петрушевич запропонував йому очолити Українську Галицьку Армію.

9 червня 1919 р. він прийняв цю пропозицію (фактично нею він уже командував з 25 травня 1919 р.).

Три корпуси, з яких складалася УГА, діяли узгоджено й динамічно. В Чорткові, звідки 7 червня розпочався наступ, одним ударом була розгромлена польська дивізія полковника Сікорського (тут йдеться про «Чортківську офензиву». Тоді II -м корпусом УГА командував полковник М.Тарнавський. Далі щодня здобувалися нові міста і містечки: Теребовля, Тернопіль, Галич, Бурштин, Рогатин та інші. Трофеями українців стали десятки гармат та кулеметів, бронепоїзди, літаки, обози.

Скрізь, куди поверталося українське військо, його радо вітали галичани. За час наступу Грекову вдалося розгорнути ще чотири стрілецькі бригади, створити перші в Галицькій армії кавалерійські бригаду і полк, а також добровольчий єврейський курінь. Проте 28 червня наступальний порив українських частин вичерпався. На галицький фронт терміново були перекинуті шість свіжих польських дивізій, а розбиті — поповнені. Командував польськими силами особисто Ю. Пілсудський. На додачу галицька армія витратила весь боєзапас — у стрільців залишалося по кільканадцять патронів.

Тим часом, польські війська щедро постачалися з Франції. І, головне, політики не скористалися згодою поляків підписати перемир'я на галицькому фронті. Тому було ухвалено рішення про відхід УГА за р. Збруч, щоб там продовжити боротьбу за Соборну Україну разом з військом УНР. Але туди армія відійшла вже без генерала О. Грекова, якого Є. Петрушевич, на вимогу С. Петлюри, також змушений був звільнити.

6 липня О. Грекова було звільнено з армії, він підкорився наказові і виїхав до Румунії. У Румунії упродовж неповного року відставний воєначальник зумів так організувати українську громаду, що політична стабільність Румунського королівства опинилася під загрозою, отож генерал від'їжджає до Австрії, де прожив чверть століття. Колеги-військові цінували його непересічний талант і відданість українській справі.

Після Другої світової війни, восени 1948 р., О. Греків був викрадений радянськими агентами, таємно перевезений до СРСР і поміщений у київську Лук'янівську в'язницю. Наступного року у травні його засудили до 25 років концтаборів. Відбувши сім років ув'язнення у Сибіру вісімдесятирічний О. Греків був звільнений 20 серпня 1956 р. Помер у Відні 2 грудня 1958 р.

Генерал-хорунжий Олександр Греків у 1919 р. не переступив Рубікон. Можливо даремно, можливо, його хист організатора допоміг би витворити «українське незалежницьке диво», і не було б у нашій історії голодоморів, репресій, Колими, Освенциму…

Додаток 18

Про цей український наступ Осип Станімір згадує таке: *«…план наступу на Чортків вийшов начебто з низу, з ініціятиви 3-ої і 7-мої бриґад, які спонукали Начальну Команду до видання оперативного наказу з 7-мого червня 1919 р., — ударити на Ягольницю і Чортків, за підписом ген. Омеляновича-Павленка і сот. Вільгельма Льобковіца, начальника оперативного штабу. Згідно з тим наказом бриґади II-го корпусу, 3-та і 7-ма, під проводом полк. Арнольда Вольфа та підп. Альфреда Бізанца здобули 7-го червня Ягольницю, а 8-го червня — Чортків. Після чого, нова Начальна Команда, під проводом ген. Грекова, видала в 9-го червня 1919 р. наказ до загального наступу на цілому фронті, а саме: I-ший корпус мав іти на Теребовлю і Тернопіль, II-гий корпус — на Бучач, а III-тий корпус — уздовж лівого берега Дністра, на Язловець — Коропець — Нижнів.*

Наша група Гофмана мала рушити до наступу на Язловець ранком, 10-го червня. Напередодні цього наступу приїхав до нас полк. Кравс в товаристві польового духовника отця Пелеха, зарядив збірку цілої групи, включно з артилерією, відбув перегляд всіх частин групи, після чого отець Пелех виголосив палку промову релігійно-національного змісту. По цій промові полк. Кравс скликав усіх старшин і пояснив нам план наступу, а саме: всі піхотні частини мають сьогодні вечером зайняти вихідні позиції в давніх російських окопах, між селами Цапівці і Базар, напроти Новосілки Язловецької й Язлівця. II-гий курінь сот. Станіміра, як найсильніший, має наступати фронтально просто на Язловець, наліво від нього, в напрямі Дуліб і Новосілки Язловецької, має вдарити III-тий курінь сот. Бізанца, а на право мають розвинутись I-ший курінь пор. Тарнавського і VI-тий курінь пор. Підгірного. Наступ має відбутися в той спосіб, що піхотні частини, з браку муніції (5-20 набоїв на кріс), не сміють стріляти, тільки під огневим прикриттям власної артилерії мають скоро посуватись вперед і в рукопашному бою змусити ворога до втечі.

Згідно з цим наказом, ми віднайшли вказані нам позиції і ранком, як тільки почало сіріти, розвинулись у дві рідкі і широкі розстрільні, сто кроків одна за одною та скорими скоками вперед, рушили до бою. Наша артилерія відкрила ураґанний огонь, обстрілюючи влучно польські становища так, що ворожі скорострільні та крісові кулі перелітали понад наші голови і ми могли скоро посуватися вперед. Відізвалась і ворожа артилерія, обстрілюючи нас ґранатами і шрапнелями. Я з ордонансами і адьютантом приміствись між розстрільними та кермував боєм, даючи прикази і знаки щодо відповідних скоків вперед у догідні до цього моменти. По чотирогодиннім бою, моя передова розстрільна наблизилась до ворога на яких 200 кроків і я дав приказ задній розстрільній, щоб вона скоро долучила до передньої і в розгоні пірвала її до штурму на ворожі окопи… Ми зайняли місто, забрали в полон около 200 поляків та здобули їхній полковий обоз з великою кількістю крісової та скорострільної муніції, вісім скорострілів, чотири польові кухні, понад 300 крісів та кількадесят підвід з мундурами, білизною, черевиками й харчами, між якими було кілька мішків рижу, що в той час був рідкістю. Тим добром ми забезпечили свій курінь, а решту відставили до групи. Так ми здобули Язловець, в дні 10 -го червня 1919 р., і так виглядав наш перший офензивний наступ без крісової амуніції… ми побачили наглядно наслідки обстрілу нашої артилерії під командою сот. Царевича. Ворожі окопи були впрах розбиті та завалені трупами і раненими, а рештки їхньої обсади вивтікали на Нижнів.

Ми обсадили гору по обох боках битого шляху, що йшов з Коропця на Нижнів та вислали до команди групи зголошення про здобуття Коропця й обсаду коропецької гори, фронтом до Нижнева. За якої пів години прибув до нас з групи хор. Лалак зі своїми телефоністами, щоб получити нас телефоном з групою та зірвати перед нами телеґрафічні і телефонічні дроти, що йшли здовж гостинця в сторону Нижнева. При цій роботі йому удалось найти телефонічне получення з польською командою в Нижневі і ми довідались, що поляки приготовляються до протинаступу на нас ще сьогодні, о год. 4-тій по полудні. Це ми зголосили телефонічно команді групи і вона наказала нам випередити поляків та о год. 2-гій по полудні продовжувати дальше свій наступ на Нижнів. При цьому команда групи повідомила нас, що рівночасно з нами III-тий курінь пор. Бізанца і I-ший курінь поручника Тарнавського мають вдарити на Нижнів з північної сторони села Комарівки. Точно о год. 2-гій після обіду ми почали свій наступ.

Терен був непригожий, хвилястий та скалистим, з невеличкими корчами, до того цілковито відкритий з ліва від сторони Дністра. Це використали поляки і взяли нас в перехресний огонь, фронтально і з ліва із -за Дністра, наносячи нам поважних втрат. Та це нас не здержало. Сотні, підбадьорені ранішним наступом на Коропець, напирали на ворога з нечуваним завзяттям так, що пізнім вечором ми здобули сильно укріплений причілок Нижнева та обсадили його одною сотнею. Цей наш наступ серед непригожого терену, хотяй удачний, був аж надто болючий, з 16-тьма убитими і 65 — ма пораненими, та мимо того курінь держався на причуд бадьоро. Ми заночували на здобутих позиціях, не знаючи нічого про те, що з зайняттям Нижнівського причілка, ми фактично окружили два польські батальйони, що стояли в бою з нашими куренями під Комарівкою. Ці польські батальйони, зорєнтувавшись в своїй грізній ситуації, залишили ніччю свої позиції, несподівано вдарили на нас з заду, а розбивши мою сотню напроти Нижнева зайняли з поворотом нижнівський причілок. Такий був вступ до пізніших важких боїв за причілок Нижнева, що тривали повних чотири дні й закінчились нашою виграною…

На другий день, мій II-гий курінь, що потерпів такі важкі втрати, стягнено з фронту як резерву 8-мої самбірської бриґади, а його становища зайняв IV-тий курінь пор. Підгірного. Опинившись у запасі курінь дістав поважне доповнення т. зв. добровольцями так, що на протязі кількох днів курінь мав вже 4-ри сотні з приблизно 800 стрільцями бойового стану. В між часі бої за Нижнів ішли дальше, аж поки не стягнено до остаточного удару більших сил — около 10 куренів піхоти з артилерією й панцерним потягом, і вони під командою полк. Кравса по двох днях завзятого бою здобули Нижнів в дні 16-го червня 1919 р. Після цеї побіди, у нашому III-тому корпусі зайшли поважні зміни. 8-му самбірську бриґаду полк. Кравса поділено на дві бриґади, 8-му і 11-ту, і приділено їх до III-го корпусу. Комендантом 8-мої бриґади став сот. Карло Ґофман, а 11-тої бриґади сот. Карло Шльосер. Обох їх підвищено до ранґи отаманів. Команду III-го корпусу перебрав від ген. Ґембачева Антін Кравс, іменований генерал-четарем. До складу III-го корпусу увійшли: 2-га коломийська бриґада отамана Тінкля та 14-та бриґада отамана Василя Оробка, новоутворена з евакуйованих запільних частин Покуття.

З зайняттям Ягольниці, Чорткова, Нижнева, Бучача, Теребовлі, Тернополя і т. д. бойовий запал в армії піднісся до нечуваних розмірів, а в усьому народі зазначився великий підйом духа. В зайнятих нами місцевостях голосилось до війська усе здібне до зброї населення так, що в кількох днях ми доповнили свої частини до первісного стану, а запільні команди приступили до творення ще двох нових корпусів, IV-го й V-го. Тих корпусів нам не вдалось створити з браку потрібної кількости зброї і муніції. Поляки знали про це, і тому на скору руку почали стягати проти нас галерівські дивізії з Холмщини, щоб здержати наш наступ й погасити наш офензивний запал. Тіш часом, наші корпуси, упоєні перемогою, з небуденним завзяттям посувались скоро вперед, здобуваючи від ворога щораз то нові села і міста. Бриґади III-го корпусу продовжували свій наступ здовж Дністра і в боях зайняли ось такі місцевости: 11-та бриґада отамана Шльосера — Сороки, Григорів, Слав'ятин, Лопухину, Рогатім і Псари; 2-га коломийська бриґада отамана Тінкля — Підгайці, Скоморохи, Свистільники, Чагрів, Журів, Бурштин, Підмихайлівці, Явці і Васютин; 8-ма самбірська бриґада от. Ґофмана — Монастириска, Комарівка, Тростянці, Деліїв, Межигорці, Болшівці і Болшів.

Мій курінь ішов понад самим Дністром, із боєм зайняв села — Петрил ів, Устє Зелене, Маріямпіль, Вашків, Дубівці, Мартинів і Букачівці.

В тому самому часі II-гий корпус зайняв Галич та цілий ряд сіл та в дні 20-го червня у важкому бою здобув Бережани, а I -ший корпус зайняв в днях 21-го і 22-го червня Підкамінь, Лукавець, Пуків і Броди. 26 червня т. зв. чортківська офензива дійшла до лінії Дністер — Свирж — Букачівці— Перемишляни — Красне — Броди. На цій лінії поляки стягнули цілу армію (6 дивізій) ген. Галера і вдарили на нас протинаступом. Прийшло до завзятих дводенних боїв і в дні 28 червня поляки перервали наш фронт під Янчином та повели свою протиофензиву. Начальна Команда з причини цілковитого браку муніції видала приказ до загального відвороту на цілому фронті. Тим разом? відворот армії був вповні упорядкований. З початком липня армія опинилася знову між Стрипою й Збручем. В цьому районі зайшла знову зміна в Начальній Команді, а саме: диктатор Петрушевич звільнив Начального Вождя УГА, ген. Грекова і шефа штабу полк. Штіншіц-

Тернову, а на їх місце іменував Начальним Вождем ген. Мирона Тарнавського, а шефом штабу — полк. Альфреда Шаманека. Нова Начальна Команда видала приказ до переходу УГА за ріку Збруч, в дні 16-го липня 1919 року…»

Додаток 19

Український генерал М. Тарнавський: біографічна довідка: п*ісля реорганізації Української Галицької армії український генерал Мирон Тарнавський командував ІІ-м армійським корпусом, який штурмував Львів, і мало його не взяв. Поляків врятувала Антанта, спрямувавши під місто 80-тисячну армію Галлера, яка була призначена для боротьби з російськими більшовиками і якою командували французькі офіцери. Однак, поляки кинули її проти українців.*

Поляки, розпочавши широкомасштабний наступ проти українців поступово відтісняли їх військові відділи на Поділля. Саме тут М. Тарнавському вдалося організувати контрнаступ проти польської армії у червні 1919 р., відомий в історії як «Чортківська офензива». Під час цієї військової операції українців розкрився військовий талант М. Тарнавського. 7 червня 1919 р. відбувся переможний бій ІІ-го корпусу Української Галицької армії під командуванням тоді полковника, де поляки зазнали нищівної поразки. У результаті вдало проведеної військової операції українським частинам було відкрито шлях на Чортків, і 8 червня це місто було звільнено. За успішний контрнаступ президентом ЗУНР Є. Петрушевичем Мирону Омеляновичу було присвоєно військове звання генерал-четаря.

Переможний порив розвивався й далі. 27 червня 1919 р. українські війська рушили в наступ на Львів, і це місто, безумовно, було б взяте, оскільки основні польські сили були розбиті і відступали. Однак, поляки швидко ввели у бій познанські дивізії та перейшли у контрнаступ, і тільки під Чортковом їх було зупинено.

У цей критичний момент, 4 липня 1919 р., генерала М. Тарнавського за розпорядженням Є. Петрушевича (9 червня на екстреному засіданні УНРади в Бучацькому монастирі, де Петрушевичу було надано диктаторські повноваження) призначено командувачем Української Галицької армії. У ці важкі дні Є. Петрушевич сказав М. Тарнавському: «Передаю у Ваші руки, пане генерале, УГА, що Ви з нею зробите, куди поведете її, це вповні залежить від Вас».

Перед М. Тарнавським постало нелегке завдання — врятувати знесилену у 8-місячних боях українську армію.

У цей час С. Петлюра і Є. Петрушевич наполягали на об'єднанні УГА з армією УНР, щоб мати можливість вести спільні військові дії проти більшовиків і денікінців на Великій Україні. Генерал М. Тарнавський був проти такого об'єднання УГА з майже розбитими військами Директорії. Він був прихильником того, щоб відійти у Карпати й не втручатись у війну більшовиків з поляками. М. Тарнавський вважав, що поразка поляків, змусить Антанту визнати Західноукраїнську Народну Республіку, бо з більшовиками треба було комусь вести подальшу боротьбу. .Якби це було б реалізовано, то румуни не наважились би вторгнутись в українські Покуття та Буковину, а УГА, поповнивши свій боєзапас та людські резерви, залишилась би боєздатною.

Однак, перемогла лінія Петлюри-Петрушевича, а тому М. Тарнавський повів свою армію за річку Збруч на об'єднання з армією УНР. У зв'язку з цим, у відповідному наказі командуючого УГА йшлося: «вирвати матір українських городів — столицю Київ, а звідти рушити переможно на галицьку столицю — Львів…»

Додаток 20

До денікінсько-польських політичних стосунків у 1919 р.

Про контакти Добрармії з поляками А. Денікін у своїх спогадах згадував таке: *« …я особисто співчував полякам у їх прагненні щодо відродження польської держави* **(від автора, він, однак, зовсім не сприймав можливість відродження Української державності***), я не вважав труднощі російсько-польських такими, що не можуть бути вирішені. Я вважав, що долі Польщі і Росії знаходяться у залежності від довговічності радянської влади.*

Військове управління своєчасно, на початку 1919 р. послало у Варшаву представника Збройних Сил Півдня Росії (далі — ВСЮР), полковника Долинського, але від нього довго не було ніяких звісток. Мій штаб наполягав на якнайшвидшому встановленні постійного зв'язку з офіційною Варшавою, задіюючи для позитивного вирішіння цього питання також союзних представників. Лише у вересні 1919 р. прибули накінець військова і економічна місії, які очолювали, першу, — колишній генерал російської служби, Карницький, а другу, — колишній польський міністр торгівлі і промисловості, Іва-ницький. Прийом польської місії 13 вересня ***(від автора, того ж дня, 13 вересня розпочались переговори під Києвом української делегації на чолі з М. Омеляновичем-Павленком з представниками Добровольчої армії про спільні військові дії проти більшовиків, що з вини «білих» закінчились нічим, оскільки представники Добровольчої армії сподівались домовитись з поляками, а відтак, навіщо їм були українці?)*** *у Таганрозі мав святковий і сердечний характер. В честь цієї місії було організовано святковий банкет. На цьому банкеті я звернувся до присутніх з коротким словом. Після довгих років взаємного непорозуміння, взаємної боротьби, після важких потрясінь світової війни і загальної розрухи два братніх слов'янських народи виходять на світову арену у нових взаємовідносинах, заснованих на повазі їх державних інтересів і на основі загальності зовнішніх протидіючих сил. Я від душі бажаю, щоб шляхи наші більше не розходились. Піднімаю бокал за відродження Польщі і за наш майбутній сердечний союз.*

Карницький не прийняв «виклику». Його коротке слово у відповідь було таким безпредметним і сухим, що наступного дня він вважав за доцільне в офіційному тексті для преси внести декілька ввічливих фраз, щоб не спричинити смутку серед російського громадянства. Начальник штабу прибулої польської місії, майор Пшездецький (колишній офіцер австрійської служби) під час цього банкету декілька разів з подивом запитував свого російського сусіда по столу про причини такого банкета і гостинності. Виходячи з промов, тут вітають союзників, але поляки ще не союзники, і може статися так, що вони попали сюди помилково. Через декілька днів, майор Пшездецький повернувся до цієї розмови з полковником Ноликеном (наш штаб-офіцер, який завідував контактами з іноземними місіями). У розмові з ним, він висловив жаль, що багато росіян невірно зрозуміли, що ніби то між півднем Росії і Польщею укладено союз, просив довести цю думку до наших «вищих чинів», що це не так: «...нам немає сенсу домовлятись через страх перед більшовиками. Більш сильної армії, ніж та, яка у нас є тепер, ні в кого немає. Ми можемо рухатись вперед цілком самостійно, наразі ми дійшли до свого кордону. Тепер ми можемо допомогти вам. Але ми повинні знати наперед, чим нам заплатять за нашу, польську, кров, яку нам прийдеться пролити за вас. Якщо у вас немає органа, бажаючого поговорити з нами з цих питань, що дуже турбують нас, під тією умовою, що він не уповноважений для вирішення питань про території, то нам тут робити нічого...»

Про цю відверту розмову свого помічника був офіційно повідомлений генерал Карницький, який у той же день прибув до мене вкрай пригніченим. Вибачився і запитав, чи задовільнить мене, негайне відкомандирування Пшездецького до Варшави. Він сказав, що для Польщі питання укладення угоди з Росією є питанням життя і смерті. Начальник держави Пілсудський і голова уряду Подаревський, даючи мені останні вказівки перед прибуттям до Вас, вимагали добитися укладення угоди. Інакше, наше становище між Німеччиною і Росією грозить для нас надзвичайними потрясіннями вже у недалекому майбутньому.

Ті події, що відбулись пізніше, показали, що не Карницький, а саме, Пшездецький був виразником справжніх настроїв польської влади. Стривожений зупинкою воєнних дій на польсько-більшовицькому Волинському фронті, я запитав у Карницького про причини цього, і отримав запевнення про те, що по чисто військовим міркуванням, було укладено тритижневе перемир'я, термін якого вже закінчується, а тому військові дії, напевне вже відновились, або вже дуже скоро відновляться.

Відтак, розпочались переговори з поляками. За повідомленням з французької місії, Карницькому були дані відповідні інструкції наполягати перед командуванням півдня Росії на встановленні післявоєнних кордонів «Великої Польщі», що охоплювали б Курляндію з Балтійським узбережжям, а також щоб Литва, Білорусія, Волинь, були у складі відновленої Польської держави. У ході цих переговорів я зазначав на перед-

часність кінцевого вирішення питання про майбутні кордони, наполягав на необхідності збереження тимчасового кордону, до вирішення долі прикордонних земель разом з польською і майбутньою загальноросійською владою. Одночасно я звертав увану Карницького на крайню необхідність у наших спільних інтересах негайного відновлення наступу східної польської армії до лінії верхнього Дніпра. При цьому, розподільча лінія між польською і російською арміями, визначилась би на основі стратегічних міркувань.

Проходили місяці, а відповіді з Варшави все ж не було. У цей час наші війська Київського угруповання перебували в надзвичайно загрозливому становищі, оскільки дивізія за дивізією червоних військ перекидались з польського фронту на наш фронт, а поляки застигли і упродовж багатьох місяців не наступали. Польські офіційні особи це пояснювали відволіканням сил, зважаючи на погрози корпусу фон-дер-Гольца і ускладненнями з німцями в Сілезії.

Генерал Карницький, після чотиримісячного мого наполягання на нього, а також англійської і французької місій, заявив, що метою наступу польської армії поставлена лінія: Двінськ — Вітебськ — Орша — Могилів — Мозир — Кам'янець-Подільський. Далі від цієї лінії, простяглися виключно російські землі, проникати у які поляки не вважають для себе вправі. Що ж стосується контактів з Добровольчою армією, то допомогу у вигляді енергійної боротьби з російським більшовизмом із задоволенням буде надана польким урядом, але, за цією допомогою, до Польщі офіційно не звертались **(від автора, тобто, поляки не розгядали можливість спільних військових дій супроти більшовиків обох армій, а чекали офіційного прохання командування Добрармії про надання допомоги у боротьбі проти більшовиків, при цьому, умови надання поляками такої допомоги — невідомі).**

Від'їжджаючи у Польщу, пізньої осені, при прощанні зі мною, представник польського уряду з приводу багатомісячної бездіяльності польських військ на Волинському театрі воєннитх дій, виправдовувався тією обставиною, що у Варшаві вважають, що я не визнаю навіть незалежності Польщі, і, окрім того, не маю відповідних повноважень, внаслідок чого, слід очікувати результатів зносин з Верховним привителем Росії, адміралом Колчаком (він був мною визнаний таким, але, у той же час, польській місії було добре відомо, що Верховний правитель Росії надав мені усі права для зносин з Польщею та іншими державами, з територіями яких дотикалась ВСЮР). Він, цей представник польського уряду, негайно, при прибутті у Варшаву, «роз'яснити це непорозуміння». Однак з плином короткого проміжку часу з Польщі стали надходити вісті все тривожніші і тривожніші, а саме, полковник Долинський, не був визнаний навіть як наш представник і натерпівся немало принижень від польської влади.

25 листопада я написав особистого листа начальнику Польської держави Пілсудському, у якому я вказав на таке: ***«... зустрівши свого часу, з відчуттям повної підтримки поворот російської політики в бік визнання національних прав польського народу, я вірив, що цей поворот знаменує собою забуття минулих історичних помилок і союз двох дружніх народів, але я помилився ... у ці важкі для Росії дні, ви, — поляки повторюєте усі наші помилки, у ще більшій степені ... я не розумію прагнення до зайняття російських земель, що не виправдані стратегічною обстановкою, впровадження у них управління, що заперечуватиме російську державність, що матиме ціллю їх полонізації. Сьогоднішні помилки наші будуть оплачені в майбутньому ріками крові... незрозуміла для російського суспільства політика польського уряду може дати серйозну опору германофільській течії. Якби така течія набрала грунтовної сили, то вона б мала рокове значення для Польської республіки... східна польська армія, що успішно наступала проти більшовиків і петлюрівців ось уже упродовж трьох місяців, як припинила свій наступ. Це дало можливість більшовикам перекинути на мій фронт до 43 тис. багнетів і шабель. Більшовики так упевнені в пасивності польського фронту, що на київському і чернігівському напрямках вони зовсім спокійно наступають розвернувшись своїми тилами до польських військ.... Ось уже більш як два місяці польська військова місія з'ясовує наші відносини .... Зараз не час дискутувати про компенсації. У свідомості чесних російських людей, щастя батьківщини не може бути здобуто ціною її розчленуваня ... падіння збройних сил півдня Росії ... невдовзі поставить Польщу обличчям до обличчя з такою силою, яка за-***

грожуватиме самому існуванню Польщі, загибеллю її культури. Усякі завірення більшовиків у зворотньому є обманом...»

У приватних розмовах генерал Пілсудський пояснював відсутність взаємодії з російськими протибільшовицькими силами тією обставиною, що йому, на жаль, немає з ким говорити, оскільки Колчак і Денікін є реакціонерами і імперіалістами.

Безпосередньо з Пілсудським та його урядом з російського питання мали приватні котакти англійський генерал Брігс та уповноважений англійського уряду, член парламенту, Мак-Кіндер, який наприкінці 1919 р. прибув до нас і повідомив таке: «...за словами Пілсудського з Німеччиною Польща не може бути дружньою, а тому повинна бути в дружбі з Росією. Вже цією весною польська армія може навіть розпочати наступ на Москву. Зимою польська армія вперед рухатись не може, її війська вже на Березині і позаду 100 верст спустошеної країни, що сильно ускладнює спорядження армії та її продовольче забезпечення. З більшовиками Пілсудський не хоче укладати мир, але водночас, він зустрів труднощі у вирішенні багатьох питань з генералом Денікіним, який завжди посилається або на Колчака, або ж на майбутні Установчі збори, що ж стосується прикордонної лінії, проведеної на конференції, то Пілсудський вважає, що на захід від неї простягається невід'ємна польська територія, а землі, що на схід, повинні увійти в ту, чи іншу державу, на основі плебісциту... ». Тоді ж Пілсудський погодився на організацію зустрічі між нами, а це вже було у січні 1920 року, коли вже впав Київ, а Добровольча і Донська армії вже відступили за Дон і продовжували свій відступ під натиском більшовиків, сили яких постійно зростали. Обіцянка від поляків допомогти нам весною звучала злою іронією...»

Додаток 21

До денікінсько-французьких політичних стосунків у 1919 р.

Про свої свосунки з французами А. Денікін згадував таке: *«...на сучасному етапі французи переживають новий поворотний момент. Їх лякає майбутня беззахисність перед привидом відродження Німеччини. Тут досить чітко простежуєтьсмя два становища: 1) великий внутрішній розлад Франції, втрата моральної рішучості більшості народних мас до продовження збройної боротьби; 2) вкрай ненадійна допомога Америки в майбутньому, неустійненість її внутрішньої політики. Звідси, великий острах перед ізоляцією Франції, і необхідність підготовки у майбутньому відновлення союзу з Росією, не допустити розвалу Росії, чи кинутись в обійми Німеччини, або ж, — Англії, попавши під її політичний і економічний вплив.*

Під час поїздки нашої делегації в Париж (червень — липень 1919 р.) Генерал Драгомиров, після відвідин Клемансо висловлював свої враження: всі розуміють необхідність міцного союзу з нами. Керівники Франції панічно бояться реваншу Німеччини, а також, щоб ми не об'єднались разом з Німеччиною проти Європи. Клемансо декілька разів оголосив, що Франція надаватиме нам усяку допомогу, але, звичайно, не людьми. Однак економічні стосунки з Францією ніяк не налагоджувались.

Англійці, доправляючи нам спорядження, ніколи не порушували питання про його оплату, або компенсації. Французи ж не захотіли надати нам запаси, свої або американські, що залишились після війни, що не покривали навіть витрат на їх схоронність, а тому підлягали знищенню. Французька місія від серпня вела переговори про компенсацію економічного характеру, взамін за надання нам військового майна, і після надіслання одного-двох транспортів з надвичайно малою кількість військового спорядження та майна, французький уряд вимагав від нас взяти на себе зобов'язання -їм на відповідну суму зерно. Відтак, це вже була нам не допомога, а товарообмін і торгівля, що руйновало принцип морального зобов'язання союзної допомоги е боротьбі зі спільним ворогом.

Відправляючи у травні 1919 р. на південь нового главу британської місії, генерала Хольмана, військовий міністр Черчіль писав мені, що у згоді з політикою уряду його Величності, ми зробим усе можливе, щоб допомогти Вам у всіх відношеннях. Моє міністерство надасть Вам будь-яку підтримку, яку ми тільки зможемо надати, шляхом доставки військового спорядження і фахівцями — експертами з будь-яких питань, в

тому числі й військових. Але наша ресурси вичерпані великою війною, вони не безмежні, тім більше, що вони повинні слугувати ще й для виконання наших зобов'язань не лише у південній, але і в північній Росії та Сибірі.

Англійці передали нам Каспійську флотилію, військове спорядження продовжувало надходити, правда у розмірах, недостатніх для нормального забезпечення наших армій, але це був головне, життєве джерело їх харчування.

Глава британської місії, генерал Хольман та його багаточисельний штаб зовсім не відділяли російських інтересів від англійських. Хольман в одній з розмов заявив, що перебуваючи серед нас, він передусім, вважає себе офіцером штабу генерала Денікіна, в якому він повинен працювавати передусім в інтересах Росії. І це не було просто високомірними словами, він дійсно працював з величезною енергією і самовіддачею, з великою користю задля нашої спільної справи.

Англійське командування, напротивагу від французького командування, допускало участь англійців і в бойових діях проти більшовиків. Так, Чорноморська британська ескадра надала нашим військам вагому підтримку у військових операціях на узбережжі Азовського і Чорного морів. Також англійські авіаційні загони провадили також самовіддану авіаційну розвідку і бої в рядах нашої армії, і сам Хольман особисто приймав участь у повітряних атаках…»

Додаток 22

Як згадував А.Кравс*: «…большевики зайняли становища яких 8-10 кілометрів на захід від Жмеринки. Напроти них стояла у невідомій мені силі Армія УНР. Однак, наступ наддніпрянських військ не давав ніяких вислідів, тому прийшов наказ ІІІ-му Галицькому корпусові наступати і здобути Жмеринку. ІІІ -й корпус складався тоді з 2-ї, 8-ї, 11-ї і 14-ї бриґад. Перші 3 бригади були першорядним військом, а їх команданти досвідними, хоробрими вояками. 14-та бригада саме переформовувалася і тому не мала ще боєвої вартости. До наступу на Жмеринку вислано лише дві бригади, а саме 8-му і 11-ту.*

11-та бригада дістала напрям здовж залізничого шляху, а 8-ма отримала завдання йти вперед на Станиславчик і наступати потім на Жмеринку. 2-а бриґада мала бути в поготівлі за 11-ою як резерв армії. Наступ ішов скоро вперед. Без яких-небудь страт і без якогось поважнішого спротиву большевиків взяли ми Жмеринку. Мене дивувало, що Армія Отамана Петлюри так довго не могла здобути Жмеринки. Думаю, що вона ніколи поважно до цього не бралася.

Бої, які велись у тім же часі з большевиками в районі Жмеринки самими тільки наддніпрянськими частинами, без галичан, не увінчалась таким успіхом. Бої ці зводила група от. Юрка Тютюника, що складалась з 5-тої і 12-тої повстанських дивізій, повстанського загону от. Шепеля і 2-гої повстанської дивізії (т. зв. «Запоріжська Січ») от. Еожка. Бої велись зі змінним щастям від 22. 7. до 5. 8. 1919 р., але Жмеринки не здобуто з причини самовільної чи свавільної дисципліни Запоріжської Січі.

В дні 5. 8. 1919 р. два галицькі корпуси — І-ший і 3-тий рушили, згідно з приказом, на схід, з метою наступати на Жмеринку, а саме: І-ший попрямував на Васютинці, а ІІІ-тий корпус перейшов в район Бар — Ялтуїчків. 8-ма галицька бриґада ІІІ-го корпусу скупчилась на південний захід від Жмеринки і зайняла позиції в той спосіб, що І-ший курінь пор. Антона Тарнавського мав наступати вздовж залізничого шляху на заліз-ичу станцію в Жмеринці, ІІ-гий курінь сот. Осипа Станіміра — на місточко Станіславчик, IV-тий курінь пор. Миколи Підгірного — на Малу Жмеринку, а ІІІ-тий курінь сот. Данила Бізанца остав як резерва за І-шим куренем. Повстанська група от. Юрка Тютюника мала натискати з заходу, вздовж залізниці Проскурів — Жмеринка, а 5-та галицька бриґада 1-го корпусу мала вдарити з північного заходу, впюост на залізничу станцію. Дві інші бриґади 1-го галицького корпусу мали зайняти місто Браїлів й окружити ворога в Жмеринці. Запоріжський корпус з району Лятичів — Літинь мав здобути Вінницю і цілком відтяти відворот большевикам в напрямі Києва. На відтинку Жмеринки большевики скупчили около 6000 червоних бійців з 7-ма бронепотягами.

Дня 8 серпня 1919 р. ми почали загальний наступ на ворожі позиції під Жмеринкою, Браїловом і Вінницею. Прийшло до завзятих боїв на цілому фронті, що тривали весь

день до пізнього вечора. Ворог ставив розпучливий опір, маневруючи своїми бронепотягами у всіх можливих напрямах. Мимо важких втрат в людях ми перли вперед і над вечір опинились перед самою Жмеринкою, а саме: II-гий курінь сот. Станіміра здобув з боєм місточко Станиславчик, IV-тий курінь пор. Підгірного зайняв Малу Жмеринку, повстанці от. Ю. Тютюника і 5-та галицька бриґада захопили Пост Подільський і підступи до Жмеринки, а I-ший корпус окружним маневром зайняв місто Браїлів. На другий день, ми наперли на Жмеринку зі всіх можливих сторін, при чому 5-та галицька бриґада й повстанці от. Ю. Тютюника вдерлись на залізничий двірець з північного заходу, а 8-ма самбірська бриґада зайняла місто Жмеринку з південного заходу. Большевицькі розбиті частини вивтікали на схід, а їхні броневики продерлись через Браїлів у напрямі Вінниці, якої Запоріжці вчас не зайняли, бо спізнились. В наші руки дісталась величезна воєнна добича — багато паровозів й залізничого табору та непроглядна кількість вагонів з різним військовим майном, де вже господарили по своєму повстанці отамана Тютюника, а 5-та галицька бриґада старалась щось придбати для своїх частин. Два галицькі корпуси, I-ший і III-тий, наспілку з повстанцями от. Тютюника здобули Жмеринку і Браїлів, згідно з наказом в дні 9. 8. 1919 р. Зате Запоріжці і 10-та галицька бригада спізнилися з зайняттям Вінниці на один день і це дало большевикам змогу вицофатись із загроженої Жмеринки в напрямі Києва та забрати з собою 7 бронепотягів і багато воєнного та залізничого матеріялу. В той спосіб ми розбили Кам'янець-Подільський котел та здобули важний залізничий вузол Проскурів — Жмеринка — Одеса і Жмеринка — Козятин — Київ, такий конечний для дальших наших операцій на Київ і Одесу.

Після заняття Жмеринки рішився провід Армії вести головний наступ на Київ. Призначили на це галицькі I-ий і III-ий корпуси і Запоріжський корпус наддніпрянської Армії. II-ий Галицький корпус мав прикрити ліве крило цього наступу. 11-ту бригаду III-го корпусу залишено спершу як резерву армії у Жмеринці, а пізніше приділено до військ УНР, які мали наступати в напрямі на Одесу…»

Додаток 23

За спогадами А. Кравса: *«…Вінниця, це дуже гарне, модерне місто. Воно лежить у більшій частині на горбі, а численно розкинені сади творять там гарну декорацію. Тоді було воно, здається, торговельним центром і життя там кипіло. Мало дуже гарні публичні будинки, школи, церкви і готелі, було там також кілька фабрик.*

Місто перетинала лінія електричного трамваю. Мешкало тоді у Вінниці чимало поляків і вона була якби їх столицею на Поділлі. В часі, як ми туди прийшли, находилося там богато поляків, що повтікали зі своїх сіл і польську мову чулося часто на вулицях міста. Поза тим, інтелігенція розмовляла переважно по російськи і аж з приходом наших військ українська мова стала лунати на вулицях. Службу безпеки в місті переняла наша жандармерія. Панував лад і порядок. Населення було нам дуже раде і відносилося до нас як до освободителів від большевицького терору. Большевики страшно шаліли у Вінниці. Розказували мені, що за їх панування згинуло тоді з рук чрезвичайки понад 5 тисяч осіб.

Мій штаб примістився у будинку польського професора і властителя дому, в якому перед тим мала свій осідок чрезвичайка. Над усіми входами були вимальовані червоні звізди, з серпом та молотом. Написи, як: «Смерть Петлюрі», «Смерть Денікінцям», «Смерть буржуям» і т. ін. прикрашували кожний вхід і кожну стіну. Всюди чути було подих смерти. Також оглянув я місце страчення чрезвичайки. Це колишній готель, в якого подвір'ю було мешкання в сутеринах, правдоподібно для службового персоналу. Було там 4 кімнати. Вікна були захратовані. Стіни обрискані кров'ю та червоною фарбою. Тут саме замикали людей, яких мали стратити. Саме місце страчення — це була мала пивниця з маленьким віконцем, яке тільки дуже скупо пропускало світло, так що панував там завжди півсумерк. До цієї пивниці втручували матроси, чи китайці, свої нещасні жертви, і здебільшого вночі, стріляли їх. Потім цих постріляних зовсім просто викидували поза огорожу в сусідній город і там притрушували злегка землею. Вже за мого побуту у Винниці відкопано в городі дому, де я мешкав, 4 трупи і

похоронено на кладовищі. В домі, де стояв мій штаб, залишили большевики при своїй наглій утечі силу награбованих річей, меблів, образів, килимів, порцеляни тощо. Ці річи ми віддали пограбованим, які пізнали свою власність.

Розпочалися дальші операції. За найближчу ціль намічено добути лінію Бердичів, Козятин і Сквира. Як залогу залишено в Винниці 14-ту бригаду. У корпусі залишились 2-га та 8-ма бригади. Ці бригади спрямовано здовж залізничого шляху на північ, — у напрямі на Калинівку, а там дальше на Козятин. Запоріжський Корпус кинено спершу на Прилуки, а потім на Сквиру. Після кількох менших боїв під Голєндрами і Калинівкою дві бригади III-го Корпусу, заняли Козятин. У свою чергу I-й Галицький Корпус заняв Бердичів, а Запоріжський Корпус Сквиру. Так осягнено лінію, яку наказала заняти команда Української Галицької Армії...»

Додаток 24

Антон Денікін, про перебіг літнього 1919 р. наступу на Москву Добровольчої армії згадував: *«...к концу июня армия юга России, преследуя разбитого противника, вышла на фронт Царицын — Балашов — Белгород — Екатеринослав — Херсон, прочно упираясь флангами в Волгу и Днепр. 28 июня в г. Царицыне я отдал армиям директиву: « Имея конечной целью захват сердца России — Москвы, приказываю: Генералу Врангелю выйти на фронт Саратов — Ртищево — Балашов, сменить на этих направлениях донские части и продолжить наступление на Пензу, Рузаевку, Арзамас, и далее — на Нижний Новгород, Владимир, Москву. Теперь же, направить отряды для связи с уральской армией и для очищения нижнего плеса Волги.*

Генералу Сидорину, правым крылом, до выхода войск генерала Врангеля, продолжать выполнение прежней задачи по выходу на фронт Камышин — Балашов. Остальным частям, продолжать удар на Москву, в направлениях: а) Воронеж, Козлов, Рязань и б) Новый Оскол, Елец, Кашира.

*Генералу Май-Маевскому наступать на Москву в направлении: Курск, Орел, Тула. Для обеспечения с запада выдвинуться на линию Днепра и Десны, **занять Киев** и прочие переправы на участке Екатеринослав — Брянск.*

Генералу Добровольскому выйти на Днепр от Александровска до устья, имея целью дальнейшее занятие Херсона и Николаева.

Черноморскому флоту содействовать выполнению боевых задач и блокировать порт Одесса».

Мой оптимизм покоился на реальной почве: никогда до сих пор, советская власть не была в более тяжелом положении. Директива в стратегическом отношении предусматривала нанесение главного удара в кратчайших к центру направлениях — курском и воронежском. Военные операции протекали не без внутренних трений... малочисленность наших сил и наша вопиющая бедность в технике и снабжении создавали положение вечного недохвата их на всех наших фронтах, во всех армиях. Стратегия внешней войны имеет свои вечные законы, но условия войны гражданской, нарушают их относительное значение. Стратегия не допускает разброски сил и требует соразмерной им величины фронта. Мы же расходились на сотни верст. Так, отданная 20 июня основная директива, ограничивавшая наше распространение берегами днепра и Десны, через месяц была расширена. Генерал Шкуро взял Екатеринослав, что не было предусмотрено. Мы были слишком слабы, чтобы надежно оборонять екатеринославский район, и могли выполнить эту задачу только наступлением, которое завлекло наши части в сторону на двести с лишним верст, к Знаменке. Можно было бы бросить весь занятый район на расправу большевикам, или, наоборот, покончить со слабыми большевистскими частями 12-й и 14-й армий, и, таким образом, захватив все нижнее течение Днепра, надежно обеспечить вланг Добровольческой армии, идущей на Киев и Курск.

И 30 июля в развитие основной директивы было приказано генералу Май-Маевскому удерживать Знаменку, а генералу Шиллингу (3-й армейский корпус) при содействии Черноморского флота овладеть в кратчайший срок Херсоном и Николаевом и выйти на линию Вознессенск — Раздельная, овладеть Одессой. Мы занимали огромные прос-

транства, следуя на плечах противника, не давая ему опомниться.. Мы отторгали от советской власти плодороднейшие области, лишая его хлеба, огромного количества военных припасов и неисчерпаемых источников пополнения армий большевиков. Мы расширяли свой фронт на сотни верст и становились от этого не слабее, а крепче. Так, Добровольческая армия к 5 мая в Донецком бассейне числила в своих рядах 9600 бойцов, невзирая на потери в боях и болезни, к 20 июня (Харьков) боевой состав армии числил 26 тыс., а к 20 июля (Екатеринослав — Полтава) — 40 тыс. Донская армия, сведенная к 5 мая до 15 тыс., к 20 июня насчитывала уже 28 тыс., а к 20 июля — 45 тыс.

Для наступления на киевском направлении в конце июля от Добровольческой армии отделилась военная группа всего в шесть тысяч. Состав вооруженных сил юга с мая по октябрь 1919 года возрастал последовательно, от 64-х тыс. до 150-ти тыс.

Освобождение нами огромных областей должно было вызвать восстание всех элементов, враждебных советской власти, не только усиление наших рядов, но и моральное укрепление былых армий, Вопрос заключался лишь в том, изжит ли в достаточной степени народными массами большевизм? Жизнь сначала дала нерешительный, а потом, отрицательный ответ.

В ответ, советское командование, после весенних поражений напрягало чрезвычайные усилия, чтобы восстановить свой южный фронт, 16 июля Троцкий писал в приказе: «… нужно, чтобы командиры, комиссары, а вслед за ними и красноармейцы поняли, что уже сейчас на южном фронте мы сильнее Деникина. Воинские эшелоны и маршрутные поезда снабжения непрерывным потоком идут на юг. Теперь все это нужно вдохновить идеей решительного наступления….»

План этого наступления, по словам Троцкого, заключался в том, чтобы нанести контрудар противнику в двух важнейших направлениях: 1) с фронта Балашов — Камышин на нижний Дон и 2) с курско-воронежского участка на Харьков. Первое направление было признано решающим. На этих направлениях были сосредоточены ударные группы: на первом — Шорина из 10-й, 13-й, левобережных частей 14-й армий, общим числом до 40 тыс. Общее наступление большевиков было назначено на 1 — 3 августа… что касается киевского направления, то большевистская группа генерала Селивачева 3 августа должныа была нанести удар по Харькову комбинированным наступлением частей 14-й и 13-й армий с северо — запада на Готню и главными силами (частями 13-й и 8-й армий) — с северо-востока на Купянск. На за три дня до наступления большевиков, генерал Кутепов перешел в наступление 1-м армейским корпусом в северо — западном направлении, и разрезал 13-ю и 14-ю армии, и разбил их, и отбросил первую к Курску, а вторую — к Воронежу.

Оставив в этих направлениях заслоны, корпус сосредоточился для удара на Белгород. Между тем, воронежская группа большевиков, смяв левый фланг донцов, ударила с стык между Добровольческой и донской армиями, прошла 100 верст и подошла на 40 верст к Харькову. Создалась серьезная угроза нашему тылу.

Генерал Май-Маевский, перегруппировав войска, ответил ударом добровольцев со стороны Белгорода и корпусом Шкуро с юго-запада. В результате этого удара, в течение второй половины августа под нашими ударами, оставляя пленных и орудия, воронежская группа Селивачева уходила на северо-восток. Окончательное ее окружение не состоялось только благодаря пассивности левого крыла (3-го корпуса) донской армии. К концу августа Добровольческая армия, вернув прежнюю линию, неудержимо наступала к Воронежу, Курсу, к Десне.

Наступление Добровольческой армии шло с огромным порывом. Оно надежно прикрывалось с запада движением группы генерала Юзефовича на Киев и 3-го отдельного корпуса генерала Шиллинга на Одессу: 5-й кавалерийский корпус захватил Конотоп и Бахмут, прервав, таким образом, прямую связь Киева с Москвой, в то время, как второй ариейский корпус, двигаясь обеими берегами Днепра, опрокидывая 14–ю большевистскую армию, шел к Киеву и Белой Церкви, 31 августа войска генерала Бредова форсировали Днепр и вошли в Киев одновременно с …. Галичанами Петлюры, наступавшими с юга.

Также успешно продвигались войска генерала Шиллинга. Овладев в начале августа, при помощи возрождавшегося Черноморского флота, Херсоном и Николаевом, корпус продолжал движение на Вознессенск и Раздельную. 12-я советская армия, стоявшая на

фронте Киев — Одесса — Херсон, была отвлечена к востоку. В Одессе царила паника. В ночь, на 10-е сентября, наша эскадра капитана первого ранга Остелецкого, совместно с судами английского флота, появилась внезапно у Сухого лимана и высадилда десант, который, соединившись с восставшими одесскими офицерскими организациями, при могучей поддержке судовой артиллерии захватил город. В дальнейшем, войска киевской области, наступлением с. севера, востока и юга, постепенно занимали территории между Днепром и Черным морем. Остатки правобережной группы 14 –й красной армии ушли на Днепр, а части 12-й армии пробились к Фастову. В то время, когда происходили эти события, главное ядро Добровольческой армии генерала Май- Маевского, нанося тяжелые удары красным армиям, двигалось на Москву. 7-го сентября 1-й армейский корпус генерала Кутепова, разбив наголову двенадцать красных полков, занял Курск, 17-го генерал Шкуро, переправившись неожиданно через Дон, захватил Воронеж , а 30-го войска 1-го корпуса овладели Орлом и продолжали наступление на Тулу. В начале октября 5-й кавалерийский корпус генерала Юзефовича взял Новгород-Северск. Ответный удар красными армиями первой группой южного фронта, завершился ее поражением…»

Додаток 25

Про безпосередній перебіг цих переговорів М. Омелянович-Павленко згадував таке: «*…Добрармія з внутрішньо-політичних мотивів змушена прийняти делеґацію від армій Соборної України. І в денікінців марево популярности маршу на українські землі почало розвіюватися, бо їх запілля у небезпеці: великотисячні повстанчі загони, головно, Махна, починають господарювати й на його комунікаціях з таким-же успіхом, як недавно перед тим у большевицькому запіллю… махнівці були знамениті вояки, добре озброєні та сильні своєрідною тактикою. І от із метою розкладу повстанчого руху, Штаб Добрармії робить спробу порозумітися з українцями.*

З початком вересня він сповіщає Уряд УНР, що делеґацію нашу запрошується 13 вересня на переговори кудись у район Київа. Під час моєї службової візити С. Петлюра передав мені папір, де були виписані шість головних точок, що визначали моє завдання. Ось вони:

1. Головна Команда українських військ перша в світі розпочала боротьбу з большевиками та провадить її протягом двох років;

2. Вона завжди змагала до утворення загального протибольшевицького фронту;

3. В сучасний момент Головна Команда українських військ вважає большевиків найсильнішим ворогом;

4. Боротьба між двома протибольшевицькими арміями буде лише на користь большевикам;

5. Зі свого боку, Головна Команда УНР зробила все, щоб оминути сутичок із військами Добрармії, призначила особливу комісію для встановлення демаркаційної лінії, залишила Київ, не бажаючи непорозумінь;

6. Комісія має уповноваження на вирішення чисто військових питань, а тому просить комісію Добрармії висловити в цій площі свою думку щодо утворення демаркаційної лінії та спільної акції проти большевиків. Директиви малювали ясну позицію, що не вимагала коментарів, проте наважуюся й питаю Головного Отамана: «А що, коли вони — просто скажуть — федерація, а потім військова угода». С. Петлюра глибоко замислився, чую, наче про себе сказав: «Ну, яка федерація…» далі наступила знову глибока задума. Я, як у штучному тумані… розумію, що розходиться про дуже болюче місце — схиляюсь, кланяюсь і відхожу.

Делегація наша доповнилася ще представником від Галицької Армії сотн. Мечником та в визначений день виїхала нашою панциркою в напрямку на Хвастів. Десь на полустанку в невтральній смузі нас перебрала панцирка Добрармії, більшість вояків якої, як виявилося, була з наших-же земляків. На станції Фастів ми були лише пополудні. Полковник терець оголосив нам, що мабуть мине певний час, поки буде точно усталено місце та годину зустрічі обох делегацій, тому ми мали час на обід та відпочинок. Ідемо до буфету першої кляси, яка з нашим прибуттям буквально наводнюється натовпом,

між яким розпізнаємо «стару Гвардію»: жандамерію, редакторів україножерних газет, діячів земських організацій, сестер-патронес, тощо, все це панство дивилося на нас, як на опереткових героїв. Під час обіду й по ньому ми були в центрі уваги, хоч тепер уже при нас «конвой» з трьох-ч кращому вигляді. Тому ми спокійно слу-хали, хоч почали вже здогадуватися, куди він хилить. З легкістю циркового акробата корнет із моментів військових перестрибнув на політичні й, не довго думаючи, заявив нам, що делегація добровольців вважає за передумову до військової конвенції політичну згоду, яку Головне Командування добровольців уявляє собі в більш-менш в культурній автономії територій заселених українським людом. Стосовно Галицької Армії, то про неї мають вони іншу перспективу.

Участь генерала Ніпеніна під час цієї промови була дуже бідна, він лише час від часу кивком голови підтверджував свою згоду з позицією Цімермана. Я від імені делегації заявив генералу Ніпенінові, що наше розуміння ситуації розходиться з Цімермановим і що на підставі наших уповноважень, я пропоную питання політичні усунути з порядку засідання, це перше, а друге, — присутність між нами сотника Галицької Армії сама вже зазначує нашу солідарність.

Мої колеґи, М. Трепет та А. П., пробували обґрунтувати позицію нашої делегації також під оглядом правничим і моральним, а вкінці здіймають питання про силу уповноважень делегатів добровольців щодо інших їх угруповань, наприклад Одеського, де уже прийшло до конфлікту.

З огляду на це, а також різність позицій, обидві сторони постановили перервати переговори на короткий час, щоб делегація доброотирьох солдатів під командою унтер-офіцера — всі одягнені в літні одяги бувшої російської армії. Безпосереднього контакту з натовпом ми вже не мали, але це не заважає одному з наших земляків наблизитися до мене й шепнути мені «У денікінців діло швах». Ледве я обернувся, як мій інформатор зник. Хто він був, для мене лишилося загадкою.

Коло 5 год. нас повели далі, як нам було сказано, на Пост-Волинський. Відвели нам місце у звичайному ваґоні поміж інших пасажирів, від яких нас відокремлено формально. Наш конвой, як і раніше, спокійний, лояльний, не виявляв бажань робити нам якісь прикрости, навіть більше — підстаршина конвою заявляє мені, що добре мене пам'ятає по Катеринославу й наче в своє виправдання додає: «Мобілізували». Ми один одного розуміємо. Наш потяг звичайнісінький, їде собі помалу, все робиться так, як для проформи, ніщо не пригадує того великого діла, на вирішення якого нас так старанно виряджено. Вже сутеніло, коли нас комендатура стації довела до ваґону, де перебувала делеґація Добрармії. Перед ваґоном два «Марковці», чи «Дроздовці» салютують, вперше приймають нас більш-менш пристойно. Після звичайного взаємного представлення, генерал Ніпенін, голова добровольчої делегації представив нам членів своєї делегації. В добровольчій делегації відразу звертає на себе нашу увагу корнет Цімерман своєю презирливо бундючною поставою й солодкавою чемністю. Генерал Ніпенін — навпаки, був діаметрально-протилежний «лейтенантові» — вдумливий, спокійний, розважний, коректний до своїх політичних ворогів, він робив приємне враження, проте його залежність від корнета Цімермана, який очевидно серед представництва білих грав ролю «політкома», була очевидна. Засідання розпочалося з прочитання зазначених вище шости точок.

Члени нашої делеґації підкреслюють важливість справи, свою позицію підсилюємо ще й тим, що в коридор, який утворився сам собою між нашими й добровольчими військами внаслідок київських подій, могла легко прослизнути на північ одеська група червоної 14-ї армії, що у цей час відступала з півдня України. Взаємна згода, на нашу думку, могла б прибрати форму обопільної військової конвенції на засадах політичної взаємної толераности й оперативної співпраці з причин спільних завдань.

У відповідь на наш проект нам прийшлося вислухати досить простору Цімерманову доповідь про те, хто вони, а хто ми, що представляють з себе добровольчі війська, а що наші, хто за ними, хто за нами. Ясно, що в уяві цього «помічника» наша справа представлялася малоцікавою. Це ще можна було стерпіти, бо хто може заборонити в подібних зустрічах представити свою позицію увольців могла одержати нові уповноваження, одначе, як останній аргумент, Цімерман висуває питання про небезпеку, якій підпадають обидві сторони з боку 14-ї совітської армії, що йшла на прорив із півдня на північ і була вже по їх відомостям у безпосередній близькости від Хвастова.

Рух 14-ї совітської армії на північ був з боку командування світської армії талановитим використанням неладів між антибольшевицькими силами на Правобережжі, які властиво самі творили лазівку, якою совітське військо, майже без великих втрат, переводило свій марш-маневр. З дальшого викладу видко, як наша делеґація несповідано опинилася в безпосередній близькости від большевицької групи.

Ми не засиджувалися довго, та бредовці властиво нас і не затримували, скорше була якась похапливість та намагання за всяку ціну випровадити нас. Серед повної нічної тиші з погашеними ліхтарями посувається в темряву саморобний бронепотяг Добрармії, яким вертаємо. Минають полустанки... раптом спиняємося в чистому полі... Командир наказує нам висісти та йти далі самотою, без конвою, до наступної станції, де ми лишили свій панцерник, бо дальше просування поїзду він вважає небезпечним через те, що за його відомостями стація була вже в совітських руках.

Ми рішуче запротестували проти такого поводження з нами й він погодився підвести нас ще кілька кілометрів. Минуло трохи томливого часу, й ми маршеруємо по шпалах Та всьому буває кінець, ми вже підходимо до стації й бачимо, що вона зовсім залишена. Хтось із моїх сопутників находить єдиного мешканця стації, зовсім стару людину, від якого довідуємося, що наші мусіли залишити стацію з огляду на близьке отаборення совітських військ. І от ми знову тягнемося далі. За поспішним маршем навіть і не почули тарахкотіння ваґонетки, яка поспішала нам назустріч.

Все стирає час, пішли в непам'ять неприємні переживання, але не шляхетне поводження з нами бредовців не забудеться...

Отже переговори не повелися. У своїх «Очерках русской смуты» генерал Денікін пише таке:

«Тим часом 31. серпня на Пост-Волинський прибула делегація вже від Українського Головного Командування на чолі з генералом Омеляновичем-Павленком з дорученням усталити демаркаційну лінію й згоду щодо спільної військової акції проти большевиків. Київська Команда, познайомивши делегацію з гаслами Добровольчої армії, ухилилася від безпосередньої відповіди обіцяючи запитати Ставку.»

Далі Денікін пише, що через недобру комунікацію, він одержав доповідь генерала Ніпеніна лише 7 вересня разом з тими проклямаціями, що їх наші літаки ширили по просторах України. Не треба доводити, наскільки ці виправдання неповажні: відповідальні люди вміють, коли це потрібне за їх переконанням, не одержувати своєчасно донесень. Історія таких практик знає чимало.

11 вересня відбулася наша нарада, в якій взяли участь усі чільні на той час особи військові, політичні й державної інспектури. Тема: Що робити далі? На цій нараді не могли не піддати розглядові минулий стратегічний плян та витворену в його висліді стратегічно-політичну ситуацію. В даному разі нам цінна заява на цій нараді Начальника Штабу: «Я стояв, казав він, за похід на Київ і думаю, що був правий. Але ми не рахували на скорий хід армії Денікіна. Вимоги представників уряду щодо переходу в наступ на жаль сьогодні не відповідають нашому стратегічному положенню. Вже ми чули тут, що маємо нині лише 20.000 багнетів... Уявімо собі, що Денікін ішов би помалу, запізнився, ми взяли б Київ. Команда совітської армії була грамотна в стратегії, не будемо недооцінювати червоних, та й ресурсів вони мали досить. Невже вони дарували б нам перемогу легкою ціною? Тож у нас лишилося б тоді не 20.000 багнетів, а значно менше, а хтож рахується зі слабим?!»

Мені невідомо, як мотивували свої погляди сторонники маршу на Одесу, але на мою думку, солідна постава на одеському оперативному напрямі, а слабша на бердичівсько — київському була б доцільніша.

«Час» за нас робив своє діло, з кождим посуванням Добрармії наперед, по слідах Денікіна гуртувалися все більші повстанчі угруповання (за підрахунками самого А.Денікіна уже наприкінці червня 1919 р. їх він нараховує двадцять два, і для боротьби з ними та для охорони тилових комунікацій денікінці знімали з світського фронту цілі бойові частини, що послаблювало їх наступ на червоних), а тому, не буде фантазуванням, що такий стан річей витворював новий фронт, досі у нас невиданий, в науці військовій мало знаний, але в тогочасних умовинах — важливий фактор. І ось та фаза, яку ген. Денікін схарактеризував «Положеніє становілось грозним і требовалось ісключітельних мер».

Гарні мотиви Українського Головного Командування: «Надаємо величезного значіння здобуттю Києва не тільки в політичному, а й моральному відношенню, але й у військовому та економічному через те, що із здобуттям Києва ми перерізуємо весь зв'язок півдня правобережної України з північчю й, таким чином, все те величезне майно, яке мається на півдні України, попаде у наші руки», як бачимо, не виправдалося на ділі. Щоб покінчити з цим боком справи, скажу, що цілком поділяю думку ген. Денікіна:

«Стратегія зовнішньої війни має свої закони, вічні й незмінні, що мають ту саму вартість як для часів Цезаря, Ганнібаля, Наполеона, так і для минулої світової війни. Але умови громадянської війни, не порушуючи основних моментів стратегії, змінюють їх відносне значіння, іноді в такій мірі, що наче здається: не то фальшивий сам закон, не то відбувається його порушення.»

Засліплений пишним розгортанням своєї офензиви він сам недоглянув дійсних чинників боротьби й з погордою поставився до соціяльного й національного моменту, ***забуваючи, що слабий фізично, але сильний духом і віруючий у своє майбутнє нарід, падаючи в пропасть, може стягнути за собою й переможця.***

Як би там не було, а з фіаском 13 вересня розпочинається нова лінія нашої поведінки: ми беремо на себе роль гальма всіх починів Денікіна, яка скоро дає свої дійсні плоди та, на жаль, обставини операцій наших військ, головно під оглядом санітарним, а внаслідок цього й під оглядом кількісним були вже зовсім не ті, що на початку літа.

Таким чином, українське національне військо знов воювало на двох фронтах

Які б не були незадовольняючі здобутки кривавих боїв за наше національне діло в минулому, але не можна не зафіксувати того, що наше національне діло вийшло вже на форум світовий...»

Додаток 26

Як згадував А. Денікін: *«...в начале октября вооруженные силы юга Росии занимали фронт паралельно нижнему плесу Волги до Царицына и далее по линии Воронеж — Орел — Чернигов — Киев — Одесса. Этот фронт прикрывал освобожденный от советской власти район, заключавший 18-ть губерний и областей, пространством в 810 тыс. кв. верст, с населением в 42 млн. Положение советской России даже в глазах совета комиссаров представлялось, как критическое. Вооруженные силы юга располагались:*

войска киевской области (генерал Драгомиров), 9-ть тысяч, впереди Киева и по Десне у Чернигова (включительно);

Добровольческая армия (генерал Май — Маевский) 20-ть с половиной тысяч , от Чернигова к Орлу и до Дона;

Донская армия (генерал Сидорин), 50 тыс., от Задонска до устья Иловки.

Кавказская армия (генерал барон Врангель), 14, 5 тыс. в районе Царицына, имея часть сил против Астрахани, на обоих берегах Волги.

Отряд из состава войск Северного Кавказа (генерал Драценко), 3 — 5 тыс. против Астрахани с юга и юго — запада.

Всего на противобольшевистком фронте Киев — Орел — Воронеж — Царицын — Астрахань иы имели 98 тыс. против 140 — 160 тыс. большевиков. Боевая ценность наших частей была далеко не одинакова. Наиболее крепкая духом Добровольческая армия наступала на Орел-тулу — Москву, и этим фактом обусловливалось главное направление удара.

Что же касается резервов, то не только они, но даже и часть сил действующих армий к тому времени была отвлечена на «внутренний фронт» для усмирения восстаний, поднятых Махно и другими отаманами и заливших большие просторы Украины. В частности, Добровольческая армия была ослаблена выделением сил на внутренний и на киевский фронты, под Чернигов. Часть сил киевской группы вела борьбу с петлюровцами и повстанцами.

После неудачи августовского наступления, красное командование подготовило новый план наступления... красным командованием были образованы две группы: одна, из резерва главкома и части 14-й армии к северо-западу от Орла для действия на Кур-

ско — Орловской железной дороге, вторая, — к Востоку от Воронежа, из конного корпуса Буденного, который должен был разбить добровольческие части под Воронежем и ударить в тыл орловской группы в направлении на Касторную.

Таким образом, в предстоящем новом общем наступлении главный удар с двух сторон был занесен против Добровольческой армии, выдвинувшейся к Орлу. Стратегически, этот удар преследовал цель разобщения донской армии от Добровольческой и разгрома последней, политически — разъединение добровольчества и казачества. Группировка сил противника не была для нас тайной, но ввиду отсутствия у нас резервов, парировать намеченные удары можно было лишь соответсвующей перегруппировкой войск. Удар с линии Орел — Севск, выводивший противника на фронт корниловской и дроздовской дивизий, не внушал мне опасений. Угроза же со стороны Воронежа левому флангу донской армии была более серьезна. Поэтому я, не приостанавлмвая наступления Добровольческой армии на линию Брянск — Орел — Елец, 17 сентября вновь предписал донской армии ограничиться в центре и на правом фланге обороной, чтобы сосредоточить надлежащие силы на своем левом фланге, против Лисок и Воронежа. Чтобы усилить наши силы в состав донской армии была передана конница генерала Шкуро, находившаяся в воронежском районе.

Выполненние этих планов сторонами приводило к встречным боям, развернувшимся в генеральное сражение на пространстве между Десной, Доном и Азовским морем, — сражение, которому суждено было решить участь всей кампании. Конная группа Буденного, усиленная пехотной дивизией 8-й армии, численностью до 15 тыс., отбросив донцов к югу, повела наступление на Воронеж. После девятидневных боев с переменным успехом, конница генерала Шкуро (4-ый донский корпус и 3-й конный корпус были ослаблены выделением сил против Махно, например, терской дивизии) вынуждена была оставить Воронеж и отойти на правый берег Дона. Переправившись через Дон, Буденный, в свою очередь, с боями вышел к Нижнедевицку, угрожая Касторной и тылу 1 — го Добровольческого корпуса.

Между тем, с 1 октября началось наступление западной ударной группы большевиков: на 500–верстном фронте от Бахмача до Задонска шли тяжелые бои Добровольческой армии против превосходящего ее сил противника. Ослабив свое правое крыло и сосредоточив главные силы на брянском направлении, генерал Май-Маевский успел нанести ударной группе 14 — й красной армии ряд поражений под Севском и Дмитровском (дроздовцы, корниловцы, марковцы), в то время, как его войска на орловском и тульском направлениях успешно отбивали наступление 13-й красной армии. Но общая обстановка у Воронежа, заставила армию оставить Орел и Ливны. Встречая сопротивление лишь тонкой линии марковской дивизии , 13-я красная армия продолжала наступление и нескольео ее полков в двадцатых числах прорвались к Фатежу и Шитрам, угрожая Курску. В то же время, группа Буденного, с 24 октября атаковала Касторную, встречая сильное сопротивление занимавшего ее марковского полка и конницы Шкуро.

В результате кровавых боев, непристанно маневрируя, одерживая не раз частые успехи, и неся большие потери, войска добровольческой армии отошли на линию: Конотоп — Глухов — Дмитриев — Касторная. На донском фронте, в течение октября, происходили встречные бои с переменным успехом… донская армия отошла правым флангом за Дон и центром за Хопер.

На западе войска киевской группы генерала Драгомирова с трудом выполняли свою задачу, — очищение правого берега Днепра и левого, — Десны. Мы овладели Черниговом, но в то же время правый фланг 12-й советской армии, освобожденный от угрозы со стороны поляков вследствие заключенного ими перемирия, неожиданно перешел в наступление от Житомира, и овладел Киевом, трое суток на улицах города шли бои, после чего противник был отброшен за р. Ирпень. Левобережные части киевских войск разбили противника, наступавшего на Чернигов. Но к концу октября, новое наступление по всему фронту 12-й красной армии заставило нас оставить Чернигов, 5 ноября большевики заняли Бахмач, что было прямой угрозой левому флангу Добровольческой армии.

После весеннеого разгрома, понесенного Махно (1888 — 1934 рр., малорос, керівник селянського повстанського на півдні України 1918 — 1921 рр., анархіст, розробив

тактику ведення мобільної партизанської війни, не був прихильником Української держави), *он бежал с небольшим конным отрядом в район Александровска, теснимый с востока нашими частями, Махно продвигался вглубь Украины и в августе, задержавшись в районе Елисаветграда — Вознессенска он был снова разбит парвым крылом генерала Шиллинга и к началу сентября, продолжал движение на запад и подоше к Умани, где попал в полное окружение: с севера и запада — петлюровцы, с юга и востока — части генерала Слащева.*

Махно вступил в переговоры с петлюровским штабом и обе стороны заключили соглашение об взаимном нейтралитете и снабжения армии Махно боевыми припасами… 13 сентября Махно неожиданно разбив два полка генерала Слащева, двинулся на Восток…. Движение это проходило на сменных подводах и лошадях с необыкновенной быстротой, 13 сентября — Умань, 22 — го его банды переправились через Днепр, где сбив наши слабые части, наскоро брошенные для прикрытия переправ, и 24 — го сентября он появился в Гуляй-Поле, пройдя за 11 дней больше 600 верст в ближайшие две недели восстание распространилось на обширной территории между нижним Днепром и Азовским морем. Сколько сил было в распоряжении Махно не знал никто, даже он сам, определяя их в 40 тыс. В начале октября в руках повстанцев оказались Мелитополь, Бердянск, где взорвали артиллерийские склады и Мариуполь… подходили к Синельникову и угрожали Волновахе, нашей артиллерийской базе. Наши мелкие части, местные гарнизоны, запасные батальоны, отряды государственной стражи, махновцами легко разбивались… положение становилось грозным итребовало мер исключительных… для подавления восстания, невзирая на серьезное положение на фронте, пришлось снимать с него боевые части и использовать все резервы… в районе Волновахи сосредоточены были терская и чеченская дивизии и бригада Донцова (кроме указанных частей, против Махно были брошены 3 полка, 3 запасных батальона и др. мелкие части). Общее командование над этими силами поручено было генералу Ревишину, который 13 октября перешел в наступление на всем фронте. Наши войска в течение месяца наносили один удар за другим махновским бандам, которые несли огромные потери и вновь пополнялись, распылялись и воскресали, но все же катились к Днепру Здесь, у никопольской и кичкасской переправ, куда стекались волны повстанцев в надежде прорваться на правый берег, они тысячами находили смерть.

К 10 ноября весь левый берег нижнего Днепра был очищен от махновцев… но Махно, с большой бандой, перейдя Днепр, бросился к Екатеринославу и взял его… с 14 по 25 ноября злополучный город трижды переходил из рук в руки, оставшись в конце концов за Махно. Успехи наших войск на киевском фронте позволили мне выделить из их состава корпус генерала Слащева, который выбил Махно из Екатеринослава, но уличные бои в городе продолжались до середины декабря.

Это восстание, принявшее такие огромные размеры, расстроило наш тыл и ослабило фронт в наиболее трудное для него время.

Между тем, в начале ноября, ударная группа Буденного, отбросив конницу Шкуро, взяла Касторную, выйдя в тыл нашей пехоте. Под ударами 13-й и 14-й красных армий, и группы Буденного, Добровольческая армия, неся большие потери, особенно на своем правом фланге, медленно отходила на юг.

К середине ноября мы потеряли Курск, а фронт Добровольческой армии проходил через Сумы — Лебедян — Белгород — Новый Оскол. В ближайшем тылу, Харьковской и Полтавской губерниях, разрастались восстания, банды повстанцев все более наглели, и для их усмирения требовалось выделения все новых и новых сил.

Конная группа Шкуро, действовавшая в стыке между Добровольческой армией и -не могла противопоставить большевисткой ударной группе в силу своей малочисленности должного отпора.

Ко второй половине ноября в район Волчанск — Валуйки, путем большого напряжения, сосредоточены были подкрепления, колторые вместе с ядром мамонтовской группы (Шкуро отбыл в отпуск по болезни) , составляли отряд силою в 7 тыс. сабель, и 3 тыс. штыков при 58 — ми рудиях, снабженный танками, бронепоездами и авиационными средствами (в состав конного отряда входили 4-ый донский корпус, 3-й конный корпус, 2-й кубанский корпус, сводная кавалерийская дивизия, 2-я пластунская бригада).

На этот отряд возлагались большие надежды.

К концу ноября 1919 г. обстановка на противобольшевистком фронте вооруженных сил юга была такова:

На западе, в Киевской области, войска наши держались на р. Ирпень и у Фастова, левое крыло 12-й красной армии, прервав связь между киевскими войсками и Добровольческой армией, подвигалась с боями по левому берегу Днепра к самому Киеву, одновременно угрожая Черкассам и Кременчугу.

В центре, отдав Полтаву и Харьков, Добровольческая армия вела бои на линии от Днепра на Константиноград — Змиев — Купянск, далее шел фронт Донской армии, отброшенной от Павловска и от Хопра к Богучарам и за Дон, Главным образом, благодаря конному корпусу Думенко, вышедшему в разрез между 1-м и 2-м донскими корпусами. Между Добровольской и Донской армиями образовался глубокий клин к Старобельску, в который прорвалась конница Буденного (к концу осени 1919 г. усиленная конницей и пехотой, эта красная группа образовала 1-ю конную армию Буденного).

На востоке в начале ноября 10-я красная армия перешла вновь в наступление на Царицын, но была отброшена кавказской армией с большими оптерями для красных... Общая идея дальнейшей операции ВСЮР заключалась в том, чтобы обеспечив фланги (Киев, Царицын), прикрываясь Днепром и доном, перейдя на всем фронте к обороне, правым крылом добровольческой и левым крылом Донской армий, нанести удар группе красных, прорвавшихся в направлении Воронеж — Ростов.

К середине декабря, стратегическое положение положение вооруженных сил юга Росии было таково:

к 3 декабря войска Киевской области под напором 12-й красной армии оставили левый берег Днпера и Киев. Общая обстановка заставила меня отказаться от наступальных действий на этом театре, и возложить на генерала Шиллинга лишь прикрытие Новороссийска и Крыма, чтобы главные силы войск этой области в район Екатеринослава, чтобы быстро ликвидировать банды Махно, которые по прежнему сковывали корпус Слащева и для дальнейшего удара во фланг и тыл противника, наступающего против Добровольческой армии.

Войска Шиллинга, ведя постоянные бои с повстанческими бандами и 12-й красной армией, нанесли последний сильный удар у Черкасс, постепенно отошли на линию Вапнярка — Бобринская, и далее по Днепру.

Добровольческая и Донская армии пордолжая отступление, отошли на линию Екатеринослав — Дебальцево — Каменская и далее к направлению к устью Хопра. Дон на всем участке между Хопром и Иловлей, перешем под контроль большевиков, выходившими в тыл центральной нашей группе, а последняя пододвинулась уже к Ростову на 200 и Новочеркаску на 140 верст. Терялась всякая связь между Донской и Кавказской армияим.

Эти обстоятельства заставилит меня оттянуть войска с царицынского фронта. Директива от 15 декабря ставила войскам такие задачи: Кавказской армии отойти за линию реки Сал для прикрытия ставропольского и тихорецкого направлений, Донской и Добровольской армиям стать между реками Миус и Северный Донец, прикрывая Ростов и Новочеркасск войсками генерала Шиллинга.

К 23 — 25 декабря Добровольческая и Донская армии отошли непосредственно к Ростову и Новочеркасску..

25 декабря после боев, которые пордолжались два дня, 25 декабря донский корпус, прикрывавший Новочеркасск, под давлением конницы Думенко сдал город и отошел к Дону.

26 декабря клнница Буденного почти полностью уничтожила терскую пластунскую бригаду, поставленную в центре добровольцев, и опрокинула конницу Топоркова.

На остальном фронте добровольческого корпуса, весь день шел ожесточенный бой, причем, все атаки красных были нами отбиты, отбита была и ворвавшаяся в прорыв позиций терцев неприятельская конница. Наше левое крыло (дроздовцы и конница Барбовича) переходило в наступление, отбросисив большевиков и преследуя их 7 верст. Но со стороны Новочеркасска нам выходили в тыл уже колонны неприятеля. И когда дроздовцы и корниловцы, отступая по приказу, проходили через Ростов и Нахичевань, города эти уже были в руках красных, после тяжелых боев эти наши части прорвались на левый берег Дона.

27 декабря на левом берегу Дона находилась уже вся наша армия…. Красные войска сделали несколько попыток на плечах отступающих наших частей с ходу форсировать Дон, но были отражены с большими потерями для красных.

На западе генерал Шиллинг, во исполнение своей задачи, двинул корпус генерала Слащева из Екатеринослава вниз по Днепру для прикрытия Северной Таврии, корпус генерала Промтова и бывшие киевские войска под начальством генерала Бредова, Шиллинг развернул на линии Бирзула — Долинская — Никополь. В это же время, Слащев, перебросив свои тылы в Крым, стал между Днепром и Азовским морем на высоте Мелитополя. В этих районах в течение всей второй половине декабря войска генерала Шиллинга вели бои против 12-й, 13-й, 14-й красных армий и отрядов Махно, а также других повстанческих отрядов.

Трехмесячное отступление наше, краяняя усталость войск, поредение армий, развал тыла, картина хаотических эвакуаций, произвели ошеломляющее впечатление на общественность, отозвалось болезненно на состоянии духа армии и создали благоприятную почву для пессимистических настроений и панических слухов.

С середины января 1920 г. началась упорная и жестокая борьба Махно с красными войсками. Это обстоятельство способствовало обороне Крыма Слащевым. Пехота противника была деморализована и выдохлась полностью… только конницы Буденного и Думенко, состоявших, главным образом, из донских и кубанских казаков, рвавшихся в родные места, не потеряли боеспособности.

К начале января 1920 г. вооруженные силы юга насчитывали в своих рядах 81 тыс. штыков и сабель при 522-х орудиях. Настроение наших войск было неодинаково, в добровольческом корпусе невзирая на все пережитое, сохранились дисциплина и боеспособность, активность и готоность продолжать борьбу…. Численно слабые (особенно пострадали 2-я пехотная и марковская дивизии) были сильны духом…. В Донской же армии был потерян дух…» .

Також, досить виразно про ці події згадує і генерал Я. Слащов-Кримський: *«.... начавшийся в октябре разгром Добровольческой армии под Орлом быстро разрастался. Если ранее народные массы охладели к Добровольческой армии и ее целям, то при ее отступлении это охлаждение быстро переходило в открытую враждебность. Нелады Деникина с Кубанской радой разложили вконец Кубанскую армию. Донская армия вовсе не стремилась на Москву, а ее молодые элементы не питали вражды к советской власти и совершенно не хотели драться. Оставалась Добровольческая армия и войска главноначальствующих: Киева — Драгомирова и Одессы — Шиллинга. Чувствовалась полная неустойчивость. Солдатская масса была индифферентна, низшее офицерство было развращено во время гражданской войны своими начальниками и, не имея точного определенного лозунга, за которым шли бы массы, колебалось.. Их удерживал лишь страх перед репрессиями красных... Недоверие к высшему командному составу росло, грабежи и кутежи лиц этого состава были у всех на виду. Богатое казачество, пострадавшее материально в 1918 году, пожелало восполнить свои убытки, и отправляло вагонами награбленное имущество в свои станицы, и туда же гнало лошадей табунами, дело дошло до того, что казачьей части нельзя было спешиться для боя, потому что ни один казак не хотел сзади оставлять свою лашадь с седлом, к которому были приторочены денежные суммы и ценности, конечно награбленные.*

Лозунг «За Отечество!», не был в состоянии поднять широкие народные массы и двинуть их на Москву.. Кадровое офицерство было воспитано в монархическом духе, политикой не интересовалось и ничего в ней не смыслило.

Белые в декабре отступали по всему фронту, На главном направлении красных (Орел — Ростов) стояла Добровольческая армия Май-Маевского, правее — донцы и кубанцы, левее — Шиллинг и Драгомирров. У Екатеринослава действовал против Махно под моей командой 3-й армейский корпус, к которому были присоединены Донская конная бригада Морозова, Терская — Склярова, Чеченский сводный полк и 1-й стрелковый и Славянский полки.

В декабре Май-Маевский был отрешен от должности и заменен Врангелем. Дело не улучшилось, и армии катились на Кавказ. Врангель был тоже отрешен и заменен Кутеповым. Обстановка складывалась тревожная…. У 3-го корпуса был полный ухпех против Махно, и все же, учитывая обстановку, я 19 декабря объявил по городу Екате-

ринославу, что ввиду приближения красных за город не ручаюсь и предлагаю желающим выехать из города, для чего назначаются поезда ежедневно в 15 часов с 20 декабря. Между тем, красные приближались.

26 декабря я получил приказ Деникина отправить в распоряжение Шиллинга бригаду Склярова, а с остальными частями отходить в Крым и принять на себя оборону Северной Таврии и Крыма.

Армии Деникина отходили двумя крупными группами: 1) во главе со Ставкой, в составе Добровольческой армии, донцов, кубанцев, терцев — на Кавказ и 2) войска Шиллинга и Драгомирова — в «Новороссию», прикрыв Николаев и Одессу.

Командование, очевидно, рассчитывало задержать красных на Дону, или, в крайнем случае, в районе Буга с тем, чтобы оттуда вновь перейти в наступление, действуя по внешним операционным линиям. Численность чисто боевого состава обеих армий (красных и белых) были почти равна — около 50 тыс. каждая, но у белых были сильное разложение и дезертирство, а у красных, большашие потери и усталость…»

Додаток 27

Перебіг Зимового походу Української армії такий: «… знесилені пошестями та руїною тилу українські військові частини все далі й далі відходили під ворожими ударами в північно-західному напрямку, все зменшуючи й зменшуючи свій маневровий плацдарм. Стійкість війська й уперті ар'єргардні бої (особливо бої за Вапнярський залізничий вузол) варті подиву. Дороги стали цвинтарем не лише людей, а й коней і худоби. Часом, через кожних сто кроків можна було бачити їхні задубілі трупи.

Денікінції зайняли Проскурів раніше, ніж підійшли південні наші групи. Там загинули рештки тилу армії. До катастроф на фронті додалися труднощі й авантури в тилу, а саме, Пашковецька волость оголосила свою власну незалежну республіку й стала на перешкоді відходу наших тилів на Старокостянтинів. Крім того, в армії ширилась отаманщина, оскільки командувач повстанцями отаман Волох зі своїми гайдамаками почав провадити свою відкриту розкладову роботу в армії й не виконував оперативних наказів командарма.

Наказом від 23 листопада ч. 03132 (с. Війтівці) Головне Командування армії видало перший наказ: «представник польського командування офіційно заявив, що при переході українських військ через лінію, зайняту польськими військами, ці війська будуть роззброєні й інтерновані. Головний Отаман вирішив із усім військом скупчитися в Старокостянтинові й відходити в напрямку на Шепетівку. Остаточне рішення Головний Отаман прийме по прибутті до Вас.

Відносно штабу Дієвої армії, Головний Отаман наказав усім, хто бажає, вирушити з ним у похід, решта ж військових частин підлягають розформуванню».

На нараді в Старокостянтинові, що відбулась 27 листопада обговорювались дві ідеології: *урядова, демократична УНР, в особі Головного Отамана С. Петлюри і Волоха, радянська, московсько-більшовицька.* Виступ Волоха і його диспут із Головним Отаманом, залишили у всіх присутніх на цій нараді важке враження, близькою до внутрішньої кризи, і, власне кажучи, Старокостянтинівська нарада вже передвіщала майбутні озброєні виступи «волохівців» проти нашої загальної української справи.

За результатами Старокостянтинівської наради вирішено воєнними акціями виграти якнайбільше часу.

26 листопада терени, що їх займала армія, обмежувалися лініями: *на півдні — Старокостянтинів — Хмельник; на сході — Хмельник — Бердичів; на півночі — залізницею Бердичів — Шепетівка; на заході — лінією, що тяглася на 20 кілометрів на захід, від залізниці Шепетівка — Проскурів.*

28 листопада Запорожці, після важкого бою з денікінцями, залишили Старокостянтинів. Відтак, армія втратила свій маневровий плацдарм і скупчилася головними силами в загрозливий трикутник: *Любар — Шепетівка — Миропіль (внутрішня площа цього трикутника складала близько 30-ти кілометрів).* Вороги вже не вели військових дій проти української армії, а лише блокували її, вважаючи, що справа вже вирішена, й залишили її до самознищення в останній агонії. У цей час, державний апарат

розмістився (29 листопада) в Любарі. Цей загальний жахливий стан доповнював розпочату поляками на початку грудня окупацію наших західніх областей, через що фактично остаточно замкнулося коло над рештками української армії. Три прапори: польський у Шепетівці, добровольчий — у Старокостянтинові й червоний — у Бердичеві, оточили українських борців під жовто-блакитним прапором, які стояли в Любарі.

Саме при таких обставинах 4 грудня старші військові начальники, члени Ради Міністрів та представники політичних партій, були запрошені до містечка Чортория (поруч із Любаром) на нараду, під головуванням Головного Огамана С. Петлюри.

Загартовані довголітньою боротьбою представники Дієвої армії на Чорторийській нараді висловились за продовження військових дій.

Водночас, ситуація погіршувалась тим, що навіть у старшому командному складі епідемія тифу зробила свої серйозні спустошення: полковники — Удовиченко, Омелянович-Павленко молодший і Базильський перебували в госпіталях, а тогочасний командувач армією, отаман Василь Тютюнник і його начальник штабу, полковник генерального штабу Мишківський були на цій нараді вже також хворими на тиф.

Чотири з п'яти командирів груп, а саме: Ю. Тютюнник (командир Київської дивізії), Загродський (командир Волинської дивізії), Трутенко (заступник полковника Удовиченка) і М. Омелянович-Павленко, (командир Запорозької групи), підтримали позицію Уряду, що боротьбу за визволення України необхідно вести й далі, але іншим способом — партизанським. Командир дивізії Січових стрільців Є.Коновалець заявив Уряду, що його частина не вестиме дальшу боротьбу, але чималий відсоток галичан було в інших частинах армії, що вирушила в Зимовий похід *(причини, що привели Січовиків до такого рішення — невідомі).*

Згідно з затвердженою ухвалою, військо мало перекинутися на вороже запілля, дезорганізувати ворожі тили, комунікації й засоби зв'язку, організувати повстанський рух, підтримати серед українського громадянства віру в українську справу, а найголовніше, — зберегти до наступної весни кадри армії.

У своїй ухвалі старші військові начальники Дієвої армії базувалися на таких підставах:

1) з часу, коли в армії Денікіна розпочалась загальна мобілізація і збільшення її чисельності, в ній розпочалась деструктивна робота національних українських сил, ця розкладова робота після київських подій стала особливо інтенсивною,

2) припинення наступу добровольців на всьому їхньому антибільшовицькому фронті вказувало на відсутність у них резервів,

3) з початком відступу добровольчої армії, буде створено сприятливе становище для більш-менш безпечного перебування нашої армії на території України,

4) у прихильності українства до Української армії сумніву не було, негативний бік походу полягав у тому, що похід повинен був відбутися, в переважній своїй більшості, взимку,

5) слід було рахуватися з настроями в Українській армії, що була рішуче проти всякого її інтернування будь якою країною.

Переходячи до нового способу боротьби, не можна було й думати про утримання будь-якого району для організаційної роботи Голови Української Держави та її Уряду, тобто, не могло бути ніяких столиць. Уряд призначив своїх заступників до військових частин, а саме, політичних референтів: М. Гарасима, Загурського, М. Левицького, В. Совенка, П. Чубка, П. Феденка та В. Шкляра.

Під час наступної наради, що відбулась 6 грудня, надійшла інформація, що поляки захопили на станції Миропіль увесь штаб Запорозької групи, з якого тільки двом ад'ютантам М. Омеляновича-Павленка вдалося втекти і добратися до Чорторії. Дорошенківський полк Запорозької групи також був несподівано оточений польськими частинами та інтернований.

Далі надходили все нові та нові тривожні звістки. Все це викликало потребу прискорити реалізацію усіх останніх рішень. Головного Отамана С. Петлюри на цій нараді не було, бо 5 грудня він вирушив до Польщі, а нараду провадив Голова Ради Міністрів І. Мазепа.

Головним питанням було призначення нового військового Командування. М. Оме-

ляновичу-Павленку судилося, щоб цей важкий обов'язок було покладено на нього, при чому, Головне Командування, Уряд і старші військові начальники в цьому питанні були одностайної думки.

За результатами цієї наради було прийнято Звернення Українського Уряду до українського громадянства, яким мали керуватися армія і урядовці у подальшій своїй діяльності.

У цьому Акті, зокрема, йшлося таке: *«...в цей момент кінчається один період — період нечуваної геройської боротьби й великих страждань українського народу. Доля судила, що український народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалась і вважається, як принадна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати збройною силою, а не як хата вільного українського народу і свобідних рівноправних меншостей цієї країни.*

Російські комуністи бажають за допомогою матеріальних багатств України піддержати Совітську Республіку. Російські контрреволюціонери почали відновлення російської царської імперії походом на Україну. Імперіялістичні держави Европи будують свою політику на Сході через поневолення України. Тому не дивно, що український народ, полишений лише на власні сили, не міг досі стати твердо на ноги в будівництві своєї держави...лише завдяки надзвичайному героїзмові народу й війська, держалися ми проти наших противників.

За час цієї боротьби в боях полягло велике число нашого вояцтва, а ще більше вірних синів України... Держави світу не тільки байдуже дивилися на те, що український народ гине без усяких санітарних засобів, але навіть заборонили привозити в Україну потрібні нашому військові ліки та зброю.

Уряд Української Народної Республіки й республіканське військо, що заводили лад і порядок на території України, опираючись на демократичні засади, не були в силі виконати свої завдання, бо буржуазно-демократична Европа відрізала нашу територію від взаємовідносин зі світом, унаслідок чого наш край знову кинуто в чорну, страшну анархію.

Через те, все наше державне діло стояло перед катастрофою: в січні 1919 року — в Києві, в лютому — у Вінниці, в травні — у Волочиському, в червні — в Кам'янці. Все це етапи українського народу на Голгофу.

Український народ, змужнілий та героїчний піднімався він у своїм завзятті до свого самостійного життя, до нових спроб стати вільним і рівноправним громадянином світу, і напевно наше робітниче й селянське військо виконало б свої завдання, коли б тяжкий іспит історії не знесилив матеріально й морально наших організованих сил...

Наше військо залишило райони Кам'янця, Проскурова та Старокостянтинова й перейшло в місцевість, де б наша армія могла відпочити, поправитись і знову, як організована й дисциплінована сила, піти в наступ проти ворога. Відступ армії в тяжких умовах розладнав наш державний, урядовий, фінансовий апарат і зруйнував постачання армії.

У критичний для української державності момент, коли наша армія зосереджувалася в районі містечка Любара, жменька авантюристів, прикриваючись совітськими лозунгами, пограбувала державну скарбницю. Цим наша армія поставлена в ще важче матеріальне становище.

У зв'язку з означеним станом речей, Уряд Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить до інших способів боротьби за нашу Державність. Військо одержить від Вищого Командування ті завдання, які воно повинно надалі виконувати. Уряд Республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи зв'язок із народом і військом, керувати справами України й заступати її перед другими державами й народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої Республіки...

Господарюванням чужоземців Україна доведена до крайньої руїни й безладдя. Народ України й наше республіканське військо знає, що в большевизмі порятунку немає. Большевицький комунізм на українському грунті не приймається, він може посіяти тільки нову громадянську війну, нове кровопролиття...

Тяжкий момент, що його переживає наш рідний край, вимагає від нас великої саможертви. Але ніщо на світі не дається без боротьби. Дворічною своєю боротьбою з ворогами України ви поважно поставили перед усім світом справу визволення нашого народу.

Українська Народна Республіка держиться своїми власними силами й, наперекір нашим лютим ворогам, вона буде жити вільно й самостійно. Як раніше, так і тепер нашим кличем буде — Самостійна Народна Республіка. Тільки в самостійній республіці може трудящий народ України, без різниці національностей, здобути собі землю, волю й громадянські та національні права…

М. Любар, на Волині, 2 грудня 1919 року.»

До полудня 6 грудня нарада закінчилась. Від голови Ради Міністрів І. Мазепи, М. Омелянович-Павленко, за підписом Головного Отамана С. Петлюри отримав наказ зайняти пост командувача армією УНР. У цьому наказі, зокрема, йшлося:

«Голова Директорії УНР 5 грудня 1919 року м. Чортория, ч.10. Отаманові Омеляновичеві-Павленкові.

У зв'язку з новим завданням, що покладено на Дієву Армію, наказую Вам приступити до виконання обов'язків Командувача Дієвою Армією й одночасно продовжувати керування Запорозькою групою.

Дальші вказівки відносно діяльності армії Ви маєте одержувати від мене через Уряд УНР.

Заступником Вашим призначаю отамана Юрка Тютюнника, котрого Ви повинні про це повідомити.

Головний Отаман військ УНР Петлюра
Начальник штабу отаман Юнаків»

Крім цього документу усім командирам дивізій було видане ще окреме уповноваження від Командувача армією (Наддніпрянською) такого змісту:

«Командувач Армією УНР, від 6 грудня 1919 року, Ставка. Отаманові (далі було зазначено прізвище відповідного командира).

З одержанням цього Ви призначаєтесь начальником (назва дивізії) загону. Ви користуєтесь диктаторськими правами у відношенню розпоряджень, викликаних воєнними потребами.

Отаман В.Тютюнник
Начальник штабу генерального штабу полковник Мишківський»

На цих двох документах вище Командування армії й базувалося в усіх своїх подальших діях.

Щохвилини надходили все нові повідомлення про дезорганізацію польськими військами нашого тилу. Через те М. Омелянович-Павленко запросив командирів дивізій до сусідньої з місцем наради кімнати, щоб обміркувати перший оперативний план.

Без особливих суперечок перемогла думка про негайний перехід до активних військових дій. У зв'язку з цим, М. Омеляновичем-Павленком був запропонований і прийнятий такий план дій:

1. Смугу для прориву вибрано в районі розташування Галицької армії, що в той час розташовувалась районі Козятин — Гайсин — Вінниця — Хмельник. Для реалізації цього плану полковнику Долудові було поставлене завдання негайно прибути до місця постою командування УГА (м. Вінниця) й порозумітися в цій справі з генералом Микиткою (полковник Долуд мав передати генералові Микитці особистого листа Омеляновича — Павленка).

2. Загальний напрямок руху Любар — Липовець (точно для середньої колони: Любар — Краснопіль — Заливанщина — Самгородок — Вівсяники).

3. Схема операції:

а) 6 грудня всі частини, що брали участь у поході, мали відірватися від польського кордону й зосередитись у південно-східній частині трикутника Шепетівка — Миропіль — Любар (вихідна позиція).

б) Від 7–9 грудня марш через розташування Галицької армії і 10–11 грудня — форсування залізниць Янів — Бердичів і Вінниця — Козятин, на дільниці між ст. Голенди (біля Козятина) й Гулівці (біля ст. Калинівки).

в) Після форсування залізниць угруповання розташовується в трикутнику: с. Прилуки — Вахнівка — Вівсяники.

Ситуація в смузі обраній командуванням для прориву, уявлялася так: поміж галицькими частинами були лише невеликі частини добровольців, але залізниці, особливо вузлові станції, були виключно під контролем і охороною Добровольчої армії.

Таким чином, головними перешкодами на шляху армії могли бути залізниці. Через це, вся увага при виконанні завдання мала бути звернена на вміле форсування двох залізничих ліній.

Швидкість і несподіваність дій, — мали стати козирями рейдуючої української армії.

Такий, у загальних рисах, був перший оперативний план, згідно з яким розпочався Зимовий Похід Армії УНР у ворожому тилу.

Голову Ради Міністрів М. Омелянович-Павленко поінформував, що армія вирушить у похід 7 грудня: *сумний вигляд мав район, де перебувала тоді армія. Наприклад, недалеко від Любара перебувало багато вантажних паровозів, частково знищених, а частково ще цілком у пристойному стані, було багато возів, навантажених різним майном і залишених без догляду на дорозі, бо знесилені коні нездатні були їх везти, підводи — з хворими, пораненими, які розпачливо просили допомоги. Найважче враження справляли напіводягнені, з шматтям на ногах, замість чобіт, легко поранені й хворі козаки, що тяглися за обозами. Потрібна була велика самопосв'ята й глибоке переконання в правоті своєї справи, щоб допомогти їм усім, перетерпіти все те лихо.*

Того ж вечера бачив М. Омелянович-Павленко на марші стройову колону Запорожців та деякі інші частини й дивився на цих людей, що були змучені безупинними маршами й боями. Все тіж самі ясні, привітні обличчя, повні довір'я та відданості, навіть не чути було даремних запитань. Та й нащо запитувати? Всі знали: **Українська армія йшла вглиб України.**

У холодні, брудні зимові дні, військова операція розвивалася математично точно. Поява наших колон у районі розташування галичан було для них повною несподіванкою, наші колони швидко минули їх.

Виконання відповідало постанові:

«10 грудня о 23 годині вибухи на півдні й на півночі свідчили про роботу кінноти Київців та Волинців, через непролазне болото, в цілковитій темряві колони наші посувалися зі швидкістю доброго маршу. При нормальних умовинах такими манівцями, й вдень можна було цілком заблудитися.

Через с. Черепашинці (10 кілометрів на північ від Калинівки) шлях проходив через страшне болото. 3-я стрілецька дивізія ледве з нього вибралася, всі важкі вози довелося залишити, 2 гармати і 2 кулемети також прийшлося покинути й використати коней від них, щоб витягти інші 2 гармати. (Склад дивізії на початку походу: старшин та козаків — 1000, гармат — 4, кулеметів — 10, кінноти — 100 шабель».

12 грудня вранці обидві залізниці були вже позаду.

Київцям, що йшли в південній колоні разом із полком Чорних Запорожців, вдалося на станції Гулівці захопити два потяги дивізійної інтендантури добровольців і трохи вдягнутися. При цій зустрічі з солдатами Добровольчої армії було чимало цікавих епізодів.

11 грудня вранці, вся Вінниця, за винятком командування УГА, була занепокоєна, бо такого зухвалого вчинку від українців — Наддніпрянців ніхто не чекав.

Командування Добровольчої армії, щоб відновити ситуацію, хотіло до Вінниці вислати бронепотяги, але ж, через заходи Галицького командування, бронепотяги спізнилися.

Загалом, успіх був би цілковитий, коли б не вчинок кінного полку ім. Максима Залізняка, якому Волинська дивізія, що була в північній колоні, доручила захопити станцію Голендри, задля забезпечення марш-маневру нашої армії з півночі (в Козятинському напрямку). У поставлений час полк не виконав свого завдання. Цим було поставлено всю нашу операцію під загрозу з півночі. Волинці встигли вжити належних заходів, проте їх кіннота зазнала величезних втрат.

Від полку Максима Залізняка (200–300 шабель) залишилася лише одна сотня під командуванням сотника Голуба, що продовжила свій бойовий шлях.

Під Любаром армію залишили елементи, що співчували волохівщині, під Козятином та Вінницею — ті, що зневірилися в нашій справі й побачили в добровольцях непереможну силу.

Щоб скріпити моральний дух армії у війську розпочато було роботу щодо зміцнення політичної ідеології Української армії, як національної збройної сили.

Захоплення найближчого повітового міста Липівця було для нас необхідним і негайним, як з метою політичної розвідки, так і для розширення плацдарму, бо в самому місті перебувало 300 піхотинців добровольців. Це завдання виконали кінні частини 3 — ої стрілецької дивізії й дивізії Київській під загальним керуванням отамана Ю. Тютюнника: *13 грудня дивізія перебувала в м. Вахнівці (12 кілометрів на північний захід від м. Липівці). Зранку, 14 грудня кіннота Київців зосередилася в м. Зозові (5–6 кілометрів на північ від м. Липівця) і звідти, атакувала місто Липовець. У цей час, кіннота 3 — ої дивізії (полковник Яворський) зробила свій напад із заходу. Добровольча залога й влада міста заздалегідь покинули Вінницю.*

Комендантуру міста очолив полковник Трутенко.

Із зайняттям Липівця закінчилася наша операція щодо прориву добровольчого фронту й закінчилася для нас цілком успішно: *армія наша, що 5 грудня перебувала в повному оточенні, вже 10 грудня була вже в новому районі, в тилу Добровольчої армії.*

Опинившись в ближчому тилу Добровольчої армії, українське військо, як ударна сила почало нищити засоби руху й зв'язку Добрармії.

Легенди та чутки про наше військо збільшувало його кількість. По широких просторах України відгукнулися повстанчі організації.

Загони Махно по Дніпровських плавнях розвинули свою військову діяльність. Все це зробило неминучою катастрофу армії генерала Деникіка в Україні.

Першою почала відступати Бердичівська група Добрармії. Цей відступ дедалі перетворювався в загальну дезорганізовану втечу добровольців до Чорного моря.

Штаб генерала Денікіна оповістив про український прорив у тил Добрармії такою телеграмою: *«Розбита нами Українська армія опинилась у нас у глибокому тилу.»*

Дійсно, несподівана поява нашої армії в тилу Добрармії справляла на добровольців невимовний жах.

Однак, цей відступ Добровольчої армії був небезпечний і для Української армії, оскільки шляхи їх перехрещувалися. Добровольча маса котилася на південь, а Українській армії, треба було рухатись на схід. Наша армія мала ухилятися від боїв з сильнішими ворожими частинами.

Десятиденні марші, що відбулися в другій половині грудня, в зоні Липовець — Тараща — Умань, що у прифронтовій смузі Добрармії, мали своїм завданням уникати великих шляхів, що по них відходили частини Добровольчої армії. Крім того, слід було серйозно займатись плануванням і практичною організацією власного руху, перегрупуванням власних військових сил, замітаючи при цьому свої сліди і плутаючи плани ворога: *були випадки, коли наша колона входила в один бік села, а з протилежного — виходили денікінці, й навпаки.*

Перетомлена, напіводягнена, обтяжена великою кількістю хворих, Українська армія в тих важких умовах, точно виконувала всі накази свого командування і використовувала увесь свій досвід, щоб якнайскоріше вийти в порівняно спокійний район: *на деякий час українці захопили Сквиру, ворога було розбито і вигнано, взято багату здобич; Київська дивізія звела бій з частинами Добрармії за м. Жашків; Волинська дивізія пройшла за 4 кілометри від Устингородка, зайнятого великими силами добровольців; 6-й Запорозький загін звів бій з добровольцями під ст. Поташ.*

З визначніших епізодів за час цих маршів були: *сутичка Київської дивізії з добровольцями в м. Жашкові, захоплення Чорними Запорожцями Ставища, напад добровольців на 3-ю Стрілецьку дивізію й захоплення нами м. Умань.*

Через кілька днів маршу, коли наша армія між 21–25 грудня була зосереджена для відпочинку й мобілізації в районі Тетіїв — П'ятигори — Животів (Таращанський повіт), до нас почали наближатися з півночі по шляху: Біла Церква — Ставище — Жашків — Умань значні маси добровольців. Наша розвідка доповіла про наближення кількох сильних полків ворожої кінноти.

Щоб уникнути зустрічі з цією кіннотою, армії на 26 грудня було визначене нове розміщення: *на схід від великого Білоцерківсько — Уманського шляху, по присілках і хуторах-тихий Хутір й околиці — Високе — Жашків.* Початок маршу для всіх колон був визначений о 6 год. ранку, бо нам відомо, що добровольці розпочинають свої денні

марші пізно, приблизно о 8 — 9 год. А тому до 12 год. весь наш марш мав бути закінчений. Командування української групи мало на меті пропустити повз себе великі ворожі групи, а далі діяти відповідно до обставин.

Всі дивізії наказ цей виконали, за винятком 3-ої Стрілецької: *колона полковника Трутенка стала на марш замість 6-ої год. ранку майже опівдні.*

Відділ Добрармії помітив колону 3-ї Стрілецької. Добровольці, а це кінний полк чиельністю у 600 шабель Кавказької «Сводной» дивізії під керуванням полковника князя Голіцина. Білі навіть не дали охоронним відділам колони полковника Трутенка зайняти свої місця: *як тільки вони висунулися з містечка, так добровольча кінnота їх атакувала й знищила. Окремі невдалі спроби командування протидіяти деякими частинами дивізії і Юнацької Школи не мали успіху — колона була цілком знищена й викреслена з нашого складу, врятувалися лише ті, що були верхи* (це була дуже серйозна невдача, оскільки це були хороші вояки 3-ї Стрілецької дивізії, якій було присвоєно почесну назву «Залізної»; зазнали тяжких втрат також і юнаки: вбитими 11 чоловік, полоненими 100, втрачено 2 гармати, 5 кулеметів і весь обоз санітарний і господарчий).

З часом почали повертатися старшини й козаки з добровольчого полону. Цей полон був для них не так важкий, як образливий, бо недостачі в ганьбі й образ від добровольців не було. Вониі підтвердили також інформацію про близьку руйнацію Денікінської армії.

28 грудня під м. Жашковим Київська дивізія зустрілася на своєму денному марші з добровольцями, що відпочивали в самому містечку: *наскок кінноти Київців був несподіваний, залогу було взято в полон та роззброєно. В селах, що межують із Жашковом (Ставище), Чорний кінний Запорозький полк теж мав декілька дрібних сутичок з денікінцями, при чому захопив їх обози.*

Слід відзначити захоплення села Ставища: *на Ставище було вислано роз'їзд у силі однієї сотні полку Чорних Запорожців під безпосереднім командуванням полковника Д'яченка. Виявилося, що Ставище утримував ворог у силі півтори сотні кінних і триста піших. Залишивши сотню в лісі, полковник Д"яченко сам із двома ординарцями відважився переправитися до села для перевірки відомостей. Відомості підтвердилися.*

Залишившись у селі з одним ординарцем, другого послав до сотні з наказом під'їхати до села Яреми в зазначене місце, перерізавши шлях Ставище — Біла Церква, з рештою кінноти влетів до центру села з заходу, де його зустріли рушничним і кулеметним вогнем. Виявилося, що ворог довідався про наступ і приготовився до бою. У трьох напрямках було виставлено кулемети. Піхота засіла за хатами й шалено відстрілювалася. Але особиста відвага полковника Д'яченка, що, з криком «Слава Україні», кинувся у ворожий вогонь, врятувала ситуацію. Це підбадьорило козаків, ворог не встиг оглянутись, як вже наша кінnота рубала центр його оборони. Цей відважний наскок так дезорганізував білих й спричинив у їх лавах таку паніку, що вони не могли відбиватись, кидали зброю, й здавались.

Полонені повідомили, що на сході села, по дорозі на Умань розташувався штаб генерала Бредова. Було послано в розвідку кілька кінних, але штаб Бредова втік на автомобілі, і лише погана погода врятувала його. Втрати з нашого боку — один вбитий. Полонені не вірили в те, що ми є українське військо, бо в офіційних наказах Добрармії було оголошено, що Українська армія зовсім розбита. Білі розпитували, хто ми такі — більшовики чи махновці. Важко було їх упевнити, що це частина регулярної Української армії, і тільки, коли полонених доставлено було до штабу армії, полонені білі переконалися в тому, що, дійсно, мають в своєму тилу регулярну Українську армію, про яку з певністю розповідали, що її немає.

Великого військового значення ці сутички не мали, вже через по 5 — 6 годин Київцям під натиском добровольців довелося залишити Жашків, бо це був пункт, через який відходили на Уманщину й далі на південь великі колони відступаючих добровольців. Постійні марші та бої втомило наше козацтво. Крім того, не було змоги хоч трохи провести намічену ще раніше реорганізацію груп на дивізії.

Через це, командування вирішило 27 грудня повернути на південний схід у затишніше місце, на Уманщину, і протягом 30 — 31 грудня захопити саме місто Умань, де в той час ще перебували добровольці.

Останнє завдання мало бути виконане за такою схемою:

1) відділ, що мав складатися з Богданівського куреня, кінного полку Костя Гордієнка й однієї батареї (приблизно, 300 баґнетів, 120 шабель і дві гармати) під командою полковника Литвиненка, повинен був уранці 31 грудня захопити несподіваним наскоком місто Умань;

2) Київська дивізія мала забезпечити акцію полковника Литвиненка з заходу (з Христинівки), а Волинці зі сходу (з боку стації Тального).

Полковникові Литвиненкові, категорично наказувалося, що після здобуття Умані, всі частини його загону мають бути обов'язково виведені з міста й розміщені десь недалеко біля міста, в самому ж місті, крім місцевої охорони, має бути встановлене військове патрулювання. Командування армії сподівалося, що незабаром підійде червоне військо, і тільки таке угрупування військ полковника Литвиненка забезпечувало б йому можливість вільного маневрування й діяти спільно з іншими частинами нашої армії.

Перехід усієї армії через залізничу лінію Христинівка — Шпола відбувся в глуху ніч на 31 грудня між селами Паланочка — Роги. Ще перед тим, частини Київців та Волинців провели руйнацію самої залізниці та захопили телефонні й телеграфні лінії.

На допомогу українським відділам стали енергійно місцеві селяни, що руйнували залізницю кіньми й волами. Вони порозтягали рейки й шпали та усяке приладдя зі станцій і заховали все по лісах та рівчаках.

Умань мала невелику залогу (чоловік 300 добровольців), але в місті перебувало ще чимало добре озброєних різних військових і адміністративних інституцій, що поспішно закінчували свою роботу перед евакуацією. Однак, як адміністрація, так і залога, були вже під впливом руйнації всієї добровольчої справи. Досить було показатися першим роз'їздам кінного полку Костя Гордієнка, як по місту почалася метушня, безладна стрілянина, що з часом перейшла в загальну паніку. Добровольці у паніці залишили місто й відійшли на Голованівське — Єлисавет.

Все населення Умані радо зустрічало наше військо.

Захопивши 5 січня Уманський район, армія наша здобула нарешті спокій (можливість зустріти свято Різдва Христового і час для проведення реорганізації війська).

В самому місті Умань уповноважений від Уряду, політичний референт п. Чубук, відновив демократичну владу, організував місцеву охорону, а місцеві торговельні та добродійні організації запросив стати в допомозі армії з матеріального боку.

Старшини й козаки наші не забували церкви. Різдвяний гімн «Христос рождається» змінив національний «Ще не вмерла Україна і слава, і воля», відспіваний усіма присутніми.

Через кілька днів після того, як українські відділи прибули на Уманщину, командування одержало зовсім несподівану звістку, що прибув із своїми гайдамаками «батько Волох» і розташувався по селах, приблизно в десяти верстах на південний захід від Умані (Волохів штаб — с. Кузьмина — Гребля).

Відділи Волоха йшли за маршрутом: Чуднів, Янушпіль, Уланів, Пиків, Калинівка, Липовець, Вороновиці, Ільїнці, Дашів, Гранів, Умань. Загони Волоха нараховували близько 5000 людей. Волох прибув на відпочинок до міста Липівці. Тут Волох залишив без належної уваги своє оперативне становище й був атакований кіннотою Добровольчої армії. Волохові відділи після того почали швидко відходити на південну Уманщину, але не манівцями, а битими шляхами й знову опинилися на дорозі, по якій відступали Добровольці. В короткій битві Волох удруге був уже вщент розбитий за 30 верств, що на південь від Умані. Кількість його загону зменшилася тоді до 500 — 1000 козаків.

Внаслідок політичного порозуміння між Диктатором Петрушевичем з одного боку, й заступником генерала Денікіна з іншого, 6 листопада Галицька армія припинила воєнні дії проти Добровольчої Російської армії. Наддніпрянська та Галицька — пішли різними шляхами. Але це тільки формально, бо командування наше настільки було упевнене в приязні галичан, що зовсім не вагалося призначити, як район для прориву Наддніпрянської армії, дільницю добровольчого фронту, що входила в район розташування Галицької армії. Галицьке командування й сама армія робила все можливе, аби полегшити наддніпрянцям цю небезпечну акцію.

Ситуація в УГА в першій половині грудня 1919 року:

1) ворог — Червона армія — в Житомирі, Бердичеві та Новоград-Волинському

(Звягелі). Її бойове завдання — здобуттям Козятина з напрямку Бердичева переломити Київський фронт Добровольчої армії й таким способом полегшити собі здобуття Києва.

2) Добровольча армія (денікінці) на лінії Київ — Козятин — Старокостянтинів — Шепетівка — в обороні тієї лінії.

3) Українська Галицька армія: І корпус, бойовий на той час, найчисельніший (біля 2 тис. багнетів і шабель), був призначений допомогти частинам Добрармії здобути Бердичів, ІІІ корпус перебував у районі Гайсин — Брацлав, його командування перебувало в Гайсині. Начальна команда перебувала у Вінниці.

4) Згідно з умовою, досягнутою між командуванням Добрармії та Української Галицької Армії, командування мало відвести війська в район Бердичева на 3-місячний відпочинок, а далі рушити в район Одеси.

Українська Галицька армія переживала в той час найважчу кризу. Через епідемію тифу ця армія стала зовсім нездатною до боїв й походів. Це було безпосередньою причиною укладення договору з Добрармією.

У грудні армія перетворилась на один великий шпиталь, де здорова частина (без різниці рангів) доглядала хворих. Хворі були розміщені в лікарнях, десятки лікувальних пунктів було створено при обозах та по приватних квартирах.

«Тиф забирав щоразу більше жертв. Все більше хворих старшин і стрільців відходили до шпиталів.»

Наша Армія з 16 січня розпочала просування в південно — східньому напрямку, до р. Синюхи. Маршрут: *Перегонівка — Лебединка — Троянка — Казимирівка. В районах цих було багато цукру й спирту. Селянство в більшості було заможне.*

На підставі розвідувальних даних слід було дійти висновку, що командування Добровольчої армії, перебільшуючи в своїй уяві нашу кількість та силу, вирішило поставити Українську армію поміж своїм та більшовицьким фронтом, і, тим самим, привести нас до загибелі. Відступ Добровольчої армії був остільки поспішний, що поміж обома фронтами залишилася територія, що сягала 200 верств.

У середині січня наша розвідка майже точно встановила напрямок фронту Добровольчої армії, а саме, *головними групами Добровольча армія тримала: Бірзульський та Ново-Український залізничні вузли і район Єлизавету, а потім фронт повертав круто в південно-західному напрямі.*

На зазначеній лінії командування Добровольчої армії сподівалося втриматись, однак через велику деморалізацію цей план був змінений, й було вирішено утримувати південну Херсонщину й Катеринославщину до того часу, який буде потрібним для евакуації військ до Криму.

Перед фронтом добровольців були висунуті окремі невеликі відділи мішаного характеру, очевидно з охоронно-розвідувальною метою.

Командування вирішило:

а) по змозі уникати сутичок з червоними військами;

б) по змозі продовжувати марш однією групою, і тільки, коли того вимагатимуть обставини, продовжувати військові акції невеликими групами;

в) з огляду на відірваність від Уряду, Армія мала взяти на себе ще й нове завдання — підтримувати в народних масах віру в нашу справу і задля цього намагатися в дальших своїх акціях охопити можливо більший район.

Коридор, в якому перебувала Українська армія, через наступ більшовиків постійно звужувався. Ситуацію, що склалась, остаточно з'ясував полковник Павловський, що з своїм невеликим відділом партизанив (коло 25 чоловік). Він продерся через фронт червоних військ з Київщини. Інформація полковника Павловського були така: *червоні широким фронтом поволі посуваються на південь, угруповання їхні в середині січня перейшли залізничну лінію Христинівка — Шпола. Передові частини «червоних» були від нас приблизно за 30 верств. Взагалі, сили червоних великі, і армія їхня в доброму стані, ставлення червоних до повстанців — прихильне.*

Таке становище вимагало від командування негайного рішення.

Ухвала командування була такою: *прорив армії окремими дивізіями в більшовицький тил.* Прийнято було дві пропозиції: отаман Тютюнник вважав для себе за корисне рушити на північ, на Київщину, бо з цією округою його пов'язувала попередня пов-

станська діяльність, інші частини мали рушити на південно-східну Херсонщину та Катеринославщину з огляду на те, що в районі Знаменка — Єлизавет діяли партизани отамана Гулого-гуленка.

Наказ, від 23 лютого (м. Хмелеве) мав такі основні положення:

1. В ніч з 23 на 24 лютого штаб армії, Запорозька дивізія і 3-ій Кінний полк повинні перейти фронт Добровольчої армії на ділянці між селами Мала Виська і Плетений Ташлик.

2. Всі частини групи поділяються на дві маршові колони: першу — кінні і всі більш рухливі частини, а саме: 3-ій Кінний полк, кінно-гірський дивізіон і інші окремі кінні сотні — всі під керуванням полковника Стефанова, — і другу, менш рухливу, — всі піші частини та обози, — всі під командою полковника Ткачука. Штаб при першій колоні.

3. Послідовність в акції: а) до смерку обидві колони мали пересунутись від м. Хмелеве до збірного пункту — в хутори Олександрівки, що були за 10 верств на південний захід від Малої Виськи. З цих хуторів повинно було бути, як стемніє, переведене форсування залізниці Ново-Українка — Сміла , а далі виконано марш з таким розрахунком, щоб завидна вся група зосередилася в хуторах (вихідний пункт для акцій на прорив), що були за 5 верств на південь від села Олексіївка.

Біля 20-ої години перша колона розпочала свій рух від збірного пункту, ніч була дуже темна, треба було добре триматися передніх, з другої години пішов рясний сніг. Провідниками, що були взяті за порукою місцевих діячів, перша колона ще удосвіта була доведена до наміченого наказом вихідного пункту (до хуторів, що на південь від с. Олексіївка). Колони наші зробили цей марш майже на ворожих очах: *доходило до смішного, в час, коли колони переходили через залізничий переїзд, біля 5-ти верств від Малої -Виськи, до переїзду під"їхав добровольчий роз'їзд, якому і на думку не могло впасти, що ті тіні, які йшли повз нього добрих пів години, були ці самі українці, що спричинилися в значній мірі до загальної поразки добровольців. Драґуни, що стояли на переїзді, підтримували морально візників, кажучи — «дєржісь больше вправо, влєво» і т. д. Тільки нарешті, коли вже показався хвіст колони, драгуни звернулися до останнього возу з будою, справедливо міркуючи, що позаду мав їхати хтось з начальників, — «Ґаспадін палковнік, какая это часть?» — питає драгун. А з буди йому на це: «Спрасіте, пожалуйста, впереди.» Драгун подався наперед і на цей раз натрапив на якогось чергового візника, до якого і звернувся з тим — же запитанням.* Змерзлий, захоплений увесь своїм ділом візник — козак відказав: «Запорожці». Далі зрозуміло, драгуни зникли в пітьмі, але було пізно — колони були вже далеко.

Велику роль у цих переходах зіграли українські провідники, бо стільки разів було їх життя в їхніх руках. Як спочинок — то провідники міняються; попередній дуже радіє — дякує, бажає щасливої дороги, новий заступає його місце в колоні.

І так завжди — без map, без компасів.

Очікуючи світанку, перша колона стала на спочинок в хуторах. Негайно на Олексіївку (вона ж Лутівка) була вислана наша кінна розвідка, по всіх розрахунках колона полковника Ткачука мала прибути на місце не раніше як о 8-ій годині ранку. І можна собі уявити загальне здивування всіх, коли трохи не слідом за нами стала підтягатися і друга наша колона з своїми чималими обозами!

Несподіваним для добровольців нападом 3-й кінний полк під керуванням полковника Стефанова о 8-ій годині ранку захопив с. Олексіївку, розігнав залогу і захопив чималий обоз. Рештки добровольців відійшли в бік М. Виськи.

Згодом, добровольці посунулися трохи наперед, їхні кулемети почали обстрілювати західний край Олексіївки, однак влучний вогонь гармат Алмазівців примусив їх знову відійти. О 9-ій годині вся дивізія була введена до села, щоб хоч годину дати частинам спочити й зігрітися. О 10-й годині командування зорієнтувалося і вирішило продовжувати марш далі на північ, для чого було видано такий наказ:

Олексіївка, 24 січня, 10 година.

1. Група має продовжувати свій марш далі на північ в напрямку с. Девята — Рота, задля виходу в запілля червоних.

2. 3-ій Кінний полк негайно вирушає на північ в напрямі с. Арсенівка і має з'ясувати найзручніші шляхи задля дальшого руху ґрупи, забезпечивши його надійно охоронними бекетами і стежами.

3. Відділові полковника Ткачука в складі: пішої бригади полковника Дубового і гарматного дивізіону полковника Алмазова — утримувати далі с. Олексіївку, особливо доглядаючи за північно-західнім напрямком.

4. Після з'ясування 3-м Кінним полком вільного шляху — частинам групи буде визначений порядок і час вимаршу.

5. Штаб групи при відділі полковника Ткачука (в хаті біля церкви).

В той саме час, коли штаб з конвоєм і гайдамацька сотня відходили на нашому правому крилі в напрямі близького невеличкого ліска, ми побачили, що цей лісок поспішає зайняти також якась кавалерійська частина зі сотнею кіннотників та з кулеметами на тачанках.

Дистанція поміж нами швидко зменшувалася, була здогадка, чи не частина це нашого 3-го Кінного полку, що не спромоглася продертися через фронт. Ще минув якийсь час, допоки роз'їзди наші та ворожі розпізналися й розпочали між собою бій і, раніш ніж ми змогли щось вдіяти, три кулемети та 100 рушниць розпочали по нас шалену стрілянину.

Без особливих втрат, під захистом одного свого кулемета, ми відійшли в найближчу балку.

Зустріч з отаманом Гулим-Гуленком сталася незабаром і майже випадково.

25 січня в день маршу в напрямку залізничої станції Знаменка наша кінна бригада з півдня підходила до великого села Володимировки, що за 22 версти на північний захід від Єлизавета, в якій сподівалася зупинитись на тривалий відпочинок, коли від розвідників було отримано інформацію, що в селі перебувають українські повстанці. На варті стояли здорові, дужі, одягнуті у військову уніформу вояки, у яких на грудях були великі чорні бинди, це були Махновці, які були в союзі з Гулівцями. Ця зустріч з отаманом Гулим була дуже сердечною. Отаман Гулий через своїх розвідників знав про наш рух, і сам шукав з нами зустрічі. Це була зустріч двох національних українських сил, — місцевих вояків та вояків регулярної Української армії.

Враження від організованості Гулівців було надзвичайно позитивне, партизани мали бравий козацький вигляд, добре військове вбранні з усіма національними відзнаками, — шликами, стрічками і т.д. Озброєнню партизанів теж можна було позаздрити, бо воно було першорядне. Сміливо можна сказати, що це була справжня «Національна Гвардія».

На вечірній нараді в штабі отамана Гулого, після інформації М. Омеляновича-Павленка, отаман Гулий «намалював» досить цікаву ситуацію, в якій він перебував, і в якій тепер опинилася українська армія. Отаман Гулий мав міцну повстанчу організацію на Херсонщині, Катеринославщині, а також вище по Дніпру, аж до Холодного Яру, він керував також значними відділами партизан, які постійно вносили дезорганізацію тилу Добровольчої армії, з того часу, як добровольці розпочали ворожі акції супроти Української армії. Залізнича лінія Катеринослав — Знаменка — Павлик опинилась в руках повстанців, повстанці швидко очистили повіти Верхньодніпровський, Олександрівський й частину Кременчуцького, вони також захопили великі військові склади з озброєнням та уніформою.

Після обміркування становища на нараді було ухвалено:

1) Отаманові Гулому продовжувати і надалі свої зносини з більшевиками, намагаючись зволікати з виконанням їх вимог чи прохань.

2) Запорожці далі підуть тимчасово під назвою «Гулівців», а всі непорозуміння між ними та більшевиками мав вирішувати отаман Гулий.

3) Отаман Гулий з партизанськими відділами має приєднатись до Армії, та, використовуючи свої контакти, має полегшити групі полковника Дубового й Алмазова увійти з нами в зв'язок.

4) Після цього, були обмірковані й ухвалені деталі майбутнього маршу, економічні та організаційні питання (так, наприклад, від отамана Гулого армія рейдуюча армія отримала чимало патронів до рушниць).

Таким чином, далі мала маршировати по Правобережжю досить цікава армійська група: частини Армії УНР, відділи партизан, що тимчасово були під радянським прапором, та махновці. Останні не прийшлися до смаку нашим козакам — їхній нігілізм, їхня брутальність у стосунках між собою, вульгарне відношення до начальників,

анархічна логіка, — все це було не до вподоби нашому козацтву, і незабаром махнівців, за винятком кінної сотні, було відпущено.

Дальший похід армії від початку і до 15 лютого, коли відповідно до наказу по Армії, мало відбутися сполучення з двома іншими дивізіями. Ппохід Київської і Волинської дивізій відбувся в смузі, яку організували повстанці, й незабаром призвело до з'єднання цих дмвізій з групами полковників Дубового та Алмазова, а також вийти з ближчого тилу Червоної армії в її глибокий тил. У цей час всі частини Української армії були об'єднані.

Як особливість подій в першій половині лютого треба підкреслити, що це була доба, коли частини нашої Армії були найбільш роз'єднані, але завдяки міцним повстанчим організаціям, в районі яких відбувалося маневрування, через загальну прихильність українського громадянства, а також завдяки досвідченості начальників колон, план, який 22 січня накреслило командування Армії, військо зуміло виконати повністю.

З великою радістю зустріло населення своє рідне військо.

27 січня в Кирилівці, Звенигородського повіту, що за 12 верств на південь від Звенигородки було освячено прапор Мазепинського полку, який входив до складу Волинської дивізії.

Користуючись добрим відношенням населення до Українського війська, дві українські дивізії в цьому районі стала на відпочинок. В частинах остаточно була проведена реорганізація, і вже після виходу з цього району обидві дивізії становили серйозну бойову силу.

Більшовики звернули пильну увагу на рух українських дивізій, і в Києві розпочалася метушня. Усі «Чрезвичайки» були «поставлені на ноги» — їм було наказано вийти на слід «банд Тютюнника». Однак, натрапити на слід Українського війська було дуже не просто. При ворожому настрою селян до більшевиків і, навпаки, доброму відношенню до Українського війська, при повній руйнації телеграфу, більшевики не в змозі були простежити рух отамана Тютюнника й безсило кидали свої частини то в один, то в інший бік Звенигородщини. Врешті більшевики вирішили оточити військо Тютюнника й кинули проти нього всю 60-ту совєтську дивізію при великій кількості кінноти. А в цей час, селяни вивели дивізію манівцями у протилежний бік, — на Вільшану.

У Вільшані, що за 20 верств на північний схід від Звенигородки, 28 січня 1920 року дивізію «догнала» уповноважена делегація Добровольчої армії, яка документально визнавала, що симпатії населення на боці Української армії і що, коли не буде досягнено згоди з Українським військом, то їм самим із комуністами не справитися, і просила об'єднатися з добровольцями для спільних акцій проти більшевиків. Отаман Тютюнник, не маючи уповноваження від усієї Армії УНР вести переговори, заявив делегатам, що вважає Добровольчу армію розбитою і не загрожуючою операціям Українського війська і тому вже залишив боротьбу з добровольцями і повернув багнети проти більшовиків. Він дав пояснення добровольчій делегації, чому не може бути досягнуто порозуміння з ними та більшовиками, а саме, в той час, як добровольці й більшевики ведуть боротьбу соціальну, Українська армія бореться за національні ідеали й для неї немає різниці, яка Москва загарбає під себе Україну, чи червона, чи чорна. Пропозицію добровольців щодо спільних акцій проти більшевиків отаман Тютюнник обіцяв при першій можливості передати командуючому Українською армією, отаманові Омеляновичу-Павленкові, й додав, що на його думку, вище командування може говорити з добровольцями лише тоді, коли вони визнають самостійність Української Народньої Республіки й безумовну підлеглість усіх добровольчих частин, які перебувають на території України, українському командуванню.

На заяву добровольців українське командування теж дало аналогічну відповідь. З тим делегація й від'їхала.

Вирушивши з Вільшани, Київська дивізія в перший день зустрілася в селі Сухинах (30 січня) з кінним більшевицьким загоном, чисельністю до 100 шабель, обеззброїла його й рушила на Черкащину, в район Шелепуської волості, звідки 3 лютого провадила спільні акції з Волинською дивізією на Канів і демонстрацію атаки у бік Переяслава.

5 лютого, після операції в районі Канева обидві дивізії, скупчивши кінноту під керівництвом отамана Тютюнника, переправилися в район Сміла — Бобринська. Піхотою й обозом керував отаман Загродський. Піші частини дивізії через Руську оляну повз Черкаси, були перекинуті в село Вергуни.

Вже в цей час у дивізіях бракувало набоїв. Було сподівання, що із захопленням Сміли буде можливість поповнити там запас набоїв.

Операція, яку повела кіннота в районі Сміла — Бобринська, вдалася не повністю. Причиною того був надзвичайно важкий для кінноти марш через ліси з Байбуз до Білазірря, тому атака замість ранку була перенесена на світлий день. Не точне виконання наказу полком Чорних Запорожців, який повинен був іти в обхід Сміли на Бобринську, а в дійсності на Смілу, не пішов, дав можливість ворогові привести в порядок свої сили й самому перейти до контрнаступу. Відтак, Смілу після 3-ох годин захоплення довелося залишити. Дивізії змушені були, таким чином, змінити маршрут.

Після вироблення плану дальшого маршу, дивізії рушили на Черкащину й на початку лютого Київська й Волинська дивізія зосередилися на південь від Черкас (в районі сіл Ломовате — Солонківці — Худоліївка).

7 лютого 5-ий кінний полк Київської дивізії захопив Черкаси і, незважаючи на контрнаступ ворога, тримав його три доби, після чого, згідно з наказом, залишив місто.

У Черкасах було віддруковано багато агітаційної літератури.

В цьому районі дивізії перебували аж до 11 лютого, коли дійшло до об'єднання Запорожської дивізії з іншими українськими відділами.

До цього слід додати, що похід Північної групи був добре задуманий її командуванням і вміло виконаний. Він зміцнив на всій Київщині й Чернигівщині думку про існування нашої Армії. Також знайшовся відгук і в столиці України, і що головне, — сприяв заходам щодо приведення до ладу повстанчих організацій в цих українських регіонах.

Марш пішої бригади полковника Дубового та кінно-гірного дивізіону полковника Алмазова в найближчому запіллі Добровольчої армії відбувся в особливо важких обставинах, і його треба вважати за особливо визначний.

Перечекавши в Аниківському лісі до смерку колона під командою полковника Дубового вночі перейшла залізничу лінію Ново-Українка — Єлизавет, на ранок (23 січня) зосередилася в с. Іванівці і рушила по Херсонщині, маючи на думці обійти Єлизавет з півдня і знайти зручніший маршрут на Чигиринщину.

24 січня Запорожці пересунулися до с. Семенастого, що на 7–8 версв на південь від Іванівки, а в ближчому їхньому сусідстві, в с. Семенівці, що на 5 верств на схід, ночував відділ Дроздовців, у складі 6 ескадронів та 6 гармат.

Таким чином, Запорожці опинилися в самому осередку Добровольчої армії й вишли з такого становища тільки завдяки умілому маневруванню колони манівцями та балками і приязним відносинам населення, яке фактично становило для них оборону і виконувало розвідчу службу. Але цілковито уникнути зустрічі з добровольчими відділами не вдалося. Запорожці змушені були цілу добу пересидіти по хатах, при чому коні були заховані по стодолах, гармати розібрані на частини й заховані по стіжках, а військове знаряддя та зброя, — по коморах, бо повз вікна цілий день проходили добровольчі колони.

24 січня вранці зустріч із Дроздовцями сталася на самому марші, на одній дорозі зустрілися наш загін і добровольча кавалерійська дивізія. Коли колони розкинулися, то до полковника Дубового під'їхав офіцер-ординарець і з доручення свого штабу запитав, чи не «малоросійський це полк» і, отримавши ствердну відповідь від ад'ютанта полковника Дубового, повернув із доповіддю до «своїх».

26 січня стався бій під Роздольним. Геройський вчинок здійснив командир кінної сотні Кінно — гірного дивізіону, сотник Севаст'янов. Після виробленого маршруту колона полковника Дубового рушила через с. Климці (27 січня) на с. Покровське (28 січня), вийшовши з тилу добровольців і вперше тут зустрілася з бльшевицькими роз'їздами. Двома нічними маршами (через Митрофанівку 28–29 січня) колона 31 січня зосередилася в с. Понтаївці, що на залізничій колії між Знаменкою та Олександрією. 31 січня колона пройшла далі на північ до с. Ясноватки й після цього, опинилася в більшевицькому тилу.

В районі Знаменки в той час зосередилася червона кінна дивізія зі спеціальним завданням догнати й роззброїти наші колони.

Колона полковника Дубового рушила далі на північ до с. Янова, де перебувала з 1 до

3 лютого, підтримуючи контакти зі штабом Армії.

На цей час до маршу наших колон на північ відноситься рух значних сил Червоної армії через Кременецьку й Катеринославську переправи на Дніпрі в район Знаменка — Єлизавет, і через те колона, не затримуючись, перейшла до села Іванківці, пробула там 4, 5 та 6 лютого і 7-го рушила на Цвітну.

Червона колона з-під Знаменки йшла слідом за колоною полковника Дубового, але селяни направили її на Цибулів.

8 лютого колона полковника Дубового приєдналася до штабної колони.

Таким чином, 8 лютого в с. Цвітній об'єдналися за винятком Чорного полку, всі частини Південної групи. За Українською армією йшов отаман Гулий. Належало виконати останнє завдання й стати в угруповання, з якого було б зручніше нав'язати зв'язки з нашими північними дивізіями.

13 лютого через Худоліївку й Топилине Армія наша рушила до Дніпра. Коли перед очима козацтва розкинулась ця славна, могутня ріка, в богатьох частинах Армії залунав національний гимн «Ще не вмерла Україна» та сердечні привітання до старого Дніпра — Славутича.

Дніпро замерз, але не всюди, був придатний для переправи, а місцями траплялися широкі навіть ополонки. Переправа війська (Топилине — Погоріле) пройшла успішно, хоча поруч із самим місцем нашої переправи була велика вода. Після переправи, без усяких перешкод з боку ворога, частини наші зайняли призначений для постою район: Єреміївка (Волинська дивізія), Москаленка (штаб Армії й Запорожська дивізія) та Василики (Київська дивізія).

Полтавщина справила на всіх надзвичайно добре враження, перш за все кидалися в очі хозяйновитість населення, двори заповнені стіжками сіна та збіжжя, з усіх закутків виглядали спокійні голови круторогих волів, хатки надзвичайно привабливі, а з них всюди прикрашені рушниками образи, портрети Тараса Шевченка і майже всюди — Кобзар.

Щодо відношення населення до Української армії, то воно було якесь загадкове, ворожнечі не було, але не було й щирої відвертості. Можна було сказати, що людність придивлялася до нас, щоб пізнати, як слід.

Людність не була прихильною ні до червоних, ні до добровольців. Денікінська жандармерія залишила по собі дуже ганебну славу.

При нашому відмаршу людність Полтавщини виявила свої почуття більш надзвичайно прихильно, а з місцевими повстанцями був усталений живий контакт.

Перебування армії за Дніпром відзначилося важкими боями 13, 14 і 15 лютого наших кіннотників — Запорожців (полковник Дяченко) за місто Золотоношу, яке переходило кілька разів із рук в руки, і кінноти Волинців, що з боєм зайняли м. Жовнин. Поява наших роз'їздів майже коло Лубен і Кременчука, де була велика гарматна база, стурбувало більшевицьку адміністрацію та командування. Розвідники доповідали про рух більшевицьких частин із різних сторін. Більшовики намагались притиснути нас до Дніпра, а через те, пробувши на Лівобережжі лише кілька днів, ми знову перейшли Дніпро (17 лютого) в тому ж самому місці й зосередилися в околицях Холодного Яру.

Тут перед командуванням постало завдання прийняти відповідальне рішення, яке відповідало б не тільки обставинам часу та безпосереднім інтересам Армії, її цілісності, моральній та фізичній справі, а також відповідало б загальнодержавним інтересам.

На постанову того або іншого рішення мало вплинути:

1) Над Дніпром, після перерви до українського командування прибув урядовий посланець із Кам'янця-Подільського з листом від Голови Ради Міністрів І. Мазепи. В цьому листі нічого важливого не йшлося. Все було в стадії міркувань, проте було видно, що Уряд і наша еміграція в Польщі жили думками про Армію й шукали для неї виходу на надходячу весну. Ширшу інформацію Командуванню подав сам посланець, за його інформацією майбутні перспективи для нашої справи й Армії могли бути на весну дуже сприятливі.

2) Також було відомо, що Галицька Армія не пішла з добровольцями до Криму, а залишилася на заході України, в Забужжі. Отже, через це ми могли сподіватися на фактичне об'єднання з нею.

3) В червоній пресі почувалося занепокоєння небезпекою поновлення війни, невідомо було тільки з ким ,— чи з Румунією, чи з Польщею.

4) По всій обстановці, по сумі всіх даних, що були відомі, можна було заключити, що майбутні операції могли розпочатися тільки на заході, а через це зосередження нашої Армії на весну біля Бога могло відіграти поважну роль й відобразитися на ворожому тилу.

5) Маршрут армії у загальних рисах повинен був залишитися попередній, бо під час маршу обов'язком Армії було зібрати всіх своїх недужих старшин і козаків, серед яких були такі визначні для Армії особи, як отаман Загродський (командир Волинської дивізії), полковник Долуд (начальник штабу і панотець Пащевськнй (армійський архіпросвітер).

Всі ці вищезазначені дані призвели командування до рішення: *розпочати 17 березня повільний похід Армії до Бугу, через Уманщину, для зосередження її ще в березні в районі Гайворонської переправи. Приблизний маршрут накреслювався такий: м. Кам'янка, між Новомиргородом та Єлизаветом, с. Добрянка (Синюха), Уманщина, Гайворон.*

Це своє рішення Командування Армією передало війську в наказі ч. 39 від 16 березня (с. Москаленка):

«Наша Армія перейшла на лівий беріг Дніпра, де перебула 4 доби. За цей час нами були зайняті Черкаси й Золотоноша та зроблено велику агітаційну роботу: селянство побачило, що наша Армія існує.

Після цього Армія повинна перекинутися на правий берег Дніпра. Нашій Армії прийдеться знов відбути великий похід, котрий може протягнутися до місяця, а за цей час справа нашої Армії повинна стати на державний шлях».

В Холодному Ярі Армія могла спокійно перебути кілька днів для своєї організаційної справи та порозуміння з місцевими повстанцями щодо майбутніх весняних акцій. Холодний Яр тоді був одним із форпостів партизанщини, бо тут усе сприяло розвиткту вільного національного руху: тут ще добре жили минувшина і спогади про козаччину, св'яті пам'ятники — Чигирин і Суботів, манастирі — Онуфрієвський та Мотронівський, де колись св'ятилися гайдамацькі ножі, Канівська могила і т. д. Нарешті сама природа — Дніпро, балки, кручі й великі ще й по цей день ліси. Ве це сприяло вихованню національної свідомости та вільного козацького духу.

Холодноярці виховали не мало правдивих лицарів для українського війська. Побачивши розпад — розруху в державному будівництві, вони зуміли створити в себе на диво стійку військову організацію, подібну до часів старої козаччини. В той час, як Українська армія залишила Наддніпрянщину, більшовики тримали у цьому регіоні значні сили, називали, навіть, цілу армію, щоб обсадити неспокійне кубло, що стояло на шляхах зі Слободжанщини на Київщину.

При відвідуванні старих козацьких манастирів — Митрофанівського й Мотронівського — братія, на прохання командування Української армії, відправила службу Божу, й дивно було слухати в тих надзвичайних обставинах, як лунали св'яті слова молитви за Українську Державність, за народ і його провідників; молилася братія, молилися й співали разом із нею старшина й козацтво.

Настоятель і братія сердечно привітали українських вояків і благословили на дальший похід.

Під голосний згук великого манастирського дзвона українські вояки знову посідали на коней і поволі виїхали з манастирських брам, а згуки дзвона ще довго лунали в просторі, поки їх не перемогли козацькі пісні конвою штабу, що оповідали про Наливайка, Сагайдачного й Дорошенка, про Гайдамаччину, руйнування Січі Запорожської.

21 лютого Українська армія була вже в русі по новій дорозі — через Уманщину до Бугу.

З приводу першої половини Зимового Походу слід зазначити таке:

1. З виходом у запілля добровольців, а згодом і більшевиків, наша Армія опинилася в центрі народного руху й морально зміцнилася.

2. У тактичних прийомах, що їх вживала Армія, бачимо такі провідні думки:

а) Ухилення від зустрічей з великими й напади на малі ворожі частини, нищення комунікацій, зв'язку й тилових установ.

б) Дії групами, не тільки як засіб, що виходив із оперативних міркувань, а також і супроти несподіваних нападів.

в) Марші манівцями й кількома колонами, користування місцевими провідниками, зосередження здаля від головних комунікацій та великих селищ, у критичний момент — нічні й форсовані марші.

г) Постійна без перерви навкруги розвідка, військова і, головно, агентурна, остання за допомогою селянства; секрети на старих ночівлях.

д) Охорона на походах лише роз'їздами на місці — приєднання до цієї справи селянства.

е) В керівництві повна самостійність начальників, періодичні наради командирів дивізій при колоні Армії.

3. З організаційно-матеріяльного необхідно зазначити:

а) Позитивна робота в реорганізації армії: частини набувають характеру кінних.

б) Поповнення кінського складу Армії.

в) Армія забезпечена теплим одягом, взуттям, харчуванням, останнє виключно місцевими засобами.

4. Армії бракує зброї, набоїв, грошових знаків, медичних засобів.

5. Комплектування добровольцями, жодного випадку дезертирства, значна кількість старшин й козацтва — на лікуванню у селянства.

У першій половині березня 1920 р. армія наша, згідно з планом, який було вироблено ще на березі Дніпра недалеко від Черкас, підійшла до Бугу в районі Гайворона — Джулинка — Мащоная і Саврань, маючи на меті дійти до порозуміння з Галицьким військовим командуванням та за його допомогою форсувати Буг.

Після переходу Бугу українське командування сподівалосяі разом із галичанами йти далі на прорив фронту «червоних» з конечною метою — приєднатися до решти армії, яка, за чутками, перебувала в районі Нової Ушиці — Могилів. 8 березня Волинці захопили переправу у Саврані, що була зайнята відділом Котовського, а 11 березня несподіваним нападом полку Чорних Запорожців удалося перейти в кінному ладу Гайворонський залізничий міст, зняти варту й захопити в полон чотиригарматну батарею галичан у повному її складі.

Через «полонених», які негайно стали в наші ряди, командуванню вдалося нав'язати офіційні й неофіційні переговори з Галицьким командуванням.

Виявилося, що Галицька армія була під пильним доглядом червоних комісарів, та що настрій старшинства і більшості стрілецької маси був цілком на нашому боці. Район, де розташовувались галицькі частини, був Бершадь — Балта — Вапнярка — Роздільна — Тираспіль, а окремі відділи були розкидані і на південь майже до Одеси.

Армія перебувала в стані відновлення, і все ще не могла прийти в порядок після тієї страшної епідемії тифу, яку вона перенесла у Винницькому районі минулої осені.

Перехід Галицької армії в короткий, порівнюючи термін до «добровольців», згодом, від «добровольців» до комуністів безперечно не міг не відбитися на моральному стані Галицької армії, і, без сумніву, кожний із цих моментів «забирав» з собою частину її морального духу. Ледви яка інша озброєна сила в той час змогла б витримати таку часту зміну орієнтації, хоч би навіть цілком формально.

Українська армія вела спішні приготування щодо переправи на правий берег. Цю справу М. Омелянович-Павленко доручив отаманові Гулому, командирові Запорожців, які стояли в самому Гайвороні. (з цього приводу було видано відповідний наказ.

У відповідь, червоні комісари енергійно готувалися до опору. Поміж галичанами були зроблені деякі перегрупування, а саме містечко Бершадь було обнесено дротяними загородами.

Христинівка, Умань, Гайсин, Саврань і Голта були зайняті відділами червоних, силу яких до 12 березня досконально виявити розвідці армії не вдалося; проте найсильнішої залоги можна було сподіватися в районі Голти.

Загальний висновок на 13 березня*: за Бугом нічого ясного, при переправі треба буде битися з рідним для нас Галицьким військом, що могло тільки бути на руку нашим ворогам. Тому на нараді, що відбулася в місті Гайвороні (місце постою штабу Запорожців), М. Омелянович-Павленко затвердив таке рішення:*

а) Переправу й марш на з'єднання з наново-організованими республіканськими військами в районі Могилева відкласти приблизно на один місяць;

б) за цей час зробити ряд демонстративних акцій і маршів вглиб України, а потім знову повернутися до Бугу з метою захоплення міста Вознесенськ, збройної бази та переправи через Буг;

в) звернути особливу увагу, щоби поворот назад не відбився деморалізуюче на козацьких масах.

У розвиток поставлених армії завдань, було вирішено зайняттям важливих військово-адміністративних пунктів у площі між середнім Бугом і річкою Синюхою, продемонструвати там присутність нашої армії, а потім перекинутися за річку Синюху для дальшого маршу в південно-східньому напрямкові.

Демонстративні напади на цій території мали розвинутися за такою схемою:

13 березня, м. Гайворон.

1. Київська дивізія захоплює м. Гайсин: окремим відділом демонструє на північ (Вінниця), а потім через Христинівку дивізія марширує до р. Синюхи й на 24 березня захоплює переправу біля Новоархангельського.

Запорозька дивізія захоплює місто і залізничу станцію Ґолту, а потім 24 березня займає переправу через Синюху в с. Добринці, одним кінним полком у той же час Запорожці демонструватимуть рух наших частин через Гайворонський міст і далі на Саврань — Криве Озеро — Богопіль.

Волинська дивізія захоплює місто Умань, а потім на 24 березня зосереджується, як резервова група, в районі Семидуби — Вербки — Покотилів.

Штаб армії знаходиться в районі діяльності Волинської дивізії і постійно в безпосередньому звязку з її польовим штабом.

3-ій Кінний полк на час цієї акції приділяється до Київської дивізії.

2. Під час своїх маршів дивізії повинні будуть послуговуватися допомогою місцевих повстанчих груп, а по залізницях уживати імпровізованих бронепотягів.

3. Зв'язок між північними дивізіями — Київською та Волинською — через Христинівку (зал. станція), а зв'язковий пост від Конвою Штабу армії в міст. Голованівському має улегшити звязок Командування армії з Запорожцями.

4. В залежності від обстанови надвечір 24 березня, ранком 25-го Командування армії мало на меті скористати одну з призначених для захоплення переправ через р. Синюху й переправити армію за р. Синюху.

Додатковими демонстративними випадами на Вінницю й на південь — Саврань — Криве Озеро, досягалося поширення зони нашої демонстрації і, тим самим, відтягувало увагу більшевиків від району майбутньої переправи Новоархангельське — Добринка.

Зосередження армійської резервної групи в районі Семидуби — Вербка — Покотилів давало змогу Командуванню на 25 березня розпочати, при потребі, здобуття переправи через Синюху боєм.

Дальша схема намічалася така: переправа через Синюху, форсування залізниць па північ від Ново-Українського залізничого вузла і далі рух у район Єлисавету.

Коли розглядатимемо навіть звичайну мапу, то побачимо, наскільки сама площа цього району була несприятлива нашому маневруванню, бо кожний неправдивий крок міг повести за собою притиснення нас до якої-небудь водної артерії, або привести до необхідності битися з ворогом у районі однієї з залізничних ліній. Тоді більшовики, вживаючи бронепотяги та кінноту, мали б над нами значну перевагу. Але природа віщувала недалеку весну і вливала нові сили в козацтво, віру в себе, кипуча енергія старшин і козаків, підбадьорених веселими піснями; співчуття всього населення краю і переконання, що нас оточують свої люди, — були запорукою успіху принятих нами планів.

З м. Гайворона рушив імпровізований бронепотяг «Запорожець» з однією гарматою та кулеметами, що сміливо рушив у напрямку Голти нести розвідувально-охоронну службу.

Українська армія відійшла, однак зв'язок із Галицькою армією був встановлений. У розмові з одним із піддпоручників Галицької армії, що мав мандат від політичного відділу ЧУГА (Червона Українська Галицька Армія) і який давав М. Омеляновичу-Павленку й полковникові Долудові зрозуміти, що він радий би був почути від них пораду, М. Омелянович-Павленкоя категорично сказав: «Передайте галичанам мою думку, вони будуть потім дуже жалкувати, що не використали цього щасливого випадку, бо ледви чи коли будемо мати ми таку зручну ситуацію для спільних акцій».

У Звіті сотника Гнатевича (старшини оперативного відділу УГА) зазначено:

«...1. Бойові невдачі, втрата Києва й Козятина розложили Добрармію дорешти. Вона починає при кінці грудня відступати в повному розкладі на південь, полишаючи Укр. Гал. Армії багато всякого добра.

2. УГА, хоч зовсім неспосібна до походу, була змушена опустити свій район і піти за своєю «союзницею», полишаючи з огляду на непоборимі трудності транспорту тисячі знеможених тифом у теперішньому районі. Так остались лічниці: 1-го корпусу в Хмельнику, у Вінниці, потім у Жмеринці, Барі, Тульчині, Гайсині та Брацлаві. Багато старшин і стрільців осталось у цьому районі на приватних квартирах і по дорозі в Балтський повіт.

3. Ця обставина примусила УГА припинити свій дальший похід у невідоме та почати переговори з большевиками, які радо згодилися на них. Умови з Добрармією перестали обов'язувати УГА через відірвання від неї і її розклад. Спроба нав'язання контакту та переговорів з большевиками почалась у Винниці в перших днях січня 1920 року з ініціативи так званого Галицького Ревкому, який зорганізувався в той час і який однак працював в порозумінню з Начальною Командою. (Др. Гірняк, сот. Пенерик, пор. Давид, пор. Галкевич). Ці особи зостались у Винниці і переняли опіку над лічницями та хорими.

У другій половині січня заключено офіціальний договір із большевицьким командуванням (12 Сов. армія). Його текст приблизно такий: 1) ГА припиняє свій дальший похід на південь і залишається в теперішньому районі перебування, 2) ГА підпорядковується наказам большевицького командування, 3) Задержує свою організаційну окремішність, 4) Буде вжита лише для боротьби проти поляків.

4. Тоді була армія в такому районі: Нач. К-да в Балті, 1-й корпус — Балта й околиці, 2-й — Бершадь — Чечельник, 3-й — Роздільна — Штрасбург.

5. У першій половині лютого прислано большевицьким командуванням 12-ої армії (Київ): на к-та — Порайка, на його помішника — т. Сологуба, як нач. булави призначено бувшого генерала російської армії та інспектора 12-ої сов. армії Іванова, експозитуру «особого отделения» (чека), комісарів до корпусних та бригадних команд і до бойових частин та комісарів до інтендантських установ армії й корпусів.

6. Армія розташовується в районі: Нач. К-да залишається в Балті; 1-й корпус переходить у район Чечельника, Команда також; 2-й корпус в район Бершаді — Команда в Бершаді і 3-й залишається в німецьких колоніях у районі Роздільна — Штрасбург, Команда в Штрасбурзі. Багато установ армії та окремих частин залишається поза її районом. В Одесі, Рибниці, Камянці, Ямполі, Могилеві, Тульчині, Брацлаві, Гайсині, Винниці, Жмеринці, Барі (головні лічниці) — звязок із Нач. К-дою здебільшого задержаний, не періодичний. Залізничний шлях Одеса — Вапнярка перебуває під зарядом технічної влади Нач. Комади.

7. До приходу большевицьких зверхників начальну владу виконує «Ревком». З приїздом т. Порайка та його штабу передав Ревком свою владу призначеним зверхникам, а його члени стали комісарами при Начальній Команді або були призначені до частин. Праця нового Командування почалась переміною назви армії на Червона Галицька Армія (ЧГА), хоч у дійсності уживано назви Червона Українська Галицька Армія (ЧУГА), знесенням старшинських та підстаршинських ранґів та зверхніх ознак армії: переміною з жовтоблакитного на червоний прапор, пятираменна звізда. Потім почалась «культурно-освітна» робота — агітація, якої метою було «зреволюціонізувати» армію. Найважнішою переміною була реорганізація, яку покінчено було в половині березня: корпуси зведено до бриґад. Так 2-й корпус став 1-ою червоною галицькою бригадою Укр. Січ. Стр. (1-а бр. Ч.У.Г.А.), 1-й корпус — 2-ю бригадою і 3-й — 3-ою Ч.Г. бригадою. У бригадах організовано три піші полки зі скорострільними частинами, один полк кінноти, гарматний полк і одну технічну сотню та одну радіостанцію. Всі запасові частини були підчинені Польовому Штабові (Нач. Команді), а по його розвязанні мали перейти під безпосередню команду 12-ої армії. Рівночасно переведено зміну в командуванню бригадами та призначено замість старих командирів нових молодих старшин. На команданта 1-ої УСС бр. (2-й корпус) назначено спочатку сот. У.С.С. Білинкевича, потім комісара Барана (прислано з Харкова), 2-ої бр. (1-й корпус) сот. Головінського, який залишився до подій 24 квітня.

8. Від половини лютого починає фізичний стан армії кращати. Довший відпочинок

дозволив їй придбати деякі матеріяльні засоби і заосмотрити армію у взуття, білизну та одежу. Хорі зачинають повертати з лічниць до своїх частин і там знаходять змогу відживатися по недузі й повертати до сил. Частини помагають успішно припасами й грішми (або цукром) своїм лічницям і тим установам, що залишилися поза районом армії. Переводиться реєстрація та стягання всіх приналежних до УГА, які чи то з причин недуги, чи бойових випадків залишалися поза армією. Для цього утворено всюди збірні станції.

9. З цим поправляються також настрої серед вояцтва. Загальне пригноблення по воєнних переживаннях поволі зникає, а перспективи, вправді не досить кріпкі, на дальший похід проти поляків підносять бойовий настрій. Всі спроби большевиків за допомогою часописів, агітаційних літучок, проклямацій, комячейок та праці комісарів по частинах — збольшевичити армію, розбивалися завжди о кріпкі національні почування стрільців. Стрілецтво заховало й надалі довір'я до своїх старшин — провідників. Вже тоді починав загальний настрій стрільців ставитися вороже до большевицького союзника, і вже тоді родилось бажання скорого зірвання з новим союзником. Замітно серед цього було ставлення большевицьких висланників, які, пізнавши краще настрій армії, її духа, організаційну та бойову вартість, брались за діло збольшевичення дуже обережно та делікатно (це зовсім проти їх революційної тактики). Я замітив не раз, як вони попадали в розрів із собою, коли їм приходилося погодити накази своїх зверхників із настроями армії та коли ходило о якийсь національний акт, — збольшевичення ніколи не вдалося їм перевести вповні. Для них УГА було щось нове, чудне, до чого не могли приложити своїх мір і приноровити своїх способів. Напевно була це порода нереволюційного характеру, вона не мала ні тих порядків, ні того духа, що червоні частини, але також не була контрреволюційною. Тому навіть у дуже важливих моментах (наближення повстанчого війська ген. Павленка, перехід кінного полку 3-го корпусу до повстанців) не посміли вони виступити рішучо проти настроїв і бажань армії. Тому дуже часто попадали в колізію зі своїми зверхниками, командуванням 12-ої Совітської армії. Експозитура Чека не знайшла ні одного контрреволюціонера, і за це її голова (інтелігентний та чесний робітник петроградський) був звільнений зі своєї посади. Так обійшлося, за виїмком вивезення ген. Микитки та полк. Ціріца в Москву та за виїмком кількох арештів тих членів УГА, що опинилися поза районом армії, без кривавих жертв, якими, здавалось, треба буде заплатити за ціну союзу…»

Про настрої в масах старшини і стрільців малює витяг з денника командира 1-ої кінної бригади ГА отамана Шепаровича:

«*В березні 1920 р., коли 1-у кінну бригаду було поміщено в с. Касель (Комарівка) Херсонської губ., яко частину тоді ще червоної ГА, не занедбувала бригада ні одної нагоди, щоби мати зв'язок із усіма протибольшевицькими організаціями і бути приготованою на весну. Приготування до повстання йшло горячково. З Чорноморського полку приїздить до нас один полковник і перебирає від нас відповідні накази, щоб їх далі передати. В той же час ми були в зв'язку з робітниками в Одесі, які були нашими однодумцями й приобіцяли нам поміч у тій хвилі, якщо ми зайняли б Одесу. З другого боку, мали ми сполучення з денікінцями, котрі обіцяли нам по зайнятті Одеси приїхати трьома пароплавами і достарчити амуніції, гармат і інших технічних засобів, зв'язковим був один старшина з чужоземних армій (французький четар), котрий перебував в Одесі і мав звязки з усіма протибольшевицькими організаціями. Окрім того вислали ми до ген. Павленка, який як раз тоді оперував коло Голти зв'язкового з інформацією про повстання, яке ми готували. Повстання це мало опанувати цілу Галицьку армію, яка мала в цей спосіб заняти цілу Херсонщину та Поділля по Буг і залізничий шлях Винниця — Брацлав без усякої трудности, бо большевицька армія була ослаблена.*

Одеса мала коло 1000 люду залоги, Тираспіль — 400, Балта —100. Помочі жадної большевики не могли вислати, бо коли б 3 Галицькі бригади були повстали, большевики, яких ліве крило було відкрите, були б примушені відступати. Армія Буденного, про котру тоді багато говорено, знаходилась ще далеко на сході.

Ми зостанавлювалися над командою цілого повстання Г.А. Отаман Шепарович не міг бути комендантом цілого повстання ГА з причин тактичних. На нашу думку, найкраще надавався генерал Кравс, який після донесень нашої контррозвідки тоді сам багато над повстанням думав. Ми віднеслися в цій справі до ген. Кравса, і він радо

згодився перебрати команду та сказав, що він у справі повстання вже багато дечого приготував. У нього стрінули ми полковника Красицького, отамана Цімермана і сотн. Козака, котрі обговорювали справу повстання і першим завданням уважали за всяку ціну перешкодити проволіканням транспортуванню 3-го Галицького корпусу на фронт, що большевики хотіли до 1 березня перевести в діло. Всі ми, зібрані у генерала Кравса, постановили розпочати спільну повстанчу акцію. Ген. Кравс наказав подати йому докладний плян повстання і прохав не відвідувати його за часто, бо большевики його пильно шпіонують. По повороті від ген. Кравса скликали ми (от. Шепарович і сот. Заславський) в Тирасполі головну нараду, на якій були присутні два полковники, один сотник з Чорноморського полку, полковник ген. штабу Галкин. На нараді доручено було полк. Галкинові випрацювати плян повстання, через його звязок із українськими залізничниками спинити залізничий рух на шляху Одеса — Винниця. Рівночасно погодилися всі з тим, що ген. Кравс обійме команду повстання ГА, і полк. Галкин мав йому 21 березня подати плян повстання. Тимчасом полк. Галкин приїхав до нас із пляном доперва 3 березня вночі. Плян полк. Галкина прочитано, але він був недостаточний, і сотник Заславський ще тої самої ночі виробив новий плян.

Диспозиція нового пляну:

починається повстання, в котрім наказую:

1) Сотник Козак має обсадити жандармерією станцію Затишшя о год... перервати телефонічне й телеграфічне сполучення з Одесою і вислати звязкового до 9-го і 8-го полку в Бірзулі з жаданням одного паротягу і вагону для своєї жандармерії та чекати на дальші прикази. Дня.... год.... має він наладити телефонічне сполучення з лінією Бірзу-ла — Затишшя.

2) Отаман Шльосер перебирає команду 8-го і 9-го полку, має заняти Бірзулу й Балту, знищити залізницю до Винниці, заняти броневик на станції Бірзулі і держати її аж до дальшого наказу. Післати зв'язкових на схід до генерала Павленка і старатися о сполучення телефонічне з ген. Кравсом. На випадок сильного напору большевиків відступати на Затишшя — Роздільна. Повідомити 1-й і 2-й Галицький корпус, що 3-й корпус робить повстання, занявши район Бірзула — Балта — Роздільна, і посувається одною частиною на південь, на Одесу. 1-й і 2-й корпус мають чимдуж прилучитися до повстання і прислати звязкових до ген. Кравса по дальші накази. 1-й і 2-й корпус мають заняти район Винниця — Вапнярка і сполучитися правим крилом з от. Шльосером. 1-а кінна бригада має дня.... обсадити з поміччю Чорноморського полку місто Тираспіль, одна частина кінноти враз із першим курінем Чорноморського полку мають підійти до Роздільної і заняти її. Ген. Кравс, 2-й полк вирушать дня.... в напрямі Тираспіль — Роздільна — Одеса. В Роздільній прилучиться кінний полк 1-ої кінної бриґади і піде яко авангард у тім самім напрямкові. Один сотник Чорноморського полку має відійти дня.... год.... до Одеси і там приготувати повстання. Артилерія пор. Конюка (в Глікталю) має погрузитися і ждати дальших наказів. Загальна ситуація: большевицьких більших сил нігде не було близько, генерал Павленко заняв Голту і наступає на Балту, щоби з нами сполучитися. З большевицьких сил находяться: коло 1,000 люду в Одесі, 400 в Тирасполі, 100 в Балті.

Така більш-менш була на перший день повстання диспозиція. Було пляновано здобути цілу полуденну Україну в найслабшім моменті для большевиків, що не мали тоді жадних резервів близько. За допомогою ген. Павленка, що оперував тоді на південь від Бугу, можна було спокійно утворити фронт проти большевиків на лінії Винниця — Немирів і вздовж Бугу. Допомоги зі сторони населення рівно ж можна було сподіватися. Далі німці-колоністи обіцяли ген. Кравсові всяку поміч, як рушниці, муніцію, а навіть власного, ними зорганізованого й узброєного кілька тисяч контингенту рекрута. Взагалі, так зі зглядів стратегічних, як і політичних можна було сподіватися великого успіху.

Внаслідок цілого ряду перешкод технічної натури, а головно із-за конечного від'їзду ген. Кравса до Румунії перед арештуванням його большевиками, плян повстання цілої ГА залишився невиконаним, натомість 1-а кінна бриґада не здержалася вже раз взятого наміру і дня 6 квітня в селі свого постою Касель Тираспільського повіту здерла червоний прапор, вивісила український і оголосила на власну руку повстання.

Серед великого одушевлення поміж козацтвом, як і поміж населенням рушила 1-а

бриґада під командою от. Шепаровича того ж дня на Тираспіль, заняла місто, забрала дещо здобичі в конях і муніції, сполучилася з Чорноморським полком, а що нас було за мало, постановили сполучитися з генералом Павленком».

17 березня наші козаки втретє підходили під час Зимого походу до м. Умань.

Події коло Гайворона та чутки про значну більшу чисельність Української армії, (прихильна до армії людність старанно розповсюдила цю інформацію, що сильно занепокоїли більшевицьку адміністрацію, було підслухано телефонічну розмову, з якої було видно, що на всі спроби отримати допомогу з Києва або фронту, Уманська адміністрація одержувала тільки пораду орієнтуватися на власні сили), призвели до того, що більшовики, спакувавши свої речі, скупчилися на залізничній станції. Українські відділи мали відомості, що в складі більшовицької залоги був відділ боротьбистів в силі до 300 людей.

Після дводенних переходів (Окна — 14 березня, Юрківка — 15 березня) Волинці підступили з південного заходу до Уманського району й скупчилися в с. Томашівці (за 8 верст від міста). Штаб армії перейшов до с. Текуча (приблизно за верст 15 від Умані). З наближенням наших частин всі висоти навколо міста були зайняті більшовиками.

Спроба Волинців 18 березня кінними полками — Мазепинським та Максима Залізняка — захопити залізничну станцію — не вдалася, бо кіннота натрапила на організований опір залоги міста. Після поради з повстанцями Волинці вдруге атакували Умань із південного сходу й удерлися в Звенигородське передмістя, бій тривав до півночі. Волинці не змогли увійти в Умань і відійшли на південний схід до с. Степківки (за 8 верст), маючи намір на другий день повторити наступ ще раз разом з повстанцями.

Складений за новими даними план для наступу дав добрі наслідки, і на ранок 19 березня в місті Умані маяли вже майоріли наші прапори. Більшевики відійшли під захистом бронепотягів на Христинівку. Уманське населення радо вітало наших козаків і вшанувало урочистим бенкетом.

В бою під Уманню вбитими Волинська дивізія мала невелику кількість. Військова здобич Волинців була велика.

Після захоплення Умані були негайно визволені з в'язниць наші старшини й козаки, яких полонив ворог. Між ними був полковник Ольшевський, якого наказом по армії було призначено начальником залоги міста Умані.

З цих полонених і добровольців Умані було зформовано пластунський курінь при Мазепинському кінному полку.

Поява наших полків втретє на Уманщині відбилася на нашому ділі добре, бо людність на власні очі бачила, що військо наше не розпадається, а навпаки міцнішає в боротьбі з ворогами України.

Лагідність відносин із місцевим населенням під час нашого попереднього перебування на Уманщині ми відчули тепер. Всяка шкода і кривда, коли б вона була заподіяна раніш, тепер мусила б виявитися у відношенню селянських мас до нас. Взагалі при повторних наших відвідинах цих місцевостей ми завжди знаходили в людності ще більшу прихильність до нас, ніж в перші рази. Урочистий похорон козаків (20 березня), які впали в боях під м. Умань, зібрав великий людський натовп.

Перед наміченим для залишення району Умані терміном обстанова ускладнилася — появились ознаки ворожого руху, як з півночі, так і зі сходу. Через зайняття 21 березня Христинівки Київцями командири Київської й Волинської дивізії спромоглися увійти між собою в зв'язок, і штаб армії отримав повідомлення про події в Гайсинському районі та про те, що Київська дивізія вже шляхами, що йшли на північ від м. Умані, рушила в напрямку Новоархангородської переправи.

23 березня штаб армії та Волинська дивізія удосвіта стали на марш і на вечір другого дня (24 березня) були вже в районі Семидуби — Вербівка, де й розташувалися на ночліг. Штаб армії став в с. Семидуби.

Про Запорожців у цьому районі ще нічого не було чути: штаб армії видав наказ Волинцям зміцнити свою розвідку в напрямках Голованівського й Добринки (на південь і південний схід).

Того ж дня пізно ввечері командування армії вже мало деякі інформації про Запорожців: операцію біля Голти було переведено успішно.

Проте 25 березня ми прокинулися від кулеметної та гарматної стрілянини. Харак-

тер стрілянини був спочатку наглий, а потім як при дуже завзятому бою. Для командування стало ясно, що це йде напад на Запорожців.

З розповідей обозників командування дізналося, що Запорожці, що стояли в селах Емілівка — Наливайки — Голованівське — Межирічка — Троянка (за 8 верст на південний схід від розташування Волинців) вночі були несподівано аатаковані червоними. Трохи пізніше прибув до штабу Волинців полковник Крат — начальник штабу Запорозької дивізії, який і доповів М. Омеляновичу-Павленкуі об'єктивну ситуацію: Запорожці були дуже успішно захопили були Богопіль та Ольвіопіль, при чому, мали величезну військову здобич. Багато захоплених Запорожцями коней дало можливість поставити добре справу формування другого кінного полку. Виконавши своє завдання коло Голти, Запорожці в зазначений наказом по армії термін вирушили в район Покотилова — Перегонівка — Голованівське, а частину своєї кінноти направили для захоплення Добринської переправи (через р. Синюху).

В дорозі (21 березня — Сухий Ташлик) штаб довідався, що в Ольвіопіль опівдні прибув Котовський з кількома карними відділами. Посунутий на південь від Емілівки кінний Запорозький полк своєчасно не виявив ворога. Командування було певне в ситуації й не передбачало активності з боку червоних, а тому атака їх була для Запорожців цілком несподівана. Отаман Гулий та його начальник штабу заледве самі врятувалися, ледви встигли вискочити з хати, як були атаковані червоними.

Завдяки загальній прихильності людности села майже всі старшини й козаки врятувалися, але цей наскок червоних призвів до втрати всього майна, що було здобуте Запорожцями під час попередньої Голтянської операції.

Командування дивізії на ранок 25 березня організувало контрнаступ, який через відсутність зв'язку штабу дивізії з кінно-гірним гарматним дивізіоном та куртнем Низових Запорожців закінчився для дивізії новою невдачею, найважче відбилася ця друга невдача на пішому Запорозькому полкові.

Дивізія, маючи короткий відпочинок, вночі з 21 на 22 березня спокійно попрямувала в загальному напрямі на північний захід, на Уманщину, де й мала з'єднатися з іншими частинами армії:

«...починалася рання весна. Йшли степом, минаючи маленькі хутірці, що були по балках. Погода робила шляхи майже непрохідними. Вода проходила до тіла. Було зимно, неприємно... Ар'єргардні ро'зїзди донесли, що ворог не переслідує. Становилось зимно, сумно... Пісні переставали... Тихо посувалась колона, охоплена мрякою... Так хотілося тепла, спокою... Йшли довго... Щохвилі зупинення стомлених обозних коней, все це страшенно нервувало, стомлювало, озлоблювало. Чи скоро ж село... Нарешті спереду гомін... Що? Квартир'єри?... відразу ж картина змінилась. Все загомоніло, вже чути в лавах сміх, бадьору розмову... Квартир'єри голосно вигукують: Наливайківці!!! 'Де Мазепинці'?... Тут... Тут... Так радісно все, весело... нарешті добралися... Колона рушає далі. Вже не так відчувається цей лютий скажений вітер, не так відчувається втома... вже не така чорна дійсність... Знову залунали козацькі пісні. Заблимали вогники... Село. Хутко посувається по вулицях колона. Це село Емілівка, тут штаб дивізії і 2-й кінний Запорозький полк, пояснює квартир'єр, Чорні стануть в Голованівському, Мазепинці, Низові й Алмазівці в Троянівці. Минаємо село Емілівку — ось Наливайки — через горбок. Квартир'єри хутко розвели по хатах. Приємно задимилися димарі. Почали жарити... Штаб полку у панотця. Командир полку полк. Дубовий запросив до себе декого з командирів курінів на вечерю. Чекаючи вечері, напівлежачи в тепло натопленій кімнаті, почали жартівливу звичайну в цих обставинах балачку. Прийшла вечеря; отримали наказ зі штабу дивізії про призначення денного спочинку. Порозходилися. Я з комендантом штабу полку мешкали напроти. Прийшовши до хати, ми деякий час вагалися, роздягатись чи ні. Але мокра одіж, страшна стомленість, абсолютно темна ніч, оповідання селян, що "комуни» й близько не чути — все це вплинуло на рішення всієї дивізії цю ніч добре спочити. Розляглися й ми. Пройшло декілька хвилин. Раптом почувся вибух... Ми переглянулися. «Це або Чорні, або Алмазівці.

Ще хвилина, і почулися знов один за одним ясно два розриви шрапнелі. Ще хвилина, і з вулиці почулося «До бою». Був алярм... Десь далеко було чути поодинокі рушничні стріли та короткі кулеметні черги. Йшов дощ, була страшна темрява. До штабу полку один за другим збігалися командири куренів. Командир полку наказує до вияснення ситуації

полкові зібратися на західній околиці с. Наливайки. Сильні патрулі відійшли до штабу дивізії та в бік сусідніх частин.

В темній мряці, місячи чорну грязюку, потяглися обози. Селяни, стривожені стрілами-алярмом, вибігали з хат, хрестячись, баби плакали. Було надто неприємно, головним чином не знали, в чому справа, де ворог. Згідно з наказом полк зосередився на західній околиці с. Наливайок. Минула ще година — ситуація без змін. Послано другі патрулі. Через деякий час прибули два козаки: один із кінного полку полк. Литвиненка, другий зі штабу дивізії, обидва в самій білизні. Козаки оповідали: вже все спало, як в Емілівку вскочили більшевики, захопили штаб дивізії та весь кінний полк.

За хвилину прибігло ще кілька козаків, згодом, то купками, то поодиноко почали збігатися до нас козаки та старшини. Щось конкретного ніхто не міг нічого повідомити, оповідали лише, що коли більшевики вскочили в село, то стріляли просто в вікна. Прибув начальник дивізії, начальник штабу, командир кінного полку, при ньому 40–50 козаків на конях, але більшість без сідел. Отаман Гулий тут же в одній хаті збирає командирів окремих частин, всі на місці за винятком полковника Алмазова та командира куреня Низових Запорожців. Після з'ясування ситуації начальник дивізії дає наказ до наступу. В загальних рисах директиви були такі: Піший полк — полк. Дубовий — удосвіта атакує с. Емілівку, лівий фланг прикриває кінно-гірний дивізіон Алмазова, який підтримує наступ кінного полку вогнем своїх батарей, а кінною сотнею повинен охопити лівий флянг ворога. Курінь Низових Запорожців атакує с. Емілівку зі сходу і має намагатися охопити правий флянґ ворога, кидаючи свою кінноту в запілля. Батарея Чорного полку займе позицію у фільварку, що на південь від с. Наливайки й піддержує атаку Запорозького полку. Резерв — кінна бриґада — кінний полк Чорних та рештки збірного кінно-Запорозького полку — зосереджуються на північ від с. Наливайки. Штаб дивізії у батареї Чорного полку.

Важко було б сказати, на чий би бік похилилася воєнна фортуна, коли б усі частини дивізії почали наступ згідно з директивами. Але справа полягала в тому, що роз'їзди, послані до кінно-гірного дивізіону Алмазова та Низових Запорожців, як виявилось потім, означених частин не знайшли — частини відійшли на місця постою за годину перед нічним сполохом і за темрявою не спромоглися установити зв'язок. Склад останніх частин, призначених для атаки, був занадто малий: I) У Запорозькому полку — сила хорих, частина абсолютно без зброї, частина пішла на охорону, зрештою виставлена Запорозьким полком бойова сила на напівбеззбройних (по 5—10 набоїв) — приблизно 120–150 баґнетів при 6 кулеметах — була занадто мала. II) Кінно-Запорозький полк після нічного бою був абсолютно небоєздатний і в бою участі не приймав, за винятком самого командира полку та небагатьох старшин. III) Чорний кінний полк мав силу поранених коней, крім того, одна (3) сотня була призначена для охорони обозів дивізії та на різні роз'їзди, тому до бою могло стати 80 шабель, 2 гармати й 9 кулеметів..».

Таким чином, кількість бойової сили й у цьому полку була мінімальна. Вся вага бою фактично припала на долю пішого полку та на дві сотні Чорного полку. Сили ворога були незрівняно більші за наші. Але наказ було віддано:

«Була ще ніч, як піший Запорозький полк (курені: Республіканський, Мазепинський і Наливайківський) вирушив зайняти вихідне становище для наступу на південно-східній околиці с. Наливайок. Позаду, приблизно на верству, біля фільварку установилася батарея Чорних, там же потім став штаб дивізії. Починало світати, дощ трошки зменшився, але було страшенно зимно. Під'їхали тачанки з кулеметами. Подано наказа до атаки. У мряці видно було нашу лаву — крила її огортав туман. Розтягнена лава являла собою поважну силу. Десь на лівому крилі патрулі впіймали двох ворожих розвідчиків і тягли до штабу дивізії. Лава, за нею кулеметні тачанки, криючись туманом, поволі посувалися вперед. Спочатку почалися лише рідкі стріли, з часом стріли збільшувалися. Лава прискорила кроки. Батарея Чорних відкрила сильний вогонь. Стріли все збільшувалися. Раптом затараххотів кулемет, в тумані видно було вогонь. Наші лави побігли. Десь крикнули «Слава» ... у цей момент залунало по всій лаві. Ворог збільшив вогонь.... Проте раптом стріли замовкли, і густа ворожа лава зірвалась і почала втікати....Наша лава залягла. Було видно чорну тікаючу масу. Раптом наша лава відкрила рушничний і кулеметний вогонь. Ще хвилина, і все стихло. Лише над головами пролітали один за одним стрільна Чорної батареї.

Чому залягла наша лава? На це питання ніхто не міг відповісти. Можливо, комусь майнуло в голові, що відступаючого ворога треба переслідувати вогнем. Частина лягла, і всі залягли. Один стрілив, і всі почали вогонь. Найправдоподобніша психологічна причина. Можливо, що страшна, чорна маса, яка зірвалася перед купкою напівозброєної лави, зробила своє вражіння. Лава лежала. Було тихо, лише з ворожого боку можна було чути крики, лайку. В наших лавах — патрона ні одного. Виявилися втрати: тяжко поранений командир Наливайківського куріня полковник Зелинський, значну кількість старшин і козаків забито, багато поранених. Туман почав розходитися. Лава лежала, чекала наказу; приводилися до порядку. Нові старшини переймали команду. Майже в усіх тачанках були побиті, поранені коні. Тачанки потягли в запілля. В напрямку кінногірного дивізіону, як також і в бік Низових Запорожців, було тихо — стало ясним, що ті частини не взяли участи в бою.

Розвідчики повідомили про такі сили ворога: школа курсантів, що прибула з м. Бірзули, — до 400 багнетів, запасовий батальйон— 400–500 багнетів, кілька міських карних відділів і кінна бригада Котовського, разом до 800—1000 баг., до 400–600 шабель і 4 гармати. Причина ворожого раптового відвороту полягала в страшній стомленості його частин з одного боку, а з другого наш занадто ранній і несподіваний наступ, якого червоні зовсім не чекали.

У той час, як наша лава лежала, чекаючи дальших розпоряджень, у нашому запіллі ситуація складалася така: коло 10 години з південного заходу показалася нова лава червоних, до 300 люду, яка прямувала на праве крило нашої лави. Республіканський курінь змінив напрямок своєї лави й хутко відкинув червоних до залізниці. Командування дивізії, щоб прикрити наш лівий флянґ, вислало на сильний роз'їзд Чорних. Роз'їзд стрінув сильний кінний ворожий патруль і вступив із ним у бій. Через декілька хвилин цей фланґовий роз'їзд доніс про сильну ворожу кінну колону на марші на наше запілля. Командування дивізії дало наказ Чорному полкові прийняти бій та стримати ворога, щоб дати можливість пішому полкові відступити. Піший полк отримав наказ про відступ, але було вже занадто пізно. Повною риссю ворожа колона наближалася хутко до штабу дивізії з метою зайняти переправу. Село Наливайки з північного та західнього боку прикривалося болотяною річкою, і в самому селі була лише одна переправа з північного боку, далі на схід річка легко переходилася в брід.

Піший полк почав відступати, ворожа колона напирала на переправу. Лівофлянґовий Республіканський курінь під командою полк. N., порівнюючи без втрат, перший перейшов річку й зайняв позицію на горбках, що на північний захід від с. Наливайки. Мазепинський (30 ч.) курінь перейшов річку через греблю й зупинився на майдані, бо одна гармата Чорних (сот. Черницин). застряла на самій греблі. Наливайківці, що були на лівому крилі переправилися через брід вище (на схід), кулемет Наливайківського куріня при трьох козаках, щоб дати можливість від'їхати тяжко пораненому командирові куріня, прийняв бій на переправі й відкинув першу атаку. При другій, не маючи більше набоїв, був порубаний.

Ворожа кіннота вскочила в село. Мазепинці перейшли в контрнаступ, поодинокі вигуки «Слава» наших козаків губилися в загальних криках «Ура» Червоних. Частина пішого полку, перейшовши річку вбрід, через лісок вибігла на шлях до Вербової. Почались випередки. Близько настигаюча ворожа кіннота примусила козаків звернути з дороги на ріллю. Видно було, як ворожа кіннота відставала по ріллі. Майнула надія на врятування. Напружені всі сили. Видно було, як ворожа кіннота добігала до одинокого, стягнутого зі шляху кулемета пішого Мазепинського куріня, бо поранені коні більше не мали сили везти далі. На північний захід Чорні ладнаючи маленьку лаву, готовилися атакувати ворога. Ворожа кіннота вже добігає до кулемета. Затріщав кулемет… з жахом ворожа кіннота, кидаючи побитих, відтягнулася… Ще хвилина. Чорні відступають. Далеко видно нову ворожу лаву. Через деякий час по шляху в напрямку с. Вербова видно було кінну групу, що махаючи шапками, наближалася до нас. З жахливою тривогою, напружуючи останні сили, кидаємося до неї. Видно, як відділився роз'їзд Чорних і їде назустріч. Минають страшні хвилини. Раптом від с. Вербова далеко ще висувається нова лава, видно кінна. Невже і там ворог. Багато козаків попадало, решта від знесилля пішла ходом… видно було, як противний роз'їзд, кидаючи шапками вгору, щось кричав. Зблизились. Наш роз'їзд теж високо підкидав — шапки. Роз'їзди спиняються, видно, щось

кричать. То була наша лава… Охоплені радістю, напружуючи останніх сил, ідемо. Вже розпізнаємо жовті шлики — це Волинська кіннота. На високій могилі видно невелику купку людей, має прапор. Вибігаємо на шлях. Ось і лава Волинського полку. Чудові коні, добре одягнені козаки. Жартують: 'Що, Запорожці, влетіло'? Нам не до жартів. Ось і могила — на могилі командарм, полк. Никонів і полк. Гулий.

Я бачив, як старі, запеклі в боях козаки, добігаючи до могили, плакали.

Село Вербова все забите Волинською дивізією. Наші обози вже тут. Вони, звичайно, найменше відчували нашу трагедію.

Загинуло багато. Загинув майже цілий Мазепинський курінь, немає командира Кармелюцького полку полковника Троцького? великі втрати у Наливайківського та Республіканського куріня. Вже за тиждень, в дальшому марші почали то поодинці, то купками приєднуватися козаки. Як оповідали, багато козаків позаховували селяни. Багато оповідалось про те, як рубали большевики полковника Троцького, але одного дня під час вечері, дивимось, входить якась людина й каже: «Добривечір!» Це так усіх вразило, що перші хвилини ніхто не міг вимовити слова, бо це був полк. Троцький. Пригоди полк. Троцького були такі: коли він ускочив у село, якийсь селянин заховав його в стіжок. Через день селяни зібрались уночі ховати забитих козаків і старшин. Їх поховали в с. Наливайках у братській могилі на цвинтарі. Полковник Троцький, перебраний селянином, на могилі героїчно поляглих борців за волю України сказав чулу промову».

Зранку 25 березня загальна ситуація, в якій перебувала Українська армія, була така: Переправа через р. Синюху коло с. Добринки була вже недоступною. Запорожцям слід було дати час для збору частин і приведення їх до ладу. З півночі від Київської дивізії відомостей не надходило, і чи спромоглася вона захопити переправу в Новорхангельському було невідомо. З огляду на значні сили червоних (1000 багнетів, 400 шабель, 4 гармати), їх добре озброєння й моральне піднесення після успіхів у бою з Запорожцями, командування повинно було сподіватися з їх боку на 26 березня подальшої активності. З Уманського напрямку (на один перехід) ворога розвідкою виявлено не було. У цій ситуації командування армії вирішило для переправи через р. Синюху використати переправу в Ново-Архангельському (Торговиця), здобуваючи її, коли це буде потрібне, боєм.

Волинці й Запорожці одержали від командування армії такий наказ (наказ видано на словах):

Район м. Покотилів (с. Вербова) 25 березня. 9 година: *26 березня армія має переправитися через р. Синюху, використовуючи для цього переправу біля Ново-Архангельського. Згідно з попереднім наказом по армії Київська дивізія повинна 26 березня захопити Ново-Архангельську переправу. Волинці мають негайно допомогти Запорожцям виконати спокійний відхід із бою, для чого, коли буде потрібно, перейти в контрнаступ.*

Волинській дивізії зараз же вислати збільшені розвідочні старшинські стежі на північ (Небелівка — Каменське — Павлівка — Тальне) й увійти в зв'язок із Київською дивізією, а окремою кінною частиною обсадити весь район Ново-Архангельської переправи.

Штабу армії й Запорозькій дивізії завидно зосередитися в районі сс. Небелівка — Нерубайка, Волинцям лишень із темрявою розпочати свій відхід до с. Оксаниного, надійно забезпечуючи нове угруповання армії з півдня охоронними бекетами, вздовж річки Ятрань на участку від с. Перегонівки — Тернівки (обидві включно).

Зранку 26 березня дивізії рушили далі в напрямі Ново-Архангельської переправи намацуючи роз'їздами відділи отамана Тютюнника. Штаб армії йшов в авангарді, забезпечуючи собі свій рух сам власним конвоєм. Волинці продовжували нести охоронну службу й прикривали рух дивізії з півдня й південного сходу.

За 7 верст на захід від Ново-Архангельської переправи вперше було виявлено стежі Київської дивізії, а трохи пізніше після того було запримічено невелику кінну групу, що раптово виринула з ближньої балки. Це був отаман Тютюнник і його штаб.

По короткому докладі отамана Тютюнника колони рушили на Ново-Архангельську переправу, яка була вже забезпечеого району (Поліямпіль) з приділеним до неї 3-им кінним полком за два денні переходи підсунулася під м. Гайсин. Залога м. Гайсина, активну частину якої складали червоні курсанти приблизної кількости 200–300 людей, зустрінула дивізію в околицяна нашою кіннотою.

Київська дивізія з Гайворонськх міста в складі 2 бат. піхоти, 1 кінної сотні і 3 гармат.

Перебіг подій під час наступу на Гайсин був такий:

«16 березня броневик Київської дивізії (з одною гарматою) підійшов до м. Гайсина й заняв ст. Соболівку. 17 березня наш броневик обстрілював саме м. Гайсин; з південного сходу на місто рушила Київська дивізія, а третій кінний полк отримав завдання демонструвати наступ на місто з південного напрямку. О 14-ій годині 3-й кінний полк атакував червоних у кінному ладу, але успіху не мав, трохи відійшов і продовжував своє оперативне завдання далі вже в пішому ладу до 21 години (до повного смерку). На перешкоді йому був міст, який уперто боронила червона піхота.

Київська дивізія в цей час провела низку наступів, 5-й кінний полк кілька разів атакував ворога, але без значних наслідків. Під час однієї з атак було смертельно поранено командира полку сотника Глибовського.

Повстанці отамана Волинця допомогали дивізії як при підготовленнях, так і при самому наступі.

Курсанти боронили місто вперто, і бій тривав більше 6 годин. Бій остаточно був вирішений на нашу користь влучним вогнем гармат сотника Чорного й атакою кінноти Київської дивізії на школу курсантів.

У ніч з 17 на 18 большевики відступили на Брацлав, залишивши повстанцям от. Волинця бронепотяг. 18 березня наша частина заняла м. Гайсин. Населення влаштувало урочисту зустріч. Виконуючи оперативний наказ армії, отаман Тютюнник направив невеликий рухомий відділ для демонстрації в напрямку м. Винниці, а решту частин згрупував 21 березня в районі Христинівки. З Христинівки був налаштований зв'язок із Волинською дивізією, а 5-му кінному полкові було дане завдання — захопити станцію Тальне (Христинівка — Шпола) й тримати її доти, поки дивізія не виконає свого маршманевра для нового угрупуванкя в районі Ново— Архангельського (переправа через р. Синюху). 5-й кінний полк виконав своє завдання зразково й боронив станцію Тальне до полудня 26 березня супроти сильних змагань червоних, яких підпирав бронепотяг.

Опівдні в м. Торговиці командування видало наказ для переправи армії через р. Синюху та визначило першу груповку після неї, яка одночасно повинна була бути й вихідною груповкою для форсування залізниць: Новоукраїнка — Бобринська, Новоукраїнка — Єлисавет. Переправа мусила скінчитися до ранку 27 березня. На Волинську дивізію покладено було завдання щодо забезпечення армії під час переправи й догляду за Архангородським мостом на протязі двох наступних діб, тобто 27–28 березня. Переправа була переведена військами в повному порядку.

28 березня армія в одному переході на схід від Ново-Архангельської переправи по двотижневім бойовім марші стала на денний відпочинок. (Волинці — с. Якимівка; Запорожці — Іванівка; Київці — Надлан).

Висновок:

І. Операція, що її запроєктувало командування в районі Гайворон — Саврань 13–27 березня, скінчилася й загально досягла своєї мети, бо вона притягла до району Гайсин — Умань — Ольвіополь — Гайворон пильну увагу більшевиків. Більшевики до цього району направили з ріжних напрямків значні відділи червоних військ, курсантів і карні відділи.

ІІ. Київська дивізія перевела свою акцію від початку до кінця дуже корисно для всієї операції (в загально-військовому мас-штабі), особливо цінне зайняття Київцями Христинівки, а потім станції Тального 5-м кінним полком, бо це дало певність становищу під час переправи армії біля Архангорода.

ІІІ. Захоплення Запорожцями Голти й Ольвіополя, рейд Чорного Запорозького полку на південь від Бугу були переведені добре. На жаль, Запорожці не доцінювали під час свого нового угрупування в районі с. Емілівка — Добринка сил ворога, були необережні і цим пошкодили своїй операції.

IV. Волинська дивізія виконала свої завдання й зуміла використати Уманський район для своїх організаційних цілей.

Під час бойових подій 25 березня в районі Запорожців кінний Мазепинський полк, який мав дуже вигідне становище для контр-акції проти большевиків, проявив пасивність (полк був всього в 6–7 верстах від місця бою). Полк обмежився лише висилкою розвідки.

Все ж треба прийти до висновку, що загалом всю операцію було проведено успішно і що вона дала наприкінці армії нову, вповні сприятливу для наступних операцій ситуацію».

Після переправи через р. Синюху командування армії повинно було виробити план

на подальші дії. Марш на південний схід у на прямку Хмелеве — Бобринець відповідав намірові командування, бо він вів армію в район, що давав добре вихідне становище для маршу на Вознесенське, а також виводив до району порівнюючи спокійного та заможнього.

30 березня армія скупчилася в районі Хмелевого (штаб армії й Запорожці) — Глодоси — Новомиргород (включно).

Околиці Новоукраїнки, Глодос, Малої та Великої Виськи й далі ближні селища були вже військову добре відомі з попередніх подій, а крім цього у військову було чимало старшин і козаків із цих самих селищ. Начальник штабу армії полковник Долуд був сам із Плетеного Ташлика, а панотець Пащевський перед війною мав у цих околицях парафію.

Завдяки знайомству з районом розвідувальні дані до штабу армії надходили швидко, і за короткий час командування добре зорієнтувалося. Було виявлено, що більшевики знали про рух армії і спішно навколо залізничого Новоукраїнського вузла копали шанці, ставили гармати, перешкоди, а залоги тримали в повній поготівлі. На самій станції Новоукраїнка були чималі військові запаси зі знаряддям, між іншим відділ автопанцерників. Загальну кількість залоги коло Новоукраїнського залізничого вузла (в м. Новоукраїнці та в ближніх селах) селяни числили до 3000 чоловік із гарматами та 3–4 ескадронами кінноти. У напрямку на Смілу (північ) час-від-часу по залізниці показувалися патрульні вагонетки, які, підходили аж до Малої Виськи.

Враховуючи цю інформацію, командування вирішило перейти залізничу лінію Новоукраїнка — Єлисавет вночі з 3 на 4 квітня на дільниці між станцією Плетений — Ташлик у напрямку Єлисавету, а перед тим, не пізніш полудня 3 квітня, окремим відділом атакувати містечко Новоукраїнку й залізничу станцію. Після переходу залізниць перший «трикутник» Іванівка — Рівне — Олександрівка, а остаточна груповка Рівне — Бобринець — Компаніївка (на 5 квітня).

Для виконання принятого Командуванням армії рішення частинам армії було надано такі завдання:

Хмелеве, 2 квітня:

«1. Запорозькій дивізії наказано 3 квітня не пізніше полудня окремим відділом зробити наступ на Новоукраїнку (станція), з метою відтягнути увагу червоних у бік Гладос. З наступом темряви 3 квітня дизізія мала захопити станцію Плетений-Ташлик і добре забезпечити марш-маневр армії з боку Новоукраїнки до 8-ої години 4 квітня. Маршрут — Хмелеве, станція Плетений Ташлик, с. Олександрівка.

2. Волинській дивізії не пізніше полудня захопити с. Малу Виську та цукроварню. Після того виставити відділ для забезпечення руху армії з півночі (з напрямків Сміла й Єлисавет) до 8-ої години 4 квітня.

Уночі з 3 на 4 дивізія повинна була форсувати обидві залізничні лінії й виконати марш через: Мала Виська, півстанок на північ від станції Плетеного-Ташлика до села Іванівки.

3. Штабові армії, 3-му кінному полкові та Київській дивізії наказано рушити через залізниці вночі з 3 на 4 по маршруту: від переїзду біля Малої Виськи (на залізничій лінії Новоукраїнка — Сміла) на перший переїзд на північ від Плетеного-Ташлика (по залізничій лінії Новоукраїнка — Єлисавет) до Олександрівки.

Основна думка плану полягала в тому, що армія в найкоротший термін і під захистом ночі повинна була зфорсувати дві залізничні лінії по трьох межуючих між собою манівцях і потім знову перейти на нормальне розташування. Маневр для нічної доби доволі важкий, коли зважити те, що при дивізіях були чималі обози. Частини мусили певно додержувати маршрутів, бути в повнім порядку й на поготові кожної хвилі протидіяти ворожим броне потягам».

Невеличкою кінною частиною Волинці на ранок 1 квітня зручно захопили Малу Виську, а на цукроварні полонили майже всю залогу, бо більшевики про нашу близьку присутність не були зовсім поінформовані.

Спроба відділу Запорожців (кінно-Запорозький полк та курінь Низових Запорожців під командою полковника Литвиненка) захопити зненацька Новоукраїнку не вдалася, незважаючи на те, що з північного заходу були зручні місця для атаки. Проте цей наступ зробив своє, бо примусив червоних звернути свою увагу на новий, для нас не-

потрібний напрямок, а разом з тим, зробити деякі перегрупування, для нашої майбутньої акції корисні.

У момент, коли почався загальний марш армії, становище наше трохи погіршало. Червоні отримали зі Смілої допомогу й вибили Волинців із Малої Виськи.

Сотня Чорноморців 3-го кінного полку — полковник Стефанів — під командою сотника Любимця зручно атакувала червоних, і незабаром бій перекинувся далеко до лісу на північ, де він набрав затяжного характеру, а штабна колона наша рушила далі по тих самих місцях, де в минулому грудні Запорожці та 3-й кінний полк продиралися через лінію військ Добрармії.

Захоплення станції Ташлик отаманом Гулим було доручено Чорним, що вони й виконали, як казали, «чисто», тобто нікого зі станції не випустили. Опанували телефонними, телеграфними, технічними та всякими іншими приладдями: Чорні мали своїх спеціалістів техніків. Вони ввійшли в зв'язок, як слід, з червоними сусідами, подаючи їм цікаві інформації про «повстанчі банди» та чекали нетерпляче до себе гостей. Перший зголосився і був негайно прийнятий товаровий потяг із борошном, молоком, яйцями та іншими господарськими продуктами.

Марш Київської дивізії відбувся з перешкодами. Вже розвиднялося. На степових просторах було видно широко розкинені хутори Херсонщини, які разили око своєю однаковістю, одна-дві хатинки, поруч господарські будівлі, тополі, журавель, тин — от і все.

Втомлені козаки порозходилися по хатах, трохи відпочили, подякували за гостинність господарям і рушили далі до найближчої о великого села (за 7 верст від залізниці), де мали розташуватися на довший спочинок.

Під час цього маршу з Плетено-Ташлицького напрямку почулися гарматні стріли, як пізніше виявилося, то був бій між Київцями та ворожим бронепотягом.

Сотник Новиків[старшина 5-го Київського полку так роповідає про цей бій так: *«Не доходячи 2–3 версти до залізниці, кінnота Київської дивізії зупинилася, чекаючи своєї колони. Після півгодинного відпочинку, командир Київського кінного полку дав наказ одній чоті прикривати рух колони, поки вона не перейде залізницю, а решта, мала йти авангардом при першій гарматі сотника Чорного. Зліва мали бути Волинці. Під цей час із застави, що була на станції Плетений -Ташлик, одержано донесення, що станція занята Чорними Запорожцями.*

Вийшовши за село, кінний полк із гарматою рушив від переїзду вздовж залізниці на станцію, а піхота й обоз мали перейти через залізницю на цім переїзді. Недалеко від станції бронепотяг, який показався з Єлисавету в тилу нашого полку, почав обстрілювати кінноту та піхоту кулеметним вогнем. Попавши під обстріл, піхота поділилася на дві частини, одна рушила вперед, а друга вернулася назад у село; в обозах стало безладдя. Командир полку кінноти, незважаючи на те, що бронепотяг обстрілював його влучним вогнем, наказав сотникові Чорному зупинитися й обстріляти бронепотяг, а полкові стати за найближчими хатами. Сотник Чорний влучним вогнем своєї гармати примусив більшевиків замовкнути й відступити. Після цього перехід через залізницю пройшов спокійно через той самий переїзд о годині 5–6 рано».

Таким чином, невелика застава (9 коней) від кінного полку Максима Залізняка виконала своє завдання, захопила півстанок і роззброїла заставу, але Залізнякам не під силу було зробити значні шкоди залізниці, ні тим більш поставити опір большевицькому бронепотягові.

Київці зі своєї ситуації вийшли з честю.

Перша група, а згодом друга (5 квітня) в районі Рівне — Бобринець — Компаніївка були армією виконані без усяких особливих перешкод із боку більшевиків, і нарешті, армія стала на кілька днів на відпочинок.

Вперше, під час свого Зимового Походу Українська армія вступила в південну частину Херсонщини, яка межувала зі сходу з Катеринославщиною. Був страсний тиждень — початок квітня. Весняне тепло повіяло над степом, у степу здибаються могили, байраки й балки з захованими по них селами й хуторами. По вищих місцях — крилаті вітряки, як вартові, були в безупинній праці. Околиця ця для партизанської війни була надзвичайно вигідна: могили з їх широкими круговидами були чудесними командними та обсерваційними пунктами; балки сприяли непомітному підходові, а

на випадок небезпеки давали змогу хутко уникнути ворожого переслідування. Тут була справжня хліборобська Україна, тут було багато землі. Родина, що мала 10–15 десятин, жила заможньо. Стіжки з хлібом і пашею, худоба, добрі коні, вівці, чого тільки не було в загородах. Думки херсонського господаря вже не задовольняли плуги місцевої фабрики, він мріяв про правдиві парові громадські машини.

З національного боку Херсонщина значно пішла вперед. Енергійна діяльність просвіт, українізовані школи, гімназії, національні театри і нарешті чимала кількість охочих козаків із Херсонщини свідчили про розуміння й зацікавлення маси національною справою. Населення добре ставилося до нашого козацтва, харчувало нас, охоче продавало коней. У розмовах нас називали «своїми».

Перед святами большевики оголосили тиждень «червоного армійця». Селяни Херсонщини мали знести значні податки якраз у час перебування українських відділів в Бобринецькому районі, однак замість як перейти дочервоних все це майно прийшло до рук українського козацтва. Українство не шкодувало за цим.

У м. Єлисаветі в той час перебував оперативний штаб XIV совітської армії, вона, ця армія, не мала ніякого бажання воювати з українцями.

Всі заходи більшовицького військового командування були точно відомі українському командуванню. Українці знали досконально ворожі сили, їх угруповання, якість, розстановку гармат та розпланування шанців, мали тісний контакт із усіма організаціями в самому місті, що ставилися до нас співчуваюче. Активність большевиків виявилася тільки у вилеті літака, який зі значної височини намагався лякати українських військових бомбами.

Командування вирішило пересунутися ще на два малих переходи далі на схід, у район трикутника Устинівка-станція — Долинська-станція — Новий Буг, а саме:

а) Штаб армії, 3-й кінний полк і Київська дивізія мали пересунутися до с. Устинівки;

б) Запорожці — в напрямку станції Долинської — хутори Степанівка — Березівка (на північ від с. Устинівки у 8 верстах);

в) Волинці — в напрямку на станцію Новий Буг — с. Березівка.

Перегрупування мало бути закінчене у Велику Пятницю (8-го квітня).

Все розраховувалося на те, що поки Червоні виявлять напрямок нашого руху й докладне місце розташування, українські відділи будуть мати спокій на Велику Суботу та Великдень.

Однак, замість відпочинку, більшість Запорожців вступили в бій. Бій спочатку був для Запорожців успішний: *червоні зайди відійшли аж до станції Пятихатки (на північ), на самій станції Долинській вони запалили свої склади, проте їхні бронепотяги вартували коло станції, тримали її і ближчі підступи під своїм вогнем. Чорні Запорожці в кінному ладу вдерлися на саму залізничну станцію, але не змогли витримати шаленого вогню бронепотягів і відступили. З високої могили М. Омелянович-Павленко уважно спостерігав за ходом цього бою, на станції Долинській все клекотіло, був там великий стовп диму, який щохвилі міняв свій колір — з густо-темного на білий, іноді додаючи туди якусь жовто-брудну фарбу, час від часу новий стовп із силою вибухав у повітря, пожежа все поширювалася, стовпи диму все густішали й вищали. Долинську червоні відстояли. Треба було чекати з їх боку контракцій і то на завтра, тобто на перший день Великодня. За розвідочними даними большевики стягували до Долинської значні сили, що за приблизним підрахунком доходили до двох дивізій. З півдня Волинці доносили Командуванню, що 8 і 9 квітня вони мали невеликі сутички з відділами більшовиків, і їх розвідка обстежила Новий — Буг та всі місцевості, що на південь, на віддаль денного переходу. Таким чином, з півдня і південного заходу на 9 квітня армії нічого не загрожувало. У Бобринці і Єлисаветі Запорожці мали свою агентуру, — там теж ніякого невигідного нам руху не помічалося.*

Відтак, на 10 квітня українське командування вирішило у відповідь на акцію червоних відповісти зустрічною нашою контратакою згідно з таким планом:

Київській дивізії з приділеним до неї 3-м кінним полком поставлено завдання захопити станцію Долинську з південно-східнього напрямку, а Волинцям (без Мазепинського полку) забезпечити операції Київців із півдня (Новий — Буг), а Запорожцям — демонструвати з північного заходу і заходу на саму станцію Долинську.

Кінний Мазепинський полк Командування армії залишало в своєму розпорядженні як резерв і скупчило його коло Березівки.

Акція нашої ударної групи не вдалася з тієї причини, що наша кіннота в безпосередній близості від ворога зустріла перешкоди, яких не змогла подолати. Отаман Тютюнник примушений був відводити свої частини з бою під сильним ворожим натиском. Щоб полегшити відступ своєї піхоти, гармати Київської дивізії змушені були триматися в стрілецьких лавах і відбивати ворожий натиск стрілянною картеччю. О 8-ій годині ворожі гарматні стріли почали вже досягати с. Устинівки (в дім, де спинився М. Омелянович-Павленко влучила граната й зруйнувала його дощенту).

При таких обставинах Командування армії примушене було організувати загальний відступ армії. Українське командування вирішило прискореним маршем йти на Вознесенське, захопити гарматну базу, що там знаходилась, а далі рухатись в Забужжя. На рішення впливає інформація отамана Тютюнника про те, що 9 квітня на станцію Кривий Ріг прибуло з півдня 1500 червоних матросів, а також попередні звістки, що значні сили червоних скупчуються навколо району перебування українських відділів: *від Долинської до Вознесенського по повітряній лінії — 125 верст. Було вирішено, що наприкінці 4-го дня походу близько вечора армія прямо з походних колон стане у вихідне для наступу угруповання (за 10–15 верств на схід від самого м. Вознесенська), щоб провести захоплення м. Вознесенськ й захопити переправи раніш, ніж червоні в ньому спроможуться організувати свою оборону. Скорим маршем ми вигравали на часі й уникали переслідування ворожими відділами з боку Кривого Рогу й Долинської. Денні переходи під час цього маршу, хоч були й важкі, але переводилися вже в гарній весняній обстанові. Весна впливала добре на настрій козацтва. Козаки йшли, йшли струнко, в зразковому ладу, далеко в чистому весняному повітрі лунали підбадьорюючі козацькі пісні. Корткі відпочинки по балках, ранішні марші, забезпечення себе вартою по високих могилах, залишення вартових бекетів на попередніх ночівлях — от характерні риси цього маршу.*

14 квітня, пізно ввечері, до селянської хати, де перебував М. Омелянович-Павленко прибули командири дивізій: *Ю. Тютюнник, Никонів, Гулий та начальник штабу Долуд. Жартома цю нараду було названо «нарадою у Філях», бо дійсно для українців наслідки подальших подій були вирішальними. Питання про те, чи атакувати Вознесенськ, чі ні, на нараді не розглядалося, мова йшла лише про те, як і коли: думки з цього питання поділилися, отаман Гулий пропонував не гаяти часу, а зранку наступного дня розпочати акцію, слушно застерігаючи, що при нашому стані зброї й амуніції єдина надія могла бути на несподіванку й швидку рухливість, отаман Тютюнник і полк. Долуд, навпаки, пропонували прийдешній день лише ужити на підготовчу працю, а вже о 3-ій годині 16 квітня провести самий наступ. Обмін думок тривав півгодини, коли, нарешті, остання думка перемогла, з огляду на дуже обмежену кількість інформації про ворога, незнання району, а, головне, з огляду на фізичну перевтому війська.*

Самий наступ на Вознесенськ був спланований так:

1. 15 квітня. Розвідка (політична й військова), збір інформацій і приняття заходів для забезпечення на ранок 16 квітня неохідного маневренного плацдарму, 16 квітня о 3-й годині наступ на Вознесенськ, а по захопленню його, в той же день, переправа на правий берег Бугу. Подробиці плану такі:

а) Волинській дивізії поставлено завдання забезпечити операцію армії під Вознесенським із півночі, з напрямків Ольвіопільського та Новоукраїнського (р. Арбузина), під вечір 15 квітня дивізія мала захопити найближчу з півночі до Вознесенського залізничну станцію Трикрати й переправити через Буг біля Олександрівки та Константинівки свою розвідку і зробити все потрібне, щоби не допустити з Новоукраїнки підходу ворожих бронепотягів та автопанцерників. 16 квітня, під час наступу інших частин армії на Вознесенське, командуванню Волинців наказувалося відтягнути кінний Мазепинський полк до с. Воронівки (6 верст на південь від висоти 52,5), як армійську резервну частину.

б) Київська дивізія мала складати в атаці на Вознесенське правий бойовий участок, 16 квітня з висоти 51,1, як вихідної точки, дивізія повинна була аатакувати північно-східну частину міста. Головна мета — захоплення залізничного двірця й розвинення акції далі в напрямку деревяного мосту через Буг у смузі між залізничною лінією та берегом Бугу.

в) Запорозькій дивізії з приділеним до неї 3-м кінним полком ставилося завдання: 16 квітня, з висоти 52,5, як вихідної точки, аатакувати місто зі сходу й південного сходу

(с. Булгарка), особливе завдання — захоплення залізничного мосту й засобів переправи. 2-ому Запорозькому кінному полкові під командою полковника Литвиненка ставилося окреме завдання: уночі з 15 на 16 квітня перервати залізничу лінію між Одесою та Вознесенським, щоб унеможливити підвоз ворожих частин із Одеського напрямку. Полковник Долуд відходив до розпорядимости отамана Гулого для об'єднання чинів кінноти.

2. Початок наступу 16 квітня о 3-ій годині.

3. Штаб армії до 24 години 16 мав переїхати до найближчого села на схід від м. Вознесенського. Командний пункт під час бою — висота 50,9. Для звязку з Київською та Запорозькою дивізією від штабу армії були послані до штабів дивізій персональні адьютанти команди армії та звязкові старшини.

4. Після захоплення міста комендантуру й порядок в ньому належало організувати силами штабу Запорозької дивізії.

Таким чином, найсильнішою групою була південна.

15 квітня пройшло в зборі розвідувальної інформації і підготовці до наступу, і вже о 18 годині Волинці вирушили до виконання свого завдання, і вже о 20 годині станція Трикрати, а також всі технічні засоби звязку на північ були в їхніх руках (бій із охоронним курінем ревкому).

У цей саме час у Вознесенську відбувався комуністичний з'їзд, селяни роповідали, що кілька днів перед тим, навколо міста по селах відбувалися урочисті збори, бо комуністам дуже хотілося, щоб на з'їзді у Вознесенське були також представники від комуністичного селянства, але з цієї спроби нічого не вийшло, а подекуди діло навіть дійшло до бійки. Обороною міста керував червоний генерал Урсов. Більшовики дуже покладалися на його воєнні здібності: *усі відомості доводили, що більшовики були в напруженні й турботах. Проводили поспіхом підготовку до оборони міста, не досить були в собі впевнені й увесь час просили в Одеси допомоги. Всі члени комуністичної наради були закликані до зброї.*

Все ж таки до пізнього вечера 15 квітня точних відомостей про кількість ворожих військ у штабі армії не було. Приблизно, гарнізон Вознесенська складався з декількох тисяч піхоти, ескадрону кавалерії, кількох гармат і сильного вісьмигарматного бронепотяга. Головна сила червоних мала добре озброєння: Зранку 16 квітня розпочалась несподівана гарматна стрілянина характерна для стрільби броне потягів, потім застукали кулемети, чим далі густіше, — то було в напрямку Київців. Зліва з колон Запорожців заледве доносилися рушничні стріли. Праворуч у величезній широкій балці можна було помітити рух обозів та окремих кіннотників, роз'їзд, висланий з конвою, приніс повідомлення, що це відходили обози Київців. Приблизно о 7 годині М. Омелянович-Павленко отримав повідомлення отамана Гулого про невдалу спробу його кінноти нічним нападом захопити місто, і що він готується до загальної атаки. Донесення отамана Гулого було датоване третьою годиною 16 квітня. М. Омелянович-Павленко переживав важкі хвилини … на карту було поставлене все… Раптом бронепотяг із божевільною хуткістю понісся від станції до залізничного мосту. Треба було чекати, що він зупиниться принаймні за мостом і звідти розпочне знову свою страшну стрілянину. Проте ні, — білий димок від бронепотягу все зменшувався та зменшувався, потім ухилився праворуч, а згодом уже зник. Для штабу ясно було, щось трапилося. За хвилину увесь штаб поспішив до нашої батареї, але назустріч нам летів уже перший вісник — «алмазівець», — «Наші у Вознесенському, броневик утік», — кинув він нам набік. Правда, оповіщення було надто лаконічне, але ж властиво більшого нічого й не вимагалося.

Сама лише ця звістка була нам великим святом. Для війська нашого це був правдивий Великдень.

Один із учасників цього бою, командир куреня Київської дивізії підполковник Сухоручко, курінь якого у цьому бою відіграв важливу роль на правому крилі армії, так роповідає про цей бій під Вознесенським:

'Як тільки стемніло, дивізія знову була готова до маршу, але маршу надзвичайного — в цю ніч ми повинні були взяти місто Вознесенське, яке було занято значними ворожими силами. Кожний відчув важливість усієї задачі, яка, як усім було відомо, мусіла бути виконана за всяку ціну, бо іншого виходу не було для нас.

Тихо, під прикриттям темряви в колоні підходили куріні дивізії до Вознесенського. Через річку піхота переправилась із труднощами, і в кожного було повно води в чоботах, але це не перешкодило дальшому рухові. Зі слів провідника — до Вознесенського лишалось усього кілька верст.

Я був із першим курінем, який ішов в авангарді. Тут же був і командир дивізії зі своїм штабом. Незабаром вислані вперед дозори наткнулися на ворожий кінний відділ, який став був стріляти з кулеметів, але його люди були настільки перелякані, що стріляли на вітер. Все ж таки ця зустріч неприємно нас вразила власне тим, що ворог відкрив нашу присутність, і хоч ми на стрілянину не відповідали, але все ж ворог уже є попереджений. Сумніву не було — цей факт значно утруднював нашу задачу.

Коли почалася стрілянина, я одержав наказ — свій курінь розсипати в лаву і спокійно вичікувати, не відповідаючи на вогонь. Сам командир дивізії проїхав перед курінем кілька разів і своєю присутністю заспокоюючe впливав на козаків. Дорога на Вознесенське була вільна і ми рушили далі. Перший курінь посувався розвернутим фронтом — йому дано завдання заняти ст. Вознесенське.

Мені була знайома місцевість, що прилягала до станції, бо ще у 18-м році я бився з большевиками під Вознесенськом і успішно заняв станцію та місто Вознесенське, розбивши большевицький полк. Але тепер через темноту ночі не міг я орієнтуватися і вів курінь за вказівками провідника. Підпустивши нашу лаву на 200 кроків, большевики відкрили сильний вогонь із рушниць і кулеметів, але великих страт не було — замішання в моїй лаві й у других курінях, що в той час підходили, продовжувалось не більш як 15 хвилин. Командири курінів опанували людьми, куріні розсипалися в одну довгу лаву. Я зі своїм курінем був на правому крилі. Лава лежала на мякій ріллі, і я дав наказ окопуватись. Продовжувати наступ у темноті не було можливости.

Почало світати. Большевики, що були притихли, знову відкрили шалену стрілянину. Вони добре бачили нашу лаву, бо вона була розсипана по узгірю.

Повторення наказу перейти в наступ не було, та не було можливости й залишатися на тім самім місці, бо відстрілюватися не було чим. Прийшлося перебіжкою по одному відтягти лаву трохи взад, але це мало помогло: чим більше розвиднялося, тим сильніший і влучніший був ворожий вогонь, треба було великих зусиль, щоб утримати козаків у лаві на відкритому й рівному, як долоня, полі.

Не було можливости тримати звязок із другими курінями та штабом, хоч він і знаходився зовсім близько, майже в передній лінії.

Я уявляв собі страхіття відвороту на випадок невдачі, коли ми не витримаєм. Чекати далі не було можливости, і я рішив...

Як мені було відомо, пятий кінний полк пішов із одною гарматою в глибокий обхід справа. Знаком про те, що пятий кінний полк розпочав акцію, мав бути перший гарматний стріл підполк. Чорного.

Я вирішив очікувати цього стрілу, як гасла, щоби кинутися з курінем уперед, а там — що Бог дасть, тим більше, що тепер я вже міг краще орієнтуватися.

Доповівши через кінного посланця командирові полку про своє рішення, я з великим напруженням нервів став очікувати серед чистого поля, не злазячи з коня, під сильним кулеметним і рушничним вогнем, до якого приєднався ще й досить влучний артилерійський — з єдиною думкою вперед-уперед!... Ми не маємо ні одного набою, дістати їх можемо тільки у Вознесенському, отже — або здобути, або загинути...

Пролунав гарматний стріл справа! Це гасло!

Не памятаючи себе, я кинувся вперед із несамовитим викриком команди: Встань! Хлопці, за мною, вперед! Слава!!!... Як один, піднеслася лава, із голосним криком 'Слава' кинулася вперед бігцем. Повторюючи без перерви команду 'Вперед, слава, бігцем!', я гнав коня вперед, а козаки від мене не відставали. Станція виднілась далеченько праворуч, відкіля комуністи стріляли з гармат, але це не перешкаджало мені все ближче з купкою людей куріня, чоловіка в 15, підбиратися до депа, де місцевість була для мене знайома.

Цілком одірвавшись від головних сил, я заняв депо з одним кінним ординарцем і тими ж 15 козаками куріня, що весь час від мене не відставали і які пробігли до 4 верст бігцем із криками 'Слава', і хоч із них уже дух випірав — як кажуть — а вони ще не переставали кричати «Слава!»

Із великим задоволенням мацав мій ординарець щойно залишені комуністами ще

теплі, вкопані гармати. У цей час ворожий бронепотяг все далі й далі відсувався, покидаючи станцію. Тут же М. Омелянович-Павленко побачив маневруючий потяг, і в нього майнула думка, що пустивши порожній паротяг навздогін бронепотягові, можна буде зробити його не шкідливим. Відтак, він наказав двом козакам заволодіти паротягом і пустити його навздогін бронепотягові, а сам він із ординарцем кинувся на станцію. Тут по всьому було видно, що з цього боку українців так швидко не чекали… до 100 червоноармійців з двома кулеметами залишилися на станції. Вони через несподіваність нападу здалися без будь-якого опору.

Полковник Ткачук, безпосередній учасник бою за м. Вознесенськ згадував таке: *«Бій був дуже впертий, на полі залишилося порубаних шаблями 648 комуністів. З нашого боку було вбито тільки двох козаків та поранено п'ятьох. Нашій армії досталося тут 18 легких та 8 гірних гармат, 12 мітральєз, 2 важкі гармати, 2 мільйони рушничних та 32 тисячі гарматних набоїв, 5 тисяч рушниць, 48 кулеметів, 4 ешельони ріжного військового майна і 4 тисячі фір большевицького обозу».*

Відтак, захоплення Вознесенська нашим військом повністюзабезпечило його набоями та іншими військовими припасами. Ця перемога підняла дух українського війська й сильно налякала ворога. Значення перемоги настільки велике, що цілком можна погодитися зі словами одного з учасників цього бою під Вознесенським, який захоплено сказав, що цей бій створив невмирущу славу нашому українському козацтву.

За словами М. Омеляновича-Павленка*: «Мої персональні спостереження, доклади начальників, які я вислухав на самому місці бою, доклади моїх зв'язкових старшин, дають мені можливість сказати, що кожний із учасників безумовно славного для нашого війська бою виконав те, що йому належало виконати. Було важко, були навіть трагічні моменти, однак взяли верх упертість, завзятість і свідомість, що ми мусимо за всяку ціну дістатися на той берег.*

Перебіг діла мені уявляється так:

Акція нашої кінноти в районі Запорожців, яка була розпочата ще поночі (о 2 годині), не вдалася, і отаман Гулий відвів кінноту в ближні балки, поза свої піші частини.

Київці добре орієнтувалися спочатку і майже здерлися на саму станцію, але ж наскочили на 8-мигарматний бронепотяг, який божевільним вогнем із гармат і кулеметів відбив атаку Київців. Київці відійшли і зручно зачепилися недалечко за місцеві пункти.

За пів години по захопленні міста я вже був радий вітати отаманів Гулого та Юрка Тютюнника, полковників: Алмазова, Долуда, Вовка, Дубового, Нельговського, Доброторського, Троцького, Яшниченка, Литвиненка, Дяченка та багатьох інших, старшину та все козацтво з щасливою перемогою; Волинців не було, бо вони, згідно з завданням, забезпечували нашу акцію під самим Вознесенським із півночі.

З відомостей, що були відшукані в штабі Київської дивізії після перегляду захваченої на станції кореспонденції, а також з принятих зараз же по захваті станції нових депеш можна було зрозуміти, що з Одеса треба було чекати підходу нових ешельонів. Час був дорогий, тому я вирішив до наступного ранку 17 квітня с. ст. бути вже на тому березі…

16 квітня о годині 10 у Вознесенському».

Вознесенський бій мав не тільки високе моральне значення для армії УНР, але завдяки захопленню бази, українська рейдуюча армія озброїлася на першорядний зразок. У нас заново було організовано артилерію, поновлено кулеметні частини, піхота придбала цілком нові рушниці з баґнетами, козаки — пластуни замінили свої «куцо пали» на нові рушниці кавалерійського зразку, кіннотники здобули списи, сідла, остроги, легкі кулемети. Набоїв придбано цілі вагони. Те, що не можна було підняти возами, розподілювалося комендантурою між селянами.

Навіть панотці, урядовці, немуштровані погоничі — всі тримало рушниці, підперезалося кулеметними стрічками, заклало ручні гранати за пояс і т.і.

Район, що в ньому розвинулися квітневі бої Української Армії з червоними зайдами обмежувався на сході середнім Бугом, на заході — Дністром, з півночі лінією: Ямпіль — Брацлав (обидва включно), а на півдні — Дубосари — Ананьїв — Ольвіопіль (всі включно), тобто районами: південна половина Поділля й північно-західна частина Херсонщини (повіти: Тирашпільський, Ананьївський, Ольвіопільський), що разом складало простір біля 200 верст з півночі на південь і 75 верстов із заходу на схід.

Залізницею Жмеринка — Одеса майбутня територія наших районів бойових дій поділялася на дві нерівні частині (східну й західну), при чому кожна мала свої властивості: *місцевість, взагалі, погориста, на захід від залізниці стає сильно гористою, до того ж ще глибокі балки, що тягнуться головним чином зі сходу на захід, густо прорізують усю західну частину цього району. З цих причин, західна частина для маневрування війська була дуже незручна. Крім того, в цілому районі переважає глинястий грунт. Однак, у місцевостях, що прилягають до Бугу, а особливо в районі Ольгополя й Ананьєва, ґрунт — піскуватий. В частині від Ямполя до Тирашполя Дністер, особливо на весні, досить широкий і швидкий, і це є серйозною водною перешкодою, що вимагає при форсуванню спеціальних воєнно-технічних засобів. Крім численних струмків, що в'ються по всій цій території в усіх напрямках, район прорізують до десятка значних Дністрових запливів. Ці річки у весняну пору були теж значними перешкодами для рухів армії.* Настрій українського населення на Херсонщині та на Поділлі до москалів був виразно ворожий. Саме перед нашим прибуттям, на початку квітня, в усьому районі було неспокійно — то тут, то там вибухали українські повстання.

18 квітня вся Українська Армія була вже на правому березі Бугу. Дане кінному Запорозькому полкові оперативне завдання було виконане: залізничний міст біля Василинової (20 верстов на південь у напрямку на Одесу) полк спалив, можна було сподіватися, що на цілій дільниці залізничний рух буде припинений щонайменше на три — чотири тижні.

У цей саме час українське командування довідалось, що в районі Ананьєва й Балти вибухнули масові селянські повстання проти більшовиків. Ці міста були якраз у районі розквартируваня Української Галицької Армії та частин полковника Удовиченка, а тому командування вирішило скерувати армію в район Ананьїв — Балта — Бірзула — ст. Любашівка (на схід від Бугу): *від Вознесенська до Ананьєва по повітряній лінії відстань у 100 верств, а від Ананьєва до Балти — 40 верств. Рейд Запорозької кінноти на Одесу не міг маскувати українського руху на північ більше, як тиждень. Взявши це до уваги українське командування прийняло рішення вирушити війську в напрямку на Ананьїв. До с. Святотроїцького марш для армії був призначений спільний по осі: Кантакузенка й Миколаївка(18), Софіївка (20), Покровка (21), Святотроїцьке (22) верств, в околиці с. Святотроїцького (25 верств на південний схід від м. Ананьєва). Під час цього маршу дивізії мали вже одержати кожна своє власне бойове завдання, а саме:*

Запорозька дивізія: 22 квітня — захопити Ананьїв і окремим кінним відділом атакувати Бірзулу;

Київська дивізія, між 23 і 24 квітня — захопити місто Балту та залізничну станцію Балту, Волинська дивізія та 3-й кінний полк, складаючи спільну армійську резервну групу, — посуватися за Запорожцями.

Додаткове завдання для Волинців: 21 квітня окремим відділом захопити ст. Любашівку (на залізничній лінії Балта — Голта), зімпровізувати бронепотяг і потім зробити випад на Голту;

Штаб армії — при Запорожцях.

Українська Армія, вже добре озброєна, морально зміцнена, дивилася з повною вірою в майбутнє й була, хоч невелика числом, але висока своєю якістю бойовою.

Похід війська по Забужжю в район Ананьєва відбувся легко й без жодних перешкод з боку ворога, але з наближенням до Ананьєва, ситуація ставала все грізнішою: 20 квітня українці мали відомості, що під Ананьєвом тривали важкі бої між повстанцями й москалями та що московські каральні відділи спалили п'ять великих сіл (Липецьке, Потицели, Байтали, Онуфріївку та Селиванівку), з метою забезпечити червоний тил: *відтак, Київську дивізію з визначеної осі маршу скеровано в район Балти, а решта армії продовжувала свій марш. 22 квітня, біля 11-ої години, колона Запорожців та 3-й кінний полк увійшли до села Кохівки (верст 12-ть від Ананьєва). По дорозі з міста тяглися численні фури з утікачами, плач жінок і дітей, прокльони старих справляли на колону гнітюче враження, «Поспішайте, бо наші відходять, москалі все чисто палять», — чулося з возів та від селян, що натовпом вийшли назустріч нашим колонам.*

У Мар'янівці від посланців отамана Пшонника М. Омелянович 0 Павленко отримав перше конкретне орієнтування про ворога: ворожий відділ наступав із Балти в приблизній силі до 600 багнетів та при численних кулеметах, гармат червоні не мали,

кінноти — обмаль. Повстанців було сила — аж до 5 000, але вони були погано озброєні. Вагомою силою повстанців був тільки Чорноморський партизанський полк (з Тирасполя — 150 чоловік піхоти при кулеметах і кінному дивізіоні до 90 шабель); Чорноморці були добре озброєні, але їм бракувало набоїв.

Червоні енергійно тиснули повстанців і вже були біля північно-західної околиці Ананьєва (передмістя Гардранбура).

М. Омелянович — Павленко вирішив: підтримати повстанців на фронті гарматним вогнем, а кінноту направити на ліве крило й ворожі тили, щоб відрізати їм шляхи на Балту. Тому, 22 квітня 1920 р. українська рейдуюча армія отримала від М. Омеляновича — Павленка такий наказ:

1) полковникові Алмазову з одною батареєю обсадити позицію на північно-східній околиці міста й підсилити фронт повстанців та Чорноморського полку гарматним вогнем;

2) полковникові Литвиненкові з кінною бригадою (3-й кінний і 2-й Запорозький полк) аатакувати ліве крило червоних, а по змозі і стилу;

3) іншим частинам Запорожців стягнутися до західньої частини с. Мар'янівки й xtrfnb на мій наказ;

4) Штаб армії розміщується на західній околиці с. Мар'янівка, командний пункт — висота 93,4.

Від вступу нашого війська у бій ефект був для обидвох сторін надзвичайний. Кілька влучних гарматних стрілів кінно-гірського дивізіону, а потім атака кінної бригади (використали криївки по балках) вирішили результат бою, хоч наша кіннота все ж таки мала значні втрати від московського кулеметного вогню.

О 20-й годині: в самому місті Ананьєві, в повстанчому штабі М. Омелянович-Павленко зустрівся з отаманом Пшонником, що був душею цілого повстання, та з його начальником штабу полковником генерального штабу Г-м.

23 квітня опівдні: *московський каральний відділ, приблизно в числі від 600 до 900 чол. при 4-х гарматах та невеликих кінних відділах, повів наступ на Ананьїв з південно-східнього напрямку на передмістя Благодатне. Спершу відсіч москалям дали Алмазівці й 3-й кінний полк, командир якого з власної ініціативи контратакував, й тим самим, на деякий час знівелював ворожу активність. Далі у бій вступили Запорожці на нашому правому фланзі. Командування вирішило прийняти бій на висотах, що на південний захід від міста Ананьєва; Запорозька артилерія зайняла відкриту позицію за річкою Тилігулом.*

Слід віддати належне москалям, вони атакували енергійно й уперто. З дозорного пункту полковника Алмазова було видно, як вони, використовуючи вузенькі балки, спускалися в долину річки Тиліґулу й намагалися оточити лівий фланг Запорожців зі сходу. Щоб допомогти запорожцям, командування армії наказало кінному Мазепинському полку з його пластунами перешкодити цьому ворожому маневрові. О 14-й годині. Піший Запорозький полк рішучим контрнаступом, без стрілу, примусив червоних до відступу, а Запорозька дивізійна кіннота, направлена на ворожі тили, змусила їх прискорити свій відступ і втікати. Переслідування червоних тривало до пізнього вечора й зупинилося аж біля річки Мокрої Журавки.

О 20-й годині. Командування армії припинило бій.

Так було ліквідовано усі намагання червоних взяти під свій контроль район дії повстанців.

Однак, командування все не було спокійне за напрямок Вознесеньке — Ананьїв, а через те до зазначеного вище угрупування було введено такі корективи: Волинській дивізії на прийдешню добу доручено вести глибоку розвідку на південь і південний схід від нашого угрупування. Кінно-Мазепинський полк Волинської дивізії був на ночівлю пересунутий далі на східну околицю м. Ананьєва, Чорноморському полкові й повстанцям отамана Пшонника було дане завдання ближньої охорони міста. Крім того, від конвою командарма о 3-й год. 24 квітня наказано вислати серію роз'їзди уздовж по долині річки Тилігула.

Наступного дня наші охоронні відділи в с. Кохівці виявили розвідку червоних, а о 5-й год. ворожі кулемети відкрили рясний вогонь на віддалі з одної верстви від місця постою штабу армії.

Командування розпорядилось так:

1. Конвоюю командарма слід організувати перший опір ворогу в напрямку великого шляху Ананьїв — Святотроїцьке, Чорноморському полкові — підтримати конвой і потім, коли ворога буде затримано, перейняти на себе середній бойовий участок.

2. Волинській дивізії — скласти лівий бойовий участок, обсадити позицію по висотах на південь і південний схід від міста Ананьєва, — боронити підступи до м. Ананьєва зі сходу та північного сходу.

3. Запорозькій дивізії — угрупуватися в хут. Малій Боярці й дожидати наказу від Командарма.

4. Штаб армії — висота біля вітряків: *Конвой і Чорноморський полк відбили всі спроби москалів на наш цент, проти Волинців москалі під захистом гарматного вогню широкою лавою поволі посувалися наперед і були вже кроків за 1,000 від Волинців. Запорожці зайняли вихідне для контрнаступу становище.*

Волинці трималися добре, їх гармати успішно змагалися з гарматами москвинів. Сотник штабу армії В. Пащенко, що зі спостережного пункту стежив за перебігом бою, звернув увагу М. Омеляновича — павленка на те, що у ворожому тилу помітні були шрапнельні вибухи, було зрозуміло, що це були Чорні Запорожці. Це спостереження були негайно передані до штабу Волинців (полковник Никонів, сотник Волосевич), що розпочали рішучий контрнаступ на москвичів. Запорожці підтримали Волинців ударом у фланг і перейняли москалям шлях на Святотроїцьке, 3-й кінний полк у той час був висунутий із резерву на наш лівий фланг, щоб зміцнити кінних Мазепинців.

Переслідування ворога тривало аж до пізнього вечора. Москалі, яких було відрізано від шляхів відступу, змушені були відходити манівцями на північний схід. У боях між 21 і 23 квітня українці вщент розбили усі три московські відділи, що були направлені проти повстанців і нашого війська на Ананьїв та його околиці. Такий виключний успіх треба пояснити завзяттям нашого вояцтва та тим, що, коли знищили ми купно з повстанцями звязкові засоби москалів, вони не могли скоординувати акцій своїх окремих відділів.

Ці бої показують дуже добрий приклад активної оборони нашої території, на підставі ґрунтовного знання ворожої психології.

У той саме час, як Запорожці й Волинці билися в околицях Ананьєва, в Балті відбувалася своя історія, про яку сотник Новиков розповідає так: *«22 квітня о годині 8-й вечора 4-му Київському кінному полкові наказано було зупинитись біля с. Немирівського, не доходячи 7–8 верст до м. Балти. Наказано було полкові, щоби за всяку ціну захопив м. Балту. Були відомості, що м. Балту охороняють вартовий батальйон, Галицький інженерний курінь і сильний відділ війська при червоній міліції. Так само були відомості, що всі довколишні села обсадили повстанці, вони мали зв'язок з повстанцями з села Харитонівки, що так само мали допомагати в наступі. О другій годині ночі 23 квітня повернулися з міста посланці-селяни й донесли, що москалі всі тримаються напоготові, бо бояться наступу повстанців. Командир полку рішив з нальоту здобути місто, й о 3-й годині 23 квітня полк вирушив у наступ на м. Балту. Командирові 1-ої сотні, сотникові Тисальському, наказано було захопити пошту, телеграф і обеззброїти залогу, командирові 2-ої сотні — обеззброїти вартовий батальйон і технічний курінь ЧУГА, а 3-й пластунській сотні й повстанцям (селянам) обсадити позицію поза Балтою в напрямку на ст. Балту, допоки не підійде наша піхота. В місто заїхали без жодного пострілу, почало світати, коли від 2-ої сотні приїхав до командира полку козак із донесенням, що від церкви, в напрямку на стацію рухається колона технічного Галицького куреня й що командир роз'їзду, хорунжий Протченко, просить допомогти йому обеззброїти курінь, чисельність якого становила біля 350–400 бійців.*

У цей час почулася кулеметна стрілянина в напрямку зі шляху, що на стації Борщі, а через 5 хвилин хорунжий Протченко виїхав на коні поперед колони технічного куреня. На запит командира до хорунжого Протченка, що за стрілянина, той пояснив, що командир Галицького технічного куреня на домагання хорунжого Протченка відмовлявся зупинити колону, повідомляючи, що має наказ дістатися на ст. Борщі і відступати на Одесу. Хорунжий Протченко зауважив йому, що місто зайняте повстанцями й партизанами та що московський наказ не важливий. У відповідь, командир куреня сказав,

що вас тут є дуже мало (в роз'їзді було 15 козаків). Тоді хорунжий Протченко вирвав кулемета у галицького стрільця, вискочив попереду колони з криком «Лягай — я стріляю», та відкрив вогонь у повітря. Колона лягла. Після цього хорунжий Протченко взяв команду над колоною й привів її до місця постою штабу полку. Командир куреня й більша частина старшин цього куреня носили на кашкетах червоні зірки, а у стрільців ні один із нас цього не помітив. Під час цієї розмови почувся страшенний вибух, і з одного з домів повалив сильний стовп диму. Виявилося, що москалі підірвали свою канцелярію. Балта почала горіти. У цей час почали з усіх сторін входити до Балти селяни-повстанці. 5-й піший полк і курінь з 5-го пішого збірного полку зараз же повів наступ на ст. Балту, а 4-му Київському кінному полкові наказано було зайняти с. Сінне й нести охорону на ст. Борщах.

Ніч з 23 на 24 пройшла спокійно, лише начальник застави, що була на ст. Борщах доповів, що стацію зайняли 2 бронепотяги й один ешелон кінноти, що прийшли з Одеси. О 17-й годині 24 квітня москалі скритно увійшли до с. Сінного, де спокійно стояв кінний полк. Почався бій на вулиці. Коні були порозсідлані, але тут багато допомогли селяни. У той час, коли козаки повискакували на вулицю й вступили у бій із москалями, селяни сідлали й виводили коні. За якої півгодини полк було вибито з села, й він старався затриматися на висотах поза селом. До вечора 24 квітня трималися на запасній позиції.

Зв'язку з нашим 5-м пішим полком не було, висланий роз'їзд доповів, що на лівому фланзі знаходяться москалі, а не наша піхота. Вночі 24 квітня командир полку дав наказ відступити на с. Немирівське, звідки зрано мали ми знову мали атакувати м. Балту. О 1-й годині ночі прийшов селянин зі штабу дивізії та повідомив, що між нами й 5-м пішим полком врізалися москалі, через що й не було у нас зв'язку. Удосвіта знову було чути стрілянину в напрямку від м. Балти. Зранку, 25 квітня командир полку сотник Грибовський вирішив обійти москалів з тилу зі сторони ст. Борщів і напасти на Сінне й Балту. О годині 7-й рано був узятий до неволі кінний ро'зїзд московсько -комуністичного відділу (того, що прибув із Одеси), начальник його вказав, де знаходиться той відділ, батареї й обози. Сотник Грибовський наказав пластунам прикривати батарею сотника Чорного, а двом сотням кінноти аатакувати ворога зненацька. В цей час (година 7-а) наші доповіли, що ворожа піхота наступає поза с. Сінним на м. Балту. Скритими підступами сотник Грибовський підвів полк непомітно до московської кінноти, що була спішена — розляглося гучне ***«Слава!»,*** *заскочені зненацька червоні не пробували навіть сідати на коней, а кинулися втікати на с. Сінне. Кінний полк почав переслідувати ворога, що втікав, і напоровся в селі на ворожий обоз, що так само горячково запрягав коні. В цей час сотник Чорний відкрив сильний вогонь по червоних. Ворожа піхота так само безладно втікала. Все змішалося так, що не можна було розпізнати, де москалі, де наші, тільки було чути крики: «Товарищі! Єщо путь к Одессє нє отрєзан». У цей час кілька наших кіннотчиків понеслося в атаку на ворожу батарею і її захопили, а полковник Шраменко та підполковник Климач із кількома козаками (5-го полку) одразу повернули дві ворожі гарматі й почали бити по тих, що відступали, з їхніх же гармат. Тут ми здобули великі трофеї — кулемети, гармати й великий обоз».*

Відтак, за результатами цих боїв 22-го квітня 4-й Київський полк здобув село Немирівське, що на схід від м. Балти, звідки полкові наказано було взяти Балту. Місцевість наступові сприяла. Місцями лежали ліси, а до самого міста тягнулися балки й добрі скритні підступи. Місто взагалі лежало у балці.

Від с. Немирівського дорога йшла лісом, місцевість до самої Балти не рівна. Навколо Балти місцевість мала ґрунт суглинкуватий. 23-го квітня Балту взято. 4-й кінний полк розташувався в с. Сінному, що на південний захід від міста. Село також лежало у балці. До нього вело багато скритних підступів і балок. Для наступу війська дуже сприятлива місцевість. Полк виставив охорону в напрямку на ст. Борщі.

24-го квітня. москалі під прикриттям 2-х бронепотягів повели наступ по двох напрямках:

1) зі ст. Борщів, кіннота й піхота на лінію Сінне — Балта;

2) зі ст. Бірзули на ст. Балта й на місто, при чому, відділ, що йшов на Сінну, обсаджував село, наш 5-й кінний полк відійшов від 5-ої дивізії, і це примусило відступити 4-й кінний полк на висоти, що на північ від с. Сінного.

25-го квітня москалі опанували стацію й місто Балту, а один їхвідділ — село Сінне й

почали насідати на піхоту 5-ої дивізії. Заскочивши в більшовицький тил, кінний полк вибиває червоних з села Сінного й повів наступ на Балту, примусивши червоних у безладі втікати.

Таким чином. у боях з 22 по 25 квітня рейдуючій Українській Армії вдалося розбити всі ворожі відділи, що їх москалі кинули проти з різних напрямків до повстанського району Ананьїв — Бірзула — Балта. Повстанців могли спокійно розійтися по своїх хатах.

Командування армії завжди старалося не затримувати війська довгий час на одному місці й ніколи само не підбурювало селян до повстання. В цьому разі ініціатива повстання виходила з самого українського населення. Тому командування армії заявило отаманові Пшонникові, що за 3 дні армія буде продовжувати свій марш.

27-го квітня командування скупчує армію навколо Ольгополя. У самому місті розташувався штаб армії та частини Волинської дивізії, в Чечельнику стали частини Київської дивізії, у Піщаній — Запорозька дивізія. а 28–29 квітня армія пересунулася до Бершаді й тут затрималася, щоб дати можливість частинам трохи відпочити й після того вже розпочати свою, останню вже, серію боїв. Цей наш марш — маневр маскувався коротким рейдом Чорних на ст. Бірзулу.

27-го квітня до складу Української Наддніпрянської Армії приєдналася кінна Галицька бригада отамана Шепаровича, що вже з 6 квітня була в таборі повстанців і нараховувала в своєму бойовому складі 400 кінних бійців, 30 кулеметів та 150 багнетів (вся піхота на возах), загальною чисельністю біля 1000 досвідчених бійців.

Внаслідок останніх подій Українська армія збільшилася на одного отамана, 750 багнетів, 38 кулеметів, 500 кіннотників і значну кількість всякого технічного знаряддя. Проте була й негативна сторона, з новими частинами до армії також прибув значний обоз, що збільшив і без того великі валки армії.

27-го квітня з Піщаної в околиці Бершаді прибув до штабу армії в с. Ободівка відпоручник Галицької Армії четар Білецький із отаманом Заболотним. Четар Білецький мав повноваження від Галицького Повстанчого Комітету й перебував, як зв'язковий при Отаманові Заболотному. Вони повідомили, що Галицька Армія вирішила повстати проти червоних і приєднатися до Наддніпрянської Армії, але точних дат про термін початку повстання четар Білецький не мав. Це підкріплювало рішення командування наступати на Вапнярку, слід було поспішати.

У щоденнику Галицької кінної бригади про події, що відбулися перед командируванням четаря Білецького, значилося таке: *«У квітні 1920 р. питання про війну з Польщею було вже для москалів питанням вирішеним. Все стверджувало про їхню підготовку до воєнної кампанії на весну. Фронт червоного війська вже існував, на півдні він проходив по лінії Ямпіль — Жмеринка — Вінниця й далі на північ. Всі ці населені пункти в руках червоних, але командуванню нашому було відомо, що на зазначену частину бойової лінії штаб XII червоної армії висунув галицькі бригади, а саме на напрямок Вапнярка — Жмеринка — Проскурів — III бригаду. По Дністрі аж до Одеси також були розкидані окремі галицькі частини. В цих частинах було неспокійно. Червоний прапор був для них лише формальною зовнішньою ознакою.*

В наказі по армії це рішення змотивоване так:

По одержаних відомостях від власної агентури, в районі Одеса — Миколаїв значних ворожих сил нема.

В самих містах помітна паніка. По тих же відомостях на відтинку Могилів-Подільський — Вапнярка комуністи суцільного фронту не мають».

Беручи це до уваги, командування вирішило скерувати армію з району Бершаді на північний захід і вибрало напрямок Ободівка — Вапнярка — Ново-Ушиця. Це рішення, на думку командування, одночасно могло вплинути на активність частин Галицької армії, що перебувала в районі Вапнярка — Бірзула.

Станом на 30 квітня армія осягнула: *Запорозька й Київська дивізія — район Демидівка Тростянець, Волинська дивізія — район Павлівка — Тарканівка. З цих районів командування приступило до виконання свого наміру. Першим етапом у виконанні наміченого завдання мало стати захоплення району Крижопіль — Вапнярка — Журавлівка-тульчин. Захоплення району Тульчин — Вапнярка — Крижопіль на 1 травня командування організувало так: Запорозька дивізія (багнетів 500, гармат 5, шабель*

400) 1 травня о 4-й годині захоплює м. Тульчин, рівночасно невеликим відділом захоплює ст. Журавлівку. Після виконання свого першого завдання, дивізія залишає в Тульчині відділ забезпечення, а сама мала перейти до с. Тимонівки, де мала очікувати на подальші накази.

Київська дивізі89 В складі Київської групи було на той час до 3-х кінних полків (600 шабель).

Про бої під Вапняркою подаю уривок зі споминів командира 28-го куреня підполковника Сухоручка-Хословського: *«Весело посувалася наша дивізія вперед, у напрямку до Вапнярки. Хоч усім і було відомо, що перед нами нелегка задача — прорвати московський фронт, але нікому й на думку не приходило, що може стрінути нас невдача. Вже темніло… Наша дивізія підходила до с. Красногірки, де за відомостями стояли московські частини. Піші частини дивізії одержали наказ зупинитися, зайнявши вихідне положення — з розсвітом мали розпочати наступ… Несподівано знялася рушнична та кулеметна стрілянина… Кінний полк дивізії, що був посланий на праве крило, наскочив на ворожі застави. Як не дивно, але всіх охопило якесь занепокоєння, самозрозуміло, то не від наглої стрілянини, а від якогось передчуття. І дійсно… за кілька хвилин рознеслася вістка, що боляче вразила кожного козака й старшину дивізії без винятку: «Командир 5-го кінного полку дивізії сотник Грибовський смертельно ранений». Це була велика й не замінима втрата для нашої дивізії.*

Сотник Грибовський був один із найліпших старшин кіннотчиків у дивізії; його й підлеглі, й колеґи надзвичайно любили й поважали, а начальство цінило.

Бажання помститись вогнем запалало в кожного…

Ще не світало, як я одержав наказа розгорнути курінь (1-й курінь Київської дивізії) і розпочати наступ на село. Другий курінь дивізії теж був відданий під моє керування. Тихо посувалися курені розгорненим фронтом… Наступ ішов у чоло — в той час, коли третій курінь забезпечував ліве крило.

Почало світати. Село було в балці, й ціле його огортав густий туман. Але ворог уже відкрив нас і розпочав сильний вогонь… Ми були на узгірі та на очах у ворога в той час, як для нас ворог зоставався невидимий. З цього становища був єдиний вихід, а саме: Вперед! 'Вперед! «Слава!»… Команду підхоплено й блискавкою рознесено по лаві, вправо та вліво. З галасом та криком «Слава! Вперед!», кинулося козацтво до села, один одного переганяючи.

Село здобуто… Москалі панічно втікають… Несподіванкою для них був наш ранній наступ, і великі трофеї досталися нам. Але село прилягало до ліса, який тягнеться майже до самої Вапнярки. І цей ліс прислужився москалям. Зовсім на наших очах встигла кацапня сховатися в лісі з двома тяжкими гарматами. Проте не всі повтікали й не все вивезли, проворнішим козакам вдалося й баґнетом попрацювати, а кіннотчики не одну голову зрубали. Чимало обозу, полонених та кулеметів добули. Найщасливішим щодо здобичі був 3-й курінь під командою хорунжого Лавровського, йому місцевість дала можливість захопити село з лівого крила, якраз при вїзді; цим він відрізав ворогові дорогу до ліса.

Втрат ми не мали майже жадних, зате ворожих трупів було досить. За сотника Грибовського відплатили не зле…

Не довго ми спочивали, — за дві години рушили далі… Дорога йшла лісом. І це освіжало, бо день був дуже гарячий… подвійно гарячий…

Українці під прикриттям темряви перейшли залізницю й наближались до с. Тиманівки (7 верстов від Вапнярки). Розвідка донесла, що сила ворожого обозу посувається дорогою з Вапнярки.

Зупинилися тиша неприємно вражала, але не довго, за селом показалася ворожа розстрільна… Не довго думаючи, кинулася наша піхота бігом уперед, розгортаючись з-за горбів у розстрільну. Справа, на допомогу дорученому мені куреневі, поспішала сотня кінного полку.

Ніколи москалі не витримували нашого наступу, коли він був енергійний — це я знав із дволітньої воєнної практики з ними, — не витримували вони нашого наступу й тоді навіть, коли їх було кілька разів більше за нас. І цим разом, не зважаючи на те, що ворожа сила чисельно нас теж кілька разів переважала, я не зупинився.

Команда «Слава!'» «Вперед'»… понеслася кінна сотня в атаку, підтримуючи мене, не відставала від кінноти й піхота. Хоч і близько підпустили нас до себе ворожі

розстрільні, хоч і позицію мали добру, бо нас розділяла багниста річка, — а все ж таки не витримали москалі й кинулися втікати. Горе їм було б... та річечка їх врятувала, кіннота не могла їх переслідувати, ба, й піхота з великими труднощами перебралася через річку, а кулеметні тачанки змушені були кілька верств об'їжджати. Втекли москалі, не оглядаючись в напрямі на Вапнярку під захист двох своїх бронепотягів, що шаленим гарматним вогнем почали нас обстрілювати...»

Затихло, але не надовго. Становище українців, хоча й вони йшли переможно вперед, було дуже важке... Запорозька дивізія, що мала в цей день зайняти Тульчин, потерпіла невдачу, хоч спершу й захопила була місто з успіхом, але потім зиушена була відійти. Була 16-та година, коли надійшли відомості, що майже з усіх сторін оточив нас ворог, бо українські частини попали якраз у прифронтову смугу московсько-польського фронту, в головний центр московського розташування.

М. Омелянович — Павленко добре розумів, що вихід з цього становища був лише один: «Тільки вперед!» «Взяти Вапнярку», — повороту назад немає... Це розумів кожний, як старшина, так і козак. О 17-й годині рушили курені дивізії спільно в наступ: *перед українськими відділами розкинулась ст. Вапнярка, оточена ворожими бронепоїздами та густими ворожими відділами, розкиданими вздовж залізниці та цілому фронті нашого наступу. Пекельним вогнем зустріли москалі нашу розстрільну, що, порівнюючи з чисельним ворогом, була лише жменькою люду. Далі було посуватися було неможливо... Залягли... Але що з того — чисте поле, ані горбка, ані долини... відступати нема як та й нема куди... «Вперед!», «Бігом!»... Все нестерпнішим тає гарматний вогонь ворога, але кілька наших кулеметників кидаються зі своїми кулеметними тачанками вперед майже в самі ворогові ряди й влучним вогнем примушують передні ворожі розстрільні відступити аж до залізничного насипу. Стало вечоріти... до стації ще далеченько, а москалі й не думають залишати стації, а навпаки, все більше й більше зміцнюють вогонь...*

Все більше й більше рідшають наші й так ріденькі ряди, все більшає лінія фронту, на який ми наступаємо, все більше й більше відчуваємо втому... але не зупиняємось, все вперед і вперед, і то бігом із невгаваючим криком «Слава!». Ось уже недалеко й стація. Тричі українці в силі куреня кидаються атакувати стацію.... Вже стемніло... став сходити місяць...

Кінний полк, що має завдати більшовикам удар у фланг буде з хвилини на хвилину, доповідає ординарець. Розстрільною надбігає кіннота... «Вперед! В атаку! За мною!!» подаю я команду, кидаючись уперед... Кидається за мною кінний полк, але тут на бігу чую разом із криком «Слава!» — крики «Гура!» й гасло трубача до атаки. На добрих конях, із шаблями наголо, скачуть уже поруч зі мною кіннотчики-Галичани з бриґади Шепаровича, що в той момент якраз наспівали. Не витримали москалі — втекли, давши можливість українському куреню та кінноті перейти на інший бік залізниці. Однак, на стацію наскочив ще один броневик, якого прислали москалі на підмогу з сусідньої стації Журавлівки.

Від решти частин дивізії ми відірвалися цілком і в цей момент були фактично відрізані від них, бо вони залишилися по тому боці залізниці. За результатами наради командирів було вирішено атакувати більшовицький броне потяг. Однак, під час цієї наради наша артилерія, яку несподівано для ворога українські артилеристи розмістили біля станції, влучним вогнем примусила ворожого бронепотяга відступити. Зараз же на станцію підійшли інші українські відділи . А слідом за бронепотягом було пущено під повною парою порожнього паротяга. Він недалеко від стації наздогнав ворожого бронепотяга й розбив його на друзки. Це забезпечило перехід наших частин та обозу дивізії на другий бік залізниці, а, крім того, допомогло здобути багато амуніції та різного іншого майна, коней, зброї. Всього було стільки, що не можна було його навіть забрати. На цій стації залишилося багато галичан, що не хотіли втікати разом із москалями та що радо прилучилися до нас, поповнивши наші ряди.

Зайнявши позиції на висотах за 5-ть верств на північний схід від Вапнярки українські відділи набралися сил, провели реорганізацію своїх відділів. 3-го травня всі три дивізії — Київська, Запорозька й Волинська прорвалися з великими боями через передову лінію московського фронту. Бої ці відбулися, головним чином, під селами Савчиним та Джугастрою й зосталися назавжди в пам'яті кожного їх учасника.

Опівдні Запорозька та Волинська дивізії зайняли вказані їм в наказі становища. З Київською дивізією зв'язку на той час ще не було, хоч із допиту полонених і розвідкою по залізниці на північ було вже виявлено, що вночі з 2 на 3 травня Київці захопили Вапнярку.

В Марківці 2 травня М. Омелянович-Павленко вперше зустрівся з Головою Ради Міністрів І. Мазепою, що з 28 квітня перебував при Київській дивізії. І. Мазепа привітав його з закінченням Зимового Походу. Він, у відповідь, подякував і повідомив йому свою думку, що необхідно було дати відпочинок рейдуючим українським частинам: *саме під час цієї розмови почулися перші гарматні вибухи з боку Джугастри, потім кулеметні й рушничні стріли, то москалі атакували Запорожців. За півгодини Марківка наповнювалася обозами різних частин. Обстанова значно погіршилася. О 22-й годині М. Омелянович-Павленко закликав до себе полковників Ткачука, Долуда й Стефанова, щоб видати бойовий наказ на 3 травня. Перевтома двох останніх штабних старшин була така, що вони за працею фактично засипали й цілком не були здатні до будь-якої штабної праці. Тому бойові накази далі йшли за ствердженням вартового отамана, полковника Ткачука.*

Слід було діяти сміливо та рішуче. Обстановка була такою: *в районі Вапнярка — Журавлівка і Тульчин були сильні ворожі частини. Київська дивізія покинула під натиском червоних Вапнярку. Запорозька дивізія залишила Мясківку. Численні обози скупчилися поміж Мясківкою й Марківкою, всі дивізії перевтомлені до останньої можливості. Угруповання ворожих сил першої лінії було таке, що можна було сподіватися на ранок наступу зі всіх сторін. Через те М. Омелянович-Павленко вирішив на 6-ту годину 3 травня дати дивізіям нове угруповання, а саме — Київській дивізії з 3-м Кінним полком с. Клембівку, Волинській — с. Нетребівку і Запорозькій — с. Ратушне, штаб армії з кінною Галицькою бригадою розміщується там же, а потім з нового району продовжувати марш у напрямі на Яланець і Ігнаткове.*

Київська дивізія отримала наказ зайняти с. Савчине та контрнаступом відкинути ворога на північ.

О 7-й годині висунулася зі сходу голова колони Волинської дивізії. Вона одержала наказа підтримати наступ Київців гарматним вогнем, а всю дивізію угрупувати за правим крилом Київців.

Галицька кінна бригада й 2-й Запорозький полк залишено в армійському резерві й скупчено по укриттях на схід від слободи Мар'янівки.

О 9-й год. за дві верстві на захід від нашого лівого флангу наша розвідка виявила довгу обозну валку червоних, що прямувала на ст. Крижопіль. Кінний Галицький полк і сотні 5-го кінного полку всю цю валку, що мала до 1,000 возів, захопили.

Перша звістка від Запорожців надійшла біля 10-ої години: Запорожці та кінний Мазепинський полк зранку аатакували Мясківку, розбили червоних і примусили їх до відступу на Ольшанку та Горячківку, що за 12 верств на південний захід від Мясківки.

Між тим, бій на фронті Київської дивізії набув упертого характеру. 3-й кінний полк атаки до кінця не довів, бо попав під вогонь ворожих кулеметів. Далі полк лише забезпечував праве крило армії. Як тільки наспіла звістка про Запорожців, Командування рішило всіма силами вдарити на північну групу москалів, розбити її та потім продовжувати свій марш на Ямпіль.

«Розпорядження:

1. Всі обози відтягнути через Марянівку на Джуґастру;

2. Волинській дивізії пересунутися на ліве крило до Нетребівки й бути напоготівлі до заатакування правого крила червоних;

3. Кінній бригаді отамана Шепаровича та 2-му Запорозькому полкові лишатися далі по укриттях на півн. — схід від Мар'янівки та скласти армійську кінноту під загальним керуванням полковника Долуда;

4. Запорозькій дивізії, з отриманням наказу, негайно стати на марш і підтягнутися до с. Нетребівки, де очікувати на оперативний наказ;

5. Штаб армії на висоті з вітряками, що на півн. — схід від с. Нетребівки.

Командування плянувало це перегрупування закінчити до 14-ої год. і в залежності від ситуації в другій половині дня мало на увазі дві комбінації:

а) коли би Запорожці не наспіли в час (від Мясківки до Савчиного 6 верстов, а крім

того Запорожці могли в момент одержання наказу бути ще на дорозі між Ольшанкою та Мясківкою), то тоді атакувати праве крило червоних Волинською дивізією та армійською кіннотою;

б) з прибуттям Запорожців — ударити в праве крило червоних Запорозькою дивізією та армійською кіннотою під загальним керуванням Команди Армії».

Зазначеним вище перегрупуванням українське командування хотіло перш за все забезпечити свій правий фланг від червоних і зміцнити сівй лівий фланг, бо було зрозуміло, що червоні намагатимуться оточити українські частини з лівого флангу. У відповідь, українське командування не могло допустити, щоб ворог знову відкинув армію в район Вапнярки та Крижополя. Утримання опанованого району мало для українських відділів важливе значення, бо Придністрянський район з його балками та темними лісами міг би добре прислужитися для маневрування наших частин в разі невдачі: *до 13-ої год. бої Волинської дивізії та армійської кінноти з червоними закінчилося, обози все тягнулися безконечним шнуром. Біля 13-ої год. у червоних з'явилася важка гармата, далекобійні набої досягали до командного пункту армії, обози та кіннота були тепер у сфері гарматного вогню. Від Київської дивізії все частіше надходили повідомлення про важкий стан на фронті, і через те, як тільки останні вози втягнулися до Нетребівки, командування змушене було віддати наказа армійській кінноті та Волинській дивізії атакувати праве крило червоних. На захід від Савчиного, тобто від лівого крила Київців, був ліс. Його армійська кіннота думала використати, як маскування для зближення з червоними, а потім — провести атаку за підтримки гармат Волинської дивізії, зліва і справа від Київської дивізії. О год. 13.30 кіннота рушила в доброму ладі й спокійно пройшла зону ворожого гарматного вогню. Але в той час червоні повели зустрічну акцію. Піші та кулеметні червоні частини захопили південну частину підлісся майже на очах кінноти й зупинили її марш своїм вогнем. Наша кіннота пробувала обминути перешкоду, але ж не витримала й повернула назад. Результат невдалої атаки нашої кінноти був дуже прикрий для нас, оскільки фронт, так би мовити, завалився. На 14 -у год. бойові формації були на тилах обозів, що не встигли ще виграти належної відстані. Після крайнього нервового напруження тимчасова реакція охопила майже всіх. Волинці, що взяли напрямок для відступу більше на захід, відступали в більшому порядку. Про Запорожців не було нічого чути, можна було тільки припустити, що вони в районі Джугастри.*

Українці попали у становище, що межувало з повною катастрофою. Розв'язання його в той або інший бік залежало від того, чи здатні окремі командири й частини на самопожертвування.

У цій ситуації, що склалась, 5-му Кінному та кінно-Мазепинському полкам було наказано прикрити відступ армії, а кінно — Галицькій бригаді отамана Шепаровича та 3-му кінному полкові, негайно вирушити на Ольшанку і, як буде треба, з боєм прочистити дорогу армії в південно — західному напрямі.

Отаману Тютюнникові було дано наказ, щоб Київська дивізія зупинилася на висотах, що на північ од с. Джугастри, й затримала ворожий наступ. Для зв'язку з Запорожцями було вислано старшинські роз'їзди. Штаб армії став на висотах, що на південь від Джугастри.

Київська дивізія поставила міцний опір москалям, а тим часом із Мясківки їм загрожували вже Запорожці. На фронті Київської дивізії взяли участь у бою не тільки стройовики, але всі, хто мав ще змогу битися. Вояки виривали рушниці з рук один у одного. Тут були люди з різних дивізій. Армійський св'ященик о. Павло Пащевський та інші, теж стали в стрілецькі ряди в той відповідальний момент: *страшенна весняна буря доповнювала картину бою. Гуркіт грому змішувався з гарматними вибухами. Курява закрила обрій. Здавалося, що природа рішила взяти участь у цій боротьбі.*

Червоні, а це це були частини 45-ої дивізії відійшли. Наша кіннота виявила, що шлях на Ольшанку вільний.

Після невдачі прориву нашої армії через фронт червоних у напрямі на Яланець М. Омелянович-Павленко вирішив використати ніч, що саме надходила, балки й ліс для прориву через ворожий фронт уже в смузі біля Дністра.

У наказі, виданому по армії з цього приводу, було зазначено:

«1. Штаб армії, кіннота й Київці для тимчасового спочинку розміщуються в Ольшанці, Волинці — у Вербці, а Запорожці в с. Качківці, що на північний захід від Ольшанки.

2. Після спочинку, використовуючи балки й ліси понад Дністром, дивізії мають далі пробиватися через фронт червоних військ кожна ініціятивою свого командanта.

3. Штаб армії піде при армійській кінноті.»

При повній темряві наші курені потягнулися безупинною лавіною по великому шляху, що вів на Ольшанку. Але на цей раз колона не мала свого звичайного вигляду. Вона складалася випадково, в міру того, як частини виходили з бою. Величезну фізичну втому відчували всі. Бувало, що вояки збирали останні сили, щоб доповзти до ночівлі. Ар'єргардний бій біля Джуґастри був боєм відчаю, бій, де козацтво врятувало себе від винищення. Чисельні прояви мужності, завзяття, лицарства в даному разі виявляли не лише стройові, а й нестройові старшини та козаки.

О 21-й годині штаб армії з армійською кіннотою розмістився в центрі с. Ольшанки. Безпосередньо при штабі знаходився 3-й кінний полк. У тих обставинах треба було негайно вжити всіх заходів, щоб упорядкувати табір, а, головне, обозні валки. Це було неможливо з причини величезної перевтоми людей і коней. Штаб армії обмежився тим, що вислав зв'язкових старшин до штабів дивізій. Запорожці та Волинці, що в другій половині дня були в кращих умовах, зайняли свої становища порівнюючи спокійно.

О 7-й годині армійська кіннота рушила по дорозі на Ямпіль до Запорожців і о 10-й годині після кількох боїв була в с. Качківці.

Тим часом, Запорожці мали вже кілька успішних зустрічей із червоною кіннотою, захопили кілька сот полонених зі зброєю та кіньми. Червона кіннота, хоч і була на свіжих конях, але не прийняла бою з нашими кінними частинами й залишила нам усю Придністрянську смугу. Зараз же до отамана Тютюнника був надісланий наказ про нове угруповання, а на свіжих, відібраних від червоних конях, від Запорозької та армійської кінноти було кинуто серію старшинських роз'їздів із завданням увійти в зв'язок із українськими відділами полковника Удовиченка.

Приблизно о 20-й годині до хати, де перебував оперативний відділ штабу армії, вступив начальник штабу Запорозької дивізії полковник Крат і доповів М. Омеляновичу — Павленку: «Пане отамане, прибув начальник роз'їзду, старшина полку Чорних Запорожців, а з ним старшина від дивізії полковника Удовиченка».

Це було 5 травня, дата, яку треба вважати за останню в історії Зимового Походу Армії УНР.

Похід закінчився.

Додаток 28

До історії цього питання.

Станом на лютий 1920 року УГА, що нараховувала приблизно 5 000 здорових старшин і бійців, стояла на території східного Поділля й північно-західної Херсонщини (трикутник: Чечельник — Бершадь — Тираспіль); понад 15 000 старшин і вояків, хворих на тиф та на інші хвороби, залишилося в шпиталях Вінниці й околиць, які вже були зайняті Червоною армією. Через жахливі епідемії тифу й інших хвороб, у жовтні — листопаді 1919 р., УГА цілковито втратила свою боєздатність, навіть здатність пересування. У таких умовах для УГА не було іншого виходу, як приєднатися до Червоної армії, що тоді розгромила на Правобережжі Добровольчу армію генерала Денікіна і наближалася щораз більше до місця розташування галицьких бригад. Захопивши УГА в свої руки, большевики почали негайно її реорганізовувати; головою ревкому стає Франц Кондрацький. Для цього ЦК КП(б)У призначив українського комуніста Володимира Затонського. 7 лютого начальний ревком УГА видав наказ, відповідно до якого галицькі частини, дислоковані на схід від Дністра, утворювали ЧУГА. Найвищою владою в армії проголошувався начальний ревком, який розпочав переговори з представниками червоних підрозділів Йони Якіра, що прибули до штабу І-го і ІІ-го галицьких корпусів. У відповідь на це НК УГА звільнила полковника А. Шаманека з посади командуючого 1-м корпусом УГА і

ще раз підтвердила команду перейти на територію Румунії. Сформувалось два командування УГА з протилежними програмами. 8 лютого полковник А. Шаманек скасував наказ генерала Густава Ціріца та зобов'язав усі галицькі частини залишатися на місцях, оберігати військове майно, транспорт і надалі утримувати залізниці; генерали О. Микитка і Г. Ціріц були заарештовані. 10 лютого заарештовано останнього начального коменданта УГА генерала Осипа Микитку й начальника штабу генерала Ґустава Ціріца, яких вивезено до Москви, де їх у липні 1920 розстріляно. Того ж дня ревком призначив тимчасовим начальним вождем ЧУГА підполковника Вітошинського, а політкомісаром Д. Барчука, галицьке військо отримало наказ почепити на шапках поряд з українськими відзнаками червоні стрічки.

9-21 лютого спільно з частинами 45-ї червоної дивізії корпус генерала А. Кравса брав участь у боях проти денікінської групи генерала Бредова, що пробивалася до Могилева-Подільського. В цих боях особливо відзначилися курені Львівської бригади підполковника А. Бізанца. 26 (27) лютого в Балту (з Вінниці) до Начальної Команди ЧУГА для реорганізації прибула делегація від XII Червоної армії; ревком ЧУГА було розпущено, всі справи передано наркомату КП(б) Східної Галичини і Буковини, який розгорнув широку пропагандистську кампанію[2]. 1 березня при Польовому Штабі ЧУГА утворено Ревтрибунал на чолі з комісаром Пучком; для закріплення процесу більшовизації ЧУГА запроваджувалися комісарські посади та курси командирів у Києві.

В першій декаді березня у Бершаді на основі II корпусу УГА генерала Тарнавського сформована 1-а бригада Червоних українських січових стрільців (ЧУСС) під рукою полковника А. Шаманека; з 22 березня — Б. Білинкевича, начальника штабу Бізанца та політкомісара Я. Струхманчука. Бригада нараховувала 4500 стрільців і до 200 старшин, півтори тисячі коней та 100 кулеметів. Вона увійшла до складу 44-ї стрілецької дивізії І. Дубового; при її політвідділі утворено галицьку секцію під проводом Н. Гірняка. Тоді ж пройшло формування 3-ї галицької бригади із частин III корпусу; очолив її генерал А. Кравс, з 24 березня комбригом став О. Станімір, начальник штабу В. Льобковіц, політкомісар — М. Балицький, згодом Ф. Замора. Бригада нараховувала 3500 стрільців і старшин, півтори тисячі, діяла у складі 58-ї стрілецької дивізії під командуванням П. Княгницького. На початку березня Польовий штаб ЧУГА, «за погодженням» з командуванням Південно-Західного фронту — командувачем О. Єгоров, членами Реввійськради Р. Берзіним та Й. Сталіним, рядом наказів й розпоряджень провів реорганізацію і скорочення армії, запровадив виборність командирів, скасував відзнаку вояків УГА — тризуб, замінивши його червоною зіркою. Замість синьо-жовтих прапорів впроваджені червоні, змінено традиційний український гімн «Ще не вмерла Україна» на «Інтернаціонал», введено посаду політкомісара.

23 березня 2-га бригада ЧУГА з боями проти білогвардійських сил вийшла у район Бірзула (сучасний Подільськ) — Жмеринка. 24 березня 3-я бригада ЧУГА отримує наказ перейти в розпорядження 58-ї дивізії Червоної армії в район Житомира на фронт. 27 березня до осідку Начальної Команди УГА у Балті приїхав з групою співробітників В. Затонський і провів реорганізацію Начальної Команди. Її було скасовано, а натомість створено Польовий Штаб ЧУГА з осідком у м. Балті, на чолі з галицьким комуністом (цивільною особою) Василем Порайком. До політичного відділу призначено іншого галицького комуніста М. Михайлика, а для ведення штабних справ — старшин-росіян П. Солодуба й М. Іванова. Створено також Революційний трибунал на чолі з Пучком, а згодом кубанцем Кириченком, та Особливий відділ, що його очолював молодий галицький комуніст В. Сірко. Утворено Збірну станицю

старшин у Балті, до якої мали відійти всі старшини УГА, що в новій реорганізації не здобули військових призначень, а також усі польові духовники УГА. Корпуси УГА реорганізовано на бригади.

У березні, після переформування, у харчовому стані ЧУГА було 1 485 старшин і 16 688 вояків, у тому числі у бойовому стані — 663 старшин і 3 820 багнетів, 558 шабель, 66 гармат і 27 кулеметів. До цього стану не враховано стан збірних станиць ЧУГА, що існували у Києві, Одесі, Балті й Вінниці.

Після сформування бригад ЧУГА їх розподілено до різних дивізій 12-ї і 14-ї радянських армій, чим роз'єднано цілісність ЧУГА. 1-шу бригаду приписано до 44-ї Таращанської стрілецької дивізії, 2-гу — до 45-ї стрілецької дивізії 12-ї радянської армії, 3-тю — до 41-ї стрілецької дивізії 14-ї армії. Командантами бригад були призначені: 1 — підполковник Альфред Бізанц (начальник штабу полковник Альфред Шаманек), 2 — сотник Юліан Головінський (начальник штабу отаман Фердинанд Льорнер), 3 — сотник Осип Станімір (начальник штабу отаман Вільгельм Льобковіц).

У реорганізаційній роботі в ЧУГА В. Затонський головну увагу приділяв пропаганді класової боротьби та поборюванню українських національних почуттів. Однак всі його заклики до погрому старшин, як буржуїв і контрреволюціонерів, не мали найменшого успіху (за весь час існування ЧУГА не було жодного випадку виступу вояків проти своїх старшин), а заборона політичних комісарів в ЧУГА співати гімн, уживати національний прапор, герб і військові відзнаки, пропаганда комісарів проти старшин і польових священиків викликали серед вояцтва опір проти червоних союзників. Протибільшовицькі настрої в ЧУГА були ґрунтом, на якому виник розрив ЧУГА з Червоною армією.

Першим покинув ЧУГА вже 6 квітня 3-й кінний полк ЧУГА (командант отаман Едмунд Шепарович) із Запасним куренем (сотник І. Козак), далі Технічний курінь у Балті (командант — поручник Корнило Кізюк) в ніч на 24 квітня, 2-а і 3-я бригади ЧУГА на фронті. Кіннота отамана Шепаровича й технічний курінь Кізюка у Балті мали змогу перейти до дійової Армії УНР, натомість 2-га і 3-тя бригади ЧУГА опинилися в оточенні польського війська і потрапили у полон. 28 квітня в Козятин Бердичівського повіту вступили польські війська, була обезброєна та інтернована бригада ЧУГА. Тільки 1-ша бригада ЧУГА далі боролася у складі 44-ї Таращанської дивізії проти польської армії, але разом з нею була розбита під Махнівкою і в більшій частині потрапила також у польський полон. Поляки звільнили стрільців та водночас старшин з багатьма підстаршин направили до табору у Тухолі на Балтійському Помор'ї. Виступ 2-ї і 3-ї бригад ЧУГА на фронті мав трагічні наслідки для численних старшин і вояків УГА в запіллі. Їх заарештовано й чимало з них загинуло у підвалах ЧК або в таборі полонених старшин УГА в Кожухові біля Москви.

З огляду на оголення фронту 31 липня 1920 року Затонський надсилає Сталіну і С. Косіору телеграму-прохання прискорити відправку до XIV армії галичан — з Казані, Омська, Москви, Омська, Туркестану й Сибіру, та 44-у стрілецьку дивізію — в ній воював галицький полк. У вересні 1920 р. частини ЧУГА на чолі з генералом А.Кравсом через Карпати пробилися до Чехо-Словаччини, де були роззброєні і інтерновані у таборі м. Ліберця).

Відомо, що генерал Штакельберг у 1920 р. евакуювався в Константинополь. З 1921 р. проживав в Польщі у своєму маєтку. Після Другої світової війни емігрував в Австралію, де у 1956 р. помер, проживши 86 років.

З генералом Бредовим А. Кравс більше не зустрічався. З історії відомо, що після розгрому білих на Дніпрі, він здійснив Бредовський похід (січень-лютий 1920 р.) — відступив до Тирасполя. Румунія відмовилась пропустити білих на свою територію: *... він, генерал Бредов, якого більшевики розгромили дощенту, даремно просив румунів, щоби перепустили його з рештками війська біля Тирасполя через Дністер. Його відділи,*

які хотіли перейти через міст, румуни обстріляли вогнем артилерії і прогнали назад. Йому не лишалося нічого, як йти на захід здовж Дністра в обіймі поляків. У Григоріополі рештки білих, загнані, втомлені постаті, на їх обличчах малювався жах, вони посувалися як тіні. Тріюмфатор з під Києва, що колись згори дивився на Українську Галицьку Армію, шукав тепер охорони за її плечима. Які тяжкі почування мусіли огортати цього чоловіка, коли він врешті пробився вздовж Дністра зі своїми несповна 3 — ма тисячами вірних вояків до поляків, щоб скінчити свою військову кар'єру у польському полоні… (ведучи постійні бої з переважаючими частинами Червоної армії, він був змушений зі своїм військовим загоном рейдувати вздовж українського кордону, здійснивши згодом перехід в Польщу через Західну Україну. У Польщі був інтернований зі своїм загоном. З частиною своїх солдат та військовими інших розбитих частин (всього 7 тис.) 11 липня 1920 р. прибув до Криму. У листопаді 1920 р. евакуювався з Криму в Туреччину. Згодом, в еміграції, жив разом з сім'єю в Болгарії. Станом на червень 1939 р. і під час Другої світової війни займав посаду завідуючого інтернату покалічених і хворих воїнів Російської Спілки Червоного Хреста в Шипці. У 1945 р. заарештований НКВС, був вивезений в СРСР, загинув у таборах. Дата смерті невідома.

Чи подумав він перед смертю про те, що тоді, у серпні 1919 р., об'єднавшись з українцями і ведучи спільні воєнні дії проти більшовиків, можна було поставити крапку на більшовицькому режимі… **невідомо).**

Додаток 29

«*….ближче до закінчення 1919 р. вже було чітко зрозумілим, те, що Добровольча армія була розкладена, а тому зазнає неминучої поразки у війні з більшовиками. Вона, ця армія, безззупинно рухалась на південь, до Чорного моря, майже без усякого тиску на неї зі сторони супротивника. Головне командування цієї армії поступово втрачало зі своїх рук усі нитки управління арміями; зв'язок між вищими штабами і окремими військовими частинами з кожним днем все слабшав, допоки зовсім не щез. Відтоді кожна військова частина діяла на свій страх і ризик, відходячи куди і коли завгодно, не рахуючись із загальною військовою обстановкою, нерідко ігноруючи бойові накази. Сипний тиф, що набув з настанням холодів загрозливих масштабів, масове дизертирство солдат, які втратили усяке довір'я до командного складу, позбавляли армію усякої боєздатності і перетворили її в якийсь величезний обоз, заповнений сім'ями офіцерів, біженцями із зайнятих більшовиками областей, цивільними чиновниками, які евакуювались разом з військами, що невпинно рухались на південь. Разом з ними рухалось маса стороннього люду, шо не мала нічого спільного з армією, і заважала рухові самої армії. Уся ця маса наближалась до приморських міст, частина з них, у похідному порядку, а частина, де це було можливо, залізницею.*

Було зрозуміло, що при таких обставинах оборона Чорноморського узбережжя, в особливості Одеського району, мала шанси на успіх лише при повній напрузі усіх сил тих військових частин, які ще не розклалися і у випадку залучення до оборони усіх верств населення і суспільства, що не співчували більшовизму. Однак генерал Шиллінг не зумів використати усі ці сили, не дивлячись на доволі сприятлі обставини, що виникла в результаті прихильних настроїв до Добровольчої армії серед деяких верств місцевого населення.

Уся південна частина Херсонського регіону покрита цілою сіткою багатих і досить добре облаштованих німецьких колоній. Колоніст — хлібороб одночасно є прекрасним солдатом і злим ворогом більшовизму. Йому притаманна, як і кожному багатому селянину, і особливо німецькому, великий консерватизм, а за землю свою він готовий віддати життя. Повстання німців — колоністів навесні 1919 р. під керівництвом російського генерала з колоністів Шелля, яке більшовики задушили з величезними труднощами і величезними жертвами з їх боку, було доказом їх ненависті до незвичного для них радянського ладу і до радянських порядків. Захоплення Одеси добровольцями у серпні 1919 р. також відбувалось за участю колоністів. Найкращі піхотні частини Добровольчої армії поповнювали свій особовий склад майже виключно німцями — колоністами.

Однак, незважаючи на вимоги самих колоністів та їх представників, що були виголошені на першому з'їзді колоній у вересні 1919 р., командування Добровольчою армією відмовилось від оголошення загальної мобілізації колоністів і усякими спробами заважало подальшому формуванню німецьких батальйонів, що були сформовані німцями — колоністами за власною ініціативою. Деякі «військові авторитети» доходили навіть до того, що вважали неможливим користуватися послугами людей німецького походження, пам'ятаючи війну з Німеччиною.

Коли ж Одеському району стала загрожувати безпосередня небезпека, Рада німецьких колоній вирішила за власною ініціативою організувати самооборону краю, надав вище керівництво тому ж генералу Шеллю. Це рішення було прийнято дуже вороже з боку штабу головнокомандуючого дбровольчими військами у тому регіоні.

Щоби створити противагу організації самооборони колоністів, була створена посада начальника оборони Одеського району, якому де юре були підпорядковані усі загони самооборони. Начальником оборони було призначено генерал — майора Ігнатьєва, колишнього командира лейб-гвардії Преображенського полку, Робота його величезного штабу йшла надзвичайно повільно, оскільки більш як за півтора місяці справа оборони фактично не зрушила ні на крок вперед. Між штабом оборони і штабом самооборони не було ніякої узгодженості дій, навпаки, нерідко обидва штаби працювали один проти іншого.

Ішим рішучим заходом штабу генерала Шиллінга була відправка з Одеси у Вознесенськ самої надійної військової частини, першого піхотного полку складеного з колоністів. Назважаючи на те, що солдатам цього полку вище командування обіцяло не виводити їх з району колонії, полку все ж було наказано відпралятись у Вознесенський район. Коли ж солдати цього полку відмовились виконувати цей наказ і коли одна частина з них розійшлась по своїм домівкам, а інша частина перейшли в організації генерала Шелля, начальник штабу добровольчих частин у цьому регіоні, генерал Ч.... оголосив колоністів неблагонадійним елементом і наказав припинити забезпечувати зброєю усі організації самооборони. З цього моменту, розпочались довгі переговори під час яких формування нових частин самооборони не здійснювалось.

Тим часом більшовики стали все ближче і ближче підходити до Одеського регіону. Без бою вони зайняли Вознесенськ і Миколаїв. Крім того, більшовицький рух став ширитись і серед селян: ними створювались банди, що нападали на колонії та нечисленні добровольчі військові частини. Селяни, де таємно, а де відкрито підтримували більшовиків, оскільки сподівались отримати від більшовиків землі колоністів — контрреволюціонерів. В результаті цього, більшовикам вдалось досить вільно пройти смугу колонії. Там, де більшовики зустрічали опір, вони знищували його жорстоким терором. Дрібні загони самообони колоністів або були знищені, або ж відійшли у міто. Остання надія на оборону Одеси розтанула, доля міста вже була вирішена.

Справедливості слід зазначити, що залишалась ще можливість організувати оборону безпосередньо самої Одеси, у самому місті перебувало щонайменше 80 тис. озброєного, дисциплінованого і навченого люду, головним чином офіцерів. Однак уся ця озброєна маса була позбавлена будь — якої організованості, і майже не було тих людей, які були б у змозі її організувати. Офіцерство до того моменту було настільки деморалізовано, що ніхто не думав про необхідність організації опору тій небезпеці, що невпинно наближалась. Кожен з них мріяв отримати щонайбільше казенних грошей, обміняти їх на іноземну валюту і якнайскоріше відбути за кордон. На укріплення Одеського регіону були виділені величезні суми грошей, і були намічені величезні фортифікаційні роботи, одне усі ці плани і розрахунки залишились на папері. Військові інженери отримали величезні аванси, але ніякі роботи ними не провадились.

За таких умов було вирішено розпочати евакуацію. Війська Одеського регіону повинні були переправитись у Варну, частиною морським шляхом, а частиною похідним маршем через Румунію. Відповідно до наказу генерала Шиллінга, право на евакуацію морським шляхом мали лише сім'ї офіцерів, цивільні чиновники і хворі. Усі стройові частини повинні були відходити у похідному полрядку. Однак, і цей наказ залишився на папері. У ті важкі і тривожні дні можна було спостерігати, як в Одеському порту спокійно вантажились на судна цілі полки і стройові артилерійські частини — везунчики, яким вдалося різними способами зафрахтувати пароплави. Зате не вистачало на суднах

місць для госпіталів, щ обули переповнені хворими і пораненими офіцерами, яким довелося залишитись в Одесі і усі вони невдовзі стали жертвами більшовицьких розправ.

Напередодні залишення міста завантажилось у порту Одеське Сергіївське артилерійське училище у складі 300 здорових юнкерів, а Одеський кадетський корпус відправився згодом зо всім викладацьким складом похідним порядком.

Відтак, Одеський гарнізон, у випадку приходу більшовиків, повинен відходити, але куди? На цей випадок не було ніяких чітких вказівок, а було надано окремим військовим частинам самим вибирати собі напрямки відходу. Одні рекомендували відходити на Овідіополь, інші, — на Маяки, треті, — на Тираспіль. Але при цьому залишалось важливе запитання, — чи пропустить Румунія військові відділи Добровольчої армії? На це запитання відповіді не було. У штабі генерала Шиллінга з цього питання панувала повна невідомість. Від штабних працівників, яким слід було мати усю інформацію з цього питання, ніяких зрозумілих відповідей добитися було неможливо. Штаб генерала Шиллінга взагалі не цікався питанням, яка доля очікує підлеглі йому війська. Штаб генерала Шиллінга мав свій параплав «Володимир» і в один з днів успішно пованта-жився на нього.

Втеча генерала Шиллінга було для одеського гарнізону повною несповіванкою, оскільки напередодні було заявлено, що більшовики ще далеко від міста і що їм буде дано самий рішучий опір. Відтак, влада у місті перейшла в руки його коменданта, полковника Стесселя, йому вже через два дні прийшлось залишити Одесу із залишками гарнізону. У цей момент місту загрожувала небезпека не лише від військ Червоної армії, передові загони якої вже підходили до Одеси зі сторони Миколаєва, а й від місцевих комуністів, які вже давно самоорганізувалися і мали у своїх руках велику кількість зброї, 23 січня (за старим стилем) повстання вибухнуло на Молдаванці, що була передмістям Одеси, придушити яке вдалось з великими труднощами. Однак, вже 25 січня комуністи зайняти Пересип і звідти розпочали обстрілювати з кулеметів усю гавань, а також усі параплави, включно з іноземними.

Англійський крейсер, що перебував на зовнішньому рейді, відкрив по ним вогонь, але не наважився стріляти по місту, до якого вже на той час встигли добратись комуністи. У цей час у самому місті і в гавані розпочалась величезна паніка. Офіцери та їх сім'ї, які розкидано проживали на приватних квартирах по усьому місті, у розпачі кидались у гавань, з надією попасти на параплави, або ж тікали на західні околиці міста для з'єднання з обозами і військовими частинами, що відступали у похідному порядку.

У гавані ж зібрався багатотисячний натовп, що очікував завантаження на пароплави, але з огляду на недостачу вугілля, і небажання моряків піддати себе небезпеці, більшість пароплавів відмовились приймати пасажирів на свої борти і поспішили відійти у море.

Тому, усім тим, які залишились на березі, яких уже зо всіх сторін «тіснили» більшовики, не залишалось нічого іншого, як пробиватись крізь оточення більшовиків, і відходити вздовж берега у південно — західному напрямку. Нашвидкоруч, тут же у гавані, сформованому офіцерському загону вдалось ближче до вечера прочистити дорогу і дати можливість іншим (цивільним, жінкам, пораненим, хворим) покинути Одесу під прикриттям ночі. Вже вночі майже усі частини Одеського гарнізону, з'єднались у колонії Гросс-Лібенталь або ж Велика Вакаржа (20 верст від Одеси). Станом на той час в Одесу уже увійшли регулярні частини Червоної армії. Англійські крейсери ще злегка обстріляли Пересип, а з настанням нового дня, знялись з якорів, кидаючи напризволяще і на вирок долі, нещасне місто і залишки Добровольчої армії, яку вони ще зовсім недавно взяли під своє «покровительство»...»

Додаток 30

М. Тухачевський у своїх лекціях, прочитаних на додатковому курсі Військової академії РККА протягом 7 — 10 лютого 1923 р. зазначив таке: «...***Ситуація на Віслі*** *...у середині серпня 1920 р. Постійні військові невдачі, безперервний відступ, зовсім зламали боєздатність польської армії, повна деморалізація, повна зневіра у можливість*

успіху підірвали сили і командного складу, і солдатської маси. Інколи польські відділи відступали без усякого приводу. Увесь польський тил був забитий дизертирами. Ніякі репресивні заходи, що широко застосовувались польським командуванням не могли відновити порядок і дисципліну у військах. За підтримки французького генерального штабу, французького озброєння і спорядження Польща, перебуваючи на межі своєї повної поразки, розпочала нашвидкоруч відновлювати свою бойову силу. Формування нових підрозділів йшло полвним ходом, ці частини майже повністю були добровольчими, а відтак, ці формування, не дивлячись на свою слабку військову виучку і молодість були достатньо боєздатними. У боях вони проявляли велику рішучість і впертість. Все, що можна було польським командуванням спішно гуртувалось, готувалось і підтягувалось на головні напрями. Перед самою Варшавою поспіхом будувались фортифікаційні укріплення.

Перед самою атакою на Варшаву наш Західний фронт нараховував 40 тис. багнетів, у той же час, польські сили зросли до 70 тис. багнетів. Польське командування 6 серпня прийняло правильне і сміливе рішення про відрив своїх військ від наших насідавших частин і про докорінне перегрупування сил на всьому польському фронті. Розуміючи, що доля польщі буде вирішуватись на Віслі, польське командування підтягнуло туди усі свої сили. ***З Львівського напряму були зняті майже усі польські сили, там були залишені лише українські партизанські частини генерала Павленко*** *і залишки 6 –ї армії, у складі лише однієї кавалерійської дивізії і дрібних польських піхотних підрозділів. Завдання цього слабкого військового угруповання полягало у прикритті Львова і нафтового району. Усі інші польські частини залізницею були перекинуті під Варшаву. Таким чином, майже усі польські військ абули перекинуті під Варшаву.*

З нашої сторони війська Західного фронту були вимотані боями ще до початку польської кампанії, обговорювалось питання про об'єднання Західного і Південно-Західного фронтів. Однак на той момент наше головне командування вважало таке об'єднання передчасним, і вважало доцільним його реалізувати при нашому виході на лінію Брест-Литовська. Ми це завдання з об'єднання цих двох фронтів могли виконати не раніше 13 — 14 серпня, хоча воєнна обстановка вимагала його здійснення у кінці липня, в крайньому разі, на початку серпня. Розраховуючи з дня на день отримати в своє розпорядження 12-ту і 1-шу Кінну армії, командування Західного фронту уже раніше поставило їм завдання з прикриття лівого флангу Західного фронту, однак перекидання цих військ затягувалось. Перед Південно-Західним фронтом стояло своє завдання — оволодіння Львовом. Туди направлялись основні сили Південно-Західного фронту. Таким чином, підходячи до Варшави, Західний фронт виходив своїми власними силами. У той же час, проти Західного фронту стояла уся польська армія. Попередні успіхи Західного фрнту вселяли надію на те, що він самостійно виконає своє бойове завдання. У результаті цього, на Люблінський напрямок наші частини не перекидались.

Вирішальний наступ: *12 серпня наступ Західного фронту проходив беззупинно. Польські сили були зосереджені в районах Цеханів, Новогергієвськ, Варшава. За нашими підрахунками польське командування мало тримало тут 70 тис. багнетів і шабель. У той же час, лівий фланг, тобто угруповання Південно — Західного фронту, увесь час турбувало Західний фронт. Очікуючи з хвилини на хвилину передачу 12-ї та 1-ї Кіннної армії Західному фронту, командування Західного фронту прийшло до висновку, що нанесення удару у центр Варшавської оборони було для цього фронту завданням, що не можна було виконати. Завданням, що міг виконати Західний фронт було розгром одного з флангів польської армії, що обороняла Варшаву, а саме, правого, чи лівого. Відтак, виходячи на лівий фланг польських військ ми загрожували його комунікаціям з Данцигом. Успіх цього удару вивидив нас не лише на фланг основного польського угруповання, але і переривав усі основні польські комунікації. Для цього удару було зосереджено достатньо наших військ і не треба було робити перегрупування наших військ. Мінусом цього напряму було те, що тут атакуючі наші частини були незахищеними з тилу зі сторони Південної Прусії. Атака ж правого флангу основного польського угруповання, ставила арміям Західного фронту завданняя необхідності прориву усього польського стратегічного фронту. Виконання цього завдання ускладнювалось необхідністю форсування Вісли. Крім того, на цьому напрямі необхідно було робити перегрупування наших військ.*

Одночасний наступ наших військ на обох флангах було неможливим з огляду на слабкість наших військ. Тому, було вирішено атакувати ліві фланг польської оборони, виставивши заслон на івангородському напрямі і розраховуючи на те, що вже в ході військової операції з Південно-Західного фронту надійдуть кінні частини, що прикриють Люблінський напрямок, тобто, лівий фланг Західного фронту. 8 серпня командуванням фронту віддається наказ про атаку польських сил і форсування Вісли на 14 серпня. Головний удар — північніше Варшави, 4-я армія виставляє заслон у торнсьму напрямі, а головними силами форсує Віслу в районі Плоцька, 15-та армія форсує Віслу в ловичському напрямі, 3-тя армія форсує Віслу в районі Вишгород — Новогеоргієвськ, 16-та армія виставивши заслон, головними силами форсує Віслу північніше Варшави. Мозирська група пордовжує наступ для форсування Вісли в районі Івангоррода. Проти правого крила польського основного угруповання ми направили не менше чотирнадцяти наших стрілецьких дивізій і 3-й кінний корпус. Ми розраховували тут на повну перемогу.

6 серпня польське командування приймає такий план дій: *на Люблінському напрямі залишаються лише українсьекі партизанські частини і польська кінна група у півтори дивізії. Усі інші сили негайно перекидаються на Віслу і розподіляються по п'яти арміям. Проти нашого правого флангу зосереджується 5-та армія у складі трьох піхотних дивізій, піхотної бригади, загальною чисельністю 29 тис. багнетів і шабель; 1-ша армія у складі чотирьох піхотних дивізій, однієї піхотної бригади і великої кікості різних добровольчих формувань, зосереджується на Варшавському напрямі у складі до 40 тис. багнетів і шабель; 2-га армія, у складі двох піхотних дивізій обороняє ділянку Вісли південніше Варшави та Івангорода у складі 15 тис. багнетів; 4- та армія у складі трьох піхотних дивізій обороняє район південно-західніше ріки Вепр з метою нанесення удару у фланг нашим наступаючим головним силам. Зосередження 4-ї армії прикриває 3-тя армія у складі трьох піхотних дивізій і однієї кавалерійської бригади, що діють на Люблінському напрямі. Чисельність цих двох армій складала 22 тис. багнетів.*

Таким чином, на ділянці наших 4-ї, 15-ї, 3-ї армій, що мали у своєму складі дванадцять піхотних і дві кавалерійські дивізії, поляки змогли виставити всього три з половиною піхотних дивізій повного складу разом з великим масивом різношерстних частин. Ми мали тут повну можливість нанести супротивнику повний знищувальний удар і оголити, таким чином, його весь лівий фланг і усі його комунікації. Тому, 16-та армія, атакувала з фронту саме сильне польське угруповання із завданням пов'язати її боями протягом усієї нашої наступальної операції. Однак, наш лівий фланг перебував у невигідному для нас відношенні, скільки проти двох дивізій Мозирської гшрупи і трьох дивізій 12-ї армії, що діяли на Люблінському напрямі, поляки виставили шість піхотних дивізій повної чисельності, та мали тут повну перевагу на нами. Якби ми своєчасно на Люблінському напрямі зосередили б частини кінної армії, то і тут наше угруповання була б загрозливою для поляків, і вони тоді не змогли б наступати з району Івангород, Люблін, вони б самі були поставлені в загорзливе становище і були б відкинуті на західний берег Вісли.

Внаслідок розпочатої військової операції, 5-та польська армія була не в змозі виконати своє завдання. Вона була збита зі своїх позицій рішучим наступом наших північних армій і змушена була з боями відходити на західний берег річки Вкра. У цей же час, 16-та армія вступила у бої на Варшавському напрямі. У цей же час, на стику 4-ї та 15-ї армій стався інцидент, здавалось би незначний, але який в подальшому зіграв вирішальне значення у ході всієї військової операції, і був початком нашої катастрофи, а саме, польовий штаб 4-ї армії, що перейшов в ході нашого наступу в м. Цеханів, був несподівано атакований невеликими частинами супротивника, що прорвались між 4 — ю і 15-ю арміями. Цей польовий штаб незадовся до цього, мав знятися і відбути на захід до своїх частин, що невпинно наступали. Цією атакою польськими відділами на польовий штаб 4-ї армії було порушено зв'язок між штабом фронту і 4-ю армією, що так і не відновилась, внаслідок відсутності у нас засобів стратегічного зв'язку. Цей тактичний інцидент бів нами швидко виправлений, 15-та армія надіслала на стик армій свою резервну дивізію, що швидко відновила військове становище, і наш наступ продовжувався.

Цей випадок зовсім не був випадковістю, 5-та польська армія, що була відтіснена за ріку Вкра, отримамала наказ про перехід у наступ і розпочала його по всьому фронту

наших 15-ї і 3-ї армій. Наш же беззупинний наступ тривав уже п'ять тижнів. Наше командування віддало наказ 15-й і 3-й арміям зустріти наступ супротивника і рішучим ударом відкинути його за ріку Вкра, а 4-й армії було поставлено завдання, залишивши заслон в торнському напрямі, усіма своїми силами атакувати у тил і фланг супротивника в новогеоргієвському напрямі, що перейшов у наступ проти наших сил. Однак, 4-а армія поставлене завдання не виконала, а польська 5-та армія не лише зупинила контрнаступ наших 3-ї та 15-ї армій, але і стала тіснити їх на схід. Тим часом, 16-та армія рішучим ударом потіснила польські частини і підійшла до переправ на р. Вісла, однак рішучим контрударом польських сил була відкинута назад. Діями командування цієї армії, вона знову переходить у наступ, але тут розпочалися кровоприлитні бої з перемінним успіхом, без рішучих позитивних результатів для обох сторін. На лівому фланзі, 16-та армія без боїв виходить на лінії ріки Вісла, тобто на правий фланг Мозирської групи. Головне командування враховуючи необхідність прикриття лівого флангу Західного фронту, 11 серпня віддає Південно-Західному фронту директиву про якнайшвидше передислокацію кінної армії у напрямі Замостя, Грубешів. Розрахунок часу і відстань показували, що ця директива Головного командування могла бути виконана до переходу південного польського угруповання у наступ. Якби ця директива була б виконана, то польські частини, що перейшли у наступ, були б розгромлені, отримавши удар по своїм тилам нашої кінної армії.

Однак, зважаючи на обставини, що склались в Галичині, де йшли бої за Львів, виконання цієї директиви дещо затрималось. Відтак, 12 серпня Головнокомандуючий в розмові по проводу, звертає увагу на повну незрозумілість для нього відтермінування виконання його директиви, і ним віддається ще раз підтвердження цієї вказівки. Коли ж було приступлено до виконання цієї вказівки, то у значній мірі час вже було втрачено. Гірше за все було те, що нашу кінну армію були кинуто у жорстокі бої за оволодіння Львовом, де вона понесла великі втрати у боях з ворожою піхотою, кіннотою, повітряних ескадрилій. Вона, ця кінна армія, приступила до перегрупування з таким запізненням, що на Люблінському напрямі нічого корисного вже зробити не змогла. Між тим, 12-ю армією був перехоплений наказ по 3-й польській армії з якого було зрозуміло, що поляки переходять у наступ з району ріки Вепрж проти нашого лівого флангу. У той же час, наша 16-та армія продовжувала свої безуспішні атаки північніше Варшави. Обстановка склалась так, що необхідно було посилити наш лівий фланг і, таким чином, дати можливість 16-й армії далі атакувати скпротивника на менш укріплених супротивником напрямах. У зв'язку з цим, 14 серпня командуванням фронту було віддано наказ про те, щоб 16-та армія шукала переправи південніше Варшави, і щоби одну стрілецьку дивізію вона виділила у резерв фронту в район міста Луків, до виконання цієї вказівки і було приступлено.

Польський контрнаступ: *коли нами здіснювались усі ці перегрупування, польська армія перейшла у наступ. Спочатку ними були розбиті наші частини мозирської групи, що у повному безладі відступали. Після цього, 16-та армія попала під флангові удари. Ситуація погіршувалась ще й тим, що ця наша армія у той саме період проводила своє перегрупування, зв'язок дивізій з командуванням армії був порушений внаслідок великої відстані бойових частин від свого командування. А в цей же час, наша кінна армія вперто продовжувала свої дії на Львівському напрямі, замість Люблінського.*

На нашому лівому фланзі ситуація склалась дуже загрозливою. На нашому правому фланзі, внаслідок незрозумілих дій 4-ї армії, з якою не вдалося відновити втрачений зв'язок, не було ніякої можливості протидіяти супротивнику, що наступав. Навпаки, 4-та армія, що прорвалась до Влоцлавська, потрапила в дуже важке становище. Відтак було віддано наказ такого змісту: «4-й армії у своему повному складі, надаючи по шляху підтримку 15-й армії, до 20 серпня зосередитись в районі Цеханів, Прасниш, Маків...» Також, телеграмою начштабу фронту 4-й армії вказувалось, що якщо її підтримка 15-й армії буде затримувати її рух, то з такою підтримкою слід зволікати, маючи головною метою зосередження в призначений строк у визначеному районі. У той же час, 15-й і 3-й нашим арміям було поставлено завдання стримуючи супротивника, забезпечувати зосередження в резерві 4-ї армії; 16-й армії ставилось завдання відступати на ріку Ливець, а Мозирській групі — забезпечувати лівий фланг 16-ї армії; 12-й армії наказано перейти у наступ для сковування сил супротивника, що наступав із-за ріки Вепрж; 21 —

шу дивізію 3-ї армії і одну дивізію 16-ї армії, було наказано форсованим маршем направити в резерв фронту в район Дрогобич, Янів. Було очевидним те, що втративши час і можливість нанесення супротивнику поразки, ми самі попали у важке становище і змушені були відступати по всьому фронту.

Командуванню фронту було очевидним, що наш відступ буде продовжуватись, вірогідно, до лінії Гродно — Брест. Тут ми мали можливість влити 60 тис. поповнення, яке вже частинно рухалось в залізничних ешелонах, а також рухалось похідними маршами у запасні батальйони наших армій. Тут ми могли впорядкувати свої потріпані частини, перегрупувати та поповнити їх, і згодом знову перейти у наступ. Але основною умовою такого подальшого наступу було виведення наших армій з важкої обстановки, що склалась для них на той момент. Серйозне занепокоєння було з приводу 4-ї армії, оскільки ця армія, у порівнянні з іншими арміями, далеко вирвалась вперед, а тому їй були поставлені жорсткі строки термінового відходу. Відсутність з цією армією зв'язку і хаотичні її рухи по Данцигському коридору, не дозволили її командиру своєчасно отримати наказ про її відхід, а тому, 4-та армія своєчасно відійти не змогла. Ця обствина, а також те, що розлад Мозирської групи і 16-ї армії досягли крайніх меж, а також те, що супротивник наступав на цій ділянці дуже швидко, прирекло усю 4-ту армію на вірну загибель. А тому, вже 20 серпня, відкидаючи на схід наші частини 16-ї армії і наносячи важкі удари у фланги 3-ї та 15-ї армій, супротивник зайняв лінію: Просниш — Маків — Острів — Бельськ — Брест. Тим часом, 4-та армія ще тільки рухалась до Прасниша і перебувала в районі Цеханова. Вже 22 серпня супротивник вийшов на лінію Остроленка — Ломжа — Белосток, а 4-та ариія у цей момент лише тільки наближалась до Остроленко. Частини 15-ї та 3-ї армій напрягали усі свої сили, щоб стримувати наступ супротивника, дозволивши таким чином, 4-й армії пройти вузьким коридором, між Наревом і південнопруським кордоном. Однак, це завдання виконати не вдалось, 3-тя і 15-та армії у важких і невигідних для себе боях, втратили велику кількість особового складу, техніки, спорядження, і, при цьому, були не в змозі врятувати 4-ту армію. Майже усю 4-ту армію супротивник прижав до південнопруського кордону, примушуючи її перейти на німецьку територію. ***Так закінчився наш наступ на Варшаву.*** *Наші вцілілі частини у жалюгідному стані підтягувались на лінію Гродно — Волковиськ і вже звідти розподілялись по своїх арміях. Поповнення були влиті, і вже через три тижні сили фронту були відновлені, однак, поповнення, що прибуло було не обмундировано, не вистачало взуття, а на вулиці вже стояла осінь…»*

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

БІБЛІОГРАФІЯ

Вадим Карпенко, Руслан Ткачук. Інформаційна безпека країни в контексті українсько-російського конфлікту: схеми, поняття, класифікації, висновки. — Видавець Вадим Карпенко. — К., 2017. — С. 160.

Атлас історії України, Картографія. — К., 2012. — С. 146.

Вклонимося доземно українському солдату. — Міноборони України. — К., 2016. — С. 205.

Газета Народна Армія від 2 лютого 2017 року, № 5. — С. 24.

Газета Народна Армія від 17 серпня 2017 року, № 33. — С. 24.

Газета Народна Армія від 23 серпня 2017 року, № 34. — С. 24.

Газета Народна Армія від 20 липня 2017 року, № 29. — С. 24.

Газета Народна Армія від 27 липня 2017 року, № 30. — С. 24.

Газета Народна Армія від 7 вересня 2017 року, № 36. — С. 24.

Історія Українського Війська, випуск 8. — Видання Івана Тиктора. — Львів, 1936. — (Репрентне видання). — С. 48.

Історія Українського Війська, випуск 12. — Видання Івана Тиктора. — Львів, 1936. — (Репрентне видання). — С. 36.

Антонія Цвіт Зв'язкова світів, Повість про Катерину Мандрик-Куйбіду. — Львів — Харків., 2017. — С. 142.

Керівники органів державної безпеки радянської України (вікіпедія), (1918-1953 рр.). — Матервали до біографічного довідника. — С. 12.

Олександр Кухарчук. Київська Русь. Неополима. Купина. — Рута. — Житомир., 2013. — С. 494.

Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність 1917-1920 рр. — К., 2007. — С. 69.

Марочко В. Творці голодомору. — К., 2008. — С. 63.

Бульвінський А. Конотопська битва 1659 року. — К., 2008. — С. 62.

Шкляр В. Залишенець Чорний Ворон. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2011. — С. 387.

Шкляр В. Маруся. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. — С. 353.

Гальчевський Я. Проти червоних окупантів. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», 2011. — С. 358.

Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. — К.: ФОП «Стебеляк», 2015. — С. 422.

Кравс А. За українську справу. — Відень, 1941 р.

М. Капустянський «Похід українських армій на Київ — Одесу». — Відень, 1931 р.

Станімір О. Моя участь у Визвольних змаганнях 1917-1920. — Торонто, 1939 р.

Дорошенко М. Вогонь з Холодного Яру, Стебеляк. — К., 2015. — С. 352.

Савченко В. А. Махно: історичне досьє. — Харків, 2005. — С. 414.

Україна — Польща: важкі питання. — Матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» 26-28 квітня 2005 р. Т. 10. Світовий союз воїнів Армії Крайової «Тирса». — Варшава, 2005. — С. 367.

С.М. Буденный Пройденный путь. — Военное издательство Минобороны СССР. — М, 1958. — С. 446.

Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 312.

Лацис В. (Судрабс). Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией // Лацис. — М.., 1921.

А. Деникин. Очерки русской смуты. — Париж, 1928.

М. Попович.Червоне століття. — Київ., 2005.

І. Білас. Репресивно — каральна система в Україні 1917 — 1953. У двох томах. — Київ., 1994.

Пилсудский против Тухачевского. М. Тухачевский. — Поход за Вислу (лекции прочитанные на дополнительном курсе Военной академии РККА 7 — 10 февраля 1923 года). — Москва. — Военное издательство. — 1991. — С. 248.

А, Плеханов. Дзержинский первый чекист России. — Москва., 2007.

К. Цвигун. Феликс Эдмундович Дзержинский. Биография. — Москва., 1977.

В.Набоков. Временное правительство. — Берлин. — 1926. — С. 126.

Р.Донской От Киева до Берлина в 1918 году. — Берлин. — 1929. — С. 248.

М.Д. Бонч — Бруевич За власть Советов. — Ташкент. — 1958. — 320 с.

Володимир Винниченко. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Мемуари. — Київ. — Книга роду. — 2008. — 797 с.

А.С. Лукомский. Из воспоминаний. — Архив русской революции. — Т. 1. — М. — Современник. — 1991. — с. 17 — 56.

Н. Бердяев. Истоки и смысл русского коммунизма. — Москва., 1990.

С. Мельгунов. Красный террор в России 1918 — 1923 . — Берлин, 1923.

Іван Загородній Втрачені покоління. — Вінниця., ТОВ «Консоль»., 2002. — С. 848.

Грицак Ю. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття: Навчальний посібник. — К., 1996. — С. 360.

Р. Гуль. Киевская эпопея (ноябрь — декабрь 1918 г.) — Париж. 1933. — С. 112.

Нестор Махно. Воспоминания. — Том 1. — Париж. — 1926. — С. 104.

Нестор Махно. Воспоминания. — Том 2. — Париж. — 1926. — С. 172.

А. Свечин. Стратегия. — Санкт — Петербург. — 2013. — С. 618.

Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 288.

Скакун О. Теорія права і держави. — К., 2011. — 523 с.

І. Загородній. Трагічний шлях ВНК — КДБ. — Вінниця, — 2014. — 199 с.

Король В. Історія України. — К., 1995. — С. 264.

Документы внешней политики СССР, Министерство иностранных дел СССР, Государственное издательство политической литературы, Москва. 1957. — Т. 1. — 770 с.

Документы внешней политики СССР, Министерство иностранных дел СССР, Государственное издательство политической литературы, Москва. 1958. — Т. 2. — 802 с.

Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні: 1943-1946 рр. — К., 1998. — С. 413.

Крип'якевич І., Терлецький М., Ісаїв П., Долиницький М. Історія України. — Львів, 1991. — С. 166.

Карпов Н. Д. Трагедия белого юга 1920 год. — М., 2005. — С. 376.

Велика історія України. Видав. Іван Тиктор у Львові. — 1935. — т. 1. — 351 с.

Велика історія України. Видав. Іван Тиктор у Львові. — 1935. — т. 2. — 398 с.

Нариси історії Закарпаття. Т. 2. — Ужгород, 1995. — С. 663.

Осьмаченко С. Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929-1941 гг.): боевой опыт и военная политика. — Ярославль, 1999. С. — 230.

Володимир Винниченко. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Книга року. — К. — 2008. — 798 с.

В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. Історія держави і права України. Академічний курс. Підручник. — Видавничий дім. — К. — 2008. — 622 с.

П.А. Половцев. Дни затмения. — М. — ГПИБ. — 1999. — 273 с.

Генерал А.Деникин Поход на Москву (очерки русской смуты). — М. — Московский рабочий. — 1990. — С.104 — 270.

Політична історія України XX століття у 6 томах/ Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.). Т. 4. — К., 2003. — С. 584.

Соборність України: на шляху до об'єднання та утвердження української державності. — К., 2002. — С. 264.

Турчанко Ф. Г. Новітня історія України: частина перша (1917-1945 рр.). — К., 1998. — С. 384.

Українська державність у XX столітті: історико-політичний аналіз. — К., 1996. — С. 448.

П. Краснов. На внутреннем фронте. — Берлин. — 1929. — С. 127.

Я.А. Слащов — Крымский Белый Крым 1920. Мемуары и документы. — М. — Наука. — 1990. — С. 265.

Скоропадський. Спогади 1917 — 1918. — Наш формат. — К. — 2016. — С. 474.

Вітик І., Вітик Ю., Бєляєв О. Боротьба українського народу за незалежність на початку XX століття. — К., 2012. — С. 102.

Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 — 22 січня 1919 років): Збірник історичних праць. — К., 2004. — С. 286.

Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акта злуки 22 січня 1919 р.): Збірник праць. — К., 2010. — С. 407.

І.І. Огієнко Українська церква: нариси з історії української православної церкви, т. 1 і 2. — К. — Видавництво України. — 1993. — С.284.

Історія українського війська, т. 1. — видання п'яте. — К. — Варта. — 1994. — С. 375.

Карл Густав Маннергейм. Мемуары. АСТ. — 2014. — М. — С. 571.

Історія українського війська, т. 2. — видання п'яте. — К. — Варта. — 1995. — С. 463.

Генерал В. Сікевич Сторінки із записної книжки. — Торонто, — 1941. — 71 с.

Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991. — С. 509.

Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920). — К.: Темпора, 2007. — С. 607.

Історія України від найдавніших часів: зб. док. і матеріалів / за ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. — К. — Чернівці, 2008. — С. 1100.

Історія України. Документи. Матеріали / упоряд. В. Ю. Король. — К., 2002. — С. 448.

Іван Хома Переговорний процес ЗУНР із делегацією генерала Ю.Бартелемі. [Інтернет ресурс]. — С. 120.

Змарновані шанси ЗУНР, Інтернет версія газети «Галичина» від 01.11.2008 р.

А.М. Родин А.Л. Бубнов Воениздат. — М., 1988. — С.182.

А.П. Ненароков 1917 страна Советов от октября до наших дней (краткая история, документы, фотографии). — и\изд. политической литературы. — 1980. — Ленинград. — 251 с.

Виктор Чайка Уинстон Черчилль (гений власти). — «Лотос». — Харьков. — 2018. — 222 с.

Уинстон Черчилль Вторая мировая война: в шести книгах. — том первый «От войны до войны 1919 г. — 1939 г.». — М. — изд. «Политика». — 1991. — 421 с.

М. Лядов Из жизни партии в 1903 — 1907 годах. — государственное издательство политической литературы. — М. — 1956. — 232 с.

Н.Н. Суханов Записки о революции. — ид. политической литературы. — том 1. — М. — 1991. — 379 с.

Н.Н. Суханов Записки о революции. — изд. политической литературы. — том 2. — М. — 1991. — 401 с.

Н.Н. Суханов Записки о революции. — изд. «Республика». — том 3. М. — 1992 . — 409 с.

Т.А. Арбатов, В.А. Виноградов, П.В. Волобуев и др. История Второй мировой войны 1939 — 1945 в двенадцати томах. — том первый «Зарождение войны». — Военное издательство Минобороны СССР. — М. — 1973. — 387 с.

Документы внешней политики СССР (7 ноября 1917 г. — 31 декабря 1918 г.). — Министерство иностранных дел СССР. — государственное издательство политической литературы. — том первый. — М. — 1957. — 759 с.

Документы внешней политики СССР (1 января 1919 г. — 30 июня 1920 г.). — Министерство иностранных дел СССР. — государственное издательсьво политической литературы. — том второй. — М. — 1958. — 803 с.

Революция и гражданская война на Украине в описаниях белогвардейцев. — составил С. Алексеев. — 1930. — Париж. — 401 с.

Документы внешней политики СССР (19 марта 1921 г. — 31 декабря 1921 г.). — Министерство иностранных дел СССР. — государственное издательство политической литературы. — том четвертый. — М. — 1959. — 842 с.

А.И. Солженицын Архипелаг ГУЛаг 1918 — 1956. — Опыт художественного исследования. — том второй. — М. — «Вагриус». — 633 с.

Революция и гражданская война на Украине в описаниях белогвардейцев. — составил С. Алексеев. — под редакцией Н. Попова. — Париж. — 1930. — 435 с.

Жан — Батіст Дюрозель Історія дипломатії від 1919 року до наших днів (переклад з французької). — «Основи». — Київ. — 1999. — 903 с.

О.Г. Пухкал Модернізація державного управління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні. — монографія. — Національна академія державного управління при Президентові України. — Київ. — Вид. Київського університету. — 2010. — 289 с.

Юрій Томин Галичани у битвах Першої світової війни. — 2009. — Львів. — Вид. «Галичина». — 287 с.

Василь Тимків Місцеве управління як елемент національної безпеки. — науково — навчальний збірник. — Київ. — Видавець Вадим Карпенко. — 2019. — 189 с.

Прийняття державно — управлінських рішень в індетермінованих умовах: порблеми, сучасні методи, технології забезпечення ефективності. — матеріали науково — методичного семінару молодих учених Національної академії державного управління при Президентові України. — 2018. — Миколаїв. — Видавець Ємельянова Т.В. — 267 с.

Історичний документальний фільм «Апельсинова долька», студія «Телекон». — 2004. — серії 1, 2,3.

Історичний документальний фільм «Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1919 — 1939 рр.», Західно — український центр історичних досліджень. — 2007.

ЗМІСТ

Від автора 5

З історичних подій 6

РОЗДІЛ І

Українці в боротьбі за відновлення Української державності в 1917 — 1918 рр. (криваві бої і надії, що не справдились)

(Революційна стихія в Україні у 1917 р., створення Центральної Ради, самоорганізація українців, до створення українського війська, взаємини Центральної Ради з державами Антанти та Центральними державами, більшовицький листопадовий переворот 1917 р. і перші нормативно-правові акти петроградських більшовиків, намагання московських більшовиків утвердити свою владу в Україні, мирні переговориву Бресті, за завісою переговорів у Брест-Литовську, галицькі українці у боротьбі за Українську Державу, Українське Вільне Козацтво у боротьбі з більшовиками за Українську державу, Крути, у боях за Київ, відступ на Волинь, прихід німецьких та австрійських військ в Україну, звільнення від московсько-більшовицьких банд Лівобережної України, визволення П. Болбочаном Криму і Донеччини від більшовицьких банд, конфлікт з німцями, дальші бої з більшовицькими бандами, звільнення усієї української території від червоної «зарази», «союзники» України) 7

РОЗДІЛ ІІ

Тріумф і трагедія українського Чорноморського флоту

(Зорганізація українців у флотах колишньої Російської імперії, українізація Чорноморського флоту, недолуга політика Центральної Ради щодо Чорноморського флоту, українська «пауза» на Чорноморському флоті, щодо українських морських справ, втрата Україною флоту) 89

РОЗДІЛ ІІІ

До політичного портрету вождя світового пролетаріату і засновника радянської держави В.Ульянова (Леніна)

(На службі австрійської на німецької розвідки, характеристика В. Ульянова (Леніна) його сучасниками) 98

РОЗДІЛ ІV

Державний переворот генерала Павла Скоропадського і повстання соціалістів під керівництвом Директорії

(Передумови Гетьманського перевороту, зібрання українських хліборобів, перебіг Гетьманського перевороту, позитивні зрушення за гетьманату, розбудова Української держави, армії, реформи у військовій сфері, фінансах, організації промисловості та інших галузях, візити С. Петлюри, позиція Гетьмана П. Скоропадського, — Крим український, вдалі переговори з Берліном щодо флоту, — флот українгський без будь-якого викупу, визнання України державами світу, до питання приєднання до України територій на яких споконвічно проживають українці, до питання Дону і Кубані, складна дипломатія, — Німеччина, Антанта, до подальших планів розбудови України і військових антибільшовицьких походів, візит Гетьмана до Берліна, Крим український, важкі переговори з Антантою, підготовка військових сил для подальшої боротьби з більшовизмом, до питання аграрної реформи, реформування економіки, позитивні зрушення у громад-

ському, культурному, політичному житті, подальші обнадійливі плани щодо розбудови держави, тривожні нотки, — до селянських повстань, переговори з П. Красновим щодо подальшої боротьби з московськими більшовиками, позиція командування Добровольчої армії, останні намагання Гетьмана втримати порядок у державі, підготовка до антигетьманського повстання під керівництвом Директорії, перебіг повстання, складні перемовини з представниками країн Антанти, це — кінець, — Гетьманат повалено, «молитва» офіцера (додаток 6), перед лицем нових — старих ворогів, нова війна з більшовицькою москвою та внутрішніми українськими «гнидами», черговий більшовицький наступ на Україну, криваві бої, запізніле прозріння українців, Директорії, — кінець, щодо українських невдач, неоцінений досвід Фінляндії для України) 101

РОЗДІЛ V

Червоний терор в Україні (каратели «ЧеКа»), або, що нам, українцям, несе «рускій мір»

(До історії червоного терору в Україні, до витоків створення та діяльності спецслужб Росії, спецслужби незалежної України, створення Всеросійської надзвичайної комісії («ЧеКа») та «ВУЧК», зведення рахунків з контрреволюцією як основне завдання «чекістів», розстріли офіцерів та представників майнових класів, кривава «робота» чекіста В. Лациса, китайці на службі українських чекістів, звірства «ВУЧК» в Києві, Харкові, Одесі, та в інших містах України та в Криму, знущання чекістів над жінками, Крим — Всеросійське кладовище, спогади свідків чекістських звірств, «гуманіст» Фрунзе, з книги «Красный террор», «моральний» облік «чекіста», «свої» вбивають «своїх», до природи чекістських злочинів) 177

РОЗДІЛ VI

Галицькі українці у боротьбі за Українську Державу

(Українці Галичини за незалежність, Українська Галицька Армія, підготовка українців до виступу, 1 листопада у Львові, Львів наш, перебрання влади українцями у Галичині, з італійського фронту — додому, з польсько-українських боїв, до військової тактики поляків, наказ — залишити Львів, створення ЗУНР і налагодження державного апарату та «мирного» життя у новій державі, возз'єднання українських земель, Антанта на боці відновленої польської держави, до питання збройних сил ЗУНР, Михайло Омелянович-Павленко, — командувач УГА, осінні бої, намагання української армії відбити Львів у грудні 1918 р., «допомога» з Великої України, невдача боїв за Львів, другий наступ української армії на Львів навесні 1919 р. і знову невдача, подальші бої, місія генерала Бартелемі, третій український наступ на Львів, кривава весна 1919 р., відступ української армії, військова нарада у Рівному, важке становище Галицької і Наддніпрянської українських армій наприкінці весни 1919 р., відчайдушний наступ українських армій, запеклі бої з польськими і більшовицькими відділами, Вперед!, Чортків взято, бої за Бережани, Золочів та Рогатин, перехід УГА за р. Збруч) 211

РОЗДІЛ VII

Бої за визволення України від «червоної чуми» у 1919 р.

(Щодо двох українських армій та урядів, загальний наступ українських армій на більшовиків у липні 1919 р., контрнаступ більшовиків на вапнярському і проскурівському напрямах, до українського внутрішньо — політичного становища, у стані червоних, наступ українських армій на Київ і Одесу, взяття українськими арміями Києва, денікінці переправляються через Дніпро, А.Денікін і філософія білих, до стосунків з «добровольцями», переговори А.Кравса з Бредовим, підступність білих, втрата українцями Києва, відворот, на чолі Запорожців, останні бої з білогвардійцями у 1919 р., тиф, як вберегти армію?, вбивство П. Болбочана, Перший зимовий похід Української армії під командуванням М. Омеляновича-

Павленка по тилах Білої і Червоної армій (6 грудня 1919 р. — 6 травня 1920), Польща — новий союзник?, зрада української справи новим «союзником», поразка, Ризький договір, трагедія української армії, подальша доля українського Чорноморського флоту, хроніки Карпатської України, до оцінки Української справи) 265

Додатки 324

БІБЛІОГРАФІЯ 489

Науково-популярне видання

Ігор ВІТИК

НАРИСИ З НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ РОЗБУДОВИ І УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ТА ДЕРЖАВНОСТІ. Боротьба Української Нації проти московської більшовицької навали на початку XX століття.

Історико-документальне дослідження

Коректура та літературне редагування:
Інна Хмеляр-Вітик

Верстка та макетування:
Вадим КАРПЕНКО

Видавець Карпенко Вадим Миколайович

04210, Київ, пр. Володимира Івасюка, 14/44;
тел. 067-6837494

E-mail: korekta@ukr.net
www.korekta-vvk.com

Свідоцтво про реєстрацію суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 518 від 05.07.2001р.

Друк цифровий.
Підписано до друку 11.08.26 р. Зам. № 226/02

МІЖНАРОДНИЙ
ВИСТАВКОВИЙ
ЦЕНТР

Україна, 02002, Київ,
Броварський проспект, 15
тел./факс: +38(044) 201-11-61
www.iec-expo.com.ua

Території, які Україна втрачала в різні роки

У лютому 1919 р. на нараді у Москві ухвалили рішення про кордони між УСРР та РСФРР за яким Стародубський, Мглинський, Суразький, Новозибківський повіти Чернігівської губернії визнали частиною Гомельської губернії РСФРР;

за рішенням ЦВК СРСР у 1925 р. Україна втратила значну частину Східного Донбасу, а саме, частину колишнього Таганрозького округу та Шахтинського району, а також Північну і Східну Слобожанщину (Острогозький, Валуйський, Бірючанський, Богучарський повіти відійшли до Воронезької губернії та Новооскольський повіт відійшов Курської губернії);

на початку 30–х років ХХ ст., саме після Голодомору в Україні, влаштованого совєтами, РСФРР остаточно закріпила за собою Кубань;

у 1944 – 1945 рр. східну частину Дрогобиччини, окремі прикордонні села передано до складу Польщі;

у 1945 р. Польщі було передано Холмщину, Підляшшя, Надсяння, Лемківщину (частину українських етнічних земель Закерзоння), звідки згодом польська влада депортувала українців провівши операцію «Вісла» (Холмщина, частина Волині, територія становить 6 572 кв.км., історичний центр – місто Холм, засноване українським королем Данилом Галицьким у 1240-х роках, що входило до складу Галицько-Волинського князівства, де й похований у церкві Св. Богородиці), Підляшшя (захід Волині), Лемківщина (територія розташована в Карпатах, загальна площа становить 8 800 км. кв., у складі Польщі – 4 310 км.кв., є частиною історичного регіону Перемишльщина), Надсяння (перебуває у складі східної частини Підкарпатського воєводства Польщі, в межах України невеликий фрагмент знаходиться на крайньому заході Львівської області, історичний центр – м. Перемишль).

У складі Білорусі перебуває Берестейщина – український етнокультурний регіон (охоплює Березівський, Берестейський, Кобринський та інші района – всього чотирнадцять загальною площею регіону – 19,8 тис. км. кв., культурний центр - м. Берестя, що історично та культурно належить до українського регіону Волинь) та Пінщина (сьогодні південь Білорусі, частина Полісся, культурний центр – м. Пінськ).

Мапа

Американська мапа України із зображенням етнічних меж українців, 1918

а країн і населення Європи Дітріха Шефера, 1918

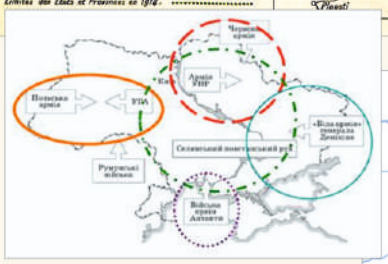

Мапа України, опублікована у німецькій газеті 1918

Ця книга про героїчну звитяжну боротьбу українського війська за відновлення Української державності на початку XX століття. На підставі спогадів активних і безпосередніх учасників подій того часу у книзі подано перебіг найважливіших воєнних операцій української армії та описано знакові політичні події того часу.

Наведені конкретні приклади системних помилкових дій тогочасного українського політичного проводу, який виявився нездатним мобілізувати усе українське громадянство до боротьби з московським більшовизмом за Українську державу, що в кінцевому результаті призвело до тимчасового програшу української справи.

korekta-vvk.com
«Український простір»

ISBN 617849603-6

0 9 786178 496036

ЦЕНТРАЛЬНИЙ БУДИНОК ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

KYIV GLOBAL EXPO